

9. TÜRKLERİN DÜNYASI ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU

EDİTÖRLER:

PROF. DR. NECATİ DEMİR
DOÇ. DR. BERKER KURT
DR. ÖĞR. ÜYESİ CELAL CAN ÇAKMAKCI

9. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL
BİLİMLER SEMPOZYUMU

Bildirileri

BİRİNCİ CİLT

**9. ULUSLARARASI TÜRKLERİN
DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ**

BİRİNCİ CİLT

10-11 Ekim 2025

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Bakü-Azerbaycan

9. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ BİRİNCİ CİLT

Yayımcı: Türklerin Dünyası Enstitüsü

Editörler: Prof. Dr. Necati DEMİR
Doç. Dr. Berker KURT
Dr. Öğr. Üyesi Celal Can ÇAKMAKCI

Atıf: Demir, N., Kurt, B., & Çakmakcı, C.C.
(Eds.).(2025). 9. Uluslararası Türklerin
Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu
Bildirileri Birinci Cilt. Türklerin Dünyası
Enstitüsü.

Kapak Fotoğrafı: Elif OĞUZHAN

Bu kitap, 10-11 Ekim 2025 tarihinde *Türklerin Dünyası Enstitüsü* ve *Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesinin* ortaklığında düzenlenen 9. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda yüz yüze veya çevrim içi olarak sunumu yapılan bildirileri kapsamaktadır. Bildirilerin hukuki ve etik sorumluluğu yazarlarına aittir.

Doi: 10.5281/zenodo.17493594

ISBN: 978-625-93727-1-6

Yayın Yeri: Ankara

Yayın Tarihi: Ekim 2025

www.weltdertuerken.org

Turklerindunyasi@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

Türklerin Dünyası Enstitüsü

ADPÜ Türkoloji Merkezi

ortaklığıyla...

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	v
SEMPOZYUM KURULLARI	viii
<i>Sempozyum Başkanları</i>	<i>viii</i>
<i>Düzenleme Kurulu Başkanlığı</i>	<i>viii</i>
<i>Düzenleme Kurulu</i>	<i>viii</i>
<i>Danışma Kurulu</i>	<i>viii</i>
<i>Bilim Kurulu</i>	<i>viii</i>
<i>Akademisyen Temsilcileri</i>	<i>x</i>
Sempozyum Programı	xi
Sempozyum İstatistiği	xvii
Sempozyum Fotoğrafları	xviii
BİLDİRİLER	1
TÜRK TARİHİNİN BAŞLANGIÇ NOKTASI OLARAK MAL'TA-BURET KÜLTÜRÜ	2
<i>Necati DEMİR</i>	
BİR HALK ANLATI TÜRÜ OLARAK EFSANELER	11
<i>Necati DEMİR</i>	
İSRAİL'İN FİLİSTİN TOPRAKLARINI İLHAK ETMESİNİN HUKUKİ ARKA PLANI, BİRLEŞMİŞ MİLLETLER GÜVENLİK KONSEYİ'NİN 1967 TARİHLİ 242 SAYILI HATALI KARARI VE ULUSLARARASI ADALET DİVANI'NIN 2024 TARİHLİ HATALI TAVSİYE KARARI	17
<i>Mehmet Şükrü GÜZEL</i>	
ÇANAKKALE SAVAŞI'NIN AZERBAYCAN EDEBİYATINDAKİ SANATSAL YANSIMASI	31
<i>Salide ŞERİFOVA</i>	
DEVLET SUVERENLİYİNİN ORGANİZE EDİLMESİNDE SUÇ ÖRGÜTÜNÜN ETKİSİ	47
<i>Mekhti Shamatovich SHARİFOV</i>	
MACARİSTAN UYGULAMALI SANATLAR MÜZESİ'NDE BULUNAN GÖRDES HALILARI	54
<i>Ahmet AYTAÇ</i>	
ALİ ŞİR NEVÂİ MÜELLİFLİK DERLEMİNİN KULLANIM KILAVUZU VE ÖZELLİKLERİ	62
<i>Manzura ABJALOVA</i>	
YAŞAYAN İNSAN HAZİNESİ ADAYI OLARAK AHMET MET: YERELDEN EVRENSELE BİR PROFİL	71
<i>İlker AVCIOĞLU</i>	71
TÜRK DİLLERİNDE HALK EDEBİYATI ÖRNEKLERİ VE MİTOLOJİK BİRİMLERDE RENK KAVRAMLARININ GERÇEKLEŞMESİ	81
<i>Zakhro KHOLİKOVA</i>	
PSİKOLOJİK VE PEDAGOJİK TEORİDE BÜTÜNCÜL YAKLAŞIM VE EĞİTİME UYGULANIŞI	89
<i>Sabohat RAHMATULLAYEVA</i>	
SANAL İLETİŞİMDE NOKTALAMA İŞARETLERİNİN PRAGMATİK İŞLEVLERİ: SOHBETLER, SMS VE TELEGRAM SÖYLEMİ	93
<i>Gulshoda SHONİYOZOVA</i>	
AZERBAYCAN DİLİNİN FONKSİYONEL GELİŞİMİNDE VE ULUSAL DİL POLİTİKASINDA YAPAY ZEKANIN ROLÜ(DİJİTAL PERSPEKTİFLER)	98
<i>Ahmedova Elnara Huseynağa</i>	
ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ VE KAZAK TÜRKÇESİ ARASINDAKİ DİLSEL SÜREKLİLİK: SAHT BOL- / SAK BOL- FİİLİ	105
<i>Lütfiye GÜVENÇ</i>	

ÖZBEK VE TÜRK DİLLERİNDE MORFONEM DEĞİŞİMLERİNİN SOSYAL KONUŞMADA GERÇEKLEŞMESİ	112
<i>Mahbuba ASHUROVA</i>	
OKSİDENTALİST BİR OKUMA DENEMESİ: ERBAİN	120
<i>Tahsin YAPRAK</i>	
MANASTIR VE PİRLEPE SAVAŞLARININ IVAN LESİÇKOF'UN ESERLERİNE YANSIMASI	133
<i>Bahanur ÖZKAN BAHAR</i>	
SIROJIDDİN SAYYID ESERLERİNDE MILLİ KOLORİTİN SANATSAL VE ESTETİK İFADESİ	148
<i>Doşanova Guljahan</i>	
“AĞ” KOMPONENTLİ PALEOTOPONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	153
<i>Mahirə HÜSEYNOVA</i>	
TÜRKÇENİN YABANCI VE İKİNCİ DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE SOSYOKÜLTÜREL KURAMLARIN YERİ VE BU ALANDAKİ ARAŞTIRMA EĞİLİMLERİNE ELEŞTİREL BİR BAKIŞ	157
<i>Ramazan ERYILMAZ</i>	
SOKRATİK YÖNTEMİN TÜRKÇE ÖĞRETMENİ ADAYLARININ ÜST DÜŞÜNME BECERİLERİNE ETKİSİ ÜZERİNE BİR DENEYSSEL ARAŞTIRMA	169
<i>Ramazan ERYILMAZ</i>	
EDEBİYAT BİLİMCİSİNİN EDEBİ YARATICILIĞI VEYA EDEBİYAT SORUNLARINI YANSITAN HİKAYELER HAKKINDA	187
<i>Şamil SADİQ</i>	
ÖZBƏK DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FEİLİN ZAMANLARI	198
<i>Aynur CƏFƏROVA</i>	
ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TARİXİNDƏ ROLU	202
<i>Sayalı CƏFƏROVA</i>	
QLOBALLAŞMA VƏ DİL: MƏDƏNİ KİMLİYİN QORUNMASINDA ANA DİLİNİN ROLU	206
<i>Əliyeva Ülkər Yaqub qızı</i>	
MULTİKULTURAL TOPLUMLARDA DİL VƏ KİMLİK: SOSIOLİNGVİSTİK YANAŞMA	210
<i>Göyüşova Xanım Nizami qızı</i>	
AZƏRBAYCAN TARİXİ NUMİZMATİK MATERIALLAR ƏSASINDA	213
<i>MUXTAROVA Sevinc</i>	
PROBLEMS ENCOUNTERED IN WRITING THE HISTORY OF TURKISH CHILDREN'S LITERATURE IN THE CONTEXT OF LITERARY HISTORY	222
<i>Ayten Cafer Güllü Kız Heybetova</i>	
BİR DİSİPLİN OLARAK ÇEVRE DİLBİLİM: KAVRAMLAR, YAKLAŞIMLAR VE GELİŞİM SÜRECİ	228
<i>Dilek TAHİR</i>	
İKİ DİLLİ ORTAMDA KAZAKİSTANLI ÖĞRENCİLERİN KAZAKÇAYI KULLANMA DÜZEYİ	234
<i>Aray MUKAZHANOVA</i>	
<i>Gül Banu DUMAN</i>	
19. YÜZYIL ÂŞİK TARZI ŞİİRDE BİSÜTÜN-I AŞK: DAĞ DELME MOTİFİ	243
<i>Kadriye TÜRKAN</i>	
KENT YAŞAMINDA HALK KÜLTÜRÜNÜN MOBİL İZLERİ: SOSYAL MESAJ İFADELİ TAŞIT YAZILARI	250
<i>Kadriye TÜRKAN</i>	
<i>Ece MUTLU</i>	
KUZEY MAKEDONYA TÜRK ÇOCUK DERGİLERİ TOMURCUK VE BAHÇE'DE DEĞERLER EĞİTİMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME	258
<i>Refide ŞAHİN</i>	
AZERBAYCAN ÇOCUK VE GENÇLİK EDEBİYATININ DOĞUŞU VE GELİŞİMİ (BALKAN COĞRAFYASINDAKİ YANSIMALARI)	266
<i>Mahmut ÇELİK</i>	
<i>Refide ŞAHİN</i>	
<i>İvana VELKOVA</i>	

PETRE M. ANDREEVSKI'NİN "AYRIK OTU" ROMANI – TARİH, KİMLİK VE ANMA KÜLTÜRÜNÜN SEMBOLÜ	276
<i>İvana VELKOVA</i>	
COUNTRIES OCCUPIED AND ANNEXED BY SOVIET RUSSIA	283
<i>Sevil ABBASOĞLU İREVANLI</i>	
GENCE'DEKİ EDEBİ HAYATIN TARİH İÇİNDEKİ YERİ	298
<i>Gülmar HÜSEYNOVA</i>	
LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF DIGITAL LAW OBJECTS AND DIGITAL RELATIONS	308
<i>Saida ALİYEVA</i>	
YETİ SAYYORA: İLMİY DUNYOQARASH VA BADIY TALQIN	313
<i>Marg'Uba ABDULLAYEVA</i>	
AFROSIYOB HAQIDAGI SYUJETLARNING SHAKLLANISH TARIXI	322
<i>Marg'uba MATQULIYEVA</i>	
AZƏRBAYCAN DİLİNDEKİ ALINTI KELİMELER HAKKINDA	329
<i>Kolotova Valeriia DMİTRİEVNA</i>	
BOSHLANG'ICH SINFLARDA NOSTANDART MASALALAR YECHICHGA O'RGATISH BO'YICHA KO'RSATMALAR	334
<i>Karimova Kunduz RUZIBAYEVNA</i>	
DİLSEL KİŞİLİK KAVRAMININ VE ONA EŞLİK EDEN FENOMENLERİN İNCELENMESİ (ÖZBEKÇE ÖRNEKLERİNE DAYANARAK)	340
<i>Lola USMONOVA</i>	
LEGAL STATUS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: NEW CONCEPTS: "ELECTRONIC PERSON" AND "PERSON SIMILAR TO A LEGAL PERSON"	347
<i>Sefiyar Suleyman oglu Abishov</i>	
<i>Yusif Emin oglu Mirzazade</i>	
AREAL DİLÇİLİYİN TƏRİFİ VƏ DİGƏR DİLÇİLİK SAHƏLƏRİ İLƏ ƏLAQƏSİ	355
<i>Cəfərova Gülbəniz Cahangir qızı</i>	
KIRIM TÜRKÜ KADINLARIN GİYİMLERİNİ SÜSLEYEN FES VE FESİN KIRIM'DAKİ TARİHSEL GELİŞİMİ	359
<i>Hande GÜNDÜZ</i>	
SOVET HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ KİMLİK PROBLEMİ	365
<i>Məmmədova Jalə Əliyəsər qızı</i>	
RƏQƏMSAL ALƏTLƏRİN DİSTANT TƏHSİLDƏ TƏLƏBƏ AKTİVLİYİNƏ TƏSİRİ	369
<i>Fidan SƏMƏDOVA</i>	
ALAŞORDA VE PAN-TÜRKİZM FİKRİ: MANEVİ UYUM VE TARİHSEL SÜREKLİLİK	373
<i>Amanzholova Nazym Amanzholkyzy</i>	

SEMPOZYUM KURULLARI

Sempozyum Başkanları

Prof. Dr. Necati DEMİR	Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi-Türklerin Dünyası Enstitüsü Başkanı
Prof. Dr. Cefer CEFEROV	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (ADPÜ) Rektörü

Düzenleme Kurulu Başkanlığı

Prof. Mahire HÜSEYNOVA	ADPÜ Rektör Yardımcısı
Prof. Asef ZAMANOV	ADPÜ Rektör Yardımcısı
Doç. Dr. Berker KURT	Akdeniz Üniversitesi Öğretim Üyesi- İFWT Yönetim Kurulu Üyesi
Dr. Öğr. Üyesi Celal Can ÇAKMAKCI	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Öğretim Üyesi-İFWT Yön. Kur. Üyesi

Düzenleme Kurulu

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Könül HƏSƏNOVA
 Filologiya elmləri doktoru, professor İbrahim BAYRAMOV
 Filologiya elmləri doktoru, professor Könül SƏMƏDOVA
 Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəkər MƏMMƏDOVA
 Prof. Dr. Mahmut ÇELİK *Gotse Delçev Üniversitesi / Kuzey Makedonya

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK Ardahan Üniversitesi Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Turgut TOK Pamukkale Üniversitesi Öğretim Üyesi

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Adem ÖGER *Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi
 Prof. Dr. Alla Levitskaia Komrat *Devlet Üniversitesi Ekonomi Bölümü
 Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Öğretim Üyesi
 Prof. Dr. Bahar GÜNEŞ *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
 Prof. Dr. Benedek PERI *Budapeşte ELTE Üniversitesi Türkoloji Bölümü
 Prof. Dr. Bülent AKSOY *Gazi Üniversitesi
 Prof. Dr. Cavit YEŞİLYURT *Atatürk Üniversitesi
 Prof. Dr. Diana NIKOGLO*Moldova Kültürel Miras Enstitüsü Müdürü
 Prof. Dr. Elman QULİYEV *ADPU/ Azerbaycan
 Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ *Selçuk Üniversitesi
 Prof. Dr. Erkan YEŞİLTAS *Cumhuriyet Üniversitesi
 Prof. Dr. Fatih ÖZEK *Fırat Üniversitesi
 Prof. Dr. İsmail KIVRIM *Necmettin Erbakan Üniversitesi
 Prof. Dr. Jale GARİBOVA *Azerbaycan Diller Üniversitesi
 Prof. Dr. Kemalettin DENİZ *Gazi Üniversitesi
 Prof. Dr. Konstantin TAVŞANCI *Komrat Devlet Üniversitesi Ekonomi Fakültesi
 Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
 Prof. Dr. Mahmut ÇELİK *Gotse Delçev Üniversitesi / Kuzey Makedonya
 Prof. Dr. Mehmet ÖZMENLİ *Giresun Üniversitesi
 Prof. Dr. Mirvari İSMAYİLOVA *ADPU/ Azerbaycan
 Prof. Dr. Mutlu DEVECİ *Fırat Üniversitesi
 Prof. Dr. Paki KÜÇÜKER *Sakarya Üniversitesi
 Prof. Dr. Ramazan GAFARLI *Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
 Prof. Dr. Sergey ZAHARİA * Komrat Devlet Üniversitesi Rektörü
 Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU *Erciyes Üniversitesi
 Prof. Dr. Türker KURT *Gazi Üniversitesi
 Prof. Dr. Ufuk KARAKUŞ *Gazi Üniversitesi
 Prof. Dr. Zeki BOYRAZ *İnönü Üniversitesi
 Doç. Dr. Ahmet KAYASANDIK *Abdullah Gül Üniversitesi
 Doç. Dr. Berker KURT *Akdeniz Üniversitesi
 Doç. Dr. Dəyanət MUSAYEV *ADPU/ Azerbaycan

Doç. Dr. Georgi SULT * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Gül Banu DUMAN *Bülent Ecevit Üniversitesi
 Doç. Dr. Gülbahrem MOLOTOVA *Suleymenov Şarkiyat Enstitüsü / Kazakistan
 Doç. Dr. Güllü KARANFİL * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Irina POKROVSKA *Taras Shevchenko Uluslararası Üniversitesi/Ukrayna
 Doç. Dr. İlhan UÇAR *Sakarya Üniversitesi
 Doç. Dr. Liudmila FEDOTOVA *Komrat Devlet Üniversitesi / Moldova
 Doç. Dr. Mehmet Ali EROĞLU *Akdeniz Üniversitesi
 Doç. Dr. Mehmet Necati CİZRELİOĞLULARI *Kıbrıs İlim Üniversitesi
 Doç. Dr. Mevlüt GÜLMEZ *Akdeniz Üniversitesi
 Doç. Dr. Murat KARATAŞ *Abdullah Gül Üniversitesi
 Doç. Dr. Oksana SORONİKA *Çuvaş Devlet Üniversitesi / Çuvaşistan
 Doç. Dr. Onur BEKİROĞLU *Ondokuz Mayıs Üniversitesi
 Doç. Dr. Onur TAYDAŞ *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
 Doç. Dr. Osman YILDIZ *Kıbrıs İlim Üniversitesi / KKTC
 Doç. Dr. Qaliba HACİYEVA *Nahcivan Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Remzi AYDIN *Erciyes Üniversitesi
 Doç. Dr. Selçuk Kürşad KOCA *Sakarya Üniversitesi
 Doç. Dr. Selman ABLAK *Cumhuriyet Üniversitesi
 Doç. Dr. Segheyi ZAHARİA * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Sofya Sulak *M. V. Marunovic Adına Bilim-Araştırma Merkezi Direktörü
 Doç. Dr. Svetlana İgorevna Cenova *Komrat Devlet Üniversitesi Ekonomi Fakültesi
 Doç. Dr. Tudora ARNAUT *Taras Shevchenko Üniversitesi / Ukrayna
 Doç. Dr. Ümit EKER *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
 Doç. Dr. Costati TAVŞANJİ * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. İvanna Bankova * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Liubov Çimpoeş * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Liudmila Kior * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Liudmila Neikovcena * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Liudmila TODORİÇ * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Maria KARABET* Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Oksana CURTEVA * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Serhgey CARA * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Sofia SULAC * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Svetlana GENOVA * Komrat Devlet Üniversitesi
 Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AYTAÇ *Adnan Menderes Üniversitesi
 Dr. Öğr. Üyesi Aynure ELİYEVA *ADPU
 Dr. Öğr. Üyesi C. Can ÇAKMAKCI *Bülent Ecevit Üniversitesi
 Dr. Öğr. Üyesi Cengiz KARATAŞ *Yıldırım Bayezıt Üniversitesi
 Dr. Öğr. Üyesi Ergun ACAR *Sinop Üniversitesi
 Dr. Öğr. Üyesi Gürkan Fırat SAYLAN *Giresun Üniversitesi
 Dr. Öğr. Üyesi Levent DOĞAN *Trakya Üniversitesi
 Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TATÇI *Gazi Üniversitesi
 Dr. Öğr. Üyesi Olga PIŞNÖHA *Taras Shevchenko Uluslararası Üniversitesi/Ukrayna
 Dr. Öğr. Üyesi Galina MUTAF *Komrat Devlet Üniversitesi Gagavuz Filolojisi
 Dr. Ivanna BANKOVA * Komrat Devlet Üniversitesi Gagavuz Filolojisi Ana Bilim Dalı
 Yrd. Doç. Dr. Hayrettin PARLAKYILDIZ *Kıbrıs İlim Üniversitesi / KKTC
 Dr. Maria Alexandrovna KARABET *Komrat Devlet Üniversitesi Ekonomi Fakültesi
 Dr. Murat SARIBAŞ *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
 Dr. Petri PAŞALI * Komrat Devlet Üniversitesi
 Dr. Mustafa Latif EMEK
 Dr. Ramazan ERYILMAZ
 Kyurkchu Vitaliy İVANOVIÇ* Komrat Devlet Üniversitesi Ekonomi Fakültesi Öğretim Üyesi
 Stepan BULGAR* Yazar/Tarihçi, Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi-Moldova

Saypulla MOLLAKANAĞATULI *Kazakistan H. Dosmuhamedov Atırav Üniversitesi

Akademisyen Temsilcileri

Doç. Dr. Nurettin KARTALLIOĞLU Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Öğretim Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi Serdar SAVAŞ Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Öğretim Üyesi

Sempozyum Programı

9. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU PROGRAMI

10-11 EKİM 2025 Bakü Azerbaycan – ADPU

Sempozyum Adresleri	
Yüz yüze (1. 2. ve 3. Oturumlar)	Çevrim içi (4. 5. 6. ve 7. Oturumlar)
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Uzeir Hajibaili,68,Baki,Sabail https://maps.app.goo.gl/EtnLEYa75ojmhkuL8	ZOOM Toplantı Kimliği: 835 1673 6244 Parola: 242424

10.10.2025 / Cuma			
AÇILIŞ			
Azerbaycan Saati: 10.00-12.00 Türkiye Saati: 09.00-11-00	Açılış	(Azerbaycan ve Türkiye Şehitlerine saygı Duruşu, Azerbaycan Marşı-Türkiye Marşı)	
	Açılış Konuşmaları		Prof. Cafer CAFEROV- ADPU Rektörü
			Prof. Mahire HÜSEYNOVA – ADPU Rektör Yardımcısı
			Prof. Dr. Necati DEMİR- Institut Für Die Welt Der Türken Başkanı
			Hulusi KILIÇ – Türkiye Azerbaycan Büyükelçisi (E)
			Dr. Emekli Tuğgeneral Yücel KARAUZ - Türkiye Azerbaycan Ateşesi (E)
			Prof. Mirvari İSMAYILOVA - Türkoloji Merkezi Türk Dilleri Bölümü Müdürü
			Doç. Şahnoza ZİYAMUHAMMEDOVA (Özbekistan)
			Doç. Dayanat MUSAYEV- Türkoloji Merkezi Türk Halklarının Tarihi Bölümü Müdürü
			Prof. Nafasov Doniyor SHERNAFASOVİCH (Urgenç Devlet Pedagoji Üniversitesi Dekanı)
			Dr. ŞƏKƏR MƏMMƏDOVA- Türkoloji Merkezi Direktörü
			Dr. Botagöz SAZAYEVA (Kazakistan)
			Ödül Töreni
	Açılış Bildirisi	Prof. Dr. Necati DEMİR TÜRK TARİHİNİN BAŞLANGIÇ NOKTASI OLARAK MAL'TA-BURET KÜLTÜRÜ	

1. OTURUMLAR

Azerbaycan Saati: 13.00-13.50

Türkiye Saati: 12.00-12.50

SALON 1	SALON 2	SALON 3	SALON 4	SALON 5	SALON 6	SALON 7
Oturum Başkanı: DR. EMEKLİ TUĞGENERAL YÜCEL KARAUZ	Oturum Başkanı: Doç. Dr. ŞƏKƏR MƏMMƏDOVA	Oturum Başkanı: Prof. Dr. Seyfəddin EYVAZOV	Oturum Başkanı: MESUDE HÜLYA (ŞANES) DOĞRU	Oturum Başkanı: KADRIYE TÜRKAN	Oturum Başkanı: BEKİR DİREKÇİ	Oturum Başkanı: BAŞAK KOCA ÖZER
DR. EMEKLİ TUĞGENERAL YÜCEL KARAUZ	DİLEK TAHİR	SEYFƏDDİN EYVAZOV	SİNEM ÇAKAR KİREZ MESUDE HÜLYA (ŞANES) DOĞRU	KADRIYE TÜRKAN	SONGÜL ERDOĞAN	KÜBRA BARAN BAŞAK KOCA ÖZER
TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI NASIL BİR SAVUNMA VE GÜVENLİK ORGANİZASYON U KURMASI GEREKİR?	BİR DİSİPLİN OLARAK ÇEVRE DİLBİLİM: KAVRAMLAR, YAKLAŞIMLAR VE GELİŞİM SÜRECİ	QARDAŞ XALQLARIN ORTAQ ŞAİR VƏ AŞIQLARI	16. YÜZYIL İSTANBUL CAMİLERİNDEKİ KAŞI GRUBU ÇİNİLERDE ÜZÜM MOTİFİ	19. YÜZYIL AŞIK TARZI ŞİİRDE BİSÜTÜN-I AŞK: DAĞ DELME MOTİFİ	AD BİLİM ARAŞTIRMALARI NDA SOSYAL OLAYLAR: PİLAV ÖRNEĞİ	ALMANYA VE HOLLANDA'DA YAŞAYAN TÜRK GÖÇMENLERİN SOSYODEMOGR AFİK, SOSYOEKONOM

						<i>İK VE SAĞLIK PROFİLLERİ</i>
FİDEL ÇAKMAK	ÜMİT EKER	PERİHAN YALÇIN-GULTAJ MİRALİYEVA	YUSUF AVŞAR MESUDE HÜLYA (ŞANES) DOĞRU	KADRIYE TÜRKAN ECE MUTLU	BEKİR DİREKÇİ BİLAL ŞİMŞEK	RAMAZAN ERYILMAZ
<i>YAPAY ZEKÂ VE DİL ÖĞRENME DİNAMİKLERİ</i>	<i>ÇAĞATAY TÜRKÇESİ METİNLERİNİ OKURKEN KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ</i>	<i>TÜRKİYE VE AZERBAYCAN TARİHİNDE ÇEVİRİ ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALARIN İNCELENMESİ</i>	<i>İZMİT İLÇESİNDEKİ OSMANLI DÖNEMİ CAMİ HAZİRELERİNDE YER ALAN MEZAR TAŞLARINDAKİ EDEBİ METİN VE MANZUMELER HAKKINDA BİR İNCELEME</i>	KENT YAŞAMINDA HALK KÜLTÜRÜNÜN MOBİL İZLERİ: SOSYAL MESAJ İFADELİ TAŞIT YAZILARI	HIZIR BİN YAKUP EL-HATİB'İN CEVAHİRÜ'L-ME'ANİ ADLI ESERİNİN PARİS BIBLIOTHEQUE NATIONALE VE KÖPRÜLÜ KÜTÜPHANESİ NÜSHALARININ ŞAHİS KADROSU AÇISINDAN İNCELENMESİ	SOKRATİK YÖNTEMİN TÜRKÇE ÖĞRETİMİNİ ADAYLARININ ÜST DÜŞÜNME BECERİLERİNE ETKİSİ ÜZERİNE BİR DENEYSEL ARAŞTIRMA
FİDEL ÇAKMAK	BİNNUR DENK	KÖNÜL SAFAROVA	HANDE GÜNDÜZ	NAZYM AMANZHOLVA	MEHDİ ŞERİFOV	GÖKÇE KAÇMAZ REMZİYE ÇÖLGEÇEN KAYA SALİM DURUKOĞLU
<i>YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ DİL ÖĞRENMEDE PEDAGOJİK TASARIM İLKELERİ</i>	HALİL CİBRAN'IN "DÂNİŞMEND HİKMETLERİ" ADLI ESERİ BAĞLAMINDA ÖZBEK TÜRKÇESİ – TÜRKİYE TÜRKÇESİ ARASINDA YALANCI EŞ DEĞERLİK [KELİME DÜZEYİ]	<i>TÜRK DÜNYASINDA EĞİTİM YÖNETİMİNDE ORTAK DEĞERLER VE LİDERLİK MODELLERİ</i>	KIRIM TÜRKÜ KADINLARIN GİYİMLERİNİ SÜSLEYEN FES VE FESİN KIRIM'DAKİ TARİHSEL GELİŞİMİ	ALAŞORDA VE PAN-TÜRKİZM FİKRİ: MANEVİ UYUM VE TARİHSEL SÜREKLİLİK	DEVLET SUVERENLİYİNİN ORGANİZE EDİLMESİNDE SUÇ ÖRGÜTÜNÜN ETKİSİ	TÜRKÇE VE TÜRK KÜLTÜRÜ ÖĞRETİMİNDE MİZAH: YURT DIŞINDAKİ TÜRK ÇOCUKLARINA YÖNELİK DERS KİTAPLARI ÖRNEĞİ
VALERİİA KOLOTOVA	LÜTFİYE GÜVENÇ	ULDUZ FƏRHAD QƏHRƏMANOV A	AHMET AYTAÇ	GULSHODA SHONİYOZOVA	ZAKHRO KHOLİKOVA	RAMAZAN ERYILMAZ
AZERBAYCAN DİLİNDEKİ ALINTI KELİMELER HAKKINDA	ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ VE KAZAK TÜRKÇESİ ARASINDAKİ DİLSEL SÜREKLİLİK: SAHT BOL- / SAK BOL- FİİLİ	NOKTALAMA SİMETRİSİNE DAYALI SERBEST ŞİİR TÜRLERİ	MACARİSTAN UYGULAMALI SANATLAR MÜZESİ'NDE BULUNAN GÖRDES HALILARI	SANAL İLETİŞİMDE NOKTALAMA İŞARETLERİNİN PRAGMATİK İŞLEVLERİ: SOHBETLER, SMS VE TELEGRAM SÖYLEMİ	TÜRK DİLLERİNDE HALK EDEBİYATI ÖRNEKLERİ VE MİTOLOJİK BİRİMLERDE RENK KAVRAMLARININ GERÇEKLEŞMESİ	TÜRKÇENİN YABANCI VE İKİNCİ DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE SOSYOKÜLTÜREL KURAMLARIN YERİ VE BU ALANDAKİ ARAŞTIRMA EĞİLİMLERİNE ELEŞTİREL BİR BAKIŞ
MUSAYEV DƏYANƏT	ŞƏKƏR MƏMMƏDOVA	YEGANƏ QÜRBƏT QIZI QƏHRƏMANOV A	KİFAYET ÖZKUL	MOHİGUL FOZİLOVA	ATLAS RZAZADƏ	MİSİRLİ TURANƏ FEHRUZ MƏMMƏDRƏFİ YEVA AFAQ SOLTANHƏMİD
BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYDAN BAŞLANAN YOL TÜRK DÜNYASININ BİRLİYİNDƏ APARIR	TÜRK DİLLERİNDE "EŞİK" SÖZCÜĞÜNÜN LEKSİK-SEMANTİK ÖZELLİKLERİ	"QORQUD" ADININ ETİMOLOJİ İZAHİ	TÜRK-İSLAM SANATINDA KOZMİK SEMBOLLER VE KUANTUM DÜŞÜNCE RUMİ VE PALMET MOTİFLERİNİN	ÖZBEK DİLİ DERSİNDE ÖĞRENCİLERİN BİREYSEL ÇALIŞMALARINI DÜZENLEMEDE DİJİTAL	RƏQƏMSAL KOMMUNİKASİYƏ VƏ YENİ DİL FORMASI: SOSIAL MEDİADA DİLİN TRANSFORMASI YASI	KAPSAYICI EĞİTİMİN GÜÇLENDİRİLMƏSİNDE STEM EĞİTİMİNİN ROLÜ (İNKLÜZİV TƏHSİLİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ)

			ONTOLOJİK OKUMASI	TEKNOLOJİLERİ N ÖNEMİ		ƏSİNDƏ STEM TƏDRİSİNİN ROLU)

2. OTURUMLAR **Azərbaycan Saati: 14.00-14.50** **Türkiye Saati: 13.00-13.50**

SALON 1	SALON 2	SALON 3	SALON 4	SALON 5	SALON 6	SALON 7
Oturum Başkanı: Ülker HASANOVA	Oturum Başkanı: Doç. Dr. Ümit EKER	Oturum Başkanı: Prof. Dr. Necati DEMİR	Oturum Başkanı: MEHMET SUKRU GUZEL	Oturum Başkanı: GÜLNAR HÜSEYNOVA	Oturum Başkanı: EMİNE BALCI	Oturum Başkanı: SEVİNC HƏMZƏYƏVA
SHAHNOZA ZİYAMUXAMED OVA	GULYAMOVA GULNORA YAKUBOVNA	KÖNÜL HƏSƏNOVA	MEHMET SUKRU GUZEL	GÜLNAR HÜSEYNOVA	HİLAL ŞİMŞEK EMİNE BALCI	MANZURA ABJALOVA
ÖZBEK DİLİNDE YAZILI OKURYAZARLIĞI N GELİŞTİRİLMESİ KONULARI	FORMUN HUKUKİ DİLDEİ ÇERİÇE UYGUNLUĞU	POEZİYANIN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ LAYINDA MORFOLOJİ QƏNAƏTİN QAVRAMA ŞƏKİLLƏRİ	İSRAİL'İN FİLİSTİN TOPRAKLARINI İLHAK ETMESİNİN HUKUKİ ARKA PLANI, BİRLEŞMİŞ MİLLETLER GÜVENLİK KONSEYİ'NİN 1967 TARİHLİ 242 SAYILI HATALI KARARI VE ULUSLARARASI ADALET DİVANI'NIN 2024 TARİHLİ HATALI TAVSIYE KARARI	GENCE'DEKİ EDEBİ HAYATIN TARİH İÇİNDEKİ YERİ	OTİZM SPEKTRUMLU ÖĞRENCİLERİN İLKOKULA BAŞLAMADA KARŞILAŞTIKLAR I GÜÇLÜKLERİN ÖĞRETMEN GÖRÜŞÜYLE İNCELENMESİ	ALİ ŞİR NEV'Âİ MÜELLİFLİK DERLEMİNİN KULLANIM KILAVUZU VE ÖZELLİKLERİ
GÜNEL HÜMMƏTOVA (PƏNİYƏVA) SALEH	GAVHAR ESHCHANOVA	MAHİRƏ HÜSEYNOVA	AYŞEGÜL YÜCEL BURÇİN BOZDOĞANOĞLU	HABİBA ERGASHEVA	EMİNE BALCI NAZLI ELİF ACAR	SEVİNC HƏMZƏYƏVA
MİRZA ŞAFİ VAZEL VE SEYİD AZİM ŞİRVANİ'NİN ESERLERİNDE ÇOK KÜLTÜRLÜ DEĞERLER	AZƏRBAYCAN- ÖZBEK KÜLTÜREL BAĞLARININ TARİHİ HAKKINDA	“AĞ” KOMPONENTLİ PALEOTOPONİM LƏRİN LEKSİK- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏ Rİ	VERGİ YARGISINDA KANUN YOLLARINA BAŞVURU SÜRECİNDE PARASAL SINIRLARIN UYGULANMASI: 7550 SAYILI KANUN İLE DAVA TARİHİ Mİ KARAR TARİHİ Mİ BELİRSİZLİĞİND E SON NOKTA	XX. YÜZYIL ÖZBEK ŞİİRİNDE SERBEST NAZIM (VERLİBR) TÜRÜNÜN GELİŞİMİ	SINIF ÖĞRETMENLERİ NİN OTİZM ALGISI VE BİLGİ DÜZEYLERİNİN NİTEL BİR İNCELEMESİ	MİKAYİL MÜŞFİQİN YARADICILIĞIN DA TÜRKÇÜLÜK
ABDULLAYEVA SANOBAR IBADULLAYEVNA	AMALİYA HƏSƏNOVA	ALİMOVA GULİANDOM BAXODİROVNA	AKMARAL OSPANNOVA	КАРИМБЕРДИЕ ВА АЯЖАН УӘЛИХАНҚЫЗ Ы	DİLEK BURUNSUZ BİLAL ŞİMŞEK BEKİR DİREKÇİ	SABİRDİNOV AKBAR GOFUROVİCH
O'QUVCHI YOSHLAR VA AHOLINING MADANIY MEROSGA BO'LGAN IJOBIY MUNOSABATINI SHAKLLANTIRISH H	MAHİRƏ NAĞİQIZININ POEZİYASINDA İNSAN TALEYİNİNİN ƏDƏBİ-BƏDİİ VƏ BİOSOSİAL TƏHLİLİ	BO'LG'USI PEDAGOGLARD A IJTIMOİY- MADANIY KOMPETENSIYA LARNI RIVOJLANTIRISH NING PEDAGOGİK JIHATLARI	TÜRK ENTEGRASYON U: KAZAKISTAN VE TÜRKİYE'NİN SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN DAĞILMASINDA N SONRAKİ İŞ BİRLİĞİ OLANAKLARI (1990-2000)	ҚАЗАҚ ГОВОРЛАРЫНД А КЕЗДЕСЕТІН ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР	TÜRKÇE ÖĞRETMEN ADAYLARININ OKUMA KÜLTÜRÜNÜN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ	OYBEK SHE'RLARINING VAZN XUSUSIYATLARI
N. DONİYOR SHERNAFASOVİ CH	YO'LDOSHEVA SAD OQAT XAMİD QIZI	ORİPOVA GULNOZA MURODİLOVNA	ZAMZAMA HABİBZADA	САЙФУЛЛАЕВ БАУЫРЖАН НҰРЫМБЕТҰЛ Ы	ZEYNEP PULLU DEMET KARDAŞ	SABOHAT RAHMATULLAY EVA

ÖĞRENCİ TURİZMİNİN PEDAGOJİK OLANAKLARI	İLKOKUL ÖĞRENCİLERİN DE İŞLEVSEL OKURYAZARLIĞI N GELİŞTİRİLMESİ	LIRIKADA DARAXT OBRAZI TASVIRI	AFGANİSTAN'DA ETNOKÜLTÜREL ÇEŞİTLİLİK KOŞULLARINDA ULUS-GENEL KİMLİĞİN OLUŞUMU SORUNU	ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІ БАЙЛАНЫСЫН ЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE TARİK BUĞRA'NIN "OĞLUMUZ" HİKAYESİNİN B1 SEVİYESİNE UYARLAMA ÇALIŞMASI	PSİKOLOJİK VE PEDAGOJİK TEORİDE BÜTÜNCÜL YAKLAŞIM VE EĞİTİME UYGULANIŞI
ÜLKER HASANOVA			AİDA TEYMUROVA	ALİYEVA RUHANGİZ MAMMAD	TUĞBA ÇANGIR DEMET KARDAŞ	FİDAN SEMEDOVA
BAKİ BİRİNCİ TÜRKOLJİ QURULTAY			KAFKAS ALBANYASI: STRATEJİK KONUM, TİCARET YOLLARI VE KÜLTÜREL GELİŞİM	CONTEMPORAR Y EDUCATION PARADIGM	YARDIMCI FİİLLERİN ANLAM VE İŞLEV BAĞLAMINDA SEVİYE TEMELLİ KULLANIMI: GAZİ TÖMER A2 VE B1 DERS KİTAPLARI ÜZERİNDEN BİR İNCELEME	RƏQƏMSAL ALƏTLƏRİN DİSTANT TƏHSİLDƏ TƏLƏBƏ AKTİVLİYİNƏ TƏSİRİ

3. OTURUMLAR **Azerbaycan Saati: 15.00-15.50** **Türkiye Saati: 14.00-14.50**

SALON 1	SALON 2	SALON 3	SALON 4	SALON 5	SALON 6	SALON 7
Oturum Başkanı: VALİDA SHIKHALİYEVA	Oturum Başkanı: Aynur Cafarova	Oturum Başkanı: Aynure Babayeva	Oturum Başkanı: MAHMUT ÇELİK	Oturum Başkanı: ELNARƏ ƏHMƏDOVA	Oturum Başkanı: YEGANƏ HÜSEYNOVA	Oturum Başkanı: HİLMİ DEMİRKAYA
SAİDA ALİYEVA	MOHİGUL FOZİLOVA	MARGUBA MATKULİYEVA	MAHMUT ÇELİK REFİDE ŞAHİN İVANA VELKOVA	RAHTARI MAHİRƏ FAMIL QIZI	KASİMOV ABDUGAPİR ABDİKARİMOVİ CH	SÜLEYMAN DUROĞLU-AHMET KÖÇ
DİJİTAL HAK NESNELERİ VE DİJİTAL ORTAMDAKİ HUKUKİ İLİŞKİLERİN KORUNMASININ HUKUKİ DÜZENLEMESİ	ÖZBEK DİLİ DERSİNDE ÖĞRENCİLERİN BİREYSEL ÇALIŞMALARINI DÜZENLEMEDE DİJİTAL TEKNOLOJİLERİ N ÖNEMİ	AFROSİYOB HAQIDAGI SYUJETLARNING SHAKLLANISH TARIXI	AZƏRBAYCAN ÇOCUK VE GENÇLİK EDEBİYATININ DOĞUŞU VE GELİŞİMİ (BALKAN COĞRAFYASIND AKI YANSIMALARI)	AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ [K] SƏSİNİN FONETİK REALİZASIYASI	BADIIY RETSEPSIYANIN G NAZARIY ASOSLARIGA DOIR	YABANCI UYRUKLU ÖĞRENCİLERİN KARŞILAŞTIKLAR I SORUNLAR HAKKINDA SOSYAL BİLGİLER ÖĞRETMENLERİ NİN GÖRÜŞLERİ
KÖNÜL SƏMƏDOVA	MELEYKE MEMMEDOVA	MƏNZƏR NİYARLI (HÜSEYNOVA)	REFİDE ŞAHİN	ELNARƏ ƏHMƏDOVA	YEGANƏ HÜSEYNOVA	HİLMİ DEMİRKAYA AHMET KÖÇ
DİL VƏ SOSIAL ÜNSİYYƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ	ÇOCUKTA İLKLER: AZERBAYCAN VE ANADOLU KÜLTÜRLERİND E GELENEKSEL RİTÜELLERİN SOSYOKÜLTÜRE L İNCELENMESİ	SALİDƏ ŞƏMMƏDQIZINI N (ŞƏRİFOVA) KİÇİK NƏSRİNDƏ BƏDİİ REFLEKSIYA	KUZEY MAKEDONYA TÜRK ÇOCUK DƏRGİLERİ TOMURCUK VE BAĞÇE'DE DƏĞERLER EĞİTİMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME	AZERBAYCAN DİLİNİN FONKSİYONEL GELİŞİMİNDE VE ULUSAL DİL POLİTİKASINDA YAPAY ZEKANIN ROLÜ (DİJİTAL PERSPEKTİFLER)	BAHHTIYAR VAHABZADE'NİN ESERLERİNDE İNSAN KAVRAMI	SÜRDÜRÜLEBİLİ R GELECEK İÇİN TEMİZ SU VE HİJYEN FARKINDALIĞI: ÖĞRETMEN ADAYLARININ GÖRÜŞLERİ
MİRVARİ İSMAYİLOVA	AYNUR ABIYEVA	KARİMOVA KUNDUZ RUZİBAYEVNA	İVANA VELKOVA	NƏRMİN QOCAYEVA	LOLA USMONOVA	ARAY MUKAZHANOV A GÜL BANU DUMAN
QƏRBİ AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏDƏNİ İRSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİ N AKTUAL PROBLEMLƏRİ	TÜRK DÜŞÜNCESİNDE METAFORİK YAPILAR: CEMİL MERİÇ'İN BU ÜLKƏ ESERİNDE KÜLTÜR VE DİL METAFORLARI	BOSHLANG'ICH SINFLARDA NOSTANDART MASALALAR YECHICHGA O'RGATISH BO'YICHA KO'RSATMALAR	PETRE M. ANDREEVSKI'Nİ N "AYRIK OTU" ROMANI – TARİH, KİMLİK VE ANMA KÜLTÜRÜNÜN SEMBOLÜ	BAĞIMSIZLIK DÖNEMİ NESİR ESERLERİNDE ETNONİMLERİN KULLANIMI (N. ABDURRƏHMAN LI'NIN YOLÇU VE A. ABBAS'IN DOLU	DİLSEL KİŞİLİK KAVRAMININ VE ONA EŞLİK EDEN FENOMENLERİN İNCELENMESİ (ÖZBEKÇE ÖRNEKLERINE DAYANARAK)	İKİ DİLLİ ORTAMDA KAZAKİSTANLI ÖĞRENCİLERİN KAZAKÇAYI KULLANMA DÜZEYİ

				ROMANLARI ÖRNEĞİNDE)		
VALİDA SHİKHALİYEVA	MARGUBA ABDULLAEVA	SƏKİNƏ BAYRAMOVA	SEVİL ABBASOĞLU İREVANLI	LEYLA ALLAHVERDİYE VA	H. JO'RAYEV	HÜSNİYYƏ ÇOBANOVA
YAHYA KEMAL BEYATLININ "AÇIK DENİZ" ŞİİRİNDE BALKAN MEVZUSU	YETTİ SAYYORA: ILMIY DUNYOQARASH VA BADIY TALQIN	SATİRA XXI ƏSR ƏDƏBİYYAT ŞÜNASLIĞINDA	SOVYET RUSYA'NIN İŞGAL VE İLHAK ETTİĞİ ÜLKELER	ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN "BAŞ" ROMANINDA BAKİ KONSEPTİ	G'URBAT MOTIVLARINING BADIY TALQINLARI	ƏLİŞİR NƏVAININ TÜRK DİLLƏRİNƏ TÖHFƏSİ
	AYNUR CAFAROVA	AYNURE BABAYEVA	BAHANUR ÖZKAN BAHAR	TÜRKAN MAHMUDZADƏ	MEVLÜT GÜLMEZ ZƏİDE GALİP	ULKER ELİYEVA
	ÖZBƏK DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FEİLİN ZAMANLARI (AZƏRBAYCAN DİLİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ ŞƏKİLDƏ)	VATANSEVER ŞAİR, İMANLI MÜNEVVER ARIŞ NİHAT ASYA ŞİİRLERİNDE DİN, MİLLET VE VATAN SEVGİSİ	MANASTIR VE PİRLEPE SAVAŞLARININ IVAN LESİÇKOF'UN ESERLERİNE YANSIMASI	ABDULLA SHAIQIN ÇOCUK HİKAYELERİNİN ANALİZİ	TÜRKÇENİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE KONUŞMA BECERİSİ ÜZERİNE BİR BİBLİYOGRAFYA ÇALIŞMASI	QLOBALLAŞM A VƏ DİL: MƏDƏNİ KİMLİYİN QORUNMASIN DA ANA DİLİNİN ROLU

4. OTURUMLAR

Azərbaycan Saati: 16.00-16.50

Türkiye Saati: 15.00-15.50

SALON 1	SALON 2	SALON 3	SALON 4	SALON 5	SALON 6	SALON 7
Oturum Başkanı: HUSEYİNZADE RUFAT	Oturum Başkanı: SAYALI CAFEROVA	Oturum Başkanı: ŞƏMİL SADIQ	Oturum Başkanı: İLKER AVCIOĞLU	Oturum Başkanı: ÜMIT ÖZGÜR DEMİRCİ	Oturum Başkanı: JALOLADDİN SADULLAEV	Oturum Başkanı: LATOFAT TAJİBAYEVA
SALİDE ŞƏRİFOVA	MOHINUR FARMONOVA	ZAKİRƏ ƏLİYEVA	MERVE MENTEŞE	BUĞRA OĞUZHAN ULUYÜZ	JALOLADDİN SADULLAEV	LATOFAT TAJİBAYEVA
ÇANAKKALE SAVAŞI'NIN AZERBAIJAN EDEBİYATINDAKİ SANATSAL YANSIMASI	OĞUZ ATAY VE POSTMODERN METİN YAPISI: TEHLİKELİ OYUNLAR	FİLOLOGİYA ELMLƏRİ DOKTORU, AMEA-NIN PROFESSORU SALİDƏ ŞƏRİFOVANIN YARADICILIĞI ELMMETRİK DİAPAZONDA	BEYƏNİ'NİN TEZKİRETÜ'Ş- ŞUƏRƏ'SINDA OLUMSUZ EDEBİ ELEŞTİRİ TERİMLERİ	<i>ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE İYELİKTE SONRA GELEN - N ÜZERİNE</i>	INNOVATIVE METHODOLOGI ES FOR TEACHING ENGLISH IN MIXED-ABILITY CLASSROOMS: CHALLENGES AND SOLUTIONS	HALİMA HUDOYBERDİYE VA'NIN LIRIK DÜNYASINDA DİL, DUYGU VE TEKRAR
İLƏHƏ MUSAYEVA, GÜNEL PAŞAYEVA	UMIDA PULATOVA	ŞƏMİL SADIQ	YAPRAK UÇAR	ÜMIT ÖZGÜR DEMİRCİ	RAMİDE AKİF KIZI ABBASOVA	MEVLÜT GÜLMEZ SERAP GÜLMEZ
KÜRESELLEŞME VE DİJİTALLEŞME SÜRECİNİN TÜRK DİLLERİNDEKİ KÜLTÜREL MELEZLEŞME EĞİLİMLERİNE ETKİSİ	SORGULAMA PROTOKOLÜ: DELİL NİTELİĞİNDEKİ BİLGİLERİN KAYDEDİLMESİN DE DİLİN ROLU	EDEBİYAT BİLİMCİSİNİN EDEBİ YARATICILIĞI VEYA EDEBİYAT SORUNLARINI YANSITAN HİKAYELER HAKKINDA	FEYZİ-İ KEFEVİ'NİN EMƏLİ NAZİRESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME	<i>ESKİ TÜRKÇEDE FİİLLER KİTABINA EKLEMELER (BASİT FİİLLER II)</i>	İSTİKLALIN SANATSAL YANSIMASI: RƏSULZADƏ'Nİ N 'ÇAĞDAŞ AZERBAIJAN EDEBİYATI' ESERİ ÜZERİNDE VATANSEVERLİK	MÜNECCİM MUHAMMED ABDÜSSELAM'A AİT BİR SƏĞİRNAME
RUFƏT LƏTİF OĞLU HÜSEYNZADƏ	RUHANGİZ ALİYEVA	PASHA GULUZADE	TAHSİN YAPRAK	DİLDORA AXMEDOVA	UMURZAKOV RUSTAMJON MAXAMADOVİC H	LATOFAT TAJİBAYEVA
TÜRK DÜNYASININ BÜYÜK ŞAİRİ HÜSEYN CAVİDİN ŞİİRLƏRİNDE MANAVİYYAT	TÜRKİYE- AZERBAIJAN İLİŞKİLERİNİN TÜRK DEVLETLERİ TƏŞKİLATINDAN TÜRK DEVLETLERİ BİRLİĞİ	ZİYA GÖKALP' İN EĞİTİME İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ	OKSİDENTALİST BİR OKUMA DENEMESİ: ERBAİN	ZİT ANLAMLI LARININ G ÇALIŞMA- ACHİQ SOZLIGİNİN DERLENMESİNİ N DİLBİLİMSƏL ASOSLARI	AVTOBİOGRAFİK QISSALARDA BOLA OBRAZI	HALİMA XUDAYBERDİYE VA'NIN ŞİİR VE ŞAİRLİK KONSEPTİ

	İDEALİNE DOĞRU HEDEFLERİ					
HÜSEYİN ZADE RUFAT	BAHTİYAR RİZAYEV	TORA MAMADOVA	İLKER AVCIOĞLU	GULJAHAN DOŞANOVA	GÜLGÜL KANSEİTOVA DR. NURZHAN PARPIYEV BOTAGÖZ SAZAYEVA	ZAMİRA KABULOVA
TÜRK DÜNYASININ BÜYÜK ŞAİRİ HÜSEYİN CAVİDİN PEDAGOJİ İDEYALARI	BUHARA BASININDA TÜRKİYE ÖZGÜRLÜK HAREKETİ VE MUSTAFA KEMAL'İN ŞAHSİYETİ ("BUHARA AHBARI" VE "OZOD BUHARA" GAZETELERİ ESASINDA)	SERBEST ŞİİR GELENEĞİ VE ONUN VAKIF SAMETOĞLU'NU N ESERLERİNDE İDEOLOJİK-SANATSAL TEZAHÜRÜ	YAŞAYAN İNSAN HAZİNESİ ADAYI OLARAK AHMET MET: YERELDEN EVRENSELE BİR PROFİL	SIROJİDDİN SAYYID ESERLERİNDE MİLLİ KOLORİTİN SANATSAL VE ESTETİK İFADESİ	KAZAK TÜRK EFSANELERİNDE UYMA ANA: ANNELİK FİĞÜRÜNÜN MİTOLOJİK VE KÜLTÜREL İNCELENMESİ	İSAJON SULTON'UN "YİRMİ BİRİNCİ YÜZYILIN SEKİZ YAŞINDAKİ ÇOCUĞU" HİKÂYESİNDE EKOLOJİK SORUNUN YANSIMASI
	SAYALI CAFEROVA	MAHBUBA ASHUROVA	ОДИНАХОН ТУРСУНОВА	SERHAT SİPAHİ	HARUN COŞKUN	İRADA CEFEROVA
	ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TARİXİNDƏ ROLU	ÖZBEK VE TÜRK DİLLERİNDE MORFONEM DEĞİŞİMLERİNİ N SOSYAL KONUŞMADA GERÇEKLEŞMESİ	DİSKUR, İLETİŞİMİN ÖNEMLİ BİR BOYUTU	TÜRKİYE'DE SOĞUK SAVAŞ'IN BAŞLARINDA KOMÜNİZMLE MÜCADELEDE DİN FAKTÖRÜ	DİL, DUYGU VE ORGAN İLİŞKİSİ BAKIMINDAN TÜRKÜLERDE GÖZ	İNSAN HÜQUQLARI DİSKURSUNDA DİL: SOSİAL ƏDALƏTİN LEKSİK-İDEOLOJİ TƏSVİRİİNSAN HÜQUQLARI DİSKURSUNDA DİL: SOSİAL ƏDALƏTİN LEKSİK-İDEOLOJİ TƏSVİRİ

5. OTURUMLAR

Azərbaycan Saati: 17.00-17.50

Türkiye Saati: 16.00-16.50

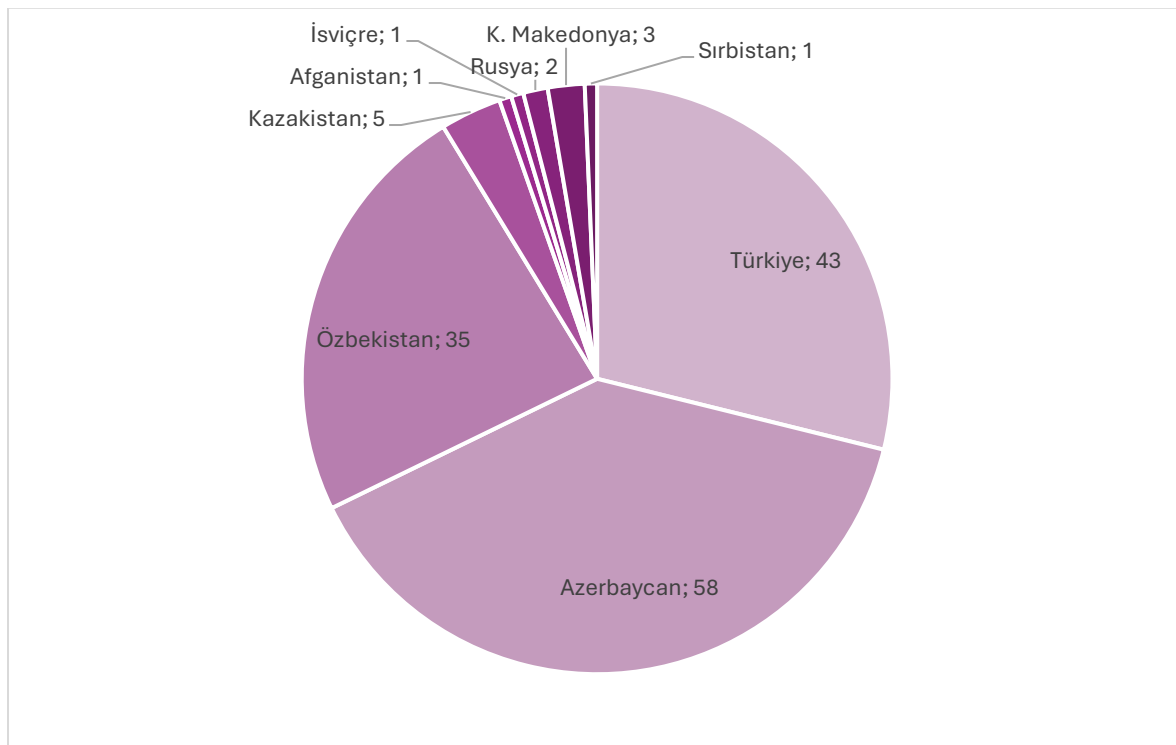
SALON 1	SALON 4	SALON 5
Oturum Başkanı: NECATİ DEMİR	Oturum Başkanı: YUSUF MİRZEZADE	Oturum Başkanı: AYTEN HEYBETOVA
HÜSEYİN KAFES ÜMİT YILDIZ BERKER KURT	SEFİYAR SULEYMAN OĞLU ABİSHOV YUSUF MİRZEZADE	GÜLBƏNİZ CƏFƏROVA
ERGENLERİN DİJİTAL SOSYAL OKUMA PLATFORMU WATTPAD'LE İLİŞKİSİ: TERCİH NEDENLERİ	YAPAY ZEKÂNIN HUKUKİ STATÜSÜNE DAİR YENİ KAVRAMLAR: "ELEKTRONİK KİŞİ" VE "TÜZEL KİŞİ BENZERİ VARLIK"	ALANSAL DİLBİLİMİN TANIMI VE DİĞER DİLBİLİM ALANLARIYLA İLİŞKİSİ
HÜSEYİN KAFES ÜMİT YILDIZ BERKER KURT	SEVİNC MUXTAROVA	AYTEN HEYBETOVA
ERGENLERİN DİJİTAL OKUMA PLATFORMU WATTPAD'LE İLİŞKİSİ: ETKİ	NÜMİSMATİK MALZEMELERE DAYALI AZERBAIJAN TARİHİ	EDEBİYAT TARİHİ BAĞLAMINDA TÜRK ÇOCUK EDEBİYATI TARİHİNİN YAZILMASINDA KARŞILAŞILAN SORUNLAR
NECATİ DEMİR	NAİLƏ MƏMMƏDOVA	ZEYNEP ASKEROVA
BİR HALK ANLATI TÜRÜ OLARAK EFSANELER	SÖZCÜKLERİN ANLAM BİLGİSİ	GENDER İLİŞKİLERİNİN DİLBİLİMSSEL OLARAK İNCELENMESİ
ELİF OĞUZHAN	JALƏ MƏMMƏDOVA	XANİM GOYUSHOVA
İKİ MİLLET TEK YÜREK: MEHMET AKİF ERSOY VE BAHTİYAR VAHAPZADE'NİN ŞİİRİNDE ORTAK DEĞERLER	SOVYET YÖNETİMİ DÖNEMİNDE AZERBAIJAN EDEBİYATINDA MİLLİ KİMLİK SORUNU	MULTİKÜLTÜREL TOPLUMLARDA DİL VƏ KİMLİK: SOSİOLİNGVİSTİK YANAŞMA

Sempozyum İstatistiği

Türklerin Dünyası Enstitüsü ve Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi ortaklığında 10-11 Ekim 2022 tarihleri arasında düzenlenen 9. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu’nda sunulan bildirilerin dağılımı aşağıdaki Tablo 1 ve Grafik 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. *Sunulan Bildirilerin Ükelere Göre Dağılımı*

S	Ülke	Sunulan Bildiri Sayısı	%
1.	Azerbaycan	58	39
2.	Türkiye	43	29
3.	Özbekistan	35	23
4.	Kazakistan	5	3,4
5.	K. Makedonya	3	2
6.	Rusya	2	1,3
7.	Afganistan	1	0,7
8.	İsviçre	1	0,7
9.	Sırbistan	1	0,7
	TOPLAM	149	100

Şekil 1. *Sunulan Bildirilerin Ükelere Göre Dağılımı*

Sunulan bildirilerin sayı ve ülke dağılımı; sempozyum kurullarının teşekkülü ile 9. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu, ÜAK tarafından belirlenen “Doçentlik” ve “Akademik Teşvik” kriterlerini yerine getiren uluslararası bir sempozyum olma kriterlerini sağlamaktadır.

Sempozyum Fotoğrafları

9 TÜRKLERİN
DÜNYASI
ULUSLARARASI SOSYAL
BİLİMLER
SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER

TÜRK TARİHİNİN BAŞLANGIÇ NOKTASI OLARAK MAL'TA-BURET KÜLTÜRÜ¹ THE MALTA-BURET CULTURE AS THE STARTING POINT OF TURKISH HISTORY

Necati DEMİR²

Özet

Mal'ta Kültürü; yaklaşık olarak MÖ 24.000–15.000 yılları arasına tarihlenen, Sibirya'nın güneyinde Baykal Gölü'nün batısında, Irkutsk kenti yakınlarında ortaya çıkarılmış bir kültürdür. Bu kültürün adının kaynağı olan Mal'ta (Мальта) yerleşimi, Angara Nehri havzasında yer almaktadır. Burası Buret adlı benzer bir yerleşimle birlikte değerlendirilir. Bu iki merkez benzer özelliklere sahiptir. Bu yüzden birlikte değerlendirilir ve bilim literatüründe *Mal'ta-Buret Kültürü* (Mal'ta-Buret' Culture) olarak anılır.

Buret (Бурет'), Rusya Federasyonu'nun Irkutsk Oblastı sınırları içinde, Angara Nehri'nin sol kıyısında yer alır. Mal'ta yerleşimine yaklaşık 17 kilometre uzaklıktadır. Her iki yerleşim de yaklaşık MÖ 24.000–15.000 yılları arası döneme tarihlenir. Bu dönemden kalanlar; mamut kemiklerinden yapılmış barınaklar, taş aletler, kemik oymalar ve figürinleri içermektedir. Buret, Mal'ta ile birlikte Avrasya'nın en erken sanat merkezlerinden biri kabul edilir.

Mal'ta-Buret kültürü alanlarında ele geçen fildişi figürinler, kuş ve balık biçimli oymalar, doğa ve insan ilişkisini kutsal bir bütünlük içinde ele alan gelişmiş bir sembolizm anlayışını yansıtır. Bu sanat anlayışı, daha sonraki Türk ve Sibirya topluluklarında görülen “Ana Ruh”, “Umay” ve “İye” kavramlarıyla dikkat çekici paralellikler taşımaktadır. Her şeyden önemlisi Mal'ta yerleşiminde bulunan bireyden (MA-1=Mal'ta Child) elde edilen DNA, R haplogrubunun en eski örneklerinden biridir. Bu genetik yapı günümüz Türk halkları ile Kuzeydoğu Asya ve Amerika yerli topluluklarının atası sayılmaktadır.

Genel olarak bakıldığında bulgular Mal'ta-Buret Kültürü'nün Türk kültür tarihinin başlangıcı olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mal'ta-Buret, Üst Paleolitik, R haplogrubu, Türk kültür tarihi, Avrasya.

Abstract

The Mal'ta Culture is a culture dating back to approximately 24,000–15,000 BC, discovered near the city of Irkutsk, west of Lake Baikal in southern Siberia. The settlement of Mal'ta (Мальта), from which the culture derives its name, is located in the Angara River basin. It is evaluated together with a similar settlement called Buret. These two centres share similar characteristics. Therefore, they are evaluated together and referred to in scientific literature as the Mal'ta-Buret Culture.

¹ Bu çalışma, Gazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından ID: 10256 SGA-2025-10256 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

² Prof. Dr. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Ankara- Türkiye necatidemir@gazi.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0762-410X.

Buret (Буретъ) is located within the borders of the Irkutsk Oblast of the Russian Federation, on the left bank of the Angara River. It is approximately 17 kilometres from the Mal'ta settlement. Both settlements date back to approximately 24,000–15,000 BC. Remains from this period include shelters made from mammoth bones, stone tools, bone carvings and figurines. Buret, along with Mal'ta, is considered one of the earliest art centres in Eurasia.

The ivory figurines, bird and fish-shaped carvings found in the Mal'ta–Buret cultural areas reflect a developed understanding of symbolism that treats the relationship between nature and humans as a sacred whole. This artistic understanding bears striking parallels with the concepts of 'Mother Spirit', "Umay" and 'İye' seen in later Turkish and Siberian communities. Most importantly, the DNA obtained from an individual (MA-1=Mal'ta Child) found in the Mal'ta settlement is one of the oldest examples of the R haplogroup. This genetic structure is considered to be the ancestor of today's Turkish peoples and the indigenous communities of Northeast Asia and America.

Overall, the findings reveal that the Mal'ta–Buret Culture marks the beginning of Turkish cultural history.

Keywords: Mal'ta–Buret, Upper Palaeolithic, R haplogroup, Turkish cultural history, Eurasia.

Giriş

Türk tarihinin başlangıç noktasının belirlenmesi, kronolojik bir konu değildir. Bu aynı zamanda insanlık tarihinin en erken kültürel ve genetik oluşumlarının doğru biçimde yorumlanmasıyla ilgilidir. Bugüne kadar Türklerin kökenine ilişkin yaklaşımlar çoğunlukla İskitler / Sakalara kadar girmektedir. Ya da tarihi çağlarla, özellikle Orta Asya'daki Anav, Afanasyevo veya Andronovo kültürleriyle sınırlandırılmıştır. Oysa *arkeogenetik*¹ ve *arkeolojik* veriler, Türk kültürünün öncül izlerinin çok daha erken tarihlere, Üst Paleolitik Çağ'a kadar uzandığını göstermektedir. Durum böyle olunca *Mal'ta–Buret Kültürü*, Türk tarihinin başlangıcı açısından özel bir öneme sahiptir.

Sibirya'nın güneyinde, Baykal Gölü'nün batısında yer alan Mal'ta ve Buret yerleşimleri, yaklaşık MÖ 24.000–15.000 yıllarına tarihlenmektedir.

¹ *Arkeogenetik*, kelime anlamıyla "arkeoloji" (kazıbilim) ve "genetik" (kalıtım bilimi) sözcüklerinin birleşiminden oluşur. Bilimsel olarak arkeogenetik; antik insan, hayvan ve bitki kalıntılarından elde edilen DNA'ların incelenmesiyle geçmiş toplulukların kökenini, göç yollarını, evrimsel ilişkilerini ve kültürel etkileşimlerini araştıran bilim dalıdır.

Harita 1: Baykal Gölü, Malta ve Buret Yerleşim Alanları

Malta ve Buret'te ortaya çıkarılan mamut kemikleri ve derilerinden yapılmış barınaklar, fildişi figürinler, kuş ve balık biçimli oymalar, taş aletler ve süs eşyaları, yalnızca teknik ustalık değil, aynı zamanda gelişmiş bir sembolik düşünce sistemini de yansıtmaktadır. Kadın figürinlerinde görülen doğurganlık ve koruyucu nitelikler, daha sonraki Türk mitolojilerinde “*Umay Ana*” veya “*Ana Ruh*” biçiminde yaşamaya devam eden kültürel motiflerin Paleolitik kökenlerini ortaya koymaktadır.

Mal'ta yerleşiminde bulunan MA-1 (Mal'ta Çocuğu) adlı birey üzerinde yapılan DNA analizleri, bu topluluğun R haplogrubuna ait olduğunu ve genetik olarak hem Batı Avrasya hem de Doğu Sibirya unsurlarını taşıdığını göstermiştir (Raghavan et al., 2014, s.87). Bu durum, Türk halklarının atasının gen havuzunda yer alan Avrasya bileşeninin, Mal'ta dönemine kadar geri gittiğini kanıtlamaktadır. Dolayısıyla Mal'ta-Buret Kültürü, yalnızca sanat ve sembol bakımından değil, genetik süreklilik açısından da Türk tarihinin en erken halkalarından birini teşkil eder.

Bu çalışmanın amacı, Mal'ta-Buret Kültürü'nü Türk tarihinin başlangıç noktası olarak değerlendirmektir. Değerlendirme yapılırken *arkeolojik* ve *genetik* bulgular dikkate alınacaktır. Çalışmada hem arkeolojik materyal analizi hem de arkeogenetik verilerin yorumlanması amaçlanmıştır. Ayrıca Mal'ta-Buret'teki sembolik dünya ile Türk mitolojisi arasındaki benzerlikler karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Böylece Türk tarihinin, tarihöncesi Avrasya kültürleriyle kurduğu derin bağ açık bir biçimde ortaya çıkmıştır.

1. Baykal-Angara Bölgesinin İnsanlık Tarihindeki Yeri

MÖ 30.000'li yıllarda sıcakların düşmesi ile Altaylarda yaşam zorlaşmıştır. İnsanlar daha ılıman bir bölge olan Baykal Gölü çevresine ve Angara Nehri havzasına göçmüştür. Sibirya'nın güneyinde yer alan Baykal-Angara havzası, böylece insanlık tarihinin en erken kültürel merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bölge, Üst Paleolitik Çağ'dan itibaren hem arkeolojik hem genetik olarak yoğun bir yerleşim alanı olarak tanımlanmıştır. Baykal Gölü çevresinde ortaya çıkarılan Mal'ta, Buret, *Ust-Kyakhta* ve *Tolbaga* gibi yerleşimler, yaklaşık MÖ 24.000-14.000 arasına tarihlenmektedir (Hoffecker, 2011, s. 27). Bu alanlarda kazılar sonucu bulunan kemiklerden yapılmış barınaklar, taş aletler ve fildişi figürinler, Avrasya'nın sembolik sanat ve inanç sistemlerinin erken bir doğuş alanı olduğunu göstermektedir.

Baykal-Angara hattı, aynı zamanda şaşırtıcı bir şekilde *Avrasya ve Amerika arasındaki genetik bağların kavşak noktasını* oluşturur. Mal'ta bireyinden (MA-1) elde edilen genom Batı Avrasya ve Doğu Sibirya kökenli bileşenler taşımaktadır. Bu karışım daha sonra Amerika'ya göç eden topluluklarda da izlenmiştir (Raghavan, M vd., 2014, s. 88). Bu durum, Baykal bölgesinin yalnızca yerel değil, küresel insan göçlerinin genetik başlangıç bölgelerinden biri olduğunu göstermektedir. Bu genetik yapı, Türk halklarının ata geninin R haplogrubu olduğunu ortaya koymuştur.

Malta Buret Kültürü yaşanıp sonuçlanmamıştır. Bölgenin kültürel sürekliliği, Paleolitik'ten Neolitik'e ve Tunç Çağı'na uzanan bir çizgiyi ortaya koyar. Arkeolojik bulgular, Mal'ta-Buret döneminde ortaya çıkan sanatsal ve sembolik geleneklerin daha sonra Afantova, Anav, Kelteminar, Seima-Turbino, Afanasyevo ve Andronovo kültürleri aracılığıyla Orta Asya'ya yayıldığını göstermektedir (Goebel, 1999, s. 213). Bu kültür zinciri, Baykal-Angara hattını yalnızca Sibirya tarihinin değil, Türk kültür tarihinin derin köklerinin filizlendiği coğrafya haline getirmektedir.

2. Mal'ta-Buret Kültürünün Kronolojisi

Mal'ta-Buret Kültürü, Avrasya Üst Paleolitik evresinin erken safhasına tarihlenmektedir. Yapılan radyokarbon analizleri ve katman bilimi değerlendirmeleri, kültürün yaklaşık MÖ 24.000-15.000 yılları arasında varlık gösterdiğini ortaya koymuştur (Abramova, 1995, s. 42). Bu dönem, son buzul çaının zirvesi (*Last Glacial Maximum LGM*) süreciyle örtüşmektedir. Mal'ta ve Buret yerleşimleri, Angara Nehri havzasında göl kenarına yakın teraslarda kurulmuştur. Kültür soğuk ve kurak bir ekosistem içinde gelişmiştir. Bu koşullar altında yaşayan topluluklar, mamut ve ren geyiği avcılığıyla geçinen, gelişmiş taş ve kemik işçiliği becerileriyle dikkat çeken bir kültür oluşturmıştır.

Kültürün kronolojisi, özellikle Mal'ta'daki tabakalar üzerinden güvenilir biçimde belirlenmiştir. 1930'lerde başlayan kazılardan itibaren farklı katmanlardan elde edilen organik örneklerin radyokarbon tarihlemesi, kültürün alt sınırını yaklaşık MÖ 24.000, üst sınırını ise 15.000 BP olarak göstermiştir (Goebel, 1999, s. 211). Bu döneme ait buluntular Sibirya coğrafyasında gelişen özgün bir *sanat ve yaşam biçimini* yansıtır. Buret'teki tabakalar da benzer stratigrafik dizilim göstermekte, dolayısıyla iki yerleşimin eşzamanlı bir kültürel kompleksin parçası olduğunu kanıtlamaktadır.

Mal'ta-Buret kronolojisi yalnızca tarihsel bir sınır değil, aynı zamanda Avrasya insanının kültürel evrimi açısından bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde gelişen fildişi figürin sanatı, barınak mimarisi ve ruhani sembolizm, daha sonraki Afantova, Seima-Turbino ve Anav kültürleri gibi Orta Asya merkezli oluşumlarda da izlenmektedir (Hoffecker, 2011, s. 27). Dolayısıyla Mal'ta-Buret, yalnızca Üst Paleolitik çağın bir yerleşim topluluğu değil, Avrasya'nın tarih öncesi kültürel sürekliliğini başlatan temel aşama olarak değerlendirilmektedir.

3. Mal'ta-Buret Kültüründe Türk Kültürünün Temelleri

Mal'ta-Buret Kültürü, Türk kültürünün kökenlerini açıklayan çok katmanlı bir uygarlık evresidir. Baykal-Angara havzasında gelişen bu kültür, insanın doğa ile kurduğu ruhsal bağı, toplumsal dayanışmayı ve üretim biçimlerini erken bir aşamada sistemleştirmiştir. Arkeogenetik veriler, Mal'ta topluluğunun *R haplogrubuna* (bazal R) bağlı Avrasya genetik bileşenine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Arkeolojik bulgular, Türk kültürünün temel unsurları olan yurt biçimli barınak mimarisi, Umay Ana inancı, ocak kültü, tamga benzeri semboller ve kolektif oba düzeni gibi yapısal özelliklerin ilk izlerini bu dönemde göstermektedir. Dolayısıyla Mal'ta-Buret Kültürü, Türklerin biyolojik soy zinciri kadar kültürel ve simgesel sürekliliğinin de en erken kanıtlarını barındıran bir medeniyet aşamasıdır.

3.1.Genetik Unsurlar:

R Haplogrubu: Mal'ta bireyinde (MA-1) tespit edilen R haplogrubu, Türk halklarının genetik soy zincirinde yer alan en eski dallardan biridir. K'den türeyen R1a, R1b, Q ve N haplogrupları, günümüzde Avrasya'daki Türk topluluklarının genetik yapısında temel bileşenlerdir. Bu yapı, Türklerin hem Batı Avrasya hem Doğu Sibirya kökenli bileşenleri birleştiren ikili genetik mirasını yansıtır (Raghavan vd, 2014, s. 88). Avrasya Genetik Sürekliliği: Mal'ta-Buret gen havuzu, daha sonra Orta Asya, Altay ve Batı Sibirya topluluklarında da görülür. Bu, Türklerin kökeninin yalnızca tarihi çağlara değil, Üst Paleolitik Avrasya insanına dayandığını göstermektedir.

Modern Türk halklarında, Altay-Orta Asya hattındaki genetik profilin önemli bölümü Mal'ta kökenli “*Ancient North Eurasian*” bileşeninden gelir (Lazaridis, vd, 2016).

3.2.Mimari Unsurlar

Yarı yerleşik barınak tipi: Mal'ta ve Buret'te, mamut kemikleriyle desteklenmiş dairesel barınaklar bulunmuştur. Bu barınak tipi, erken dönem yurt (çadır) formunun arkeolojik öncülü olarak değerlendirilir.

Fotoğraf 1: Malta- Buret Tipi Barınak (Krasnoyarsk Tarih Müzesi, Foto: N. Demir)

Taş halkalar ve kemik iskelet sistemi, daha sonra Türklerin göçebe çadırlarında görülen merkez direkli dairesel plan anlayışını hatırlatır (Hoffecker, 2011, s. 27).

3.3.Ekonomik Unsurlar

Mal'ta-Buret topluluklarının ekonomisi, Üst Paleolitik dönemin çevresel koşulları çerçevesinde biçimlenmiş *karma bir avcı-toplayıcı sistem* üzerine kuruluydu. Baykal-Angara havzası, buzul dönemini yaşadı, bu nedenle mamut, bizon, at, ren geyiği ve tavşan gibi büyük ve orta boy hayvanlar başlıca besin kaynaklarını oluşturuyordu (Goebel, 1999, s. 213). Arkeolojik tabakalarda bulunan kemik yoğunluğu, bu toplumların mevsimsel av göçlerine katıldıklarını ve belirli dönemlerde barınak bölgelerinde topluca yaşadıklarını göstermektedir. Av kalıntıları, kesme izleri ve kemik işleme aletleri, avın yalnızca besin değil, aynı zamanda *barınak yapımı* ve *giyim üretimi* için de kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu durum, Mal'ta-Buret insanının çevresel kaynakları etkin biçimde değerlendiren, ekolojik dengeye dayalı bir ekonomik düzen kurduğunu göstermektedir.

Toplumun ekonomik yapısında *el sanatları* ve sembolik üretim de önemli bir yer tutmuştur. *Fildişi, kemik ve taş işçiliği* yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda simgesel değeri olan ürünlerin üretiminde kullanılmıştır. Kadın figürinleri, süs eşyaları ve küçük oymalar, estetik olduğu kadar toplumsal kimliğin ve inanç sisteminin de bir parçasıydı (Abramova, 1995, s. 44).

Fotoğraf 2: Fildişi İşçiliği (İrkuts Tarih Müzesi, Foto: N. Demir)

Bu objeler, üretim fazlasının statü ya da tören amaçlı kullanıldığını; yani Mal'ta-Buret toplumunun ekonomik faaliyetlerinin yalnızca hayatta kalma değil, kültürel ifade ve sosyal prestij yaratma işlevi de taşıdığını göstermektedir. Dolayısıyla bu toplumun ekonomisi; *avcılık, toplayıcılık, zanaatkârlık ve sembolik üretim alanlarının dengeli bir bileşimi* olarak tanımlanabilir (Hoffecker, 2011, s. 27).

3.4. Topluluk düzeni

Yerleşimlerin planı, çevresinde *ortak ateş alanları* bulunan çoklu konutlardan oluşur. Bu, Türklerdeki *oba* (toplu yaşam) sisteminin en erken örneklerinden biri olarak kabul edilir. Avcı-toplayıcı yaşam biçimi içinde görev paylaşımı, kolektif av düzeni ve yaşlı bireylerin otoritesi, daha sonra Türk topluluklarındaki boy-oba düzeni ve aksakal geleneği ile benzer yapıdadır.

Ortak barınma, ortak üretim ve paylaşım; Türk kültüründe *imece, yardımlaşma ve kutlu birlik* anlayışının temelidir.

Barınakların ortasında yer alan ateş çukuru, daha sonra Türklerdeki "*ocak kültü*"nün en erken biçimi olarak değerlendirilebilir.

Yerleşimlerin çoklu konutlardan oluşan toplu düzeni, Türklerdeki "*oba*" ve "*boy*" toplumsal yapısının erken öncülüdür.

3.5. Arkeolojik Unsurlar

Figürinler: Fildişinden yapılmış kadın heykelcikleri, doğurganlık ve koruyucu "*ana*" figürünü temsil eder. Türk kültüründeki Umay Ana ve Ene/Ana Ruh inançlarının arkaik prototipleri olarak yorumlanır (Abramova, 1995, s. 42).

Kürk Tulumlu Bir Çocuğun Fildişi
Heykelciği

Tulum ve Etnografik Yorumlarda
Fildişi Genç Heykelciği

Mal'ta Koleksiyonu'ndan Yetişkin
Bir Kadın Görüntüsü¹

Fotoğraf 3-5: Takı ve kemik işçiliği, Türk el sanatlarının ilk örnekleridir (Abramova, 1995, s. 44).

Kuş ve Balık Motifleri: Kuş, göğe yükseliş ve ruhun yolculuğu; balık ise su ve yaşam döngüsünün sembolüdür. Bu semboller, Türk mitolojisinde uçan ruh (kut) ve su-yaşam bağlantısı temalarıyla birebir örtüşür.

Taş ve kemik aletler: Fonksiyonel ve estetik biçimde yapılmış aletler, Türk el sanatlarında (kemik oyma, süsleme, geometrik desen) görülen biçimsel sürekliliğe sahiptir.

3.6. Sanat ve Sembolik Unsurlar

Ana Ruh Kültü: Kadın figürlerinin başlıca teması doğurganlık ve koruyuculuktur. Bu, Türk mitolojisindeki dişil yaratıcı ilke (Umay, Ayzıt, Kuday'ın eşi vb.) anlayışının ilk biçimidir.

Fotoğraf 6: Umay Ana Figürünü (Ermitaj Müzesi)

Doğa ile bütünlük: Kuş, balık ve hayvan figürleri, insanın doğayla ruhsal bir ilişki içinde yaşadığını gösterir; bu, Türklerin töz (ruh-varlık) kavramının arkeolojik köküdür. Kuş-su-rüzgâr-güneş motifleriyle doğayı kutsallaştırma; Türk inanç sistemindeki Tengricilik öncülüdür.

Simge dili: Fildişi üzerindeki geometrik çizimler ve spiral motifler, Türk sanatında görülen tamga benzeri sembolizmin en erken örnekleri olarak değerlendirilir.

Spiral, zikzak, üçgen, daire desenleri; daha sonraki Türk sanatında tamga ve kilim motifleri olarak devam eder.

3.7. Sembolik ve İnanca Bağlı Unsurlar

Kuş maskeleri, hayvan-insan karışımı figürler, Türklerdeki kamlık (şamanizm) geleneğinin simgesel ilk örnekleridir.

Mezarlarda süs eşyaları ve figürinlerle gömülme geleneği, “uçmağa varmak” (öte dünyaya yolculuk) düşüncesinin arkaik formudur.

Kadın figürlerinin öne çıkması, anaerkil toplum yapısına işaret eder; bu, erken Türk topluluklarında görülen kadın liderliği (hatun/ana) kültürüne zemin oluşturur.

¹ <http://www.hermitagemuseum.org/>

Bazı hayvan kemiklerinin özel biçimde yakılmış veya düzenli bırakılmış olması, av-kurban ritüelinin erken biçimidir.

Mal'ta'daki ruh, doğa ve insan arasındaki birlik düşüncesi, Türklerin "*Kök Tengri-İye-Umay*" üçlemesinde olgunlaşır.

"Ana / Ene / Ana-ruh" gibi köklerin Paleosibirya dillerinde biçimsel benzerliği, Türkçedeki "ana-umay-ene" kavramlarıyla eşleşir.

"Kut / ruh / iye" kavramlarının anlam alanı, Mal'ta sembollerinde görülen yaşam gücü – ruhsal enerji anlayışına karşılık gelir.

"Su" ve "gök" kutsiyeti: Balık ve kuş figürleri, Türkçede korunan en eski doğa kavramlarının (su-yaşatıcı, gök-yaratıcı) arkeolojik temelleridir.

Bazı fildişi objelerde yukarı-aşağı yönlü spiral motifler, Hayat Ağacı kavramının Paleolitik kökenidir.

3.8.Ritüeller ve ÖlüGömme Gelenekleri

Bazı Mal'ta mezarlarında ölülerin süs eşyalarıyla gömülmesi, ruh göçü ve öte dünya inancının erken bir göstergesidir. Bu inanç, Türklerin *uçmağa varmak* kavramında sürer.

Sonuç

Mal'ta-Buret Kültürü, Türk kültür tarihinin başlangıcına dair somut, çok katmanlı ve disiplinlerarası bir temel sunmaktadır. Baykal-Angara havzasında MÖ 24.000-15.000 yılları arasında gelişen bu kültür maddi kültür unsurları ve sembolik sistemleriyle insanlık tarihinin en erken sanat, inanç ve toplumsal örgütlenme örneklerinden birini temsil eder.

Mal'ta ve Buret yerleşimlerinde açığa çıkarılan fildişi figürinler, dairesel barınaklar, mamut kemiklerinden yapılmış yapı iskeletleri ve kuş-balık motifli oymalar; doğa, ruh ve insan arasındaki bütüncül ilişkiyi yansıtır. Bu dünya görüşü, sonraki binyıllarda Türk mitolojisinde *Kök Tengri-Umay-İye* üçlemesi biçiminde yeniden yorumlanmıştır.

Arkeogenetik veriler, Mal'ta bireyinde saptanan R haplogrubunun Türk halklarının soy zincirinde kilit bir konumda bulunduğunu açıkça göstermektedir. Bu genetik bileşen, daha sonra Orta Asya, Altay ve Sibirya'da şekillenen Türk topluluklarının temel biyolojik mirasını oluşturmuştur. Bu bağlamda Mal'ta-Buret insanı, yalnızca bir Paleolitik topluluk değil, Türklerin biyokültürel hafızasında yer alan en eski halkadır.

Kültürel açıdan ise Mal'ta-Buret insanı; doğurganlığı, *ruhun ölümsüzlüğünü*, doğayla uyumu ve *kutsal ateşi* merkeze alan bir yaşam biçimi geliştirmiştir. Dairesel konut planı, "*ocak kültürü*", figürinlerdeki *dişil simgecilik* ve *geometrik motifler*, Türk kültürünün temel unsurları olan *yurt mimarisi*, *Umay Ana inancı*, *töz* (ruh-varlık) kavramı ve *tamga* geleneği ile süreklilik arz eder. Bu nedenle Mal'ta-Buret Kültürü, Türk tarihinin yalnızca başlangıç noktası değil, aynı zamanda genetik-kültürel bütünlüğün ilk tezahürü olarak kabul edilmelidir.

Sonuç olarak, Baykal-Angara merkezli Mal'ta-Buret kültür çevresi; Afantova, Seima-Turbino, Anav, Afanasyevo ve Andronovo kültürleri üzerinden Orta Asya'ya taşınan uzun soluklu bir kültürel sürekliliğin ilk halkasını oluşturur. Bu hat, Altay-Orhun-Yenisey hattında Türk kimliğinin tarihsel biçimini almasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla Türk kültür tarihini anlamak, Mal'ta-Buret'in arkeolojik, genetik ve sembolik mirasını doğru okumaktan geçmektedir.

Kaynakça

- Abramova, Z. A. (1995). *Palaeolithic art in Siberia*. Oxford: Oxford University Press.
- Goebel, T. (1999). Pleistocene human colonization of Siberia and peopling of the Americas: An ecological approach. *Evolutionary Anthropology*, 8(6), 208–227. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1520-6505\(1999\)8:6](https://doi.org/10.1002/(SICI)1520-6505(1999)8:6)
- Hoffecker, J. F. (2011). The early Upper Paleolithic of Eastern Europe reconsidered. *Evolutionary Anthropology*, 20(1), 24–39. <https://doi.org/10.1002/evan.20286>
- Lazaridis, I., vd, (2016). Genomic insights into the origin of farming in the ancient Near East. *Nature*, 536 (7617), 419–424. <https://doi.org/10.1038/nature19310>
- Raghavan, M. vd, (2014). Upper Palaeolithic Siberian genome reveals dual ancestry of Native Americans. *Nature*, 505(7481), 87–91. <https://doi.org/10.1038/nature12736>

BİR HALK ANLATI TÜRÜ OLARAK EFSANELER LEGENDS AS A TYPE OF FOLK NARRATIVE

Necati DEMİR¹

Özet

Bu çalışma ile amacımız, efsane türünü tanıtmak ve onun halk kültüründeki yerini açıklamaktır. Ayrıca efsanelerin masal ve destanlardan farklarını ortaya koymak da hedeflenmiştir. Çalışmada hem Türk hem de dünya efsanelerine genel bir bakış sunulmuştur.

Efsaneler, en eski halk anlatılarından. Masal ve destanla birlikte sözlü geleneğin temelini oluşturur. Onlar yalnızca hayali hikâyeler değildir. Aynı zamanda toplumların hafızasını, inançlarını ve değerlerini taşır. İnsanlar onları çoğu zaman gerçek kabul eder.

Efsaneler anonimdir. Kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılır. Anlatıcıya göre değişebilir. Bu durum onların yaşamasını ve yenilenmesini sağlar. Çoğu kez bir dağ, göl, taş ya da tarihi şahsiyet etrafında oluşur. Bu nedenle coğrafya ve toplumla güçlü bağ kurar.

Türk efsaneleri Orta Asya'da doğmuş, Anadolu'da yeniden biçimlenmiştir. Onlar tarih, inanç ve doğa unsurlarıyla birleşmiştir. Dünya efsanelerinde de benzer temalar vardır. Yaratılış, kahramanlık, ihanet, aşk ve dönüşüm bu ortak konulardandır.

Efsaneler farklı türlere ayrılır. Yaratılış, dönüşüm, kutsal kişi, hayvan, bitki ve yer adlarıyla ilgili efsaneler en yaygın olanlardır. Ayrıca toplumsal belleği canlı tutan örnekleri de vardır.

Bu çalışma, efsanelerin kültürel kimlik ve toplumsal hafıza için önemini göstermiştir. Ayrıca efsanelerin eğitim ve değer aktarımındaki işlevini de açıklığa kavuşturmuştur. Böylece efsanelerin yalnızca bir folklor ürünü değil, disiplinler arası bir inceleme alanı olduğu ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: Türk sözlü kültürü, halk anlatıları, efsaneler

Abstract

The aim of this study is to introduce the genre of legends and explain their place in folk culture. It also aims to highlight the differences between legends and fairy tales and epics. The study provides an overview of both Turkish and world legends.

Legends are among the oldest folk narratives. Together with fairy tales and epics, they form the basis of oral tradition. They are not merely imaginary stories. They also carry the memory, beliefs and values of societies. People often accept them as true.

Legends are anonymous. They are passed down orally from generation to generation. They may vary depending on the narrator. This allows them to survive and be renewed. They often revolve around a mountain, lake, stone, or historical figure. Therefore, they form strong ties with geography and society.

¹ Prof. Dr. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Ankara- Türkiye necatidemir@gazi.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0762-410X.

Turkish legends originated in Central Asia and were reshaped in Anatolia. They are intertwined with history, belief and nature. Similar themes are found in legends around the world. Creation, heroism, betrayal, love and transformation are among these common themes.

Legends are divided into different types. Legends related to creation, transformation, sacred persons, animals, plants and place names are the most common. There are also examples that keep social memory alive.

This study has demonstrated the importance of legends for cultural identity and social memory. It has also clarified the function of legends in education and the transmission of values. Thus, it has been revealed that legends are not merely a product of folklore, but an interdisciplinary field of study.

Keywords: Turkish oral culture, folk tales, legends

Giriş

Halk anlatılarında nesir türünde üç anlatı türü bulunmaktadır. Bunlar efsane, masal ve destandır.

Türkçe Sözlük'te efsane; *“Eski çağlardan beri söylenegelen, olağanüstü varlıkları, olayları konu edinen hayalî hikâye; söylence”* olarak tanımlanmıştır.

Efsaneler, insanlığın ortak hafızasında iz bırakan, geçmişin izlerini bugüne taşıyan anlatılardır. Her toplum kendi tarihsel, kültürel ve coğrafi koşulları içerisinde şekillenen efsaneleriyle yalnızca birer sözlü anlatı geleneği değil, aynı zamanda değerlerini, inançlarını ve hayal gücünü de gelecek kuşaklara aktarır.

Efsaneler, insan ile insanı, insan ile coğrafyayı, insan ile diğer varlıkları, insan ile maneviyatı birbirine gönül bağı ile bağlayan unsurlardır.

İnsanlar; yaşadığı coğrafyaya ait önemli gördükleri kişileri, nesneleri ve mekânları kutsallaştırırlar ve sırrını çözemedikleri konuları çeşitli biçimlerde yorumlar. Bunlara yaşanmış bazı olayları da katıp nesilden nesile aktarırlar. Kutsallaştırma, yorumlama ve aktarmaların pek çoğu sözlü olarak yayılır. Bu, sonuçta bir sözlü kültür oluşturur. Sözlü kültürün en önemlilerinden biri de efsanelerdir.

Efsaneler; edebî bir tür olmanın ötesinde muazzam bir eğitim aracıdır. Okulların hiç kurulmadığı, kurulduktan sonra da okulların ve öğretmenlerin yetişemediği, az geldiği durumlarda insan eğitiminin en önde gelen vasıtalarından birisi efsaneler olmuşlardır. Onlar, hilenin, düzenbazlığın, nankörlüğün, cimrilüğün kötülüğünü; dürüstlüğü, sağlam karakterli olmanın, cömertliğin güzelliklerini en iyi bir biçimde anlatmıştır. Hem de *bin nasihatten bir musibetin daha iyi olduğunu* güzel bir biçimde vurgulamışlardır.

Efsane kültürü bakımından Türk dünyasının çok zengin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Türk dünyasının güzel ve önemli bir bölümü olan Türkiye de doğal olarak aynı özellikleri taşımaktadır. Âdeta her ağacın, her kuşun, her böceğin, her hayvanın, her taşın, her büyük şahsiyetin bir efsanesi bulunmaktadır.

Bizce efsanelerde eğitim yönü daha ağırlıklıdır. Efsanelerin konuları çoğunlukla çocuk, genç ve orta yaşlıların eğitimi ile ilgilidir. Güzel ahlâklı olmanın faydalarını ve nasıl güzel ahlâklı olunacağını işlemektedir. Bir kısmı coğrafyamızla, vatanımıza ruh ve maneviyat kazandırmakla bağlantılıdır. Coğrafyaya mühür vurma aracıdır. Konusu tarihi şahsiyetle ilgili olanlar, onların binlerce yıldır gönlümüzde ve beynimizde saklanmasını sağlamıştır. Fabl türünden olanlara baktığımızda, dünya edebiyatının ön sıralarında olduğumuzu görmek, bizi mutlu kılmıştır.

1. Türk ve Dünya Edebiyatında Efsanelere Genel Bakış

İnsanlık tarihi, yalnızca savaşlar, icatlar ya da devletlerin yükselişleriyle değil, aynı zamanda anlatılan hikâyelerle, kuşaktan kuşağa aktarılan efsanelerle şekillenir. Her toplum, her kültür, kendi varoluşunu anlamlandırmak, doğayı ve evreni açıklamak, kahramanlıklarını yüceltmek ya da korkularına anlam kazandırmak için efsaneler yaratmıştır. Bu anlatılar, yalnızca birer masal değil; aynı zamanda toplumsal bilinçaltının, kolektif hafızanın, kültürel kimliğin ve hayal gücünün ürünüdür.

Efsaneler, insanlık tarihinin en eski anlatı biçimlerinden biri olarak, bireylerin ve toplumların dünyayı anlama, açıklama ve anlamlandırma çabalarının bir ürünüdür. Her ne kadar efsaneler tarihsel doğruluk arayışı güdülmeden anlatılmış olsalar da kültürel bellek, kimlik inşası ve kolektif bilinç açısından taşıdıkları işlevsel değer göz ardı edilemez. Bu anlatılar, bir toplumun mitolojik evrenini, tarihsel tecrübelerini, coğrafi algılarını ve sosyo-kültürel kodlarını yansıtan temel kaynaklar arasında yer alır. Dolayısıyla efsaneler, yalnızca folklorik ürünler değil, aynı zamanda antropolojik, sosyolojik, tarihsel ve psikolojik boyutlar içeren çok katmanlı kültürel göstergelerdir.

Türk efsaneleri, Orta Asya bozkırlarında doğmuş, Anadolu'nun bereketli topraklarında yeniden biçimlenmiş ve zengin bir sözlü gelenekle günümüze ulaşmıştır. Türk milletinin tarihsel ve kültürel dokusunu yansıtan bu efsaneler, yalnızca bir halkın geçmişini değil; aynı zamanda hayal gücünü, değerlerini ve yaşam felsefesini de içinde taşır.

Öte yandan dünya efsaneleri, insanlığın farklı köşelerinde benzer sorulara verilen farklı yanıtlar gibidir. Eski Yunan mitolojisinin tanrılarıyla dolu hikâyeleri, İskandinav efsanelerinin buzla kaplı kahramanlık destanları, Uzak Doğu'nun mistik ejderhaları, Afrika'nın doğayla iç içe geçen ruhani anlatıları ya da Orta Amerika uygarlıklarının kozmik mitleri... Tüm bu anlatılar, coğrafya değişse de insan zihninin hayret verici bir ortaklıkla düşlediği temaları ortaya koyar: yaratılış, ölüm, aşk, ihanet, kahramanlık, dönüşüm ve kurtuluş.

Unutulmamalıdır ki efsaneler, sadece anlatılmaz; hissedilir, yaşanır ve yorumlanır. Bu yüzden elinizdeki kitap, yalnızca akademik ya da edebi bir derleme değil; aynı zamanda bir keşif ve içsel yolculuk davetidir.

2. Efsanelerin Genel Özellikleri

Efsaneler ya da diğer adıyla söylenceler, sözlü kültürün en eski ve en işlevsel anlatı türlerinden biridir. Tarihsel süreçte toplumların doğa, evren, insan ve kutsal olana dair anlam arayışlarının bir sonucu olarak ortaya çıkan efsaneler, yalnızca edebi bir anlatı biçimi değil, aynı zamanda antropolojik, sosyolojik ve psikolojik yönleri olan çok katmanlı kültürel yapılarıdır. Bu bağlamda efsaneler, bir halkın tarihsel hafızasını, kolektif bilinçaltını ve değer sistemini yansıtan önemli kaynaklardır.

Efsaneler genellikle anonimdir; kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılırlar ve zamanla farklı anlatıcılar tarafından yeniden şekillendirilirler. Bu esneklik hem anlatının yaşamasını hem de çağın değişen değerlerine göre uyarlanmasını sağlar.

Efsaneler, özellikle yazılı kültürün yaygınlaşmasından önceki dönemlerde, bir toplumun dünyayı algılayış biçiminin temel dayanaklarını oluşturmuştur.

Efsane; Lat. *Legenda*, Fr. *légende*, Alm. *Legende*, İng. *Legend* sözcükleriyle bilinmektedir. Bununla birlikte akademik çalışmalarda bağlama göre *myth* (mit), *folktale* (halk hikâyesi) *sagen* veya *saga* gibi terimler de yer yer tercih edilebilir. Genellikle kutsal ya da tarihsel bir kişi, olay, yer ya da varlık etrafında şekillenen ve halk arasında kuşaktan kuşağa aktarılan, gerçek ile hayal arasında bir yerde konumlanan sözlü anlatılardır. Türkçede "söylence" terimi, daha tarafsız bir karşılık olarak önerilmiş olmakla birlikte,

halkbilimi ve edebiyat çalışmaları içinde her iki terim de kullanılmaktadır. Efsanelerin genel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

1.Efsaneler, sözlü geleneğe dayalı anlatılardır. Yazıya geçirilmeden önce sözlü kültür ortamında yaşarlar ve anlatıcılar aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılırlar. Bu aktarım süreci içerisinde anlatılar biçim ve içerik olarak değişime uğrayabilir; bu da efsanelerin "açık yapı"ya sahip olmasına neden olur.

2. Efsaneler, anonim halk edebiyatı ürünleridir. Belirli bir yazarı ya da ilk anlatıcısı yoktur. Bu anonimlik, anlatının bireysel yaratıdan çok kolektif bilinç ve deneyimin ürünü olduğunu gösterir.

3.Efsaneler gerçek olmadıkları halde, anlatıldıkları topluluk tarafından çoğu zaman "gerçek" olarak kabul edilir ya da en azından "gerçek olabileceğine" inanılır. Bu inanç bağı, efsaneleri masallardan ayıran temel özelliklerden biridir. Masallar "olsa da olur, olmasa da" anlayışıyla dinlenirken, efsaneler inanca dayalıdır.

4.Efsaneler genellikle belirsiz ama "tarihe yakın" bir zaman diliminde geçer. Masallardaki "bir varmış bir yokmuş" zaman yapısına karşın, efsaneler çoğu zaman anlatılan olayın ne zaman gerçekleştiğine dair ipuçları sunar. Mekân ise çoğu zaman belirli ve tanımlıdır: bir dağ, bir göl, bir mağara, bir mezar yeri gibi. Bu belirginlik, anlatının o yerle özdeşleşmesini sağlar ve "yer efsaneleri" gibi türlerin doğmasına zemin hazırlar.

5. Efsaneler çoğu zaman doğaüstü varlıkları ve olayları konu alır: cinler, periler, azizler, efsanevi hayvanlar, kutsal nesneler ya da olağanüstü doğa olayları gibi. Ancak bu unsurlar, insani deneyimle doğrudan ilişkilendirilerek anlatılır; yani olağanüstü olan ile gündelik yaşam arasında bir geçiş alanı yaratılır.

6. Efsaneler, ait oldukları toplumda ahlaki, dini ya da sosyal normların aktarılmasında işlevseldir. Birçok efsane, belirli davranış biçimlerini teşvik ederken, diğerlerini caydırıcı nitelikte kurgulanmıştır. Özellikle korku temelli efsaneler, çocuk eğitimi ve toplumsal disiplin açısından önemli bir işlev üstlenir.

7.Efsanelerde geçen kahramanlar çoğu zaman sıradan bireyler değildir. Azizler, evliya kişiler, efsanevi atalar, doğaüstü güçlere sahip varlıklar ya da lanetlenmiş figürler efsanelerin karakter kadrosunu oluşturur. Ayrıca belirli motiflerin (kutsal su, mucize, ceza, lanet, dönüşüm vb.) sıklıkla tekrarlandığı görülür.

3.Türlerine Göre Efsaneler

Efsaneler, halk kültürünün yalnızca bir parçası değil, aynı zamanda kültürel kimliğin, tarihsel bilincin ve sosyal değerlerin taşıyıcısıdır. Sözlü kültürün sürekliliği açısından önemli bir işleve sahip olan bu anlatılar hem bireyin hem de toplumun dünyayı kavrama biçimini yansıtan dinamik metinlerdir. İnançla kurdukları güçlü bağ, onları yalnızca bir anlatı formu olmaktan çıkarıp bir yaşama biçimi, bir kültürel davranış modeli haline getirir. Bu bağlamda efsaneler, edebiyatın ve halkbiliminin yanı sıra antropoloji, psikoloji, tarih ve dinler tarihi gibi birçok disiplinin kesişiminde yer alan çok boyutlu inceleme alanları sunar.

Efsaneler kendi içinde farklı alt türlere ayrılabilir ve her tür, belirli içerik ve yapısal özellikler sergiler:

Yaratılış Efsaneleri: Evrenin, insanın, doğa olaylarının, bitkilerin ya da hayvanların kökenini açıklamaya çalışır.

Dönüşüm Efsaneleri: İnsanların başka nesneler dönüşümü, başka nesnelerin insana dönüşümü, nesnelerin başka nesnelere dönüşümünü anlatır

Kutsal Kişi Efsaneleri: Dinî kişilikler, azizler veya evliya ile ilgili olağanüstü olayları konu alır.

Yer Efsaneleri: Belirli bir coğrafi mekânın adı, yapısı veya kutsallığıyla ilgili anlatılardır. Deniz, göl, tepe, ırmak, şehir, ilçe, köyler ve diğer yerlerle ilgili anlatılan efsaneler.

Toplumsal Bellek Efsaneleri: Tarihî olayların, kahramanların ya da felaketlerin halk arasında yeniden kurgulanarak anlatıldığı efsanelerdir.

Ağaç ve Bitkilerle İlgili Efsaneler: Hemen her bitkinin yaratılışı ve ortaya çıkışını anlatır.

Olağanüstü Varlıklar ve Olaylarla İlgili Efsaneler: Şeytan, cin, peri ve diğer varlıklarla ilgili söylenceleri anlatır.

Hayvanlarla İlgili Efsaneler: Hemen her hayvanla ilgili var oluşu / yaratılışı, gelişmesi, değişmesi hakkında anlatılan efsanelerdir.

4. Efsanelerin Diğer Nesir Anlatıları ile İlişkisi

Halk anlatılarında nesir olan üç anlatı öne çıkar. Bunlar efsaneler, masallar ve destanlardır.

Efsaneler, masal ve destan gibi diğer anlatı türlerinden farklı olarak, çoğunlukla bir gerçeklik iddiası taşır. Anlatıcısı ve dinleyicisi, anlatılan olayın gerçekten yaşandığına ya da anlatıda söz edilen varlıkların var olduğuna inanır ya da inanmak ister. Bu yönüyle efsaneler, halkın dünya görüşünü, inanç sistemini ve değer yargılarını doğrudan yansıtan kültürel metinlerdir.

4.1.Efsane ve Destan Farkları

1. Her şeyden önce destanlar gerçek olaylara dayanır. Olağanüstü konular içerse de sonuçta tarihi olaylara dayanmaktadır. Ancak efsanelerde anlatılanların hemen tamamı gerçek değildir. Hayal ürünüdür.

2. Destanlar ait olduğu ulusa ait tarih ve kültür unsurlarını bünyesinde taşır. Onlar bir tür kültür taşıyıcısıdır. Efsanelerin tarih ve kültür ilişkisi çok nadirdir.

3. Efsaneler çok geneldir. Hemen her il, ilçe, köy, dağ, tepe, bitki vb hakkında efsanelere rastlamak mümkündür. Destanlar ise çok önemli olaylar ile ilgilidir. Teşekkül etmesi uzun zaman aldığı için destanların sayısı son derece azdır.

4. Destanlar uzundur, efsaneler ise olabildiğince kısadır. Hatta bir iki cümleden oluşan efsaneler bile bulunmaktadır.

5. Destanların bir kısmı manzumdur (Alper Tunga Destanı, Manas Destanı), ancak efsanelerin tamamı mensur yani düz yazı ile kaleme alınmıştır.

6. Destanlar çeşitli sanat kollarına yer verir. Ancak efsanelerin böyle bir içeriği yoktur.

4.2.Efsane Masal Farklılıkları

Hem masal hem de efsaneler halk kültürünün önemli unsurlarıdır, ancak birbirlerinden farklı işlevler ve içeriklere sahiptirler.

1. Efsaneler, genellikle halk arasında çok eski zamanlardan günümüze kadar ulaşmış ve halkın inançlarına dayanan hikayelerdir. Gerçek ve kurgu arasında bir yer tutar, bazen tarihsel bir temele dayanır. Masallar ise genellikle hayal gücüne dayalı, olağanüstü ve fantastik öğelerle dolu hikayelerdir.

2. Masalların genellikle zaman ve mekânı yoktur. Efsaneler, belirli bir zaman diliminde ve yerel bir mekânda geçer. Çoğu zaman yerel halkın inançları, coğrafyası ve kültürel özellikleriyle bağlantılıdır. Efsaneler, tarihsel bir geçmişi yansıtır ya da bir yerin, bir olayın efsaneleşmiş halini anlatır.

3. Masallarda, kahramanlar genellikle sıradan insanlardır (çocuklar, fakir köylüler vb.). Bu kahramanlar bazen çok basit ve saf kişiliklere sahiptir. Efsanelerdeki kahramanlar genellikle tanrı, yarı-tanrı, kahraman ya da tarihi kişilerdir.

4. Masallar, genellikle hayal gücüne dayalı, fantastik öğeler içerir. Genellikle "iyi" ve "kötü" arasındaki çatışma ön plana çıkar. Masallar, genellikle basit, evrensel temalar işler. Efsaneler, genellikle gerçek olaylara dayanan, halkın inançları ve tarihsel geçmişiyle bağlantılı konuları işler. Efsaneler, toplumların dini inançları ve ahlaki değerleri ile yakından ilişkilidir.

5. Masallar, daha çok eğitici ve moral verici amaç güder. Çocuklara ve halkın geneline hayatla ilgili dersler verir, iyilik ve kötülük, erdemli davranış gibi evrensel temalarla ahlaki değerler aktarılır. Efsaneler, halkın tarihsel hafızasını, kültürel kimliğini ve dini inançlarını yüceltir.

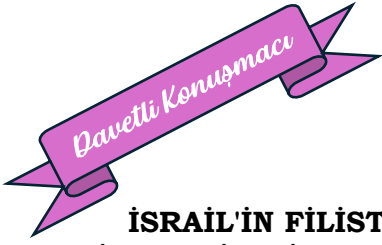
6. Masallardaki mekanlar ve olaylar tamamen hayalidir. Efsanelerde olayların dayandığı gerçek kişiler ve mekanlar mevcuttur.

Sonuç

Efsaneler, yalnızca geçmişten günümüze aktarılan hayali anlatılar değil; aynı zamanda bir toplumun kimliğini, inançlarını, değerlerini ve kültürel belleğini taşıyan güçlü metinlerdir. Sözlü geleneğin en köklü unsurlarından biri olarak efsaneler, halkın yaşam biçimini, doğa ve evreni algılayışını, kutsal olanla kurduğu bağı anlamamız açısından önemli birer kaynaktır.

Türk efsaneleri özelinde bakıldığında, bu anlatılar hem bireysel eğitimin hem de toplumsal hafızanın inşasında büyük bir rol üstlenmiştir. Her ağacın, taşın, hayvanın veya tarihi şahsiyetin etrafında şekillenen efsaneler, milletimizin coğrafyayla kurduğu derin bağın ve maneviyat dünyasının somut göstergeleridir. Masal ve destanlarla birlikte değerlendirildiğinde, efsaneler özellikle "gerçeklik" inancı, mekânla bütünleşme ve tarihi bir olaya dayandırılma gibi yönleriyle öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak efsaneler, halkbilimi, edebiyat, tarih, antropoloji, sosyoloji ve psikoloji gibi birçok disiplinin kesişiminde duran çok katmanlı bir anlatı türüdür. Hem bireyi eğitime hem topluma değer kazandırma işlevleriyle geçmişle bugünü buluşturan bu anlatılar, gelecek nesillere aktarıldıkça kültürel sürekliliğin ve kolektif hafızanın canlı kalmasına katkı sağlamaya devam edecektir.

**İSRAİL'İN FİLİSTİN TOPRAKLARINI İLHAK ETMESİNİN HUKUKİ ARKA PLANI,
BİRLEŞMİŞ MİLLETLER GÜVENLİK KONSEYİ'NİN 1967 TARİHLİ 242 SAYILI HATALI
KARARI VE ULUSLARARASI ADALET DİVANI'NIN 2024 TARİHLİ HATALI TAVSİYE
KARARI**

**THE LEGAL BACKGROUND OF THE ANNEXATION OF THE PALESTINIAN
TERRITORIES BY ISRAEL, THE FLAWED UNITED NATIONS SECURITY COUNCIL
RESOLUTION 242 OF 1967 AND THE FLAWED INTERNATIONAL COURT OF
JUSTICE'S ADVISORY OPINION OF 2024**

Mehmet Şükrü GÜZEL¹

Özet

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, 1967 yılındaki İkinci Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra Filistin topraklarına ilişkin 242 (1967) sayılı kararında "savaş yoluyla toprak edinilmesinin kabul edilemezliği" ilkesini vurgulamış olmasına rağmen, aslında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, "İsrail silahlı kuvvetlerinin son çatışmada işgal edilen topraklardan çekilmesi" çağrısında bulunarak Filistin topraklarının güç yoluyla edinilmesini meşrulaştırmıştır.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, 242 sayılı Kararı'nda, İsrail'in Birinci Arap-İsrail Savaşı'nda hiçbir Filistin Devleti toprağını işgal etmemiş gibi, yalnızca "son" çatışmada işgal ettiği topraklardan çekilmesini talep ederek, yalnızca Birleşmiş Milletler Şartı'nı ihlal etmekle kalmamış, aynı zamanda İsrail Devleti'nin Milletler Cemiyeti'nin Filistin Mandası altındaki tüm toprakları ele geçirme hakkının yasadışı bir şekilde yasallaştırılmasını sağlamıştır. Bu hukuki hata, ABD'nin, İsrail Devleti'nin sınırlarının henüz belirlenmediği gerekçesiyle Filistin Devleti'nin Birleşmiş Milletler üyeliğine karşı çıkmasının da temelini oluşturmaktadır.

Uluslararası Adalet Divanı, Doğu Kudüs Dahil İşgal Altındaki Filistin Topraklarında İsrail'in Politika ve Uygulamalarından Kaynaklanan Hukuki Sonuçlara İlişkin Danışma Görüşlerinde, işgalin hukuki temellerini tanımlama yükümlülüğünü taşıyan Birleşmiş Milletler Şartı kapsamında İsrail Devleti'nin yasal sınırlarını hiçbir zaman tanımlamamıştır. Birleşmiş Milletler Şartı kapsamındaki hukukun tabi olduğu işgal sorunu, Uluslararası Adalet Divanı tarafından hiçbir zaman yanıtlanmamıştır. Uluslararası Adalet Divanı, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 106 sayılı kararını BM Şartı'nın XII. Bölümü kapsamındaki Vesayet Anlaşması ve Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 181 sayılı kararını İsrail ile Birleşmiş Milletler arasında uluslararası bir antlaşma olarak tanımlamaktan kaçınmıştır. Uluslararası Adalet Divanı'nın hukuki hataları, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından sorulan soruları hukuki sorular yerine "varsayımlar" olarak tanımlamasından kaynaklanmaktadır ki bu, Birleşmiş Milletler Şartı'nın 96.1. maddesinin ihlalidir. Uluslararası Adalet Divanı'nın bu hukuki hatası, Uluslararası Hukuk

¹ Prof. Dr. h.c, President of Center for Peace and Reconciliation Studies, Switzerland.
guzelmehmetsukru@gmail.com Orcid: 0000-0002-4179-3102

Komisyonu'nun Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeleri'nde uluslararası bir örgütün uluslararası haksız fiili tanımını altında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sömürgeciliğin Sonlandırılması, Kendi Kaderini Tayin Hakkı, Birleşmiş Milletler, İşgal

Abstract

Although in its resolution 242 (1967) regarding the Palestinian territories, the United Nations Security Council after the Second Arab- Israel War of 1967 emphasised the principle of "the inadmissibility of the acquisition of territory by war", in fact the United Nations Security Council legalized the acquisition of the Palestine territory by force by calling for the "[w]ithdrawal of Israel armed forces from territories occupied in the recent conflict".

By demanding Israel to withdraw only from the territories it had occupied in the "recent" conflict in its Resolution 242 as if the Israel did not occupy any Palestine State territory in the First Arab Israel War, the United Nations Security Council not only violated the United Nations` Charter, but also created an illegal legalization of a right for the State of Israel to take over the entire territory of the League of Nations' Mandate of Palestine.

The International Court of Justice in its Advisory Opinions of Legal Consequences Arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, Including East Jerusalem 2024 never had defined the legal boundaries of the State of Israel under the United Nations Charter which was an obligation to define the legal bases of occupation. The question of occupation subject to which law under the United Nations Charter was never answered by the International Court of Justice. The International Court of Justice had abstained to define the United Nations General Assembly resolution 106 as the Trusteeship Agreement under Chapter XII of the UN Charter and the United Nations General Assembly resolution 181 as an international treaty between Israel and the United Nations. The International Court of Justice legal errors were originating by defining the questions posed by the United Nations General Assembly as "assumptions" rather than legal questions which is in fact violation of Article 96.1 of the United Nations Charter. This legal error of the International Court of Justice is under the definition of international wrongful act of an international organization, the International Law Commission's Draft Articles on the Responsibility of International Organizations.

Key Words: Decolonization, Self-Determination, United Nations, Occupation

Introduction

Israeli officials have announced their plans and intention to annex the occupied Palestinian territory in whole or part. The Israeli government, , has long been in support of annexation and confiscation of Palestinian land in favour of illegal settlements. At the factual level, Israel has been i) maintaining and expanding illegal settlements and outposts and their associated infrastructure, ii) expropriating Palestinian land and exploiting its natural resources, iii) proclaiming Jerusalem as its capital, iv) maintaining a restrictive and discriminatory planning and building regime for Palestinians, and v) applying extensive

Israeli domestic law to East Jerusalem and extending Israeli law extraterritorially to Israeli settlers in the West Bank.¹

Territorial annexation by force, whether *de facto* or *de jure*, is unlawful under Article 2 of the United Nations (UN) Charter. In its 2024 Advisory Opinion on the Legal Consequences of Israel's Policies and Practices in the Occupied Palestinian Territory including East Jerusalem, the International Court of Justice (ICJ) confirmed that *de facto* and *de jure* annexation of the oPt are both unlawful.

By resolution 77/247 adopted on 30 December 2022, the United Nations General Assembly (UNGA) submit two questions for an advisory opinion for an advisory opinion. Paragraph 18 of the resolution of 77/247 reads as follows:

“18. Decides, in accordance with Article 96 of the Charter of the United Nations, to request the International Court of Justice, pursuant to Article 65 of the Statute of the Court, to render an advisory opinion on the following questions, considering the rules and principles of international law, including the Charter of the United Nations, international humanitarian law, international human rights law, relevant resolutions of the Security Council, the General Assembly and the Human Rights Council, and the advisory opinion of the Court of 9 July 2004:

- (a) What are the legal consequences arising from the ongoing violation by Israel of the right of the Palestinian people to self-determination, from its prolonged occupation, settlement and annexation of the Palestinian territory occupied since 1967, including measures aimed at altering the demographic composition, character and status of the Holy City of Jerusalem, and from its adoption of related discriminatory legislation and measures?*
- (b) How do the policies and practices of Israel referred to in paragraph 18 (a) above affect the legal status of the occupation, and what are the legal consequences that arise for all States and the United Nations from this status?”*

The ICJ noted that the questions define the material, territorial and temporal scope of the Court’s enquiry.² According to the ICJ, with regard to the material scope, question (a) identifies three types of conduct which question (b) describes as “*policies and practices of Israel*”: first, “*the ongoing violation by Israel of the right of the Palestinian people to self-determination*”; second, Israel’s “*prolonged occupation, settlement and annexation of the Palestinian territory occupied since 1967, including measures aimed at altering the demographic composition, character and status of the Holy City of Jerusalem*”; third, Israel’s “*adoption of related discriminatory legislation and measures*”.³ The ICJ express that:⁴

“In terms of its territorial scope, question (a) refers to “the Palestinian territory occupied since 1967”, which encompasses the West Bank, East Jerusalem and the Gaza Strip. The Court notes that the various United Nations organs and bodies frequently make specific reference to the different parts of the Occupied Palestinian Territory. The Court will also do so in the present Advisory Opinion, as appropriate. However, the Court

¹ Dr Mais Qandeel, “Territorial Annexation of Palestine: Illegality, Third States Obligations and the ICJ’s 2024 Advisory Opinion”, *EJIL* <https://www.ejiltalk.org/territorial-annexation-of-palestine-illegality-third-states-obligations-and-the-icjs-2024-advisory-opinion/>, (Date of Accession: 29.08.2025)

² ICJ, Advisory Opinion – Legal Consequences arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/186/186-20240719-adv-01-00-en.pdf>, para.73., (Date of Accession: 29.08.2025) para.73.

³ Ibid., 74.

⁴ Ibid., 78.

recalls that, from a legal standpoint, the Occupied Palestinian Territory constitutes a single territorial unit, the unity, contiguity and integrity of which are to be preserved and respected (General Assembly resolution 77/247, para. 12; Article XI of the Oslo II Accord; General Assembly resolution ES-10/20 (2018), sixteenth preambular paragraph; Security Council resolution 1860 (2009), second preambular paragraph; Security Council resolution 2720 (2023), fourth preambular paragraph). Thus, all references in this Opinion to the Occupied Palestinian Territory are references to this single territorial unit”.

For Jerusalem, the ICJ expressed its opinion as:¹

“The ICJ further observed that the question mentions measures pertaining to “the Holy City of Jerusalem”. The ordinary meaning of this term is ambiguous: it may refer to the entire city of Jerusalem, with the boundaries laid down in General Assembly resolution 181 (II) of 29 November 1947; it may refer to either of the two parts of the city following the 1949 General Armistice Agreement between Israel and Jordan or it may refer to a larger geographical area. Although the ordinary meaning of the term may be subject to multiple interpretations, the context provides useful clarification in the present case. As the Court mentioned above, the scope of the question is already confined in geographical terms to the Occupied Palestinian Territory. Moreover, the title and text of the resolution make specific reference to East Jerusalem several times. In light of this context, the ICJ is of the view that the question posed by the General Assembly relating to the “Holy City of Jerusalem” is confined to measures taken by Israel in East Jerusalem”.

The ICJ, in the General Context part of its Advisory Opinion had written the historical legal developments of the territory as:

“Having been part of the Ottoman Empire, at the end of the First World War, Palestine was placed under a class “A” Mandate that was entrusted to Great Britain by the League of Nations, pursuant to Article 22, paragraph 4, of the League Covenant. According to this provision, The territorial boundaries of Mandatory Palestine were laid down by various instruments, in particular on the eastern border, by a British memorandum of 16 September 1922 and the Anglo-Transjordanian Treaty of 20 February 1928.”²

“In 1947, the United Kingdom announced its intention to complete its evacuation of the mandated territory by 1 August 1948, subsequently advancing that date to 15 May 1948. In the meantime, on 29 November 1947, the General Assembly had adopted resolution 181 (II) on the future government of Palestine, which “[r]ecommend[ed] to the United Kingdom . . . and to all other Members of the United Nations the adoption and implementation . . . of the Plan of Partition” of the territory, as set forth in the resolution, between two independent States, one Arab, the other Jewish, as well as the creation of a special international régime for the City of Jerusalem. The resolution provided that “[i]ndependent Arab and Jewish States . . . shall come into existence in Palestine two months after the evacuation of the . . . mandatory Power”. While the Jewish population accepted the Plan of Partition, the Arab population of Palestine and the Arab States rejected this plan, contending, inter alia, that it was unbalanced.”³

1 Ibid., 79.

2 Ibid., 51

3 Ibid., 52

“On 14 May 1948, Israel proclaimed its independence with reference to the General Assembly resolution 181 (II); an armed conflict then broke out between Israel and a number of Arab States, and the Plan of Partition was not implemented”.¹

“By resolution 62 (1948) of 16 November 1948, the Security Council decided that “an armistice shall be established in all sectors of Palestine” and called upon the parties directly involved in the conflict to seek agreement to this end. In conformity with this decision, general armistice agreements were concluded in 1949 in Rhodes between Israel and its neighbouring States through mediation by the United Nations, fixing the armistice demarcation lines between Israeli and Arab forces (often later collectively called the “Green Line” owing to the colour used for it on maps, and referred to hereinafter as such). The Demarcation Lines were subject to such rectification as might be agreed upon by the parties”.²

“On 29 November 1948, referring to resolution 181 (II), Israel applied for admission to membership of the United Nations. On 11 May 1949, when it admitted Israel as a Member State of the United Nations, the General Assembly recalled resolution 181 (II) and took note of Israel’s declarations “in respect of the implementation of the said resolution” (General Assembly resolution 273 (III))”.³

“In 1967, an armed conflict (also known as the “Six-Day War”) broke out between Israel and neighbouring countries Egypt, Syria and Jordan. By the time hostilities had ceased, Israeli forces occupied all the territories of Palestine under British Mandate beyond the Green Line (see paragraph 54 above)”.⁴

“On 22 November 1967, the Security Council unanimously adopted resolution 242 (1967), which “emphasiz[ed] the inadmissibility of acquisition of territory by war” and called for the “[w]ithdrawal of Israel armed forces from territories occupied in the recent conflict”.⁵

“On 29 November 2012, the General Assembly, recalling, inter alia, resolution 181 (II), accorded to Palestine non-member observer State status in the United Nations (resolution 67/19)”.⁶

Afterwards, the ICJ stated the applicable law to be used to determine in its advisory opinion as follows:

“Having defined the scope and meaning of the questions posed by the General Assembly, the Court must determine the applicable law. In its request to the Court, the General Assembly refers to:

“the rules and principles of international law, including the Charter of the United Nations, international humanitarian law, international human rights law, relevant resolutions of the Security Council, the General Assembly and the Human Rights Council, and the advisory opinion of the Court of 9 July 2004”.⁷

¹ Ibid., 53

² Ibid., 54

³ Ibid., 55

⁴ Ibid., 57.

⁵ Ibid., 58.

⁶ Ibid., 70.

⁷ Ibid., 84.

“The applicability of certain rules of international law in the territory concerned depends on the status of that territory under international law. The Court will first ascertain the status of the Occupied Palestinian Territory under international law. Then the Court will determine which rules of international law are relevant for answering the questions posed to it by the General Assembly”.¹

“The questions posed by the General Assembly are premised on the assumption that the Occupied Palestinian Territory is occupied by Israel”.²

The ICJ has stated the following regarding the right to self-determination of Palestinians.

The Charter of the United Nations identifies the development of friendly relations “based on respect for the principle of equal rights and self-determination of peoples” as one of the Organization’s purposes (Article 1, paragraph 2, of the Charter). The right of all peoples to self-determination has been recognized by the General Assembly as one of the “basic principles of international law” (Annex to resolution 2625 (XXV) of 24 October 1970). Its importance has been emphasized in numerous resolutions, in particular in the Declaration on the granting of independence to colonial countries and peoples, which confirms the application of the right to all peoples and territories that have not yet attained independence (resolution 1514 (XV) of 14 December 1960, para. 2).³

The Court has affirmed that the right of all peoples to self-determination is “one of the essential principles of contemporary international law” (East Timor (Portugal v. Australia), Judgment, I.C.J. Reports 1995, p. 102, para. 29). Indeed, it has recognized that the obligation to respect the right to self-determination is owed erga omnes and that all States have a legal interest in protecting that right (Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2004 (I), p. 199, para. 155; Legal Consequences of the Separation of the Chagos Archipelago from Mauritius in 1965, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2019 (I), p. 139, para. 180).⁴

A key element of the right to self-determination is the right of a people freely to determine its political status and to pursue its economic, social and cultural development. This right is reflected in resolutions 1514 (XV) and 2625 (XXV), and it is enshrined in common Article 1 of the ICCPR and the ICESCR. The Court has already discussed the impact of Israel’s policies and practices on some aspects of the economic, social and cultural life of Palestinians, in particular by virtue of the impairment of their human rights. The dependence of the West Bank, East Jerusalem, and especially of the Gaza Strip, on Israel for the provision of basic goods and services impairs the enjoyment of fundamental human rights, in particular the right to self-determination (“Economic and social repercussions of the Israeli occupation on the living conditions of the Palestinian people in the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem, and of the Arab population in the occupied Syrian Golan”, UN doc. A/78/127-E/2023/95 (30 June 2023)).⁵

1 Ibid., 85.

2 Ibid., 86.

3 Ibid., 231.

4 Ibid., 232.

5 Ibid., 241.

The prolonged character of Israel's unlawful policies and practices aggravates their violation of the right of the Palestinian people to self-determination. As a consequence of Israel's policies and practices, which span decades, the Palestinian people has been deprived of its right to self-determination over a long period, and further prolongation of these policies and practices undermines the exercise of this right in the future. For these reasons, the Court is of the view that Israel's unlawful policies and practices are in breach of Israel's obligation to respect the right of the Palestinian people to self-determination.”¹

“With regard to the right to self-determination, the Court recalls that “respect for the principle of equal rights and self-determination of peoples” is enshrined in the Charter of the United Nations (Article 1, paragraph 2), and reaffirmed in General Assembly resolution 2625 (XXV), in accordance with which “[e]very State has the duty to refrain from any forcible action which deprives peoples referred to [in that resolution] of their right to self-determination”.

“The above-described effects of Israel's policies and practices, resulting, inter alia, in the prolonged deprivation of the Palestinian people of its right to self-determination, constitute a breach of this fundamental right. This breach has a direct impact on the legality of Israel's presence, as an occupying Power, in the Occupied Palestinian Territory. The Court is of the view that occupation cannot be used in such a manner as to leave indefinitely the occupied population in a state of suspension and uncertainty, denying them their right to self-determination while integrating parts of their territory into the occupying Power's own territory. The Court considers that the existence of the Palestinian people's right to self-determination cannot be subject to conditions on the part of the occupying Power, in view of its character as an inalienable right”²

“The Court considers that the violations by Israel of the prohibition of the acquisition of territory by force and of the Palestinian people's right to self-determination have a direct impact on the legality of the continued presence of Israel, as an occupying Power, in the Occupied Palestinian Territory. The sustained abuse by Israel of its position as an occupying Power, through annexation and an assertion of permanent control over the Occupied Palestinian Territory and continued frustration of the right of the Palestinian people to self-determination, violates fundamental principles of international law and renders Israel's presence in the Occupied Palestinian Territory unlawful”.³

“This illegality relates to the entirety of the Palestinian territory occupied by Israel in 1967”⁴

“Three participants have contended that agreements between Israel and Palestine, including the Oslo Accords, recognize Israel's right to maintain its presence in the Occupied Palestinian Territory, inter alia, in order to meet its security needs and obligations. The Court observes that these Accords do not permit Israel to annex parts of the Occupied Palestinian Territory in order to meet its security needs. Nor do they

¹ Ibid., 243.

² Ibid., 257.

³ Ibid., 261.

⁴ Ibid., 262.

authorize Israel to maintain a permanent presence in the Occupied Palestinian Territory for such security needs".¹

"The Court observes that Israel remains bound by the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in respect of its conduct with regard to the Occupied Palestinian Territory (see Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2004 (I), pp. 180-181, paras. 111-112)".²

"Several participants in the present proceedings expressed diverging views as to the relevance of the Oslo Accords in general (see paragraph 65 above). The parties to the Oslo Accords agreed to "exercise their powers and responsibilities pursuant to" the Accords "with due regard to internationally accepted norms and principles of human rights and the rule of law" (Oslo II Accord, Art. XIX). The Court recalls that the "legitimate rights" of the Palestinian people recognized in the Oslo Accords includes the right to self-determination (Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2004 (I), p. 183, para. 118). The Oslo Accords further precluded the parties from "initiat[ing] or tak[ing] any step that will change the status of the West Bank and the Gaza Strip pending the outcome of the permanent status negotiations" (Oslo II Accord, Art. XXXI (7)). The Court observes that, in interpreting the Oslo Accords, it is necessary to take into account Article 47 of the Fourth Geneva Convention, which provides that the protected population "shall not be deprived" of the benefits of the Convention "by any agreement concluded between the authorities of the occupied territories and the Occupying Power". For all these reasons, the Court considers that the Oslo Accords cannot be understood to detract from Israel's obligations under the pertinent rules of international law applicable in the Occupied Palestinian Territory. With these points in mind, the Court will take the Oslo Accords into account as appropriate".³

The ICJ answered two questions in its Advisory Opinion as follows:

The Court has found that Israel's policies and practices referred to in question (a) are in breach of international law. The maintenance of these policies and practices is an unlawful act of a continuing character entailing Israel's international responsibility (Legal Consequences of the Separation of the Chagos Archipelago from Mauritius in 1965, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2019 (I), pp. 138-139, para. 177).⁴

"The Court has also found in reply to the first part of question (b) that the continued presence of Israel in the Occupied Palestinian Territory is illegal. The Court will therefore address the legal consequences arising from Israel's policies and practices referred to in question (a) for Israel, together with those arising from the illegality of Israel's continued presence in the Occupied Palestinian Territory under question (b), for Israel, for other States and for the United Nations".⁵

1 Ibid., 263.

2 Ibid., 100

3 Ibid., 102.

4 Ibid., 265.

5 Ibid., 266.

Legal Analysis of the ICJ's Advisory Decision

Even if the ICJ used the wording of self-determination many times, the ICJ used the wording decolonization only two times in its Advisory Opinion in paragraph 233 in its Advisory Opinion.

“In the context of decolonization, the General Assembly has repeatedly emphasized the significance of the right to self-determination as an “inalienable right” (for example, resolution 40/25 of 29 November 1985, para. 3; resolution 42/14 of 6 November 1987, para. 4; resolution 49/40 of 9 December 1994, para. 1). The General Assembly has also underlined that “there is no alternative to the principle of self-determination” in the process of decolonization (for example, resolution 57/138 (A) of 11 December 2002, para. 3; resolution 59/134 (A) of 10 December 2004, para. 2). The Court considers that, in cases of foreign occupation such as the present case, the right to self-determination constitutes a peremptory norm of international law”.

The ICJ used the legal bases of self-determination by giving reference many times to the Charter of the UN (Article 1, paragraph 2) UNGA resolutions 1514 (XV) and 2625 (XXV), and the common Article 1 of the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. But, while the ICJ abstained from using the wording of decolonization in its Advisory Opinion, by giving reference to its past East Timor (Portugal v. Australia) 1995, Judgment, Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, 2004, and Legal Consequences of the Separation of the Chagos Archipelago from Mauritius in 1965, Advisory Opinion, 2019 cases many times, without using the wording of decolonization, the ICJ indirectly affirmed that its Advisory Opinion on the occupied Palestinian territory issue is an unfinished decolonization process under the UN Charter.

The ICJ used the Legal Consequences of the Separation of the Chagos Archipelago from Mauritius in 1965, Advisory Opinion of 2019 eleven times in its Advisory Opinion on Palestine. The Chagos Archipelago Advisory Opinion was on a legal dispute of decolonization on the implementation of Chapter XI of the UN Charter, namely “*Declaration Regarding Non-Self-Governing Territories*”. The ICJ in its answer to the first question, had given reference to paragraph 177 of the Legal Consequences of the Separation of the Chagos Archipelago from Mauritius in 1965 when the ICJ mentioned that it had found Israel’s policies and practices referred to in question (a) are in breach of international law. Paragraph 177 read as follows:

“The Court having found that the decolonization of Mauritius was not conducted in a manner consistent with the right of peoples to self-determination, it follows that the United Kingdom’s continued administration of the Chagos Archipelago constitutes a wrongful act entailing the international responsibility of that State (see Corfu Channel (United Kingdom v. Albania), Merits, Judgment, I.C.J. Reports 1949, p. 23; Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/ Slovakia), Judgment, I.C.J. Reports 1997, p. 38, para. 47; see also Article 1 of the Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts). It is an unlawful act of a continuing character which arose as a result of the separation of the Chagos Archipelago from Mauritius”.

The ICJ without directly writing that Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory is inconsistent with the right of peoples to self-determination in the sense of the UN Charter, Chapter XII, namely International Trusteeship System, used the wording “*breach of international law*” instead. But by giving reference to Chagos Advisory Opinion in the same sentence, the ICJ meant Chapter XII, International Trusteeship System, the ICJ indirectly meant inconsistent with the decolonization of Palestine. In other

words, the ICJ meant violation of the Chapter XII of the UN Charter by Israel, not international law in general.

We need to find the answer why the ICJ abstained from mentioning Chapter XII of the UN Charter, the International Trusteeship System in its Advisory Opinion for the occupied Palestinian territories.

Even if the ICJ had written in paragraph 37 as the Court observed in the past, *it is not for the Court itself to purport to decide whether or not an advisory opinion is needed by the Assembly for the performance of its functions. The UNGA has the right to decide for itself on the usefulness of an opinion in the light of its own needs.*" (Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996 (I), p. 237, para. 16.), in paragraph 86, the IJC defined *"the questions posed by the UNGA are premised on the assumption that the Occupied Palestinian Territory is occupied by Israel"*. With paragraph 86, by using the wording of "assumption" was not only in contradiction with paragraph 37 but also had violated the UN Charter Article 96.1 in which it is written that *"the General Assembly or the Security Council may request the International Court of Justice to give an advisory opinion on any legal question"*. The ICJ, by defining the question as an assumption instead of a legal question, violated not only the UN Charter but its own Statute Article 65¹ by this definition and this resulted as not given the exact right answer to the legal question. There is a big difference between giving an answer to a legal question or an assumption. If you give answer to a legal question, you need to go the origin of the dispute of the existing legal question whereas if you define a legal question as an assumption, you do not have any responsibility on the origin of the legal dispute from which it rises. This was what the ICJ did exactly in its Advisory Opinion. The ICJ had well written the origin of the legal dispute in the General Context part of its Advisory Opinion in the paragraphs from 51 to 57 but did not use these in its Advisory Opinion as used the wording of assumption for the questions the UNGA asked for which is an open violation of its own Statue of Article 38.² This legal error of the ICJ is under the definition of international wrongful act of an international organization the International Law Commission's Draft Articles on the Responsibility of International Organizations Article 4³.

¹ Article 65:

1. The Court may give an advisory opinion on any legal question at the request of whatever body may be authorized by or in accordance with the Charter of the United Nations to make such a request.

2. Questions upon which the advisory opinion of the Court is asked shall be laid before the Court by means of a written request containing an exact statement of the question upon which an opinion is required, and accompanied by all documents likely to throw light upon the question.

ICJ, "Statute of International Court of Justice", <https://www.icj-cij.org/statute>, (Date of Accession: (29.08.2025)

² Article 38:

1. The Court, whose function is to decide in accordance with international law such disputes as are submitted to it, shall apply:

- a. international conventions, whether general or particular, establishing rules expressly recognized by the contesting states;
- b. international custom, as evidence of a general practice accepted as law;
- c. the general principles of law recognized by civilized nations;
- d. subject to the provisions of Article 59, judicial decisions and the teachings of the most highly qualified publicists of the various nations, as subsidiary means for the determination of rules of law.

³ Article 4 :

Elements of an internationally wrongful act of an international organization There is an internationally wrongful act of an international organization when conduct consisting of an action or omission:

- (a) is attributable to that organization under international law; and
- (b) constitutes a breach of an international obligation of that organization.

ILC, "Draft articles on the responsibility of international organizations", https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_11_2011.pdf, (Date of Accession: (29.08.2025)

In fact, the ICJ had clearly set out the origin of the legal dispute in the “*General Context*” section of its Advisory Opinion, in paragraphs 51 to 57, but did not refer to these in its Advisory Opinion. If the ICJ did not use the wording “*assumption of the UNGA*” in paragraph 86, then subject to Article 38 of its Statute, the ICJ had an obligation to go the origin of dispute of the legal question and was to explain the origin of the dispute. Whether to find territory occupied or not is subject to Article 2.4 of the UN Charter, protection of the territorial integrity of a member State but Article 2.4 also means that conquest is forbidden. By defining occupied Palestine territory, the UNGA had referred to Article 2.4¹ of the UN Charter and not assumed as the ICJ had written in paragraph 86.

In paragraph 51, the ICJ had written the legal origin of the territory as an internationally administrative territory as an “A” class Mandate under Article 22.4 of the Covenant of the League of Nations under the administration of the United Kingdom. What the ICJ abstained from writing is the Mandate of Palestine, after the dissolution of the League of Nations and the establishment of the UN, Palestine Mandate of the United Kingdom, like all the territories under Article 22.4 of the Covenant of the League of Nations, the Mandated Palestinian territory also passed to the Chapter XII of the UN Charter and it was under the definition of internationally administrated territory under the administration of the United Kingdom. The ICJ abstained from stating that the legal background to the decolonization of Palestinian territory was subject to Chapter XII of the UN Charter.

In paragraph 52, the ICJ had written that the “*in 1947, the United Kingdom announced its intention to complete its evacuation of the mandated territory by 1 August 1948, subsequently advancing that date to 15 May 1948. In the meantime, on 29 November 1947, the General Assembly had adopted resolution 181 (II) on the future government of Palestine, which “[r]ecommend[ed] to the United Kingdom . . . and to all other Members of the United Nations the adoption and implementation . . . of the Plan of Partition” of the territory, as set forth in the resolution, between two independent States, one Arab, the other Jewish, as well as the creation of a special international régime for the City of Jerusalem. The resolution provided that “[i]ndependent Arab and Jewish States . . . shall come into existence in Palestine two months after the evacuation of the . . . mandatory Power*” What the ICJ abstained from writing in its Advisory Opinion is that, as the administrative colonial State, the United Kingdom had an obligation of making a Trusteeship Agreement under Articles 77, 79, and 81 of the UN Charter with the Trusteeship Council under Chapter XII of the UN Charter. Instead of signing the Trusteeship Agreement, on 2 April 1947, the United Kingdom delegation addressed a letter to the Acting Secretary-General of the UN requesting that the question of Palestine be placed on the agenda of the next regular session of the UNGA and, further, that a special session of the UNGA be summoned as soon as possible for the purpose of constituting and instructing a special committee to prepare for the consideration of the question by the UNGA at its next regular session. The letter also indicated that the United Kingdom Government would submit an account of its administration of the Palestine Mandate to the UNGA, and would ask the UNGA to make recommendations, under Article 10 of the UN Charter, concerning the future government of Palestine.² The UN General

¹ Article 2.4:

All Members shall refrain in their international relations from the threat or use of force against the territorial integrity or political independence of any state, or in any other manner inconsistent with the Purposes of the United Nations.

UN, “United Nations Charter”, <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/chapter-1> , (Date of Accession: 29.08.2025)

² UN, “United Nations Special Committee on Palestine. report to the General Assembly”, <https://digitallibrary.un.org/record/703295?ln=en&v=pdf> . (Date of Accession: 29.08.2025)

Assembly established a special committee by its resolution 106 dated 15 May 1947 , which drafted the text of UN General Assembly Resolution 181, which proposed ending the mandate for Palestine under the UN Charter Chapter XII. A crucial point, often overlooked worldwide, is that the legal basis for the establishment of the special committee superseded the signing of a Trusteeship Agreement with the United Kingdom. The UN General Assembly Resolution 106, adopted on 15 May 1947, replaced the Trusteeship Agreement stipulated in Articles 77, 79, and 81 of the UN Charter. It constituted a trusteeship agreement for Palestine, in terms of the object and purpose of the UN Charter Chapter XII. The UNGA resolution 106 essentially constitutes the Trusteeship Agreement between the UN and the UK, to which the United Kingdom has delegated its powers to the special committee with its own will. Although UNGA resolutions are considered recommendations under Article 10 of the UN Charter, the UNGA can adopt binding resolutions in exceptional circumstances arising from the UN Charter. When the UNGA in the last preamble paragraph of the UNGA Resolution 181, recommended from the UK as the mandatory Power for Palestine, and to all other Members of the UN the adoption and implementation, with regard to the future government of Palestine to accept the text of its resolution 181, after was accepted by the UK, the resolution 181 became an international treaty between the UK and the UN for the termination of the international administration of Palestine territory under Chapter XII of the UN Charter.

In paragraph 53, the ICJ had written that on 14 May 1948, Israel proclaimed its independence with reference to the UNGA resolution 181. In the Declaration of Independence, the territory of Israel was defined as: “*The state of Israel is prepared to cooperate with the agencies and representatives of the UN in implementing the resolution of the UNGA of the 29th November 1947*”. Israel defined its frontiers as subject to the UNGA resolution 181. When Israel's Declaration of Independence linked itself with Chapter XII of the UN Charter, the declaration gained an *erga omnes* character as declaration it incorporates a *jus cogens* norm. What the ICJ abstained from writing in its Advisory was that the territories of Israel are those defined in UN General Assembly Resolution 181 and the Israeli Declaration of Independence.

In paragraphs 53 the ICJ also had written that an armed conflict then broke out between Israel and a number of Arab States, and the Plan of Partition as written in the UNGA resolution 181 was not implemented. In paragraphs 54, the ICJ had written that by resolution 62 (1948) of 16 November 1948, the UNSC decided that “*an armistice shall be established*”. In conformity with this decision, general armistice agreements were concluded in 1949 between Israel and its neighboring States, fixing the armistice demarcation lines between Israeli and Arab forces. What the ICJ abstained from writing in its Advisory Opinion was that territories under the effective control of Israel which were not written in the UNGA Resolution 181 or the Declaration of Independence of Israel, but which are within the armistice demarcation lines between Israeli and Arab forces, are the occupied territories by Israel under the UN Charter.

In paragraph 55, the ICJ had written that, on 29 November 1948 and referring to resolution 181, Israel applied for UN membership. On 11 May 1949, the UNGA admitted Israel as a Member State by resolution 273. In doing so, the UNGA recalled resolution 181 and took note of Israel's declarations “*in respect of the implementation of UNGA resolution 181*”. What the ICJ abstained from writing in its s Advisory Opinion was that on 29 November 1948, Israel applied to the membership of the UN by sending a letter to the Secretary-General of the UN. The letter was signed by Moshe Shertok, Minister for Foreign

Affairs of the Provisional Government of Israel and titled as: “*Letter dated 29 November 1948 from Israel’s Foreign Minister to the Secretary General Concerning Israel’s Application for Admission to Membership of the UN and Declaration Accepting Obligations Under the Charter*”. In the first paragraph of the letter, Israel had linked its admission to the UN with the UNGA Resolution 181 and with its Declaration of independence proclaimed 14 May 1948 as: “*On May 14 1948, the independence of the State of Israel was proclaimed by the National Council of the Jewish people in Palestine by virtue of the natural and historic right of the Jewish people to independence in its own sovereign State and in pursuance of the UNGA resolution of November 29, 1947.*” In the fourth paragraph of the letter, it is written that: “*A formal declaration that the Government of Israel accepts all the obligations stipulated in the UN Charter is enclosed.*” When Israel admitted to the UN, UNGA resolution 181 was established as an international treaty between the UN and Israel and Israel became a member of the UN subject to withdrawal from the territories it occupied that were not written in the UNGA resolution 181.

In paragraph 57, the ICJ had written that in 1967, an armed conflict (also known as the “Six-Day War” broke out between Israel and neighbouring countries Egypt, Syria and Jordan. By the time hostilities had ceased, Israeli forces occupied all the territories of Palestine under British Mandate beyond the Green Line. In paragraph 58, the ICJ had written that on 22 November 1967, the UNSC adopted resolution 242 (1967), which “emphasiz[ed] the inadmissibility of acquisition of territory by war” and called for the “[w]ithdrawal of Israel armed forces from territories occupied in the recent conflict”. What the ICJ abstained from writing in its Advisory Opinion was that the UNSC’s call for the withdrawal of the Israel armed forces from the territories in occupied only in the “*recent conflict*” was a violation of its own Charter. By calling for Israel to withdraw only from the territories it occupied in the recent conflict, the UNSC implied as if the territories set out in the general armistice agreements concluded in 1949 between Israel and its neighbouring states were not establishing the armistice demarcation lines between Israeli and Arab forces, but instead the UNSC meant to create boundaries. In other words, the UNSC legalized the acquisition of territory by the war and violated the UN Charter Article 2.4 by its resolution 242.

Conclusion

In its Advisory Opinion, the ICJ created an imaginary right to self-determination for the Palestinians rather than upholding the international treaty obligations set out in the UN Charter. Furthermore, even if the ICJ had ruled otherwise, its Advisory Opinion effectively legalized Israel's acquisition of the Palestinian territories by force. All the parts on self-determination rights of the Palestinians in the Advisory Opinion mean nothing as in fact the Advisory Opinion nullified the treaty rights of the Palestinians.

The legal error of the ICJ originated by defining the legal questions of the UNGA as “*assumption*” and had violated the UN Charter not only Article 96.1 but its own Statute Article 65 by this definition and this resulted as not given the exact right answer to the legal question.

If ICJ was to give answer to a legal question, then the ICJ first needed to go the origin of the dispute of the existing legal question as written in its own Statue of Article 38. This legal error of the ICJ is under the definition of international wrongful act of an international organization, the International Law Commission's Draft Articles on the Responsibility of International Organizations Article 4.

By defining the legal questions asked by the ICJ as “*assumption*”, the ICJ abstained from writing the followings in its Advisory Opinion:

1. The legal background to the decolonization of Palestinian territory was subject to Chapter XII of the UN Charter.
2. The UNGA Resolution 106, adopted on 15 May 1947, replaced the Trusteeship Agreement stipulated in Articles 77, 79, and 81 of the UN Charter between the UK and the UN. The UNGA resolution 106 essentially constitutes the Trusteeship Agreement between the UN and the UK, to which the United Kingdom has delegated its powers to the special committee with its own will.
3. The UNGA resolution 181 became an international treaty between the UK and the UN for the termination of the international administration of Palestine territory under Chapter XII of the UN Charter.
4. The territories of Israel are those defined in UN General Assembly Resolution 181 and the Israeli Declaration of Independence.
5. The territories under the effective control of Israel which were not written in the UNGA Resolution 181 or the Declaration of Independence of Israel, but which are within the armistice demarcation lines of 1949 between Israeli and Arab forces, are the occupied territories by Israel under the UN Charter.
6. When Israel admitted to the UN, UNGA resolution 181 was established as an international treaty between the UN and Israel and Israel became a member of the UN subject to withdrawal from the territories it occupied that were not written in the UNGA resolution 181.
7. The UNSC's call for the withdrawal of the Israel armed forces from the territories in occupied only in the "*recent conflict*" was a violation of its own Charter. By calling for Israel to withdraw only from the territories it occupied in the recent conflict, the UNSC implied as if the territories set out in the general armistice agreements concluded in 1949 between Israel and its neighbouring states were not establishing the armistice demarcation lines between Israeli and Arab forces, but instead the UNSC meant to create boundaries. In other words, the UNSC legalized the acquisition of territory by the war and violated the UN Charter Article 2.4 by its resolution 242.

As the ICJ had not given the exact statement of the question upon which an opinion is required and accompanied by all documents likely to throw light upon the question, the Advisory Opinion of the ICJ is under the definition of an international wrongful act of an international organization. As in effect the Advisory Opinion of ICJ had legalized the occupation of the Palestine territory by Israel.

References

- ICJ, "Statute of International Court of Justice", <https://www.icj-cij.org/statute>,
- ICJ, Advisory Opinion – Legal Consequences arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/186/186-20240719-adv-01-00-en.pdf>,
- ILC, "Draft articles on the responsibility of international organizations", https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_11_2011.pdf, (Date of Accession: (29.08.2025))
- Qandeel, Dr Mais, "Territorial Annexation of Palestine: Illegality, Third States Obligations and the ICJ's 2024 Advisory Opinion", *EJIL* <https://www.ejiltalk.org/territorial-annexation-of-palestine-illegality-third-states-obligations-and-the-icjs-2024-advisory-opinion/>
- UN, "United Nations Charter", <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/chapter-1> , (Date of Accession: 29.08.2025)
- UN, "United Nations Special Committee on Palestine. report to the General Assembly", <https://digitallibrary.un.org/record/703295?ln=en&v=pdf>

ÇANAKKALE SAVAŞI'NIN AZERBAYCAN EDEBİYATINDAKİ SANATSAL YANSIMASI ARTISTIC REFLECTION OF THE ÇANAKKALE WAR IN AZERBAIJANI LITERATURE

Salide ŞERİFOVA¹

Özet

1915-1916 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu ile Antanta Devletleri arasındaki Çanakkale Savaşı, literatürdeki en önemli konulardan biri haline geldi. Çanakkale Savaşı'nın Azerbaycan edebiyatındaki sanatsal yansıması, Sovyetler Birliği'nin çöküşünü takiben 20. yüzyılın sonlarında geçerli hale geldi. O zamana kadar Çanakkale Savaşı yazılı edebiyatta değil, insanların anılarında yaşadı. Örneğin, bu gerçek Prof. Dr. Nizami Muratoğlu'nun "Nahçıvan Çanakkale efsanesi" isimli çalışmasında büyükbabasını anılarının tanımlamasına dayanmaktadır. Yazar Çanakkale Savaşında ciddi şekilde yaralanmış ve tedavi edildikten sonra Türk askeri birliklerinin bir parçası olarak Nahçıvana gelen Hasanın Çavuşun imajını yarattı ve Sovyet Azerbaycan edebiyatında yasaklanmış Çanakkale Savaşının anılarda yaşadığını doğrulayabildi.

Azerbaycan edebiyatında Çanakkale Savaşı'nın açıklamaları sırasında Karabağ savaşı ile paralellikler yapılmış, Türk halkının tarihine kızıl kalemle yazılmış Çanakkale Savaşından ders almalarına seslenmiştir. Azerbaycan edebiyatında M.K. Atatürk'ün "Ben size taarruz emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum" görüşleri ana çağrı olarak kabul edildi. Mesela Enver Mete ve Nadir Ahmadvun ortak yazar oldukları "Şeytan karakterli ermeni" kitabında, Cığateli İsakızının "Ne mutlu, Türküm diyene" şiirinde M.K. Atatürk'ün "Ben size taarruz emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum" görüşlerinin kullanılması halkı Çanakkale Savaşlarına katılmış insanların kahramanlıklarını tekrarlamaya, vatan uğruna canlarından geçmelerine bir çağrı olarak seslenmiştir.

Azerbaycan edebiyatındaki ilginç noktalardan biri, Çanakkale Savaşının şehitlerinden Seyit Çavuşun savaşı tek mermiyle bitirmesinin sunulmasıdır. Seyit Çavuş'un kahramanlığının yansıması, Çanakkale Savaşı'nda şehit düşmüş diğer Osmanlı askerlerinin kahramanlığına zarar veremez veya ihtişamlarını gölgeleyemez. Aksine Seyit Çavuş'un edebiyata sunulması Çanakkale Savaşına katılan Osmanlı askerlerinin, aynı zamanda şehit düşmüş askerlerin yenilmez olduğunu yansıtmıştır. Azerbaycan sanatsal edebiyatında Yusuf Neğmekarın "Çanakkale" eserinde de Seyit Çavuş karakterinin yansıması dikkatten kaçmıyor. Seyit Çavuş'un cesareti, tüm Çanakkale kahramanlarının kahramanca eylemlerinin yüceltilmesidir. Azerbaycan edebiyatında Seyit Çavuş'un imajı modern zamanların kahramanları ile karşılaştırılmış ve sanatsal paralelliklerle sunulmuştur.

Azerbaycanlıların Çanakkale Savaşı'na da katılması bir edebiyat konusu oldu. Zor zamanlar boyunca Türk halkının onurlu mücadelesi Azerbaycana yansıdı ve Azerbaycan'ın Osmanlı Türkiyesine kardeş yardımının tanımı hem nesir hem de şiire yansıdı. Çanakkale savaşçılarının yardım için gidenlerin sadece erkekler değil, aynı zamanda eserinin "Gülçöhre" isimli kısmında Azerbaycandan yardıma giden insanların genel karakteri Abşerondan olan Esed ve Gülçöhrenin karakterleri ile gösterilmiştir. Azerbaycanlıların

¹ Prof.Dr., Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisinin profesörü, filoloji bilimler doktoru, Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Nizami Genjavi Edebiyat Enstitüsü, s.sharifova@lit.science.az

Çanakkale Savaşı'na da katılması bir edebiyat konusu oldu. Zor zamanlar boyunca Türk halkının onurlu mücadelesi Azerbaycana yansıdı ve Azerbaycan'ın Osmanlı Türkiyesine kardeş yardımının tanımı hem nesir hem de şiire yansıdı. Çanakkale Savaşçıların yardım için gidenlerin sadece erkekler değil, aynı zamanda kadınlar olduğu gerçeği bile anlatılmıştır.

İtibar İtibarlı'nın “Dan yüzü beyaza döndüğünde” şiiri de, Çanakkale Savaşının ortak tarihimizde görkemli bir sayfa olduğunu, Çanakkale Savaşının sıkıntılarını ve acılarını ortaya koyuyor. Ayrıca Çanakkale Savaşı'nda şehit olan kadınların ve kızların genel bir görüntüsü İtibar İtibarlı'nın “Dan yüzü beyaza döndüğünde” şiirinde gösterildi.

Azerbaycan edebiyatında Çanakkale Savaşı'nın bir zafer sembolü olarak sunulduğu özellikle belirtilmelidir. Mesela, Eli Atayurd'un “Çanakkale”, Refik Odayın “Çanakkale Zaferi”, Akif Ahmedgilin “Çanakkale, üzgünüm, Şuşa'dan geldim”, Oktay Rzanın “Çanakkale” ve diğer şiirlerde Çanakkale'nin zaferinin zafer olarak kabul edildiğini görüyoruz. Azerbaycan edebiyatı, Çanakkale Savaşından öğrenememenin sonuçlarının başarısızlıkla sonuçlandığını göstermiştir. Örneğin, Ramiz Guseynov'un “Saddam'a geçikmiş mektup” adlı şiiri, yalnızca tarihten öğrenmeyenlerin kaderini değil, aynı zamanda Çanakkale Savaşı'nın kahramanca bir eğitim tarihi olduğu gerçeğini de açıklar, anlamayanların da yenilgiye mahkum olmasını sanatsal dille anlatır.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Savaşı, literatür, Çanakkale Savaşı Azerbaycan edebiyatında, Çanakkale çavuşunun imajı, Çanakkale şehitinin imajı, kardeş yardımının tanımı

Abstract

Battle of Gallipoli between the Ottoman Empire and the Entente States in 1915-1916 became one of the most important issues in the literature. The artistic reflection of the Canakkale War in Azerbaijani literature became valid at the end of the 20th century, following the collapse of the Soviet Union. Until then, the Battle of Dardanelles War lived not in written literature, but in people's memories. For example, this fact based on the description of his grandfather's memories in Prof. Dr. Nizami Muradoğlu's work titled “The Legend of Nakhchivan the Dardanelles”. The author created the image of Hasan Sergeant who came to Nakhchivan as part of Turkish troops after being seriously wounded and treated in the Battle of Gallipoli, and was able to confirm that the forbidden Canakkale war in Soviet Azerbaijani literature lives on in the memories.

During the descriptions of the Canakkale War in Azerbaijani literature, parallels were made with Karabakh war, and he appealed to the Turkish people to take lessons from the Dardanelles war, whose history was written with red pencils. In Azerbaijani literature M.K. Atatürk's views “I do not order you to attack, I order you to die” were accepted as the main call. For example, in the book “Armenian with Iblis Haslet” co-authored by Enver Mete and Nadir Akhmedov, in the poem “How happy is the one who says I am a Turk” by Cıgatel İsakız the use of M.K. Atatürk's views “I do not order you to attack, I order you to die” appealed to the people as a call to repeat the heroism of the people who participated in the Canakkale wars and to die for the sake of the country.

One of the interesting points in Azerbaijani literature is the presentation of Seyit Sergeant, one of the martyrs of the Canakkale War, to end the war with a single bullet. The reflection of Seyit Sergeant's heroism can't harm the heroism of other Ottoman soldiers who

were martyred in the Canakkale War or overshadow their magnificence. On the contrary, the presentation of Seyit Sergeant in literature reflected that the Ottoman soldiers who participated in the Battle of Dardanelles War, as well as the soldiers who were martyred, were invincible. The reflection of the character of Seyit Sergeant in the poem “The Canakkale” by Yusuf Nagmekar in Azerbaijani literature doesn't go unnoticed. Seyit Sergeant's courage is the glorification of the heroic deeds of all Canakkale War heroes. The image of Seyit Sergeant in Azerbaijani literature is compared with the heroes of modern times and presented with artistic parallels.

The participation of Azerbaijanis in the Canakkale War became a literary subject. The honorable struggle of the Turkish people during difficult times was reflected in Azerbaijan, and the definition of Azerbaijan's brotherly assistance to Ottoman Turkey was reflected in both prose and poetry. Even the fact that those who went to the aid of Canakkale warriors were not only men but also women were told. For example, in the part of Yusuf Nagmekar's poem “The Canakkale” named “Gulchohre”, the general character of the people who went to help from Azerbaijan is shown with the characters of Esed and Gulchohre, who are from Absheron. The participation of Azerbaijanis in the Dardanelles War became a literary subject. The honorable struggle of the Turkish people during difficult times was reflected in Azerbaijan, and the definition of Azerbaijan's brotherly assistance to Ottoman Turkey was reflected in both prose and poetry. Even the fact that those who went to the aid of Canakkale Warriors were not only men but also women were told.

Etibar Etibarlı's poem “When dawn is coming at first light” reveals that the Battle of Gallipoli is a glorious page in our common history, and the troubles and pains of the Battle of Gallipoli. In addition, a general image of the women and girls who were martyred in the Battle of Gallipoli War was shown in Etibar Etibarlı's poem “When dawn is coming at first light”.

It should be particularly noted that the Canakkale War was presented as a symbol of victory in Azerbaijani literature. For example, we see that the victory of Canakkale is considered a victory in the poems of Eli Atayurd's “The Canakkale”, Rafik Odayin's “The Canakkale's Victory”, Akif Ahmedgil's “Canakkale, I'm sorry, I came from Shusha”, Oktay Rza's “Canakkale” and others. Azerbaijani literature has shown that the consequences of not learning from the Canakkale War resulted in failure. For example, Ramiz Gusarchaylı's poem “Delayed Letter” explains not only the fate of those who do not learn from history, but also the fact that the Canakkale War was a heroic education history, and expresses in artistic language that those who do not understand are doomed to defeat.

Keywords: Canakkale War, literature, the Canakkale War in Azerbaijani literature, image of the Canakkale War sergeant, image of the Canakkale War martyr, definition of brother aid

Giriş

Çanakkale Savaşı'nı bir kahramanlık tarihi olarak Türk halkının tarihi hafızasına kazıyan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu M.K. Atatürk'ün “Size taarruzu emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum!” çağrısı Azerbaycan edebiyatına geniş ölçüde yansır. Yazarların eserlerinde Çanakkale tarihi bir vakayiname, bir destan, önemli bir tarihi olay olarak anlatılır. Çanakkale Savaşı'nın askeri gelişmelere ve olaylara dayalı tasviri sanat eserlerine yansımıştır. Azerbaycan edebiyatında Seyit Çavuş'un savaşı bir top mermisi ile bitirmesinin sembolleştirilmesi ve Çanakkale Savaşı'nda savaşan kadın imajının sunulması da bununla bağlantılıdır. Edebiyatımızda Azerbaycan'ın Osmanlı Türkiye'sine kardeşçe yardımlarının

tasviri ve Çanakkale Savaşı'na katılanların Azerbaycan halkına yaptığı yardımların sanatsal tasviri, iki ülke arasındaki kopmaz bağın bir yansımasıdır.

Çanakkale Savaşı, Türk halkının birçok imparatorluğun saldırılarına karşı verdiği kahramanca mücadeleyi yansıtmaktadır. Bu savaşın savunmacı niteliği en açık şekilde M.K. Atatürk'ün “Size taarruzu emretmiyorum, *ölmeyi* emderiyorum!” çağrısına yansdı. M.K. Atatürk'ün “Size taarruzu emretmiyorum, *ölmeyi* emderiyorum!” çağrısı şiirimizin ana leitmotifi olmuştur. Cığatel İsakızı'nın “Ne mutlu, Türküm diyene” şiirinde M.K. Atatürk'ün bu çağrısını kullanması şu kanaatimizin açık bir delilidir:

Düşman sudan-qurudan yağdırdı hemleleri,
Amma dönmedi yoldan Osmanlı askerleri.
Dönmeye haqqı yoxdu, emriydi komandanın.
Torpaq azad olmalı, önemi yoxdur canın.
Türkün böyük xaqanı, Mustafa Kamal Paşa,
Bele ferman vermişdi, başlayanda savaşa.
**“Eşit, milletim eşit, sözüm size deyirem,
Hücum etməyi deyil, ölmeyi emr edirem.”**

Düşman güclü, amansız, ağır keçirdi döyüş,
Atatürkün emriydi, geriye yoxdur dönüş.
(Düşmən sudan-qurudan yağdırdı həmlələri,
Amma dönmədi yoldan Osmanlı əsgərləri.
Dönməyə haqqı yoxdu, əmriydi komandanın.
Torpaq azad olmalı, önəmi yoxdur canın.
Türkün böyük xaqanı, Mustafa Kamal Paşa,
Belə fərman vermişdi, başlayanda savaşa.
**“Eşit, millətim eşit, sözüm sizə deyirəm,
Hücum etməyi deyil, ölməyi əmr edirəm.”**
Düşmən güclü, amansız, ağır keçirdi döyüş,
Atatürkün əmriydi, geriye yoxdur dönüş. ¹⁾

Mecnun Göyçeli'nin “Atatürk” şiirinde Çanakkale'nin M.K. Atatürk'ün hayatında önemli olmasını şiirsel bir dille okuyucularına aktarmayı başarmıştır:

Esir toprak çıkan kanla geri döndü!
Vuran elle, akan kanla geri döndü!
Çanakkale sizi dilekçeyle tanıştırdı.-
Milyonların tek babası Atatürk!
Sangar oğlu, yurt kalesi Atatürk!
(Əsir torpaq çıxan qanla qayıtdı!
Vuran əllə, axan qanla qayıtdı!
Çanaqqala səni ərzə tanıtdı.-
Milyonların tək atası Atatürk!
Səngər oğlu, yurd qalası Atatürk!)
Fahrettin Ziya “Çanakkale Savaşı” şiirinde bu noktayı şöyle dile getirir:

Çanakkale Savaşı
bir orduya ders imiş.
Büyük Atatürk onu,
Bakın, ne güzel tariff etmiş:

Vatan kurbanlarına
durdurulamaz yas - demiş.
Kahramansız, şehitsiz

¹ <https://ar-ar.facebook.com/ksu.edu.tr/posts/1220058421392842>;

toprak korunmaz - demiş!

Türk kadını onları
yeniden doğacak, - demiş.
Eger Türkiye ölürsə,
bir anne Türkiyəni
bir daha doğmayacaq - demiş!
(Çanaqqala savaşı
bir orduya dərs imiş.
Böyük Atatürk onu,
gör, nə gözəl vəsf etmiş:

Vətən qurbanlarına
saxlanılmaz yas - demiş.
Qəhrəmansız, şəhidsiz
torpaq qorunmaz - demiş!

Türk qadını onları
yenə də doğar - demiş.
Əgər Türkiyə ölsə,
bir ana Türkiyəni
bir daha doğmaz - demiş!1)

Azərbaycan edebiyatında Çanakkale Türkü'nün şanlı tarixinin, bir destana dönüşməsinin kendisini kanıtlaması övgüyə dəyərdir. Zəlimhan Yakub'un "Çanakkale destanı" (Çanaqqala dastanı), Yusif Nəğmekar'ın "Çanakkale" (Çanaqqala), Sevinc Nuruqızı'nın "Çanakkale keçilmez" (Çanaqqala keçilməz), İtibar İtibarlı'nın "Dan yüzü beyaza döndüğündə" (Dan üzü ağaranda), Fəhrettin Ziya'nın "Çanakkale Savaşı" (Çanaqqala Savaşı) eserləri həyatı lirik və epik şəkildə yüceltilmişdir. Bu şeirlərdə Çanakkale Savaşı və kahramanları, savaşla ilgili olaylar acıklı və sevgiylə anlatılmışdır.

18 Mart 1915 Çanakkale Zəfəri, böyük Türk vətəni üçün verilən mücadələnin ifadəsidir. Bu ifadə, yəni Çanakkale Savaşı'nın zəfəri, ədəbi dilə sunulmaqdır. Elli Atayurd'un "Çanakkale" şeirində Çanakkale zəferinin bir zəfer, bir zəfer olaraq dəyərləndirilməsinə tanık oluruq:

Bu zəfer zəferidir - insanlığın esareti, zülmü kıran
Bu zəfer zəferidir - tüm dünyanın kəderində bir işıq
Bu zəfer zəferidir — Atatürk'ün Türkiyə tek devlet kuran
Destanların bayrağını tarixlərə taşıyan Çanakkale
Önümde Zəferin Mütəlak'ı olan Çanakkale'ye başımı eğiyorum.
(Bu zəfər zəferidir –İnsanlığın əsarəti, zülmü qıran
Bu zəfər zəferidir –tüm dünyanın taleyində işıq olan
Bu zəfər zəferidir—Atatürkün Türkiyə tək dövlət quran
Aparar tarixlərə dastanların bayraq tutan Çanaqqala
Əyirəm baş mən önündə zəfərin Mütəlaqi olan Çanaqqala 2)

Refik Oday'ın "Çanakkale zəfəri" şiiri də Çanakkale savaşı'nı bir zəfer simvolu olaraq sunar:

Gözlərimizin kan adlı
Seli, suyu kurutu.
Bu kan aydan durudu,

¹ Fəxrəddin Ziya. Çanaqqala savaşı. Poema // <http://www.adalet.az/w161704/details/#.XowovlczbIU> ;

² <https://turkmedeniyyeti.wordpress.com/2014/09/30/elli-atayurd-seiri%C9%99r/> ;

Bu kan sudan durudu.
Türkün kurtuluş marşı,
Varlık formülüdür,
Odur bizə ihsan eden
Al şafaklı seheri,
Çanakkale zaferi
(Gözümüzün qan adlı
Seli, suyu qurudu.
Bu qan aydan arıdı,
Bu qan sudan dururdu.
Türkün qurtuluş himni,
Varolma düsturudu,
Odur bizə bəxş edən
Al şafəqli səhəri,
Çanaqqala zəfəri ¹⁾)

Zəlimhan Yakub, “Atatürk Köşkündə keçən günlərim” adlı şiirində Çanakkale Savaşı'nı xatırlatarak, bunun dillərdə bir dəstan olmasını övdü:

Kaçmadı ölümdən, korkmadı yastan,
Oldu Çanakkale dillərə dəstan.
Başladı Samsun'dan, çıxdı Sivas'tan,
Atatürk Köşkü'ndə keçən günlərim.
(Kaçmadı ölümdən, qorxmadı yasdən,
Oldu Çanaqqala dillərdə dəstan.
Başladı Samsundan, çıxdı Sivasdan,
Atatürk köşkündə keçən günlərim.²⁾)

Akif Əhmədgil'in “Çanakkale bağışla, bən Şuşa'dan gəlmişəm” şiiri Çanakkale Savaşı'nı bir zafer simbolü olaraq sunmuş və şairin Şuşa üçün bir zafer simbolü olma arzusu yazılmışdır. Bəyləce Çanakkale Savaşı'nın tarix boyunca Türklərin bir mücadələsi olduğı gerçəğı abartılmışdır:

Çanakkale bağışla, bən Şuşa'dan gəlmişəm.
Göğsündə yazılıydı kəhrəmanlıq dəstanı.
Biliyurəm affədilmez dökülən şəhit kanı -
O dəstanı unuttum...
Kəndi ölkəmdə mültəciyim.
Çanakkale, bağışla, bən Kule'dən gəlmişəm,
Döndər bəni Kule'ye – Döndər bəni Şuşa'ya.
(Çanaqqala, bağışla, mən Şuşadan gəlmişəm.
Sinə üstə yazıldı qəhrəmanlıq dəstanı.
Bilərm bağışlamaz tökülən şəhid qanı –
O dəstanı unuttum...
Öz yurdumda qaçqınam.
Çanaqqala, bağışla, mən Qaladan gəlmişəm,
Qaytar mənə Qalaya – qaytar mənə Şuşaya. ³⁾)

Çanakkale zaferinin simgesi olan kəhrəman kronik, Azərbaycan nəsrinə də yansımışdır. Bu, Ağil Abbas'ın roman'ında görülebilir. Romanda Çanakkale kəhrəmanlığının yeri, şəhadət zirvəsi, şərəf külliyesi bir cümleyle, kəsacası Çanakkale'nin adı zikredilərek vurğulanır: “Uzun bir sürə kentte insanları caydırmaq üçün bir söylənti

¹ <https://gundelik.info/news/21017-rafiq-odaycanaqqala-zfr.html> ;

² Zəlimxan Yaqub. Atatürk köşkündə keçən günlərim // Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 288 səh. 193;

³ Akif Əhmədgil. Çanaqqala, bağışla, mən Şuşadan gəlmişəm. Multikulturalizm Ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal. № 4, 2016, oktyabr-noyabr-dekabr. Səh. 81 // file:///C:/Users/MSH/Desktop/1988134041.pdf ;

yayıldı: - Şehri sattılar! Komutan çocuklara şöyle dedi: - Bu tür kelimelere dikkat etmeyin. Henüz ölmedik! Biz yaşadıkça Ermeniler bu şehre giremeyecekler. Şimdi bu iyileşmenin sonu gibi görünüyordu. Komutan da gördü. Savaşa girmeden önce her zaman söylediğini tekrarladı: - Bak, evet diyorum, korkan girmesin, savaştan kaçarsa kendimi vururum. Şimdi giderse, onu suçlayamam. Zaten uzun süredir yaşayan çocuklar birbirlerine baktılar ve hiç kimse tatlı bir ruhtan dolayı bu kadar tatlı olmamıştı ve bin yıldır azarlanmamıştı. Komutan: - **Kardeşler! Bu bizim Çanakkale'mizdi!** Gün geride değildi! Annelerimiz ve kız kardeşlerimiz geride kaldı! Ve çocuklar, arkalarındaki annelerinin ve kız kardeşlerinin Tanrı'nın duymadığı veya duymak istemediği dualarına güvenerek son savaşa gittiler. ”¹

Oktay Rza'nın “Çanakkale” şiiri de Çanakkale'nin bir zafer sembolü olduğuna ve Karabağ savaşlarının Çanakkale Savaşı gibi bir ruhla sona ereceğine olan inancını yansıtmaktadır:

Sesimizi, sedamızı erza yayıb,
Çanakkale marşı çalmak, çalmak, çalmak!
Ulu Önder'in yoluile adımlayıb,
Karabağ'da zefer kazanalım, zefer kazanalım!
(Səsimizi, sədamızı Ərzə yayıb,
Çanaqqala marşı çalaq, çalaq, çalaq!
Ulu Öndər yolu ilə addımlayıb,
Qarabağda zəfər çalaq, zəfər çalaq! 2)

Çanakkale Savaşı'ndan hayat dersi almayanların başarısızlığı literatüre de yansımıştır. Örneğin Ramiz Gusarçaylı'nın “Saddam'a geçikmiş mektup” şiiri, tarihten ders almayanların akıbetini anlatmakla kalmaz, Çanakkale savaşı'nın tarihi bir kahramanlık okulu olduğunu da vurgular:

Cesur yürekden doğar, hain vapurdan
Mehrin'de Ankara Mersin olmayıb.
Haber'in olmayıb Kanlı Vadi'den,
Senin Çanakkale dersin olmayıb...
(Mərd ürəkdən doğar, xain bərədən
Mehrinde Ankara Mərsin olmayıb.
Xəbərin olmayıb Qanlı dərədən,
Sənin Canaqqala dərsin olmayıb... 3)

Yusif Neğmekar'ın on dört bölümlük “Çanakkale” eserinde, Çanakkale Savaşı'nın modern zaman ve tarihteki inceliklerine dikkat çekiyor. Yazarın geçmişe bakışı, yani Çanakkale Tarih Müzesi'ndeki tarihi olaylar “Önsöz” bölümünde açıkça görülmektedir. Tarihle bugün arasındaki köprülerin yıkılmayacağını işareti olan şairin tarihle söyleşidir. Bu bağlantının bir yansıması olarak, Çanakkale'nin zaptedilemez bir kaleye dönüşmesi abartılı:

Kule - cesaret katı,
Cesaret, Çanakkale oldu.
(Qala – hünər mərtəbəsi,
Hünər, Çanaqqala oldu.)

İtibar İtibarlı'nın “Dan yüzü beyaza döndüğünde” eserinde Çanakkale bir zafer kalesi olarak sunulur:

... Gururlu Çanakkale - zafer Kulesi,

¹ Aqil Abbas. Dolu. 74 səh. səh. 47 // <https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/748/-> ;

² Oqtay Rza. Çanaqqala. 525-ci qəzet. 24 aprel 201-ci il // https://525.az/site/?name=xəber&news_id=35159#gsc.tab=0 ;

³ Ramiz Qusarçaylı. Səddama gecikmiş məktub // <https://www.azadliq.org/a/24694880.html> ;

Şölesi sönmeyen bir lambadır şimdi.

Türkün şehid kanı hopan bayrağı,

Bayraklar içinde bayraktır şimdi!

(...Məğrur Çanaqqala – zəfər qalası,

Şölesi sönməyən çıraqdır indi.

Türkün şəhid qanı hopan bayrağı,

Bayraqlar içində bayraqdır indi!)

Zelimhan Yakub “Çanakkale destanı” adlı eserinde Çanakkale Türkü'nün destana dönüşen şöhrətli ve şanlı bir geçmişi olduğunu şöyle ifade etmiştir:

Çanakkale - tarihim,

Kazalı-kanlı tarih.

Türk'ün şeref kitabı,

Ünlü, şanlı tarih.

Sesi gür gelen,

Daima canlı tarih.

Malazgird'in devamı,

Uzun destanlı tarih.

(Çanaqqala – tarixim,

Qadali-qanlı tarix.

Türkün şərəf kitabı,

Şöhrətli, şanlı tarix.

Səsi ucadan gələn,

Həmişə canlı tarix.

Malazgirdin davamı,

Uzun dastanlı tarix.)

Ajdar Gıyaslı, Çanakkale'nin tarihi bir kronik olduğunu şiir diliyle yüceltmeyi başarmıştır:

Çanakkale! Yüzyılın zafer meydanı,

Sabah gözlerinin ışıltılı sabahıdır...

Türkün güvendiği gerçeğin sesidir,

Eşsiz bir gayretin kroniktir.

(Çanaqqala! Əsrin zəfər meydanı,

Səhərin gözünün nurlanan danı...

Türkün güvəndiyi haqqın səsidir,

Misilsiz bir qeyrət salnaməsidir. ¹⁾

Çanakkale Savaşı, Azərbaycan literatüründə savaşın seyrine ve askeri olaylara dayalı olarak anlatılmaktadır. “Agamenon”, “İnfexible”, “Gaulois”, “Bouvet”, “Suffren”, “Gaulois” gibi gemilerin Osmanlı askerleri tarafından imha edilmesi, deniz savaşının en ağır muharebelerinden biri olarak anılır. Denizden saldırarak Çanakkale'yi ele geçirmenin mümkün olmadığını anlayan düşman, taktik değiştirerek karadan askeri harekate girişti ve bu muharebedeki Osmanlı askerlerinin sayısının az olması, düşmanın saldıracağı yönün yanı sıra Anvar Mete ve Nadir Ahmadov'un birlikte yazdığı “Şeytan karakterli ermeni” kitabında yansıtıyor: “Fakat düşmanın karada askeri operasyon başlatacağı da göz ardı edilmedi. Ama düşman karaya hangi yöne asker gönderebilir? Bu sorunun cevabını bulmak için hemen ordu komutanlığı toplantısı yapılır. Müşavirede Mustafa Kemal Paşa, Seddülbahir'den, Alman generalı Von Sanders Bolayır'dan veya Anadolu'dan düşmanın kuruya asker göndereceklerini söylüyorlar. Ana askeri kuvvetler de Sanders tarafından belirtilen yönde konuşlandırıldı. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın dediği gibi düşman

¹ Əjdər Qiyaslı. Çanaqqala savaşı // Ədalət.- 2015.- 16 aprel.- s.6 // <http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2015/aprel/430858.jpg>

Seddülbahir'den askerlerini çekmeye başladı. 25 Nisan'da, İngiliz-Fransız birlikleri ile yukarıda belirtilen yöne çıkan Osmanlı ordusu arasında o zamanın en kanlı savaşları başladı. Tepeden tırnağa çok sayıda silahlı düşman karşısında Osmanlı askerinin sayısı çok azdı. Bunu gören Mustafa Kemal Paşa, Kocaıçmen ve Conkbaýır'daki küçük birliklerine son nefesine kadar savaşmalarını ve geri çekilmemelerini emretti. Savaşın sıcaklığında askerlerin mermileri biter. Bunu gören Mustafa Kemal Paşa, süngülerini tüfeğe takmalarını emretti. Dedi ki: “Size taarruzu emretmiyorum, *ölmeyi* emderiyorum!”. “Biz öldükten sonra yerimiz başkaları tarafından doldurulacak ve savaşı başka komutanlar yönele bilerler.”¹

İtibar İtibarlı Türk tarihinin şanlı bir sayfası olan Çanakkale Savaşı'nın acısını ve çilesini “Dan yüzü beyaza döndüğünde” adlı eserinde şöyle anlatmıştır:

Dün burada buluştu yerle gök,
Kıyamet günüydü, sanki yarışıyormuş...
(*Dünən qovuşmuşdu burda yerlə göy,
Qiyamət günüydü, sanki yarışdı...*)

Çanakkale Savaşı askeri olaylarının sanatsal tasviri sırasında Seyit Çavuş'un kahramanlığına özel önem verilir. Çanakkale Savaşı şehitlerinden Seyit Çavuş'un savaşın sonunu bir top mermisiyle simgelemesi övgüye değerdir, konuşma sanatının güncel konularından biri haline gelmiştir. Dünya tarihinin en kanlı muharebelerinden biri olan Çanakkale Savaşı'nda Osmanlı ordusunun 250.000 kişiyi öldürdüğü ve düşmanın muharebelerde yaklaşık aynı sayıda insanı kaybettiği bilinmektedir. Anvar Mete ve Nadir Ahmadoğ'un ortak kaleme aldığı “Şeytan karakterli ermeni” kitabında Çanakkale Savaşı'nın bir destana dönüşmesini ve bu destanın kahramanlarından birinin Seyit Çavuş olması ilginçtir. Elbette bu gerçeğin kitapta anlatılması, Çanakkale Savaşı'nda şehit olan diğer Osmanlı askerlerinin kahramanlıklarına zarar veremeyeceği gibi, büyüklüklerine de gölge düşüremez. Aksine literatürde Seyit Çavuş'un genelleştirilmiş bir imaj olarak tasvir edilmesi, Çanakkale Savaşı'na katılan Osmanlı askerlerinin yanı sıra şehitlerin de yenilmezliğini yansıtmaktadır: “... yanındaki tüm topçular, şehit olarak yalnız bırakılan Seyit Cavuş. Düşman gemisi boğaza yaklaşıyordu. Gemi boğaza girerse Anadolu'nun kaderi belirlenecek ve düşman İstanbul'u işgal edecekti. Seyit Çavuş (Yaşlı Seyit) yalnızdı. 276 kilogramlık top mermisi ateşe bırakıldı. Normal şartlar altında, bir kişinin mermiyi alıp topun namlusuna yerleştirmesi mantıklı görünmüyordu. Ancak Seyit Çavuş, gücün kendisine nereden geldiğini bilmiyor. Bu ateşle geminin gövdesini yok eder ve batırır. Böylece çavuşun bu kahramanlığı düşmanın geri çekilip kaçmasına neden oldu. Kısacası, bir mermi, bir topçu Çanakkale Savaşı'nın kaderini belirledi.”²

Unutulmamalıdır ki Seyit Çavuş'un kahramanlığı tasviri Azerbaycan şiirine de yansımıştır. Cığatell İsağızı, “Ne Mutlu, Türküm diyene” şiirinde bu olayı şiirsel bir dille söyleyebiliyor ve Seyit Çavuş'un imajını canlandırabiliyor:

Özgürleştirmek mümkündü, bir topla selteneti.
Bu da ayrı bir destan, kahramanlık zirvesi,
Kanlı savaşın bir şanlı mucizesi.
- Bak onda Seyit Çavuş arkadaşlarını kayb etmiş,
Çağırmiş yardımına, kimse kurtarmaya gelmemiş.
Ağır top mermisini tek-tenha Seyit Çavuş
İlahi bir güçle topa yerleştirmiş.
Kaçırmamış fırsatı, tuşlamış mekâmında,
Düşmanın son gemisinin partlatmış anında.

¹ <http://www.nadir-ahmedov.com/19.html> ;

² <http://www.nadir-ahmedov.com/19.html> ;

Sarsılıb son darbeden, düşman çekilmiş geri,
Bu mucizevi savaş olmuş diller ezberi.
(Azad etmək olarmuş, bir topla səltənəti.
Bu da bir ayrı dastan, qəhrəmanlıq zirvəsi,
Qanlı müharibənin, bir şanlı möcüzəsi.
- Bax onda Seyid Çavuş dostlarını itirmiş,
Çağırmuş köməyinə, bircə kimsə gəlməmiş.
Ağır top mərmisini tək-tənha Seyid Çavuş
Bir İlahi qüvvəylə qaldırıb topa qoymuş.
Ötürməyib fürsəti, tuşlamış məqamında,
Düşmənin son gəmisin partlatmışdı anında.
Sarsılıb son zərbədən, düşmən çekilmiş geri,
Bu möcüzəvi savaş olmuş dillər əzbəri. ¹⁾

Azərbaycan edebiyatında Yusif Nəğməkar'ın "Çanakkale" eserinde Seyit Çavuş imajının yüceltilmesi diqqətlərdən kaçırmaz. Seyit Çavuş'un kahramanlığı, Çanakkale'nin tüm kahramanlarının tarixi kahramanlıqlarına bir ilahidir. Yusif Nəğməkar'ın Seyit Çavuş'u modern kahramanlarla qarşılaşdıraraq sənətsal bir paralellik kurması diqqət çəkicidir:

Dertli Odlar yurtdum sərdar kuledir,
Kaç savaş burda, kaç iz burda.
Bugün Karabağ'ım Çanakkaledir;
Seyit Onbaşıyla Mübariz burda...
(Dərdli Odlar yurdum sərdar qaladır,
Neçə döyüş burda, neçə iz burda.
Bu gün Qarabağım Çanaqqaladır;
Seyid Onbaşıyla Mübariz burda... ²⁾

Fahrettin Ziya, Seyit Çavuş'un imajını "Çanakkale Savaşı" adlı eserin "Son askerin cesareti veya Seyit Onbaşı'nın gerçek hikayesi" başlığı altında sunmuşdur. Okur, cesaretiyle tarihe adını yazdıran kahraman Seyit Çavuş'un imajıyla bir kez daha tanışabilir. Seyit Çavuş'u şiir diliyle seslendiren Fahrettin Ziya, okuyucuya farklı bir şey sunarsa da Seyit Çavuş imajını sanat diliyle aktarabilmiştir:

Siperde yalnız kalıpdı
sayısız düşman önünde.
Topa doğru sürünür,
son mermisi elinde.
(Səngərində tək qalıbdı
saysız düşmən önündə.
Topa doğru iməkləyir,
son mərmisi əlində.)

Edebiyatın Çanakkale'de savaşan kadınların imajını yansıtmaları gurur verici. Yirminci yüzyılın başlarında kadınların savaşlarda yer alarak babalarına, erkek kardeşlerine, kocalarına ve sevgililerine yardım etmeleri edebiyatın ayrılmaz bir parçası olmuştur. Çanakkale Savaşı'nda tasvir edilen az sayıda kadın karaktere rağmen, tarihe meydan okuyabilecek kadın karakterlere dönüşmeyi başardılar. İlginç olan noktalardan biri, Anvar Mete ve Nadir Ahmedov'un birlikte kaleme almış oldukları "Şeytan karakterli ermeni" kitabında Çanakkale Savaşı'nda kadınların erkeklerin yanında kadınların savaşmış olmalıdır. Kaynakların ağırlıklı olarak Avustralya ve Yeni Zelanda arşivlerinde

¹ <https://ar-ar.facebook.com/ksu.edu.tr/posts/1220058421392842> ;

² Nizami Cəfərov. Ülvi duyğular, nəcib ideallar şairi Yusif Nəğməkar. 525-ci qəzet.- 2015.- 17 oktyabr // <http://anl.az/down/meqale/525/2015/oktyabr/459110.htm> ;

bulunduğunu belirtmekte fayda var: “1915'te Avustralya'da yayınlanan The Age gazetesinin 8 Eylül sayısında J.C. Davies adlı bir askerin annesine yazdığı bir mektup yayınlandı. Mektup gazetede “İlk muharebede yetenekli bir nişancı vuruldu” başlığıyla yayınlandı. Davies annesine şunları yazdı: “18 Mayıs'ta yaralandığımda, 19-21 yaşları arasında yetenekli bir keskin nişancı, bir Türk kızı, ateş açmamıza izin vermedi. Gün içinde çoğumuzu vurdu. Ama günün sonunda Avustralyalı bir asker onu vurmaya başardı ve ben çok üzüldüm. Keskin nişancının cesedini ele geçirdik. Kadının vücudunda 52 kurşun yarası vardı - bu korkunç bir kavga.” Bütün bunlar gösteriyor ki, Türk kadınları cephenin en çetin bölümlerinde son nefesine kadar mücadele ediyor. Yazarlar daha sonra bu arşivlerin incelenmesi sırasında daha fazla bilginin elde edileceğine olan inançlarını dile getirdiler.

Çanakkale konulu eserlerde daha çok kadınların ve kız çocuklarının hayattan kamalmadan getmelerini anlatmak yaygındır. İtibar İtibarlı'nın “Dan yüzü beyaza döndüğünde” şiirinde, yüzbaşı ve çavuş arasındaki diyalog, Çanakkale Savaşı'nda kahraman ve şehit olan kadın ve kızların genel bir görüntüsünü gösterir:

... Türk kızı şakkıltıyor zağlı snayperini,
Topraka seriyor düşman askerlerini.
Bir alayın silahı tek bir kıza ateşlendi,
Bir örpekli yüzlerin ellerinde kurşulanır...
Ve o eren kızın adresinde haklı olarak yazılıyor:
O, benim gayretim tacıdır,
O benim iffet tacım!
(...Türk kıızı şaqıldadır zağlı snayperini,
Yerə sərir dalbadal düşmən əsgərlərini.
Bir alayın silahı tək bir qıza tuşlanır,
Bir örpəkli yüzlərin əlində qurşunlanır...
Və o ərən qızın ünvanına haqlı olaraq yazılır:
O, mənim qeyrət tacım,
O, mənim ismət tacım!)

Yusif Neğmekar'ın “Çanakkale” eserinde Gülçöhre'nin, İtibar İtibarlı'nın “Dan yüzü beyaza döndüğünde” eserindeki türk kızı kimi heyatdan nakam getmeleri yansıtılır:

... Nakam gider hayattan, ıslak tutur kirpikleri,
Dolaşıyor tüfekine hurma örgüleri...
(...Nakam gedir həyatdan, yaş tutur kiprikləri,
Dolaşır tüfənginə xurmayı hörükləri...)

Azerbaycan'ın Osmanlı Türkiye'sine yaptığı kardeşçe yardımın tasviri ve yüceltilmesi edebiyatımızda özel bir öneme sahiptir. Yusif Neğmekar'ın “Çanakkale” eserinde öne çıkan noktalarından biri, Azerbaycan'ın milletin zor zamanlarında Osmanlı Türkiye'sine kardeşçe yardımını tasvir etmesidir. Aynı zamanda Azerbaycan ve Türk halklarının kardeşliğinin derin kardeşliği faktörü de dikkate alındı. Böylece eserin “Gülçöhre” bölümünde Azerbaycan'ın yardımına gelen insanların genelleştirilmiş bir görüntüsü Abşeron'dan Esad ve Gülçöhre'nin görüntüleri ile sunulmaktadır. İki aşkın, Esad ve Gülçöhre'nin Çanakkale Savaşı'na katılması, Türk birliğinin bir işaretidir. Yazar, Esad'ın Azerbaycandan olup, yardıma getmesini şu şekilde sunuyor:

Onu doğdu Mardakan,
sesledi Çanakkale.
(Onu doğdu Mərdəkan,
səslədi Çanaqqala.)

Eserde, sevgilisinin şehadet haberini duyunca savaşa giden Gülçöhre, nakam kalmış aşkının intikamını almakla yanaşı yaralı askerlere yardım eder:

Her yaralı mehmetciye
Yardımcıydı o, savaşda.
(*Hər yaralı mehmetciyə
Yardımcıydı o, cəbhədə.*)

Gülçöhrə'nin kutsal topraklarda şehadet etmesi ve şehit sevgilisi Esed'e kavuşması, aşkın bölünmezliğinin ve bütünlüğünün bir sembolü olarak eserde sunulmaktadır. Çanakkale'nin şehit kanıyla sulanan topraklarında aşıkların buluşması da semboliktir. Azerbaycan'da doğup son yuvalarını Türkiye'de bulan iki sevgilinin burada bir araya gelmesi, tamamen Türk faktörüne gönderme yapıyor.

İtibar İtibarlı'nın “Dan yüzü beyaza döndüğünde” eserinde, Azerbaycan kahramanlarının Çanakkale Savaşı'nda yer aldığını vurgular. Eserde anlatılan Muhammed ve Murat, Çanakkale için savaşan kahraman savaşçılardır:

... Ölümə yollanıb beş delikanlı,
İkisi Azeri, üçü osmanlı...
(*...Ölümə yollanıb beş dəliqanlı,
İkisi azəri, üçü sjananlı...*)

Sanatsal fikirlerin yanı sıra Azerbaycanlıların Çanakkale Savaşı'na katıldıkları konusunda bilimsel gerçekler de bulunmaktadır. Gismet Yunusoğlu, “Çanakkale Savaşı'nın Azerbaycanlı gazileri” başlıklı yazısında, “Büyük Osmanlı ordusunda 3 binden fazla kahraman Azerbaycan askeri ve subayının da yer aldığını, şehit ve gazi olarak kardeşlik görevine sadık kaldığını” kaydetti.

Çanakkale-Sarıkamış Savaşı onuruna dikilen mermer-granit anıtın üzerinde o tarihi savaşta şehit olan yaklaşık 2 bin Azerbaycan askerinin isimlerinin kazınması gururlandırıyor.”¹

Gerçekten de Çanakkale Savaşı'nın kahramanları kamuoyu tarafından pek bilinmese de, onları Azerbaycan toplumuna ve Türk kamuoyuna tanıtacak adımlar atılmalıdır. Ne yazık ki, Çanakkale-Sarıkamış Savaşı'na katılan Osmanlı ordusunun üst düzey Azerbaycanlı subayları ve gazileri hakkında modern zamanlarda çok az bilgi bulunmaktadır. Ancak, arabacı lakaplı Gazi Mirza İmamcan Gülməmmədli ve Meşedi Elekber Kerbelai Halil oğlu gibi Çanakkale Savaşı'na katılanlar vardı. Çanakkale Savaşı'na katılan Azerilerin olduğu gerçeği literatürümüzden yan geçmemiştir. Örneğin, Çanakkale Savaşı'nda Azerilerin de yeri ve imzası olduğu gerçeği, Oktay Rza'nın “Çanakkale” şiirine de yansımıştır:

Bir kitaptır - her mevsimde, her yaprağında
Türk'ün gayret, kahramanca bir yazısı var;
Çanakkale - salnamemiz, çünkü onda
Azerbaycan'ın oğlunun da imzası var!
(*Bir kitabdır - hər fəslində, yarpağında
Türkün qeyrət, qəhrəmanlıq yazısı var;
Çanaqqala - salnaməmiz, çünki onda
Azərbaycan oğlunun da imzası var! 2)*)

Zelimhan Yakub'un “Çanakkale destanı” eserinde Azerbaycan halkının Çanakkale Savaşı'na katılımını yansıtır:

Bizim Azeri oğullarımız da,

¹ Qismət Yunusoğlu. Çanaqqala savaşının azərbaycanlı qaziləri // <https://cebhe.info/ccedilanaqqala-savasinin-azerbaycanli-qazileri---i-yaz-109251/qabigi-oumlzuumlnden-daha-faydalidir-137294> ;

² Oqtay Rza. Çanaqqala // 525-ci qəzet.- 2015.- 24 aprel.- S.8.// https://525.az/site/?name=xəber&news_id=35159#gsc.tab=0 ;

Gidip kardeş gibi savaşmak için.
Toprağı sorgulayıb, taşı sorgulayıb,
Arkadaşın ruh halini sormak için.
(Bizim Azərbaycan oğulları da,
Gedib qardaş kimi vuruşmaq üçün.
Torpağı dindirib, daşı dindirib,
Dostun əhvalını soruşmaq üçün.¹⁾)

Zəlimhan Yaqub, çalışmasının başqa bir yerinde, Azərbaycan'ın bir bütün olarak Çanakkale Savaşı'nda savaştığı gerçeğini doğrulayabildi:

Ordular, qoşunlar baş-başa geldi,
Dünyayla bir dünya savaşdı orda.
Canıyla, canıyla, aşkıyla,
Bütün Azərbaycan savaştı orda.
(Ordular, qoşunlar baş-başa gəlib,
Cahanla bir cahan vuruşub orda.
Canıyla, qanıyla, məhəbbətiylə,
Bütün Azərbaycan vuruşub orda.²⁾)

Vahid Aziz'in yazdığı "Çanakkale Savaşında" adlı şiirinde, Azərbaycan halkının Çanakkale Savaşı'nda Türklerle birlikte savaşmış olması, büyük kardeşlik ve birliğin vücut bulmuş halidir:

Unutmaq o illəri,
Yaşatmaqda nəsilləri,
Birlikteydi Türk-Azeri
Çanakkale Savaşı'nda.
(Unutmaq o illəri,
Yaşatmaqda nəsilləri,
birlikdəydi Türk-Azeri
Çanaqqala Savaşında.³⁾)

Çanakkale Savaşı'nda savaşan ve şehit düşen Azərbaycanlıları halka tanıtmak gerekir. Tarihin unutulmasına izin vermemeliyiz.

Türk tarihinde yeri ve önemi olan Çanakkale Savaşı ve zaferi ile ilgili efsanelerin Azərbaycan topraklarına yansması övgüye değerdir. Ancak en ilginç nokta, Çanakkale Savaşı'na katılan askerlerin Azərbaycan halkının yardımına koşan askerlerin anlatıldığı bölümlerin yazılmasıdır. Filoloji bilimler doktoru Nizami Muratoğlu'nun "Nahçıvan'da Çanakkale efsanesi" adlı makalesi, efsanenin yazarın dedesinin anılarından hareketle anlatılmasına dikkat çekiyor. Yazar, Çanakkale Savaşı'na odaklanmayı başarır: "Çanakkale Savaşı başladığında dedem 10 yaşında olduğunu söyledi. Oruj kişi, oğlu Murat'ı Koçeli Dağı'nın eteğinde bir kuzu otlatmaya gönderdi." İlginç bir nokta da, Çanakkale Savaşı ile birlikte ermeni taşnaklarının topraklarımızda yaptıkları mezalimin anılmasıdır: "Uzak Osmanlı topraklarında bir savaş vardı. Oruç kişi, 1906'da Gafan'ın komşu köylerinde ermeni taşnakların yerli Türk nüfusa yaptıkları mezalimleri hatırlattı... 1918 baharında, bu köyün gençlerinden Maharram, arpa hasadı sırasında, ermeni taşnaklar tarafından dövülerek öldürüldü. Andranik'in çetesinin İran'ın Garadagh ve Maku vilayetlerinde

¹ Zəlimxan Yaqub. Çanaqqala dastanı. Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi. YIL: 38. SAYI: 450 HAZİRAN, 2015. 34 səh. səh.22 // http://www.erciyesdergisi.com/Images/pdf/erciyes_450_haziran_2015.PDF ;

² Zəlimxan Yaqub. Çanaqqala dastanı. Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi. YIL: 38. SAYI: 450 HAZİRAN, 2015.34 səh. səh.23 // http://www.erciyesdergisi.com/Images/pdf/erciyes_450_haziran_2015.PDF ;

³ Vahid Əziz. Çanaqqala savaşında //Respublika.- 2015.- 24 aprel.- s.7 // <http://www.anl.az/down/meqale/respublika/2015/aprel/432516.pdf> ;

katliamlar yaptıktan sonra Türkiye'den kaçarak Culfa'ya taşındığı bildirildi. Yayı' da ermeni taşnaklar yerel Müslüman Türkleri öldürdüler.”

Nizami Muratoğlu “Nahçıvan'da Çanakkale efsanesi” adlı eserinde Andronik'in haydutları tarafından insanların topluca katledilmesini önlemek için, 1918 yılının Temmuz ayında, Nahçıvan'ın 15. kazasını kurtarmak için Kazım Gara Bekir Paşa komutasının yardımı gönderildiği vurgulanır.

Nizami Muratoğlu, “Nahçıvan'da Çanakkale efsanesi” adlı kitabında, bu zor zamanda Azerbaycan'ın yardımına gelenler arasında Çanakkale Savaşı'na katılanların varlığını sevgiyle anlatmıştır: “ermenilerin Nahçıvan'a saldırısı sırasında kardeşlerin yardımına gelen Osmanlı askerleri arasında, Çanakkale Savaşı'nda ağır yaralanan ve Türk askeri birliklerinin bir parçası olarak Nahçıvan'a gelen Hasan Çavuş adında bir asker vardı. Hasan Çavuş Ordubad'ın Aylis köyünde yerel Türk gençlerine savaş sırasında silah ve muharebe taktiklerini öğretti. Aynı zamanda Çanakkale Savaşı sırasında gördüklerini de anlattı.” Çanakkale Savaşçısının anılarının yeni bir neslin oluşmasındaki etkisi yazar tarafından abartılmıştır: “Murat çocuk olmasına rağmen bu derslere gençlerle katılıyor ve boş zamanlarında Hasan Çavuş'un anlattığı hikayeleri ezberliyor. Çavuş Hasan Çanakkale Savaşı hakkında daha fazla bilgi verdi. Çavuş Hasan o kadar tatlı konuşmuş ki aradan uzun zaman geçmesine rağmen hala saygıyla anılıyor. Çavuş Hasan'ın konuşmaları daha sonra Çanakkale Savaşı ile ilgili efsane oldu. Çanakkale efsanesi, Azerbaycan Türklerinin Osmanlı askeri birlikleriyle birlikte Nahçıvan'daki ermeni saldırganlığına karşı verdiği mücadelede örnek oldu.”

Yazar, Çanakkale muharebelerinin ağırlığını Hasan Çavuş'un diliyle aktarmayı başarıyor: “Hasan Çavuş şehit olan Türk askerinden bir kez daha söz etti:“ Yoğun muharebelerin ardından ara verildi. Her iki taraftan da yaralanan ve öldürülen askerler savaş alanlarından çıkarıldı, yaralılar seyyar hastanelere götürüldü ve ölümler defnedildi.” Nizami Muratoğlu, Çanakkale şehidi imajını oluşturup o bölümü okuyucunun gözünde canlandırabilir: “Şehitlerden biri silahını göğsüne dayamış ve elleri tüfeğin kabzasına kilitlenmişti. Ne kadar güç kullansalar da şehidin ellerini açamadılar ve silahı alamadılar. Şehidin silahla defnedilmesini istemediler. Sonunda şehidin müfreze komutanını bulmuşlar ve olayı anlatmışlar. Müfreze komutanı gelip şehidin başında durarak şu emri verdi:

- Fereqat!

Seyirciler şaşkına döndü ve şehit olan askerin vücudu biraz gerildi.

Komutan ikinci kez şu emri verdi:

- Özgür!

Şehidin elleri serbest kaldı, parmakları açıldı ve silahı göğsünde kaydı. Silahı alıp şehidi gömdüler. Ancak bu şehidin efsanevi kahramanlığı, bir anda savaşçılar arasında yayıldı ve Türk askerinin azmi ve iradesi hakkında bir efsane haline geldi. ”

Yazar bu bölümde Çanakkale Muharebesi'nde şehit olan askerlerin genel bir görüntüsünü oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda iradelerinin bir erkeklik dersi olduğunu da vurgular.

Nizami Muratoğlu'nun Hasan Çavuş'un Azerbaycan'da şehit olduğunu abartması Azerbaycan ve Türk halkları arasındaki birlik, beraberlik ve kardeşliğin bir göstergesidir. Görüldüğü gibi Azerbaycan edebiyatı, sadece Azerbaycanlıların Çanakkale Savaşı'ndaki kahramanlıklarını ve şehitliklerini değil, aynı zamanda Çanakkale Savaşı'na katılanların Azerbaycanlıların ermeni taşnaklarına karşı mücadelesine katılmalarını, bu savaşta şehit olmalarını da yansıtmaktadır: “... 1919'da bu saldırılar daha aktif hale geldi. 25 Aralık'ta

Eylis köyü için şiddətli çatışmalar çıktı. Bu muharebelerden birində Çavuş Hasan şəhit oldu.”

Prof.Dr. Mühərrem Kasımlı'nın “Kaderimden və kalbimden keçənlər” başlıklı makalesində Çanakkale Savaşı ilə ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu yazı öğretici düşüncələriylə diqqət çəkiyor: “1915 Çanakkale Savaşı'ndan unutulmaz və öğretici bir sahne: Anadolu'da on üç və ya on dörd yaşlarında üç gənc birbirinə katılarak kanlı savaş meydanı Çanakkale'ye gəlir. Gənclər kan içində keçtikləri yolları və yolları biliyorsanız nə yapar? Ayakkabılarını çıxarırlar, omuzlarına asarlar və yolun geri kalanını dikenli çalılar və bıçaq kimi kəskin taşları görmezden gələrək yalın ayak yürürlər. Türk əskərinin ayakkabıları ilə yerə bulaşan kanını qəbul etməyən, savaş alanına çıplak ayakla omuz üzərində yürüyən gənclərin bu davranışı, öndə savaşan əskərlər arasında şimşək kimi yayılır və hər kəsə acımaya nədən olur. Bu böyük əhlak qarşısında günümüzdə insan saçını hala uzar. O üç gənci bulmaq və omuzlarındakı ayakkabılarından öpmək üzərsiniz! ” Makalədə yazır, bir şəhidin kanının kutsallığını öğretici bir şəkildə aktarabilməkdir. Gələcəyi təmsil edən gəncələrin bu əməlləri, gəncə dəyər verdiklərini və tarixi gələncələrlə bəqləntili olduqlarını göstərməkdir. Bu durumda şəhitlərin kanları pahasına qazanılan Vətən, toprak, xalq əbədi gəncliyə kavuşacaktır.

Edebiyat

- Akif Əhmədgil. Çanaqqala, bağışla, mən Şuşadan gəlmişəm. Multikulturalizm Ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal. № 4, 2016, oktyabr-noyabr-dekabr // <file:///C:/Users/MSH/Desktop/1988134041.pdf>
- Aqil Abbas. Dolu // [https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/748/-](https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/748/)
- Əhməd Cavad. İngilis. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 296 səh.
- Əjdər Qiyaslı. Çanaqqala savaşı // Ədalət.- 2015.- 16 aprel.- S.6 // <http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2015/aprel/430858.jpg>
- Fəxrəddin Ziya. Çanaqqala savaşı. Poema // <http://www.adalet.az/w161704/details/#.XowovlczbIU>
- <http://www.nadir-ahmedov.com/19.html>
- <https://ar-ar.facebook.com/ksu.edu.tr/posts/1220058421392842>
- <https://gundelik.info/news/21017-rafiq-odaycanaqqala-zfr.html>
- <https://turkmedeniyyeti.wordpress.com/2014/09/30/elli-atayurd-seir%C9%99r/>
- Qismət Yunusov. Çanaqqala savaşının azərbaycanlı qaziləri // <https://cebhe.info/ccedilanaqqala-savasinin-azerbaycanli-qazileri---i-yaz-109251/qabigi-oumlzuumlnden-daha-faydalidir-137294>
- M.Ə. Rəsulzadə. Əsərləri, C.5. (1918-1920, aprel). Bakı: “Qanun”, 2014, 564 səh.
- Məcnun Göyçəli. Atatürk. Seçilmiş əsərləri. III cild. I cild. Bakı, “MBM”, 2013, 568 səh.
- Məhərrəm Qasımlı. Təleyimdən və ürəyimdən keçənlər // Folklor və Etniqrafiya. 2015. № 02 // http://www.folkloretnoqrafiya.com/images/jurnal/jurnal_2015_02_son.pdf
- Nizami Cəfərov. Ülvi duyğular, nəcib ideallar şairi Yusif Nəğməkar. 525-ci qəzet.- 2015.- 17 oktyabr // <http://anl.az/down/meqale/525/2015/oktyabr/459110.htm>
- Nizami Muradoğlu. Naxçıvanda Çanaqqala əfsanəsi // <http://www.xalqcebhəsi.az/news/accident/9592.html>
- Oqtay Rza. Çanaqqala // 525-ci qəzet.- 2015.- 24 aprel // https://525.az/site/?name=xəber&news_id=35159#gsc.tab=0
- Ramiz Qusarçaylı. Səddam gecikmiş məktub // <https://www.azadliq.org/a/24694880.html>
- Vahid Əziz. Çanaqqala savaşında // Respublika.- 2015.- 24 aprel // <http://www.anl.az/down/meqale/respublika/2015/aprel/432516.pdf>
- Vüsal Barat. Mənim Çanaqqalam // Ədəbiyyat qəzeti.- 2015.- 18 aprel // <http://www.anl.az/down/meqale/ədəbiyyat/2015/aprel/431901.jpg>
- Yusif Nəğməkar. Çanaqqala zəfərimiz: poemadan parça // Ədəbiyyat qəzeti.- 2015.- 18 aprel. // <http://www.anl.az/down/meqale/ədəbiyyat/2015/aprel/431902.jpg>
- Zaman Bəylər Qılınclı. Xatirələrlə tarix olan insan: Məşədi Ələkbər Ələkbərov // <https://turkustan.info/2019/11/15/xatir%C9%99l%C9%99r%C9%99-tarix-olan-insan-m%C9%99s%C9%99di-%C9%99l%C9%99kb%C9%99r-%C9%99l%C9%99kb%C9%99rov/>

Zəlimxan Yaqub. Atatürk köşkündə keçən günlərim // Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 288 səh.

Zəlimxan Yaqub. Çanaqqala dastanı. Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi. YIL: 38. SAYI: 450
HAZİRAN, 2015 //

http://www.erciyesdergisi.com/Images/pdfler/erciyes_450_haziran_2015.PDF

DEVLET SUVERENLİYİNİN ORGANİZE EDİLMESİNDE SUÇ ÖRGÜTÜNÜN ETKİSİ THE INFLUENCE OF ORGANIZED CRIME ON THE SOVEREIGNTY

Mekhti Shamatovich SHARİFOV¹

Özet

Devlet egemenliğinin sağlanması, yalnızca devletle siyasal sistemin unsurları ve sivil toplum kuruluşları arasındaki etkileşim sorunlarını değil, aynı zamanda antisosyal organizasyonlar, özellikle organize suçla olan etkileşimi de beraberinde getirmektedir. Örgütlü suç siyasal sistem unsurlarıyla aktif olarak işbirliği yapıyor ve belirli koşullar altında bireysel siyasal partilere ve siyasal hareketlere örgütsel ve mali yardım sağlayabilir. Örgütlü suç devlete özgü işlevleri çoğaltmış görünüyor, kısmen sosyo-politik alanın yerini değiştiriyor.

Devlet ve organize suç arasındaki çeşitli işbirliği biçimleri vurgulanmıştır: reaktif safha, aktif asimilasyonda pasif asimilasyon aşaması ve proaktif adım.

Organize suç tarafından oluşturulan tehditler ve suçların uluslararası hale getirilmesi ile ilişkili. Örgütlü suçların uluslaştırılması, egemenliğin egemenliğini tehdit eden bir orana ulaşmıştır. Orta Amerika'daki bazı ülkeler, ulus ötesi suçla mücadele için kaynaktan yoksun olan devletin çöküşüyle yüz yüzedir.

Anahtar kelimeler: devlet egemenliği, organize suç, ulus ötesi suç, yolsuzluk

Abstract

Provision of the state sovereignty entails not only the problems of interaction between the state with elements of the political system and the institutions of civil society, but also the interaction with antisocial organizations, in particular organized crime. The organised crime is actively cooperating with the elements of the political system, and under certain conditions can provide organizational and financial assistance to individual political parties and political movements. Organized crime seem to duplicate the functions inherent in the state, partially displacing the state of socio-political sphere.

Highlighted various forms of cooperation between the state and organized crime: the reactive stage, the stage of passive assimilation under active assimilation and proactive step.

The threat posed by organized crime, and is associated with the trans-nationalization of crime. Trans-nationalization of organized crime has reached such proportion that is a danger to state sovereignty. Several countries in the Central America are faced with the decline of the state, which lacks the resources to counter transnational crime.

Keywords: state sovereignty, organized crime, transnational crime, corruption

Introduction

Ensuring state sovereignty involves not only the problems of interaction of the state with elements of the political system and institutions of civil society, but also interaction with antisocial organizations, in particular, with organized crime.

¹ Ph.D., LEU VPO "Russian Academy of lawyers and notaries"
(105120, Moscow, Small Poluyaroslavsky lane., 3/5),mekhtisharif@gmail.com.

Organized crime is a group of persistent antisocial associations carrying out illegal activities aimed at causing economic and / or physical damage, as (the individual, society and the state. Possessing all the signs of a social group, an organized criminal group is distinguished by its illegal functioning (Tret'jakov, 2009:22). The characteristic features of organized crime are the occupation of criminal activity as a business for the purpose of obtaining benefits, as well as the existence of a strict hierarchical structure. These characteristics allow organized crime to plan criminal activities, and also plan to counteract social control by creating corrupt ties.

Organized crime actively interacts with elements of the political system, and under certain conditions can provide organizational and financial assistance to individual political parties and political movements. An example is the situation that has developed in the recent past in the Democratic Republic of the Congo and Northern Ireland. The interaction of organized crime with political movements and parties can also take the form of "assistance" in putting pressure on political opponents. Such incidents took place in the pre-election period, for example, the 1993 elections in Kenya.

In early 1993, the first presidential elections on a multi-party basis took place in Kenya in the last 26 years. The main struggle unfolded between the incumbent President DA. My (the candidate from the ruling party "African National Union"), who ruled the country at the time of the election for 14 years, and the oppositionist K. Motiva. Not only through the use of administrative resources, but also through organized crime, opposition candidates were obstructed (mass rallies in key areas of the country, physical attacks, etc.). According to official results, President D.A. Mine was once again re-elected president.

Organized crime tends to duplicate the functions inherent in the state, partially replacing the state from the socio-political sphere. P. Rawlinson notes the various stages of state interaction and organized crime: the reactive stage, the stage of passive assimilation, the stage of active assimilation and the proactive stage (Roulinson, 2000:18).

These stages do not always imply a rigid linear sequence of alternation, then we suggest to designate them not as stages, but as forms of interaction between the state and organized crime.

Experience of Colombia is evident. If in the 1990s, Colombian authorities interacted with organized crime in the form of assimilation, at the beginning of the twenty-first century an attempt was made to move to a reactive form. In the early 1990s, the government of the country conducted active negotiations, which led to the establishment in 1998 of a neutral zona by the RBCK, the military-political structure of organized crime in Colombia. At the same time, organized crime did not go to reduce activity and legalize their activities, including to reduce the production and export of narcotic drugs. The government of the country could not ensure the functioning of state territories in the neutral zone, while organized crime tried to increase the number of its representatives in the country's legislative body.

In 2002, the Colombian authorities terminated agreements with the RBCK and began to implement a set of measures to strengthen state power throughout the territory of Colombia (the "Democratic Security Strategy"), including increasing the number and armed forces, equipping with new weapons systems, and establishing civilian control over the armed forces. By 2007, state power throughout the country was restored, and interaction with organized crime was minimized. Structures representing the interests of organized crime were excluded from the political system of Colombia.

The reactive form assumes that the state power is strong, relies on an effective political system and a developed civil society, and to maintain its functioning there is no need for a compromise with criminal organizations. In other words, the state has a strong sovereign will to adopt and implement sovereign decisions. Because of this, organized crime in such countries operates with minimal use of violence, without interfering in the socio-political sphere.

The weakening of state institutions is associated with defects in the formation of sovereign will. The bodies of state power for the adoption and implementation of sovereign decisions are compelled to appeal to asocial structures, including organized crime. The downside of support from organized crime is the impunity of leaders for committed acts, as well as the formation of favorable conditions for functions specific to organized crime. In the scientific literature, the specific functions of organized crime include the following:

- assistance in the redistribution of capital, authorities, other resources;
- initial accumulation and concentration of capital;
- neutralization of bureaucratic obstacles on the way of business development;
- satisfaction of requirements for goods and services under any regulatory restrictions;
- providing protection against claims from state bodies and other subjects of social interaction;
- resolution of emerging conflicts, etc (Tret'jakov, 2009:23).

In conditions of weak state power, which does not enjoy broad popular support, the interaction of the state and organized crime manifests itself in the form of assimilation. Assimilation suggests that organized crime penetrates into the organs of state and municipal power, providing for itself the opportunity to act in parallel with the official authority. Organized crime acquires opportunities to influence the economy and state policy: "Organized crime becomes a powerful means of redistributing property and capital, including criminal, influence on power and politics" (Ivancov, 2009:14).

V.I. Tretyakov rightly notes that organized crime seeks to infiltrate the system of regulation of social relations, exerting a double influence on it: "On the one hand, it traditionally blocks execution of decisions in which it is not interested and whose implementation is capable of harming it. On the other hand, organized crime increasingly encourages official structures to adopt such decisions that create conditions for the existence and development of organized crime, thereby legitimizing criminal policy" (Tret'jakov, 2009:13).

Assimilation assumes that organized crime takes part in the formation of sovereign will, and its interests are taken into account in the adoption and implementation of political decisions by the central and / or regional authorities.

The proactive form presupposes that organized crime becomes the main dominant force in society, subordinating to itself both state and public institutions. The proactive form of interaction between the state and organized crime testifies to the "failed" state, that is, the state's loss of its positive sovereignty over the entire sovereign territory or on a certain part of it. For example, in remote areas of Colombia before the beginning of the 21st century, as well as in certain regions of the Democratic Republic of the Congo, state power is virtually

non-existent, and armed organized crime leads in these territories to struggle for power and resources.

In the work on the problems of Russian organized crime F. Williams notes that the Russian underworld took on the legal and punitive functions of the state, having become the only force capable of providing stability, providing assistance in “knocking out” debts, guaranteeing interest payments on bank loans and permitting Disputes about property rights are honest and effective (Vil'jams, 2000:16). A feature of Russian organized crime is its regional structure, which often has an ethnic component. In Russia, “the peculiarity of the criminalization of regional and interregional communities is the presence of representatives who hold positions in federal and local government bodies, which fundamentally distinguishes them from previously functioning criminal groups. In this case, regional law enforcement agencies have to counteract their “own” regional criminal “organism”, often having national protection, simultaneously possessing transnational connections (Ivancov, 2009:17). The activity manifested by organized crime testifies to some assimilation of the Russian state with the criminal world. The course of the federal center to strengthen the vertical of power allowed the country to avoid a proactive form, limiting the possibilities of the criminal community.

The threat posed by organized crime is also associated with the transnationalization of crime. Thus, Russian organized crime, becoming transnational, operates in dozens of countries around the world, concluding there with agreements with local criminal structures on joint criminal activities in the sphere of trade in petroleum products, money laundering, creation of channels for illegal migration, trafficking in human beings, smuggling and drug trafficking (Moscow, 2007: 27).

The transnationalization of organized crime has reached such a level that it poses a threat to state sovereignty. A number of Central American countries are facing the decline of a state that lacks the resources to counter transnational crime. Criminal communities have turned some Caribbean countries into corridors of the illicit transportation of drugs and people to Europe and North America, cocaine production in the world (Bolivia, Colombia, Peru, etc.). Some African countries suffer from the illegal exploitation of their natural resources, then as Asian countries are a transit corridor for opiates grown in Afghanistan.

Stable corruption ties have a negative impact on the provision of state sovereignty. Corruption undermines public confidence in public authorities, causing irreparable damage to its legitimacy. Corruption reduces the ability of public authorities to adopt and implement sovereign decisions in the field of law enforcement. The working definition of an interdisciplinary group on corruption of the Council of Europe under understood to mean bribery and any other behavior of persons entrusted with the performance of certain duties in the public or private sector and which leads to a breach of the duties assigned to them by the status of public official, private employee, independent agent, or of a different kind of relationship and has the purpose of obtaining any illicit benefits for himself and others.

Corruption, originated in the economic sphere, due to its internal logic of development and lack of effective public and legal control, quickly invades the sphere of state administration, deforming the state and the legal system. Corruption, which is in correlation with the shadow economy, becomes a “lobbyist” of the main actors of the shadow economy, which are an integral part of organized crime. Corruption is the link for creating an “alliance” of government agencies and organized crime. The profits of organized crime

are directed at bribing officials, while “corruption serves to optimize and cover up the activities of organized criminal groups” (Tret’jakov , 2009:15).

As a result of the functioning of the “alliance”, the sovereign will is deformed: the sovereign will is not capable of ensuring the protection of national security and national interests. In addition, under certain conditions, public authorities are beginning to give priority to securing the “private” interests of the “alliance” (putting aside the national interests), which are the further criminalization of social relations. Organized corruption produces criminal or criminal phenomena (“raiding”, unfair competition, “covert”, drug business) (Astanin, 2009:12-13).

A vivid example of how corruption corrodes sovereign will is the history of Liberia at the turn of the 20th and 21st centuries. At the end of the 14-year civil war in 2003, Liberia faced massive corruption in the National Transitional Government of Liberia. It was corruption that became one of the key factors in the 1989 coup d'etat that led to the rise of Ch. Taylor to power, which led to a civil war. Civil peace was restored in the country only as a result of the implementation of the Political and Economic Management Assistance Program (GEMAP).

The main goal of GEMAP was to improve the budget process, fiscal systems, placement and implementation of the state order, including by establishing strict control over corruption. GEMAP was implemented with the active and massive use of international experts with the right to act as a counterparty in the actions of ministries and state enterprises, checking concessions (including timber and diamonds), checking contracts on state orders. International actors have also been given the opportunity to oversee the activities of local authorities in the framework of the Steering Committee for Economic Management (ECCE). The leader of the ECCE was the President of Liberia J. Sirleaf, and the Deputy Chairman was the US Ambassador.

Internal capacity to fight corruption was not enough in Guatemala. Civil war lasted more than three decades in the country, causing massive corruption. To combat total corruption in law enforcement agencies, in 2007 an international commission to combat impunity in Guatemala (the Spanish abbreviation CICIG) was established by agreement with the UN. The composition of CICIG included international and Guatemalan investigators, forensic experts, prosecutors and lawyers on human rights, criminal and international law. The head of CICIG was appointed Secretary-General of the United Nations. The mandate of CICIG was that, in order to “maintain, strengthen and promote the institutions of the State of Guatemala to investigate and bring to justice the crimes allegedly committed in connection with the activities of illegal security forces and clandestine security organizations”. In the structure of the Public Prosecutor's Office, the Special Prosecutor's Office of CICIG was established. CICIG filed about two thousand lawsuits and arrested more than 100 people, including former President A. Portillo, accused of embezzling funds.

The threat of sovereignty from corruption contributed to a change in the position of countries on this issue. Many states encouraged corruption in third countries, allowing their citizens or companies to receive tax rebates to pay bribes to government officials in other countries. The cardinal change in attitude towards corruption changed at the beginning of the twentieth century. On 21 November 1997, the OECD Convention on Combating Bribery of Officials of Foreign States in International Business Transactions was adopted in Istanbul and the UN General Assembly Resolution A / RES / 58/4 of 31 October 2003, The UN Convention against Corruption.

The OECD Convention on Combating Bribery of Officials of Foreign Countries in International Business Transactions 1997 recognizes as an offense “active corruption” (“active bribery”), which means a promise or giving a bribe. The criminalization of “active corruption” is a radical revolution in international cooperation against corruption, which is especially important for states with defects of sovereign will, with weak governance. Article 1, paragraph 1, of the 1997 Convention states: “Each Party will take all necessary measures to establish that, in accordance with national legislation, a conscious offer, promise or giving directly or through intermediaries of any material, monetary or other benefits from any legal or natural person in favor of officials of foreign states , or for such officials, or for third parties in exchange for certain acts or omissions of this official in connection with the performance of their official duties in order to obtain or maintain business benefits, as well as obtain undue advantages in the implementation of international”.

The federal authorities are implementing a set of measures to counter corruption. Russia was among the first to sign the UN Convention against Corruption in 2003, and in 2006 it ratified it, with the exception of Article 20 “Illegal Enrichment”. Article 20 of the 2003 UN Convention states: “Subject to its constitution and the fundamental principles of its legal system, each State Party shall consider adopting such legislative and other measures as may be necessary to establish as criminal offenses, when committed intentionally, illicit enrichment, that is, a significant increase in the assets of a public official, exceeding his legal income, which he can not reasonably justify”.

In 1999, the Anti-Corruption Group of Countries (GRECO) was established to monitor the anti-corruption standards of the Council of Europe in the countries that joined the organization. The main objective of this structure is to improve the work on combating corruption at the national level by monitoring compliance with Council of Europe standards in this field. GRECO is not established on the basis of an international agreement and does not have the international law of subjectness, but is a body of the Council of Europe. At the same time, the GRECO Statute allows to join its activities and those countries that are not members of the Council of Europe. Since February 1, 2007, Russia has been actively involved in the activities of GRECO.

The National Anti-Corruption Plan is being implemented, the Federal Law on Counteracting Corruption has been adopted, as well as a number of other anti-corruption regulatory legal acts.

The above-mentioned measures form the legal basis for the anti-corruption policy, the content of which is reflected in the National Anti-Corruption Plan (approved by the President of the Russian Federation on July 31, 2008). The main content of anti-corruption measures is aimed at preserving the state's ability to express sovereign will, to exercise sovereign rights.

Countries rich in natural resources face a deformation of the political system. The ruling elite, which has access to the export of natural resources to world markets, seeks to build a rigidly built system of public administration, the main purpose of which is to preserve the monopoly on natural resources. Most of this course does not go beyond the legal framework, does not provide for violation of law and order.

At the same time, such countries may face attempts by certain groups (primarily regional elites) to usurp access to natural resources and profits from their exploitation. This is true for countries rich in oil and gas, diamonds and other precious stones, wood and mineral resources. An example is the situation in the Democratic Republic of the Congo.

The struggle of the elites for controlling the export of coltan, tin and gold in the eastern part of the country led to a civil war that has lasted since the 1990s.

In international law, the opposition to the sale of diamonds by organized crime is the most regulated. To this end, since January 1, 2003, a global certification system has been created, called the Kimberley Process. The Russian Federation is a party to the Kimberley Process. The main task of the participants of the Kimberley Process is the prevention of rough diamonds from the conflict regions. The certification system functions on the basis of interaction between state authorities and civil society institutions.

References

- Astanin V.V. (2009). Antikorrupcionnaja politika Rossii: kriminologicheskie aspekty (Russian anti-corruption policy: criminological aspects). Avtoref. diss. dok. jur. nauk. (Abstract. diss. Doc. jur. Sciences). Moscow.
- Vil'jams F. (2000) Naskol'ko opasna rossijskaja organizovannaja prestupnost' (How dangerous Russian organized crime) // Rossijskaja organizovannaja prestupnost': novaja ugroza? (Russian organized crime: a new threat?) Moscow.
- Ivancov S.V. (2009). Organizovannaja prestupnost': sistemnye svojstva i svjazi (kriminologicheskaja ocenka) (Organized crime: system properties and communication (criminological assessment)). Avtoref. diss. dok. jur. nauk. (Abstract. diss. Doc. jur. Sciences). Moscow.
- Roulinson P. (2000) Rossijskaja organizovannaja prestupnost': kratkaja istorija (Russian organized crime: A Brief History) // Rossijskaja organizovannaja prestupnost': novaja ugroza? (Russian organized crime: a new threat?) Moscow.
- Ed. A.Y. Sukharev, S.I. Girko. (2007). Sostojanie i tendencii prestupnosti v Rossijskoj Federacii: Kriminologicheskij i ugovno-pravovoj spravochnik (Status and trends of crime in the Russian Federation: criminological and criminal law handbook) // Pod obshh. red. A.Ja. Suhareva, S.I. Gir'ko. (Under the total. Ed. A.Y. Sukharev, S.I. Girko). Moscow.
- Tret'jakov V.I. (2009). Organizovannaja prestupnost' i legalizacija kriminal'nyh dohodov (Organized crime and the legalization of criminal proceeds). Avtoref. diss. dok. jur. nauk (Abstract. diss. Doc. jur. Sciences). Rostov-na-Donu.

MACARİSTAN UYGULAMALI SANATLAR MÜZESİ'NDE BULUNAN GÖRDES HALILARI**GORDES CARPETS IN THE HUNGARIAN MUSEUM OF APPLIED ARTS***Ahmet AYTAÇ****Özet**

Oldukça eski bir geçmişi olan sanatın özünde fayda vardır. Türkistan coğrafyasından Anadolu'ya ve Balkanlara kadar geleneksel Türk sanatları içerisinde önemli olan halıcılık Türklerle beraber gelmiştir. Anadolu'da Selçuklu halıları ile başlayan halı serüveni Osmanlı İmparatorluğu döneminde tüm coğrafyaya yayılmış ve yöresel karakter kazanmıştır.

Batı Anadolu halıları kapsamında Gördes'in ayrı bir yeri vardır. Türk (kapalı) düğüm tekniği üretilen Gördes halılarında kırmızı, beyaz, sarı, lacivert en sık kullanılan renklerdir. Özellikle krem renk halı seccadelerde belirgindir. Macaristan Uygulamalı Sanatlar Müzesi Türk halıları bakımından zengin bir koleksiyona sahiptir. Müze envanterine kayıtlı Türk halılarından Gördes yöresine ait olanların bir kısmı teknik ve desen özellikleri bakımından incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, sanat, halı, desen, renk, motif.

Abstract

Art, which has a very old history, has inherent benefits. Carpet weaving, which is important among traditional Turkish arts from the geography of Turkestan to Anatolia and the Balkans, came with the Turks. The carpet adventure, which started with Seljuk carpets in Anatolia, spread throughout the geography during the Ottoman Empire and gained a local character.

Gördes has a special place within the scope of Western Anatolian carpets. Red, white, yellow and dark blue are the most frequently used colors in Gördes carpets produced with the Turkish (closed) knot technique. It is especially evident in cream colored carpet prayer rugs. The Hungarian Museum of Applied Arts has a rich collection of Turkish carpets. Some of the Turkish carpets registered in the museum inventory, belonging to the Gördes region, will be examined in terms of their technical and pattern features.

Key words: Anatolia, art, carpet, pattern, color, motif.

Giriş

İnsanlık tarihi kadar eski olan sanatta estetik değerlerin üretime yansımış halleri görülür. Yapılan eserlere şekil ve form verilirken mutlaka renk ve desenlerden de faydalanılmıştır. İnsanın hayatını sürdürmesi noktasında hayati zorunluluğu olan temel nesnelerin dışında ruh dünyasını anlamlandırma ve tatmin etme noktasında estetik önemi ile sanat devreye girmiştir. Kültürü de içerisine alarak tüm duyguları sanat ile anlamlı kılmaya çalışmıştır.

Kadim Türk kültürünün maddi öğelerinden olan tekstil kimi zaman gündelik ihtiyaç temelli üretilen bir emtia kimi zaman ise ehl-i hıref ve saray sanatı olarak plastik anlamda değerli bir eser olarak insanlığın beğenisine arz edilmiştir.

Tekstil ürünleri ile insanlığın bağı hiç zedelenmeden devam etmek durumundadır. Doğum anında ölüme kadar giden hayat yolunda tekstil insana eşlik etmektedir. Binlerce yıldır devam eden bu ilişkide dünya medeniyetinde tekstilin bu denli gelişimine katkı sağlayan milletlerin başında ise Türkler gelmektedir.

Türkistan coğrafyasında yapılan arkeolojik kazılar neticesinde ortaya çıkan tüm tekstil buluntuları Türklerin bu alanda insanlığa binlerce yıldır şaheser niteliğinde eserler kazandırdıklarını ispat etmektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Aydın-Türkiye.

Türkistan topraklarından Anadolu'ya hatta Balkanlara kadar binlerce yılın birikimi olan tekstil üretimlerinin Türklerle birlikte bu coğrafyalara yayıldığı bilinmektedir. Balkanlarla da kalmayıp, savaşlar, ticaret, diplomatik hediye vd nedenlerle Avrupa'nın batı uçlarına kadar gittiğini hatta Rönesans sanatını bile etkilediği bilinmektedir. Ticari bir meta olarak da önemli olan tekstilin "üretim teknikleri ve malzemelerinin sanatsal ifade aracı olarak kullanılması ile sanat alanında da bir kimlik kazandığı ve sanat eseri olarak üretilen tekstil ürünlerinin satılmaya başlaması ile yönetsel gerekliliklerin de ortaya çıktığı¹" söylenebilir.

Tekstil alanında yapılan bilimsel temelli tasnif çalışmalarının genelinde ise gruplandırma şu şekilde yapılmaktadır.

1. Ürün Oluşturan Geleneksel Tekstiller

1.1. Dokumacılık

1.1.1. Kirkitli dokumacılık: Havlı kirkitli dokumacılık ve Düz kirkitli dokumalar

1.1.2. Mekikli dokumacılık: Bezayağı ve türevleri, dimi ve türevleri, saten ve türevleri

1.1.3. Çarpana dokumalar: Düz, grup, ayne vd².

Kirkitli dokumalar içerisinde ayrıcalıklı bir yeri olan halıcılık ise bilinen yönü ile Pazirik buluntusundan günümüze kadar Türklerin hâkim oldukları bir tekstil üretimi olarak dikkat çeker. "Yabancı sanat eserlerinde de tarih içerisinde zaman zaman önemli bir kompozisyon ögesi olarak işlev gören Türk el dokumaları bu yönüyle de sanat yapıtlarına önemli katkılar sağlamış, değerleri üzerinde doğrudan doğruya etkili olmuştur. Türk dokuyucusu kendi zamanında ve sanki daha sonra gelecek kuşaklar içerisinde, eserlerini görecekteleri düşünerek dokumalarını oluşturmuştur. Bu bilinçli düşüncenin ürünlerini anlayan yabancılar ise bunları tablolarında tasvir etmişlerdir"³. "Yabancı ressamaların tablolarında tasvirlenmeleri ve diğer sanat eserlerinde yer edinmeleri ve el dokumalarını gören aydınların, Türk sanatı üzerine eğilerek diğer yapıtları da incelemelerine yol açmıştır. Türk sanatını farklı yönleriyle de dünyaya tanıtmada etkili olmuştur"⁴.

Anlaşıldığı üzere; çok eski dönemlerden beri Türk halıları farklı bölgelere ve ülkelere satılmaktaydı. Eski Yunan kaynaklarında "Doğunun lüksü" olarak tanımlanan halı önemliydi (Yeşildal, 2019: 190). Türk halılarını Batıya taşıyan ilk tüccarlar Venediklilerdir. Zamanla Cenevizli, Hollandalı, İngiliz, Yahudi, Rum ve Ermeni tüccarlar da halı ticaretine ortak olmuşlar ve Fondoca dei Turchi Sarayı gibi Avrupa saraylarını satış merkezi olarak kullanmışlardır⁵.

Avrupa'da 15. yüzyılın başlarında Orta çağdan kalma ve Rönesans mimarisiyle inşa edilen saraylar ve büyük evler bulunmaktaydı. Bu yapıların iç mekânları mobilya sanatının dönem özelliklerini taşıyan az sayıda eşyalarla donatılmıştı. Zemin taş veya ahşap malzemedendi. Duvarlarda ahşap lambri ve duvar halıları kullanılmaktaydı. Gerek yapıda gerekse de mobilyada üst yüzey işlemlerinde kusurlar bulmak mümkündü. Halı özellikle masa örtüsü olarak kullanılırken yüzey kusurlarını kapatmakta, yer döşemesinde ve duvarda çıplaklığı giderirken elde edilmesi zor ve pahalı bir parça olması nedeniyle kullanıcısına toplumda bir statü kazandırmakta; mekânda hiyerarşiyi sağlamaktaydı. Lotto, Vermeer, Bellini, Francesca, Crivelli başta olmak üzere dönem ressamalarının

¹ ERZURUMLU JORAYEV, Özlem, "Günümüz Tekstil Sanatında Türkiye Özelinde Sanat Yönetimi Kavramı ve Küratörlük", *International Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art*, Cilt: 5, Sayı: 10, Haziran-Temmuz / 2020, s. 153.

² AKPINARLI, H. Feriha ve ÜNER, İbrahim, "Geleneksel Tekstillerin Özellikleri ve Çeşitleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 34, Denizli, 2018, s. 134.

³ AYTAÇ, Ahmet, "Bazı Yabancı Ressamların (XV-IXX yy.) Tablolarında Görülen Konya Halı Tasvirleri", *S. Ü. Selçuklu Arş. Mrk. II. Uluslararası Türk El Dokumacılığı (Tekstil) Kongresi Bildirileri*, (Editör: Ahmet Aytaç), Konya, 14-15 Mayıs 2009, s. 251.

⁴ AYTAÇ, Ahmet, a.g.b., 14-15 Mayıs 2009, s. 252.

⁵ SURIANO, Maria, "Costabili Sarayı Fresklerindeki Anadolu Halıları", *P Sanat Dergisi*, Güz 1996, s. 59.

tablolarında masa, sandalye, duvar ve zemine serilmiş halılar bu durumu açıkça göstermektedir¹.

Dünyanın önemli sanat eserlerini üretmiş olan pek çok ünlü ressam, Türk dokuma sanatına kayıtsız kalamayarak, kendilerinden daha değişik ve sembol dili olan yanlışlarla bezeli Türk halılarını eserlerine yansıtmayı bir alışkanlık hatta kural haline getirmişlerdir. Bazı el sanatlarını kimi milletler kendileri üretirken, yapamayanlar ise hayranlık ve ilgilerini bu alandaki eserleri kendilerine ait başka ürünlere yansıtarak göstermişlerdir².

Macaristan'da Protestan, Lüteryan ve Kalvanist kiliselerinin boş olan duvarları, Türk halılarıyla süslenirdi. Cenaze törenlerinde katafalkın üzerine Türk halısı örtmek de adet haline gelmişti³. Balkanlarda ve Avrupa'da XV. yüzyıldan sonra Türk halısına aşırı bir rağbet vardı. Örneğin İtalya'da Türk halısı satın alamayanların, kiralama yoluyla da olsa bu ayrıcalığa ulaşma çabasına girdikleri bilinmektedir. Öyle ki balkondan sarkıtılan bir Türk halısı zenginliğin ve soyluluğun simgesiydi⁴.

Transilvanya'da "Mabet özelliği dışında ticari bakımdan da Braşov şehri esnafına ait locaların bulunduğu kilisede önce dua edilip akabinde ticari faaliyetlere başlanırdı. Anadolu ve Asya ticari seferi kârlı geçen esnaf dönüşte kiliseye Anadolu Türk halısı bağışlardı"⁵.

Macaristan'daki Türk hâkimiyeti 1526'da Kanuni Sultan Süleyman döneminde başlamış ve yaklaşık 160 yıl sürmüştür. Fetihlerden sonra başta Budin, Peç, Zigetvar, Eğri ve Estergon olmak üzere şehirler yeniden imar edilmiştir⁶.

Budapeşte'de Macar Art Nouveau mimarisinin en güzel örneklerinden biri olan eser, 1872'de kurulmuş olup Avrupa'nın en eski müzelerindendir. Mobilya, cam, seramik tekstil, kitap gibi çok farklı alanlarda objelerin sergilendiği müzede Türk halı koleksiyonu önemli bir yer tutmaktadır. Sergide; Osmanlı dönemine at otağ, halı, kilim gibi tekstil ürünlerinin yanı sıra ok takımları, kılıç, hançer, eğer gibi askerî eşyalar da bulunmaktadır. Günlük kullanıma at vazo, tabak vb. objelerle birlikte Türk sanatının en güzel örneklerini müzede yer alır⁷.

MACARSİTAN UYGULAMALI SANATLAR MÜZESİ

Fotoğraf: 1, Budapeşte Uygulamalı Sanatlar Müzesi (Iparmüvészeti Müzeum)⁸.

¹ DEMİRARSLAN, Deniz. "Batı Saraylarında Türk Halısının Kullanımı ve Önemi" *Milli Folklor*, 132, Kış 2021, s. 223.

² AYTAÇ, Ahmet, "Yabancı Ressamların Tablolarında Tasvirilen Konya Yöresi Halıları", *Vizyon Dergisi*, Konya, S: 22, Mayıs 2012, s. 82-83.

³ BATARI, Frenc, "Macaristan Uygulamalı Sanatlar Müzesi'ndeki Türk Halıları", *Türkeli Dergisi*, Ankara, 2004, s. 76.

⁴ ROSAMOND, E. Mack, *Doğu Mali Batı Sanatı*, İstanbul, 2005, s. 129.

⁵ AYTAÇ, Ahmet, "Romanya Braşov Kara Kilise'de Türk Tekstilleri", 8. *Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 24-26 Ekim 2024, Atrav-Kazakistan, s. 400.

⁶ YILMAZ, Mehmet Emin, "Macaristan'daki Türk Mimari Eserlerinin Onarımları Üzerine Notlar", *Uluslararası Balkan Sempozyumu Bildirileri*, Isparta-Burdur, 5-7 Ekim 2012, s. 476.

⁷ YILMAZ, Mehmet Emin, *Macaristan'da Osmanlı Mimari Rehberi*, Ankara, 2024, s. 64.

⁸ <https://www.museumap.hu/en/imm.12.02.2025.01.34>.

Budapeşte Uygulamalı Sanatlar Müzesi, Londra, Viyana ve Berlin'de benzer kurumların kurulmasının ardından 1872 yılında kuruldu. Müze, kurulduğu günden bu yana hem Macar hem de uluslararası, eski ve çağdaş uygulamalı sanat eserlerini topluyor. Yaklaşık 100.000 eserden oluşan koleksiyon, Orta Çağ'dan 20. yüzyılın ilk üçte birine ve hatta günümüze kadar, tüm türlerde evrensel ve Macar uygulamalı sanatlarının tarihine genel bir bakış sunmaktadır.

Müzenin koleksiyonları çeşitli kaynaklardan gelmektedir. Tarihi koleksiyonun çekirdeğini Macaristan Ulusal Müzesi'nden transfer edilen evrensel antikalar oluşturmaktadır.

Giderek büyüyen koleksiyon için ayrı bir bina inşa edilerek ve şimdiki müze binası, binyıl olaylarının kapanış akoru olarak 25 Ekim 1896'da İmparator Franz Joseph'in huzurunda açılmıştır¹.

İstanbul'daki Türk ve İslam Eserleri Müzesi koleksiyonundan sonra, dünyanın en önemli ikinci Osmanlı-Türk halı koleksiyonu burada yer almaktadır ve mükemmel "Transilvanya" halıları bulunmaktadır.

GÖRDES HALILARI

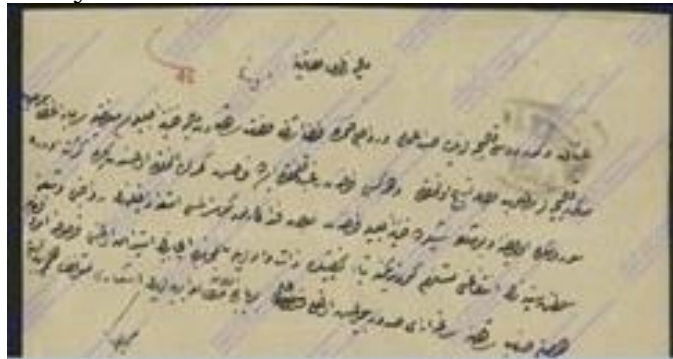
Manisa'ya yaklaşık 100 km mesafede olan Gördes'te dokunan halılar desen ve renk, açısından bitkisel formlara sahip klasik dönem Saray halılarının etkisiyle desen şemaları gelişen Batı Anadolu Gördes halıları Türk dokuma sanatında özel bir yere sahiptir.

Gördes halılarının atkı çözgü ve ilme ipliği yündür. Bazı örneklerde çözgü ipliğinin pamuk, ipek ya da keten olduğu, atkı ipliğinde de yine bazen pamuk kullanıldığı görülmektedir (Öztürk ve Aydın, 1994:30). Gördes halısı dokuyan dokumacılar dokuma işlemine başlamadan önce özel olarak desen hazırlamamakta, eski desen örneklerine veya önceden dokunmuş olan halıların motiflerine bakarak dokuma işlemini yapmaktadırlar².

Taban halılarının yanı sıra sıklıkla seccâde de dokunur. Seccâdelerdeki mihrap formu gerçeğine oldukça yakındır. Sütunlar ile mihrap kemeri arasında kalan kısım genellikle kırmızı, sarı, beyaz veya lacivert renklerde düz olarak dokunmuştur. Ayaklık bölümlü seccadelerde dokunur. Kandil, ibrik, sütun, geometrik karanfil, gül, sümbül, narçiçeği ve şeritler halindeki bordüre sıralanan lokum adı verilen motif sık kullanılır. Kırmızı, beyaz, sarı, lacivertin yanı sıra azda olsa mavi ve yeşil kullanılır³.

Sinekli Gördes, Göbekli Gördes, Marpuçlu Gördes, Elmalı Gördes, Manzaralı Gördes, Mecidi Gördes gibi desen şemaları yörenin önemli üretimleridir.

Osmanlı dönemi Gördes halıcılığı hakkında Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinde de oldukça fazla sayıda kayıt vardır.

Fotoğraf: 2, 32 Dosya, 87 gömlek numaralı belge⁴.

¹ <https://www.imm.hu/hu/contents/29,A+m%C3%BAzeum+.11.02.2025.19.59>.

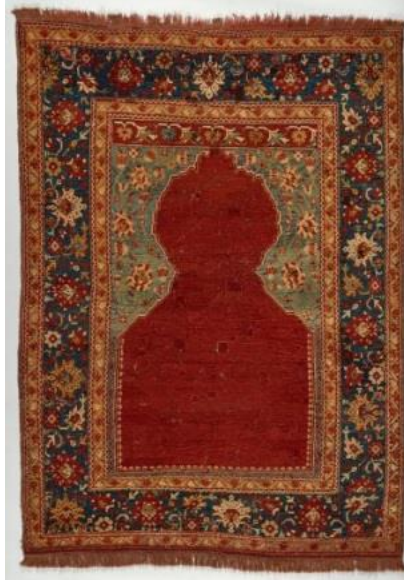
² SUVACI, Tuğçe ve ETİKAN, Sema, "Gördes Halılarında Görülen Değişim ve Nedenleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi Art-e*, Mayıs-Haziran 2017, Sayı:15, s. 169.

³ AYTAÇ, Ahmet, *Geleneksel Türk El Dokumacılığı Sanatı*, Konya, 2006, s. 76.

⁴ AYTAÇ, Ahmet, "Gördes Dokumacılığı ile Alakalı Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Yer Alan Bazı Belgeler", *Art Journal*, Azerbaycan, 2023, s. 23.

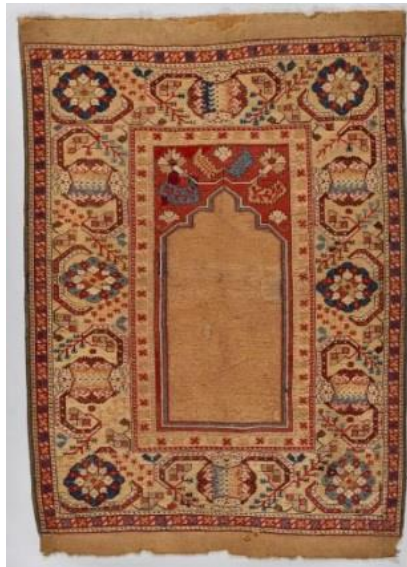
Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme evrakı, 32 dosya, 87 gömlek numaralı 26.07.1267 tarihli belgede “Uşak ve Gördes kalıçelerinden alınan gümrüğün azaltılması”ndan bahsedilmektedir.

MÜZEDE YER ALAN GÖRDES HALILARI

Fotoğraf: 3.

Muhtemelen 17. Yüzyıl üretimi olan halı 127x182 cm ölçülerindedir. Desimetrekaresinde 1296 düğüm vardır. Krem renkli iç ve dış küçük sularında su yolu tarzı kıvrık dal üzerine geometrik halde bitkisel bezeme vardır. Lacivert renkli büyük suda ise hatailer, palmetler, rozetler, yaprak ve çiçeklerden oluşan simetrik tekrar eden bir düzen vardır. Yanlardan çıkan ince sütunlardan dolanan yeşil renkli mihrap üstü alanda da bitkisel bezemelerden oluşan bir kompozisyon vardır. Kırmızı renkli orta kompozisyon alanı desensizdir.

Fotoğraf: 4.

Muhtemelen 18. yüzyıl üretimi olan halı 125x179 cm ölçülerindedir. Desimetrekaresinde 1200 düğüm vardır. Kırmızı ve beyaz renkli dış ve iç küçük sularda

geometrik halde çiçek ve çengel yanlışları sıralıdır. Krem renkli büyük suyunda ise geometrik halde bitkisel bezemeler vardır. Kademeli mihrap nişleri ile bölümlenmiş krem renkli orta kompozisyon alanı desensizdir. Kırmızı renkli mihrap üstü bölümünde yine geometrik halde bitkisel bezeme düzeni hakimdir.

Fotoğraf: 5.

Üretim tarihi olarak 17. yüzyıl sonlarına tarihlendirilebilecek olan halı 120x176 cm ölçülerinde olup, desimetrekaresinde 1360 düğüm vardır. Sedeflerle birbirinden ayrılan suların dış ve iç küçük olanlarında göz yanlışları sıralıdır. Krem renkli büyük suyunda geometrik halde bitkisel bezeme vardır. Desensiz ve krem renkli orta kompozisyon alanı ile beyaz renkli alınlık kısmını mihrap nişi ayırmıştır. Mihrap üstü bölümünde kırmızı renkli geometrik bir düzenleme vardır.

Fotoğraf: 6.

Muhtemelen 17. yüzyıl sonlarında dokunmuş olan halı 115x172 cm ölçülerindedir ve desimetrekaresinde 1600 düğüm vardır. Sedeflerle birbirinden ayrılmış olankırmızı dış ve lacivert renkli iç küçük sularda geometrik halde yıldızvari bir düzen vardır. Krem renkli büyük suyunda ise geometrik halde bitkisel motiflerden bir şema vardır. Desensiz krem renkli orta kompozisyon alanının üstünde ki beyaz renkli alanda ise geometrik halde bitkisel motiflerden bir kompozisyon görülmektedir.

Fotoğraf: 7.

Dokunduğu dönemin 17. yüzyılın sonları olma ihtimali kuvvetlidir. 138x184 cm ölçülerinde olup, desimetrekaresinde 1155 düğüm vardır. Kırmızı renkli dış ve beyaz renkli iç küçük sularında rozet şeklinde geometrik halde bitkisel bir bezeme görülmektedir. Kren renkli ve kartuşlu formdaki büyük suyunda ise altıgen kartuşlar içerisinde geometrik düzende bitkisel bezemeler dışarda kalan boşluklarda ise küçük göz yanıışları görülmektedir. Kırmızı renkli orta kompozisyon alanı desensiz olup beyaz renkli mihrap üstü bölümde geometrik düzende bitkisel bezemeler yer alır.

Fotoğraf: 8.

17. yüzyıl sonlarına ait olan halı seccade 116x169 cm ölçülerinde olup desimetrekaresinde 1480 düğüm vardır. Lacivert renkli iç ve dış küçük sularında rozetler sıralıdır. Krem renkli büyük suyunda kıvrık dal üzerine geometrik halde bitkisel bezeme vardır. Krem renkli desensiz orta kompozisyon alanının üzerindeki mihrap üstü bölümde geometrik halde bitkisel yanıışlar vardır. Lacivert renkli alınlık bölümü de geometrik ve bitkisel bezemeleri ile dikkat çekicidir.

SONUÇ

Türkistan kökenli Anadolu Türk halı seccadeleri özellikle 15. yüzyıl ve sonrasında Türk tekstil sanatında önemli bir bölümü oluştururlar. Batı Anadolu halıları grubu

içerisinde yer alan Gördes halıcılığı malzeme, teknik ve desen özellikleri ile dikkat çekici bir konumdadır.

Macaristan gibi Avrupa coğrafyasında yer alan bir ülkenin önemli müzelerinden birinde Gördes yöresi halı seccadelerine ait güzel bir koleksiyonun olması kadim Türk maddi kültür öğelerinin ulaştığı yerler bakımından konuyu daha da ilginç kılmaktadır.

Özellikle 15. yüzyıl ve sonrasına ait örnekleri ile fonksiyonel kullanım alanı itibari ile kıymetli olan halı seccadeler içerisinde Gördes grubuna ait orta kompozisyon alanı desensiz örneklerden bazılarının Budapeşte Uygulamalı Sanatlar Müzesi'nde teşhirde olduğu anlaşılmaktadır.

İki tanesi kırmızı diğerleri krem renkli orta kompozisyonu olan ve çalışmaya dahil edilen halıların hemen hemen tamamının desen ve motif yapıları birbirine benzerdir. Sadece iki tanesinde alınlık kısmı olması nedeniyle ortak genel kompozisyon anlayışından farklılık sergilemektedir. İncelenen altı adet seccadenin sadece bir tanesinde mihrap nişlerinin birleştiği noktadan aşağıya doğru sallandırılmış kandil yanışı görülmektedir.

Tipik Gördes halı seccade özelliği taşıyan bu dokumaların günümüz üretimlerine ilham kaynağı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- AKPINARLI, H. Feriha ve ÜNER, İbrahim, "Geleneksel Tekstillerin Özellikleri ve Çeşitleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 34, Denizli, 2018, s. 133-145.
- AYTAÇ, Ahmet, "Gördes Dokumacılığı ile Alakalı Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Yer Alan Bazı Belgeler", *Art Journal*, Azerbaycan, 2023, s. 19-28.
- AYTAÇ, Ahmet, "Bazı Yabancı Ressamların (XV-İXX yy.) Tablolarında Görülen Konya Halı Tasvirleri", *S. Ü. Selçuklu Arş. Mrk. II. Uluslararası Türk El Dokumacılığı (Tekstil) Kongresi Bildirileri*, (Editör: Ahmet Aytaç), Konya, 14-15 Mayıs 2009, s. 249-256.
- AYTAÇ, Ahmet, "Romanya Braşov Kara Kilise'de Türk Tekstilleri", *8. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 24-26 Ekim 2024, Atrav-Kazakistan, s. 393-410.
- AYTAÇ, Ahmet, "Yabancı Ressamların Tablolarında Tasvirilenen Konya Yöresi Halıları", *Vizyon Dergisi*, Konya, S: 22, Mayıs 2012, s. 82-83.
- AYTAÇ, Ahmet, *Geleneksel Türk El Dokumacılığı Sanatı*, Konya, 2006.
- BATARI, Frenc, "Macaristan Uygulamalı Sanatlar Müzesi'ndeki Türk Halıları", *Türkeli Dergisi*, Ankara, 2004, s. 74-79.
- DEMİRARSLAN, Deniz. "Batı Saraylarında Türk Halısının Kullanımı ve Önemi" *Millî Folklor*, 132, Kış 2021, s. 208-225.
- ERZURUMLU JORAYEV, Özlem, "Günümüz Tekstil Sanatında Türkiye Özelinde Sanat Yönetimi Kavramı ve Küratörlük", *International Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art*, Cilt: 5, Sayı: 10, Haziran-Temmuz / 2020, s. 151-173.
- ÖZTÜRK, İsmail ve AYDIN, Öznur, "Türk Halıcılığının Tarihsel Gelişimi ve Gördes Halıları", *Akbank Türkiyemiz Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl: 24, Sayı: 72, 1994, s. 22-36.
- ROSAMOND, E. Mack, *Doğu Malı Batı Sanatı*, İstanbul, 2005, s. 129.
- SURIANO, Maria, "Costabili Sarayı Fresklerindeki Anadolu Halıları", *P Sanat Dergisi*, Güz 1996, s. 50-63.
- SUVACI, Tuğçe ve ETİKAN, Sema, "Gördes Halılarında Görülen Değişim ve Nedenleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi ART-E*, Mayıs-Haziran 2016, Sayı:15, s. 166-184.
- YEŞİLDAL, Ünsal Yılmaz. "Küpe Motifinin Kültür Değişimi Kuramları Bağlamındaki Yolculuğu", *Millî Folklor*, 124, 2019, s. 189-201.
- YILMAZ, Mehmet Emin, "Macaristan'daki Türk Mimari Eserlerinin Onarımları Üzerine Notlar", *Uluslararası Balkan Sempozyumu Bildirileri*, Isparta-Burdur, 5-7 Ekim 2012, s. 475-492.
- YILMAZ, Mehmet Emin, *Macaristan'da Osmanlı Mimarisi Rehberi*, Ankara, 2024.
- <https://www.museumap.hu/en/imm.12.02.2025.01.34>.
- <https://www.imm.hu/hu/contents/29,A+m%C3%BAzeum+.11.02.2025.19.59>.

ALİ ŞİR NEVÂİ MÜELLİFLİK DERLEMİNİN KULLANIM KILAVUZU VE ÖZELLİKLERİ**ALİ ŞİR NAVÂİ AUTHORSHIP CORPUS: USER GUIDE AND FEATURES***Manzura ABJALOVA¹***Özet**

Müelliflik derlemi, yazarın tüm tür ve tarzlardaki eserlerini kapsayan geniş bir arama sisteme sahip elektronik bir veritabanıdır. Özel parametrelere dayalı arama özelliği, yazarın ve eserinin kolay ve hızlı bir şekilde incelenmesine, okunmasına, arama motorunda kelimelerin açıklamalarının etkileşimli olarak bulunmasına ve tarihi kelimelerin güncel açıklamalarına ulaşılmasına olanak tanır. Ali Şir Nevai'nin müelliflik derlemi de böyle bir diyakronik derlemdir. Ali Şir Nevai'nin Türk halklarının bir fenomeni olduğu bilinmektedir. Nevai'nin eserlerinin dilinde, modern Türk dilleri için arkaik kabul edilen birçok kelime bulunmaktadır. Bunları okuyup anlamak ve Nevai'nin eserini anlamak için özel sözlüklere ihtiyaç vardır. Ancak okuyucunun her zaman böyle sözlükleri olmayabilir. Bu nedenle, hem eseri hem de sözlüğü içeren ortak bir elektronik sistem, modern eğitim için çok önemlidir. Ali Şir Nevai'nin eserinde, "Hazoyin ul-Maoniy" koleksiyonundaki 2.600 gazelde açıklama gerektiren kelimelerin bağlamsal anlamları, 12 sözlük kullanılarak uzmanlar tarafından semantik olarak açıklanmıştır. Sonuç olarak, aynı beyitteki güncelliğini yitirmiş kelimelerin açıklamaları etkileşimli bir şekilde hazırlanmıştır. Artık modern okuyucular, sözlükler olmadan Ali Şir Nevai'nin eserini okuyabilir ve inceleyebilirler. Ayrıca, gazelin nesir açıklaması gazel metniyle birlikte verilmiştir. Bu derlemenin sıradan elektronik sözlüklere göre avantajı, özel bir arama motoruna sahip olması ve gazellerdeki tarihî kelimelerin bağlamlarına göre anlamsal bir açıklamasını bilmenin mümkün olmasıdır. Bu makale, derlem bölümleri, yapıyı, olanakları, arama sistemini ve günümüz Özbek dilindeki tarihi kelimelerin anlamsal açıklamasını bağlam içinde belirleme olanağını açıklamaktadır.

Anahtar kelimeler: Ali Şir Nevâî, müelliflik derlemi, kullanım kılavuzu, özellikleri.

Abstract

The author's corpus is an electronic database with an extensive search engine covering all types and genres of the author's works, with the ability to search by specific parameters, which allows you to conveniently and quickly study the author and his work, read, interactively find the meaning of words in the search engine, and find modern interpretations of historical words. The author's corpus of Ali Shir Nava'i is such a diachronic corpus. Ali Shir Nava'i is known to be a phenomenon among the Turkish peoples. The language of Navai's works contains many words that are considered archaic for modern Turkish languages. Special dictionaries are needed to read and understand these words and to comprehend Navai's work. However, readers may not always have access to such dictionaries. Therefore, a common electronic system containing both the work and the dictionary is very important for modern education. In Ali Shir Nava'i's work, the contextual meanings of words requiring explanation in the 2,600 ghazals in the 'Hazoyin ul-Maoniy' collection have been semantically explained by experts using 12 dictionaries. As a result, explanations of obsolete words in the same verse have been prepared interactively. Modern readers can now read and study Ali Şir Navai's work without dictionaries. Furthermore, the prose explanation of the ghazal is provided alongside the ghazal text. This corpus has the

¹ Por. Dr. Filoloji Bilimleri Doktoru (DSc), Taşkent Devlet Özbek dili ve Edebiyatı Üniversitesi E-posta: abjalova.manzura@gmail.com ORCID: 0000-0002-1927-2669

advantage over conventional electronic dictionaries that it has a dedicated search engine, allowing semantic explanations of historical words in the ghazals based on their context. This article discusses the sections, structure, and capabilities of the search engine, as well as the ability to determine the semantic interpretation of historical words in the modern Uzbek language in context.

Keywords: Ali Shir Nava'i, authorship collection, user guide, features.

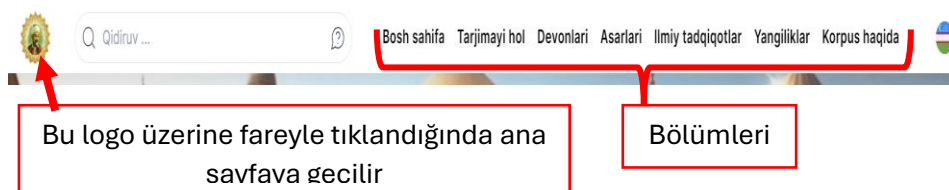
Giriş

Müelliflik derlemi yazarın dilini tam, geniş ve nesnel bir şekilde sergileme yeteneğine sahiptir; bu nedenle bu tür külliyatlar, avantajlarıyla diğer bilgi bankalarından ayrılır. Derlem, çeşitli araştırma türleri için bir temel, kaynak ve araç görevi görebilir. Bu tür derlemelerin bir diğer avantajı da, yardımıyla yalnızca tek bir kelimenin veya cümlemin değil, aynı zamanda tüm çalışmanın dilini bilmenin mümkün olmasıdır. Araştırmacılar için en uygun bilgi kaynağı olan müelliflik derleminin, günümüzün teorik ve pratik alanlarının ayrılmaz ve önemli bir parçası haline geldiğini belirtmek gerekir. Bilimsel araştırma her zaman kanıtlara dayalı çalışmayı, belirli bir araştırma konusu çerçevesinde olguları toplamayı ve toplanan materyalleri sistemleştirmeyi gerektirir. Böylesine büyük ölçekli bir çalışma yürütülürken, müelliflik derlemleri araştırmacının zamanından ve emeğinden tasarruf sağlayan paha biçilmez bir araçtır. Aslında yazar korpusları sadece teknik süreci hızlandıran bir araç değil, aynı zamanda belirli bir yazarın eserlerinin bilgi sistemine dahil olan, yaratıcı üslubu incelemeye yardımcı olabilen, yazar hakkında beklenmedik sorulara cevap bulmaya yarayan bir sistemdir [1], [2], [3].

Ana Bölüm

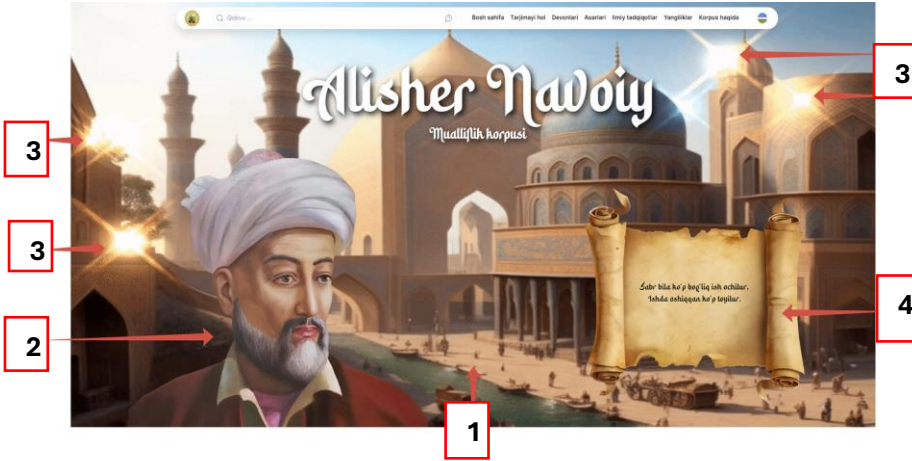
Tarayıcının URL sırasına alishernavoicorpus.uz hosting adı yazılır. Klavyedeki Enter tuşuna basılarak Ali Şir Nevâi müelliflik derlemi (sonraki sıralarda: derlem)ne girilir (<http://alishernavoicorpus.uz/uz>) [4], [5].

Derlem aşağıdaki 8 bölümden oluşur: 1) Ana sayfa; 2) Özgeçmiş; 3) Divanları; 4) Eserleri; 5) Hikmetleri; 6) Bilimsel araştırmalar; 7) Yenilikler; 8) Derlem hakkında

Yabancı meraklıların kullanımına kolaylık sağlamak amacıyla derlem arayüzü 4 dilli (Özbek, İngiliz, Rus ve Türk dilleri) hale getirildi. Ayrıca, ana sayfadaki hikmetler de arayüzü diline göre 4 dilde sunulabilir.

Ana sayfada Herat şehrinin Ali Şir Nevâi zamanındaki görünümünü temsil eden bir fon (1), Ali Şir Nevâi'nin siması (2), arka planda bu ulu şairin sonsuzluğunu temsil edici yükselen güneş ışıklarının 3D görüntüsü (3), Nevâi'nin hikmetlerinden parçaları yansıtan yazılar (4) – tam unsurlar birleşerek, Ali Şir Nevâi'nin yaşadığı dönem ve onun edebiyatının görkemini temsil etmeye hizmet eder.

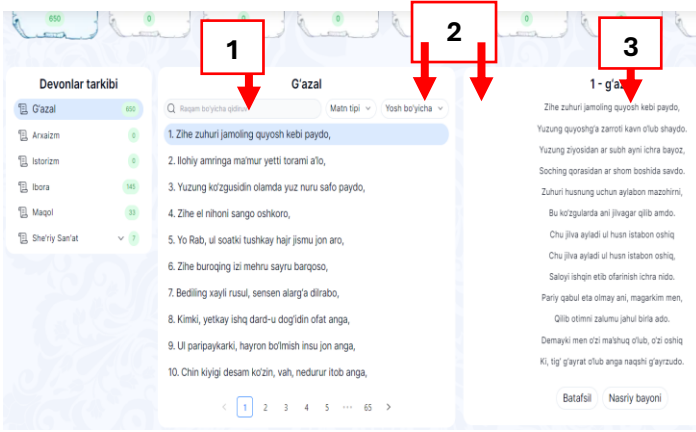

Derlemin “Tarjimai hol” (Özgeçmiş) bölümünde Ali Şir Nevâi’nin hayatı ve eserleri hakkında temel bilimsel kaynaklara dayanan önemli veriler, dikkat çeken hayatı ve edebi bilgiler kaydedilerek, öğretmenleri hakkında da yazılmıştır.

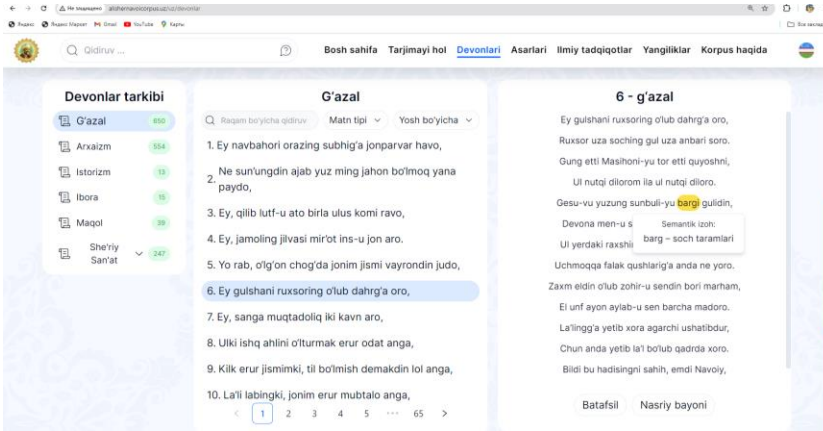
“Divanlar” bölümünde öğrencileri tarafından toplanan “İlk Divan” (1465-1466), Ali Şir Nevâi’nin kendisi oluşturan 8 divan ve daha sonra büyük mütefekkirin hayranları tarafından toplanan “Akkuyunlu Hayranların Divanı” (1471) kitapları aktarılan. Her bir divan adı ve ona ait kısa tanıtım altındaki “Ayrıntılı bilgi” bağlantısına tıklandığında belirtilen divanın (“Tam Eserler Derlemesi”nden alınan) tam PDF dosyası açılır. Kullanıcı divanı tam halinde okuyabilir.

Önemli noktası şudurki, bu bölüm derlemin özel olarak hazırlanmış metinler veritabanı ile bağlantılıdır ve işlenmiş divanlar üzerinde de arama imkanı sunabilir. Derlemdeki istatistik veriler de bu veritabanıya dayanarak sunulmaktadır. Aynı anda “Garâibüs-Sağır”da bu divandaki 650 gazel+63deyim+121 şiir sanatıyla ilgili örnekler – toplamda 854 yaratım örneği; “Nevadirü’s Şebab”a ait 650 gazel+145 deyim+33 atasözü+7 şiir sanatı ile ilgili örnekler –toplam 835; “Bedâyiü’l-Vasat”ta bu divandaki 650 gazel+527 arkaizm+13 tarihsel kelime(istorizm)+15 deyim+39 atasözü+247 şiir sanatı ile ilgili örnekler – toplum 1491; “Fevaidü’l-Kiber” bölümünde ise 650 gazel metninin bilgileri oluşturuldu.

AL-662205561 numaralı **“Ali Şir Nevâi Müelliflik Derlemeni Oluşturmak** (“Hazâinül Maâni” Külliyyatındaki Gazelleri Temelinde)” (sonraki sıralarda: uygulama projesi) adlı uygulama projesi kapsamında gerçekleştirilen tüm bilgiler veritabanı bu “Divanlar” bölümünde sunulmuştur. Örneğin, “Garâibüs-Sağır divanına geçildiğinde, içindeki tüm bilgiler veritabanı “Divanlar İçeriği”nde görünmektedir. Ayrıca, “Gazel” satırına takıldığında (1) 650 gazel sıra numarasına göre gazelin 1. satırıyla (böyle kolaylık belli numara altında hangi gazelin yer aldığını belirlemeye yardımcı olur) yan pencere açılır (2). Berirli bir gazel seçilip tıklandığında, onun yanından başka pencerede seçilen gazelin tam metni açılır (3).

Uygulama projenin temel amacı olarak “Hazâinül Maâni” külliyyatındaki tüm 2600 tane (her bir divanda 650gazel bulunan*4 divan=2600) gazaldaki açıklama gerektiren leksik birimler (şimdiki zaman öğrencisi için anlaşılması zor olan kelimeler: arkaizm ve istorizmler; Farsça izafeler, açıklayıcılar, ünlü şahıs ve yerlerin tarihi isimleri gibi söz öbekleriyle kullanılan edebi ifadeler. Bağlamsal mecaz anlamlar)ın anlamsal açıklamalar veritabanı hazırlandı ve bunun sonucunda derlemin içindeki gazelleri okuyan kullanıcı anlamadığı veya bilmediği leksik birimin üzerine fareyi getirerek onun **bağlamsal anlamsal açıklamasını** öğrenebilir [6], [7].

1.resim. Derlemdeki “Bedâyiü’l-Vasat” divanının 6.gazeli 5.dizesindeki “barg” kelimesine “soch taramları” bağlamsal anlamsal açıklamanın verilmesi.

Dil derlemlerinden telep edilen gereksinimlerden biri, metinlerin meteveri bilgilerinin bulunması gerektiğidir, yani matn yazarı, yazarın cinsiyeti, yazıldığı tarih, yayımlanma senesi, kullanım alanı, hedef kitle yaşı, metnin üslubu gibi bilgilerin sağlanması gerekmektedir. Bu bir yandan metinle ilgili temel bilgileri sunarken, diğer yandan derlem yöneticisini oluşturmaya yardımcı olur. Derlem telebine uygun olarak ve belirtilen iki imkanı sağlayabilmek için Ali Şir Nevâi müelliflik derlemine de her bir divan gazelleri için toplam 2600 çeşitli metadata üretildi. Metadata ile tanışmak için gazelin tam metni verilen pencere altındaki “Detaylı bilgi” batonuna fare ile basılır ve sonucunda “Metadata” penceresi açılır.

Aşağıdaki derlemden alınan resim (ekran görüntüsü)den “Bedâyiü’l-Vasat” divanındaki on birinci gazel metadatası ile tanışmak mümkündür. Bundan gazel 75 kelimeden oluştuğunu, gazel metninin rindane türüye ait olduğu, gazelin 18+ yaş üzere kullanıcıların daha iyi anlayabileceği (hedef kitle yaşı)ni tespit edebilir.

Ali Şir Nevâî'nin eserlenini okuyarak anlamak, anlam katmanlarını ortaya çıkararak Nevâî'nin edebi faaliyetini daha geniş kitelere ulaştırmak amacıyla bağlamsal ve anlamsal açıklamalar veritabanı oluşturuldu hemde gazellerin tam metni onların nesir biçimindeki açıklanması (bilimsel yorum değil) da ayrı bir veri olarak toplanarak her bir gazele ait nesir açıklanması eklendi. Nesir açıklaması ile tanışmak için gazelin tam metni sunulan pencere altındaki “Nesri açıklama” tuşuna fare ile tıklanır ve sonucunda açıklama diğer pencerede açılır. Eser sahipliği hukukunu koruma amacıyla bu açıklamaların yazarları da belirtildi.

“Eserler” başlıktaki bölümde Ali Şir Nevâî'nin 24 eseri yer almaktadır. Eserlerin yazılan yıllarına göre kronolojik sıralamada düzenlenmiştir (1), “Ayrıntılı” başlıklı sütundaki (görmek) simgesi fare yardımıyla tıklanıldığında eserin tam metni (“Tam Eserler Derlemesi”)ye geçilir.

“Hikmetleri” bölümünde 9 konu kapsamında Ali Şir Nevâî eserlerinden derlenen hikmetler yansıtılan

“Bilimsel açıklamalar” bölümünde derlem müelliflerinin derlem dilbimi alanında gerçekleştirilen araştırma sonucu yer almaktadır. Bilimsel çalışmaları okuma ve indirme imkanı mevcuttur. Bunun için “Detaylı bilgi” başlıklı sütundaki (görmek) simgesi fare yardımıyla tıklanır ve bilimsel makale yeni pencerede açılır.

“Yenilikler” bölümünde Ali Şir Nevâî müelliflik derlemi oluşturulması ve onun tanıtımını gerçekleştirme konusundaki aşağıdaki başlıklardaki yenilikler sunulmaktadır:

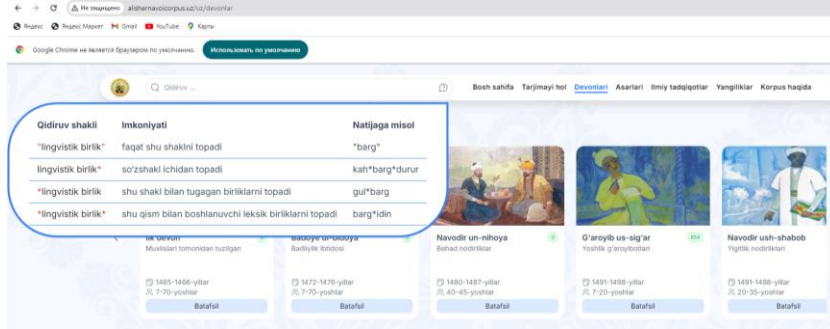
- Ali Şir Nevâî müelliflik derlemi prototipi
- “Ali Şir Nevâî müelliflik derlemi oluşturmak (“Hazâinül Maânî” külliyyatındaki gazelleri temelinde)” adlı uygulama projesinin gerçekleştirilmesi hakkında SERTİFİKA sunuldu.
- Türkiye’nin Karabük Üniversitesi Doçenti, Filoloji Bilimler Doktoru Saidbek Boltaboyev’in Ali Şir Nevâî müelliflik derlemi hakkında düşünceleri ve önerileri.
- Navoiy bölgesinde Ali Şir Nevâî müelliflik derleminin tanıtımı gerçekleştirildi.
- Ali Şir Nevâî Müzesine ziyaret.

“Derlem hakkında” bölümünde aşağıdaki konular kapsamında derleme ait bilgiler sunulandır:

- Dil derlemi ne?
- Ali Şir Nevâî müelliflik derleminin güncelliği
- Bu derlemi oluşturma gereksinimi
- Ali Şir Nevâî müelliflik derleminin anlamsal veritabanı
- Derlem içeriği
- Ali Şir Nevâî müelliflik derleminin tarihsel önemi
- Ali Şir Nevâî müelliflik derleminin dilbilimsel önemi
- Ali Şir Nevâî müelliflik derleminin öğretimsel önemi
- Ali Şir Nevâî müelliflik derleminin sosyal önemi
- Ali Şir Nevâî müelliflik derleminin eğitici önemi

- Kullanılan temel sözlükler
- Ali Şir Nevâî müelliflik derlemi

Derlemde özel arama imkanları bulunmaktadır. Kullanıcı, hatta ekleri de buradan arayarak bulabilir.

2.resim. Derlemde leksik birim (sözcük, sözcük şekli, ek)i arama imkânı.

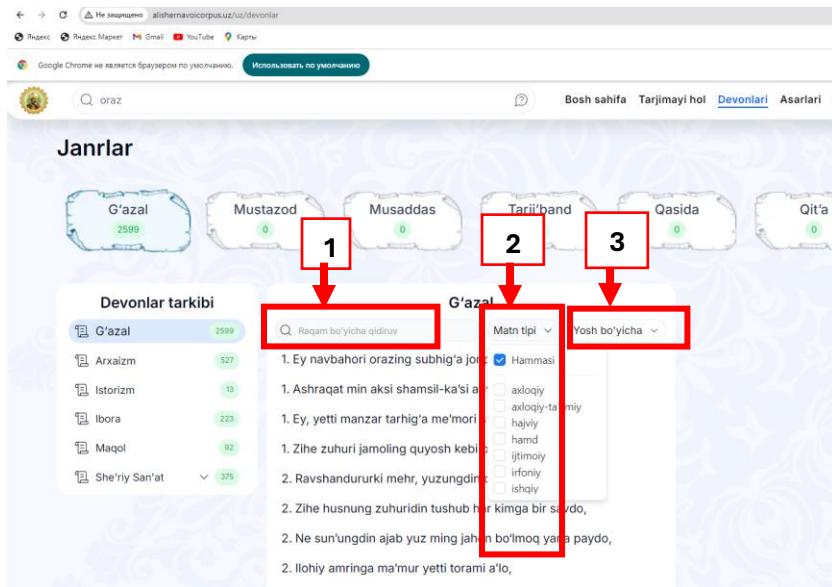
Tablo 1. Derlemde leksik birim (sözcük, sözcük şekli, ek)i arama imkânı durumu.

Arama yeteneği	Sonuçlar	Örnekler
“dil birimi”	sadece yazılı formu bulur	"barg"
dil birimi	kelime biçiminde bulunur	kah*barg*durur
*dil birimi	bu formla biten kelimeleri bulur	gul*barg
dil birimi*	bu bölümle başlayan kelimeleri bulur	barg*idin

Derlem yöneticisi. Derlemde derlem yöneticisi (ing. corpus manager) bulunmaktadır. Bu metin ve dilbilgisel verileri yönetim sistemini içerir. *Derlem yöneticisi* – derlemdeki bilgileri aramak, istatistik verileri elde etmek ve sonuçları kullanıcıya uygun bir formatta sunmak için yazılım araçlarını içeren özel bir arama sistemi. Vurgulamak gerekirken, derlem yöneticisi dil derlemindeki birincil gereksinimlerden biri olarak sayılır.

Derlemler dil ve konuşma birimleri hakkında bilgiler ve istatistik göstergeleri elde etmek için kullanılabilir. Özellikle, derlemler temelinde kelime ve onun şekillerinin frekansı, leksik ve gramer kategorilerin kullanım kapsamı hakkında bilgi edinmek, farklı dönemlerde frekans ve bağlamların değişimini gözlemek, leksik birimlerin birlikte görülmesi veya bağıntılarını görmek gibi unsurları tespit edilebilecektir. Bu süreçte derlem yöneticisi çok önemli sayılır.

Ali Şir Nevâî derleminde de derlem yöneticisi bulunup, onun arama filtresi de mevcuttur. Özellikle, belirli bir leksik birimi gazelin numarasına (1), metin türüne (2) ve hedef kitle yaşına (3) göre aramak mümkündür.

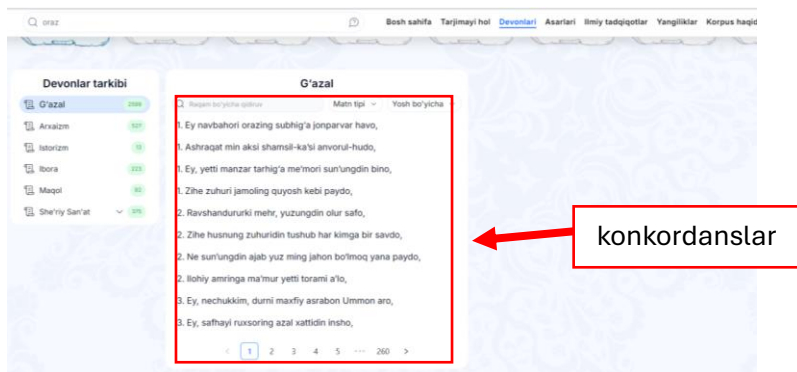

Arama filtresinin avantajı, her divandaki 650 gazelden sayfalar arasında geçiş yapmadan istenilen numaralı gazeli hızlıca bulup okumak, aşıkane, rindane, hakimane, şuhane, sofüyane gibi metin türlerine ait gazelleri filtirleyerek belirlemek, 15+, 16+ gibi yaş kategorilerine uygun gazelleri sıralamak imkanı sunmasıdır [8].

Dolayısıyla, derlem yöneticisi:

- derlemin ayrı imkanlar üzerine istatistik veriler sunmaktadır;
- arama filtresine sahip olarak, leksik birimi gazelin sıra numarası, metin türü, hedef kitle yaşı gibi kriterlere göre arama imkanı sunması mümkündür;
- bulunan sözcük biçimlerini sınırsız miktardaki bağlamlardan gösterme olanağı sağlar;
- sonuç listesini kullanıcı tarafından seçilen birden fazla kritere göre sıralar;
- sadece kelimeleri değil, aynı zamanda kelime gruplarını da arayabilir;
- şablon (karmaşık sorgular)lar aracılığıyla arama gerçekleştirir;
- metadata (bibliyografik, tipolojik)leri gösterir;
- sorguları hızlı bir şekilde yeniden işleyerek sonuçları çıkarır;
- hem deneyimli kullanıcılar için hem de derleme ilk kez giren öğrenciler için kullanım kolaylığı sağlar.

Derlemde her türlü kelime için konkordans oluşturma imkânı vardır. Konkordans, kaynağa bağlantı ile kayıt eden, bağlamda bu kelimenin tüm kullanımlarının listesini verir. İlk konkordans çalışmaları XIII. yüzyılın başlarından itibaren Kutsal İncil metinleriyle başlanmıştır.

Derlem prototipi (ilk versiyon). 2022 yılının 22 Nisan'ından Ali Şir Nevâi müelliflik derlemi prototipi yıllarca süren bir çalışma sonucunda, kullanım için açık bir internet kaynağı olarak devreye alındı. Yeni tip Nevâi derleminin en alt kısmında prototip bağlantısı bulunmaktadır; bu bağlantıya (<http://v1.alishernavoicorpus.uz/>) [9] tıklayarak prototipe geçilir.

Bu prototip oluşturulmasına temel olan bilimsel araştırma çalışması (Gulomova N. Ali Şir Nevâi Müelliflik Derlemi ve Onun Semantic Etiketler Veritabanını Oluşturmak ("Bedâiyü'l-Vasat" divanı temelinde). Filoloji Bilimler Doktoru (PhD) diss. – Toshkent, 2023. – 190 s.) başarıyla savunuldu.

Bir monografi ortaya çıktı:

Abjalova M., Gulomova N. Müelliflik Derlemi: Ali Şir Nevâi Müelliflik Derlemi. [Metin]: Monografi / M.A. Abjalova, N.S. Gulomova. – Navoiy, 2023. – 216 s.[2]

5 telif hakkı belgesi alındı:

1. Ali Şir Nevâi Müelliflik Derlemi için Nevâi'nin "Bedâiyü'l-Vasat" Divanındaki Gazellerin Semantic Veritabanı. Tescil Belgesi № BGU 00583. – Taşkent, 2022. (telif hakkı belgesi).[10]
2. Ali Şir Nevâi Müelliflik Derlemi. Tescil Belgesi № DGU 18544. – Taşkent, 2022. (telif hakkı belgesi). [11]

En önemlisi, bu prototip 2023 yılında **AL-662205561** numaralı **"Ali Şir Nevâi Müelliflik Derlemini Oluşturmak ("Hazâinül Maânî" külliyyatındaki gazelleri temelinde)"** adlı uygulamasının İnovasyonlar ajansı tarafından finanse edilerek, derlemin geliştirilmesine temel oldu.

Bugüne kadar bu derlem ve onun veritabanlarına 5 adet telif hakkı belgesi alındı. Proje sürecinde alınan 3 adet belge şunlardır:

1. Abjalova M. ve diğerleri. Ali Şir Nevâi'nin "Nevadirü's Şebab" Divanındaki 650 Gazelin Semantic Veritabanı. Telif hakkı belgesi, №. BGU 20240164. – Taşkent, 2024. [12]
2. Abjalova M. ve diğerleri. Ali Şir Nevâi'nin "Fevaidü'l-Kiber" Divanındaki 650 Gazelin Semantic Veritabanı. Telif hakkı belgesi, № BGU 20240217. – Taşkent, 2024. [13]
3. Abjalova M. ve diğerleri. Ali Şir Nevâi'nin "Garâibüs-Sağır" Divanındaki 650 Gazelin Semantic Veritabanı. Telif hakkı belgesi, № BGU 20240165. – Taşkent, 2024.

Sonuç

Navoi yazarının Külliyyatından Düşünür, kelime birimlerinin tüm dilsel özellikleri, içindeki değişiklikler – o zamanın gözünde dilin yenilenmesi ve günümüz sosyal yaşamında

kelimelerin geri çekilmesi, aktivasyon ve pasivasyon vakaları hakkında hızlı, doğru ve eksiksiz bilgi alır ve dilbilimsel fenomenler, kolayca çeşitli türlerde büyük ölçekli akademik sözlükler oluşturarak, Yazarın külliyatındaki bilgilerin bilimsel kaynaklar temelinde düzenlenmesi, Külliyatın güvenilirliğini garanti eder. Tüm dilbilimsel fenomen yelpazesinin tam bir yansıması - gerekli bilgileri kapsamlı ve nesnel olarak incelemenizi sağlar. Büyük ölçekli bir manevi hazinenin bulunduğu külliyattan, dilbilimin karşılaştırmalı-tarihsel ve çapraz tipolojik çalışmalarında, sözlükbilimsel araştırmalarda, Alisher Navoi'nin eserlerini kullanarak 15. yüzyıl frekans sözlükleri oluşturmada, istorizm ve arkaizmleri özetlemede, kelimelerin etimolojisi üzerine araştırmalar yürütmede yardımcı bir araçtır, günümüz okuyucusunun anlaması zor olan kelimelerin yorumunu anlamak Bu, seyircinin yaşı ne olursa olsun klasik edebiyatımıza ilgi duyanların saflarını yükseltmeye, Navoi döneminin dilini anlamaya ve eserlerini okuyarak Navoi'nin manevi hazinesinin tadını çıkarmaya hizmet eder. Yazarın külliyatının dilbilimsel temeli "kelime - sözlükten içeriğine gitmektir." Bu durumda çeviri, dilin, sözlüklerin, gramer kurallarının, metin külliyatının morfolojik, sözdizimsel ve anlamsal analizine dayanarak gerçekleştirilir.

Kaynakça

- Abjalova M. Korpus lingvistikasi. [Matn]: uslubiy qo'llanma / M.A. Abjalova. –Toshkent: Nodirabegim, 2022. – 110 b.
- Abjalova M., G'ulomova N. Mualliflik korpuslari: Alisher Navoiy mualliflik korpusi. [Matn] : monografiya / M.A. Abjalova, N.S. G'ulomova. – Navoiy, 2023. – 216 b.
- Abjalova M. Alisher Navoiy mualliflik korpusi: imkoniyatlari va foydalanish yo'riqnomasi. – Toshkent: BookPrint, 2024. – 163 b.
- Ali Şir Nevaî yazarlık korpusu (yeni bir türde, ve 4 dilde arayüz.): <http://alishernavoicorpus.uz/uz>.
- Ali Şir Nevaî yazarlık korpusudan ilişkin video talimatları: <https://www.youtube.com/watch?v=XCXV-cgJl5M>
- Abjalova M., Gulomova N. Author's Corpus of Alisher Navoi and its Semantic Database. // IEEE – UBMK – 2022: 7th International Conference on Computer Science and Engineering. 24-26 September 2022. – Diyarbakir, Turkey. – pp. 182-187. Impakt Factor 5.5. DOI: 10.1109/UBMK55850.2022.9919546
- Sirojiddinov Sh., Abjalova M., Normamatov S., Gulomova N. "The Problem of the Archaic Words' Semantic Description in the Alisher Navoi Authorship Corpus," 9th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), 26-28 october, 2024. Antalya, Turkiye, – pp. 48-53.
- Abjalova M.A. (2022). The Author's Corpus of Alisher Navoi and it's importance // Proceeding of the X International Conference on Computer processing of Turkic Languages "Turklang 2022". – Nur-Sultan. – P. 208-211.
- Ali Şir Nevaî yazarlık korpusu prototipi: <http://v1.alishernavoicorpus.uz/>
- Abjalova M. ve diğerleri. Alisher Navoiy mualliflik korpusi uchun Navoiyning "Badoe' ul-vasat" devonidagi g'azallarning semantik bazasi. Guvohnoma № BGU 00583. – Toshkent, 2022.
- Abjalova M., Gulomova N., Sadullayeva Ş. Alisher Navoiy mualliflik korpusi. Guvohnoma № DGU 18544. – Toshkent, 2022.
- Abjalova M. ve diğerleri. "Navodir ush-shabob" devonidagi g'azallarning semantik bazasi. Mualliflik guvohnomasi, № BGU 20240164. – Toshkent, 2024.
- Abjalova M. ve diğerleri. "Favoyid ul-kibar" devonidagi g'azallarning semantik bazasi. Mualliflik guvohnomasi, № BGU 20240217. – Toshkent, 2024.
- Abjalova M. ve diğerleri. "G'aroyib us-sig'ar" devonidagi g'azallarning semantik bazasi. Mualliflik guvohnomasi, № BGU 20240165. – Toshkent, 2024.

**YAŞAYAN İNSAN HAZİNESİ ADAYI OLARAK AHMET MET: YERELDEN
EVRENSELE BİR PROFİL¹****AHMET MET AS A CANDIDATE FOR LIVING HUMAN TREASURY: A PROFILE
FROM LOCAL TO UNIVERSAL***İlker AVCIOĞLU²***Özet**

Kültürel miras, bir toplumun tarihsel sürekliliğini sağlayan ve kimliğini inşa eden en temel unsurlardan biridir. Bu miras yalnızca somut yapılarla sınırlı olmayıp geleneksel bilgi sistemleri, el sanatları, sözlü anlatılar, müzik, dans ve ritüeller gibi somut olmayan kültürel öğeleri de kapsamaktadır. UNESCO tarafından 2003 yılında kabul edilen “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi” kapsamında geliştirilen “Yaşayan İnsan Hazinesi” (Living Human Treasures) programı, somut olmayan kültürel mirasın taşıyıcısı olan bireylerin belirlenmesini ve desteklenmesini amaçlamaktadır. Bu çalışmanın amacı Giresun ilinde yaşayan ve aşıklık geleneğinin bir temsilcisi olan Ahmet Met’i Yaşayan İnsan Hazinesi envanterine dahil etmek ve kültürel sürekliliği katkı sağlamaktır. Çalışmada yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak veriler elde edilmiştir. Aşıklık geleneğinin temsilcisi Ahmet Met’in yazmış olduğu şiirler ve bestelediği türküler kayıt altına alınmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü tarafından yürütülen Yaşayan İnsan Hazine Programı kapsamında, envantere dahil edilecek kişilerin belirlenmesinde yedi maddelik bir değerlendirme kriteri esas alınmaktadır. Yapılan değerlendirme neticesinde, Ahmet Met’in söz konusu kriterleri karşıladığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda sanatını en az on yıldır icra etmekte olması, mesleki bilgi ve becerilerini usta-çırak ilişkisi içerisinde edinmiş bulunması, uygulamadaki üstün yeterliliği, alanına özgü nadir bilgiye sahip olması, mesleğine yüksek düzeyde adanmışlık sergilemesi, bilgi ve becerilerini geliştirme kapasitesi ile birlikte bu yetkinlikleri çıraklara aktarabilme becerisi gibi ölçütleri sağladığı belirlenmiştir. Bu doğrultuda Ahmet Met’in Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi çerçevesinde oluşturulan “Yaşayan İnsan Hazine Programı” envanterine dahil edilmesinin uygun olabileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: SOKÜM, Giresun, Yaşayan İnsan Hazinesi, Aşıklık Geleneği, Ahmet Met.

Abstract

Cultural heritage is one of the most fundamental elements that ensure the historical continuity of a society and build its identity. This heritage is not limited to tangible structures, but also includes intangible cultural elements such as traditional knowledge systems, handicrafts, oral narratives, music, dance and rituals. The “Living Human Treasures” program, developed within the scope of the “Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage” adopted by UNESCO in 2003, aims to identify and support individuals who are carriers of intangible cultural heritage. The aim of this study is to include Ahmet Met, who lives in Giresun and is a representative of the minstrel tradition, in the Living Human Treasure inventory and to contribute to cultural continuity.

¹ Bu araştırma, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Fen ve Mühendislik Bilimleri Araştırmaları Etik Kurulunun 7 Haziran 2023 tarihli ve 06/17 sayılı kararı ile etik açıdan uygun bulunmuştur.

² Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

In the study, data were obtained using a semi-structured interview technique. The poems written and the folk songs composed by Ahmet Met, a representative of the minstrel tradition, were recorded.

Within the scope of the Living Human Treasures Program conducted by the General Directorate of Research and Education affiliated to the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Turkey, a seven-item evaluation criterion is taken as the basis for determining the individuals to be included in the inventory. As a result of the evaluation, it was determined that Ahmet Met met the criteria in question. In this context, it was determined that he met the criteria such as having practiced his art for at least ten years, having acquired his professional knowledge and skills within the master-apprentice relationship, having superior competence in practice, having rare knowledge specific to his field, demonstrating a high level of dedication to his profession, the capacity to develop his knowledge and skills, as well as the ability to transfer these competencies to apprentices. Accordingly, it was concluded that Ahmet Met's inclusion in the "Living Human Treasures" inventory established within the framework of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage was appropriate.

Key Words: SOKUM, Giresun, Living Human Treasure, Tradition of Minstry, Ahmet Met.

Giriş

Teknolojik gelişmeler, kültürel değerlerin kuşaktan kuşağa aktarımında önemli dönüşümlere yol açmıştır. Geleneksel iletişim biçimlerinin yerini dijital platformların alması özellikle sözlü kültürün sürekliliğini tehdit eder hale gelmiştir. Yüz yüze etkileşimin azalması, bireylerin toplumsal aidiyet duygusunu zayıflatmakta ortak hafıza ve kültürel mirasın paylaşımı dijital ortamın hızlı ve yüzeysel yapısı nedeniyle sınırlı kalmaktadır. Özellikle genç kuşaklar arasında yerel kimliklerin silikleşmesine ve kültürel homojenleşmeye neden olmaktadır. Bu durum kültürel sürekliliği olumsuz yönde etkilemektedir. Bu nedenle kültürel değerleri korumak amacıyla UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM) programını başlatmıştır.

Genel Merkezi Paris'te bulunan Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) 4 Kasım 1946 tarihinde katılan Türkiye'nin de aralarında bulunduğu çok uluslu bir organizasyondur (Oğuz, 2007:5). Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM), UNESCO'nun 2003 yılında tanımladığı bir miras türüdür. Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'ne Türkiye Cumhuriyeti 2006 yılında sözleşmeye taraf olmuştur.

Somut olmayan kültürel miras, toplumların kültürel kimliğini oluşturan, kuşaktan kuşağa aktarılan bilgi, beceri, değer ve anlatıların yaşatılmasını ve sürdürülmesini hedeflemektedir. Bu mirasın korunması, kültürel çeşitliliğin desteklenmesi ve kültürel sürekliliğin sağlanması açısından hayati öneme sahiptir. Somut Olmayan Kültürel Miras unsurlarının biri de âşıklık geleneğidir.

Âşıklık geleneği, UNESCO tarafından Somut Olmayan Kültürel Miras olarak kabul edilerek uluslararası düzeyde de tanınmıştır (Ölçer Özünel 2019: 41; Oğuz ve Gülçayır, 2011: 30-31). Umay Günay (1999), köklü bir geleneğe sahip olan üç farklı (anonim, tekke ve âşık) edebiyat tarzından oluşan Türk edebi geleneğinin X. asırla XX. asır arasındaki tüm örneklerinin Türk halk edebiyatı adı ile anmayı uygun bulduğunu ifade eder (1999:7). Türk Halk Edebiyatı içinde yer alan Âşık Edebiyatı başlangıcından günümüze varlığını sürdürmektedir. Âşıklık geleneği ve âşık edebiyatı ürünleri yüzyıllar boyunca coğrafyanın, mekânların, konuların ve yaşam biçimlerinin değişmesiyle birlikte günümüze kadar yeniden biçimlenerek gelmiş köklü bir "gelenek edebiyatı"dır.

Âşıklık geleneği, sözlü kültürün en köklü ve özgün formlarından biri olarak Türk halk edebiyatında önemli bir yer tutar. Usta-çırak ilişkisi çerçevesinde kuşaktan kuşağa

aktarılan bu gelenek halkın tarihsel belleğini, sosyal değerlerini ve estetik anlayışını yansıtan zengin bir ifade alanıdır. Aşıklar, bağlama eşliğinde doğaçlama veya ezberledikleri şiirlerle toplumsal olayları yorumlamakla birlikte bireysel duyguları dile getirmekte ve dinleyiciyle güçlü bir etkileşim kurmaktadır. Genellikle kırsal alanlarda gelişen bu sanat formu sadece bir edebi tür değil aynı zamanda toplumsal dayanışma, eleştiri ve eğitim aracı olarak da işlev görür.

UNESCO tarafından 2003 yılında kabul edilen ve Türkiye'nin 2006'da taraf olduğu; "Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi" kapsamında; "Yaşayan İnsan Hazineleleri" çalışması oluşturulmuştur. İngilizce'si Living Human Treasures (LHT), Fransızca'sı Trésors Humains Vivants (THV) olan ve Türkçede Yaşayan İnsan Hazineleleri (YİH) olarak ifade edebileceğimiz bu sistem, Somut Olmayan Kültürel Miras'ın belli unsurlarını yeniden yaratmak ve yorumlamak açısından gerekli bilgi ve beceriye yüksek düzeyde sahip kişileri anlatır. Oğuz, kültürü sürdüren topluluk, grup ve bireyin önemi bu sistemde daha da öne çıkarak usta insanların kültürün aktarılmasındaki rolüne dikkat çeker (Oğuz, 2008: 6). Ulusal "Yaşayan İnsan Hazineleleri" Sistemlerinin Kurulması Yönerge'sinde; somut olmayan kültürel mirasın spesifik unsurlarını yüksek derecede icra etme ve yeniden yaratma bilgisine ve yeteneğine sahip olan kişileri Yaşayan İnsan Hazineleleri olarak tanımlar (Oğuz, 2018: 176).

Bir kişinin Yaşayan İnsan Hazineleleri (YİH) envanterine dahil olması için aşağıdaki kriterleri sağlaması gerekmektedir:

1. Ustalığını 10 yıldır icra ediyor olması,
2. Sanatını usta-çırak ilişkisi ile öğrenmiş olması,
3. Bilgi ve becerisini uygulamadaki üstünlüğü,
4. Konusunda ender bulunan bilgiye sahip olması,
5. Kişi veya grubun yaptığı işe kendini adanmışlığı,
6. Kişi veya grubun bilgi ve becerilerini geliştirme yeteneği (sanatının toplumla buluşmasını sağlayacak yenilikler içermesi),
7. Kişi veya grubun bilgi ve becerilerini çırağa aktarma becerisi (bir çırak yetiştirmiş olması). (Şimşek, 2015:12).

Yukarıda ifade edilen kriterlerden anlaşılacağı üzere geleneksel bilgi, beceri ve uygulamaları olağanüstü derecede yetkin bir biçimde icra eden ve gelecek kuşaklara aktarabilme kapasite sahip kişilerin Yaşayan İnsan Hazineleleri (YİH) kapsamında değerlendirilebileceği anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada Giresun ilinde yaşayan ve âşıklık geleneğinin temsilcisi olan Ahmet Met, Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi çerçevesinde oluşturulan "Yaşayan İnsan Hazineleleri" kriterlerini sağlayıp sağlamadığı incelenmiştir.

Ahmet Met

Ahmet Met, 1949 yılında Giresun Merkez ilçesine bağlı Uzgur köyünde dünyaya gelmiştir. Annesinin adı Fatma (1913) babasını adı Mehmet (1901)'tir. Sekiz kardeşin en küçüğüdür. Şu an 76 yaşında olan Ahmet Met, beş çocuğa sahip olup baba ocağı olan Uzgur köyünde yaşamaktadır.

On bir yaşında abisinin Ahmet'e bir saz hediye etmesi ile saz öğrenmeye başlamıştır. Abisinin hediyesi olan saz ile çocukluğundan beri içinde olan bağlama çalma ve türkü söyleme hevesine bir adım daha yaklaşmıştır. Bir süre kendi kendine bağlama öğrenmeye

çalıştıktan sonra 1967 yılında İstanbul'a gitmiş ve orada Kayserili Adnan Türközü¹'nden bağlama dersleri alarak çıraklık eğitimini tamamlamıştır

1971 yılında Almanya'ya abisinin yanına gitmiştir. Almanya'da geçimini genellikle gurbetçilerin ziyaret ettiği gazinolarda uzun yıllar saz çalarak sağlamıştır. Neşet Ertaş, Arif Sağ, Aşık İsmail (Daimî), Muhlis Akarsu, Mahmut Erdal vb. gibi sanatçılarla Avrupa'nın birçok yerinde konserlere ve turnelere katılmıştır. Ahmet Met şiirlerinde *Nafîle* mahlasını kullanmaktadır.

Nafîle der düşkünlere gülünmez
Rızasız kullardan bir şey alınmaz
Bu dünyanın dersi sırdır bilinmez
Toprağa girince anlarsın bir gün
.....

Nafîleyim konuşur dil
İnsanlık bitmiş nerde kul
Dürüst yaşa şerefli öl
Tüm şerefsizler utansın
.....

Nafîle der mahkûm oldum
Gönül verdim de yoruldum
Bir sevdaya yanıp soldum
Gerçek seven bulamadım

12 yıl süren Avrupa serüveninden sonra 1983 yılında babasının rahatsızlığı nedeniyle Giresun'a dönmüştür. Aynı yıl Giresun'da "Ozan Saz Evi" adı ile bağlama yapımı atölyesini işletmeye başlamıştır.

Ahmet Met Giresun musiki dernekleri ile birlikte uzun yıllar Giresun halk müziğine katkı yapmıştır. İl içinde ve dışında Giresun halk müziği ile ilgili televizyon ve radyo programları, konser, toplantı, etkinlik, konser vb. gibi organizasyonlarda yer almıştır. 2009 yılında Giresun Valiliği tarafından yayımlanan ve Salih Turhan ile Erdoğan Altınkaynak tarafından hazırlanan "*Giresun Türküleri ve Oyun Havaları*" adlı çalışmaya besteleri ve derlemeleri ile katkı sunmuştur. Giresun Belediye konservatuvarında 7 yıl saz eğitmenliği yapmış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir.

Taşıdığı SOKÜM (Somut Olmayan Kültürel Miras) Unsuru ile İlgili Bilgiler

SOKÜM Alanı: Yaşayan İnsan Hazineleleri

SOKÜM Unsurunun Adı: Aşıklık Geleneği

Unsurun Tanımı: Anadolu'nun kültürel belleğinin yanı sıra kültürel çeşitlilik ve zenginliğinin de önemli bir ifadesi olan Âşıklık geleneği yüzyılların deneyimlerinden süzülerek biçimlenmiş, şiiri, müziği ve hikâye anlatımını içeren çok yönlü bir sanattır.

¹ Adnan Türközü (Harbî) 1925 yılında Kayseri'nin Bünyan ilçesinde doğmuştur. İstanbul Belediye Konservatuvarı Halk Musikisi Topluluğu'na katılmış, burada hocalık da yaptıktan sonra 1974'te emekli olmuştur (Akbaş 1994: 44).

Kendine özgü geleneği ve icrası olan âşıklık geleneğinin en önemli niteliği döneminin yaşayış ve hayata bakış tarzını, etik ve estetik değerlerini yansıtarak geniş halk kitlelerine hitap edebilmesidir.

Geleneğe uygun bir biçimde şiir söyleyebilen, karşılıklı atışma yapabilen, hikâye anlatabilen ve icralarını çoğunlukla saz eşliğinde gerçekleştiren sanatçılara *âşık*; bu söyleme biçimine *âşıklık-âşıklama* denilmektedir. Bu sanatın temsilcileri, usta âşıkların yanında uzun yıllar çıraklık yaparak yetişmektedirler.

Bu Bilgiye Ne Zamandır Sahip Olduğu: 1967-2025 (58 yıl)

Kimden Öğrendiği (Ustasının Adı): 1960 yılında (11 yaşında) abisinin kendisine saz hediye etmesi ile âşıklık geleneği ile tanışmıştır. 1967 yılında Kayserili Adnan Türközü ile İstanbul'da tanışmış ve ondan dersler alarak çıraklık eğitimini tamamlamıştır.

Yetiştirdiği Çıraklar: Hayrettin Akın, Sadettin Akın, Şeref Meral, Galip Kol vb. gibi birçok çırak yetiştirmiştir.

Konusunda Diğerlerinden Ayrıcı Özelliği: Ahmet Met, âşıklık geleneğinin önemli temsilcisi olmasının yanı sıra güfte yazabilme yeteneğine sahiptir. Giresun yöresi başta olmak üzere Türk kültürü yansıtan birçok eseri bulunmaktadır.

Unsurun Yok Olma Riski: Son 30 yılda teknolojinin gelişmesine bağlı olarak gençlerin odak noktaları değişmiş ve âşıklık geleneği bir önceki yüzyıla göre geriye gitmiştir. Âşıklık Geleneğinin devamını sağlamak amacıyla az da olsa günümüzde yaşayan ve geleneği icra eden sanatçıları tespit etmek Türk kültürü açısından önem arz etmektedir.

Sonuç ve Tartışma

Hızla gelişen teknoloji, toplumsal yaşamın pek çok alanında köklü değişimlere yol açmaktadır. Bu durum kültürel değerlerin korunması ve aktarılması açısından çeşitli sorunları beraberinde getirmektedir. Dijitalleşmenin yaygınlaşması ile geleneksel iletişim biçimleri yerini sanal etkileşimlere bırakmıştır. Özellikle sosyal medya platformları ve dijital içerik tüketimi, küresel kültürün yerel kültürel öğelerin önüne geçmesine neden olarak kültürel homojenleşmeyi teşvik etmektedir. Bunun sonucunda geleneksel sanat formları, sözlü anlatımlar ve ritüel temelli toplumsal pratikler giderek görünmez hâle gelmektedir. Somut Olmayan Kültürel Miras Sözleşmesi kapsamında başlatılan Yaşayan İnsan Hazine (YİH) programıyla kültürel anlamda teknik becerilere sahip olan kişiler koruma altına alınmaya başlamıştır. Kültürel ürünlerin yeniden üreticisi ve aktarıcısı olan bu kişilerin çalışmaları kayıt altına alınarak sonraki kuşaklara aktarımı sağlanmaktadır.

Yaşayan İnsan Hazine'nin tespit edilmesi ülkemizin kültürel envanterine katkı sağlaması bakımından önemlidir. Bu çalışmada Giresun mahalli sanatçısı Ahmet Met, Yaşayan İnsan Hazine programının yedi kriterlerine göre değerlendirilmiştir:

1. *Ustalığını 10 yıldır icra ediyor olması:* Ahmet Met 58 yıldır (1967-2025) geleneği icra etmektedir. Bu bağlamda en az on yıldır geleneği icra ediyor olması şartını sağlamaktadır.
2. *Sanatını gelenek içerisinde öğrenmiş olması:* Ahmet Met geleneği usta-çırak ilişkisi içerisinde öğrenmiştir. İlk ustası babasıdır. Daha sonra Kayserili Adnan Türközü (Harbî) ile tanışmış ve çıraklık eğitimini tamamlamıştır.
3. *Bilgi ve becerisini uygulamadaki üstünlüğü:* Ahmet Met bir halk şairidir. İlkokul mezunu olmasına rağmen kelime dağarcığı oldukça geniştir. Gördüğü her güzelliği eserlerine yansıtmaktadır.
4. *Alanında ender bulunan bilgiye sahip olması:* Ahmet Met, Giresun yöresinde kültürel bilgi ve beceri konusunda en yetkin kişilerden biridir. Besteleri ve şiirleri yerel sanatçılar tarafından kullanılmaktadır.

5. *Yaptığı işe kendini adanmışlığı*: Ahmet Met, hayatını tamamen saz ve söze adanmıştır. Hayatı boyunca başka bir işle uğraşmamış kendini sanatına adanmıştır.
6. *Bilgi ve becerilerini geliştirme kabiliyeti*: Saz çalma yeteneğini geliştirmek amacıyla uzun yıllar gurbette yaşamıştır. Günümüzde ilerlemiş yaşına rağmen şiir yazmaya ve beste yapmaya devam etmektedir.
7. *Bilgi ve becerilerini çırağa nakletme becerisi*: Uzun yıllar Giresun Belediye Konservatuvarında görev yapmıştır. Ayrıca Hayrettin Akın, Sadetti Akın, Şeref Meral, Galip Kol vb. gibi birçok çirak yetiştirmiştir.

Sonuç olarak, Giresun'un yerel sanatçılarından Ahmet Met'in, UNESCO tarafından belirlenen "Yaşayan İnsan Hazine" programının yedi temel kriterini karşıladığı tespit edilmiştir. Ahmet Met'in bu envantere dâhil edilmesi hem Türkiye'nin somut olmayan kültürel mirasının korunmasına hem de evrensel düzeyde kültürel sürekliliğin sağlanmasına anlamlı katkılar sunacağı değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Akbaş, S. B. (1994). *Bünyan ve Yöresi Halk Edebiyatı Folklor ve Etnografyası*. Bizim Gençlik Yayınları, Kayseri.
- Günay, U. (1999) Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi. 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Oğuz, Ö. (2007). UNESCO, Kültür ve Türkiye. *Millî Folklor*, 73: 5-11.
- Oğuz, Ö. (2008). UNESCO ve Geleneğin Ustaları. *Millî Folklor*, 77: 5-110.
- Oğuz, Ö. ve Gürçayır, S. (2011). "Yaşayan İnsan Hazine" Programı ve Âşıklar" Öcal Oğuz, Öcal-Selcan Gürçayır (ed.) *Somut Olmayan Kültürel Miras Yaşayan Âşık Sanatı Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı*. Gazi Üniversitesi THBMER Yayınları, ss. 15-22, Ankara.
- Oğuz, Ö. (2018). Somut Olmayan Kültürel Miras nedir? 3. Baskı, Geleneksel Yayıncılık, Ankara.
- Ölçer Özün, E. (2019). Gelenegin Gelecegi: Somut Olmayan Kültürel Miras Unsuru Olarak Âşıklık. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1(1), 39-45.
- Şimşek, E. (2015). Meddahlıkta Yaşayan İnsan Hazine" Listesi'ne Eklenmesi Gereken Bir İsim: Kadırlılı Yusuf Sıra. *Millî Folklor*, 106: 5-13.

EKLER

Ek I: Fotoğraflar

Ek II: Ahmet Met'in Şiirlerinden Örnekler***Bir Gün***

Sitemliyim ahı feryat ederim
Dert ile çileyi sürüp giderim
Çaresiz derdime türküler derim
Sitemli dillerim susacak bir gün

Konuşurum dağlar ile su ile
Bir sevda yüzünden düşmüşüm dile
Sitemli derdini söylemez ele
İçimde sır olup gidecek bir gün

Nafile der düşkünlere gülünmez
Rızasız kullardan bir şey alınmaz
Bu dünyanın dersi sırdır bilinmez
Toprağa girince anlarsın bir gün

Utansın

Perişan yaşayanlar var
Bundan insanlık utansın
Biz mademki din kardeşiyiz
Dindar görünen utansın

Fakir olmak ayıp değil
Haram yiyenler utansın
Zengin zekât vermiyorsa
Gözü doymazlar utansın

Bizler aç yatarken evde
Bal börek yiyenler utansın
Onların vicdanı yoksa
Lüks yaşayanlar utansın

Nafileyim konuşur dil
İnsanlık bitmiş nerde kul
Dürüst yaşa şerefli öl
Tüm şerefsizler utansın

Bulamadım

Hasret alevinde yandım
Güzel sözlere inandım
Bir de yâr dedim aldandım
Gönül bilen bulamadım

Hep değer verdim insana
Halim sormadılar bana
Atıldım köşe yabana
Kıymet veren bulamadım

Nafile der mahkûm oldum
Gönül verdim de yorulduğum
Bir sevdaya yanıp soldum
Gerçek seven bulamadım

Ek III: Ahmet Met'in Bestelerinden Örnekler

HOŞÇA KAL MEMLEKETİM

Söz-Müzik: Ahmet MET

Nota: Sercan KONDİLOĞLU

$\text{♩} = 120$

6
11
15
19
23
28

Hoş ça kal mem le ke tim gur be te gi di yo rum
E şe dos ta sev di gi me hep se lam e di yo rum
Ya re mek tup yo l la dım se lam lar di zi di zi
ay rı lık lar çok zor i mi ş hep yaz dım i ki mi zi

Ayrıldım memleket senden
Yarı ayırdın benden
Yaş dolu gözlerimle
Ayrıldım sevdiğimden

Yare mektup yolladım
Selamlar dizi dizi
Ayrılıklar çok zor imiş
Hep yazdım ikimizi

GÖRÜN BİZİM YAYLALARI

Söz-Müzik: Ahmet MET
Nota: Sercan KONDİLOĞLU

♩ = 95

3
5
8
10
13

Gİ re sun da Çİ kİ n yo la
E ri mez de ve ri n mo la
Yol cu lu k ha yır lı o la Gö rün bi zi m
yay la la rı Gö rün bi zi m yay la la rı

Bizim yayla Kümbet, Bektaş
Gider isen Çaldağ'ı aş
Doğa cennetine ulaş
Görün bizim yaylaları

Yollar gider Karagöl'e
Bu türkü dolandı dile
Misafir ol Eğribel'e
Görün bizim yaylaları

**TÜRK DİLLERİNDE HALK EDEBİYATI ÖRNEKLERİ VE MİTOLOJİK BİRİMLERDE
RENK KAVRAMLARININ GERÇEKLEŞMESİ****THE REALIZATION OF COLOR CONCEPTS IN TURKIC ORAL LITERATURE AND
MYTHOLOGICAL UNITS***Zakhro KHOLIKOVA¹***Özet**

Renkler insan düşüncesinde ve algısında önemli bir yer tutar. Türk halklarının sözlü edebiyatında ve mitolojik birliklerinde renk konseptleri yalnızca estetik bir unsur değil, aynı zamanda toplumsal değerlerin, ahlaki normların ve dini inançların sembolik yansımalarıdır. Bu çalışmada, Türk dillerinde (özbek, kazak, Türkiye Türkçesi ve diğer lehçeler) halk sözlü yaratmaları ve mitolojik birlikler bağlamında renk konseptlerinin gerçekleşme biçimleri incelenmiştir. Oq (beyaz), qora (siyah), qızıl (kırmızı), kök (mavi), ala (alaca), sariq (sarı) gibi renklerin halk masalları, destanları ve inançlarındaki sembolik işlevleri örneklerle ortaya konmuştur. Bulgular, renk konseptlerinin hem dualistik dünya görüşü (iyi-kötü, ışık-karanlık, yaşam-ölüm) hem de sosyal-kültürel değerlerin aktarımında önemli rol oynadığını göstermektedir. Çalışma ayrıca renklerin kültürlerarası çeviri sorunlarını ve dilsel farklılıklarını tartışmakta, lingvokültürel yaklaşım temelinde değerlendirmeler sunmaktadır.

Abstract

Colors occupy a significant place in human thought and perception. In the oral literature and mythological units of Turkic peoples, color concepts function not only as aesthetic devices but also as symbolic reflections of social values, moral norms, and religious beliefs. This study examines the realization of color concepts in the oral folklore and mythological units of Turkic languages (Uzbek, Kazakh, Turkish, and others). Particular attention is given to colors such as oq (white), qora (black), qızıl (red), kök (blue), ala (piebald), and sariq (yellow), and their symbolic roles in folk tales, epics, and cultural beliefs. The findings demonstrate that color concepts play a crucial role in shaping the dualistic worldview (good-evil, light-darkness, life-death) and in transmitting socio-cultural values. The study also discusses translation problems and linguistic variations of color-based idiomatic units, offering an evaluation through the lens of linguo-cultural analysis.

Keywords: Color concepts, Turkic oral literature, mythology, phraseology, linguoculturology.

Introduction

Color has always been one of the most important symbolic categories in human culture. From the earliest mythological narratives to the oral traditions of contemporary societies, colors have served as powerful semiotic codes that express values, beliefs, emotions, and worldviews. In the case of Turkic peoples, the symbolism of colors is particularly rich and diverse, reflecting a long history of nomadic life, totemistic beliefs, and dualistic cosmological systems. The study of color concepts in oral folklore and mythological units of Turkic languages provides valuable insight into the cognitive and cultural patterns that have shaped the worldview of these communities for centuries (Berlin & Kay, 1969; Maslova, 2001).

¹ Şehrisabz Devlet Pedagoji Enstitüsü, Özbek Dili Anabilim Dalı, 2. Sınıf Doktora Adayı, 2nd-year PhD Candidate in Uzbek Language, Shahrissabz State Pedagogical Institute, E-posta: zakhrokholikova@gmail.com, ORCID: 0009-0009-3402-8363

The oral literature of Turkic peoples, including fairy tales, epics, proverbs, riddles, and rituals, abounds with examples of color-based imagery. For instance, in Uzbek folklore, the tale *Oqbilaxonim* highlights the role of the color white (*oq*) in denoting beauty, purity, and moral excellence. Similarly, in the tale *Sichqonboy va bo'zchi yigit*, the white horse appears as a magical helper, reinforcing the motif of the “sacred animal” connected to divine protection. Epics such as *Go'ro'g'li* or *Alpamish* frequently employ color symbols—*oq*, *qora*, *qizil*, *ko'k*, *ola*—to denote contrasting values such as good versus evil, light versus darkness, and life versus death (Rahmatullayev et al., 2022).

The role of color is not limited to Uzbek folklore. In Kazakh oral tradition, the symbolism of the *kok bori* (blue wolf) embodies divine guidance and tribal unity. The wolf, in different colors (*kok*, *aq*, *qyzyl*), often appears as a totemic ancestor or a spiritual leader of the clan, a motif that goes back to ancient Turkic mythology and is recorded in *Oguznama*. Likewise, in Anatolian Turkish epics and folk songs, the imagery of colors reflects both universal and local values: *ak yüzlü yar* (beloved with a fair face) symbolizes beauty and innocence, while *kara günler* (black days) signifies hardship and sorrow (Golden, 1992).

A comparative examination shows that Turkic oral traditions conceptualize colors in ways that are both unique to their cultural-historical context and comparable across languages. The color white (*oq/ak*) is consistently associated with purity, justice, and divine blessing, while black (*qora/kara*) embodies misfortune, evil, or the underworld. Red (*qizil/kizil*) symbolizes energy, passion, and sometimes danger or blood. Blue (*ko'k/kök*) occupies a special position, linked with the sky, spirituality, and heavenly power. The color “*ala*” (piebald, mixed) reflects disharmony, ambiguity, or duplicity, though it may also symbolize unity in diversity in some contexts. Such symbolic associations are deeply embedded in the social values and religious rituals of Turkic peoples, and their persistence across centuries demonstrates the continuity of cultural memory (Biggam, 2012).

The importance of studying color concepts in Turkic folklore lies not only in their literary or aesthetic functions but also in their anthropological and linguistic significance. As cultural codes, colors serve to convey moral lessons, to mark social identity, and to reflect cosmological beliefs. For example, sacrificial rituals often distinguished between white and black animals: in Altai traditions, a white sheep was offered to the heavenly deity *Ulgan*, while a black sheep was sacrificed to *Erlik*, the lord of the underworld (Urazmetova, 2010). In ritual songs and prayers, the opposition of white and black symbolized the eternal struggle between good and evil, order and chaos. These traditions are mirrored in proverbs and idiomatic expressions across Turkic languages, such as Uzbek *oq yo'l* (good luck, safe journey), Turkish *kara gün dostu* (a true friend in hard times), and Kazakh *qyzyl til* (sharp tongue).

From a linguocultural perspective, colors in phraseological units go beyond their literal meanings and acquire metaphorical or metonymic extensions. Thus, the Uzbek expression *ko'zining oq-u qorasi* (“the white and black of the eye”) denotes one's most precious beloved, while the Turkish idiom *al kanlara boyanmak* (“to be covered in red blood”) refers to sacrifice or martyrdom. These figurative uses illustrate how languages embed cultural models into everyday speech, perpetuating mythological motifs within living communication. The comparative approach allows us to trace both shared Turkic heritage and culture-specific developments (Kapnina, 2018).

The present study aims to analyze the realization of color concepts in the oral folklore and mythological units of Turkic languages, with special focus on Uzbek, Kazakh, and Turkish examples. Using a linguocultural methodology, the paper explores how colors function as symbolic markers in tales, epics, and rituals, and how they embody the dualistic worldview of Turkic peoples. The study also discusses the translation problems posed by color-based phraseological units, which often lack direct equivalents in other languages.

By integrating examples from multiple Turkic traditions, this article contributes to a deeper understanding of the cultural semantics of color. It highlights the importance of colors as semiotic resources that bridge mythology, oral literature, and linguistic creativity. Furthermore, it situates the Turkic worldview within the broader field of cultural semiotics, offering insights into how symbolic meanings are transmitted and transformed across time and space.

Methods

The study of color symbolism in Turkic folklore and mythological units requires a multidisciplinary approach that combines linguistics, folklore studies, anthropology, and cultural semiotics. Since color concepts are not only lexical items but also carriers of cultural meaning, the methodology applied in this research integrates both textual and contextual analysis. The analysis is grounded in a linguocultural framework, which views language as a reflection of cultural models and collective memory (Maslova, 2001).

1. Corpus and Sources

The primary corpus for this study consists of selected examples from Uzbek, Kazakh, and Turkish oral folklore. These include:

Uzbek folklore: fairy tales such as *Oqbilakxonim*, *Sichqonboy va boʻzchi yigit*, *Tanasiz kallayu*, *kallasiz tana*; epics such as *Goʻroʻgʻli* and *Alpomish*; proverbs and idiomatic expressions recorded in Rahmatullayev et al. (2022) and Mirzayev, Musoqulov, & Sarimsoqov (2005).

Kazakh folklore: *Koblandy batyr* and *Alpamys* epics, myths of *Kok bori*, proverbs and sayings collected in Urazmetova (2010).

Turkish folklore: Anatolian epics and tales, including *Dede Korkut Kitabı*, idiomatic expressions and folk songs as compiled by Çobanoğlu (2015).

These sources provide a representative range of genres where color symbolism plays a significant role. Secondary literature from linguistics and anthropology (Berlin & Kay, 1969; Biggam, 2012; Golden, 1992) is used to contextualize the findings within broader cross-cultural studies.

2. Analytical Approach

The study employs a qualitative, interpretive analysis. Each occurrence of a color term (*oq/ak*, *qora/kara*, *qizil/kizil*, *koʻk/kök*, *ala*, *sariq/sarı*) in the corpus is analyzed in terms of:

Lexical meaning: the literal sense of the color word.

Contextual meaning: the figurative or symbolic sense in the given text.

Cultural function: the role of the color concept in conveying values, beliefs, or social norms.

The analysis pays attention to dualistic structures (white vs. black, red vs. blue, etc.) that are prominent in Turkic worldviews. For example, the opposition of *oq* (light, purity) and *qora* (darkness, evil) reflects a cosmological dualism that is widespread across Turkic traditions.

3. Comparative Perspective

The research applies a comparative method to identify similarities and differences across Turkic languages. For instance, the Kazakh myth of the *kok bori* (blue wolf) is compared with Uzbek references to the *oq boʻri* and Anatolian Turkish expressions involving wolves. Similarly, the idiom *oq yoʻl* in Uzbek is paralleled with Turkish *hayırlı yol* and

Kazakh aq jol, all expressing blessings for a journey. This comparative approach reveals both shared heritage and regional variations.

4. Linguocultural Interpretation

The methodology emphasizes linguocultural interpretation, which seeks to uncover the cultural models underlying linguistic expressions. This involves:

Historical reconstruction: tracing the origins of color symbolism in ancient Turkic mythology, such as the worship of the kok tengri (blue sky god) and the totemic role of wolves and horses (Golden, 1992).

Cultural semiotics: analyzing how colors function as signs within ritual practices (e.g., white vs. black sacrificial animals) and in narrative structures (e.g., the “white-bearded old man” motif).

Psychological dimensions: considering how colors evoke emotional responses (e.g., red for passion or danger, black for sorrow or fear).

5. Translation Considerations

Since the study also addresses issues of translation, special attention is paid to the challenges of rendering color-based idioms into other languages. For this, contrastive analysis is applied, comparing Turkic idioms with English equivalents (or lack thereof). For example, the Uzbek phrase ko‘zining oq-u qorasi cannot be translated literally as “the white and black of the eye,” but corresponds semantically to the English idiom the apple of one’s eye. Such cases highlight the necessity of cultural adaptation in translation (Kapnina, 2018).

6. Limitations

The study is primarily qualitative and interpretive, which means that it does not attempt to provide statistical frequency counts of color terms. Instead, the focus is on semantic depth and cultural resonance. Another limitation is the reliance on published sources; while these provide authoritative examples, they may not fully capture the living oral tradition as performed in contemporary settings. Future research could complement this analysis with fieldwork and ethnographic data collection.

7. Ethical Considerations

The materials analyzed are drawn from publicly available folklore collections and academic publications. Care has been taken to respect the cultural significance of the traditions discussed and to avoid reductionist interpretations. The study aims to present Turkic folklore on its own terms, recognizing the worldview and values embedded in the symbolic use of color.

Summary of Methods

In sum, this research uses a linguocultural and comparative framework to analyze color symbolism in Turkic oral literature and mythological units. It draws on a corpus of Uzbek, Kazakh, and Turkish examples, supported by secondary scholarship, and employs qualitative interpretation to uncover cultural meanings. By integrating linguistic analysis with cultural anthropology, the study provides a holistic account of how colors function as symbolic codes in Turkic traditions.

Results

1. The Concept of White (Oq/Ak) in Turkic Oral Tradition

Among Turkic peoples, the color white (oq/ak) has been one of the most significant symbolic markers, consistently associated with purity, light, goodness, and divine blessing. In Uzbek fairy tales, the heroine Oqbilaxonim is explicitly named after her “white wrist,” a

bodily feature that denotes both her external beauty and her inner moral purity. Here, whiteness functions not merely as a physical description but as a cultural code indicating noble character and idealized femininity. This semantic extension of white into the moral domain is widely attested across Turkic folklore (Rahmatullayev et al., 2022).

Similarly, in the tale *Sichqonboy va bo'zchi yigit*, the protagonist receives aid from a white horse, which he uses to create incense (*tutatqi*) from its mane. The white horse acts as a magical helper, a motif deeply rooted in Central Asian mythology. Horses, especially those of white color, are often portrayed as mediators between the human and supernatural realms. This is paralleled in Kazakh epics such as *Koblandy batyr*, where a white steed guides and protects the hero in his struggles. Anatolian Turkish epics also preserve similar motifs, where “*ak at*” (white horse) symbolizes divine guidance and heroism (Çobanoğlu, 2015).

In epics such as *Tanasiz kallayu*, *kallasiz tana*, *Sirli gilamcha*, and *Bahodir va ajdaho*, the figure of the “white-bearded old man” (*oppoq soqolli chol*) appears repeatedly. This character, often dressed in simple garments yet radiating wisdom, embodies the archetype of the sage or spiritual guide. The whiteness of the beard is not merely an indicator of old age but a cultural signifier of sacred knowledge and divine authority. Comparable figures appear in Turkish *Dede Korkut Kitabı*, where “*Aksakallı koca*” (the white-bearded elder) serves as a wise counselor to heroes. In Kazakh folklore as well, “*Aksakaldar*” are elders who guide the community, their whiteness symbolizing both age and spiritual purity (Urazmetova, 2010).

The sacrificial and ritual uses of white further reinforce its sacred status. In Altai Turkic traditions, a white sheep was sacrificed to *Ulgan*, the heavenly deity, while a black sheep was offered to *Erlik*, the ruler of the underworld. This ritual dichotomy of white versus black encodes the cosmological opposition between heaven and the underworld, good and evil (Golden, 1992). Similarly, in Uzbek rituals, white clothing, white bread, and white fabrics are associated with auspicious events such as weddings and childbirth. For example, in *beshik-to'y* ceremonies, guests are welcomed with flour (white powder) sprinkled on their faces, symbolizing a wish for the newborn to grow with a pure, radiant face (Mirzayev, Musoqulov, & Sarimsoqov, 2005).

Proverbs and idioms also reflect the cultural weight of whiteness. Uzbek expressions such as *oq yo'l* (“may your path be white”) are blessings wishing success and safety. *Oq yuz* (“white face”) connotes honor and dignity, often in contrast to *qora yuz* (“black face”), which means shame. Turkish parallels include *yüzü ak çıkmak* (“to emerge with a white face”), meaning to maintain honor. Kazakh has *aq jol*, literally “white road,” which likewise signifies good fortune and auspicious beginnings. These idioms confirm that whiteness across Turkic languages has strong associations with moral and social ideals.

At the same time, white can carry ambivalent or negative meanings. In the proverb “*Mullaning sallasi oq bo'lsa ham, ko'ngli qora*,” whiteness functions ironically: the external sign of piety (a white turban) conceals an impure heart. This shows that in Turkic phraseology, colors are not univocal but context-dependent, capable of expressing irony and social critique. Similarly, in Turkish folklore, white clothing can sometimes symbolize death or mourning, echoing Central Asian and Islamic funerary customs.

Another important function of white in Turkic mythology is its role in transformation. In *Go'ro'g'lining tug'ilishi*, magical feathers are given to the hero: if the white feather is applied, he becomes an old man; if the black feather is used, he turns into a young man with a black beard. This illustrates the belief in the transformative and liminal power of white, marking transitions between life stages or states of being. In *Xushkeldi*, a similar motif occurs when *Go'ro'g'li* disguises himself as an old man by rubbing a white feather on his face. Here whiteness is associated with disguise and concealment, reflecting the ambivalent potential of colors in magic.

White animals also play prominent roles. The “white camel” (oq tuyay) appears in Uzbek epics as both a harbinger of death and a bringer of blessings. In one tale, the “oq tuyay yo’li” (path of the white camel) opens the way to water sources, symbolizing life and prosperity. In another narrative, the white camel sits in a place that later becomes a cemetery, linking whiteness with the boundary between life and death (Andreyev, 1958). This duality highlights how white can signify both beginnings and endings, purity and mortality.

In sum, the concept of white in Turkic folklore encompasses a broad spectrum of meanings: purity, honor, blessing, wisdom, but also disguise, irony, and death. Its symbolic power is reinforced through narrative motifs, ritual practices, and phraseological expressions. The consistency of these associations across Uzbek, Kazakh, and Turkish traditions points to a shared cultural heritage, while local variations reflect the adaptation of the color symbol to specific contexts.

The Concept of Black (Qora/Kara) in Turkic Oral Tradition

The color black (qora/kara) occupies a central yet ambivalent position in the symbolic system of Turkic folklore. On the one hand, it frequently represents darkness, evil, suffering, and misfortune; on the other hand, in certain contexts it denotes strength, endurance, fertility, and even sacredness. This dual nature makes black one of the most culturally resonant colors across Turkic oral literature. In Uzbek fairy tales and epics, black often symbolizes evil or misfortune. Expressions such as qora yurak (“black heart”), ko’ngli qora (“black-souled”), and qora mushuk o’tmoq (“a black cat has crossed one’s path”) emphasize the negative connotations of the color. These idioms are used to describe treachery, malice, or bad luck. Similarly, in folk narratives, qora bo’lish means “to acquire a bad name,” while qora yel refers to sudden disaster or illness (Rahmatullayev et al., 2022). Such examples demonstrate how black, as a cultural metaphor, marks social deviance and existential threat. In many proverbs, black appears as the opposite of white, embodying the dualistic worldview of good versus evil. For instance, Uzbek proverbs state: Oq qo’yni ham o’z oyog’idan osarlar, qora qo’yni ham—emphasizing equality of fate regardless of moral or physical appearance. Another saying, Oqni oq, qorani qora de, insists on telling the truth and distinguishing between good and bad. In Turkish, the idiom ak koyunu kara koyundan ayırmak carries the same meaning: “to separate the white sheep from the black sheep,” i.e., to discern truth from falsehood. Kazakh equivalents such as aq pen qara ayrilu reinforce the moral duty to distinguish between right and wrong (Urazmetova, 2010). At the same time, black is not limited to negative connotations. In agrarian contexts, qora yer (“black soil”) is a symbol of fertility, productivity, and livelihood. Uzbek proverbs such as Qora yerga urug’ eksang, oq non unar portray black as the nourishing earth that produces white bread, the ultimate symbol of sustenance. Here black is not a marker of evil but of life-giving fertility. Similarly, in Kazakh tradition, the term kara halyk (“the black people”) historically referred to the common folk, not as an insult but as a recognition of their role as the foundation of society (Golden, 1992).

Ritual practices also illustrate the ambivalence of black. In Altai shamanistic traditions, a black sheep was sacrificed to Erlik, the god of the underworld, while a white sheep was offered to Ulgan, the deity of the sky. This division reflects the cosmological mapping of colors: black as the realm of the underworld, darkness, and death; white as the sphere of light and life. Yet, these sacrifices were not inherently negative—the offering of a black sheep was a necessary ritual act to appease underworld forces and maintain cosmic balance (Maslova, 2001).

Black also appears prominently in mythological creatures and supernatural beings. In Uzbek epic poetry, the motif of qora dev (“black giant”) is recurrent. The black giant symbolizes chaos, destruction, and evil that the hero must overcome. Similarly, in Anatolian Turkish tales, kara cadı (black witch) is a stock character representing malice and sorcery. Kazakh myths mention kara jylan (black snake), often associated with danger and the

underworld (Kapnina, 2018). These images reinforce the cultural coding of black as the domain of threatening supernatural forces.

Proverbs and idioms emphasize the metaphorical richness of black. Uzbek sayings such as *Qora kunlar kelmaguncha*, *qora jilg'adan kechma* express resilience: "Do not abandon the black stream until the black days arrive," meaning one should not leave a resource until absolutely necessary. Another idiom, *qora non bilan qornim to'q*, highlights the humble acceptance of poverty—black bread representing modest sustenance. In Turkish, *kara gün dostu* ("a friend of black days") refers to a true friend who stands by in hard times.

This shows that black, though associated with hardship, also symbolizes endurance and loyalty. The ambivalence of black is also visible in epic transformations. In *Go'ro'g'lining tug'ilishi*, the use of a black feather allows the hero to appear as a young man with a black beard, symbolizing vigor and vitality. Here, black is associated not with evil but with youth and masculine power. Similarly, the idiom *ko'z qorachig'i* ("the black of the eye") refers to someone very precious, often a beloved child. Thus, in certain contexts, black shifts from negative to positive symbolism, reflecting the complexity of cultural semantics (Rahmatullayev et al., 2022).

In summary, the concept of black in Turkic oral tradition reflects a dynamic interplay between negative and positive associations. While it often symbolizes evil, sorrow, and death, it also represents fertility, strength, resilience, and the common people. This ambivalence highlights the cultural depth of color symbolism: black is not simply a sign of darkness but a multifaceted symbol embedded in cosmology, social structure, and everyday language.

Conclusion

The analysis of color symbolism in Turkic oral folklore and mythological units demonstrates that colors function as more than descriptive elements; they are profound cultural codes that encapsulate values, beliefs, and worldviews. The study of Uzbek, Kazakh, and Turkish traditions reveals a complex system in which colors such as white, black, red, blue, and piebald (*ala*) express both universal and culture-specific meanings.

White (*oq/ak*) consistently symbolizes purity, goodness, blessing, and wisdom, yet in certain contexts it may also carry ironic or negative connotations, such as hypocrisy or death. Black (*qora/kara*) predominantly conveys misfortune, evil, and hardship, but it also signifies fertility (*qora yer*), resilience, and the loyalty of true friendship (*kara gün dostu*). The coexistence of positive and negative associations demonstrates the polysemous nature of color concepts in Turkic cultural memory.

Across Turkic oral literature, colors embody the dualistic worldview that has shaped the cosmology of nomadic peoples: light versus darkness, good versus evil, life versus death. At the same time, color terms in proverbs and idioms function as vehicles for moral instruction and social commentary, reinforcing cultural norms and transmitting collective wisdom. Mythological motifs, such as the white-bearded sage, the blue wolf, or the magical white horse, illustrate the continuity of ancient beliefs within oral traditions.

From a linguocultural perspective, the semantic extensions of colors highlight the inseparability of language and culture. Colors in phraseological units acquire metaphorical meanings that cannot be understood without reference to cultural context. Translation of such units thus poses significant challenges, requiring not literal equivalence but cultural adaptation to preserve symbolic resonance.

In conclusion, the realization of color concepts in Turkic folklore demonstrates their central role in encoding cosmological, moral, and social values. The shared symbolic structures across Uzbek, Kazakh, and Turkish traditions point to a common Turkic heritage, while variations reveal the adaptability of these symbols to local environments and historical experiences. Studying colors in oral literature and myth not only enriches our

understanding of Turkic linguoculture but also contributes to broader research in semiotics, anthropology, and translation studies.

References:

- Andreyev, M. S. (1958). *Tadjiki. Drevneye i srednevekovoye proshloye*. Moscow: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Berlin, B., & Kay, P. (1969). *Basic color terms: Their universality and evolution*. Berkeley: University of California Press.
- Biggam, C. P. (2012). *The semantics of colour: A historical approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çobanoğlu, Ö. (2015). *Türk dünyası epik destan geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Golden, P. B. (1992). *An introduction to the history of the Turkic peoples*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Kapnina, G. (2018). Color symbolism in Turkic folklore: A linguocultural perspective. *Journal of Turkic Studies*, 42(2), 55–74.
- Maslova, V. A. (2001). *Lingvokulturologiya*. Moscow: Akademiya.
- Mirzayev, T., Musoqulov, A., & Sarimsoqov, B. (2005). *O'zbek xalq maqollari*. Tashkent: Sharq.
- Rahmatullayev, Sh., Rustamov, A., Madrahimova, N., & Usmonova, M. (2022). *O'zbek tili frazeologik lug'ati*. Tashkent: Fan.
- Urazmetova, A. T. (2010). Mythological and ritual symbolism of colors in Kazakh folklore. *Eurasian Folklore Review*, 12(1), 77–93.

**PSİKOLOJİK VE PEDAGOJİK TEORİDE BÜTÜNCÜL YAKLAŞIM VE EĞİTİME
UYGULANIŞI****THE HOLISTIC APPROACH IN PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL THEORY
AND ITS APPLICATION IN EDUCATION***Sabohat RAHMATULLAYEVA¹***Özet**

Eğitimdeki bütüncül yaklaşım, “bütün” anlamına gelen holos kavramına dayalıdır ve öğrenenin bilişsel, duygusal, sosyal, ahlaki ve fiziksel alanlardaki bütünleşik gelişimini vurgular. Bilgiyi parçalanmış bileşenlere ayıran indirgemeci öğretim modellerinin aksine, bütüncül paradigma eğitimi, öğrenciyi tam bir insan olarak şekillendiren birleşik bir süreç olarak görür. Gestalt psikolojisi, hümanist psikoloji ve Vygotsky’nin sosyokültürel çerçevesi gibi psikolojik teorilere dayanarak, bu çalışma bütüncül eğitimin teorik temellerini ve çağdaş pedagojideki pratik uygulamasını araştırmaktadır. Makalede bütüncül öğretimin motivasyonu, yaratıcılığı ve öz farkındalığı artırma gibi psikolojik yararları; disiplinler arası öğrenmeyi ve sosyal-duygusal gelişimi teşvik etme gibi pedagojik avantajları incelenmektedir. Ayrıca araştırma, dijital dönüşüm, küreselleşme ve sürdürülebilir kalkınma bağlamında bütüncül eğitimin yirmi birinci yüzyılın zorluklarını karşılamadaki önemini tartışmaktadır. Bulgular, bütüncül eğitimin yalnızca bir öğretim yöntemi olmadığını, aynı zamanda entelektüel büyümeyi kişisel iyi oluş ve toplumsal sorumlulukla uyumlu hale getiren dönüştürücü bir paradigma olduğunu göstermektedir. Bilgiyle değerleri ve toplumsal bilinci bütünleştirerek, bütüncül pedagoji öğrenenleri birbirine bağlı bir dünyada aktif ve sorumlu katılımcılar olmaya hazırlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: bütüncül eğitim, pedagoji, psikoloji, bütünleşik öğrenme, insan gelişimi

Abstract

The holistic approach in education, rooted in the concept of holos meaning “whole,” emphasizes the integrated development of the learner across cognitive, emotional, social, moral, and physical domains. Unlike reductionist teaching models that isolate knowledge into fragmented components, the holistic paradigm views education as a unified process that shapes the learner as a complete human being. Drawing on psychological theories such as Gestalt psychology, humanistic psychology, and Vygotsky’s sociocultural framework, this study explores the theoretical foundations of holistic education and its practical application in contemporary pedagogy. The article analyzes the psychological benefits of holistic teaching, including enhanced motivation, creativity, and self-awareness, as well as its pedagogical advantages, such as fostering interdisciplinary learning and social-emotional growth. Furthermore, the research discusses the relevance of holistic education in addressing twenty-first-century challenges, particularly in the context of digital transformation, globalization, and sustainable development. The findings suggest that holistic education is not merely a method of teaching but a transformative paradigm that aligns intellectual growth with personal well-being and social responsibility. By integrating knowledge with values and social consciousness, holistic pedagogy prepares learners to actively and responsibly participate in an interconnected world.

Keywords: holistic education, pedagogy, psychology, integrated learning, human development

¹ Şehrisabz Devlet Pedagoji Enstitüsü, Sınıf Eğitimi Metodolojisi Araştırma Görevlisi, E-mail: sabohatsadullayevna66@gmail.com, ORCID: 0009-0005-6893-3864

Introduction

In the contemporary educational landscape, the need for innovative pedagogical paradigms that transcend traditional models has become increasingly urgent. The conventional approach to teaching has often been fragmented, focusing on discrete skills, separate disciplines, and isolated cognitive domains. However, such reductionist frameworks fail to address the complexity of human development and the integrated nature of learning. Against this backdrop, the holistic approach—derived from the Greek term *holos*, meaning 'whole' or 'complete'—has emerged as a compelling educational philosophy that emphasizes interconnectedness, unity, and the integration of mind, body, and spirit (Miller, 2019).

The holistic paradigm posits that education should not only transmit knowledge but also foster the learner's intellectual, emotional, social, moral, and physical growth in a unified manner (Forbes, 2003). This conceptualization aligns with the broader social and humanistic mission of education, which is to cultivate individuals who are not merely repositories of information but active, creative, and responsible participants in society. In this sense, the holistic approach is not only a didactic method but also an ethical and philosophical orientation toward human development (Palmer, 2010).

This paper explores the theoretical underpinnings of the holistic approach in psychological and pedagogical thought and examines its application within contemporary education. The research seeks to highlight the psychological foundations of holistic learning, analyze pedagogical interpretations, and discuss the potential of holistic methodologies to transform teaching and learning in the twenty-first century.

Literature Review

The origins of holistic thought can be traced back to Aristotle, who argued that 'the whole is greater than the sum of its parts' (*Metaphysics*, Book VIII). This assertion laid the groundwork for subsequent developments in psychology and pedagogy that emphasized the inseparability of cognitive, emotional, and social processes. In the twentieth century, the Gestalt psychologists, such as Köhler, Koffka, and Wertheimer, reinforced this notion by demonstrating that human perception is inherently organized into meaningful wholes, rather than fragmented stimuli (Koffka, 1935).

The holistic paradigm later found fertile ground in humanistic psychology, pioneered by Carl Rogers and Abraham Maslow. Rogers (1969) emphasized the centrality of self-actualization and learner-centered education, proposing that students learn most effectively in environments where they are respected as whole persons. Maslow (1970), through his hierarchy of needs, underscored the necessity of addressing basic physiological, safety, and belongingness needs before higher-order cognitive and self-actualizing potentials could be realized. Both perspectives significantly influenced educational theorists advocating for integrative teaching approaches.

In pedagogy, holistic education is most prominently associated with thinkers such as John Dewey, Rudolf Steiner, and Maria Montessori. Dewey (1938) insisted that education must be experiential, participatory, and grounded in real-life contexts, thereby integrating knowledge with practical activity and social interaction. Steiner (1997), through Waldorf education, advocated for an approach that balanced intellectual, artistic, and physical dimensions of the child. Montessori (1967) similarly stressed the importance of sensory and experiential learning as integral to the development of the whole child.

Contemporary holistic pedagogy builds on these foundations by promoting integrative curricula that connect disciplines, emphasize social-emotional learning, and encourage ecological and global awareness (Miller, 2007). Research indicates that holistic methods contribute to improved motivation, creativity, and well-being among students (Noddings, 2005; Forbes, 2019). Importantly, such approaches are increasingly viewed as

essential for preparing learners to navigate complex, interconnected global challenges (UNESCO, 2015).

Methods

This study employs a qualitative and theoretical research design that integrates conceptual analysis, comparative methodology, and pedagogical case examination. The purpose is not only to trace the philosophical and psychological foundations of holistic education but also to explore its practical application in teaching and learning environments.

The research follows a descriptive-analytical framework, emphasizing the interpretation of theoretical sources in psychology and pedagogy. Unlike experimental research, which relies on controlled variables, this study investigates the conceptual integration of theories and their pedagogical implications.

The primary data consist of philosophical works, psychological theories, pedagogical models, and international policy documents. The methodological core of this study lies in comparing traditional reductionist teaching with holistic models. In addition to theoretical analysis, the study incorporates pedagogical observation from higher education and secondary school contexts, examining how integrative curricula and social-emotional learning practices align with holistic principles.

The findings are discussed through the lens of psychological outcomes, pedagogical outcomes, and societal outcomes, developing a comprehensive understanding of how holistic education operates as both a psychological construct and a pedagogical practice.

Results and Discussion

The analysis of holistic education within psychological and pedagogical frameworks yields three principal categories of findings: psychological outcomes, pedagogical outcomes, and societal implications. These results demonstrate that the holistic approach is not merely a theoretical orientation but a practical methodology with transformative potential in contemporary education.

Psychologically, holistic learning enhances intrinsic motivation and creativity. Research indicates that when learners perceive education as meaningful and connected to real-life contexts, they demonstrate higher levels of engagement and self-determination (Deci & Ryan, 2000). Furthermore, holistic education enhances emotional intelligence and resilience. According to Goleman (1995), emotional competencies such as self-awareness, empathy, and self-regulation are as vital as cognitive skills for long-term success. Integrating social-emotional learning (SEL) within curricula corresponds directly with holistic principles, as it recognizes the learner not merely as a cognitive being but as a person whose affective and social dimensions shape learning trajectories (Elias et al., 1997).

Pedagogically, the study finds that holistic education contributes to integrative and interdisciplinary learning. Unlike traditional models that compartmentalize disciplines, holistic pedagogy encourages cross-disciplinary links. Dewey (1938) emphasized that education should be experiential and situated within authentic contexts. In practice, this means linking scientific inquiry with environmental ethics, or literature with historical consciousness, thereby deepening students' understanding and critical thinking (Sterling, 2014). Holistic teaching also transforms the role of teachers. Instead of functioning as transmitters of information, educators act as facilitators, mentors, and co-learners (Rogers, 1969).

At the societal level, holistic education cultivates global citizenship and ethical responsibility. The UNESCO Education 2030 framework highlights the importance of sustainable development, peace, and intercultural dialogue as essential competencies for the twenty-first century (UNESCO, 2015). Holistic pedagogy aligns with this agenda by

nurturing learners who are socially conscious, environmentally aware, and capable of ethical decision-making in complex contexts.

Conclusion

The findings of this study confirm that the holistic approach in education provides a transformative framework that integrates psychological, pedagogical, and social dimensions of learning. Unlike traditional reductionist methods, holistic education emphasizes the learner as a complete human being whose intellectual, emotional, social, and moral development cannot be separated from one another (Miller, 2007; Rogers, 1969).

Psychologically, holistic pedagogy strengthens intrinsic motivation, creativity, and emotional intelligence, creating conditions where learners can achieve self-actualization (Maslow, 1970; Goleman, 1995). Pedagogically, it redefines the role of teachers, promotes interdisciplinary curricula, and introduces competency-based assessment methods that authentically capture student growth (Dewey, 1938; Forbes, 2019). Socially, it prepares students for the challenges of globalization and sustainability, aligning with the broader humanistic mission of education as articulated by UNESCO (2015).

The research concludes that holistic education is not merely a teaching strategy but a philosophical paradigm that links knowledge with values, personal well-being, and social responsibility. By fostering interconnectedness and nurturing the whole person, holistic pedagogy has the potential to prepare learners for a rapidly changing, complex, and interdependent world.

References

- Darling-Hammond, L. (2010). *The flat world and education: How America's commitment to equity will determine our future*. Teachers College Press.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
- Dewey, J. (1938). *Experience and education*. Macmillan.
- Eisner, E. W. (2002). *The arts and the creation of mind*. Yale University Press.
- Elias, M. J., et al. (1997). *Promoting social and emotional learning: Guidelines for educators*. ASCD.
- Forbes, S. H. (2003). *Holistic education: An analysis of its ideas and nature*. Foundation for Educational Renewal.
- Forbes, S. H. (2019). Holistic education and the transformation of schooling. *Encounter*, 32(2), 24–35.
- Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ*. Bantam Books.
- Immordino-Yang, M. H., & Damasio, A. (2007). We feel, therefore we learn. *Mind, Brain, and Education*, 1(1), 3–10.
- Koffka, K. (1935). *Principles of Gestalt psychology*. Harcourt Brace.
- Maslow, A. H. (1970). *Motivation and personality* (2nd ed.). Harper & Row.
- Miller, J. P. (2007). *The holistic curriculum* (2nd ed.). University of Toronto Press.
- Miller, J. P. (2019). Education and the soul. *Holistic Education Review*, 28(1), 7–19.
- Montessori, M. (1967). *The discovery of the child*. Ballantine Books.
- Noddings, N. (2005). *The challenge to care in schools* (2nd ed.). Teachers College Press.
- Palmer, P. J. (2010). *The courage to teach*. Jossey-Bass.
- Rogers, C. R. (1969). *Freedom to learn*. Merrill.
- Steiner, R. (1997). *The education of the child*. Anthroposophic Press.
- Sterling, S. (2014). *Sustainable education: Re-visioning learning and change*. Green Books.
- UNESCO. (2015). *Education 2030: Incheon declaration and framework for action*. UNESCO Publishing.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society*. Harvard University Press.

**SANAL İLETİŞİMDE NOKTALAMA İŞARETLERİNİN PRAGMATİK İŞLEVLERİ:
SOHBETLER, SMS VE TELEGRAM SÖYLEMİ****PRAGMATIC FUNCTIONS OF PUNCTUATION IN VIRTUAL COMMUNICATION:
CHATS, SMS, AND TELEGRAM DISCOURSE**

Gulshoda SHONIYOZOVA¹

Özet

Bu makale, sanal iletişimde noktalama işaretlerinin pragmatik işlevlerini incelemektedir; özellikle sohbetler, SMS ve Telegram söylemi üzerinde durulmaktadır. Bilgisayar aracılı iletişim (CMC) ve pragmalingvistik kuramlarına dayanan çalışma, üç nokta, soru işareti ve ünlem gibi noktalama işaretlerinin yalnızca yapısal değil, aynı zamanda kişilerarası işlevler gördüğünü göstermektedir. Çevrimiçi etkileşimde noktalama işaretleri, ton, intonasyon ve jestler gibi eksik paralinguistik ipuçlarını telafi eder. Örneğin, tekrarlanan ünlem işaretleri vurgu veya duygusal yoğunluğu gösterebilirken, üç nokta tereddüt, alay veya tamamlanmamış düşünceyi ifade edebilir. 5000 sohbet mesajı ve SMS konuşmasından oluşan bir derlem analiz edilerek farklı yaş grupları ve bağlamlarda noktalama kullanımındaki kalıplar belirlenmiştir. Bulgular, noktalamanın sanal ortamlarda nezaket stratejilerini şekillendirmede, söz sırasını yönetmede ve kimlik inşasında önemli rol oynadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca İngilizce, Özbekçe ve Türkçe dijital söylemler karşılaştırılarak evrensel ve kültüre özgü eğilimler saptanmıştır. Çalışmanın sonuçları, dijital pragmatik bağlamında noktalamanın önemini vurgulamakta ve çeviri çalışmaları, kültürlerarası iletişim ve dil öğretimi için yeni bakış açıları açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Noktalama işaretleri, Pragmatik, Sanal iletişim, CMC, Söylem analizi

Abstract

This paper explores the pragmatic functions of punctuation in virtual communication, focusing on chats, SMS, and Telegram discourse. Drawing on theories from computer-mediated communication (CMC) and pragmalinguistics, the study investigates how punctuation marks such as ellipses, question marks, and exclamation points serve not only structural but also interpersonal functions. In online interaction, punctuation often compensates for missing paralinguistic cues such as tone, intonation, and gestures. For example, repeated exclamation marks can signal emphasis or emotional intensity, while ellipses may convey hesitation, sarcasm, or unfinished thought. By analyzing a corpus of 5,000 chat messages and SMS conversations, the research identifies patterns in punctuation usage across different age groups and contexts. The findings demonstrate that punctuation contributes to meaning-making in virtual environments by shaping politeness strategies, managing turn-taking, and constructing identities. The study also compares these functions across English, Uzbek, and Turkish digital discourse, revealing both universal and culture-specific trends. The implications highlight the importance of punctuation in digital pragmatics and open new perspectives for translation studies, intercultural communication, and language teaching.

Keywords: Punctuation, Pragmatics, Virtual Communication, CMC, Discourse Analysis

¹ Bilgi Teknolojileri ve Yönetim Üniversitesi, Pedagoji Bölümü Öğretim Görevlisi
E-posta: shoniyofovagulshoda@gmail.com ORCID: 0009-0008-8695-4935

Introduction

In the era of digital communication, punctuation has moved beyond its conventional function of marking sentence boundaries and clarifying syntactic relations. In computer-mediated communication (CMC), punctuation is often redefined as a pragmatic device that conveys meaning, emotion, and interpersonal stance. Platforms such as chats, SMS, and Telegram provide unique environments in which punctuation assumes roles traditionally filled by prosody, gesture, and facial expressions in face-to-face interaction. This transformation calls for a deeper investigation into the pragmatic dimension of punctuation, particularly as it contributes to meaning-making and social interaction in virtual contexts.

The significance of punctuation in digital discourse lies in its ability to replace or supplement paralinguistic cues. As Crystal (2006) notes, written communication in the digital sphere is “speech-like” in its immediacy but lacks the auditory and visual signals of spoken language. Users thus employ punctuation creatively to encode emotions, emphasize intentions, and regulate conversational flow. For example, the use of repeated exclamation marks (!!!) may serve as a substitute for a raised voice, while ellipses (...) often signal hesitation, suspense, or even irony (Dresner & Herring, 2010). This functional shift highlights the pragmatic potential of punctuation in online communication. Previous studies have illustrated how punctuation contributes to shaping identity, expressing solidarity, and negotiating power in CMC. Baron (2008) emphasizes that punctuation is not merely a mechanical feature of writing but a cultural marker, reflecting users’ social backgrounds, communicative goals, and group norms. In youth-oriented platforms such as instant messaging, punctuation patterns often diverge from standard written norms, creating hybrid forms of literacy (Tagliamonte & Denis, 2008). These deviations, far from being random, carry significant pragmatic meanings that contribute to interpersonal dynamics. In the Uzbek and Turkish contexts, where digital communication has become an integral part of daily life, punctuation takes on culturally embedded functions. For instance, multiple question marks (???) may indicate impatience or urgency, while repeated periods (...) can function as a politeness strategy, softening direct speech. Qodirova (2021) argues that such practices reflect the blending of linguistic traditions with new digital norms, forming what can be called a “pragmatic hybridity” of punctuation. Comparative studies show that while English users often employ punctuation for irony or sarcasm, Uzbek and Turkish speakers use it more frequently for emotional reinforcement and politeness strategies (Yoʻldoshev, 2019).

Methods

Research Design

This study employs a corpus-based qualitative and quantitative research design to investigate the pragmatic functions of punctuation in virtual communication, with a focus on chats, SMS, and Telegram discourse. The research follows a mixed-methods approach, combining frequency analysis of punctuation marks with discourse-pragmatic interpretation of their contextual functions. According to Biber, Conrad, and Reppen (1998), corpus linguistics allows for both statistical description and qualitative examination of linguistic phenomena. Therefore, this study integrates computational tools for data collection and coding with close discourse analysis to uncover the pragmatic roles of punctuation in online communication.

Data Collection

The corpus for this study was compiled from three primary sources:

1. Chats (WhatsApp, Messenger, and Telegram group discussions) – Approximately 3,000 messages collected from naturally occurring interactions among university students and professionals.
2. SMS Conversations – A set of 1,500 text messages obtained from consenting participants across different age groups (18–55).

3. Telegram Private Dialogues – Around 500 conversational turns extracted from bilingual users (Uzbek-English and Turkish-English) to capture cross-linguistic variation.

Coding Procedure

A two-stage coding process was adopted:

1. Quantitative Stage – Each punctuation mark was tagged using AntConc and Python-based text analysis tools. Frequencies were calculated for each punctuation type across different communication platforms.

2. Qualitative Stage – A subset of 500 messages was selected for close discourse analysis. These samples were coded for pragmatic functions such as politeness, emphasis, sarcasm, hesitation, emotional reinforcement, and turn-taking. The coding followed a framework adapted from Brown and Levinson's (1987) politeness theory and Herring's (2012) multimodal discourse analysis.

Inter-coder reliability was ensured by having two independent coders analyze 20% of the sample data. Cohen's kappa score was calculated at 0.82, indicating substantial agreement (Landis & Koch, 1977).

Cross-Cultural Comparison

Given the trilingual scope of the study (English, Uzbek, and Turkish), the analysis also incorporated a cross-cultural comparative dimension. Corpus samples were categorized according to language, and statistical tests (chi-square) were applied to determine whether differences in punctuation usage across languages were significant. This step was necessary, as prior studies suggest that punctuation strategies are often culturally coded (Baron, 2008; Qodirova, 2021).

Reliability and Validity

To ensure validity, the study adopted triangulation of methods—combining corpus analysis, discourse interpretation, and cross-cultural comparison. Reliability was enhanced by replicating frequency counts using two separate software tools (AntConc and Sketch Engine). Moreover, participants represented diverse age, gender, and educational backgrounds, which minimized sampling bias and strengthened the generalizability of findings.

Limitations

Despite its strengths, the methodology has limitations. First, the corpus size (5,000 messages) is relatively modest compared to large-scale CMC corpora. However, it was sufficient to identify patterns and provide qualitative depth. Second, since data were self-reported and voluntarily shared, certain registers of online communication (e.g., highly private or professional contexts) may not be fully represented. Finally, cultural interpretations of punctuation remain somewhat subjective, though mitigated by cross-checking between coders.

Results

Overview of Findings

The corpus analysis revealed clear patterns in the pragmatic use of punctuation across chats, SMS, and Telegram discourse. The three focal punctuation marks—ellipsis (...), exclamation mark (!), and question mark (?)—displayed distinct functions beyond their traditional grammatical roles. Quantitative data showed that ellipses accounted for 31% of all punctuation tokens, exclamation marks for 28%, and question marks for 26%, with other punctuation (e.g., multiple periods, unconventional sequences) making up the remaining 15%. This distribution underscores the multifunctionality of punctuation as a communicative tool in digital environments (Crystal, 2006).

Ellipsis (...): Ambiguity, Hesitation, and Softening

Ellipses were particularly frequent in SMS and Telegram dialogues, where they accounted for nearly 35% of punctuation use. Qualitative analysis showed that ellipses often signaled hesitation, emotional distance, or indirectness. For instance, in Uzbek messages, ellipses were used to soften direct requests ("Kelasan..." – "Will you come..."), aligning with politeness strategies described by Brown and Levinson (1987). In English

discourse, ellipses carried different pragmatic connotations, frequently used to indicate irony, sarcasm, or incompleteness (Tagliamonte & Denis, 2008). Turkish participants used ellipses primarily for narrative continuation or to imply suspense, often leaving thoughts “open-ended” in casual chats. These cross-cultural patterns suggest that while ellipses universally mark incompleteness, their pragmatic load varies according to cultural norms (Qodirova, 2021).

Exclamation Marks (!, !!, !!!): Emotion and Intensity

Exclamation marks emerged as the most emotionally charged punctuation, comprising 28% of the total dataset. They were often repeated (!!!) to amplify emotional intensity. In group chats, repeated exclamations served as solidarity markers, strengthening interpersonal bonds (“Yes!!!” or “Ha!!!” as expressions of excitement). English data indicated that exclamation marks were common in peer-to-peer contexts but considered inappropriate in professional or academic digital communication. In contrast, Uzbek and Turkish users frequently used exclamations even in semi-formal online settings, reflecting cultural tendencies toward expressiveness. Dresner and Herring (2010) argue that such repetition transforms punctuation into a pragmatic intensifier, a finding corroborated in the present corpus. Interestingly, exclamation marks often co-occurred with emojis, doubling their expressive force. For example, in Uzbek Telegram chats, “Zo’r!!! 😊” combined both punctuation and emoji to signal enthusiasm. This hybrid usage highlights the multimodal nature of digital discourse (Herring, 2012).

Question Marks (?, ??, ?!)

Question marks displayed multifunctional behavior, extending beyond their canonical role of indicating interrogatives. About 26% of punctuation tokens involved question marks, with over one-third appearing in emphatic or rhetorical contexts. Multiple question marks (???) were strongly associated with impatience or urgency, especially among younger users. In English chats, the combination “?!” was a frequent device to signal disbelief or shock, whereas in Uzbek and Turkish messages, multiple question marks were often interpreted as demanding clarification or immediate response. This supports Baron’s (2008) claim that punctuation in digital communication encodes social expectations of responsiveness. Moreover, rhetorical uses of question marks emerged across languages. For example, English users employed “Really?” to indicate skepticism, while Uzbek speakers used “Shundaymi???” in a similar pragmatic role. Such findings illustrate that question marks function as tools of stance-taking, shaping power and solidarity in virtual discourse.

Cross-Platform Differences

When comparing platforms, notable differences emerged in punctuation patterns:

Conclusion

This study has demonstrated that punctuation in virtual communication—specifically in chats, SMS, and Telegram discourse—serves as a powerful pragmatic resource. Far from being a mechanical tool for marking sentence boundaries, punctuation assumes new interactional roles in digital discourse. The findings indicate that punctuation functions as a substitute for prosody and gestures, allowing users to express emotions, regulate turn-taking, and construct social identities in the absence of physical cues.

The analysis revealed several key insights:

1. Ellipses often conveyed hesitation, indirectness, or irony, with cultural variation across languages: Uzbek users employed ellipses to soften requests, Turkish speakers used them for narrative continuation, and English speakers employed them for sarcasm.
2. Exclamation marks emerged as emotional amplifiers and solidarity markers, with Turkish users displaying the highest intensity of usage. Their co-occurrence with emojis highlighted the multimodal nature of digital communication.
3. Question marks, particularly in repeated or unconventional forms, were multifunctional. They expressed urgency, skepticism, and rhetorical stance, reflecting cultural norms of responsiveness and expressiveness.

4. Cross-cultural comparison confirmed that while some pragmatic functions of punctuation are universal, others are deeply rooted in cultural traditions and communicative norms.

5. Platform differences also influenced punctuation practices: WhatsApp encouraged expressive punctuation, SMS favored ellipses due to brevity, and Telegram balanced both informal and semi-formal punctuation use.

Overall, the study underscores that punctuation in digital discourse is shaped by the intersection of linguistic, cultural, and technological factors. Its role in digital pragmatics requires linguists to broaden traditional conceptions of punctuation, acknowledging its interactional and semiotic functions.

These findings have practical implications for intercultural communication, translation studies, and digital literacy. Teachers, translators, and communication specialists must be aware of the pragmatic meanings embedded in punctuation to avoid misunderstandings in multilingual and multicultural contexts. Future research should expand to larger datasets and additional languages, incorporating multimodal analysis of punctuation alongside emojis, GIFs, and other digital symbols.

In sum, punctuation in digital discourse is not trivial. It is a culturally rich and pragmatically versatile resource that shapes how individuals express themselves and connect with others in the digital age.

References

- Androutsopoulos, J. (2014). Moments of sharing: Entextualization and linguistic repertoires in social networking. *Journal of Pragmatics*, 73, 4–18. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2014.07.013>
- Baron, N. S. (2008). *Always on: Language in an online and mobile world*. Oxford University Press.
- Biber, D., Conrad, S., & Reppen, R. (1998). *Corpus linguistics: Investigating language structure and use*. Cambridge University Press.
- Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2006). *Language and the Internet* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Dresner, E., & Herring, S. C. (2010). Functions of the nonverbal in CMC: Emoticons and illocutionary force. *Communication Theory*, 20(3), 249–268. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2010.01362.x>
- Herring, S. C. (2004). Computer-mediated discourse analysis: An approach to researching online communities. In S. A. Barab, R. Kling, & J. H. Gray (Eds.), *Designing for virtual communities in the service of learning* (pp. 338–376). Cambridge University Press.
- Herring, S. C. (2012). Grammar and electronic communication. In C. Chapelle (Ed.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics* (pp. 2321–2330). Blackwell.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations* (2nd ed.). Sage Publications.
- Leech, G. (1983). *Principles of pragmatics*. Longman.
- Qodirova, N. (2021). Virtual kommunikatsiyada belgilar va ramzlarning pragmatik talqini. *Filologiya masalalari*, 2, 45–52.
- Tagliamonte, S. A., & Denis, D. (2008). Linguistic ruin? LOL! Instant messaging and teen language. *American Speech*, 83(1), 3–34. <https://doi.org/10.1215/00031283-2008-001>
- Várallyai, L. (2017). Ellipsis and pragmatic markers in online discourse. *Pragmatics and Society*, 8(4), 529–550. <https://doi.org/10.1075/ps.8.4.02var>
- Yoʻldoshev, M. (2019). *Internet tilshunosligi asoslari*. Toshkent: Fan.

**AZERBAIJAN DİLİNİN FONKSİYONEL GELİŞİMİNDE VE ULUSAL DİL
POLİTİKASINDA YAPAY ZEKANIN ROLÜ****(DİJİTAL PERSPEKTİFLER)****THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE FUNCTIONAL DEVELOPMENT OF
THE AZERBAIJAN LANGUAGE AND IN NATIONAL LANGUAGE POLICY****(DIGITAL PERSPECTIVES)**

Ahmedova Elnara Huseynağa¹

Bu makale, yapay zekâ (YZ) teknolojilerinin Azerbaycan dilinin gelişimi üzerindeki etkisini kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Çalışmanın amacı, yapay zekânın dil koruma, öğretme, öğrenme ve modern teknolojik platformlarda kullanma alanındaki rolünü belirlemektir. Makale, YZ'nin Azerbaycan diline dil teknolojileri, otomatik çeviri, konuşma tanıma, metin oluşturma ve diğer uygulamalarla entegrasyonu bağlamında sağladığı fırsatları analiz etmektedir. Aynı zamanda, bu teknolojilerin dilin yapısal özelliklerine uyarlanmasının önemi ve mevcut zorluklar da ele alınmaktadır. Analitik ve karşılaştırmalı yöntemlere dayanan çalışma hem teorik bilgiyi hem de pratik örnekleri bir araya getirmektedir. Sonuç olarak, YZ'nin Azerbaycan dilinin dijital ortamda geliştirilmesi için stratejik bir araç olduğu sonucuna varılmakta ve bu alanda geleceğe yönelik öneriler sunulmaktadır. Bu çalışma, yapay zekâ teknolojilerinin Azerbaycan dili üzerindeki özel etkilerini sistematik olarak analiz etmeye yönelik ilk girişimlerden biridir. Makale, Azerbaycan dilinde dil modellerinin pratik uygulamalarını, sözcüksel ve dilbilgisel zenginleştirme üzerindeki etkilerini ve otomatik çeviri, konuşma tanıma ve metin oluşturma alanlarındaki yenilikleri ayrıntılı olarak incelemektedir. Bu bağlamda, araştırma hem teorik hem de uygulamalı açıdan yenilikçi niteliktedir.

Dünyada yapay zekânın hızla gelişmesi ışığında, ulusal dillerin bu teknolojiye uyarlanması ciddi bir önem taşımaktadır. Azerbaycan dilinin dijital ortamda daha aktif kullanımı, teknolojik sistemlere entegrasyonu ve yapay zekâ aracılığıyla incelenmesi günümüzün zorunlu zorlukları arasındadır. Bu bağlamda, konu hem akademik çevreler hem de devlet dil politikaları açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu araştırma, Azerbaycan dilinin dijital geleceğinin inşası açısından stratejik öneme sahiptir. Yapay zekâ teknolojilerinin doğru uygulanması sayesinde dilin korunması, incelenmesi ve yaygınlaştırılması daha etkili bir şekilde gerçekleştirilebilir. Aynı zamanda, araştırma sonuçları devlet ve eğitim politikalarında, teknolojik projelerin hazırlanmasında ve dijital ürünlerin yerleştirilmesinde kullanılabilir.

Anahtar kelimeler: ulusal dil, dil politikası, yapay zekâ

Abstract

This article comprehensively examines the impact of artificial intelligence (AI) technologies on the development of the Azerbaijani language. The aim of the study is to determine the role of artificial intelligence in language preservation, teaching, learning, and its use in modern technological platforms. The article analyses the opportunities provided by AI in the context of its integration with Azerbaijani language technologies, automatic translation, speech recognition, text generation, and other applications. It also addresses

¹ Sumgayıt Devlet Üniversitesi, öğretmen, elnara.ahmadova@sdu.edu.az

the importance of adapting these technologies to the structural features of the language and existing challenges. Based on analytical and comparative methods, the study combines both theoretical knowledge and practical examples. Consequently, it concludes that AI is a strategic tool for the development of the Azerbaijani language in the digital environment and offers recommendations for the future in this field. This study is one of the first attempts to systematically analyse the specific effects of artificial intelligence technologies on the Azerbaijani language. The article examines in detail the practical applications of language models in the Azerbaijani language, their effects on lexical and syntactic enrichment, and innovations in the fields of automatic translation, speech recognition, and text generation. In this context, the research is innovative from both a theoretical and practical perspective.

In light of the rapid development of artificial intelligence worldwide, adapting national languages to this technology is of serious importance. The more active use of the Azerbaijani language in the digital environment, its integration into technological systems, and its study through artificial intelligence are among the essential challenges of today. In this context, the subject is of great importance both for academic circles and for state language policies. This research is of strategic importance for the construction of the digital future of the Azerbaijani language. Thanks to the correct application of artificial intelligence technologies, the preservation, study and dissemination of the language can be achieved more effectively. At the same time, the research results can be used in state and education policies, in the preparation of technological projects and in the localisation of digital products.

Keywords: national language, language policy, artificial intelligence

Giriş

Dilin korunması ve geliştirilmesi, her milletin ulusal kimliğinin, kültürünün ve tarihinin temel direklerinden biridir. Küreselleşme ve teknolojik gelişme çağında, dili hem günlük kullanımda hem de bilimsel ve teknik alanlarda canlı tutmak için yeni araçlara ihtiyaç duyulmuştur. Yapay zekâ (YZ) teknolojileri bu araçlar arasında önemli bir yer tutmaktadır. 21. yüzyılın teknolojik devrimi, yapay zekânın ekonomiden sağlık hizmetlerine, eğitimden sanata kadar çeşitli alanlara nüfuz etmesiyle birlikte gelmiştir. Bu devrim niteliğindeki değişimler, dil üzerinde de etkili olmuş ve dilin işlenmesi, incelenmesi, çevirisi ve uygulama alanlarında köklü değişikliklere yol açmıştır. Küreselleşen dünyada giderek yaygınlaşan ve popülerliği artan Yapay zekâ programlarının çeşitli bilim alanlarına uygulanması, dilbilimciler de dahil olmak üzere tüm bilim alanlarında araştırma yapan bilim insanlarının ilgi odağı haline gelmiştir. Yapay zekâ sorunu son zamanlarda dilbilimde önemli bir araştırma konusu haline gelmiş ve bu alanda yapılan bilimsel çalışmaların sayısı her geçen gün artmaktadır. J.L. Loryer, S. Russell, D. Smolin, B. Sakın, Ç.G. Çetiner, R.A. Özdemir, N. Akkaya, H. Çivgin, V. Devyatkov, A. Zhdanov vb. yazarların çalışmaları, yapay zekânın dil gelişimi üzerindeki etkisini incelemiştir. Azerbaycan dilbiliminde bu konuda yeterli bilimsel çalışma bulunmamakla birlikte, M. Mammadov ve K. Isganderova gibi araştırmacıların çalışmalarında yapay zekâ ve dil arasındaki ilişkiye dair bilimsel görüşlere yer verilmiştir.

Azerbaycan dilinin güncel teknolojik zorluklara uyarlanması ve dijital platformlarda güçlendirilmesi konusu, son yıllarda hem devlet kurumlarının hem de bilim ve eğitim kurumlarının ilgi odağı haline gelmiştir. Bu bağlamda, yapay zekâ teknolojilerinin Azerbaycan dilinin gelişimindeki rolü bir araştırma konusu haline gelmiştir. Azınlık dillerinin dijital güvenliği ve gelecek nesillere aktarımı için modern teknolojilerin devreye

alınmasının gerekli olduğu bilinmektedir. Yapay zekâ araçları, dilin morfolojik, sözdizimsel, sözcüksel ve anlamsal özelliklerinin analizi, işlenmesi ve uygulanması için yeni fırsatlar yaratmaktadır.

Bu bilimsel makalenin amacı, yapay zekânın Azerbaycan dilinin korunması, öğretilmesi, öğrenilmesi ve yaygınlaştırılmasındaki rolünü analiz etmek, mevcut teknolojik fırsatları ve zorlukları değerlendirmek ve gelecekteki gelişim beklentilerini belirlemektir. Makalede hem küresel eğilimler hem de yerel düzeyde yürütülen projeler ve araştırmalar incelenecektir.

Yapay zekâ (YZ), insan zekâsının doğasında bulunan düşünme, öğrenme, analiz ve karar alma işlevlerini teknolojik araçlarla hayata geçirmeyi amaçlayan bir alandır. Bu alan, makine öğrenimi, derin öğrenme, sinir ağları ve doğal dil işleme (NLP) gibi alt alanları bir araya getirir. Yapay zekânın dil teknolojileriyle entegrasyonu, insan-dil ilişkilerinde niteliksel olarak yeni bir aşama açmıştır. Özellikle doğal dil işleme teknolojileri sayesinde bilgisayarlar, dilin morfolojik, sözdizimsel, anlamsal ve pragmatik düzeylerini analiz edip işleyebilmektedir.

NLP, dil ve yapay zekânın kesişim noktasında önemli bir yere sahiptir. Bu alanın temel amacı, insan dili ve bilgisayarlar arasında doğal iletişimi mümkün kılmak, "bir arayüz oluşturmak, insanların bilgisayarlardan daha etkili ve yaygın bir şekilde yararlanabileceği koşullar yaratmaktır". (5, s.23) Bu amaçla geliştirilen algoritmalar ve modeller, insan konuşmasını anlama, metinleri analiz etme, yeni metinler oluşturma ve hatta üslup, anlam, bağlam gibi karmaşık bileşenleri ayırt etme yeteneğine sahiptir. Bu bağlamda, yapay zekâ teknolojilerinin dili yalnızca bir iletişim aracı olarak değil, aynı zamanda bir bilgi taşıyıcısı ve kültürel kod olarak da işlemesi büyük önem taşımaktadır. Küresel olarak, GPT (Generative Pre-trained Transformer), BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers), T5 (Text-to-Text Transfer Transformer) gibi dil modelleri halihazırda birçok dilde yüksek performans göstermektedir. Bu modeller, çeşitli dillerde çeviri, düzenleme, soru-cevap, öğretme ve oluşturma işlevlerini başarıyla gerçekleştirebilmektedir. Bazı durumlarda, insan seviyesinde konuşma bile mümkündür.

Ancak bu teknolojilerin her dile uygulanabilmesi için, o dile ait büyük ölçekli metinlerin, sözlük veri tabanlarının ve yapılandırılmış verilerin varlığı önemli bir koşuldur. Yapay zekânın dil üzerindeki etkisi yalnızca teknik yönlerle sınırlı değildir. Aynı zamanda dilin sosyal ve işlevsel dinamiklerini de etkiler. Yeni terimlerin ortaya çıkışı, dilin üslup ve yapısal özelliklerindeki değişimler ve otomatik iletişim biçimlerinin yaygınlaşması gibi süreçler, bu teknolojilerin dilin yaşamındaki rolünü daha da artırmaktadır.

Azerbaycan dili bu dönüşümün dışında bırakılamaz. Yapay zekânın yeteneklerinin incelenmesi ve uygulanması, bu dilin teknolojik olarak hayatta kalması ve gelişmesi için gerekli ve stratejik öneme sahiptir.

Azerbaycan dilinin dijital alanı- bu dilin internette, teknolojik platformlarda ve yapay zekâ tabanlı sistemlerde temsil düzeyi- ulusal bilgi güvenliği ve dilin sürdürülebilir gelişimi açısından modern zamanlarda stratejik öneme sahiptir. Bir dilin dijital dünyada varlığını sürdürebilmesi ve gelişebilmesi için kelime dağarcığı, metin derlemleri, fonetik ve sözdizimsel analiz veri tabanlarının yanı sıra doğal dil işleme için yapılandırılmış kaynaklara sahip olması önemlidir.

Son yıllarda Azerbaycan dilinin dijitalleştirilmesine yönelik bir dizi olumlu girişim hayata geçirilmiştir. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi (ANAS), yükseköğretim kurumları ve çeşitli teknoloji girişimleri bu alanda faaliyet göstermektedir. Özellikle "Azerbaycan Dili Ulusal Derlemi" projesi bu yönde atılan önemli adımlardan biri olarak kabul edilmektedir.

Bu derlem, çeşitli alanlardan yüz binlerce cümle, metin ve ifade örneği toplayarak dil analizi için kullanılabilir hale getirmiştir. (Mesud külliyatı)

Ayrıca, Azerbaycan dilinde çalışan çevrimiçi sözlükler (örneğin, "Azerbaycan Dili Açıklamalı Sözlük", "Yazım Sözlüğü"), yazım denetimi araçları ve elektronik öğrenme kaynakları da dijital alanı zenginleştirmeye hizmet etmektedir. Ayrıca, "Dilmanc" projesi kapsamında oluşturulan çeviri sistemleri ve konuşmayı metne dönüştürme teknolojisi, bu alandaki ilk yenilikçi adımlar olarak kabul edilmektedir.

Ancak, Azerbaycan dilinin dijital temsilde hala ciddi eksiklikler bulunmaktadır. Başlıca sorunlardan biri, doğal dil işleme için yeterli miktarda yapılandırılmış bilgi ve açık kaynaklı kaynakların eksikliğidir. Küresel yapay zekâ modellerinin Azerbaycan diliyle çalışması için gerekli olan büyük ölçekli ve çeşitli veri tabanları sınırlı ve eksiktir. Bu durum, yapay zekâ tabanlı sistemlerin bu dilde yüksek kaliteli sonuçlar sağlamasını zorlaştırmaktadır.

Aynı zamanda, sosyal ağlar ve medya kaynakları aracılığıyla toplanan bilgilerin standartlaştırılamaması, dili çarpıtan gayriresmî yapıların yaygınlaşması da sorunlar yaratmaktadır. Bu bağlamda, dijital alanın düzenlenmesi, kaliteli içerikle zenginleştirilmesi ve dilin teknolojik platformlarda doğru kullanımının teşvik edilmesi büyük önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, Azerbaycan dilinin dijitalleşme düzeyi henüz erken bir aşamadır ve yapay zekâ teknolojilerinin etkin kullanımı için bu alanda daha sistematik ve tutarlı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Yapay zekâ teknolojilerinin dil alanındaki uygulama alanları genişir ve sürekli gelişmektedir. Bu teknolojiler Azerbaycan diline de uygulandığında, dilin öğrenilmesi, kullanılması, korunması ve geliştirilmesi yönünde önemli sonuçlar sağlayabilir. Bu uygulama alanlarının ana yönleri aşağıda listelenmiştir:

1. Çeviri Sistemleri

Yapay zekânın çeviri alanında en sık kullanıldığı alan otomatik metin çevirisidir. Google Translate, DeepL ve Microsoft Translator gibi platformlar, birçok dil için yüksek hassasiyetli çeviri hizmetleri sunmaktadır. Bu sistemlerde Azerice de yer almaktadır, ancak çeviri kalitesi bazı durumlarda hâlâ yetersizdir. Bunun nedeni, Azerice için sınırlı eğitim verilerinin bulunmasıdır. Yerel girişimlerden biri olan "Dilmanc" projesi, Azericeden diğer dillere ve diğer dillere çeviri yapabilme olanağı sağlayarak bu alanda ilk temelleri oluşturmuştur.

2. Ses Tanıma ve Metin Sentezleme Teknolojileri

Yapay zekânın bir diğer uygulama alanı da konuşma tanıma ve metinden sese dönüştürme teknolojileridir. Engelli bireyler için kapsayıcı fırsatlar yaratmanın yanı sıra, bu teknolojiler mobil asistanlar, otomatik çağrı merkezleri ve dil öğrenme araçları için de kullanılmaktadır. Başlangıçta konuşma tanıma sistemleri Azerice olarak geliştirilmiş olsa da etkinlikleri sınırlıdır ve daha yüksek kaliteye ulaşmak için fonetik korpusların artırılması gerekmektedir.

3. Otomatik Düzenleme ve Düzeltme Araçları

Yapay zekâ tabanlı dil düzeltme araçları, metinlerin yazım, dil bilgisi ve üslup açısından kontrol edilmesini mümkün kılar. Grammarly gibi uluslararası platformlar İngilizce için güçlü özellikler sunsa da, Azerice için bu alanda henüz geniş yeteneklere sahip bir sistem bulunmamaktadır. Son yıllarda ANAS ve üniversitelerde bu yönde yapılan araştırma ve programlama çalışmaları sonucunda ilk düzenleme araçları oluşturulmuştur.

Sohbet Robotları ve Dil Öğrenme Uygulamaları

Kullanıcıyla doğal dil aracılığıyla iletişim kurmayı sağlayan sistemler olan sohbet robotu teknolojisi, yapay zekânın dil alanında yaygın olarak kullanıldığı bir diğer alandır. Bu teknoloji hem müşteri hizmetlerinde hem de eğitim platformlarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Sohbet robotu tabanlı öğrenme sistemleri (örneğin, dil öğretimi için mobil uygulamalar) Azerbaycan'da giderek geliştirilmektedir. Bu sistemler, bireysel ve uyarlanabilir öğrenmeyi mümkün kılarak kullanıcıya seviyesine uygun materyaller sunar.

5. İçerik Oluşturma ve Yaratıcı Yazarlık (4. s. 83)

Üretken yapay zekâ modelleri artık yalnızca bilgiyi işlemekle kalmıyor, aynı zamanda yeni içerikler de oluşturabiliyor: örneğin hikâye yazmak, deneme yazmak, şiir veya konuşma oluşturmak gibi. Bu teknolojiler, Azerbaycan dilinde yaratıcı yazarlık sürecinde de kullanılabilir. Bu, hem dilin işlevsel yeteneklerini genişletiyor hem de genç neslin yazılı anlatım becerilerini destekliyor.

Son yıllarda Azerbaycan dilinde yapay zekâ teknolojilerinin uygulanması alanında bir dizi önemli proje hayata geçirilmiş ve bu alana olan ilgi artmıştır. Yerel girişimler, dünya çapında mevcut kaynaklar ve teknolojik imkânlarla karşılaştırıldığında ölçek olarak sınırlı olsa da, bu yönde atılan ilk adımlar önemlidir ve gelecekteki gelişmelerin temelini oluşturmaktadır.

Dilmanc projesi. Azerbaycan'da yapay zekâ alanında en bilinen projelerden biri "Dilmanc" projesidir. Proje kapsamında otomatik çeviri sistemi, konuşma tanıma ve sentezi ve mobil sözlük uygulamaları geliştirilmiştir. Dilmanc programı, Azerbaycan dilini hem yazılı hem de sözlü olarak işleyebilen ilk yerel teknolojik çözümlerden biridir. Proje, özellikle çeviri ve seslendirme alanında belirli başarılar elde etmiş ve devlet ve halk tarafından desteklenmiştir.

Konuşma Tanıma ve TTS Sistemleri. Azerbaycan'da, birçok girişim ve bireysel programcı, konuşmadan metne ve metinden sese dönüştürmenin (TTS) tersi alanında ilk sistemleri geliştirmiştir. Bu sistemler temel olarak yapay zekânın derin öğrenme ve sinir ağı teknolojilerine dayanmaktadır. Bazı mobil uygulamaların yanı sıra engelliler için kapsayıcı eğitim ve yardımcı teknolojiler de bu sistemleri kullanmaya başlamıştır. Dil öğrenme platformları ve sohbet robotları. Azerbaycan dilinin öğretimini amaçlayan bir dizi platform ve mobil uygulama geliştirilmektedir. Yapay zekâ tabanlı eğitim sohbet robotları ve bireysel uyarlanabilir öğrenme sistemleri sayesinde kullanıcıların dil seviyesine uygun etkileşimli öğrenme mümkündür. Bu araçlar, eğitim kurumlarında ek öğretim araçları olarak da kullanılabilir. Açık veri pazarları ve akademik projeler. Bazı üniversiteler, özellikle Azerbaycan Devlet Ekonomi Üniversitesi, Bakü Devlet Üniversitesi, ADA Üniversitesi ve diğer yükseköğretim kurumları, yapay zekâ ve doğal dil işleme üzerine araştırmalar yürütmektedir. Bu çalışmalar ağırlıklı olarak otomatik morfolojik analiz, dilbilgisi düzeltme, sözcüksel analiz ve anlamsal işleme gibi alanlara odaklanmaktadır. Ayrıca, "açık veri" girişimleri çerçevesinde Azerbaycan diliyle ilgili verilerin paylaşımı teşvik edilmektedir. (2, s.48)

Azerbaycan dilinin yapay zekâ teknolojilerinde tam teşekküllü uygulanması için mevcut fırsatların yanı sıra, bir dizi ciddi sorun ve zorluk da bulunmaktadır. Bu sorunlar teknik, kurumsal, bilimsel ve sosyal boyutları kapsamaktadır.

Yapay zekâ modellerinin yüksek performansla çalışabilmesi için, büyük ölçekli, yapılandırılmış ve artırılmış dil kaynaklarına (metin derlemi, konuşma örnekleri, morfolojik ve sözdizimsel analizler) ihtiyaç duyulmaktadır. Azerbaycan dili için bu tür kaynakların sayısı ve kalitesi hala düşüktür. Çok sayıda metin elektronik ortamda mevcut olmasına

rağmen, bunların yapılandırılması ve algoritmalara uygun bir formata dönüştürülmesi henüz gerçekleştirilmemiştir.

Azericenin dijital ortamlarda kullanımı genellikle dil kurallarına uymamaktadır. Yazım ve dil bilgisi kurallarının ihlali, kısaltmaların ve özellikle sosyal ağlarda ve çevrimiçi medyada yaygınlaşan gayriresmî ifadeler, dilin dijital teknolojiler tarafından doğru bir şekilde tanınmasını engellemektedir. Bu durum, yapay zekâ sistemlerinin arızalanmasına yol açmaktadır. Yapay zekâ alanında çalışan uzmanların sayısı artıyor, ancak dil teknolojileri alanında uzmanlaşmış, yani hem dilbilimsel hem de programcı bilgisine sahip kişilerin sayısı hâlâ sınırlı. Bu durum, projelerin hem kalitesini hem de ölçeğini etkiliyor.

Uluslararası teknoloji şirketlerinin ürünleri (örneğin Siri, Alexa, Google Asistan) Azerice'yi desteklemiyor veya çok sınırlı bir ölçüde destekliyor. Bu durum, dijital bir asimetri yaratıyor ve Azerice'nin rekabet gücünü zayıflatıyor.

Çoğu proje devlet veya özel girişimler aracılığıyla hayata geçiriliyor, ancak uzun vadeli kalkınma istikrarlı finansman ve teknolojik altyapı desteği gerektiriyor. Teknolojik temelde sürdürülebilir kalkınma için devlet, özel sektör ve bilimsel kurumlar arasında sinerji yaratmak önemli.

Azerice, morfolojik olarak zengin ve sözdizimsel olarak esnek bir dildir. Bu durum, yapay zekâ sistemlerinin dili incelemesini ve analiz etmesini zorlaştırıyor. Kelimelerin çok sayıda ek alması, kelime diziminde özgürlük ve eş anlamlıların bolluğu gibi faktörler ek zorluklar yaratıyor. Azerbaycan dilinin yapay zekâ teknolojileriyle bütünleştirilmesi hem dilin modern çağda korunması hem de dijital ortamlarda aktif kullanımı açısından büyük stratejik öneme sahiptir. Bu doğrultuda başarılı sonuçlar elde etmek için bir dizi pratik ve bilimsel önlem alınmalıdır.

Yapay zekânın Azerbaycan diliyle uyumlu çalışmasının temel koşulu, yüksek kaliteli ve geniş kapsamlı dil kaynaklarının mevcudiyetidir. Bu amaçla:

Ulusal metin derlemelerinin hacmi artırılmalı ve güncellenmelidir.

Fonetik ve sözdizimsel analiz için dil örnekleri sistematik olarak toplanmalıdır.

Kaynaklar açık kaynak kodlu olarak paylaşılabilir ve böylece hem yerel hem de uluslararası araştırmacıların erişimine açılabilir.

Yükseköğretim kurumlarında "dil teknolojileri", "doğal dil işleme", "yapay zekâ ve filoloji" gibi uzmanlık gerektiren konuların öğretimi yaygınlaştırılmalıdır. Çeşitli fakülteler (filoloji, bilgi teknolojileri, matematik) arasındaki iş birliği güçlendirilmelidir.

Aynı zamanda, yapay zekâ ve Azerbaycan dili üzerine araştırma merkezlerinin kurulması, uzun vadeli kalkınmanın temelini oluşturabilir. Yapay zekâ ortamında Azerbaycan dilinin korunması ve geliştirilmesi için devlet düzeyinde bir politika geliştirilmeli ve bu alanla ilgili dijital dil politika belgeleri hazırlanmalıdır. Bu kapsamda şunlar yer alabilir:

Teknoloji platformlarında dil desteği için teşvikler,

Açık projelerin finansmanı,

Devlet kurumlarının iç iletişim sistemlerinde yapay zekânın uygulanması (5, s.25)

Girişimler, teknoloji şirketleri ve programcı dernekleri bu alanda aktif hale getirilmeli ve Azerbaycan diliyle çalışan sohbet robotları, mobil uygulamalar, otomatik editörler ve çeviri sistemleri geliştirmeleri desteklenmelidir. Ayrıca, bu ürünleri uluslararası pazarlara sunmak için dil veri tabanlarının çok dilli sürümleri oluşturulmalıdır.

Kullanıcılar arasında dilin doğru kullanımı konusunda farkındalık kampanyaları yürütülmeli ve sosyal ağlarda ve dijital platformlarda dil bilgisi kurallarına uyulması teşvik

edilmelidir. Bu, hem yapay zekâ sistemlerinin kalitesini artıracak hem de dil bozulmasını önleyecektir.

Sonuç

21. yüzyılın en önemli bilimsel ve teknolojik devrimlerinden biri olan yapay zekâ teknolojileri, dil ve iletişim alanında ve çeşitli alanlarda köklü değişikliklere yol açmıştır. Azerbaycan dili bu sürecin dışında bırakılamaz. Aksine, yapay zekânın olanaklarından yararlanılarak Azerbaycan dilinin dijital dünyadaki konumunu güçlendirmek ve gelecek nesiller için daha erişilebilir ve işlevsel hale getirmek mümkündür.

Belirtildiği gibi, yapay zekâ, Azerbaycan dilinin gelişiminde üç ana yönde rol oynayabilir:

- Dilin korunması ve arşivlenmesi;
- İşlevsel yeteneklerinin artırılması;
- Çalışma ve kullanım alanlarının genişletilmesi.

Ancak bu fırsatların hayata geçirilmesi için bir dizi engelin aşılması gerekmektedir. Sınırlı dil kaynakları, düşük teknolojik destek seviyesi, nitelikli personel eksikliği ve devlet düzeyinde koordineli faaliyetlerin eksikliği, bu alandaki temel zorluklardır.

Gelecekte, yapay zekanın Azerbaycan diliyle etkileşimi daha da derinleşecek ve bu alanda başarıya ulaşmak için devlet, yükseköğretim kurumları, özel sektör ve kamu arasında etkili bir iş birliği şarttır. Bu iş birliği ve stratejik yaklaşım sağlanırsa, Azerbaycan dili hem tarihi kimliğini koruyacak hem de dijital dönüşüm çağının önde gelen dillerinden biri haline gelecektir.

Kaynaklar

- Alguliyev, R., Jafarov Y., Yusifov, F., Gurbanova, A. "Bilgi güvenliğinin güncel çok disiplinli bilimsel ve pratik sorunları" IV. Cumhuriyet Konferansı, 14 Aralık 2018 Elektronik ulusal devlet: Azerbaycan dilinin korunması ve geliştirilmesi için fırsatlar ve beklentiler. S. 8 – 12
- Isgandarova, K. Azerbaycan'da Yabancı Dil Öğretiminde Yapay Zekâ Yenilikleri. Azerbaycan Okulu | Azerbaycan Eğitim Araştırmaları Dergisi | 2025. №1(710). -S.111-116
- Rzayev, S.Z. "Dijital Devlette Yapay Zekâ Uygulamalarının Başarılı Yabancı Örnekleri ve Azerbaycan'da Kullanım İmkanlarının Değerlendirilmesi" dergisi. Bakü, 2021. -83 sayfa.
- Mahmudov, M. Yapay zekanın dil sorunları. Bakü, "Bilim ve Eğitim", 2024, 376 sayfa. 8. Guliyev, N. (2020). Modern dilbilim ve teknoloji. Bakü: Bilim ve Eğitim, 176 sayfa.
- Mahmudov, M. Yapay zekâ sorunları bağlamında Azerbaycan dilinin ulusal külliyatı. Ulusal lider Haydar Aliyev'in 100. yıldönümü ve Uluslararası Anadil Günü'ne ithaf edilen "Azerbaycan dilinin BİT sorunları, Azerbaycan dilinin BİT sorunları" Cumhuriyet bilimsel ve pratik konferansı, 21-22 Şubat 2023, s.22-29
- Yapay zekâ çağında dilin önemi. AZERTAC: Bilim ve eğitim. 02.09.2019 [15:14] Yapay zekâ çağında dilin önemi – AZERTAC IMG-20250718-WA0002 (1).pdf

**ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ VE KAZAK TÜRKÇESİ ARASINDAKİ DİLSEL
SÜREKLİLİK: SAHT BOL- / SAK BOL- FİİLİ¹****LINGUISTIC CONTINUITY BETWEEN KIPCHAK TURKIC WITH ARMENIAN LETTERS
AND KAZAKH TURKIC: THE VERB SAHT BOL- / SAK BOL-**

Lütfiye GÜVENÇ²

Özet

Türk yazı dili tarihi içinde önemli bir yere sahip olan Tarihi Kıpçak Türkçesi, farklı coğrafi bölgelerde ve üç ayrı alfabe ile yazılmış metinler aracılığıyla kendini göstermiştir. 13. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar kullanımda olan bu yazı dili, coğrafi ve işlevsel bağlamda üç gruba ayrılarak incelenmektedir: 1. Karadeniz'in kuzeyinde Deşt-i Kıpçak sahasında kullanılmış olan Kıpçak Türkçesi, 2. Suriye ve Mısır bölgesinde kullanılmış olan Memluk Kıpçak Türkçesi, 3. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, Kırım bölgesinde 13. yüzyılda başlayan Kıpçak-Ermeni ilişkisinin, sonraki yüzyıllarda ticaret ve komşuluk bağlarının gelişmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu yazı diline ait en önemli belgeler, 16. ve 17. yüzyıllarda batı Ukrayna'da, özellikle Kamenets-Podolsk ve Lviv bölgelerinde üretilmiştir. Bu belgeler hem konuşma dili hem de dinî metinler açısından büyük bir öneme sahiptir. Tarihi Kıpçak Türkçesi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazı dili hâline gelen çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazak Türkçesi ile dilsel bir süreklilik göstermektedir.

Türkçenin tarihsel gelişimi içinde, tarihi ve çağdaş lehçeler arasındaki etkileşim, iletişim, geçiş ve ayrılma süreçlerinin, lehçe ilişkilerinin belirlenmesinde yazı dili malzemesi çok önemlidir. Çünkü dilin sürekliliği, süreklilik dâhilinde gelişimi hem dilin kendisi hem de o dilin yarattığı kültür dünyası açısından oldukça anlamlıdır. Bu bağlamda Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ve Kazak Türkçesi arasında leksik, semantik ve gramere ilişkin paralellikler bulunmaktadır. Bu paralelliklerin önemli bir bölümü de fiillerde tezahür eder.

Bu çalışmada, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde *saht bol-*, Kazak Türkçesinde *sak bol-* biçiminde kullanılan ve “dikkatli ol-, uyanık ol-” anlamlarına gelen birleşik fiil değerlendirilecektir. Değerlendirme yapılırken söz konusu fiilin her iki yazı dilindeki örnekleri, bu örneklerdeki anlamları tespit edilecek, fiilin yapısı ile ilgili görüş de belirtilecektir. Ayrıca, fiilin yapısal analizi yapılacak ve tarihi Türk dili ile çağdaş Türk lehçelerine ait diğer yazılı malzemelerle karşılaştırılarak fiilin lehçeler arasındaki anlam sürekliliği ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, Kazak Türkçesi, Türk lehçeleri arasındaki süreklilik, *saht bol-* / *sak bol-* “dikkatli ol-, uyanık ol-”

Abstract

Within the history of the Turkish written language, Historical Kipchak Turkic occupies an important place, having manifested itself through texts composed in different geographical regions and in three different alphabets. This written language, which remained in use from the 13th to the 17th century, is studied by being divided into three groups in terms of geographical and functional context: (1) Kipchak Turkic used in the Dasht-i Kipchak region to the north of the Black Sea, (2) Mamluk Kipchak Turkic used in the Syrian and Egyptian territories, and (3) Kipchak Turkic With Armenian Letters. Kipchak

¹ Bu çalışma Erciyes Üniversitesi BAP Birimi tarafından SBAÜ-2024-13423 numaralı ADEP olarak desteklenmektedir. Söz konusu destekten dolayı Erciyes Üniversitesi BAP Birimine teşekkür ederim.

² Dr., Novi Pazar Türk Kültür Merkezi – Sırbistan, Erciyes Üniversitesi – Türkiye, lguvenc@erciyes.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7619-2641

Turkic With Armenian Letters emerged as a consequence of the Kipchak–Armenian contact that began in the Crimean region in the 13th century and developed in the subsequent centuries as a result of the expansion of trade and neighborhood relations. The most significant documents belonging to this written language were produced in the 16th and 17th centuries in western Ukraine, particularly in the regions of Kamianets-Podilskyi and Lviv. These documents are of great importance both with respect to the spoken language and religious texts. Historical Kipchak Turkic displays linguistic continuity with Kazakh Turkic, one of the contemporary Kipchak dialects that became a written language in the second half of the 19th century.

In the historical development of Turkish, written language material is of great importance in determining the processes of interaction, communication, transition, and divergence between historical and contemporary dialects. This is because the continuity of a language, and its development within that continuity, is highly meaningful both for the language itself and for the cultural world created by that language. In this context, there exist lexical, semantic, and grammatical parallels between Kipchak Turkic With Armenian Letters and Kazakh Turkic. A considerable part of these parallels is manifested in verbs.

In this study, the compound verb *saht bol-* in Kipchak Turkic With Armenian Letters and *sak bol-* in Kazakh Turkic, both of which carry the meanings “to be careful, to be alert,” will be examined. In the course of the analysis, the attestations of the verb in both written languages will be identified, the meanings in these attestations will be determined, and observations concerning the structure of the verb will be presented. In addition, a structural analysis of the verb will be carried out, and by comparison with other written materials belonging to historical Turkish and contemporary Turkic dialects, the semantic continuity of the verb across dialects will be demonstrated.

Keywords: Kipchak Turkic With Armenian Letters, Kazakh Turkic, continuity among Turkic dialects, *saht bol-* / *sak bol-* “to be careful, to be alert”

Giriş

Dünyanın en eski dillerinden biri olduğu bilinen Türkçenin çok geniş bir coğrafi yayılma alanına sahip olması da söz konusudur. Bu durum, hem tarih içinde hem de bugünün dünyasında bir vakıadır. Yayılma alanı genişliği ve tarihsel derinliği, Türkçeyi dil çeşitlenmesi bakımından da zenginleştirmektedir. Bu dil çeşitlenmeleri tarihî ve çağdaş lehçeleri oluşturur. Türkçenin lehçeleri incelenirken ve sınıflandırılırken ayrışma ve benzeşme ölçütleri kullanılarak yakın ve uzak lehçeler belirlenir. Gerek tarih içinde gerekse günümüzde çeşitli yazı ve konuşma dilleriyle varlığını sürdüren Türkçe içindeki lehçeler arasında dil sürekliliği bakımından pek çok paralellik de bulunmaktadır. Bu çalışmaya konu olan Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ve Kazak Türkçesi de iki lehçe olarak bu paralellikleri yazı dilleri üzerinden göstermektedir.

Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçeleri arasında doğal olarak dil değişimleri bakımından genel ortaklıklar bulunduğu gibi, Tarihî Kıpçak Türkçesinin önemli bir kolu olan Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile çağdaş Türk lehçeleri içinde coğrafi bakımdan en geniş sahayı kapsayan Kazak Türkçesi arasında da ortaklıklar bulunmaktadır. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, gelişim süreci içinde Türkçe dışında Ermenice, Slav dilleri ya da Arapça-Farsça unsurları da bünyesinde barındırmakla birlikte esas itibarıyla Türkçe unsurlarla var olmuştur ki bu husus özellikle fiiller vasıtasıyla gözlemlenmektedir. Kazak Türkçesi ise Kazakların Müslüman olmasıyla birlikte Arapça-Farsçadan, Rus hâkimiyetinde ise Rusçadan etkilenmiştir fakat söz varlığı esas itibarıyla Türkçe sözcüklerden oluşmaktadır. (Alkaya ve Buran, 2013, s. 105) Her iki yazı dili de zengin bir ortak fiil söz varlığına sahiptir. Bahse konu ortak fiillerden biri de bu çalışmada ele alınacak olan Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde *saht bol-*, Kazak Türkçesi metinlerinde *sak bol-* biçiminde görülen birleşik fiildir. Fiille ilgili her iki yazı dilindeki örnekleri değerlendirmeden önce birleşğin

bünyesindeki isim unsuru olan ve fonetik değişikliklerle *sag/sak/sağ/saht* biçimlerinde tespit edilen sözcüğün Türk dilinin farklı evrelerindeki kullanım örneklerini ortaya koymak yerinde olacaktır.

sag/sak/sağ/saht¹ Sözcüğünün Kullanılışı

Köktürk metinlerinde tespit edilmeyen *sak* sözcüğü, Eski Uygur metinlerindeki az sayıda örnekte “uyanık, dikkatli” anlamıyla kullanılmıştır: ...*yagısın yavlakın kitergeli odug sak bolgay biz...* (Kaya, 2021, s. 430), ...*yene k(e)ntü öz illerin uluşların odugın sakın köyü közetü tutup yat yağı adasın amırtgurup adın ilig kanlarıg y(e)me bir ikintiske ırşısız karşısız kılgağı ugaylar...* (Kaya, 2021, s. 431-432) Wilkens de sözlüğünde bu sözcük ve türevlerini şu şekilde kaydeder: **sak**: *wach, wachsam* || *uyanık, dikkatli, tetikte, aydın; aufmerksam* || *dikkatli sakın* *ärmäk Wachsamsein* || *tetikte olma, uyanık olma* (Wilkens, 2021, s. 574), **saklanmak**: *Vorsicht, Umsicht* || *dikkat, ihtiyat, basiret, sakınma; saklantur-~s(a)klantur-*: *veranlassen, dass j-d (auf sich) aufpasst* || *dikkat ettirmek; auf- wecken* || *uyandırmak s(a)klantur- odgur- aufwecken²* || *uyandırmak*. (Wilkens, 2021, s. 576)

Kâşgarlı Mahmut Divanu Lugâti't-Türk'te bu sözcüğe; **sag**: *Oğuzcada akıl, hızlı kavrayış ve zekâ* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 798), **sa.g**: *akıl. Oğuzca. sa.g: hızlı kavrayış ve zekâ. Oğuzca. Bundan 'sende sa.g yo.k' denir; 'sende hızlı kavrayış yok' demektir.* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 410), **sak**: *uyanık ve kıvrak zekâlı olan.* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 800), **sak sak**: *kaleleri, surları ve atları düşmana karşı korurken, askerlerin uyanık ve tetikte bulunmaları için nöbetçinin kullandığı edat. Sak sak: uyanık olun. Sak er: uyanık ve kıvrak zekâlı adam* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 145) örnekleriyle yer verir. Yine Karahanlı Türkçesi metinlerinden olan Kutadgu Bilig'de sözcük, çok sayıda kullanım örneğine sahip olmuştur: **sak**: *uyanık* (Arat, 1979, s. 378) *kamug yirde erke bu saklık kerek/bu beglik işinge takı sak kerek* (Arat, 1991, s. 58), *kayu beg sak erse ilin bekledi/yağı boynı yençti öze örkledi* (Arat, 1991, s. 219), *yağı boynı yençmek tiler erse sen/kulak köz kerek sak kılıp tursa sen* (Arat, 1991, s. 220), *közi tok odug sak biligligi işig/adırgan yarağlıg yaragsız kişig* (Arat, 1991, s. 238), *haciblikka aşnu bu on neng kerek/yiti köz kulak sak köngül king kerek* (Arat, 1991, s. 262), *bagırsak kerek hem odug sak tetig/tetiglik bile er kılur ming itig* (Arat, 1991, s. 288), *ikinci usal bolma sak tur odug/sanga tegmesün bir müfaca yodug.* (Arat, 1991, s. 162)

Tarihî Kıpçak Türkçesinin önemli belgesi Codex Cumanicus'ta sözcük, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesindeki kullanımına paralel olarak k>ğ değişikliği neticesinde **sağ**: *uyanık, dikkatli, tedbirli (kimse)* (Argunşah ve Güner, 2015, s. 804) şeklinde yer almıştır.

sak sözcüğü Güncel Türkçe Sözlük'te ağızlara gönderme yapılarak “1.uyanık, 2.uykusu hafif” anlamlarıyla verilmektedir (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 29.08.2025)².

Bu çalışmaya kaynaklık eden Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde sözcük, *saht/ sagt/ saht* biçimlerinde ve *бдительный, осторожный, осмотрительный, предусмотрительный* “dikkatli, temkinli, basiretli, ihtiyatlı”, **saht ya häceplik / heceplik** “dikkat ya da ihtiyatlılık” (Garkavets, 2010, s. 1227) anlamlarıyla yer almıştır. **saht / sagt fikirli** “ihtiyatlı, düşüncesinde dikkatli”, *huvatlı da saht tözümlük bilä menjärmägä atalğan*

¹ Bu çalışmanın konusu gereği *sag/sak/sağ/saht* biçimlerinde kullanımı görülen sözcüğe ilişkin köken değerlendirmesi yapılmayacaktır. Her ne kadar Türkçenin eski metinlerinden beri takip edilen *sa-* fiili ile ilgili görünse de M. Erdal, *sak* sözcüğünün ünlüsünün Türkmen Türkçesinde kısa olduğunu, *sa-*: “saymak” fiilinin ise uzun ünlülü olduğunu, bundan dolayı da *sak* adının *sa-* fiilinden türeyemeyeceğini söyler ve *sak* adı için herhangi bir kök tespit etmez. (Erdal, 1991, s. 514) Bu sözcüğün kökenine ilişkin yapılacak müstakil bir çalışma konuya ışık tutacaktır.

² Bu çalışmanın yazarı olarak çocukluk yıllarımızdan beri Kayseri Merkez Ağzı'nda kullanılageldiğine şahit olduğumuz *uyhusu sağ* sözünü de kaydetmek yerinde olacaktır. Kayseri Merkez Ağzı'nda “uykusu hafif olan, çabuk uyanan kişi” anlamında bu söz kullanılmaktadır ki bu, sözcüğün tarihi ve çağdaş dil malzemesindeki anlamıyla örtüşmektedir.

başlışını “vadedilmiş olan lütfu kazanmak için güçlü ve dikkatli bir sabırla...” (Garkavets, 2010, s. 1227) gibi örneklerde sıfat olarak; **sahtlıh** осторожность, осмотрительность, бдительность, благоразумие; “ihtiyat, tedbir, dikkat”, *başı sekinlikniñ / başlanganı sahtlıhniñ horşusu eyämizniñ* “Sakinliğin ve tedbirliliğin başlangıcı Tanrı korkusudur.”, *ber maña es oyahlıhı da sahtlıh sezikliklärimä* “Benim aklıma uyanıklık ve duygularıma dikkat ver.” (Garkavets, 2010, s. 1228) örneklerinde ise +lıh eki ile türemiş biçimde görülmektedir. Ayrıca +lan- ve +lat- ekleriyle genişleyerek türemiş fiiller oluşturması söz konusudur: **sahtlan-** остерегаться, проявлять осмотрительность, бдительность “dikkatli ol-, uyanık ol-, tedbirli ol-”, *buyruhuña seniñ haıygurdum da sahtlandım yoluña / yoluñda seniñ* “Emirlerini düşündüm ve senin yoluna dikkat ettim.”, **sahtlat-** понуждать к осмотрительности, бдительности, соблюдению “dikkatli, uyanık olmaya teşvik et-”, *kücsüz tenimni menim sahtlatkın barça hılınmañka yañşını* “Gücsüz bedenimi bütün iyi işleri yapması konusunda dikkatli hâle getir.” (Garkavets, 2010, s. 1227-1228).

Kazak Türkçesinde *sak* sözcüğü, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesindekilere paralel olarak “dikkatli, uyanık, ihtiyatlı” anlamlarını korumakla birlikte “ileri görüşlü” anlamını da kazanmıştır. Ayrıca *sak kulak* ifadesinde “başka insanların duymadıklarını duyan ve bilen kişi”, *sak uyıkta-* ifadesinde “derin uyu-”, *sawıskannan sak* ifadesinde de “çok dikkatli” anlamlarıyla mevcut olmuştur. Aşağıdaki örnekler bunu gösterir niteliktedir:

САҚ: Қырағы, абай, көреген **Сақ құлақ.** Ел естігенді естіп, әр нәрсені естіп-біліп отыратын адам (Wäli vd., 2013, s. 1100),

САҚ: Түн бойынша *сақ* төбет, Үріп шықты шарқ ұрып. Жауды біліп андыған. Ас бермеді бәйбіше: «Үрдің, – деп, – босқа құр кеше» «Барқылдақ, –деп, – алжыған». Түн болды тағы кәр төбет, Бұралып жатты, үндемед, – Қайтсін сорлы қажыған! (М.Жұмабаев, Шығ.). Ерте тұрып кел дегеннен кейін Амантай *сақ ұйықтап*, тауық шақырған соң түрегелді (С.Мұқанов, Ботагөз), *Сақ құлақ* Ел естігенді естіп, әр нәрсені естіп-біліп отыратын адам. Қозының жамырағанын Байторының *саққұлағы* бағана сезген. Жас баласы «ұйқысы қанбай ерте кетіп, далада ұйықтап қалып жамыратты ма, не тайдан жығылып қалды ма» деп жатыр еді (М.Әуезов, Шығ.). *Сауысқаннан сақ.* Өте *сақ* деген мағынада. Жаман жолдан жырақ бол, *Сауысқаннансақ* келін! Шын пейіліңмен қызмет қып, Атаеңе жақ, келін! (Ә.Найманбаев, Шығ.). (Januzak vd., 2011-XII, s. 550-551),

sak: ihtiyatlı, tedbirli, dikkatli; sak adam ihtiyatlı adam (Koç vd., 2019, s. 490).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinlerinde *saht bol-* Fiilinin Kullanılışı

Türkçenin tarihî metinlerinde *sak/saht bol-* biçiminde tespit edilen fiil, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde *sak* sözcüğünün sonundaki kalın /k/ sesinin sızıcılaşarak /h/ olması ve sonunda /t/ sesi türemesi neticesinde *saht bol-* biçiminde kullanılmıştır. Kalın /k/ sesinin sızıcılaşarak /h/’ye dönüşmesi Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde genelleşmiş bir ses hadisesidir. Sonda /t/ türemesi ise Türkçenin yazı dilleri ve ağızlarındaki hem alıntı hem de Türkçe kökenli sözcüklerde az da olsa görülebilmektedir. Örneğin; Türkiye Türkçesindeki pazvant < Far. pāsbān “pazvant, gece bekçisi”, (Eckmann, 1988, s. 17), “Rumeli’de gece bekçisi” (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 29.08.2025); Özbek Türkçesindeki tapt < Far. tāb “hararet” (Eckmann, 1988, s. 17); Çuvaş Türkçesindeki samant < Ar. zamān “zaman” (Eckmann, 1988, s. 17); Gagavuz Türkçesindeki peşint < Far. pīshin “peşin” (Özkan, 1996, s. 92); Türkiye Türkçesi ağızlarındaki fest < Ar. fes “fes” Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve yöresi ağızları (Caferoğlu, 1994a, s. 320) Türkçedeki alıntı sözcüklerin sonundaki /t/ türemesinin örnekleri olarak gösterilebilir. Ayrıca Anadolu ağızlarında Türkçe kökenli sözcüklerin sonunda da bu türeme görülmektedir: gölbent < gölben “küçük su birikintisi, gölcük” Zonguldak, Kurşunlu-Çankırı; kebent < keben “taşlık, kayalık yerden geçen dar yol, geçit” Pozantı, Karaisalı-Adana (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 29.08.2025); zarpt < sarp Balıkesir, Manisa, Afyonkarahisar, Isparta, Aydın, İzmir, Burdur, Antalya, Muğla, Denizli, Kütahya illeri ağızları (Caferoğlu, 1994b, s. 215); barst <

pars Karamanlı ağzı (Eckmann, 1988, s. 18); Azerbaycan Türkçesi: sapant < sapan (Eckmann, 1988, s. 17).

Eckmann, “Türkçede d, t ve n Seslerinin Türemesi” başlıklı makalesinde kelime içinde ve kelime sonunda /d/ ve /t/ seslerinin çokça türediğini belirtmekte ve sözcük sonunda /t/ sesi türemesinin sebebini /n/, /p/, /s/ seslerinin fazla kuvvetle telaffuzunda aramak gerektiğini söylemektedir. Ayrıca Eckmann aynı yerde “Fakat ses türemesine başka âmiller de iştirak edebilir.” diyerek farklı türemelerin de söz konusu olabileceğine işaret etmektedir. (Eckmann, 1988, s. 22). Her ne kadar Eckmann’ın örnekleri arasında sızıcı /h/ sesinden sonra bir /t/ türemesinden bahsedilmese de Türkçenin bu türden türemeler için elverişli bir dil olduğunu ve ses türemesinde başka etkenlerin de rol oynayabileceğini ifade etmesi, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerindeki *saht bol-* fiilinde de son seste türeme olabileceğini göstermektedir. Bu türemenin sebebi sızıcı /h/ sesinden sonra patlayıcı /t/ sesinin söyleyişte kolaylık sağlaması olabileceği gibi tamamen yazımla ilgili bir husus da olabilir. Bu fiilin, belirlenen bütün örneklerde “dikkatli, ihtiyatlı, uyanık ol-” anlamlarında olması, Türkçenin diğer lehçelerinde görülen *sak bol-* fiili ile aynı olduğunu, sadece birleşimin birinci unsuru olan *sak* sözcüğünün sonunda ses türediğini ortaya koymaktadır. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde *saht bol-* fiili şu örneklerle tanımlanabilir:

*keräktir saña **saht bolma**, ki yalgız hatun bilä övdä bolmagaysen, zera şaytan huvatlıdır, da adam uyatsız* “Bir kadınla evde yalnız kalmamaya dikkat etmen gerekir. Çünkü şeytan güçlüdür ve insan utanmazdır.”,

saht boluyım “Dikkatli olayım.”,

*küçäy da **saht bol*** “Güçlü ve dikkatli ol.”,

*bundan sonra kim ki sağışlar esä ki tohtalğan bolgay, **saht bolsun**, ki ansızım tüşmägäy* “Bundan sonra, ayakta durduğunu zanneden kişi ansızın düşmemeye dikkat etsin.” (Garkavets, 2010, s. 1227),

saht bolunuz *da yazıhuñıznu anıp küstünühüz* “Dikkatli olunuz ve günahınızı anıp yas tutunuz.” (Garkavets, 2002, s. 173),

*sagişla **saht bolmañı** yuñusuz* “Uykusuz şekilde ihtiyatlı olmayı düşün.” (Garkavets, 2002, s. 228),

saht bolunuz, *bolmagay, ki buyruhuñız sizin bu, yañılmañlıhka bolgay küçsüzlärgä ya pohorşen'aga* “Sizin bu buyruğunuzun güçsüzler ve yoksullarla ilgili haksızlığa sebep olmaması konusunda dikkatli olunuz.” (Garkavets, 2002, s. 464),

saht bol *huluñuñda* “Kulluğunda dikkatli ol.” (Garkavets, 2002, s. 493),

*egär **saht bolsah** da egär yuñlasah, anıñ bilä birgä tirilgäybiz* “Uyanık olsak da uyusak da onunla birlikte dirileceğiz.” (Garkavets, 2002, s. 496)

saht bolayuh *biri birimizdän keltirmäh barça sövükkä da yahşı etmähkä* “Birbirimizi sevgiye ve iyilik yapmaya sevk etmek konusunda dikkatli olalım.” (Garkavets, 2002, s. 505).

Aşağıdaki örnekte ise fiil, *et-* yardımcı fiiliyle geçişli olarak teşkil edilmiştir:

saht etkin *meni, da küçäyt meni, Teñrim, alnına duşmanlarımnıñ, ki yengäy men alarnı senıñ küçün bilä* “Tanrım, senin gücünle düşmanlarımı yenmem için onların karşısında beni güçlendir ve ihtiyatlı et!” (Garkavets, 2002, s. 144).

Kazak Türkçesinde *sak bol-* fiilinin Kullanılışı

Kazak Türkçesi metinlerinde *sak bol-* biçimiyle ve “hem düşüncede hem de harekette dikkatli, ihtiyatlı, uyanık ol-” anlamlarıyla tespit edilen fiil, Ermeni Harfli Kıpçak

Türkçesindeki kullanılışlarıyla aynı anlamları taşımaktadır. Bu durumu şu örneklerle tanıklamak mümkündür:

Сақ бол. Ойланып істе, абай бол деген мағынада. **Сақ болу.** Абай болу, байқап жүру, қырағы болу. **Сақ болды.** Сақтанды, абайлады. (Wäli vd., 2013, s. 1100),

Сақ болалық, бір шоқып, бір қаралық! Қарауылдар мезгіл ғой, тұр, қаралық! Жүз айтқанмен, өзгенің бәрі надан, Жалыналық Абайға, жүр, баралық! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.), **Сақ бол.** Ойланып істе, абай бол деген мағынада. Досы жоқпен сырлас, Досы көппен сыйлас; Қайғысыздан *сақ бол*, Қайғылыға жақ бол (Абай, Тол. жин.), Қызыл да жасыл, көк ала Өтуде күн, түн алмасып, Өміріңе *сақ бол*, Жер ана, Жаныңды жалын шалмасын! (М.Мақатаев, Шығ.), Құтты болсын, келінжан, аяғынан, Осы еді ғой күткенім баяғыдан. Мал-мүлкіңе ие бол, арнап жиған, Өсекшілдің *сақ болғын* саяғынан (К.Әз.рбаев, Таңд. шығ.), **Сақ болу.** Абай болу, байқап жүру, қырағы болу. Менің *сақ болу* керек дейтін бір себебім: болысты орысша білгеннен сайлайды деген бір лақап бар ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.), Әрбір елдің заңында ұялтуға негізделген жаза нағыз қатты жаза деп саналады. Сондықтан тәрбиеші баланы ұялтып, жаза қылуға өте *сақ болуы* керек (М.Жұмабаев, Шығ.), Қашанда бәйге болса, “менікі” деп, Қапысыз өзіме-өзім кеткен сеніпі “Көз бар-ау, көз тиеді-ау” деген ойдан Аулақпын, *сақ болудан* көңіл бейғам, Отырмын енді еске алып соның бәрін, О, тоба, дерің бар ма пәле қайдан! (Ғ.Қайырбеков, Көн-садақ) (Januzak vd., 2011-XII, s. 550-551).

Сонuç

Türkçenin tarihi ve çağdaş seyri içinde Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ve Kazak Türkçesi önemli yer tutar. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, Kıpçakça dil malzemesinin önemli ölçüde tespit edilebildiği bir yazı dili olmakla; Kazak Türkçesi ise tarihi Kıpçakçanın devamı niteliğindeki bir lehçe olmanın yanı sıra Türkçenin leksik, semantik, fonetik, morfolojik ve sentaktik dil malzemesinin önemli bir kaynağı olmakla lehçe sürekliliği açısından kıymetli dil verileri sunmaktadır. Bu çalışmada bahsedilen *saht bol-/sak bol* birleşik fiili, Türkçenin lehçeleri arasındaki art zamanlı sürekliliğin devam edegeldiğini her iki lehçedeki ortak kullanımlarıyla göstermektedir.

sak bol- birleşik fiilinin ve fiilin isim unsurunun zaman içinde Kazak Türkçesi metinlerinde görülen temel anlama bağlı farklı anlamlar kazanması söz konusu olmuştur. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinden Kazak Türkçesi metinlerine uzanan çizgide fiilde ortaya çıkan “hem düşüncede hem de harekette dikkatli, ihtiyatlı, uyanık ol-” anlamı ile **sak** “ileri görüşlü”; **sak kulak** “başka insanların duymadıklarını duyan ve bilen kişi”; **sak uyıkta** “derin uyu-”, **sawıskannan sak** “çok dikkatli” anlamları ise Türkçenin ifade gücü ve anlam yaratma kabiliyeti açılarından önemli görünmektedir.

Kaynaklar

- Alkaya, E. Buran, A. (2013). *Çağdaş Türk yazı dilleri-II*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir.
- Arat, R. R. (1991). *Kutadgu bilig I metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu bilig III indeks*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex cumanicus*. Kesit Yayınları, İstanbul.
- Caferoğlu, A. (1994a). *Kuzeydoğu illerimiz ağızlarından toplamalar*, Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve yöresi ağızları. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu, A. (1994b). *Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme I oyunlar, tekerlemeler, yanultmaçlar ve oyun istilahları - Balıkesir, Manisa, Afyonkarahisar, Isparta, Aydın, İzmir, Burdur, Antalya, Muğla, Denizli, Kütahya vilayetleri ağızları*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eckmann, J. (1988). Türkçede d, t ve n seslerinin türemesi'. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1955. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 11-23.

- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı mahmud divânu lugâti't-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation: a functional approach to the lexicon I-II*. Wiesbaden.
- Garkavets, A. (2002). *Kıpçakskoe pismennoe nasledie I, katalog i teksti pamyatnikov Armyanskim pismom*. Almaty.
- Garkavets, A. (2010). *Kıpçakskoe pismennoe nasledie III, Kıpçakskiy slovar po Armyanopismennum pamyatnikam XVI-XVII vekov*. Almaty.
- Жанұзақ, Т.- Омарбеков, С. (2011). *Қазақ әдеби тілінің сөздігі он бес томдық*. Алматы.
- Капа, С. (2021). *Uygurca altun yaruk giriş, metin ve dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Кош, К., Байниязов, А. ve Башкапан, В. (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi grameri, giriş-ses bilgisi-şekil bilgisi-cümle-sözlük-metin örnekleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Уәли, Н., Құрманбайұлы, Ш. vd. (2013). *Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі)*. «Дәуір» баспасы, Алматы.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch –Deutsch –Türkisch eski Uygurcanın el sözlüğü eski Uygurca –Almanca –Türkçe*. Universitätsverlag Göttingen.

İnternet Kaynakları

Güncel Türkçe Sözlük, Derleme Sözlüğü <https://sozluk.gov.tr/>

ÖZBEK VE TÜRK DİLLERİNDE MORFONEM DEĞİŞİMLERİNİN SOSYAL KONUŞMADA GERÇEKLEŞMESİ**THE REALIZATION OF MORPHEME ALTERNATIONS IN SOCIAL SPEECH IN UZBEK AND TURKISH LANGUAGES***Mahbuba ASHUROVA¹***Özet**

Bu çalışma, Özbekçe ve Türkçedeki morfonem değişimlerinin sosyal konuşma bağlamındaki gerçekleşmesini incelemekte ve bu olguların yapısal ve sosyodilbilimsel boyutlarını vurgulamaktadır. Fonoloji ile morfoloji arasındaki kesişim noktasında yer alan morfonemik süreçler, ünlü uyumu, ünsüz değişimleri ve eklerin çeşitlenmesi gibi sistematik değişimleri kapsamaktadır. Hem Özbekçe hem de Türkçe, düzenli morfonemik süreçler sergileyen Türk dilleri ailesinin üyeleridir; ancak bu süreçlerin günlük iletişimdeki uygulanışı toplumsal etkenlerden önemli ölçüde etkilenmektedir. Özbekçe, tarihsel değişimler ve sözcük ödünçlemeleri nedeniyle daha esnek bir ünlü uyumu sistemine sahipken, Türkçe görece daha katı bir ünlü uyumu kuralını korumaktadır. Gayriresmî konuşmalarda, ağızlarda ve kuşaklar arası iletişimde bu morfonemik özellikler sık sık değiştirilmekte, ihmal edilmekte veya benzeştirme yoluyla farklılaşmaktadır. Bu makalede sunulan karşılaştırmalı çözümleme, çağdaş Özbekçe ve Türkçedeki sözlü verilerden hareketle betimleyici ve karşıtsal yöntemlere dayanmaktadır. Çalışma, morfonemik kuralların eğitim, yaş, bölgesel arka plan ve iletişim bağlamı gibi toplumsal değişkenler tarafından nasıl şekillendirildiğini göstermektedir. Bulgular, toplumsal farklılıkların morfonemlerin gerçekleşmesinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır: kentsel gençler ek yapılarında basitleştirmeye gitmekte, medya söyleminde kısaltılmış biçimler tercih edilmekte, kırsal konuşmacılar ise geleneksel değişimleri daha çok korumaktadır. Bu gözlemler, morfonemiğin yalnızca biçimsel bir alan olmadığını, aynı zamanda kimliği, prestiji ve grup aidiyetini yansıtan sosyodilbilimsel bir olgu olduğunu göstermektedir. Çalışma, morfonemik çözümlemeyi sosyal kullanım bağlamında konumlandırarak, Türk dilleri bağlamında dilsel değişim ve varyasyonun daha bütüncül anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Özbekçe, Türkçe, morfonem, morfonemik değişim, sosyodilbilim, ünlü uyumu, ekleşme

Abstract

This study investigates the realization of morphonemic alternations in Uzbek and Turkish within the framework of social speech, emphasizing their structural and sociolinguistic dimensions. Morphonemics, situated at the interface of phonology and morphology, encompasses systematic alternations such as vowel harmony, consonant shifts, and affixal variation that occur when morphemes combine. Both Uzbek and Turkish, as members of the Turkic language family, demonstrate highly regular morphonemic processes; however, their application in everyday communication is significantly influenced by social factors. Uzbek displays a more flexible vowel harmony system due to historical changes and lexical borrowings, while Turkish maintains relatively strict vowel harmony rules. In informal speech, dialects, and intergenerational communication, these

¹ Karşı Devlet Üniversitesi, Özbek Dili Anabilim Dalı, 2. yıl doktora öğrencisi
E-posta: zakhrokholikova@gmail.com

morphonemic features frequently undergo modification, omission, or assimilation. The comparative analysis presented in this paper draws on descriptive and contrastive approaches, supported by examples from contemporary spoken Uzbek and Turkish, highlighting how morphonemic rules are shaped by education, age, regional background, and communicative setting. The findings reveal that social variation plays a crucial role in the realization of morphonemes: urban youth tend to simplify affixal structures, media discourse often employs reduced forms, and rural speakers generally preserve traditional alternations. These observations illustrate that morphonemics is not a purely formal domain but also a sociolinguistic phenomenon reflecting identity, prestige, and group belonging. By situating morphonemic analysis within social usage, the study contributes to a more holistic understanding of language variation and change in the Turkic linguistic context.

Keywords: Uzbek, Turkish, morphoneme, morphonemic alternation, sociolinguistics, vowel harmony, affixation

Introduction

The study of morphonemics, located at the intersection of phonology and morphology, investigates systematic sound alternations that occur when morphemes are combined. In Turkic languages, morphonemic processes such as vowel harmony, consonant alternation, and affixal variation serve as essential mechanisms for maintaining linguistic coherence (Johanson, 1998). These processes are not only linguistic rules but also indicators of social variation in everyday communication (Labov, 1972). Uzbek and Turkish, though belonging to the same language family, exhibit distinct morphonemic behaviors. Turkish largely preserves a consistent system of vowel harmony, with affixes adapting to preceding vowels in a predictable manner (Göksel & Kerslake, 2005). In contrast, Uzbek demonstrates a weakening of vowel harmony due to historical phonological shifts and extensive borrowing from Persian, Arabic, and Russian (Comrie, 1997). This divergence makes comparative research on their morphonemic structures particularly valuable (Trudgill, 2000).

The social dimension of morphonemics has received limited attention. While structural linguists have documented alternation patterns extensively, fewer studies have examined how social variables—such as age, gender, education, and regional background—affect the realization of these processes (Labov, 1972; Rahmatullayeva, 2018). In Uzbek, for instance, younger urban speakers often reduce or eliminate harmony rules in rapid speech, while older or rural speakers tend to retain more conservative forms (Rahmatullayeva, 2018). In Turkish, speakers in informal or media discourse frequently employ assimilated affixes, reflecting stylistic and pragmatic choices (Aksu, 2007).

This research positions morphonemic alternations not solely as formal linguistic phenomena but also as reflections of identity, social prestige, and communicative strategy (Trudgill, 2000). By analyzing their usage in everyday Uzbek and Turkish speech, this study aims to:

1. Identify the main morphonemic alternations in both languages,
2. Examine how these alternations manifest in different social contexts, and
3. Compare their sociolinguistic implications across two Turkic linguistic communities.

Ultimately, the integration of structural and social perspectives on morphonemics contributes to a deeper understanding of how linguistic systems function in practice, revealing the dynamic interaction between grammar and society (Comrie, 1997; Johanson, 1998).

Methodology

This study employs a comparative sociolinguistic methodology to investigate the realization of morphonemic alternations in Uzbek and Turkish. The research combines descriptive and contrastive linguistic analysis with sociolinguistic observation, thereby integrating structural and social dimensions of language. Previous studies on morphonemics in Turkic languages have predominantly focused on grammatical description (Johanson, 1998; Göksel & Kerslake, 2005), whereas this research aims to highlight their variability in actual communicative settings (Labov, 1972; Trudgill, 2000).

Data Collection

The data were collected from three primary sources:

1. Recorded Speech Samples – Informal conversations among speakers of different age groups (18–25, 26–45, and 46+), recorded in both urban and rural contexts. In total, 60 hours of speech were transcribed, with 30 hours in Uzbek and 30 hours in Turkish.

2. Media Discourse – Television programs, online interviews, and social media content were analyzed to capture morphonemic alternations in public communication. This provided a broader view of how morphonemes are realized in socially influential domains (Aksu, 2007).

3. Literature and Dictionaries – Existing linguistic descriptions and lexicons were consulted to establish a structural baseline for morphonemic processes (Comrie, 1997; Johanson, 1998).

Participants

A total of 100 participants contributed to the spoken data:

Uzbek speakers (n=50)– representing Tashkent (urban), Samarkand (semi-urban), and Kashkadarya (rural) varieties.

Turkish speakers (n=50)– representing Istanbul (urban), Ankara (semi-urban), and Konya (rural) varieties. Sociolinguistic variables such as age, gender, and educational background were considered, as these factors have been shown to influence morphonemic realization (Rahmatullayeva, 2018).

Analytical Framework

The analysis was conducted in two stages:

1. Structural Analysis – Identifying core morphonemic alternations such as vowel harmony, consonant assimilation, and affixal variation in both languages. For example, in Turkish, plural affixes alternate between -lar and -ler depending on vowel harmony (Göksel & Kerslake, 2005), whereas Uzbek shows irregularities such as kitoblar vs. o'qituvchilar (Comrie, 1997).

2. Sociolinguistic Analysis– Examining how these alternations are realized differently across social contexts. This stage applied Labov's (1972) variationist approach, focusing on how external variables affect internal linguistic processes.

Reliability and Validity

To ensure reliability, two independent coders analyzed the transcribed data, achieving an inter-coder agreement of 92%. Validity was strengthened through triangulation by comparing spoken data, media discourse, and existing grammatical descriptions. Furthermore, participants were asked to validate transcriptions of their speech, minimizing researcher bias (Urazmetova, 2010).

Limitations

This research is limited by its sample size and geographic scope. While the selected regions represent major dialectal and social varieties, they cannot capture the full spectrum

of Uzbek and Turkish morphonemics. Future studies may expand the dataset to include diaspora communities and minority Turkic languages for a more comprehensive understanding (Johanson, 1998).

Results

1. Vowel Harmony in Social Speech

One of the most salient morphonemic processes in Turkic languages is vowel harmony. Turkish maintains a robust system of both front-back and round-unround vowel harmony. For instance, the plural morpheme alternates between -lar and -ler depending on the quality of the stem vowel: kitaplar “books” vs. evler “houses” (Göksel & Kerslake, 2005). Uzbek, however, demonstrates a more relaxed system due to historical sound changes and heavy lexical borrowing. As a result, plural forms like kitoblar and o‘qituvchilar coexist without strict adherence to vowel harmony (Comrie, 1997). In social speech, these tendencies are even more pronounced. In Turkish urban slang, speakers often disregard harmony in rapid conversation, producing forms such as problem-ler instead of problemler (Johanson, 1998). Similarly, in Uzbek, speakers frequently employ “disharmonic” forms such as telefonlar (with an o + a sequence), reflecting the influence of loanwords (Rahmatullayeva, 2018). Generational differences also emerged in the dataset: younger Turkish speakers were more likely to adopt disharmonic affixation when using international borrowings (trendler, mesajlar), whereas older speakers preserved more traditional harmonic realizations. In Uzbek, youth speech in Tashkent demonstrated almost no concern for vowel harmony, aligning with globalized communicative practices (Trudgill, 2000).

2. Consonant Alternations and Assimilation

Consonant alternations are another domain of morphonemic variation. Turkish shows systematic assimilation in suffixation: for example, the past tense marker -di undergoes devoicing after voiceless consonants (bak-ti “looked”) but remains voiced after voiced consonants (gör-dü “saw”) (Johanson, 1998). Uzbek presents parallel alternations, such as kitob+chi → kitobchi and hisob+chi → hisobchi.

In social contexts, however, speakers often simplify or neutralize these alternations. Among younger Turkish speakers, assimilation is sometimes dropped in fast-paced online communication or spoken media, producing “non-standard” forms that would typically be corrected in formal writing (Aksu, 2007). In Uzbek rural speech, consonant clusters are frequently reduced: hisobchi may become xisobchi or even sobchi, reflecting ease of articulation (Rahmatullayeva, 2018).

These alternations indicate that social settings encourage economy of speech. Speakers adapt morphonemic processes to balance between intelligibility and speed, showing that morphonemics is sensitive to pragmatic considerations (Labov, 1972).

3. Affixal Variation in Spoken Registers

Affixal variation highlights how morphonemic processes interact with stylistic and social dimensions of speech. In Turkish, the possessive suffix alternates between -im, -ım, -um, -üm depending on vowel harmony (evim “my house,” okulum “my school”). Uzbek equivalents often lose harmony and present only two major forms: -im/-um. In social communication, Uzbek youth frequently reduce these suffixes, using shortened forms like kitobim → kitobm* in rapid online chats. Media discourse also contributes to morphonemic change. Turkish talk shows frequently feature contractions such as gelicem for geleceğim (“I will come”), where morphonemic alternations undergo reduction for rhythm and speed (Göksel & Kerslake, 2005). Uzbek pop culture speech demonstrates similar patterns: kelaman becomes kelaman with shortened vowels, and affixes such as -yapti (“is doing”) are often reduced to -pti (o‘qiyapti → o‘qiypti).

This affixal reduction correlates strongly with urban identity, suggesting that speakers use morphonemic alternations not only unconsciously but also as markers of modernity, speed, and social belonging (Trudgill, 2000).

4. Dialectal and Regional Differences

Dialectal speech provides valuable insights into morphonemic alternations in socially marked contexts. Uzbek dialects exhibit significant vowel reduction and morphonemic irregularities. For example, in Kashkadarya speech, the suffix *-lik* (“-ness”) often surfaces as *-lik/-lik* with variable consonant quality: *kitoblik* vs. *kitoblik* (Rahmatullayeva, 2018). Turkish dialects likewise reveal morphonemic divergence: in Central Anatolian speech, the past tense suffix *-di* is often realized as *-ti* regardless of voicing, flattening the standard alternation (Johanson, 1998). Such variations demonstrate that morphonemic processes are socially embedded, reflecting rural-urban divides, regional identities, and degrees of exposure to the standard language (Labov, 1972).

5. Social Variables and Morphonemic Realization

The analysis identified three major social variables shaping morphonemic usage:

1. Age – Younger speakers simplify or ignore vowel harmony and consonant alternation more frequently than older speakers.

2. Education – University-educated speakers tend to maintain standard morphonemic rules in formal contexts but shift to reduced or altered forms in informal settings.

3. Urban vs. Rural – Urban speakers exhibit more reduction, assimilation, and borrowing-influenced forms, while rural speakers preserve conservative realizations.

For example, in urban Tashkent Uzbek, *kelayotgan edi* (“was coming”) is frequently reduced to *kelyotgan* or *kelyapgan*, whereas in rural Kashkadarya speech, full morphonemic forms remain intact. Turkish data revealed parallel trends, with Istanbul youth favoring shortened forms (*gelcem* vs. *geleceğim*), while Konya speakers adhered more closely to traditional alternations (Aksu, 2007).

Summary of Results

The findings highlight that:

* Turkish maintains a stronger system of vowel harmony, but social speech introduces disharmonic forms.

* Uzbek exhibits weaker vowel harmony, further relaxed in urban youth and media speech.

* Consonant alternations in both languages are simplified in rapid or informal contexts.

* Affixal reduction is widespread, serving as a marker of identity and modernity.

* Dialectal and regional varieties preserve conservative morphonemic realizations, contrasting with urban simplification.

These results confirm that morphonemics cannot be understood solely through structural rules; instead, its realization is profoundly shaped by social variables.

Discussion

Structural Rules vs. Social Realizations

The results of this study demonstrate a clear distinction between the structural rules of morphonemics and their realization in social speech. Traditionally, morphonemics in Turkic languages has been described as highly systematic, with vowel harmony, consonant assimilation, and affix alternation following predictable patterns (Johanson, 1998). Turkish,

in particular, is often presented as the model of harmonic regularity, whereas Uzbek reflects historical weakening of vowel harmony due to phonological change and contact with Persian, Arabic, and Russian (Comrie, 1997).

However, the data show that these rules are not applied uniformly in everyday communication. In both languages, speakers frequently modify, reduce, or disregard morphonemic processes in response to social variables such as age, education, urbanization, and communicative setting. This indicates that morphonemics, while structurally grounded, is socially flexible. The alternations are not merely mechanical adjustments of phonemes; they are active reflections of identity, group belonging, and pragmatic efficiency (Labov, 1972; Trudgill, 2000).

Uzbek and Turkish Compared

In comparing Uzbek and Turkish, several key observations emerge. First, vowel harmony remains stronger in Turkish than in Uzbek, yet social factors undermine its strictness. Borrowed words in Turkish (*trendler, mesajlar*) often resist harmonic adaptation, and urban youth adopt these forms without hesitation. In Uzbek, disharmonic patterns are even more common, reflecting both historical change and the influence of Russian and global vocabulary (*telefonlar, kompyuterlar*). These tendencies suggest that globalization accelerates the breakdown of traditional morphonemic rules in both languages, but Uzbek shows a greater degree of adaptation (Rahmatullayeva, 2018).

Dialectal and Generational Factor

The results also underscore the importance of dialectal and generational factors in morphonemic realization. Rural speakers in both Uzbekistan and Turkey preserve more conservative morphonemic patterns, reflecting limited exposure to globalized vocabulary and stronger attachment to traditional speech norms. Urban speakers, by contrast, innovate more aggressively, often disregarding vowel harmony or consonant alternation.

Generational differences mirror this rural-urban divide. Younger speakers, particularly those engaged in digital communication, reduce or eliminate harmony rules far more often than older speakers. This aligns with global sociolinguistic trends, where youth speech serves as a driver of linguistic change (Trudgill, 2000). In Uzbek, for instance, the shift from *kelayotgan edi* to *kelyotgan* or *kelyapgan* reflects not only phonological reduction but also a generational preference for efficiency and informality. In Turkish, parallel innovations (*gelcem* vs. *geleceğim*) highlight similar dynamics.

Social Meaning of Morphonemic Variation

The sociolinguistic dimension of morphonemics is particularly evident in how speakers attach social meaning to variations. Reduced or disharmonic forms are not perceived merely as “incorrect” but as markers of style, identity, and belonging. For instance, Turkish youth adopting non-harmonic affixes in borrowed words reflect an orientation toward global modernity, while Uzbek speakers using shortened affixes in chat discourse signal urban speed and informality. Conversely, rural speakers who maintain conservative patterns project authenticity, tradition, and cultural continuity (Rahmatullayeva, 2018). This perspective resonates with Labov’s (1972) notion that linguistic variation is socially stratified. In morphonemics, the choice between harmonic and disharmonic forms, assimilated and unassimilated consonants, or full and reduced affixes is not arbitrary but socially meaningful. It encodes values such as prestige, tradition, modernity, and group solidarity.

Implications for Linguistic Theory

The findings of this study challenge purely structuralist accounts of morphonemics. While descriptive grammars emphasize systematicity (Göksel & Kerslake, 2005), real-life data demonstrate variability conditioned by social context. This suggests that

morphonemics should be studied not only as a domain of phonological-morphological interaction but also as part of sociolinguistics. Incorporating social factors into morphonemic analysis provides a more realistic picture of how language functions in practice. Moreover, the comparison between Uzbek and Turkish highlights the role of language contact in shaping morphonemic processes. Uzbek's weakening of vowel harmony illustrates how external influences can reshape core phonological principles, whereas Turkish shows that even strong structural rules can be eroded in social usage. This points to a broader theoretical implication: morphonemic systems are dynamic, shaped by both internal grammar and external sociocultural pressures (Johanson, 1998)

Practical Implications

From an applied perspective, the study of morphonemics in social speech has implications for language education, translation, and media communication. In language teaching, understanding how learners naturally deviate from harmonic rules in informal contexts can inform pedagogical strategies. For translation studies, recognizing that certain morphonemic alternations may not be consistently applied in social registers helps avoid misinterpretation. In media discourse, awareness of morphonemic reduction can shed light on how linguistic forms index identity and style (Aksu, 2007).

Summary of Discussion

The discussion demonstrates that:

1. Morphonemics, though structurally systematic, is highly variable in social speech.
2. Turkish preserves stronger vowel harmony than Uzbek, but both languages show disharmonic tendencies in informal and globalized contexts.
3. Consonant assimilation and affix alternations are simplified in rapid and urban speech, reflecting efficiency and identity.
4. Dialectal, generational, and social factors profoundly shape morphonemic realizations.
5. Variations in morphonemics carry social meaning, indexing tradition, modernity, prestige, or solidarity.
6. Theoretical and practical implications call for integrating sociolinguistic analysis into morphonemic studies.

These insights confirm that morphonemic alternations cannot be understood without situating them in social contexts, thereby bridging structural linguistics and sociolinguistics.

Conclusion

This study has explored the realization of morphonemic alternations in Uzbek and Turkish, focusing on how structural rules interact with social variables in everyday communication. By applying a comparative sociolinguistic approach, the research revealed that morphonemics is not merely a domain of abstract phonological and morphological interaction, but also a dynamic reflection of social identity, generational change, and cultural contact.

The results demonstrate several important findings. First, vowel harmony, though a hallmark of Turkic morphonemics, is no longer uniformly applied in social speech. Turkish retains a stronger harmonic system than Uzbek, but disharmonic forms frequently occur in informal registers and in borrowings. Uzbek shows even greater flexibility, often disregarding harmony entirely, especially in urban and youth speech. This highlights how structural features are reshaped under the influence of globalization and language contact.

Second, consonant alternations and affixal variations illustrate the tension between grammatical rules and pragmatic efficiency. While Turkish and Uzbek both maintain predictable assimilation rules in formal registers, these rules are simplified or ignored in casual communication. Affixal reduction (geleceğim → gelicem, o'qiyapti → o'qiypti) further shows how morphonemic processes are adapted to the rhythm and speed of urban and digital discourse.

Third, the findings underscore the importance of sociolinguistic variables. Age, education, and urban–rural differences strongly influence morphonemic realizations. Younger speakers, especially in urban centers, adopt reduced or disharmonic forms as part of their identity, while rural speakers and older generations preserve more conservative patterns. This aligns with global sociolinguistic theory, where variation functions not only as a linguistic phenomenon but also as a marker of prestige, solidarity, and belonging (Labov, 1972; Trudgill, 2000).

Fourth, the study revealed that morphonemic variation carries symbolic social meaning. In both Uzbek and Turkish, the choice between harmonic and disharmonic forms, or between full and reduced affixes, is not simply a matter of grammar but also a reflection of cultural values. Reduced forms are associated with modernity, speed, and youth identity, whereas conservative forms signal authenticity, tradition, and social continuity.

From a theoretical perspective, these findings challenge structuralist approaches that treat morphonemics as a closed system of rules. Instead, they support an integrated model where internal linguistic mechanisms are shaped by external social pressures. From a practical perspective, the results hold implications for language education, translation, and media communication. Teachers must account for the gap between formal morphonemic rules and their realization in social speech; translators must recognize that affixal variation can index different social registers; and media professionals must acknowledge that morphonemic reduction functions as a stylistic device.

In conclusion, morphonemics in Uzbek and Turkish cannot be fully understood without situating it in its social context. By analyzing the interaction between structure and society, this study contributes to a more holistic understanding of Turkic linguistics. It shows that morphonemic alternations are not static rules of grammar but living processes, continuously reshaped by the dynamics of communication, identity, and cultural change.

References

- Aksu, C. (2007). Attila İlhan'ın şiirlerinde klasik Türk edebiyatının etkileri.38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) (pp. 105–122). Ankara, Türkiye.
- Comrie, B. (1997). *The languages of the Soviet Union*. Cambridge University Press.
- Göksel, A., & Kerslake, C. (2005). *Turkish: A comprehensive grammar*. Routledge.
- Johanson, L. (1998). The structure of Turkic. In L. Johanson & É. Á. Csató (Eds.), *The Turkic languages* (pp. 30–66). Routledge.
- Labov, W. (1972). *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press.
- Rahmatullayeva, S. (2018). *O'zbek tili fonetikasi va ijtimoiy nutq xususiyatlari*. Toshkent: Fan nashriyoti.
- Trudgill, P. (2000). *Sociolinguistics: An introduction to language and society* (4th ed.). Penguin.
- Urazmetova, A. (2010). *O'zbek va turkiy tillarda fonetik o'zgarishlarning ijtimoiy omillari*. Toshkent: Fan nashriyoti.

OKSİDENTALİST BİR OKUMA DENEMESİ: ERBAİN AN OCCIDENTALIST READING ATTEMPT: ERBAIN

Tahsin YAPRAK¹

Özet

Haçlı Seferleri sırasında Doğulu milletlerle temas eden Batı medeniyeti, kendisinden oldukça farklı olan bu insanları ve kültürlerini tanımak ve anlamak istemiştir. Bunun en önemli sebebinin Avrupalıların düşmanlarını tanımak istemesi olduğu düşünülebilir. Öte yandan medeniyetlerin birbirleriyle bu şekilde kaynaşmaları kaçınılmaz olarak bir merak duygusunu tetiklemiş de olabilir. Sonuç olarak, Batı medeniyeti Doğulu milletleri, özel olarak da İslam medeniyetini, daha iyi tanımak için çeşitli çalışmalar yürütmüştür. Doğulu toplumları anlamaya dönük bir çabanın ürünü olan bu çalışmalara, genel bir çerçeve olarak Oryantalizm adı verilmiştir. Çıkış noktası olarak hasmane ve ötekileştirici bir tutumu olduğu düşüncesiyle bazı Doğulu düşünürler, Oryantalizm'i sömürgecilik faaliyetlerinin bir uzantısı olarak görse de, bütün düşünürlerin bu konuda hemfikir olduklarını söylemek zordur. Avrupa'nın Doğulu değerlere gerçek bir merak duygusuyla yaklaştığını düşünen düşünürler de vardır. Zaman içinde Avrupa'da akademik bir alan haline gelen bu çalışmaların 12. ve 13. yüzyıla kadar geri götürülmesi mümkündür. Oryantalizm'in tam tersi, Doğu'nun Batı'yı anlama çabası olarak tarif edilebilecek Oksidentalizm ise nispeten yeni bir çalışma alanı olmasının yanı sıra, tarihsel olarak, Oryantalizm'e göre, çok daha yeni bir alandır. Oryantalizm'de olduğu gibi, Oksidentalizm'de de inceleme alanına karşı hasmane bir tutum içinde olan araştırmacılar olduğu gibi, Batı'yı daha iyi anlama çabasının bir ürünü olarak dikkatlerini Batı'ya yönelten araştırmacılar da vardır. Çalışmada, şiirlerinde sıklıkla Batı'ya dair değerleri kullanan İsmet Özel'in Batı algısı, değişik şiir kitaplarından şiirlerin yer aldığı derleme eseri *Erbain* üzerinden anlaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: İsmet Özel, Erbain, Oksidentalizm

Abstract

During the Crusades, encounters between Western civilization and Eastern nations fostered an interest in understanding peoples and cultures markedly different from the West's own. While this curiosity was partly driven by Europeans' desire to know their enemies, it also reflected a broader intellectual engagement that eventually developed into what came to be known as Orientalism. Although some Eastern thinkers regarded Orientalism as inherently hostile and as an extension of colonialism, others considered it a genuine attempt to engage with Eastern values. Over time, Orientalist inquiry evolved into an established academic discipline, with roots traceable to the twelfth and thirteenth centuries. Occidentalism—the exact opposite of Orientalism—is defined as the East's effort to understand the West. This field is historically much more recent. Like Orientalism, it includes scholars who maintain a hostile stance toward the object of their study, as well as those who direct their attention to the West as part of a sincere effort to comprehend it more fully. Within this framework, the present study examines the perception of the West in the poetry of İsmet Özel, a prominent Turkish poet whose works frequently draw upon Western values. Focusing on his anthology *Erbain*, which compiles poems from several collections,

¹ Adıyaman Üniversitesi, tyaprak@adiyaman.edu.tr

the paper seeks to shed light on how Özel's poetic vision engages with and reinterprets Western cultural references.

Keywords: İsmet Özel, Erbakan, Occidentalism.

Giriş

İnsanoğlunun ilk defa nerede ortaya çıktığıyla ve ilk insanların yaşama biçimleriyle ilgili bilimsel kesinlik arz etmeyen değişik görüşler, değişik disiplinler tarafından yıllardır dile getirilmiştir. Örneğin, İbrahimi dinlere göre insanoğlu, daha ilk var olduğu anda bile belirli bir bilince sahiptir ve yaşama biçimi de hayvanlardan keskin çizgilerle ayrılacak kadar net şekilde “medeni”dir. Bu konularla ilgili seküler izah ise, insanoğlunun çeşitli evrimsel mekanizmalarla, aşama aşama bugünkü durumuna geldiği şeklindedir. Bu konularla ilgili kesin ve net bir cevaba ulaşılamasa bile, günümüzde birçok farklı insan topluluğu olmasından hareketle, bazı sebeplerin bu farklılıkların oluşmasında etkisi olduğunu düşünülmelidir.

Dünyanın dört bir yanında yaşamını sürdüren bu farklı insan toplulukları, nasıl var olmaya başladıklarına dair birçok ayrı izah getirerek çok sayıda dine ya da felsefi düşünceye bağlanmış; anlaşılabilmek için birçok farklı dil kullanmış; insanlar arasındaki etkileşimin sorunsuz olarak devam etmesi için çeşitli yöntemler uygulamış; doğayla olan ilişkisini en az zarar göreceği şekilde devam ettirmek için çeşitli çözümler bulmuş ve sonuç olarak birçok değişik insan topluluğu asırlardır yeryüzünde var olagelmıştır. “[B]ir toplumun kültürü, en başta o toplumun konuşma ve yazı dili, edebiyatı, sanatı, bilimi, felsefesi, örf ve adetleri, gelenekleri, töreleri, halk inançları, alışkanlıkları, ahlak ve hukuku, değerleri, sembolleri, ekonomik anlayışı, ayin ve törenleri, müzik, resim, oyun, heykel ve mimari tarzıdır.” (Aslanoğlu, 2000: 248). Bütün bu ortaklıkları benimsemiş insan topluluklarından zaman içinde İtalyan, Norveçli, Japon, Alman ya da Türk ismiyle anılan milletlerin ortaya çıktığı açıktır. Bu milletlerin her birinin kendi karakteristik özelliklerini tanımlayan ayırt edici yönleri vardır. Bu ayırt edici yönler, o insan topluluğunu diğerinden ayırır ve farklı bir millet olduğunu belirginleştirir. Bu anlamda, milletlerin kendi içlerinde taşıdıkları, kendilerine has birtakım özellikleri olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan dünyadaki bütün milletlerin aynı zamanda diğer milletlerden etkiler taşıdığı da söylenebilir.

Bu insan topluluklarının ulaştığı bir aşama olarak “medeniyet” teriminden de bahsetmek gerekir. Medeniyet, “şehirleşme” anlamında Arapça “Medine” sözcüğünden gelir. Fransızcada ise “civilisation” olarak, yine şehirle ilgili olarak kullanılır. Kültür ve medeniyet kavramları birçok tanımı olsa da ve hatta birbirlerinin yerine kullanılabiliyor olsa da tanımlamak yerine medeniyet terimiyle ne demek istendiği şu örnekle açıklanabilir:

“İslam dini ortaya çıkmadan önce Araplar, medeni bir toplum değildi, kabileler halinde yaşıyor, kız çocuklarını diri diri toprağa gömüyor, kadınları bir mal gibi alıp satıyorlar ve dolayısıyla kadınları insan saymıyorlardı. Bu yüzden bir adamın 70 karısı olabiliyordu. Ancak İslamiyetle Araplar kabile toplumu olmaktan çıktılar, Medine şehrine yerleşerek uygar bir toplum oldular, İslamiyet bir kabile topluluğu olan Arapları millet haline getirdi. Onun için Tarih filozofu ve sosyolojinin kurucusu olan İbn Haldun toplumları bedevi(göçebe) ve hadari (medeni) olmak üzere ikiye ayırır.” (Arslanoğlu, 2000: 249).

Aktürk ise yazısında medeniyet teriminin anlamsal kapsamının belirsiz olduğunu ve hala tam olarak bir tanımının yapılamadığını ifade ettikten sonra, terimin şu üç kavramdan müteşekkil olduğunu söyler: Şehir, imparatorluk ve din. (Aktürk, 2018: 149). Medeniyet

teriminin anlamsal olarak açıklığa kavuşturulması ve hangi insan topluluklarının “daha medeni” olduğu gibi sorular çalışmanın kapsamını aşsa da, insan toplulukları arasında bazı farklar olduğu da açıktır. Bu farkların nedenleriyle ilgili birçok çıkarımda bulunulmuştur. Örneğin *Tüfek, Mikrop ve Çelik* kitabında Diamond, Yeni Gine’ye yaptığı bir seyahatte tanıştığı Yali isimli, “ortalama olarak en az Avrupalılar kadar zeki” bir adamla yaptığı bir sohbetten bahseder. Yali, Diamond’a neden Avrupalıların kendilerinden daha müreffeh bir hayat yaşadığını sorar. Diamond yüzeysel gibi görünen ama aslında çok derin ve cevabı çok uzun olan bu soru hakkında düşünür: “Neden şu anda Avrupalı ve Asyalı halklar zenginlik ve güç sahibi de başkaları değil? Örneğin neden Amerika, Afrika ve Avustralya yerlileri gidip Avrupalıları ve Asyalıları öldüremedi, egemenlikleri altına alamadı, onların köklerini kazıyamadı?” (Diamond, 2010: 4). Diamond’ın kitabı bu soruyu verilen oldukça nesnel ve detaylı cevaplarla ilgilidir. Ancak Batı, her zaman, diğer insan topluluklarıyla kendisi arasındaki farkı izah ederken Diamond gibi nesnel olmamıştır. Halbuki nesnel bir bakış açısıyla bakıldığında, Afrika toplumları, birçok başka diğer toplum gibi, barınma ya da yiyecek bulma gibi konularda çok fazla güç sarf etmek zorunda kalmamıştır. Afrika toprakları, orada yaşayan insanların avcı toplayıcı olarak hayatlarını idame ettirmelerine devam etmelerini sağlayacak kadar verimlidir. Ancak Avrupa toprakları böyle değildir. İklim olarak bakıldığında sert iklim koşulları hüküm sürmüştür; dağlar ve nehirlerin varlığı oralarda yaşama ve ulaşım konusunda insanları çözümler bulmaya zorlamıştır. Yiyecek bulmak ve barınmak gibi en temel ihtiyaçlar için bile insanlar kendilerini zorlamak durumunda kalmışlardır. Bu da belki de Avrupa insanının daha analitik, çözüme dönük düşünebilme yetisini arttırmıştır. Afrika insanının ise bu kasları zorlanmadığı için zayıf kalmış olabilir. Çünkü Afrika insanının bu kaslarını çalıştırmasına ihtiyacı olmamıştır.

İşte Avrupa insanı, tarihin bazı dönemlerde, bu nesnel izahlar yerine kendisinde içkin bazı üstün özellikler olduğu vehmine kapılmış ve diğer toplumları kendisinden aşağı görmek gibi bir hataya kapılmıştır. Halbuki toplumlar arasındaki farklar, “aşağı” ya da “üstün” şeklinde bir tasnife tâbi tutulmamalı; bir başka kültürle kıyaslanmamalıdır. Oryantalizm, işte bu konularla ilgili bir disiplindir: Avrupa’nın Doğu milletlerini anlama çabası.

1. Oryantalizm (Şarkiyatçılık)

Oryantalizm’in, başlangıçta Batılı milletlerin basit bir ihtiyacından kaynaklandığı düşünülebilir: Düşmanı tanımak. “Avrupa açısından Haçlı Seferleri’nin meşruiyetini sağlamak, Doğu dünyasının ötekiliğini ortaya koymaktan geçmekteydi. 13. yüzyılın ortalarında başlayan ilk Oryantalist talepler, 1312 yılında Viyana’da toplanan Katolik kilisesi şurasının, Paris, Oxford, Bologna, Avignon ve birkaç üniversitede daha Doğu Dilleri bölümlerinin kurulma kararı ile sonuçlandı. Haçlı Seferleri kimliği altında ortaya çıkan Batı siyaseti, Oryantalizmin köklerini inşa etmekteydi.” (Kılıç, 2021: 12)

Oryantalizm, Edward Said tarafından, en basit haliyle, [ö]zel yahut genel bir açıdan Şark’ı öğreten, yazıya döken, yahut araştıran kimse Şarkiyatçıdır (Oryantalist) ve yaptığı şey Şarkiyattır. (Oryantalizm).” (Said, 1991: 15) şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanım, çok genel ve tarafsız bir izah yapmış olsa da Said’e göre Oryantalizm, Batı’nın ötekileştirici tutumundan izler taşımaktadır:

“Amerikalıların tersine Fransızlar ve İngilizler (ve onlar kadar olmasa da Almanlar, Ruslar, İspanyollar, Portekizliler, İtalyanlar ve İsviçreliler) benim Oryantalizm diye anacağım olgu çizgisinde uzun bir geleneğe sahiptirler. Oryantalizm, Doğu ile (Avrupa’nın Batılıca deneyiminde onun işgal ettiği özel yer göz önünde tutularak) varılmış olan bir uzlaşmadır. Doğu sadece Avrupa’ya bitişik değildir; o, ayrıca Avrupa’nın en büyük, en zengin ve en eski sömürgelerinin bulunduğu yerdir, kurduğu medeniyetlerin ve konuştuğu

dillerin menbaıdır, kültürel uzanımdır ve onun en derin ve en ziyade tekerrür eden “öteki” (Benden başkası) imgelerinden biridir. İlâveten Doğu, Avrupa’nın (yahut Batı’nın) “karşıt imgesi”, (mefhumu, şahsiyeti, tecrübesi) olarak onun kendi kendini tesisine de yardımcı olmuştur. Ama bu Doğu’nun, hiçbir yanı hayal mahsulü değildir: Şark, Batı’nın “maddi” medeniyet ve kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır. İşte Oryantalizm, kültürel ve hatta ideolojik bir açıdan, arkasında müesseseler, kelimeler (ilim, tasvirler, öğretiler, hatta müstemleke bürokrasileri ve müstemleke usulleri) kavramlar olan bir muhakeme biçimini ifade ve temsil eder.” (Said, 1991: 14)

Bulut ise (2006: 4), kültür ve medeniyet terimlerinde olduğu gibi, oryantalizmin de kesin ve net bir tanımının olmadığını ifade eder ve bunun bir sebebinin de oryantalizm karşısındaki tutum farklılıkları olduğunu söyler. Bu tutum farkından kasıt, Oryantalizm’in olumlu bir Doğu’yu anlama çabası mı, yoksa sömürgecilik faaliyetlerinin bir uzantısı mı olduğu düşünceleridir.

Edward Said’in *Oryantalizm* kitabını, bilgi hataları ve oryantalizmi anlayış ve anlatış şekli nedeniyle yerden yere vuran (Lewis, 2007: 229-231) Bernard Lewis’e göre ise Oryantalizm, Doğu halklarını anlama çabasından başka bir şey değildir ve kötü görülmesi/gösterilmesi anlamsızdır:

“Eleştirmenler tarafından altı çizilen hususlardan birisi, bu araştırmaların yönlendirici ilkesinin “bilgi güçtür” düsturunda ifade edildiği ve oryantalistlerin Doğulu halklar hakkında bilgi elde etme amaçlarının nedeninin onları tahakküm altına almak olduğudur, zira bunların çoğu doğrudan doğruya ya da Abdel-Malek’in kabul buyurduğu üzere - sözcüğün Marksist anlamıyla- nesnel olarak emperyalizmin hizmetindedir. Kuşkusuz nesnel ya da öznel olarak emperyal tahakküme hizmet etmiş ya da bundan kâr elde etmiş oryantalistler olmuştur. Fakat oryantalist girişimi bir bütün olarak açıklamak noktasında bu iddia tümüyle abestir. Eğer bilgi yoluyla güç peşinde koşmak tek ve hattâ başlıca saikse, neden Avrupa’daki Arapça ve İslâm incelemeleri Müslüman fatihler doğudaki ve batıdaki Avrupa topraklarından çıkartılmadan ve Avrupalılar karşı-saldırıya geçmeden yüzyıllar önce başlamıştır? Neden bu incelemeler Arap dünyasının tahakküm altına alınmasında hiçbir payı olmayan ama yine de İngilizler ve Fransızlar kadar büyük -bazıları daha da büyük diyecektir- katkı sunan Avrupa ülkelerinde gelişip serpilmiştir? Ve Batılı araştırmacılar neden kendi ülkelerinde bile unutulduktan çok uzun süre sonra antik Orta Doğu uygarlığına ait anıtların şifrelerinin çözülmesine ve elden geçirilmesine bu denli büyük çaba harcamaktadırlar.” (Lewis, 2007: 244-245)

Metin de Oryantalizm’in çok da masum olmadığını düşünenlerdendir. Ona göre Oryantalizm iki ana başlık altında incelenmelidir: Avrupa-merkezcilik ve ötekileştirme. “Avrupa-merkezcilik, zamanın, mekânın, olayların ve gelişmelerin, Avrupa’nın sahip oldukları üzerinden ve Avrupa’yı yücelterek, onu ön plana çıkartarak okunmasıdır.” (Metin, 2011: 6). Metin’in çalışmasında da ifade ettiği üzere, “Orta Doğu” gibi coğrafi adlandırmaların ya da “Orta Çağ”, “Milattan Önce” gibi zaman ifadelerinin Avrupa’nın merkezde olduğu bir dünya algısının ürünü olduğu açıktır. Metin, halkların eşitliği üzerine düşünceler üreten Marksizm’in bile, toplumların ilerleme aşamalarını Avrupa halklarının geçirdiği aşamalar üzerinden izah ettiğini ve bu nedenle Marks’ın Avrupa halkları gibi ilkel toplum, feodal toplum, kapitalist toplum aşamalarından geçmemiş Hindistan’ın İngilizler tarafından işgalini olumlu karşıladığını ifade eder. (Metin, 2011: 16)

Metin’in Oryantalizm içinde ele aldığı ikinci kavram, ötekileştirmedir. Ötekileştirmeyi ontolojik ve vasıfsal olarak iki boyutta inceleyen Metin, ontolojik özelliklerin doğuştan gelen, değişmez; vasıfsal olan özelliklerin ise değiştirebilir olduğunu söyler. (Metin, 2011:

26-27). Örneğin, ontolojik özellikler; millet, ten rengi gibi özelliklerdir; Müslüman olmak ise vasıfsal bir özelliktir. Ötekileştirme, ontolojik olabildiği gibi (Türk olduğu için ikinci sınıf muamelede bulunma), vasıfsal da olabilmektedir (Müslüman olmak). Kişinin, vasıfsal özelliklerinde değişikliğe gitse bile, örneğin din değiştirmiş olsa bile ten renginden dolayı yine de ötekileştirilmesi, ötekileştirmenin etki alanının genişliğine dair bir örnek olarak verilebilir. Metin'e göre, ötekileştirmenin devam edebilmesi için "basmakalıplaşma" denen bir süreç işler. (Metin, 2011: 26-27). "Basmakalıplaştırma"da, ötekileştiren taraf, diğer tarafı belirli bir özelliklerle yaftalar ve bu konuda herhangi bir fikir değişikliğine gitmez. Bu önyargı böylece nesiller boyunca aynı şekilde aktarılır ve karşı tarafın anlaşılmasını zorlaştırır.

2. Oryantalizm'in Tersisi: Oksidentalizm (Garbiyatçılık)

Oryantalizm'in temel çıkış noktası Doğu medeniyetlerini tanımaya, anlamaya çalışmaksa, Oksidentalizm'inki de, aynı şekilde, Batı medeniyetini anlamaya dönük bir çabadır. "Oksidentalizm, Batı üzerine düşünme, Batı tasavvuruna ve tahayyülatına sahip olma, Batı üzerine fikir beyan etme, eser verme ve bilimsel/ya da değil, Batı üzerine çalışma yapmayı kapsar." (Metin, 2011: 49-50). Ancak bu karşılıklılık, Oksidentalizm'in Oryantalizm'in usul ve yöntemlerini birebir taklit ettiğini ya da edebildiğini göstermez.

"Oksidentalizm, oryantalizm gibi bilgi hakkında olduğu kadar, hegemonyanın ikamesi yönünde biçimlenmiş bir söylem biçimi midir? Oryantalizm, en azından (1312 Viyana Konsili kararlarıyla başlayan) 700 yıllık bir akademik mirası mevcutken, böyle bir mirastan, oksidentalizm için de söz edebilir miyiz? Oryantalizmin akademik bir disiplin olarak belirlediğimiz birinci düzlemine, oksidentalizmin hiçbir şekilde sahip olmadığını görüyoruz. Diğer bir soru, oksidentalizmin Batı hakkındaki fikirler, imajlar, kavramlar üreten bir tüzel kuruma sahip olup olmadığı sorusudur. Bu sorunun cevabı da olumlu değildir. Peki oksidentalizm oryantalizmin temel düzlemlerinden sadece birine, bir düşünceye sahip midir? Bu sorunun cevabı olumlu olmakla beraber, oksidentalizmin düşünce üslubuyla, oryantalizmin düşünce üslubu arasında çok temel, hem siyasi hem de ontolojik bir farkın olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu fark, oryantalizmin düşünce üslubunun, onun hem bir akademik disiplin, hem de tüzel bir kurumun (sömürge kurumları) birikimlerinden yararlanmasının bir sonucudur. Bu üslup aynı zamanda Batı kültür dünyasının entelektüel öznelerinin (Nerval, Montesquieu, Marx, Weber gibi her düzeyde şair, yazar, bilim adamı) ortak algı içeriklerini, kolektif hafızalarını büyük ölçüde belirlemiştir. Oksidentalizmde ise, bu kadar sistematik bir iç işleyişten ve mantıksal bütünlükten söz etmek imkansızdır." (Arlı, 2009: 60-61)

Aynı zamanda, Oryantalizm'de de olduğu gibi, tek bir Oksidentalizm anlayışı ve tanımı da yoktur. Örneğin Metin, Oksidentalizm'i üç alt gruba ayırmıştır: "1. Oksidentalizmi, Doğu'nun kendi çıkarları doğrultusunda Batı'yı incelemesi ve bir müdafaa yöntemi olarak ele alan görüşler, 2. Oksidentalizmi Batı düşmanlığı olarak ele alan görüşler, 3. Oksidentalizmi, 'nasıl (daha iyi) Batılı olunur' sorusunun cevabını verebilecek bir söylem veya bilim olarak ele alan görüşler." (Metin, 2011: 50).

Metin'in yaptığı bu tasnif açısından bakıldığında, Türkiye'deki Oksidentalist ilginin daha çok 2. maddedeki "Batı düşmanlığı" kapsamında ele alınması gerektiği söylenebilir. Ancak düşmanlık denen bu tutumun, ontolojik ya da vasıfsal sebeplerinden ziyade tarihsel sebepleri olduğunu da ortaya koymak gerekir. "Oksidentalist düşüncenin ortaya çıkışında emperyalizm karşıtlığı olduğuna dair fikirler üretmenin de yanlış olmayacağını düşünmekle birlikte; özellikle Batı'nın yayılcı politikalarıyla yüzleşmiş Asya ve Afrika ülkeleriyle, Batıyla farklı deneyimleri olan Çin ve bazı Uzakdoğu ülkelerinin söylem ve içerikleri

birbirinden ayrılır.” (Baycanlar, 2015: 24-25). Türk düşünürleri de, Batı medeniyetine karşı mensup oldukları millet ya da dini inanışları nedeniyle değil, daha önce yaşadıkları savaşlar nedeniyle düşmanlık geliştirme eğiliminde olmuşlardır. İstanbul’un İngilizler, İzmir’in Yunanlar, Antalya’nın İtalyanlar, Maraş’ın Fransızlar tarafından işgal edildiği dehşetli günleri yaşayanların, bilenlerin ve yine verilen Kurtuluş Savaşı mücadelesinin ortalama Türk insanının Batı algısı üzerinde olumsuz bir etkiye neden olduğu açıktır. “Batı”nın, Haçlı Seferleri’nden itibaren Türkleri sahip olduğu topraklardan çıkarmaya çalıştığı bir vakıdır ve bu nedenle de Türkler arasında “Batılı” olmanın pek olumlu bir çağrışımı olduğu söylenemez. Bu nedenle Tanzimat romanındaki “yanlış Batılılaşmış” karikatürize tip, 3. maddede dile getirilen bir “Batılı” yorumu gibi görünmektedir. Felatun Bey ve Bihruz Bey, tiplerleri özellikle abartılı kibarlıkları ve samimiyetsiz halleriyle aslında dönemin insanının ortalama bir Fransız hakkındaki fikrini gösteriyor olabilir.

3. Erbain’de Batı

İsmet Özel’in kırk yaşına kadar yazdığı şiirlerden oluşan Erbain’de şairin, *Geceleyin Bir Koşu*, *Evet*, *İsyân*; *Cinayetler Kitabı*, *Cellâdım Gülümserken* adlı kitaplarında ve bazı dergilerde yer alan şiirleri bulunmaktadır. Bu şiirlerde şairin geçirdiği inanç değişiminin de izlerini taşıdığı söylenebilir. Çünkü 1974 yılında yayımladığı *Amentü* şiirine kadar Özel, daha çok sosyalist dünya görüşüne yakınken, *Amentü* şiirinden itibaren İslami bir dünya görüşüne sahip bir şair olarak şiirler yazmıştır.

Yorgun adlı şiirinde şair, “ölüm” imgesiyle Hz. İsa arasındaki bir ilinti kurmak istemiş gibidir:

“bu şaşkınlığı çünkü gece yuyamaz

sanki ne kalmıştır çocuklara İsa’dan

ölüler beni ölüme yakıştıramaz

gibi hâlâ saçlarımda tozlu bir akşam”¹ (s. 16).

İbrahimî dinlerde Hz. İsa’nın “ölüm” temasıyla yakından ilgisi vardır. Hristiyanlığa göre Hz. İsa insanların günahlarının kefareti olarak, çarmıha gerilerek ölmüşken, Müslümanlıkta Hz. İsa ölmemiş; onun yerine hain havari Yahuda, Hz. İsa olarak görünüp öldürülmüş, Hz. İsa Allah katına çıkarılmıştır. Özel’in, bu yoruma açık ve belirsiz Batılı imgeyle şiirinde de muğlak bir anlamsal atmosfer yaratmaya çalıştığı düşünülebilir.

O Bağımsız Dağların, şiirinde ise Roma İmparatorluğu, [bir Batılı gibi] sarışın olmak imgeleri ve “kimlerdi” sorusuyla birlikte Batı “belirsiz bir öteki” imgesiyle şiirde yer almıştır:

“ben ki sesimle coşturup al binitimi

bir koşu yetiştirdim o çılgın yaza

o zaman roma’ya tutuşurdu tanrılar

çocuklara unutulurdu savaş giysileri

ama kimlerdi durmadan seslenen bana

kimlerdi durmadan sarışın olanlar” (s. 29-30)

¹ Bu başlık altındaki şiirler, şu nüshalı kitaptan alınmıştır: Özel, İsmet (2024), *Erbain*, Tam İstiklal Yayıncılık Ortaklığı, İstanbul.

WATERLOO'DA BİR DİŞİ KEDİ, isimli şiirde bahsi geçen Waterloo, Napolyon'un kaybedip tarih sahnesinden silindiği bir savaşa ev sahipliği yapan Belçika'daki bir kasabanın adıdır. Bu savaşta İngiltere ve Almanya, Napolyon'un Fransa'sına karşı birlik olup Napolyon'u yenmiştir. Bu anlamda "Waterloo" imgesinin Avrupa'nın kaotik yapısına dair bir gönderme olduğu düşünülebilir.

"Ayın parçalanışını bir diş kedi gördü

Waterloo'yu gördü bir asker, bir kahraman

ama bizim için ne Waterloo, ne yağmur öncesi hüznü

bir aptalca büyü uğraştırıyor bizi durmadan" (s. 39)

Ölü Asker İçin İlk Türkü şiirinde, Yunan mitolojisinde kanatlı bir at olarak yer alan Pegasus kullanılmıştır. Pegasus'un aynı zamanda özgürlük ve ilhamı temsil ettiği düşünüldüğünde, Özel'in bu Batılı imgeyi şiirle ilgili olarak kullandığı düşünülebilir:

"eskiden her üzgün bakışımı Pegasus'a harcardım

her kapı gıcirtısından çocuklar dökülürdü, ne çirkin

ne çirkin, gövdemde ince bir zırh yara kabuklarından

derken hüznü! Kadın sesleri çıkaran o duman" (s. 47)

Geceleyin Bir Korku, şiirinde kullanılan "tanrım, Pekos Bil'im..." ifadesi, "gözet beni", "üşüt beni", "uçur beni" istekleriyle tamamlanmıştır. Pekos Bil, Amerika Birleşik Devletleri'nin Batı tarafının halk söylencelerinde, olağanüstü güçlere sahip bir kovboy olarak yer alır. Özel, bu mucizevi güçlere sahip sarışın kovboy Hz. İsa figürü arasında benzerlikler olduğunu düşünmüş ve bu nedenle de Pekos Bil'e ironik şekilde "tanrım" demiş olabilir. 1964 yılında yayımlanmış bu şiirde Özel'in Batılı bir figüre tanrı vasfını yakıştırması, ya bir tezadı ya da bir ironiyi çağrıştırıyor olmalıdır. Çünkü Özel'in düşünce hayatının en belirgin yanlarından biri onun hayatı boyunca "anti-empyralist" bir çizgide yer almasıdır.

"Hırlıyım, böylece büyüyor baldırlarım ve boynumun öpülen yeri

iri bir kuş kendini ağartıyor koltukaltlarımda

geceyi hor görüyorum, böylece gecenin bütün itliğini

irkilip terliyerek bir erkek sesi olarak yatağımda

tanrım, Pekos Bil'im gözet beni." (s. 54)

Davun, şiirinde Özel, "böğrümde avrupalı atları koşuşturan" derken kendisine "Batı kaynaklı heyecanlar yaşatan, Batılı bir hayatı olan" bir kadını ima etmiş olabilir. Bu kadın belki de Avrupalı olduğu için, zorlu ya da tehlikelidir. Özel, yaşadığı heyecan hissini sadece "böğrümde atları koşuşturan" olarak değil de "böğrümde avrupalı atları koşuşturan" şeklinde tarif etmesi nedeniyle böyle bir yorum yapılabilir.

"Her tanım zorlu kilitlerdir belki de

çaput yıldızları aşka dayalı duran

uç benim boynumun soytarısı

böğrümde avrupalı atları koşuşturan

aşkım, tanımım, yanaşmam" (s. 58)

Muş'ta Bir Güz İçin Prelüdl şiirinde geçen “avanti popolo şarkısı”, asıl adı Bandiera Rossa olan, sosyalizm konulu, İtalyanca bir marştır. Şiirde yer alışı itibarıyla “birlik, beraberlik içinde olma” anlamını ima eder görünmektedir. “Bir ağızdan” söylenmeyen bir şarkıya duyulan özlemi, “ve şakrak dostlarımdan uzakta” mısrası imler.

“Güzdür ama

avanti popolo şarkısı değildir bir ağızdan

günler ellerimi sildiğim birer üstüpdür buralarda

kapıkulunun rezil tel örgüsü içinden

ve şakrak dostlarımdan uzakta” (s. 120)

İsmet Özel’in *Amentü* şiirine kadar yazdığı şiirlerde Batı, daha çok, şiirin anlamsal dünyasını genişletmek ya da muğlaklaştırmak için kullandığı birer teknik gibi yer almıştır. Bu şiirlerde Batı’ya dönük bir eleştiri ya da saldırı sezilmez. Müslüman olduktan sonra yayımladığı ilk şiir olan *Amentü*’yle birlikte, kimlik tartışmaları ve sorunları şairin gündeminde daha çok yer bulmaya başlamış gibidir. Bunun bir sonucu olarak da Batı, şiirine daha fazla dahil olmuştur. Örneğin “kafamda yasak düşünceler, Gide meselâ” (s. 179) mısrasında Andre Gide’in olumsuz bir bağlamda yer alması, Batı’nın uzak durulması gereken tehlikeli bir yanı olduğunu sezdirir.

“ten kaygusu yüklü ağır bir haç taşımaktan

tenimin olanca ağırlığı yokoldu.” (s. 180)

mısralarında, “haç taşıma” imgesiyle yine Hz. İsa’ya bir gönderme yapılmıştır. Çünkü Hristiyan inancına göre İsa, çarmıha gerilmeden önce çarmihini kendisi taşımıştır. Bu mısralarla Özel’in, kendisine uygun olmayan bir hayatı yaşamaktan (ten kaygusu yüklü ağır bir haç taşımak) vazgeçtiğini anlatmak istediği düşünülebilir. Bu hayatsa ona İslamî olmayan, Batılı bir yaşantıyı dikte etmiş gibidir.

“Ezan sesi duyulmuyor

Haç dikilmiş minbere

Kâfir Yunan bayrak asmış

Camilere, her yere

Öyle ise gel kardeşim

Hep verelim elele

Patlatalım bombaları

Çanlar sussun her yerde” (s. 181)

Aynı şiirdeki bu iki dördlükteyse, şair, apaçık şekilde Batı’ya/Hristiyanlığa karşı düşmanca ve şiddeti öven bir tutum göstermiştir. Bu bakış açısı, Oksidentalizm’in milliyetçi tarafına dair belirgin birer örnek olarak alınabilir. Şiirde ifade edilen durum, Anadolu’nun Yunanlılar tarafından işgal edilmesine karşılık verilmesiyle ilgilidir. Bütün Batı’nın Yunanistan’ın yanında yer aldığı düşünülecek olursa, mısralarda geçen “çan”, sadece Yunanistan’ı değil, bütün Batı dünyasını temsil ediyor olmalıdır.

Aşağıdaki mısralarda yer alan Godiva'nın hikayesi ise şöyledir: 11. yüzyılda İngiltere'de, Mercia Kontu Leofric'in eşi Lady Godiva, eşinin halka çektiirdiği sıkıntılar nedeniyle eşine sitemlerde bulunur ve vergileri hafifletmesini ister. Kont ise vergileri hafifletmeyi tek bir şartla kabul eder: Lady Godiva çırlçıplak şekilde bir at üstünde şehri baştan sona gezecektir. Kont Leofric, eşi Lady Godiva'nın bu şartı kabul edeceğini hiç düşünmemiştir; ama Lady şartı kabul edip çıplak şekilde bir at üstünde şehirde dolaşmaya başlar. Halk ise, Lady'lerine duydukları saygının bir işareti olarak tamamen evlerine çekilir ve bir kişi dışında kimse Lady Godiva'ya bakmaz. Bakan kişi ise şehir meydanında gözüne mil çekilerek kör edilir.

“bense

anlamış değilim böyle maceralardan

ne Godiva geçer yoldan, ne bir kimse kör olur

yalnız

coşkunluğu karşısında içlendiğim şadırvan

nüfus cüzdanımda tuhaf

ekmek damgası durur.” (s. 182)

Godiva imgesinin burada Batı'nın erdemli oluşuna dair bir örnek olarak kullanıldığı düşünülebilir. Kendisini halkı için feda eden bir yönetici eşi, halkın bu kadına duyduğu saygı ve saygısızlık edene kestiği ceza...

Aşağıdaki mısralarda ise Oksidentalizm'de belirgin olan anti-kapitalist söylem net bir şekilde kendisini gösterir:

“hazırmış zaten duvar sıkılmış bir yumruğa

fly Pan-Am

drink Coca-Cola” (s. 182)

Akla Karşı Tezler şiirinde geçen “Termofil”, antik çağlarda geçen bir Pers-Yunan savaşına ev sahipliği yapmış bir yerdir.¹ Doğu ve Batı medeniyetlerinin karşı karşıya geldiği bir savaş olması nedeniyle Özel'in dikkat çekici bir seçim yaptığı söylenebilir. Savaşta Yunan kuvvetleri, kalabalık Pers kuvvetlerine kahramanca direniş göstermiş; ancak Yunanların içlerinden bir hain, Perslere verdiği bir bilgiyle Yunanların kaybetmesine neden olmuştur.

“Ütüsüz bir pantolon kadar tedbirliyim

tarihi bir gerçek kadar sıkılğan

bilmem ki Teselya'daki Termofil

bir yiğitlik anısı

bir hayınlık anıtı mı olsa”

Aşağıdaki mısralarda ise, Batılı şairlerin, İsmet Özel açısından birer öğretmen gibi algılandıkları görülür:

“değil mi ki albatrosu Baudelaire'den

Yves Bonnefoy'dan semenderi öğrendim

¹ “300 Ispartalı” filminde bu savaş konu edilir.

bir gün bakarsınız

şu güzelim bilgiç beynimi kırıp

teneşir tahtası olarak kullanabilirim.” (s. 188)

“AKDENİZ’İN UFKA DOĞRU MORA ÇALAN MAVİSİ” başlıklı şiirde Akdeniz bölgesindeki tarihi eserlerin ziyaretini (“mermer sütunlu şehirlerden sahil çardaklarına”) farklı bir açıdan ele alıyor gibi görünmektedir. “havariler karşısında harami” mısrasından da anlaşılacağı üzere Batı’ya ait değerlerin Doğulular tarafından talan edilmiş olması gibi bir tespit yapıldığı düşünülebilir.

“yepyeni bir hata için iniyorum Akdeniz’e

Meryemoğlu sanıp ben zavallı ademi

çarmıha çaktılar orda çok zaman önce.

çok zaman önceydi ki otobüsler

mermer sütunlu şehirlerden sahil çardaklarına

nice yılgın havarilerle gidip geldi.

Hepimiz, yani taflan çiğnemekle güzelleşen çocuklar

havariler karşısında harami” (s. 190)

“İÇİMDEN ŞU ZALİM ŞÜPHEYİ KALDIR YA SEN GEL YA BENİ ORAYA ALDIR” başlıklı şiirde geçen “Styks suları”, Yunan mitolojisinde bahsi geçen, yenilmezlik özelliği kazandırdığı düşünüldüğü için Aşil’in topuğundan suya batırıldığı nehirdir. Bu nehrin bir diğer özelliği ise bu dünya ile öbür dünyanın sınırında yer almasıdır. Şairin üzgün ve öfkeli olduğunu söylediği için, “Styks suyunun heyulası” diyerek bu suların yenilmezlik özelliğinin bir heyula yani kötü bir hayal olduğunu ifade etmek istemiş olabilir. Yunan mitolojisinin bir edebi imkân olarak kullanılması da şairin Batı dünyasına duyduğu ruhî yakınlığı ortaya koyması bakımından ilginçtir.

“Önce kalbim lânete çarpa çarpa gümrah

sonra kalbim gümrah ırmakları tanımaktan kaygulu

sakın Styks sularının heyulası sanmayın

er gövdesinde dolaşan bulutun simyası bu,

biraz üzgün ve Ömer öfkesinde biraz” (s. 196)

“ÜÇ FİRENK HAVASI” başlıklı şiirde ölümün hem sıradanlığını hem de merak uyandırıcı yanını Batılı figürler üzerinden anlatması dikkate değerdir:

“1. Capriccio Ölüm

Gülünç bir ölümle öldü deniyor Max Stirner için

çünkü mahvına sebep nihayet bir sinektir

ama Fanya Kaplan

nasıl öldü diye sorsak sanırım

işimiz fazlasıyla ciddileşir.” (s. 201)

Yukarıdaki mısralar, şiirin “Capriccio Ölüm” alt başlıklı bölümünden alınmıştır. Capriccio, neşeli ve hicivsel türden ezgilerin kullanıldığı parçaları ifade eden bir klasik müzik terimidir. Stirner’in ve Fanya’nın ölümü bu kapsamda değerlendirilebilir. Çünkü anarşizmin kurucusu olacak noktaya kadar gelmiş bir insanın (Stirner) bir böcek yüzünden ölmüş olması, ironiktir. Lenin’e suikast düzenleyen Fanya Kaplan’ın ser verip sır vermeden ölümü kabullenmiş olması ve Sovyet devleti tarafından öldürülmüş olması da yine Marksizm’e dönük bir eleştiri olarak alınabilir. Şiirin diğer parçalarında da klasik müzik terimleri kullanılmıştır: “Ölüm Cantabile” (s. 203) başlığında geçen “Cantabile”, “şarkı söyler gibi” anlamında bir klasik bir terimdir. “Requiem” (s. 206) ise ağıt anlamında kullanılan bir klasik müzik terimidir.

ILS SONT EUX başlıklı şiirde Özel; ağır ceza reisi, vali, alay komutanı ve bekçiden oluşan memurlarıyla bir kasaba ya da şehir özelinden ülkenin genel durumunu anlatmak istemiş gibidir. Çalışmanın kapsamı açısından bakıldığında bu memurlar üstündeki Batı etkisi dikkat çekicidir:

“Ağır ceza reisi duruşmaya girerken

safir bir göz yapıyor kırmızı yakasına

kırmızı yakaları var yargıç cübbelerinin

Fransız ihtilalinden kalma.” (s. 211)

“Ağır ceza reisi

Santa luçia söylüyor traş olurken (s. 214)

Memurlardan ağır ceza reisi, Fransız ve İtalyan etkisindeyken, alay komutanı ise Amerika etkisinde gibidir.

“Alay komutanı oğlu için

Otomobil satın aldı

Mercury marka” (s. 219)

Vali ve bekçinin Batı etkisinde olduklarına dair herhangi bir ibarenin şiirde yer almaması, Batı’nın yargı ve askeriye üstünde etkisi olduğuna dair bir ima barındırıyor olabilir.

Jazz başlıklı şiirde ise, tekinsizlik, belirsizlik ve şiddet hissinin Batılı imgeler aracılığıyla aktarıldığı görülür. Casusluk gibi gizlilik gerektiren, gangsterlik gibi şiddet gerektiren fikirler Batılı kişiler üzerinden aktarılır. Bu kötücül hislerin şairin beyninde, fikir dünyasında “Batılı olmak”la eşdeğer olduğu düşünülebilir:

“ben papatyaları şımartmadım diye oldu

Mata Hari’ler casus, Al Capone’lar gangster

inmem gerek gözbebeklerimin altına

beynimin ortasına büzülmeliyim.” (s. 221)

Aynı şiirdeki aşağıdaki mısralarda ise şairin yazgısını aradığı yerlerin Atlantik ve Pasifik’teki beş kıta olduğunu anlıyoruz:

“Atlantik ve Pasifik beş kıta

koşmam gerek

yetişmem gerek yazgıma

tutmam gerek, sormam gerek, bilmem gerek” (s. 221)

Bilindiği üzere Atlantik, Amerika ile Avrupa; Pasifik ise Amerika ile Asya arasındaki okyanustur. Bu iki okyanusun Batı’yla ilgili olduğu düşünüldüğünde şairin yazgısına dair soru sormayı tercih ettiği taraf dikkat çekici bir hale gelmektedir.

“CELLADIMA GÜLÜMSERKEN ÇEKTİRDİĞİM SON RESMİN ARKASINDAKİ SATIRLAR” başlıklı şiirde geçen aşağıdaki mısralarda şair, Yuhanna İncili’ne vurgu yapar ve Yuhanna İncili’ni daha çok sevdiğini ama sebebini bilmediğini söyler.

“Milli şefin treni niçin beyaz?

Ruslar neden yürüyorlar Berlin’e?

Ne saçma! Ne budalaca!

Dört İncil’den neden Yuhanna’yı

tercih edişim niye?” (s. 234)

Yuhanna İncili, diğer İncil’lerden farklı olarak İsa’nın hayatını anlatan biyografik bir metin değildir. Daha çok Hristiyanlığın temel inanışlarını netleştiren, diğer üç İncil’den daha fazla bilgi barındıran, daha ayrıntılı bir metindir. Özel’in kendisini bu İncil’e daha yakın hissetmesi de daha doktrin temelli bir metin olmasından ileri geliyor olabilir.

Sonuç

Batı medeniyetinin Doğu’yla etkileşime girdiği Haçlı Seferleri’nden itibaren Doğu’ya dönük bir anlama ve anlamlandırma çabasına girdiği açıktır. Bunda hem düşmanına karşı tetikte olma refleksinin hem de yeni karşılaştığı bir medeniyet dairesine karşı büyüyen merak duygusunun etkisi olduğu söylenebilir. Batı’nın Doğu’ya dönük bu ilgisine ve anlama çabasına genel anlamda Oryantalizm denebilir. Oksidentalizm ise aynı şekilde Doğu’nun Batı’yı anlama çabasıdır. Her iki disiplinin anlamak için çaba gösterdiği medeniyet dairesine dönük olumlu ya da olumsuz tutumları, bir anlamda, kendi Oryantalizm ve Oksidentalizm tanımlarını doğurmuştur denebilir. Batı’yı sömürgeci olarak gören bir Doğulu düşünür için Oryantalizm bir tür sömürgecilik faaliyeti olurken, Batı’yı bir tür üst medeniyet olarak gören bir başka düşünür için Oryantalist çalışmalar iki medeniyet dairesinin birbirini daha iyi anlaması için gerekli görülen faaliyetler olarak okunabilmektedir. Aynı durum Oksidentalizm için de geçerlidir.

Erbain adlı şiir kitabında, bir Doğulu şair ve düşünür olarak İsmet Özel’in Batı’yı nasıl algıladığına dair ipuçları takip edilerek Özel’in Batı algısına dair çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmıştır. Bu incelemeyle şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Erbain, adlı kitabındaki şiirlerde, 1974 yılında yayımladığı *Amentü* şiirine kadar Batı’ya dönük saldırgan bir tutuma dair bir iz görülmez. Batı’ya ait değerler, bir tür edebi imkân olarak şiirlerinde yer bulur. *Amentü* şiirinde, Batı medeniyetine dönük düşmanca tutumla birlikte anti-kapitalist bir söylemin izleri görülür. Aynı zamanda 1974 sonrası şiirlerinde Batı’nın daha fazla yer aldığı görülmektedir. Bunda, Özel’in geçirdiği inanç değişikliğinin etkisi olduğu düşünülebilir. Daha önce içinde yer aldığı sosyalist düşünce dairesinin kimlikler üzerinden değil de sınıflar üzerinden dünyayı algılamasının karşısına 1974’ten sonra varoluşsal sorunlara yeni çözüm önerileri sunan bir inanç sistemi çıkmıştır. Batı’yı bildiği ve anladığı belli olan Özel’in gündeminde de artık maddiyatla ilgili sınıf sorunlarından ziyade maneviyatla ilgili varoluşsal sorunlar daha fazla yer bulmuş

görülmektedir. Eskiden daha evrensel bir perspektiften dünyayı algılayan Özel, 1974'ten sonra, inancına ve kimliğine daha fazla sarılmaya başlamış gibidir. Bu da inancına ve kimliğine müdahale etmeye çalışan Batı'yı daha fazla ilgi alanına sokmuş olabilir.

Kaynakça

- Aktürk, Ş. (2007), Braudel'den Elias'a ve Huntington'a 'Medeniyet' Kavramının Kullanımları, Doğu Batı, S. 41, ISSN: 1303-7242
- Arılı, A. (2009), Oryantalizm, Oksidentalizm ve Şerif Mardin, Küre Yayınları, İstanbul.
- Arslanoğlu, İ. (2000), "Kültür ve Medeniyet Kavramları", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S. 15, ss. 243-255
- Baycanlar S. Ç. (2015), Türk Edebiyatında Londra – Oksidentalizm Merkezli Bir Okuma Denemesi, Karahan Kitabevi, Adana.
- Bulut, Y. (2006), Oryantalizm Kısa Tarihi, Küre Yayınları, İstanbul.
- Diamond, J. (2010), Tüfek, Mikrop, Çelik; Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara.
- Kılıç, Ü. (2021), "Oryantalizm Ve Doğu" Düşünce Dünyasında Türkiz Yıl/Year: 12 ▪ Sayı/No: 60 ▪ Aralık/December
- Lewis B. (2007), "Oryantalizm Sorunu", Oryantalizm – Tartışma Metinleri içinde, Ed. Aytaç Yıldız, ss. 217-245, Doğu Batı Yayınları, İstanbul.
- Metin A. (2011), Bilimsellik, Karşı Söylem ve Düşünce Tarzı Bağlamında Oksidentalizm, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset Ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Said, E. (1991), Oryantalizm – Sömürgeciliğin Keşif Kolu, Pınar Yayınları, İstanbul.

**REFLECTION OF THE BATTLES OF MONASTIR AND PYRLEPE IN THE WORKS OF
IVAN LESICHKOV****MANASTIR VE PİRLEPE SAVAŞLARININ IVAN LESİÇKOF'UN ESERLERİNE
YANSIMASI**

Bahanur ÖZKAN BAHAR¹

Özet

Osmanlı Devleti için bir dönüm noktası olan Balkan Savaşları, büyük toprak kayıplarına ve derin kederlere yol açmıştır. Osmanlı açısından felaket anlamına gelen bu savaşlar, karşı cephede zafer, sevinç ve kutlamalarla karşılanmıştır. Bu dramatik yenilgi, dönemin Osmanlı edebiyatında şiir, öykü ve roman gibi çeşitli türlerde işlenmiş, bazen doğrudan ana konu olmuştur.

Bulgar yazar İvan Lesiçkof, bizzat savaşlara katılarak gözlemlerini Balkan Muhârebâtı Hatıratından adlı eserinde kaleme almıştır. Dört cüzden oluşan bu eser, mütercimler tarafından Osmanlıcaya çevrilmiş; üçüncü cüzü, Manastır ve Pirlepe Muhârebâtı başlığıyla M. Nuri tarafından tercüme edilmiştir. Bu çalışma, söz konusu cüzün Osmanlıca çevirisinin Latin harflerine aktarılmış hâlini içermektedir.

Lesiçkof'un metni, olaylara karşı cepheden bakış sunduğu için ayrı bir önem taşır. Osmanlı için büyük acılarla sonuçlanan kayıpların, Balkan Birliği açısından nasıl sevinç ve gururla karşılandığını gösterir. Metin, tarihî birçok bilgi içermekle birlikte, Rus muhabirin görüşlerine de yer vererek savaşın farklı cephelerinden perspektif sunar. Osmanlı için kayıp olan beldelerin Sırp, Bulgar ve Ruslarca kazanılması, onların bakış açısıyla aktarılmaktadır.

Yazar, metinde kişisel ifadeler ve görüşlere geniş yer vermiş; hatta mütercimin dipnotla itiraz edeceği kadar mübalağalı ve taraflı bir anlatım kullanmıştır. Bu nedenle metin, yalnızca tarihî bir belge olmakla kalmayıp, bir zaferin milletlerin ruh dünyasında yarattığı etkinin edebiyat, sosyoloji ve psikoloji açısından incelenmesine de imkân tanır.

Anahtar Kelimeler: Balkan Savaşları, Bulgar yazar Ivan Lesiçkof, Manastır, Pirlepe.

Abstract

The Balkan Wars, a turning point for the Ottoman Empire, led to great territorial losses and deep sorrow. These wars, which were disastrous for the Ottoman Empire, were met with victory, joy and celebrations on the other front. This dramatic defeat was treated in various genres such as poetry, short stories and novels in the Ottoman literature of the period, sometimes directly becoming the main subject.

Bulgarian writer Ivan Lesichkov personally participated in the wars and wrote his observations in his work titled Balkan Muhârebâtı Hatıratından. This work, which consists of four volumes, was translated into Ottoman Turkish by translators; the third volume was translated by M. Nuri under the title of Manastir and Pirlepe Battle. This study contains the Ottoman translation of this volume translated into Latin letters.

Lesichkov's text is of particular importance as it presents a view of the events from the opposite front. It shows how the losses, which resulted in great suffering for the Ottomans, were welcomed with joy and pride by the Balkan Union. While the text contains a great deal of historical information, it also includes the views of the Russian correspondent and offers

¹ Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bahanurozkan@gmail.com, Orcid: 0000-0002-1574-2694.

a perspective from different fronts of the war. The Serbian, Bulgarian and Russian gains of the towns that were lost to the Ottomans are narrated from their point of view.

The author has given extensive space to personal statements and opinions in the text, and even used an exaggerated and biased narrative to the extent that the translator objected to it in footnotes. For this reason, the text is not only a historical document, but also an opportunity to analyse the impact of a victory on the psyche of nations in terms of literature, sociology and psychology.

Keywords: Balkan Wars, Bulgarian writer Ivan Lesiçkof, Bitola, Pirlepe.

Giriş

Makedonya stratejik konumu ile Balkan devletleri arasında dikkat çekici bir bölgede bulunmaktadır. Bölgenin ilgi çekici olması sık sık işgale uğramasına ve el değiştirmesine de sebep olmuştur. Tarihi boyunca Bulgar, Rum, Arnavut ve Sırp krallıklarının yönetimi altında bulunan Makedonya, 1389 Kosova Savaşı'nda Sırp ve müttefik güçlerinin yenilmesinden sonra Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. (Hacısalıhoğlu, 2003, s. 439)

1350li yıllara Balkan akınlarına başlayan Osmanlı Devleti, Edirne'nin alınması ve Çirmen savaşının kazanılmasıyla bölgedeki tesirinin artırmak istemiştir. Osmanlı Devletinin Balkan fütuhâtı başladığı esnada bölgede küçük devletçiler ve feodal yapının bulunması Osmanlı Devletinin işini kolaylaştırmıştır. Başlarda fethedilen bölgedeki feodal yapı korunmuş hatta desteklenmiştir. Ancak sonraları devletin iskân ve tımar gibi politikaları ile Osmanlı Devletinin gücü ve tesiri iyiden iyiye hissedilir olmuştur.

Günümüzde Makedonya'nın başkenti Üsküp ile birlikte en önemli şehirleri arasında Manastır, Kumanova, Ohri ve Pirlepe yer almaktadır. Bu şehirler, Osmanlı Devletinde I. Murad zamanında, 1380 yılında İştîp, 1382'de Manastır, peşinden Pirlepe alınmıştır (1996, s. 7).

Yukarıda zikredilen beldeler gerek sahip oldukları coğrafi önemden gerekse Arnavut, Sırp, Bulgar, Türk gibi farklı milletlere ev sahipliği yapmasından ve yine farklı dinlere mensup zümrelerin yaşamasından dolayı dinamiğini ve ehemmiyetini hiç kaybetmemiştir. Bahsedilen sebeplerden dolayı da Osmanlı Devletinden ilk toprak parçaları devletin "Rumeli-i Şahane" olarak anılan Balkanlardan kanadından koparılmıştır (Süleymanoğlu Yenisoğlu, 2012, s. 91). Balkan felaketi olarak tarihe geçen bu coğrafyanın kaybı Osmanlı Devletinin dağılışı sürecini hızlandırmış ve bölgedeki insanımız için de büyük acıların yaşanmasına sebep olmuştur. Bu acılar şiir, hikâye, roman ve tiyatro gibi pek çok türde (Süleymanoğlu Yenisoğlu, 2012, s. 91) terennüm edilmiş ve bugününün okuruna aktarılmıştır. Aynı çalışmada Necati, Kâzım Nâmi, Ziya Gökalp, Tahir Olgun, Rıza Tevfik Bölükbaşı, Feyzullah Sacid, Yahya Kemal, Halide Edip Adıvar, İhsan Raif ve Aka Gündüz Rumeli'deki kayıpları elen alan şairler olarak ele alınırken; Rabbeni Fehmi, Ömer Seyfettin, Aka Gündüz, Kâzım Nâmi öykü yazarları, Reşat Nuri, Yakup Kadri, Halide Edip, Hüseyin Kâmi, Sevinç Çokum, Yılmaz Gürbüz, Hüseyin Kâmi, Vassaf Kadri bu konuları öykü ve romanlarında işleyen yazarlar olarak zikredilmiştir (Süleymanoğlu Yenisoğlu, 2012, s. 106)

Mehmet Akif Ersoy, Safahat'ın üçüncü kitabı olan Hakkın Seslerini Balkan savaşlarının acılarını dile getiren on şiir ile oluşturmuştur (Doğan, 2021, s. 171). Akif'in şiirlerinde bölge insanın acısı, kederi, yalnızlığı, uğradığı haksızlıklar hatta zulümler ve bunlara sessiz kalan İslam dünyası, Batının ikiyüzlülüğü ve tüm bu çaresizlikler içerisinde halkın ve şairin tek kurtarıcı olarak gördüğü Hakk'a sığınaşı bütün teferruatıyla yer almıştır.

Şairin ata yurdunda altı yüz bin insan ölmüş, tüm ocaklar sönmüş ve beldeler bir kan gölüne dönmüştür. Camiler, türbeler, tüm mabetler saygısızlıktan, hayâsızlıktan nasibini almıştır (Doğan, 2021, s. 175).

Osmanlı Devleti için büyük bir hezimetle sonuçlanan Balkan Savaşları Türk yazar ve şairlerin satırlarında yukarıda bahsedildiği gibi yer almıştır. Bu savaşa dair bir diğer kaynak da yazar İvan Lesiçkof'a ait hatıraları içeren eseridir. Yazar, Osmanlı Devletine karşı savaştan Balkan Birliği içerisinde yer alan Bulgar ordusunda yer almıştır. Bulgar yazar İvan Lesiçkof bizzat savaşa gözlemci olarak iştirak etmiş ve müşahede etme şansına sahip olmuştur (Koçak, 2019, s. 1). Yazdığı “Balkan Muhârebâtı Hatıratından” adlı eseri de bu bakımdan kıymete haiz bir eserdir. 1913 yılında Filibe’de Balkan Matbaası’nda basılan “Balkan Muhârebâtı Hatıratından” adlı eserin I. cildi dört cüzden oluşmaktadır. I. cüz, Yaver Paşa’nın Esareti; II. cüz, Kırkkilise’nin Sukûtu; III. cüz Manastır ve Pirlepe Muhârebâtı; IV. cüz, Selanik Nasıl Düştü? adlarını taşımaktadır. M. Nuri (ilk üç cüzü çevirmiştir) ve H. Sıdkı (dördüncü cüzü çevirmiştir) adlı çevirmenler tarafından Osmanlıcaya çevrilmiştir (Doğruöz, 2016, s. 250).

İvan Lesiçkof’un bahse konu olan çalışması ve Osmanlıca çevirileri V. Türkan Doğruöz’ün “Bir Bulgar Yazarın Gözünden Balkan Savaşları: Ivan Lesiçkof’un “Balkan Muhârebâtı Hatıratından” adlı Eseri” başlığını taşıyan bildirisine ve Sinan Koçak’ın “Birinci Balkan Savaşı’nın Bulgar Yazar Ivan Lesiçkof’un “Balkan Muhârebâtı Hatıratından” Adlı Eseri Ekseninde Tahlili” adlı yüksek lisans tezine de konu olmuştur. Araştırmacılar tarafından metin özetlenmiş yer yer de çevirisine yer verilmiştir. Çalışmamızda çeşitli şekillerde araştırmacılara teferruatlı bilgi verilen eserin birinci cildinin üçüncü cüzünün Osmanlıca çevirisinin tam metnini ihtiva etmektedir. Mütercim M. Nuri’nin Bulgarca aslından aynen çeviri olduğunu bildirdiği eser 21 sayfadan müteşekkildir.

Metin belirtildiği üzere Bulgar bir yazar tarafından Bulgarca kaleme alınmıştır. Ancak yer yer “Novoye Vremya” adlı bir gazetenin muhabirinin gözlemlerine de yer verilmiştir.

Balkan Muhâberâtı Hâtıratından: Manastır ve Pirlepe Muhâberâtı

Rus ve Fransız askeri muhâbirlerin tafsîlâtına müstenedmiş.

Muharriri: İvan Lesiçkof

Mütercimi: M. Nuri

Cild:1 Cüz:3

20 Temmuz 1913

Bulgarcasından aynen tercüme edilmiştir.

İfâde-i Mütercim

Bulgar muharrir-i askerisi Lesiçkof’un “Yaver Paşa Esâreti” Kırk Kilisenin Sükûtu” ser-nâmeli risâlelerini aynen tercüme ile Osmanlı ve İslâm kârilerine türlü tenvîr ve ikâzı arzû eylemişsek şu (Manastır ve Pirlepe Muhârebâtı) ser-nâmeli risâlecîği de aynı maksatla aynen tercüme eylerüz. Maksat Bulgarca bilmeyen Osmanlı ve İslâm kârilerine Bulgar muharrirîn-i askeriyesi ne yolda efkâr-ı der-miyân ediyor, onlar nasıl düşünüyor ve ne söylüyor, bunları anlatmaktır. Anlayana bu da az ders değildir.

Manastır Önünde Beş Günlük Muhârebe

Sırp ordusu uhdesine tevdi edilen müşkil vazifeyi Makedonya sahne-i harbinde parlak bir sûretde icrâ ve ikmâl eyledi. Türk Vardar ordusunu mahvetti.

Sırp muhâcim ordusu tarafından takîb edilen Türk Vardar ordusu iki cihete doğru hareket ediyordu. Türk ordusu Guys'tan (Goysa/Goysaliçe) Nefuçene'ye (Nifçe) kadar olan muhârebe meydânlarında 12000 telefât bıraktıktan sonra ve Filorina ve Resne'ye (Resan/Resane) doğru hareket ediyordu.

Sırpların mevki-yi tecâvüzü çok tehlikeli idi. Vukû bulacak muhârebenin dehşetli sahnelerini lâıykıyla müşâhede için ecnebi muhâbirleri bizzât yaralanmayı göze alarak ordulara sokulmuşlardı. Birinci Sırp ordusu komutanı Prens Aleksandır etrâfında parçalamakta olan Türk güllerine ehemmiyet vermiyor, gâyet tehlikeli bir mevkide bulunuyordu.

Manastır'ın zabtı kolay bir işi değildi. Zirâ Türkler zabtı gayr-ı kâbil, gâyet münâsib mevkileri tutuyorlardı. Türklerin mevki güzel tahkîm edilmişti. Onların ilk saf-ı harb-i müdâfa mevkileri Şumanice nehri vâdîsi ile büyük müdâfa mevkilerinden tefrik edilmiştir. Bu nehrin yukarı mecrâsı gâyet derin aşağısı ise bataklık idi. Bu müdâfa mevki önüne Pelagona (Pelagonya/Palegun) vâdîsi hâil oluyordu. Bu vâdiden ise Şumanice ve Karasu nehirleri cereyân idiyor. Bu nehirler Sırpların istihkâmât üzerine umûmî hücumlarına mâni oluyordu. Buradaki Türklerin kuvve-i harbiyesi Câvit Paşa kumandasında beşinci kolordunun üçte biri, İbrâhim Fethi Paşa kumandasında altıncı Manastır kolordusunun muhtelif kıtaât ve aksâmı, bir de Kara Saîd Paşa kumandasında bir fırka asker teşkil ediyordu. Esîr-i harb düşen bir kaymakam atmış ikinci piyade alayı kumandanı Tevfik Bey'in ifâdesine göre Türklerin burada 80000 kişilik bir kuvveti ve 58 de topları varmış. Türklerin Kayalar muhârebesinde Rumlardan almış oldukları 12 topu dahi buraya getirmişlerdi. Başkumandan Alî Rızâ Paşa idi.

Câvit Paşa Kayalar'da Yunanlıları geri püskürttükten sonra Niyâzi Bey kumandasındaki gönüllü müfrezeleri ile berâber Manastır'a avdet etmiştir. Câvit Paşa Kayalar'da Rumları hayli zedelemiş, teşrîn-i sâni üçüncü günü de Sırpların (Morava fırkası hücumlarını yarıp geçmek için pek büyük mesâide bulunmuştur. Fakat muvaffak olamamıştır. Morava fırkası adeden Türk fırkasından daha zaîf idi.) ¹

Bu gece Sırp askeri umûm-ı istihkâmâtı hattı boyunca muhârebe etmiyordu. Bazı askeri kıtaât 1400 metre kadar kar ve buzlar ile mestûr mürtefi tepeler üzerinde geceyi geçirdiler. Teşrîn-i sâni beşinci günü arkasında birçok yaralı ve telefât bırakarak Câvit Paşa ordusu Manastır'a doğru ricât etti. Manastır etrafında şiddetli top muhârebesi vukû buldu. Sırpların Tiran, Pona (Poka), Kalamana (Kalamata), Nevaka (Nevaska) ve Adika etrâfında olan sol cenâhında dahi aynı sûretle piyâde muhârebesi vukû buldu.

Mitralyözler bu cepheye mütemâdiyen hareketle âteş saçıyorlardı. Türkler bu cihetten Filorina'ya kadar takrip etmeyi tecrübe ettiler. Fakat Sırplar'ın Tuna piyâde fırkası ve Prens Arsenyan'ın süvârisi tarafından münhezimen püskürtüldüler. Öğleden sonra saat iki râddelerinde umûm-i istihkâmât hücumuna başlanmıştı. Hakîki bir deniz şeklini teşkil eden Pelagona (Pelagonya/Palegun) vâdîsi bu dakikada şâyân-ı hayret bir şekle girdi. Morava ve Dirin fırkaları aynı zamanda birlikte hücum ettiler. Zâbitler ve neferler kuşaklarına kadar suyu yarıyorlar ve düşmemek için el ele tutunmuş idiler.

Kokoreçeno (Kokoriçe) karyesinden Sırp ordusunun herakâtını takîb eden Rusya, Fransa ve İngiltere konsolosları ve vakâyı bana şu yolda hikâye ettiler:

¹ Müellifin gerek evvelce Manastır etrâfında 80000 dediği Türk askeri miktârını ve gerek (Morava) fırkası Câvit Paşa ordusundan adeden azdı rivâyetini katiyyen hatalı buluruz. En mevsûk muharrerât ve mukayyedât isbât etmiştir ki Türkler oralarda kırk elli bin kişiden fazla bir kuvvete mâlik olamadıkları gibi (Morava) fırkası da Câvit Paşa ordusuna nispetle kat kat fâik kuvvete mâlikti.

Türk piyâdesi meyûsâne bütün Manastır hatt-ı harbinden ricate başlamış konsolosların nakline göre geceleyin Ali Rızâ Paşa, Kara Saîd, Fethi ve Câvit Paşalar bir meclis-i askeri akdetmişler. Bu paşaların bazıları daha ziyâde müdâfa bî-sûd olduğunu ve teslim olmayı teklîf etmişler fakat ciddi Câvit bu bâbda hiçbir söz dinlemek istememiştir.

Gece karanlığı bastı. Sırp askeri Şumaniçe nehri ve Kara derenin öte tarafında geceyi geçirdi. Teşrin-i sâninin altıncı günü şafak vakti Manastır üzerine doğru asker hareket ediyor, şark tarafındaki yıldız güneş gibi parlıyordu. Türklerin istihkâmâtında sükûnet hükm-fermâ idi. Sırp topçuları şose boyunca Manastır'a doğru gittiler. Sırp piyâde kolu dahi kezâ Manastır'a doğru hareket ediyordu. Su içerisinde geceyi geçirmiş olan piyâde kısmı dahi aynı cihete doğru hareket ediyordu.

Şose üzerinde ötede beride telef olmuş Türk cesetleri yatıyordu. Yükseklerde Türkler tarafından terk edilmiş olan toprakların kundakları müşâhede ediliyordu. Bu mevâki etrafındaki arâzi Sırp gülleleri tarafından tamâmen sürülmüş, kazılmış idi. Yolda iki papaz ve birçok çocuklara rast geldik. Telef edilmiş Türk cesetlerini temâşâ etmek üzere tevekkuf etmişlerdi. Bade Sırp askeri yanına gittiler. Manastır şehri içinden eski zamân İslav ve Yunan elbiseleri lâbis, külliyyetli bir millet kalabalığı geliyor idi. Kâffesi ellerinde çiçekler taşıyorlardı. Benim râkib olduğum talika birdenbire bu çiçeklerle doldu. Ben onlara hitâben “Çiçeklerinizi şimdi yetişecek kahramanlar için saklayınız” dedim. Mütemâdiyen “Yaşasın Sırp askeri” nidâları işitiliyordu. Sokaklardan geçmek pek güç idi. Balkanlar üzerinde çiçekler ve bayraklar temevvüc ediyordu. Manastır'ın Sırp askeri tarafından istirdâd edilmiş olduğunu veliahta tebşîr etmek üzere otomobil ile gitmekte olan birinci ordu kumandanına yolda tesâdüf ettim.

Sırp askeri şehre türküler ve müzikalar ile girdi. Millet askeri meserretle istikbâl etti. Her bir zâbit çiçeklerden yapılmış buketler, çelenkler ellerinde taşıyor idi. Bu şâdimâniyi vasf etmek pek müşkildir. Yolda bâr-gîr üzerinde İngiliz konsolosunu karşıladım. Türk askerinin felâketini bana o nakletti. Câvit Paşa münhezim olan ordu bakiyesini yani sekiz taburdan ibâret olan askerini alıp o meş'ûm gecede Balkanlar'a çekilmiş ve ardınca İbrâhîm Fethi dahi ordusunun bakiyesini alarak Balkanlar'a yürümüş diğer paşalar dahi Filorina'ya doğru gitmişlerdir. Sırp'lara üç günlük kanlı muhârebâtda Manastır yanında 12000 Türk şehîd ve yaralı 25 sahrâ, 2 adet seri âteşli dağ topu 8 obüs 7000 asker ve bir hayli Türk zâbiti esir, 50000 kadar da tüfenk ve pek çok levâzımât-ı harbiye ganimet aldılar.

“Novoye Vremya” Muhâbirinin Müşâhâdatı

Manastır karşısında sekiz kilometre mesâfede bulunan ve Sırp askeri tarafından işgâl edilmiş istihkâmât yanında vukû bulan muhârebeye hâzır bulunduğunu iddiâ eden Novoye Vremya muhâbiri Manastır muhârebâtı esnâsında gazetesine şu satırları yazıyor:

Sırp askeri Pirlepe tarafından ilerledi. Teşrin-i sâni ikide Türk askeri Manastır önünde, Vanuk (Vangrov) eski Sırbistan, birinci Goreyet (Gorajde) ve Mogile karyeleri civârında tepeler üzerindeki istihkâmâtı işgâl ediyordu. Teşrin-i sâni üçte bu müdâfa mevâkiden Sırp'lar tarafından püskürtüldüler. Türkler Karadere'nin bizzât Manastır önünde bulunan diğer cihetine geçtiler, Kokoreçeno (Kokoriçe), Raştane (Raştani), Kaykelina, Uruzeli karyeleri tepelerinde kâbil teshîr olamayan gayet mükemmel müdâfa mevkillerini tuttular. Bu tepeler Sırp askerinin mürûr etmesi lâzım gelen tekmil geçitlere hâkim idiler. Bütün bu geçitler bu Sırp meydânları şiddetli yağmurların yağmasından, Kara derenin dağ yanından mestûr ve mahdûd bir hâlde bulunuyordu.

Teşrîn-i sâni üçünde Türk askeri top âteşi altında köprüyü istirdâd için Novaka (Novak) karyesine doğru ilerlemeye devâm ediyordu. Fakat bu noktayı vaktiyle işgâl etmiş olan Sırp süvârisi ve Tuna fırkası tarafından püskürtüldüler. Teşrîn-i sâni ikinci ve üçüncü günler Türk askerinin en büyük ve kuvvetli kısmı Ohri ve Resne'ye sokulmak istiyordu. Fakat Demirhisar tarafından ilerlemekte olan Sırp Morava fırkasıyla birinci süvâri alayı bu kuvvetlice Türk kuvvetini karşıladı. Burada tamâm üç gün bilâ-fâsıla kanlı bir harp devam etti.

Sırpların Balkanlık ve geçilmesi gayr-i mümkün yolları nazar-ı itinâyâ almaksızın Türkleri şimâle ve Manastır cihetine sürmeye ve ricate mecbûr ettiler. Bu muhârebede Sırp bir Türk taburunu esîr aldılar, iki dağ topu ile bir sahrâ bataryasını da tuttular.

Teşrîn-i sâni dördüncü günü şafak vakti bütün hatt-ı harp boyunca muhârebe başlandı. Sırp askerinin sağ cenâhından ilerlemekte olan Morava fırkasının piyâde muhârebese ve bilâ-fâsıla mitralyöz atışı bütün gün devâm etti. Türkler Manastır'a doğru âheste âheste ricat ediyorlardı. Fakat onları takip etmekte olan Morava fırkasının birleşmiş olan ikinci ve birinci sınıfları mevcûdına kuvvetli müdâfa ettiler. Üçüncü gün geceleyin geç vakte kadar top muhârebese devâm etti. Piyâde derenin dağ yanından hareket edemiyor idi. Türk topları Kokoreçeno (Kokoriçe) ve Kirizyare (Kirişevik) karyeleri tepeleri aralarındaki mevki-i müstahkemi tutmuşlar, oradan doğru ve mükemmel âteş ediyorlar ve hedefe isâbet ettirmekte idiseler de Sırp askerine büyük zarar veremiyorlardı. Yarı günden sonra Türkler Novaka karyesi yanında olan köprüye sâhip olmak için tecrübe yaptılar fakat geri püskürtüldüler. Teşrîn-i sâni dördüncü günü birinci ordu kumandanı Veliaht Prens Aleksandır bütün gün müdâfa-yı mevâkinde bulunuyordu. Veliahtın askerin ilk saff-ı harbinde bulunması Sırp askeri üzerinde hüsn-i tesîr göstermekte idi. Asker bu sûretle Manastır'ın zabtı ile muhârebenin hitâm bulacağına kâni olarak havanın fenâlığına ve mevkiin güçlüğüne ve her türlü vesâitin fıkdanına rağmen hep ileri atılmak cesâretinde bulunuyorlardı. Eğer derenin tuğyân ve feyzânı piyâdeye mâni olmamış olsa idi Manastır çoktan alınmış olacak idi.

Sırp Manastır Yanında

Sırp Manastır'dan Türk hâkimiyetini ref ettikleri teşrîn-i sâni altıncı gün tarihi bir gün idi.

Daha teşrîn-i evvel evâsıtında Hıristiyan ahali heyecâna gelmeye başlamış idi. Bunlar önce Yunan ordusunu beklediler. Fakat Yunan ordusu teşrîn-i evvel 16'da Manastır' dan 60 kilometre uzakta (Soroviç) denilen bir kasabayı zapt ettikten sonra harekâtını şimâle doğru çevirmiş, Soroviç'te bir fırka asker mütebâkî kuvvetile Selanik'e doğru çekilmişti. Yunan ordusunun bu hareketinden Câvit Paşa derhâl istifâdeye kıyâm etti. Teşrîn-i evvelin üçüncü günü Soroviç'te kalan Yunan fırkasını perişân etti. Mezkûr fırkayı Kozana'ya kadar takip etti. Câvit Paşa'nın bu muvaffakiyeti Manastır'daki Türk-İslâm ahâlinin rûhlarını bâlâyâ kaldırmıştı. Fakat bunların şâdimânisi muvakkit bir zaman içindi. Zîrâ şimâl-i şarktan Sırp baş göstermiş idi.

Teşrîn-i evvelin yirmi dördüncü günü Manastır'ın şimâl-i şarkisinde 30 kilometre mesâfede bulunan (Alinse) karyesi yanında Pirlepe yolunda Sırp Türkler'i bozdular. Ertesi gün Manastır vâlisi Rus konsolosuna mürâcatla şayet Sırp askeri tarafından şehir işgâl edilecek olur ise kendisinden himâye talep etti. Konsolos valiyi teskîn ve tesliye etti.

Teşrîn-i sâninin yirmi altıncı günü Selanik'i müdâfa eden Türk ordusu Yunan'a teslim oldu. Yunanlılar Manastır'a doğru yürümek iktidârına yeniden nâil oldular. Bu sûretle Türkler iki âteş arasında kalmış oldular. Filorina vâsıtasıyla derhâl hatt-ı ricatlerini

tâmir etmek için teşrîn-i evvelin otuzuncu ve otuz birinci günleri kuvvetlerinden bir kısmını Filorina'ya gönderdiler. Teşrîn-i sâni birinci günü Manastır'a yakın olan vadide Sırp ve Türk askeri arasında muhârebe başladı. Teşrîn-i sâninin beşinci günü Türkler kasabayı gece vakti terk ettiler. Türklerin terkinden sonra şehirde büyük bir sükûnet hüküm-fermâ etmiş. Hiçbir ışık görülmüyormuş, zannedersiniz ki her şey ölmüş. Şehrin Müslümân ve Hristiyan ahâlisi kâmilten hücum ve tecâvüz korkusundan evlere saklanmışlar.

Fakat teşrîn-i sâninin altıncı günü sabâhleyin Hristiyan ahâli Türk askerinin yerinde yeller estiğini ve Sırp askerinin şehre doğru takrip etmekte olduğunu anlayınca o zaman gürültülü bir sevinç bilirdi.

Sırh askeri istikbâl ve sevinçler ile istikbâl edildiler. Sırplar derhâl şehirde asâyiş temin ettiler. İntizâm-i idâreyi kararlaştırdılar. Hayâtı için o kadar havf u hirâs içinde bulunan vâlinin bir kılına keder gelmemiş, birkaç gün sonra kendirine memûrları ile berâber nereye cânları isterlerse gitmekte serbest oldukları Veliaht tarafından tebliğ edilmiştir.

Balkan milletlerinin halâsı muhârebesinde Rusya konsolosları büyük bir hizmet ve vazife ifâ ettiler. Onların uhdelerine tevdi edilen vazife fevkâlade tehlikeli ve mesûliyetli idi. Muhârebenin ilânı akabinde Yunan, Sırp ve Bulgar konsolosları arkadaşları olan Rusya konsoloslarına kendi vazifelerini tevdi etmişlerdi. Bu sûretle Rusya konsolosları sahne-yi harpteki bütün Hristiyan ahâlinin hâmî ve müdâfi bulunuyorlardı. Muhârebenin ibtidâsında Hristiyan ahâli Rusya konsoloslarının muâvenete ilticâ ediyordu. Müttefikin askeri yakın va malûm olan kasabalara takrip ettikleri zaman Türk hükümet memûrları da yine Rus konsoloslarından himâye talep ettiler.

Sırp askerinin Manastır civârındaki beş günlük muhârebesi fevkalâde fenâ bir vaziyette cereyân etti. Sırp askeri birkaç günden beri ıslanmış elbise ve çizmeleri ile duruyorlardı. Bununla berâber şunu dahi ilâve etmekliğimiz iktizâ eder: Manastır'ı müdâfa eden Türk ordusu dahi şâyân-ı hayret bir sebât ve metânetile müdâfa gösterdi. Câvit Paşa'nın riyâseti altında Türklerin en muktedir generallerinden bir zâtın nezâreti ile müdâfa-yı mevki kalesi inşâ edildi. Sırp zâbitlerinin sözlerine göre muhârebeye iştirâk etmiş olan Türkler istihkâmât önünde bulunan yerli alât ve edavâta kadar olan mesâfeyi gözleri ile mesâha ediyorlar imiş.

Sırp askerlerinin hârici görünüşleri hüsn-i tesir hâsıl ediyordu. Onlar, yüksek, sağlam, güzel vücutlu ve şiddetli intizâm-ı askeriye mâliktirler.

Sırpların muvaffak oldukları parlak muzafferiyetlere bizzât onlar dahi intizâr etmiyorlardı. Fakat Sırplar her hâlde kanâatkâr kaldılar ve kendilerini meth ve senâ etmiyorlardı.

Yine Rus Muhâbirinin İfâdesi

"Novoye Vremya" muhâbirinin Manastır sükûtundan sonra bizzât şehir içinden gazetesine şu mektûbu yazıyor:

Sırplar beni kendi adamları gibi Manastır'da istikbâl ettiler. Manastır'da bulunan Sırp askeri kumandanı General Jivkoviç beni kabûl etti. Bu generalin yaşadığı ve iş gördüğü mahal, hakikî Isparta usûlü gerçek iki siyah karyolası ve bir masa ve birkaç sandalyeden ibâret. Generalin evi ve kançılaryası burasıdır.

General Jivkoviç beni gülerek kabûl ve cay ikrâm etti. Kendisinin çayının kadeh içinde verdiler. Bana verilen kadeh tabak üzerinde idi. Diğer çay kadehleri ise tabaksızdı.

Generalin kadehi tabak yerine müdevver bir mukavva üzerine vaz edilmiş idi. Kadehler üzerinde görülen çatlaklardan çok emektâr oldukları anlaşılıyordu.

Sırp ordusundan bahsederken ordunun harekâtına iştirâk eden sadâsız öküzlerinin hizmetini kaydetmeden geçmeyeceğim. Sonbahârın çamuru Balkanların güçlük ile mürûr edilen geçitleri, tehlikeli yollar ve pek çok defalar mefkûdiyeti binlerce mâni teşkil eylediği hâlde bu öküzler Sırpların bütün fırkaları ve levâzımâtını ve hatta topları dahi naklettiler. Tekerleklerin hiçbir sûretle kımılatılamayacak sûrette karışmış bir çamur hâlini alan çamurlara battığı vukû bulmuştur. Fakat bu öküzler onları sükûnetle ileri ve dâimân ileriye doğru çekip sürüklüyorlardı. Sırplar bu öküzler sâyesinde Türklerin hiç beklemedikleri ve ümît etmedikleri Manastır yanındaki tepeler üzerine toplarını yerleştirdiler. Bazen ağır toplara yirmi çift öküz koşmak icâp etmiştir. Bütün gece bu öküzler Balkanlar içerisinde uğraşıp faâliyet gösterdiler. İnsâna öyle geliyor ki bu öküzler hep bir yere basıyorlar. Zâbitler bana hikâye ettiler: Hareket o kadar ağır ve yavaş idi ki buna hiçbir hayvân tahammül edemez idi. Fakat hakikatte toplar, bir muvâzenede gûyâ ki mikrometre hareketi ile dâimân yukarı doğru gidiyor ve daha yukarı gidiyor idi ve şafak vakti bayrak tepesinde yerleştirilmiş bulunuyordu.

Sırplar acele devâir hükûmeti tanzim ettiler. Türklerin devâir üzerinde her bir dâirenin ismi mahkûk bulunan levhaları katiyen kaldıramayıp yerlerinde bırakmışlardır. Sırplar bize bu levhalar zarar vermez dediler. Geçen sene Sultan Mehmet'in buraya gelmiş olması münâsebetiyle Türkler şehir üzerindeki bir parça mermer taşından musanna bir hilâl ve yanına bir de yıldız vaz etmişler. Bu tepe üzerine Sırplar askeri karakol vaz etmişler ve Sırp askerinin kendi arzû ve karârları üzerine yıldızın merkezine büyük ağaçtan mamûl bir haç rekzedilmiştir. Bu mevki gâyet mühim bir tasvîr ve hâtıra şeklini almıştır.

İki zâbit bana gâyet mûcib-i merâk bir târîh hikâye ettiler: bunlar birinci defa olarak bu hilâli yıldız ile gördüklerini söylediler, biddi dedi: Sırp askeri Manastır'a yakın geldikleri zamân hava dumanlı ve yağmurlu idi. Erkân-ı harp reisi düşmanın istihkâmâtını ve müdâfa mevkilerini dürbîn ile temâşâ etmeye çalışıyor idi. Duman biraz kalkmıştı. Derhâl şehir üzerinde beyâz bir şey gözüme göründü.

Baktım ki bir büyük hilâl ortasında cesîm bir yıldız görünüyor. Nedir bu, dedim. Gözlerimi sildim, yine baktım. Aynı şekil ve sûreti gördüm. Hayretler içerisinde kaldığımı anladım. Bu hilâl nereden gelmiştir? Sakın âfet-i semâviyeden bir şey olmasın, dedim. Fakat duman bütün bütüne dağıldı. Ve biz de o zamân işin ne olduğunu anladık.

İstifâdeli Tafsîlât

Sırplar teşrin-i sâninin yedinci günü Manastır'ın sükûtu hakkında ber-vech-i zir resmî malûmâtı itâ ettiler. (Manastır'ın zabtedildiğine dâir henüz tafsîlât yoktur. Muhârebe elli kilometreden aşağı olmayan geniş bir cepheden başladı. Türkler adeden Sırlardan fazla idiler. Onlar 80000 kişi kadar talim edilmiş askerleri ve yüz adet toptan daha fazla topları var idi. Türklerin Manastır'ın şimâl-i garbiyesinde olan mevkileri gâyet güzel tabiye ve tahkîm olunmuş idi.

Türklerin geri püskürtülmeleri pek büyük güçlükler ile icrâ edilebiliyordu. Sırp topları ibtitâda olduğu gibi sağlam ve vaziyet aldı. Fakat piyâde daha ağır bir vaziyette bulunuyor idi. Zîrâ piyâdenin bir çamurluk ve bataklık mahalden bir ölüm âteşi altında geçmesi lâzım idi. Asker Türklerin bütün mevzilerini süngü hücumu ile aldı. Dün Türkler Ohri'ye doğru sokulmak üzere son tecrübe yaptılar. Fakat mağlûb oldular. Binâenaleyh bir Türk fırkası duman ve sis sâyesinde Filorina'ya doğru takribe muvaffak olmuş. Firâr zamânında helecân ve heyecân zuhûr ederek Türkler kâffe-yi levâzım-ı harbiyeyi atmışlar.

Sırp topları kendileri takip etmiştir. Diğer cihetten bu fırka Yunan askeri ve bizim Manastır'a yakın olan bir süvâri müfrezesi üzerine uçacaktır.

Dört gün devâm eden muhârebâta Türk askeri sıralarından iki bin kişiden fazla adam düştü. Son günlerde Sırp Dirin fırkası otuz yedi Türk sahrâ topu tuttu. Resne'nin şimâl-i garbiyesinde bir Sırp süvari alayı dağılmış olan Türk müfrezelerini takip etti. Manastır yanındaki muhârebe müttefikin ordularının Türkler ile yapmış oldukları umûm muhârebâtından şüphesiz olarak en kanlı bir muhârebe olmak üzere telakkî ediliyor.

Yine “Novoye Vremya” Muhâbirinin İfâdesi

Teşrîn-i sâninin yedinci günü Novoye Vremya gazetesinin muhâbiri Manastır'dan şu malûmâtı veriyor: Manastır sükût etti. Türkler kendilerini beklemekte olan Sırp süvârisinin bulunduğu Resne ve Lerin'e doğru kaçtılar.

Manastır yanındaki muhârebe üç gün devâm etti. Türk mevzileri mükemmel idiler ve müdâfa edenlerin adedi dahi külliyetli idi. Türklerin sol cenâhı Balkan'a kadar dayanmış idi. Berister 2500 metre kadar mürtefi ve Manastır'dan yüz kilometre bad mesâfede idi. Sağ cenâh Kara dereye kadar yetişiyor idi. Bu vâdî Sırpların zapt eylediği mevâkiden ayrı vâdî olup Sırpların harekâtını takip ediyordu. Sırplar Manastır'ın şimâl-i garbiyesinde bulunan Karkalina ve Kormariçe tepelerine süngü ile hücûma mecbûr idiler. Soroviç tarikiyle Selanik'ten gönderilen dört Yunan fırkası vaktiyle yalnız Sırpların yetişmiş oldukları Manastır yanına yetişmeye muvaffak olamamışlardır.

Sözüne itimâd edilen bir menbâdan teraşsuh eden malûmâta göre Mitroviçe (Dimitroviçe) merkezinde sükûn tam hükm-fermâ imiş. Arnavutlar silâhlarını teslim etmişlerdir. Tekmîl Arnavutlar General Jivkoviç'e mürâcat ederek bir telgrafnâme ile Kral Petra'ya arz-ı mutâveat ve ayudiyet ettiklerinin tebliğini istirhâm ve niyâz eylemişlerdir.

Sırp reis-i nuzzârı Pasiç ministerler meclisi müzâkerede bulunduğu sırada Manastır'ın sükût ettiğine dâir veliahtın telgrafnâme ile verdiği malûmâta ahz u telakkî etmiştir. Haber şehir içerisinde süratle işâa edildi. Ahâli bu haberi fevkâlade bir meserret ve şâdimâni ile alkışladı ve cümlelerin mücib-i memnûniyeti oldu.

Birinci Sırp ordusu kumandanı veliaht Aleksandır'a iki yüz şehirli tebrîği hâvî şu telgrafnâmeyi keşide ettiler: (Manastır yanında Asyalılar üzerinde vukû bulan galebelerinizi zât-ı fehîmânelerine tebrik ederiz. Yaşasın Sırp askeri! Yaşasın Kral ve zât-ı fehîmâneniz!) Manastır civârındaki muhârebâta dâir fırtınaların şiddetinden Üsküp ve birinci ordu erkân-ı harbiyesi telgraf hatlarının münkati olması sebebiyle henüz tafsîlât alınmamıştır.

Muhârebe ilânından tam bir ay sonra Türklerin son ve pek ciddi olan müdâfaasına galebe çalındı.

Teşrîn-i sâninin yirmi yedinci günü Manastır'dan Novoye Vremya gazetesine telgrafla şu malûmât veriliyor: Manastır ile Filorina arasında yolcu hat ve münâsebâti temîn olundu. Selanik'ten hareket eden ilk tren ile sizin muhâbiriniz Masantır'a muvâsalat etti. Vareyada (Vareva) ve Neyosta yolunun her cihetinde sükûn tam hükm-fermâ idi. Ahâli köy işleriyle iştiğâl ediyor ve Balkanlar'da büyük koyun sürüleri görölüyor.

Filorina Rumların işgâl ettikleri son noktadır. Daha öte Manastır'a doğru olan yerler Sırp askeri tarafından zapt edilmiş yerlerdir. Manastır'da hayât-ı tabî takarrur etmiştir. Türk hâkimiyetinin son günleri bilhâssa Manastır civârındaki beş günlük muhârebe zamânı Sırp askerinin şehre dâhil olmasına kadar ve Türk askerinin ricatine değin vâki olan muhârebeler geçirilen buhranlı dakikalar ahâli için hayırlı olarak geçmiştir. Zirâ Türkler

firârlarından evvel katliâm yapmayı unuttular. Sırplar yerli ahâliye gâyet müşfikâne muâmele ettiler ve Müslümânların milliyet hissiyatını tenvîre çalışıyorlar.

Hristiyan ahâli en nihâyet Türk boyunduruğundan halâs olduklarından dolayı bahtiyâr addediyorlar. Yalnız yerli teşkilât-ı siyâsiyesi işsiz kaldıklarından dolayı yeni teşkilâta henüz daha alışamıyorlardı.

Pirlepe Muhâberâtı

Pirlepe önündeki muhârebenin en ağır bir muhârebe olarak tahmîn edilmesi icâp eder. Mezkûr muhârebeye teşrîn-i evvelin yirmi birinci günü sabâhleyin başlandı ve yirmi üçüncü gününe kadar üç gün mütemâdiyen gece gündüz devâm etti. Türklerin tuttukları mevkiller, Pirlepe önünde on kilometre bad mesâfede bulunuyordu. Bu mevkiller Babuna ve Pilano dağlarının silsilesi olup iki Balkan arasını kat eden bir geçit idi. Cephe etrâfında sırayla bin iki yüzden bin beş yüz atmış metre irtifânda tepeler var idi. Bu tepeler tahminen otuz tabur kadar Türk askeri tarafından tutulmuş ve bu askerin sekiz kıta dağ topu var idi. Asker müdâfaa için oldukça güzel yer tutmuş idi. Sırplara buz ve karlar ile mestûr olan bu tepeler kâffesinin zabtı elzem idi. Topların hareket edebileceği gibi yalnız bir yol var idi. Bu yol cepheden geçiyordu. Sahrâ topraklarının yerleştirileceği müdâfaa mevki tutulmak üzere piyâdenin ilerlemeye başlaması iktizâ ediyordu. Dağ toprakları Türkler tarafından henüz işgâl edilmemiş bir tepeyi büyük bir zahmetle tutmaya ve işgâle muvaffak oldu. Hareket etmek güçleşiyor idi. Zirâ kâfi derecede kuvvet yok idi. Ve bu kuvvetle istirdâdı gayr-i kâbil olan müdâfa mevkillerinden düşmanın püskürtülmesi icâp ediyordu.

Birkaç Türk müdâfa mevkilleri üzerine piyâde kısmından derhâl hücumlar başladı. Sırplar 1560 metre irtifânda olan Nuroş dağını tutmaya çalıştılar.

Cepheden uzunluğu altı yüz beş metre idi. Sırp kolları müfrezeleri birkaç defa geri püskürtüldüler ve ricate mecbûr edildiler. Fakat onlar sonradan daha cesâretli Türk mevzilerine hücum ettiler. Bu istihkâmları ve müdâfaa mevkilleri şapka müdâfaa mevkillerine müsâvî addolunabilirdi.

Süngü hücumu ile Sırp piyâdesi Türklerin umûm mevzilerini ve müdâfaa mevkillerini tuttular. Sırplar bu mevzilere iki kıta dağ topu götürebildiler.

Yalnız muhârebenin üçüncü günü Sırplar Türkleri umûm müdâfaası mevkinden tarda ve Pirlepe'ye girmeye muvaffak oldular.

Sırpların buradaki zâyiâtı ehemmiyetli idi. Fakat Türklerin tuttukları müdâfaa mevkilleri kuvvetine ve mevkiin şerâitine nisbeten zâyiât tahmîn edildiği kadar olmayıp daha az görülmüştür.

Sırplar Kral Marka'nun doğduğu kasaba diye hesâp ettikleri Pirlepe önündeki muhârebe böyle geçti. Bu muhârebenin Kumaova civarındaki muharebeden daha ehemmiyetli olmak üzere hesâp ve tahmîn edilmesi lâzımdır.

Pirlepe'yi istirdâd ettikleri gibi Sırp kuvveleri Manastır'a doğru hareket ettiler. Teşrîn-i evvelin yirmi dördüncü günü Pirlepe'nin arkasında yirmi kilometre bad mesâfede Türkler Sırplara yeniden hücum ettiler. Türkler Paçka ve Birleş karyeleri civârında olan tepeleri işgâl ettiler. Muhârebe bütün gün devâm etti. Ta ertesi gün sabâhleyin Türkler püskürtüldüler ve Manastır'a doğru ricate ettiler. Burada dahî Sırpların zâyiâtı mühim idi.

Üsküp'ten Selanik'e doğru ricate eden Türk ordusu bakiyesinin kâffesi Manastır'a doğru harekete mecbûr edildiler.

Türklere yalnız bir yol kaldı. O da Arnavutluk'a doğru ricat. Köprülü'de İstromeçe civârında muhârebe etmiş bir kısım Bulgar askeri müfrezelerine tesâdüf ettim. Bu muhârebe beş saat devâm etmiş ve Türklerin firârı ile hitâm bulmuştur. Bunlurın en ziyâdesi başı bozuk imiş.

Sırp ordusu şimdiye kadar gece gündüz gündüzün vukû bulan muhârebât hesâp edileceği yirmi iki kilometre mesâfe geçiyor idi. Bu gâyet acele ilerlemek Türklerin kendilerini toplamalarına müsâde etmedi. Bütün arâzi kar ile mestûr ve soğuktur. Fikdân-ı ihtiyâcât ise büyüktü.

Pirlepe Civârında Üç Günlük Muhârebe

Pirlepe civârında Türklerin Sırlar ile yaptıkları muhârebe üç gün üç gece devâm etti. Ve Türklerin mağlûbiyeti ile hitâm buldu. Onlar son mevki-yi müstahkemlerini dahî gâip ederek büyük bir kargaşalık içerisinde Manastır'a doğru firâr ettiler. Muhârebe meydânında bütün levâzımât-ı harbiyelerini ve umûm yaralılarını terk ettiler. Muhârebe sebâtli ve kanlı idi. İki tarafın dahi zâyiâtı büyük idi. Sırlar tarafından yalnız piyâde hareket ediyor ve faâliyet gösteriyordu. Çünkü Sırp askerinin Balkanlık yerde dönmeye kâbiliyeti yok idi. Türklerin mevzilerine doğru ilerlemek üzere dar patikalar geçtiler. Sırp topçusunun muhârebeye iştirâkine ve müdâfa mevzilerini tutmasına mâni oluyordu. Teşrîn-i sâninin yirmi üçüncü günü öğleden sonra Sırp askerleri Kral Marka'nın doğduğu kasaba hesâp edilen Pirlepe kasabasını işgâl ettiler.

Buradaki Türk kuvâ-yı mütehasâsı ikisi şimdiye kadar Kumanova muhârebesine iştirâk etmemiş olan Manastır ordusunun mütebâkisi ise Kumanova ve Üsküp civârında münhezim olan askerden toplanmış Manastır'a doğru ricate devâm eden kuvvet idi.

Veliaht Aleksandır'ın taht-ı kumandasında bulunan birinci ordudan büyük kısmı Türkleri Demirkapı'dan püskürtmeye muvaffak oldu ve Selanik'e doğru hareket etti. Teşrîn-i evvel yirmi dördte ordunun büyük kısmı Selanik'e yüz kilometreden daha az mesâfede bulunuyor idi.

Sırp süvârisi Kiçve'yi zapt ettiği gibi Ohri ve Ustruga (Struga) kasabalarını işgâl etmek maksadıyla Ohri Gölüne doğru ilerledi.

General Yankoviç'in üçüncü ordusu silâhlarını teslim ve köylerine avdet etmeye başlayan Kosova Arnavutlarını itâate mecbûr ettikten sonra Prizren'den Beyaz ve Karaderin vâdîsi, Dobra vâsıtasıyla Adriyatik denizine doğru hareket etti.

Sırlar bu ana kadar Türklerden yüz bin tüfenk ve külli yetli levâzımât-ı harbiye ve top güllesi aldılar.

Sırlar Pirlepe'nin alındığına dâir bervech-i zîr malûmâtı itâ ettiler:

(Sırp Kralı Marka'nın eski doğduğu ve yaşadığı mahallin işgâli bize az kurbanlara ve fedâkârlıklara mâl oldu.)

İki gün şiddetli muharebeden sonra Sırlar Pirlepe'yi aldılar. Onlar kendilerine hâs olan yararlıklarını burada ispât ettiler.

Türklerin işgâl ettikleri müdâfa-yı mevkileri Balkan kuvveleri olup zapt ve teshirleri gayr-i kâbil idi.

Sırp askerlerinin dar geçitlerden hareket etmesi lâzım idiği bu geçitlerden topların geçmesi kâbil değildi. Türk askeri yirmi taburdan ve dört bataryadan ibâret idi. Sırp

piyâdesi bir dağ bataryasının yardımı ile süngü hücumı ile Türklerin mevki-yi müstahkemini zapt etmiştir.

Bilhâssa beşinci alayın muhârebe meydânında birçok telefât yaralılarını bırakıp Manastır'a doğru kaçmakta olan düşmanı perişân etmişlerdir. Kosova ve Pirlepe muhârebâtı bir defa daha Sırp şerefini artırdı. Zamâna göre tertip edilmiş muntazam bir Avrupa askeri olduğunu umûma anlattı.

Köprülü'den Pirlepe'ye Kadar

Matin gazetesi muhâbiri mensûp olduğu gazeteye ber-vech-i zîr tafsîlâtı telgrafla bildiriyor:

Bir hafta mukaddem ben ve diğer bir gazeteci şerefli Sırp ordusunun geçtiği yoldan Üstüp'e geçtik. Eşyâmı taşımakta olan bir talika ile ben Köprülü'den Pirlepe'ye kadar atmış kilometre mesâfe geçtim. Ben yalnız yolları ziyâret eden Fransız gazetecilerinin birincisiyim. Yollarda eğer her bir adımımızda etrâfımızı muhît-i Balkanlarda dökülen kanları der-hâtır etmemiş olsa idik bu seyâhatimiz bizim için bir yüz kızartma gezintisi addedilmiş olur idi.

Ova yarı yere kadar karlar ile örtülmüş, üç yüz bâr-gîr cesedi ile döşenmiş idi. Büyük köpekler gagaları kandan kızarmış olan غروانلر kendi hırslarını ve maksatlarını icrâ için bizim geçmemizi bekliyorlardı.

Köprülü'den çıktığımızda eşyâ ve levâzimât malı bir tren Türkler tarafından terk edilmiş olduğunu gördük. Bunların cümlesini Türkler çekilmezden evvel bozmuşlardır.

Babuna vâdisinden geçmekte olan bütün yol boyunca Türk cesetleri ve Türkler tarafından terk edilmiş eşyâlar ve edâvât meşhûd idi.

Sırp lar onların birinci ordusunu şimendifer hattına rabt eden bu yolu terk etmişler. Yolun pek çok yerlerini köprüleri ve bizzât yolu muhâfaza etmek üzere karakollar vaz etmişlerdir.

Yolda pek çok yaralı kâfilelerine tesâdüf ettik. Bunlar meyânında zâbitân dahi var idi. Bunlardan birisi Miralay Musalaviç (?) idi. Bur talika derûnuna yatmış idi. Bu yaralılar ne kadar acıklıdılar. Fakat onlara daha acıklı gelen artık vatanları için dövüşemeyecekleri idi.

Karanlık oldu. Saat sekiz oldu. Yolculuğumuz güçleşiyor idi. En nihâyet Türklerin firârlarından evvel yakmış oldukları İzbir nâmında küçük bir karyeye muvâselet ettik. Orada bulduğumuz Sırp zâbiti ve askerleri bizi gâyet mesrûrâne kabûl ettiler. Ben bir büyük âteş yanında iki nefer arasında yattım. Bunların birisi köylü ve birisi de Belgrad ihtiyatlarından Fransa tahlîl-i muhâberât azâsından idi. Bunların ikisi dahi bir saatte geceleyin âteşi muhâfaza ederek geçirdiler. Ben ise bu sırada uyudum.

Uykudan uyanmak ne kadar müşkil! Akşam ben bunu göremedim. Köyde ne kalmış: Hiçbir şey! Her şey yanmış, gasp edilmiş, bu harâbede yalnız elinde bir çocuk taşımakta olan bir kız gördüm.

Ben bu akşam Pirlepe'ye vâsıl olmak istediğimden bunun için erkenden hareket ettim. Yol dehşetle sûrette ağır yük taşımış olan arabalardan bozulmuş idi. Öğle zamânı oldu. Ben bir bayrak tepesinde yarı yolda bulunduğum sırada bir büyük ordugâha rast geldim. Az sonra yalnız bir hâneye terk edilmiş bir nevi Türk hânına tesâdüf ettim. Bu hânın firması üzerinde "Abdi Paşa" yazılmış idi. Ben orada zâbitân ve mühendisleri buldum. Onlar ordunun arkasından gidiyorlardı. Bu sabâh ben yolları ve köprüyü tamir etmekte olan

insânları gördüm. Bunlar bizi yürekten izâz ve ikrâm ettiler, misâfirperverliklerini gösterdiler.

Ben bu güzel refâkati tesirlerle terk ettim ve yolda derûnunda erkân-ı harp zâbitleri ve aralarında bir de General yolculuk eden güzel bir otomobile tesâdüf ettim. Biz bunlar ile Gospodin pantaliç vâsıtasıyla taşındık.

General bizimle az mükâleme etti. Çünkü orduya vâsıl olmak için acele ediyordu. General bana dedik ki:

Kar ve yağmur biraz yürüyüşlerimizi tehîr ettiler. Nakliyât bozulmuş olan yollardan pek yavaş ilerliyor. Fakat bu ise askerin daha ziyâde dinlenmesine müsâit oluyor. Muhârebenin ibtidâsında evsat olmak üzere asker yirmi kilometre mesâfe günde kat ediyordu. Atmış bin kişiden aşağı kuvvetleri olmayan Türkler tarafından şiddetli bir müdâfa bekleniyor, Manastır kenârında bulunan askerin kumandanları Câvit ve Alî Paşa, şehri kanlarının son damlasına kadar müdâfaya karâr vermişlerdir, dedi.

Filorina'dan gelmekte olan Yunanlılar Manastır'a hücum tecrübesinde bulunmuşlar, fakat hücumları muvaffakiyetsiz kalmış olduğunu bana General söyledi. İşte bunun için Sırp askerleri Manastır'ı almak üzere umum kuvvetlerini toplayacaklardır. Biz bir bayır tepesini geçtik. Yine General'e yetiştik.

Mûmâileyh bizzât Pirlepe yanındaki muhârebeyi bize nakl ve hikâye etti ve biz de Pirlepe'yi almak üzere muhârebe meydânını ve Sırp askerleri oradaki fedâkârlıklarını gözlerimizle gördüğümüzde anladık.

Mûmâileyh bize Türk askerlerinin işgâl ettikleri hârkülâde müdâfaa mevkiilerini gösterdi. Gâyet cesîm bir sedd, toprak ve silâhlar ile mücehhez, etrâfından yalnız bir dar yol geçiyor dört tarafı Balkanlar ile muhât bir yer tasavvur ediniz. Bunların cümlesini rağmen Sırp piyâdesi galebe çaldı. Taşlık olan bu seddin en küçük çıkıntılarında bilâ-istifâde Türk mevzileri üzerine bombalar atarak piyâde hârkülâde cesâretle hücumla atıldı. Pek çokları bu muzafferiyet için hayatlarını fedâ ettiler.

General bize bildirdi ki Türkler pek şecîâne dövüşmüşlerdir. Mûmâileyh emindi ki böyle bir mevkide bir piyâde livâsı ve birkaç topçu bataryası güzelce idâre edilecek olursa kendilerinden fersah fersah mükemmel ve fâik kuvvete mâlik Sırp ordusuna bütün hafta müdâfaa edebiliyorlar idi. Fakat Türkler ne kadar şecî ve kırk bin raddesinde idi iseler de yalnız iki gün müdâfaa edebildiler, dedi.

General bana daha bir şeyi söyledi ki Sırp askerleri bin kişi yaralı ve telefât olarak zâyîatları varmış. Muzafferiyet Sırp askerleri pek pahâlî ödenmiş bir muzafferiyet imiş. Biz General'in ellerini sıkıp vedâ ve hareket ettik. Geceleyin geç vakit Pirlepe'yi muvâselet ettik. Bu kasabaya bütün Sırp birinci ordusu toplanmış idi. Ordunun ileri karakolları yirmi kilometre bad mesâfede idi. Manastır Pirletepe'den otuz beş kilometre bad mesâfede bulunuyor. Şehrin kenârında bir süvâri tarafından istikbâl edildim, beni Tuna fırkası erkân-ı harbine götürdü. Orada bulunan zâbitânın cümlesi tarafından kabûl edildim. Bunların umûmu Fransızca tekellüm ediyorlar.

Ben kendilerine muhârebe ettiklerini görmekle bahtiyâr olduğumu arz ettim. Sırp zâbitleri bana cevâben 'Sırp milletinin hürriyet ve halâsı için muhârebe eden askerleri göreceksiniz' dediler.

Kumandan muâvini olan Miralay bana bir bilet itâ etti ve beni bir âile yanına gönderdiler. Pek çok hânelerde Sırp zâbitleri ikâme olunmuşlardı. Bu hânede bir genç zâbit

var idi. Bu genç bana yatağını teklif etti. Bu zâbit mesûd bir tesâdüfle ölümden kurtulmuş ve fakat vatanı için her dâim fedâ-yı câna hâzırdır.

Ben Belgrat'ta vukû bulan vakayı şerh etmezden evvel şu telgrafnâme-yi bitirmek istemem: Bir vâlide oğlunun mezârında resm-i tedfin icrâ edilirken mûsika tarafından mâtem marşının terennüm edilmesini istemiyor, harp ve vatan marşının çalınmasını istiyordu. Vatanı için ölen bir oğulun pederi oğlunun defini esnâsında mezârı üzerinde yalnız şu sözleri söyledi: “Benim çocuğum! Ben sana ağlamıyorum. Sen gâyet mukaddes ve âlî bir ecelden öldün. Öyle bir ecel ki ben gıpta ettim.”

Arnavutların Taht-ı İtâate Alınması

Teşrîn-i sâni on yedide Belgrat hükümetinin resmen neşredildiği şu beyânnâme şâyân-ı mütâlaadır:

(Levme'de Arnavutlar ile vukû bulan ciddi muhârebeden sonra Prizren ile Dobra arasındaki eyâlette yalnız gasp ve gâret ve hırsızlık ile iştigâl eden Arnavutları Sırp askeri itâat ettirdi. Birkaç gün evvel Levma ahâlisi Sırp ordusunun bir kısım nakliyesine hücum ettiler. Burada mağlûb oldukları gibi Sırp'lara tamamen itâat edeceklerini vadederek teminât dahi itâ ettiler. Dün kısa ve fakat şiddetle muhârebe Dobra civârında olan Radika nehri vadisinde bir taraftan Sırp'lara ile Manastır'dan firâr eden Türk askeri ve Debre gelen Arnavutlar arasında vukû buldu. Diğer taraftan Sırp'lara Debre'yi zapt ettiler. Debre Arnavutları Sırp'ları mesrûrâne istikbâl eylediler. Levme ve Debre'nin işgâli Sırp askerinin Adriyatik denizine doğru ileride vâki olacak hareketi için gâyet ehemmiyetlidir.

Levme Arnavutlarının teslim-i silâh etmeleri husûsu her tarafta icrâ ediliyor. Sırp askeri cenûp cihetinden Kalise ve Kalsen etrâfındaki karaya vâsıl oldular. Karanın bütün Arnavut ahâlisi beyân-ı itâat ediyor ve kendilerini müdâfa için teşvik eden ser-gerdelerini ithâm ediyorlar. Bu ser-gerdeler arasında meşhûr İsa Bolatin bulunmakta imiş. Malaraza sancaklarında Arnavutlar külliyetli sûrette teslim oluyorlar. Firâr edenler dahî Sırp'lar tarafından âilelerinin ve mâllarının muhâfaza edildiklerini haber almış olduklarından avdet etmektedirler.

Silâhların teslimi ile Sırbistan zâbitasının teşkili aynı zamanda icrâ edilmiştir.

Sırbistan hükümetinin vâsıta-yı neşr-i efkârı Pres Büro yedi teşrîn-i sâni'de şu telgrafi bütün Avrupa'ya tamim etti: (Arnavutlar'a Sırp askeri tarafından icrâ-yı mezâlim edildiğine dâir vâki olan şâyîat namûsumdur. Arnavutluk'un tahriki maksadıyla bu gibi erâcîfin şâyî edildiğini göz görüyor. Esâsen Arnavutların takip ve kahredildiğine dâir sû-i tefsire mestenet olan bu şâyîat hiçbir vesıkaya mübtenî değildir. Arnavutların yaratılışları ve terbiyeleri iktizâsı olarak çok vakalarda gûyâ teslim oluyorlar imiş diya beyâz bayrak keşidesiyle sû-i istimâlde bulundular. Mertlik ile kendilerine takrip etmekte olan Sırp zâbitânını telef ettiklerinden dolayı kendilerine karşı muhârebât zamânında belki tedâbir şedide ittihaz edilmiştir.

Bu misilli âsîlikler Arnavutlurca umûr-ı adidendir. Bizzât Arnavutlar ahâliye zulm icrâ ettiler. En ziyade kadınlara ve çocuklara tariz ediyorlar, hânümânlar söndürüyorlardı. Bu delâilin kâffesi vakt ve zamânında neşr ve ilân edilmedi. Zîrâ Avrupa'nın tekmil nazarı muhârebe mukadderâtına matuf bulunuyor idi.

Biz tekrâr ederiz ki Arnavutların takip edildiklerine dâir verilen haberler hiçbir esâsa mestenet değildir. Umûm Arnavutluk ahâlisinin kâffesi Sırp askerini istikbâl ile arz-ı itâat ediyor ve pek çok vekâyide Sırp askerlerinin حفو ve garazsız olduklarını ahâlinin cân ve mâlını müdâfa ve muhâfaza ettiklerini beyân ediyorlar.

Üsküp'te Piriştine'de, Prezren'de bulunan divân-ı harp muhâkemeleri bir defa değil çok defa Hristiyan askerinden جنحه ve yâhût emniyet-i umûmiyeyi ihlâl edenleri cezalandırdılar bu adâlet Arnavutlar üzerinde hüsn-i tesir yaptı ve teşekkür ettiler. İşte bunun için tamîm edilen şâyiât nâ-bemehâl addedilmiştir.

Sonuç

Balkan Savaşları Osmanlı Devleti için sonun başlangıcı olmuştur. Osmanlı Devleti için büyük hezimet manasına gelen bu savaşlar Balkan Birliği için muvaffakiyet ve muzafferiyet demektir. Balkan bloğundan olan Bulgar yazar Ivan Lesiçkof Balkan savaşlarına bizzat iştirak ederek gözlemlerini kaleme almıştır. Bu gözlemleri yukarıda mezkur adlarla dört cilt halinde yayınlanmış ve Osmanlıcaya tercüme edilmiştir. Bunlardan Manastır ve Pirlepe savaşlarını anlatan cilt M. Nuri adlı mütercim tarafından Osmanlıcaya çevrilmiştir. Eldeki çalışma bu metin üzerine inşa edilmiştir.

Bugün bile Makedonya'nın en önemli şehirlerinden olan Manastır ve Pirlepe'nin Osmanlı Devleti için kaybı ancak Balkan Birliği için büyük bir kazanım manasına gelmiş ve bu durum tüm açıklığı ile Bulgar yazarın eserine yansımıştır.

Türk yazar ve şairlerde kaybedilen toprakların, verilen şehitlerin, hor görülen mabetlerin yası, elemi, kederi terennüm edilirken, Bulgar yazar İvan Lesiçkof'a ait hatıratta ise mağrur ve mübalağalı ifadelerle bölgenin kazanımı ele alınmıştır.

Metin savaşlara dair asker, mühimmat, alet edevat gibi pek çok tarihi bilgiler ihtiva etmesinin yanında bölgenin coğrafi şartları, şehir, köy, vadi, nehir gibi yerleşim yerleri de ayrıntılı aktarmaktadır. Yazar, aynı zamanda savaşa katılan tarafların Türk, Arnavut, Sırp ahalisi, askeri, yöneticisi ve kumandan sınıfı ile ilgili de malumatını aktarmaktadır.

Mütercemin de eserin başında belirttiği gibi eser sadece Bulgar yazarın gözlemlerinden oluşmamakta Rus ve Fransız askeri muhâbirlerin verdikleri bilgilerden de istifade edilmekte ve paylaşılan bilgilere dayandırılmaktadır.

Balkan Birliği için Manastır ve Pirlepe'nin ele geçirilmesinin yarattığı sevinç, gurur gibi pek çok taraflı duygu ve düşüncüyü barındıran eserin kıymete haiz olduğu ve bazı çalışmalara kaynaklık edebileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Doğan, M. (1921). Balkanlar'ın Kaybedilişi Karşısında Mehmet Akif. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları (DEA)*, Özel Sayı, ss. 163-178.
- Doğruöz, T. V. (2016). Bir Bulgar Yazarın Gözünden Balkan Savaşları: Ivan Lesiçkof'un "Balkan Muharebatı Hatıratından" Adlı Eseri. (Cilt 2). *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Çanakkale*, 250-275.
- (1996). *Makedonya'daki Osmanlı Evrakı*. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Hacısalıhoğlu, M. (2003). *Makedonya mad.* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 27, s. 437-444.
- Koçak, S. (2019). *Birinci Balkan Savaşı'nın Bulgar Yazar İvan Lesiçkof'un "Balkan Muharebatı Hatıratından" Adlı Eseri Ekseninde Tahlili*. [Yayımlanmamış Yüksel Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi].
- Süleymanoğlu Yenisoy, H. (2012). 1912-1913 Balkan Savaşlarının Edebiyata Yansıması, *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 1/1, 91- 113.
- Lesiçkof, I. (1913). *Balkan Muharebatı Hatıratından - Manastır ve Pirlepe Muharebatı*. (Müt. M. Nuri). C. 1, 3. Cüz. Balkan Matbaası

SIROJIDDIN SAYYID ESERLERİNDE MILLİ KOLORİTİN SANATSAL VE ESTETİK İFADESİ

ARTISTIC AND AESTHETIC EXPRESSION OF NATIONAL COLOR IN THE WORKS OF SIROJIDDIN SAYYID

Doşanova Guljahan¹

Özet

Bu makalede, Sirojiddin Sayyid'in eserlerinde milli koloritin sanatsal ve estetik ifadesi incelenmiştir. Şairin şiirlerinde, yaşadığı Surxon bölgesinin kültürel, tarihsel ve sosyal özellikleri etkileyici bir şekilde yansıtılmakta; halkın yaşam biçimi, gelenekleri, doğa tasvirleri ve yerel dil unsurları milli koloritin temel taşlarını oluşturmaktadır. Milli kolorit, eserlerin sadece mekan ve zaman boyutunu değil, aynı zamanda milletin ruhunu, değerlerini ve tarih bilincini yansıtmaya bakımından önemli bir estetik fonksiyon üstlenir. Böylece, Sirojiddin Sayyid'in şiirleri okuyucuya hem duygusal bir bağ kurma imkanı sunar hem de milli kimlik ve evrensel temalar arasında köprü vazifesi görür. Sonuç olarak, milli kolorit unsurları şairin edebi kimliğinin ve eserlerinin özgünlüğünün belirleyici unsurlarındandır.

Anahtar Kelimeler: Sirojiddin Sayyid, milli kolorit, şiirsel tasvir, Surxon bölgesi, kültürel miras, edebi kimlik, halk gelenekleri, estetik ifade, tarih bilinci, Özbek edebiyatı.

Annotation: This article explores the artistic and aesthetic expression of national color in the works of Sirojiddin Sayyid. The poet vividly reflects the cultural, historical, and social characteristics of the Surxon region, where he lived. The way of life, traditions, natural imagery, and local language elements of the people form the foundation of the national color in his poetry. National color functions not only as a depiction of place and time but also as an aesthetic representation of the nation's spirit, values, and historical consciousness. Consequently, Sirojiddin Sayyid's poetry establishes an emotional connection with the reader while bridging national identity and universal themes. In conclusion, elements of national color are pivotal in defining the poet's literary identity and the originality of his works.

Keywords: Sirojiddin Sayyid, national color, poetic imagery, Surxon region, cultural heritage, literary identity, folk traditions, aesthetic expression, historical consciousness, Uzbek literature.

Giriş

Kolorit kavramı, edebi ve lirik metinlerde gerçekliği etkileyici ve çarpıcı bir şekilde betimleme aracıdır. Bu kavram, eserin teması, dönemi, üslubu, içeriği ve yazarın bireysel özelliklerine bağlı olarak farklı biçimlerde tezahür eder. Dolayısıyla, sanatçılar arasında kolorit, onların yaşadıkları coğrafya, çevresel faktörler, yaş ve ideolojik bakış açıları doğrultusunda şekillenmektedir. Millî ruh ve millî kolorit unsurlarını bünyesinde barındıran eserler, özgünlüğü ve ayırt edici özellikleriyle ön plana çıkar. Millî koloritle donatılmış sanat yapıtları, millî kültürle yetişmiş her okuyucu için çekim merkezi olmanın yanı sıra, okuyucuya estetik, manevi ve ruhsal bir beslenme imkanı sunar. Bu vesileyle okuyucu, halkın kültürel örf ve adetleri, gelenekleri ile millet ve vatan tarihine ilişkin kapsamlı bilgilere erişim sağlar. Bahsi geçen türden eserler, sahip oldukları millî-tarihî boyut ile sadece estetik değil, aynı zamanda derinlemesine bir kültürel hafıza ve aidiyet duygusunu da pekiştirir. Millî koloritle zenginleştirilmiş metinlerde tarihîlik, millîlik, evrensellik ve vatanseverlik gibi temalar temel çerçeve olarak belirgin biçimde yer

¹ Doçent, Karakalpak Devlet Üniversitesi, Özbek Filolojisi Fakültesi, Özbekistan

almaktadır. Bu bağlamda, evrensel temaların içselleştirildiği eserler, toplumsal hafıza ve kültür açısından nadide değerler olarak kabul edilir. Millî-tarihi kolorit unsurlarının eserde yoğunluk kazanması, okuyucunun kültürel, manevi ve millî anlamda doyum sağlamasına zemin hazırlar.

Daha önce belirtildiği üzere, sanatçı, edebi veya lirik bir eser yaratım sürecinde doğup büyüdüğü çevrenin kültürel örf ve adetlerinden hareketle sanatsal betimlemelerini oluşturur. Kolorit teriminin genel anlamı ve türlerine ilişkin teorik bilgilerin aktarılmasının ardından, millî edebiyatımızda Surxon koloritinin ideal-estetik bir yorum olarak ele alındığı çeşitli edebi ve lirik örnekler üzerinde inceleme yapılacaktır. Genel perspektiften bakıldığında, Surxon koloritinin edebiyata intikalinde, özellikle bölge halkının yaşam biçimleri, samimi ve dobra olmakla birlikte zaman zaman kaba sayılabilecek karakter özellikleri, coğrafi isimlendirmeler, yerel ritüeller, vadinin tarihi dinamikleri ve özgün millî giysiler koloritin temel unsurları olarak ön plana çıkmıştır. Bu yaklaşım, metnin okuyucusunu eserde işlenen tema ve olayların sadece pasif bir gözlemcisi konumundan çıkarıp, metnin duygusal ve ifade gücüne aktif bir katılımcı haline getirmeyi hedefler.

Günümüze dek edebiyatımızda Surxon koloritine dayalı olarak çok sayıda eser üretilmiştir. Nesir türündeki eserler arasında Tog'ay Murad'ın "Yulduzlar mangu yonadi" ve "Ot kishnagan oqshom" isimli yapıtları ile lirik türde Sirojiddin Sayyid'in çeşitli şiirleri, Surxon koloritinin estetik-yorum katmanı olarak işlev gördüğünün somut örnekleri olarak değerlendirilebilir. Tog'ay Murad'ın "Yulduzlar mangu yonadi" adlı eserinde millî spor dalımız olan güreş, temel anlatı unsuru olarak işlenmiştir. Güreş, bilindiği üzere özellikle Surhandaryo ve Kaşkadaryo vadilerinde yaygınlık gösteren geleneksel bir spor dalıdır. Bu eserde de millî kolorit unsuru olarak güreş ön plana çıkarılmakta; bununla birlikte dönemsellik, psikolojik derinlik ve fantastik öğeler koloritin çerçevesini oluşturmaktadır. Aşağıdaki metin parçası bu bağlamda ayrıntılı olarak analiz edilecektir: *"Manavi o'tirganlar sariosiyoliklar. Termizliklar-da bor. Bular o'zimizning Denov polvonlari. Pichirlashib gaplashayotganlar kim boldi? Ha-a, jarqo'rg'onliklar. Manavilar esa sho'rchiliklar. o'rtada chordana qurib o'tirgan mo'ylov - Ro'zi polvon. Yaqinda bizning polvonlar ularni o'z uylarida mag'lub etib keldi. Ko'rinib turibdi, sho'rchiliklar alamzada. Demak, olish zo'r boladi. Birinchi kimdan boshlasin? Mehmonlarni bir-birlari bilan olishtirsamikin? Yo'g'-e, davra o'ziniki, ep bolmas. Yaxshisi, o'zlaridan kimdir chiqib boshlab bersin"*¹.

Parçada sanatsal kolorit, estetik-ideal bir yorum unsuru olarak kullanılmıştır. Yazar burada, güreşin Surxon vadisinde sıkça düzenlenmesini ve Surxondaryoliklerin geleneksel olarak düğünlerde güreş müsabakaları organize etmesini betimlemektedir. Ayrıca, rakibinden mağlup olan güreşçinin, rakibini diğer müsabakalarda da takip ederek tekrar gücünü denemesi gerektiği anlatılmaktadır. Bu durum, okuyucunun eserin sanatsal kolorit temelinde yorumundan ortaya çıkan anlam ve gerçekliği daha iyi kavramasına hizmet eder ve eserin estetik çekiciliğini artırır.

Vatan temasına şair her şiirinde yeni bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Fikirlerini beklenmedik bir derinliğe yönlendirerek, hayal edilemeyecek özgün poetik genellemeler ortaya koymaktadır. Gerçekten de Sirojiddin Sayyid, vatanın mükemmel bir imgesini yaratmada, onun sembollerini yansıtmakta çeşitli poetik araçlar, sanatsal detaylar ve orijinal benzetmelerden verimli bir şekilde faydalanmaktadır. Yazar; memleket tarihi, ataları, çocukluğundan günümüze kadar yaşadığı yerler, deneyimledikleri, karşılaştığı insanlar, yaşam olayları ve nesneler gibi tüm varlıklar aracılığıyla sevgili vatanın simgesini eşsiz bir üslupla tasvir etmektedir.

Şair, vatan tasvirinde anne, vatansever kişi, evlat gibi imgelerden; buğday, ocak, ateş, ağaç, mekan, taş, kum tepesi, saz gibi sıradan sembollerden sanatsal bir biçimde yararlanmıştır. Sirojiddin Sayyid, vatansever kişilik tasvirinde diğer sanatçılardan farklı bir yol izler. Onun birçok kahramanı, büyük atalarımız ve tarihi şahsiyetlerin yanı sıra, sıradan halk arasındaki vatanına bağlı fedakar insanlardır. Şairin bakış açısına göre, vatansever kişi öncelikle çalışkan bir insandır.

¹ Murod T. Yulduzlar mangu yonadi. – Toshkent, 2022. – B. 20.

Sahar turib dalasida o'ylar surar,
Har g'o'zaning niholida bo'ylar ko'rar.
O'zi uchun koshonalar solmadi u,
Qursa faqat bolalarga uylar qurar.
...Ahmad fermer bu dunyoda kam uxlaydi,
Zar bo'lgaydir shuning uchun tuproqlari¹.

Sirojiddin Sayyid'in shiirlerindeki çiftçi, çiftlik sahibi, çoban, değirmenci, satranç oyuncusu gibi karakterlerin yorumunda görüldüğü üzere, şair toplumdaki her birey simgesinde ve varlık dünyasındaki her nesnede Vatan tasvirini hayal edebilen ve bunu ustalıkla betimleyebilen bir sanatçıdır. Şairin "To'plondaryo bilan xayrlashuv" (Toplandaryo ile Vedalaşma) adlı destanında Surxon koloritinin estetik ideal işlevini yerine getirdiğini gözlemleyebiliyoruz. Bu destanda yazar, sanatsal koloritten verimli bir şekilde faydalanmaktadır. Destanın okunması sırasında Surxon halkının görüşleri, yaşam tarzı ve kendine özgü özellikleri şairin estetik ideali temelinde çekici biçimde ifade edilmiştir. Örneğin, aşağıdaki dizeleri analiz ettiğimizde:

*"Men sizga aytsam, yelkamda bolam, qo'limdagi tugunchada bir siqim tutmayiz, daryo yoqalab ketyapman, ketyapman. Daryoki, ajdarhoday to'lg'onadi, vishillaydi. Qo'rqib ketyapman deng, yelkamdagi chirqillab "non" dey-di. Men esa ketyapman, ketyapman. Hech zog' yo'q. Faqat daryo. Kalima qaytarib yo'l yuraman, yo'l yuraman-u pichirlayman. Usha mahallar yo'llar ham uzun ekan-da. Dunyoda mendan boshqa hech kim yo'qday, go'yoki dunyoning o'zi ham yo'qday, ketyapman. Qayerga ketaman — bilmayman, nimaga ketyapman — bilmayman, lekin ketyapman. Bir mahal sohilda nimadir yalt etdi, yana qo'rqyapman deng, yaqin borib qarasam — beshik, oltin beshik! Suvda chayqalib, qalqib turibdi. Karaxt bo'lib qolibman. G'oyibdan "Ol!" degan sado kelganday bo'ldi. Bolani yerga ko'yib, dovdirab qo'l uzatdim, yetolmadim. Har qancha urinsam ham qo'lim yetmadi. Chayqalib, chayqalib oqib ketdi. Hay attang-ay, attang! Shundan keyin to'rt bolam ochlikdan o'lib ketdi. Sizlar ko'rmagansizlar - da, bilmaysizlar..."*².

Yazar, destanın yapısında bir anı niteliğinde bu olayı dile getirir ve sonunda olayın yaşlı bir kadın – Humor – tarafından hatıralarından aktarıldığı belirtilir. Bu durum, Topolondaryo'nun Surxon ovası için belirli bir ölçüde kutsal bir anlam taşıdığını da göstermektedir. Destanın başlangıcında sadece coğrafi bir nesne olarak tanımlanan bu eser, yukarıda bahsedilen hikayeler aracılığıyla dönemsel ve doğa koloritlerinin bir araya gelmesiyle sanatsal kolorit oluşturmaktadır. Burada Topolondaryo'nun hızlı akan gürültüsü, dünyaya benzetilir. Kadının zihninde yaşanan durum; derenin içinde sallanan beşiğin uzaklaşıp kaybolması ise doğrudan halkımızın kendine özgü inanç ve görüşlerine işaret eder. Kadının hayalinde veya rüyasında gördüğünü hatırlamadan anlattığı bu hikâye aracılığıyla Surxon koloritinin detayları açığa çıkar. Yani rüyada ya da hayalde çıplak beşiği görmek, beşiğin uzaklaşması, karanlıkta kaybolması gibi imgeler halk arasında kötü olayların habercisi, çoğu zaman ise ölüm tehlikesinin uyarısı olarak kabul edilir. Destandan alınan bu parçada da sade ve samimi halkın geleneksel bilgilerinden yola çıkılarak kültürel kolorit oluşturulmuştur. Çünkü yaşlı kadın, beşiği görmesini ve onu tutamamasını çocuklarının açlıktan ölmesiyle ilişkilendirir ve bu acıklı kaderin tanığı olarak Topolondaryo'yu sayabiliriz.

Şairin shiirlerinde poetik içerik derin ve renklidir. "Jarohat" destanında Vatan tasviri daha geniş bir kapsamda işlenmiştir. Destanda şair, Vatanı çeşitli poetik simgeler aracılığıyla ifade eder. Bunlar arasında: "inek sağan kadın", "hayal kuran gelin", "beşikte yatan çocuklar", "yeni elbise giymiş kız çocuğu", "filizlenen ıspanak", "uzun uzun uzanmış sazlar", "ova ve tepelerde açan laleler", "sessizce yanan ocaklar", "Yor-yor"lar ve "ölüler" yer almaktadır.

Millilik özündeki canlı ve renkli betimlemeler, poetik içerik hakkında geniş bir düşünce yürütülmesine, Vatanı lirik kahraman olarak derinlemesine anlamaya ve yoğun hissetmeye

¹ Саййид С. Асарлар. III жилд. – Тошкент, 2019. – Б. 36.

² Саййид С.Вақт ҳайкали. Достонлар. – Тошкент, Ғ.Ғулом. 2023. – Б. 60.

olanak sağlar. İlk bakışta sanatsal yorum sade görünse de, şairin şiirlerinde Vatan tasvirinin poetik ifadesi halk ruhu ve klasik geleneklerin yenilenmesinin bir ürünüdür. Sirojiddin Sayyid, şiirimize kendine özgü üslubu, kendine has söz söyleyişi ve estetik konseptiyle giriş yapmıştır. Vatan temalı şiirlerinde şair, yeni poetik ifadeleri sanatkârane bir biçimde kullanmakta, hayat felsefesini biçim ve içerik bütünlüğünde eşsiz bir şekilde yorumlamaktadır.

“Menga ham tinchlik kerak. Tanka minib kelsang ham hech qayerga ketmayman. Yetti pushtim shu yerda ko‘milgan bo‘lsa... Dushox cho‘qqisiga chiqib chodir tikib o‘tiramanki, illo bu tog‘lardan ketmayman. Urushda qatnashgan bo‘lsam, indivalid bo‘lsam, katta o‘g‘lim muallim, kenjam o‘quvchi bo‘lsa. Yana birovni armiyada yuribdi. Erta-indin kirib kelsa-yu “Ota, uyimiz qani?” deb so‘rasa, sening bulduzo‘ringni ko‘rsatamanmi?!”¹

Yukarıdaki paragrafta da şair, Surxon halkının kendine özgü gelenekleri ve samimiyeti aracılığıyla Surxon koloritini yaratmaktadır. Bu durum, destanın estetik-ekspresifliğini artırmaya hizmet etmektedir. Verilen edebi metin, “Topolondaryo ile Vedalaşma” destanından alınmıştır ve burada sade ve içten Surxon halkının kendi topraklarını, evlerini terk edip başka bir yere göç etmeyi kendine yabancı hissettiği ifade edilmektedir. Yazar, bu düşüncelerin savaş gazisi Narziqul Norov’un mahalle meclisinde yaptığı konuşmadan kaydedildiğini belirtmektedir. Burada, vaha halkının özgün geleneklerinden biri olan baba evine duyulan saygı ve bu kutsal mekânın çocuklara miras bırakılması görevinin babanın borcu olduğu anlaşılmaktadır. Bu parça, ilk bakışta destanın yapısında lirizme bir ara verme gibi görünse de dikkatlice analiz edildiğinde, derinlemesine incelendiğinde, sıradan bir halk temsilcisinin heyecanı, evinin yıkılmasından duyduğu öfke ve hakkını arama kararlılığı doğrudan gürül gürül akan Topolondaryo nehrine benzetilmektedir.

Ayrıca, destanda şair aşağıdaki kolorit türlerinden de faydalanmaktadır:

*Bir tandir xizmati
Butun elga tan.
Bir nonning taftida
Qanchalar Vatan.
Bir singil diydori
Gul yanglig‘ tansiq,
Bir yurt muhabbati
Quyoshday issiq.
Yigittligin qo‘msab
Bobotog‘im ham,
Ko‘karmish, yosharmish
Bobo bog‘im ham.
Maysalarin silab,
Bermayin ozor,
Otamning boshidan
Keldingmi, bahor?
Keldingmi ul yog‘och
So‘rilarimdan,
Qumrilar sevishgan
Mo‘rilarimdan?
Unda zuvolalar
Tutgay supralar,
Oftobga chiqqaylar
Barcha ko‘rpalar².*

Şairin “Bahar Surxondan Başlar...” adlı destanından alınan yukarıdaki paragrafta da tandir, odun kazanları, Bobotog gibi unsurların yer alması özgün bir estetik işlev

¹ Саййид С. Вақт ҳайкали. Достонлар – Тошкент, Ғ.Ғулом. 2023. – Б. 71.

² Саййид С. Қўқсимдаги зангорларим. – Тошкент, 2004. – Б. 59.

görmektedir. Bu sayede okuyucu, destanı okurken Surxon koloritine dayanarak halkın yaşam biçimini, vahanın doğasını, görkemli dağlarını ve geniş yaylalarını hayal edebilmekte; aynı zamanda manevi rahatlık ve estetik zevk almaktadır. Yazar, bunların yanı sıra köy halkının erken baharda, kış boyunca nemlenen yatak örtülerini güneşte kurutma geleneğine de değinmektedir. Bu da dolaylı olarak edebi koloritin ifadesine hizmet etmekte ve destanın estetik değerini artırmaktadır. Destanda belirtilen bu basit gelenek, adeta esere can vermektedir; zira ayrıntılar ne kadar özenle ve canlı, estetik açıdan olgun bir şekilde seçilirse, okuyucu eserin içine o denli derinlemesine girebilmekte, etkilenmekte ve hayal dünyası genişlemektedir.

Okuyucu, destanı okurken Surxon koloritine dayanarak halkın yaşam tarzını, vahanın doğasını, heybetli dağları ve geniş yaylaları tahayyül edebilir; bununla birlikte manevi bir dinlenme ve estetik haz alabilir. Yazar ayrıca köy halkının erken baharda kışın nemlenmiş yatak örtülerini güneşte kurutma geleneğine de yer verir. Bu durum da dolaylı olarak edebi koloritin ifadesine hizmet ederek destanın estetik değerini artırmaktadır. Destanda yer alan bu basit gelenek, esere adeta hayat vermekte; çünkü ayrıntılar ne kadar özenli, canlı ve estetik açıdan olgun seçilirse, okuyucu o kadar esere nüfuz edebilmekte, etkilenmekte ve hayal dünyası genişlemektedir.

*“KrAZ”lar gurlaydi To‘polondaryoda,
Ohular ruhimga berkinib yotdi.
Homush xo‘rsinadi Hisor tog‘lari
Vaqtga haykal qo‘ymoq vaqti ham yetdi¹.*

Yukarıda Sirojiddin Sayyid’in “Sekseninci Yıllar” adlı destanından bir parça sunulmuştur. Bu parçada da yazar, Surxon vadisinin doğa koloritini yaratarak destanın estetik-ekspresifliğini artırmaya çalışmış ve hedeflenen amaca eksiksiz bir şekilde ulaşıldığını söylemek abartı olmaz.

Sirojiddin Sayyid’in destanlarında yer alan yerel koloritin büyük bir kısmı, köy hayatı, savaş dönemindeki sade köylülerin yaşam tarzı, sıradan halk arasındaki görüşler, gelenekler ve değerler üzerinden şekillenmektedir. Ayrıca şair, şiirlerinde lehçeye ait kelimeleri o kadar ustalıkla kullanmaktadır ki, bu detayların her biri liriki kahramanın iç dünyasını, yaşadığı koşulları ve sosyal hayattaki rolünü ortaya koymaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse, şair yerel kolorit aracılığıyla lirik eserlerdeki gerçekliği canlandırmaktadır.

Sonuç olarak belirtmek mümkündür ki, edebiyatta estetik ideal kavramı her yazar ve sanatçı için bireyseldir; yazar öncelikle kendi idealindeki kahramanı yaratır, ardından bu kahramanın gerçek hayattaki karşılığını bulur. Sirojiddin Sayyid’in şiirinde Vatan teması önemli bir yer tuttuğu için, şairin doğup büyüdüğü bölge olan Surxon vadisinin koloritine temel estetik-ideolojik yorum olarak yer verilmektedir. Sirojiddin Sayyid’in şiirinde Vatan tasviri yapılırken, temel ideali Surxon koloritinden oluşmaktadır. Yazarın her eserinde Surxon halkının sadeliği, yaşam biçimleri, vahanın doğası, halkın gelenek ve değerleri ile sade köy yaşamını yücelttiği görülmektedir. Bu durum şiirin duygusal-ekspresifliğini artırmakta, çekiciliğini sağlamakta ve okuyucunun eserin dünyasında yaşayabilmesi için temel bir unsur olarak kabul edilmektedir.

Kaynaklar

- Jabborov, N. *Edebiyat ve Milli Maneviyat*. Taşkent: Maneviyat, 2015. – 132 s.
Jabborov, N. *Zaman. Kriter. Şiir*. Taşkent: G‘afur G‘ulom Adına NMIU, 2015. – 304 s.
Jabborov, N. *Marifat Nadir*. Taşkent: Maneviyat, 2010. – 112 s.
Sayyid, S. *Zaman Heykeli. Destanlar*. Taşkent: G.G‘ulom, 2023. – s. 35.
Sayyid, S. *Eserler. Cilt III*. Taşkent, 2019. – s. 36.

¹ Саййид С. Вақт ҳайкали. Достонлар. – Тошкент, Ғ.Ғулом.2023. – Б.35.

“AĞ” KOMPONENTLİ PALEOTOPONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF PALEOTOPONYMS WITH THE COMPONENT “AĞ”

Mahirə HÜSEYNOVA¹

Özet

Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin böyük bir qolunu “ağ” komponentli yer-yurd adları təşkil edir. Belə leksik vahidin müxtəlif növ obyekt adlarının tərkibində mühafizə etdikləri arxaik mənə çalarlarını həm qədim türk abidələri və qohum türk dilləri materialları əsasında, həm də coğrafi obyektin özünün bilavasitə müəyyən səciyyəvi cəhətlərini nəzərə almaqla müəyyənləşdirmək, tədqiq etmək və maraqlı elmi nəticələr əldə etmək mümkündür. Deməli, türkoloji baxımdan, xüsusilə də erməni saxtakarlığını alt-üst etmək yönündən böyük əhəmiyyət kəsb edən və ayrıca araşdırmaya ehtiyacı olan belə bir problemin həllində “ağ” komponentli paleotoponimlərin türkçülük kontekstində tədqiqi böyük önəm daşıyır ki, məqalədə Azərbaycan toponimik sisteminə daxil olan külli miqdarda bu tip paleotoponimlər analiz edilir. Türkmənşəli mikro və makropaleotoponimlərin (oykonim, oronim, hidronim) birinci komponenti yerində çıxış edən “ağ” leksemi xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir və həmin tipdən olan yer-yurd adları rəngarəng leksik semantik xüsusiyyətlər daşıyır. Belə ki, məqalədə “ağ” leksik vahidinin yüzlərlə coğrafi adın tərkibində tək-cə rəng mənası daşmadığı, eyni zamanda bir sıra başqa arxaik mənə çaları da kəsb etdiyi saf-çürük edilir ki, bunlara da müəyyən aydınlıqlar gətirilir.

Açar sözlər: “ağ” leksemi, arxaik və çağdaş mənə çalarları, oronim, oykonim, hidronimlərin tərkibində “ağ” sözünün mənə postulatları.

Abstract

A large branch of the paleotoponyms of Western Azerbaijan is formed by place names containing the component “ağ” (“white”). The archaic semantic shades preserved by such lexical units in the structure of various types of toponyms can be identified, studied, and interpreted through both the evidence of ancient Turkic monuments and related Turkic languages, as well as by considering the characteristic features of the geographical objects themselves. From a Turkological perspective, especially in terms of refuting Armenian falsifications, the study of “ağ”-component paleotoponyms within the context of Turkic identity carries great significance and requires separate scholarly attention. In this regard, the article analyzes a large number of such paleotoponyms within the Azerbaijani toponymic system. The lexeme “ağ”, which appears as the first component in numerous Turkic-origin micro- and macrotoponyms (oikonyms, oronyms, hydronyms), is particularly noteworthy, as these place names display diverse lexical-semantic features. The study demonstrates that within hundreds of geographical names, the lexeme “ağ” does not merely denote the color white, but also conveys a number of other archaic semantic layers, which are examined and clarified in the article.

Keywords: “ağ” lexeme, archaic and modern semantic layers, oronyms, oikonyms, hydronyms, semantic postulates of “ağ” in toponymic structures.

Giriş

Qərbi Azərbaycan arealında vaxtilə mövcud olmuş, “ağ” tərkibli oykonim, oronim, hidronimlərin çox mötəbər dil faktları olması toponimistlər, türkoloqlar tərəfindən müəyyən qədər və müəyyən səviyyələrdə lingvistik təhlilə cəlb edilmiş, maraqlı elmi ümumiləşdirmələr

¹ ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru, The Vice-Rector for International Relations of ASPU
Filologiya elmləri doktoru, professor, Doctor of Philology, Professor, <https://orcid.org/0000-0001-8956-6892>
huseynova.mahira@yandex.ru

əldə olunmuşdur. “Ağ” komponentli və yaxud da tərkibli türkmənşəli oykonim, oronim, hidronimlərin dərin linqvistik təhlili əsasında, ümumən Qafqazda, xüsusilə indiki Ermənistanda türkdilli yer-yurd adlarının tarixini müəyyən mənada aydınlaşdırmaq olur. Bu ərazinin “ağ” tərkibli toponimləri tarixi inkişaf prosesində formalaşmış və onların demək olar ki, hamısı türk dillərinin qrammatik quruluşu əsasında yaranmışdır. Başqa sözlə desək, “ağ” tərkibli toponimlərin semantik təhlili göstərir ki, onların təsadüfən deyil, türk-Azərbaycan toponimiyasına xas olaraq qanunauyğun surətdə ixtisar və təşəkkül tapmışdır. Bu tip və strukturadan olan yer-yurd adları zəngin semantik xüsusiyyətlərə malik olmaqla, oykonim, oronim, hidronimlərdə əksini tapmış və bu coğrafiyaların tərkibində çağdaş türk dilləri üçün arxaik hesab edilən leksik vahidlər mövcuddur. Toponimlərin tərkibində iştirak edən “ağ” leksik vahidi ilə bərabər digərləri də ümumtürk dilləri üçün ortaq leksik vahidlər hesab olunur. Toponimlərin tərkibində iştirak edən bəzi leksik vahidlər, xüsusən də “ağ” sözü türk dünyasının çoxlu sayda toponimlərində öz əksini tapmışdır ki, bütün bu qeyd etdiklərimiz vandal ermənilərin bu tip toponimlərə mənəvi soyqırımı siyasətini alt-üst edir. “Ağ” tərkibli sözün leksik vahidlərə qoşularaq toponimə çevrilməsi prosesi ta qədim dövrlərdən başlamış, son yüzilliklərə qədər davam etmiş və bu qanunauyğun proses bir qayda olaraq müəyyən bir sistem daxilində baş vermişdir. Qərbi Azərbaycanın toponimik sistemində “ağ” komponentli yer – yurd adlarının mənəvi çalarları geniş və rəngarəngdir. Göstərilən topokomponent ərazinin həm oykonimlərinin, həm oronimlərinin, həm də hidronimlərinin bir hissəsini əhatə edir. Mənbələrdə “ağ” topokomponentli yer-yurd adlarının qeydə alınması mənzərəsi aşağıdakı kimidir: Ağbaba (Zəngibasar və Sürməli nahiyələrində kənd və dağ adları), Ağbud (Qarnibasa mahalında və Sisyan nahiyəsində kənd adları), Ağbulaq (İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında və İrəvan xanlığında kənd adları), Ağbular (Göyçə mahalında, Sürməli qəzasında, Zəngəzurda, Rəvan əyalətində, Şorayel nahiyəsində, Novabayazid qəzasında, Sirakul nahiyəsində, Qırqbulaq nahiyəsində, Abaran nahiyəsində, Sirakul nahiyəsində kənd və bulaq, su obyektlərinin adları), Ağveys (Sürməli mahalında kənd adı), Ağverən (Novabayazid qəzasında kənd adı), Ağviran (Vedi nahiyəsində kənd adı), Ağvirani-Kəbir (Qarabulaq nahiyəsində kənd adı), Ağqıraq (Göyçə mahalında kənd adı), Ağqala (Dərələyəz mahalında xaraba kənd adı), Ağdaban (Zar-Zəmin nahiyəsində kənd adı), Ağdaq (Şərur-Dərələyəz qəzasında dağ adı), Ağdamlar (İrəvan qəzasında kənd adı), Ağdan (İçevan rayonunda kənd adı), Ağdaş (Tumanqaya rayonunda kənd adı), Ağdaş (Novabayazid qəzasında 2 kənd adı), Ağdəvə (Cümrüdə dağ adı), Ağdəmir (Kərkibasar nahiyəsində kənd adı), Ağdərə (Dərələyəz mahalında kənd adı), Ağdivar (Sirakul nahiyəsində kənd adı), Ağdiz (Sürməli qəzasında kənd adı), Ağıt (Sirakul nahiyəsində kənd adı), Ağyaylaq (maku nahiyəsində kənd adı), Ağyataq (Talin rayonunda kənd adı), Ağyol (Zəngəzur qəzasında kənd adı), Ağyoxuş (Basarkeçər rayonunda kənd adı), Ağkənd (Dərələyəz mahalında kənd adı), Ağkilis (Göyçə mahalında kənd adı), Ağkixlu (Zəngəzur qəzasında kənd adı), Ağkörpü (Qarakilsə rayonunda kənd adı), Ağkulır (İrəvan qəzasında kənd adı), Ağgöl (Gorus rayonunda kənd adı), Ağmunqan (İrəvan quberniyasında Novabayazid qəzasında dağ adı), Ağotluq (İrəvan əyalətinin İğdir nahiyəsində qışlaq adı), Ağövrət (İrəvan əyalətinin Sürməli qəzasında kənd adı), Ağörən (İrəvan əyalətinin Kotak nahiyəsində kənd adı), Ağpara (İrəvan əyalətinin Dərəçiçək mahalında kənd adı), Ağsu (İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı) və s. (1,104-111) qeydə alınmışdır. “Ağ” topokomponentindən ibarət kəndlər XIX-XX əsrin müxtəlif dövrlərində vandal ermənilər tərəfindən yer adları dəyişdirilmiş, ya da xarabalığa çevrilmişdir. Ermənilərin vandalcasına dəyişdikləri kənd adları aşağıdakılardır: Ağbaba-Ququşyan Mets, Quqasyan Pikr (1930-cu ildə); Ağbulaq – Lyusaxpur (1917), Ağdan-Qanzukar (1928-ci il), Ağkənd – Aqidcudzor (1968-ci il), Ağkənd – Asotavan (1998-ci il), Ağkilsə - Azat (1935-ci il), Ağkilsə - Qrazen (1945-ci il), Ağtaban-Ağtapan (1930-cu il), Ağcaarx-Arevik (1946-cı il), Ağcaqala-Bazmabert (1946-cı il) – Txaskasen (1978-ci il) və s. (Budaqov, 1998). Birinci tərəfi “ağ” leksik vahidi ilə ifadəsini tapmış toponimlərə türk dilinin ən qədim abidəsi olan Orxon-Yenisey daş kitabələrində də rast gəlmək olur. S.Əliyeva qeyd edir ki, *“birinci tərəfi “ağ” komponentli mürəkkəb sözlərdən törəyən mürəkkəb toponimlər: Ak Tərməl və müasir dövrdəki “ağ” sözü ən qədim dövrlərdə “ak” fonetikasi ilə işlənmişdir”* (Əliyeva, 2003). İndiki Ermənistanda “ağ” topoformatlı yer-yurd

adlarının etimologiyası ilə bağlı İ.Bayramovun da fikirləri maraqlıdır. Tədqiqatçı bununla bağlı olaraq göstərir ki, "Ağ qaya Qafan ərazisində yerləşir. Oronim qədim türk dilində "kiçik, balaca, ərazicə geniş olmayan" mənasında işlənən "ağ" sözü ilə Azərbaycan dilində "dağ" sözünün sinonimi kimi işlənən qaya sözünün birləşməsindən əmələ gəlib, "kiçik dağ" mənasını ifadə edir (Mirzəyev, 2006). Kaşğari dönməndə "ağ" sözü "ak" fonetikasına işlənmiş və oğuzcadə "ağ", "bəyaz" mənasını bildirmişdir (Kaşğari, 2006). *"Həmin dönmədə eyni zamanda "ak" sözü feil kimi işlənərək "axmaq, axıb getmək" mənasını da ifadə etmişdir: 1) ağ=iki ayaq arasındakı boşluq; 2) çıxmaq, yüksəlmək, aşmaq, döymək, başqalaşmaq, pozulmaq, meyl etmək, dönmək"* (Bayramov, 2005). Azərbaycan dilində çağdaş dövrdə işlənən ağ sözü Türkiyə türkcəsində, başqırd, özbək, qazax, qırğız, tatar, türkmən və qohum dillərdə "ak" fonetikasına işlənərək rəng mənasını ifadə edir. Türkdilli xalqların toponimik sistemində "ak" komponentli yer-yurd adlarının sayı yüzlərlədir. Fikrimizcə, çağdaş dövrdəki "aq//ak//ağ" fonetikasına eradan əvvəlki dövrlərdə "ağ//ak" şəkillərində olmuş, rəng anlamını bildirmiş, sonrakı dövrlərdə sözün mənası semantik cəhətdən xüsusən də, toponimlərdə daha da genişlənməmişdir. "Ağ" sözünün mənə çalarlarını türkoloji mənbələr əsasında araşdıran toponimist İ.Bayramov yazır: *"A.A.Kononovun fikrincə "ağ" sözü "axmaq", "tökülmək" mənasını ifadə edir. Bu mənə daha çox hidronimik vahidlərə şamil edilir. E.M.Mirzəyevə görə "ağ" sözü "axmaq" mənasında işlənir. A.Axundov Ağburun, Ağqaya, Ağdərə toponimlərinin tərkibində işlənən "ağ" sözünün təng mənasında işləndiyini yazır. T.Əhmədovun nəzərinə, "ağ" sözü orooykonimlərin tərkibində "kiçik, alçaq, çox da böyük olmayan", "dayaz, çox da dərin olmayan" eləcə də rəng mənalarında işlənir. F.Cəlilov "ağ" sözü ilə bağlı qeyd edir ki, türk dillərində geniş derivatları olan bu sözün ağ//ak//aq//a:k//ax//ok variantları olmuşdur ki, bu da onu göstərir ki, arxetipi "ağ" sözü olmuşdur"* (Bayramov, 2005). M.Çobanlı və X.Əliyev Gürcüstan ərazisindəki türkmənşəli toponimlərin etimoloji təhlilini verərkən "ağ" sözünü qərb mənasında izah etmişdir (Çobanlı, 1993; Əliyev, 1999). Qədim türk dilindəki mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, "ağ" sözünün rəng mənası ilə yanaşı "yüksəklik, uca, hündür" mənaları da olmuşdur. İndiki Ermənistan ərazisində vaxtilə mövcud olmuş və nankor, vandal ermənilər tərəfindən dəyişdirilmiş Ağdərə toponiminin birinci komponenti "ağ" torpağın rəngini bildirmir. Bu orooykonim qədim türk dilində "kiçik, balaca" mənasında işlənən "ağ" sözü ilə "dərə" sözünün birləşməsindən əmələ gəlib "kiçik, balaca dərə yaxınlığında salınmış kənd" anlamını ifadə edir. "Ağ" sözü qədim türk sözü kimi Ağdərə orotoponiminin tərkibində "kiçik qoşa, bəzən dayaz, çox da dərin olmayan" arxaik mənə çalarını qoruyub saxlamışdır. Relyef əsasında yaranmış bu toponimlərin Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində, o sıradan türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərdə yayılma coğrafiyası çox genişdir. Araşdırmalarımız göstərir ki, özü də statistika üzrə təhlillər əsasında müəyyənləşdirilir ki, Türkiyə ərazisində "aq//ak" derivatlı 150-dən çox, Türkmənistanda 100-dən çox, Özbəkistanda 80-dən artıq, Qırğızistanda 50-dən çox, Moldoviyada 20-dən çox, Gürcüstanda azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə 40-dən çox, Başqırdıstanda 70-dən çox orotoponimlərin birinci komponentində təmin topokomponent işlək vəziyyətdədir. Rusiya ərazisində ta qədimdən mövcud olmuş "ağ" derivatlı yer-yurd adları rus dilinə tərcümə edilərək tanınmaz şəkllə salınmışdır. Fikrimizcə, ermənilər bu yaramaz üsulu ruslardan öyrənmiş, özgənin mənəvi sərvətini vandalcasına özününküləşdirməyə çalışmışdır. Bunlar nə qədər tərcümə olunsada, transkripsiya edilsə də, ümumtürk mədəniyyətinin bariz göstəricisi olmaqla yanaşı türk dilinin təfəkkürü ilə bağlı xüsusi adlardır. Rus dilinin toponimik sistemini zənginləşdirmək işində türkmənşəli toponimlər, xüsusən də "ağ" komponentli yer-yurd adları da mühüm rol oynamışdır. Həqiqətən də ümumişlək sözlərin onomastik vahidlərə keçməsində dillərarası münasibətlərdə müəyyən qanunauyğunluqlar özünü göstərir. Belə ki, bu əlaqə özündə ümumişlək sözlə toponimik vahidlər arasındakı semantik yaxınlığı, uyğunluğu əks etdirir. Rus dilindəki türkmənşəli toponimlərin yaranması və inkişafı istiqamətləri araşdırıldıqda bu dildə türk mənşəli toponimlərin işlənməsi ilə dilin özündəki türk mənşəli "ağ//ak" fonetikasına işlənən toponimlərin olduğu aşkar edilir.

Nəticə: "Ağ" komponentli toponimlər Azərbaycan onomastik sisteminin xeyli sahələrini əhatə edir. Bunlara şəxs adlarından tutmuş oronimləri, oykonimləri, zəngin xüsusi

ad sistemlərini daxil etmək olar. Bütün bu onomastik vahidlər – toponim qrupları türk dillərinin qrammatik-semantik resursları əsasında təşəkkül tapmışdır.

Ədəbiyyat

Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Nasta-Press”, 1998, 452 s.

Əliyeva S. Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər. Bakı, “Elm”, 2003

Mirzəyev H. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri. Bakı, “Elm”, 2006.

Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı, “Elm”, 2005

Çobanlı M. Borçalı toponimləri. Bakı, 1993.

Əliyev X. Gürcüstanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 1999.

Kaşğari M. “Divani lüğət-it-türk” dörd cildə. II cild. Bakı, “Ozan” 2006

TÜRKÇENİN YABANCI VE İKİNCİ DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE SOSYOKÜLTÜREL KURAMLARIN YERİ VE BU ALANDAKİ ARAŞTIRMA EĞİLİMLERİNE ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

THE ROLE OF SOCIOCULTURAL THEORIES IN TEACHING TURKISH AS A FOREIGN AND SECOND LANGUAGE: A CRITICAL REVIEW OF RESEARCH TRENDS

Ramazan ERYILMAZ¹

Özet

Bu araştırmada, Türkçenin yabancı ve ikinci dil olarak öğretimi alanında sosyokültürel kuramların kullanım eğilimleri ve bu kuramlar temelinde yürütülen çalışmaların tematik ve yöntemsel özellikleri sistematik bir biçimde incelenmiştir. Son on yıllık süreçteki (2015–2025) akademik yayınlar, içerik analizi yoluyla değerlendirilmiş; çalışmalarda yer verilen kuramsal çerçeveler, tematik odaklar, yöntem tercihleri ve sosyal bağlamlar derinlemesine analiz edilmiştir. Araştırma kapsamında, sosyokültürel kuramların Türkçe eğitimi/öğretimi alan yazınında giderek daha fazla referans verilen kuramsal yapılar hâline geldiği belirlenmiştir. En çok çalışılan temalar arasında kültür aktarımı, kimlik, aidiyet ve sınıf içi etkileşim öne çıkarken; kültürler arası iletişim yeterliği, dijital medya bağlamı ve kültürleşme stratejileri gibi konuların görece daha az ele alındığı görülmüştür. Yöntemsel olarak ise çoğunlukla nitel çalışmaların tercih edildiği, veri toplama aracı olarak görüşme ve gözlem tekniklerinin öne çıktığı tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular, Türkçenin yabancı ve ikinci dil olarak öğretimi alanında sosyokültürel temelli araştırmaların artmakta olduğunu; ancak kuramsal çeşitlilik, bağlamsal derinlik ve disiplinler arası yaklaşım açısından gelişime açık önemli alanlar bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, kültürel içeriklerin öğretim süreçlerine entegrasyonu, kimlik inşası süreçlerinin uzunlamasına izlenmesi ve öğretim materyallerinin eleştirel analizi gibi başlıklarda yeni araştırmalara ihtiyaç duyulduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, yabancı dil, ikinci dil, sosyokültürel, kültür aktarımı, kültürleşme.

Abstract

This study systematically examines the use of sociocultural theories in the field of teaching Turkish as a foreign and second language, along with the thematic and methodological characteristics of studies conducted within these theoretical frameworks. Academic publications released over the past decade (2015–2025) were analysed through content analysis, focusing on the theoretical frameworks, thematic orientations, methodological preferences, and social contexts represented in the studies. The findings indicate that sociocultural theories have increasingly become central reference points in the Turkish language teaching literature. The most frequently studied themes include cultural transmission, identity, belonging, and classroom interaction, while topics such as intercultural communicative competence, digital media contexts, and acculturation strategies appear to be relatively underexplored. Methodologically, most studies adopted qualitative approaches, with interviews and observations being the most used data collection tools. The results reveal a growing body of research grounded in sociocultural theory in the context of

¹Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Türkçe ve Yabancı Diller uygulama ve Araştırma Merkezi (ALKÜ TÖMER), ramazan.eryilmaz@alanya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1596-7276>

Turkish language education; however, significant areas for development remain, particularly in terms of theoretical diversity, contextual depth, and interdisciplinary approaches. Accordingly, the study concludes that future research should focus on topics such as the integration of cultural content into instructional processes, longitudinal tracking of identity construction, and the critical analysis of teaching materials.

Keywords: Turkish, foreign language, second language, cultural transmission, acculturation.

1. GİRİŞ

Son yıllarda dünya genelinde göç hareketleri artmıştır. Bu durum küresel ölçekte dil öğretimi daha karmaşık ve çok katmanlı bir yapı haline getirmiştir. Uluslararası göç, sadece demografik yapıları değil, aynı zamanda eğitim sistemlerini, özellikle de dil öğretimi uygulamalarını yeniden şekillendirmektedir (UNESCO, 2019). Dil öğretiminin özellikle ikinci dil öğrenimi alanının bu demografik hareketliliklerden etkilenmemesi mümkün değildir. Dünyada bu bağlamdaki gelişmelere paralel olarak ve daha yoğun bir şekilde Türkiye’de, göçmen nüfusundaki belirgin artış, ikinci dil olarak Türkçe öğrenen bireylerin sayısında da çarpıcı bir artışa sebep olmaktadır. Mültecilik, göçmenlik, geçici ikamet vb. göç biçimleri altında Türkiye’de yaşamaya başlamış ciddi bir nüfus söz konusudur. Özellikle 2011 sonrası Suriyeli nüfusun kitlesel olarak Türkiye’ye gelmesi, bu süreci daha da hızlandırmış, Türkçenin bir iletişim ve eğitim dili olarak önemini artırmıştır (Aydın & Kaya, 2017; Coşkun & Emin, 2021). Bunun yanında Türkiye’de eğitim alan uluslararası öğrenciler ile kişisel tercihe dayalı olarak Türkiye’de ikamet eden yerleşik yabancıların da azımsanamayacak sayılara ulaştıkları söylenebilir. Dolayısıyla Türkiye’de ikinci dil olarak Türkçe öğrenenlerin kültürel ve toplumsal boyutta ele alınmasının güçlü gerekçeleri olduğu görülmektedir. Bu durum, dil öğretimi alanında yeni yaklaşımların, kuramsal perspektiflerin, çok kültürlülüğe ilişkin çerçevelerin ve toplumsal uyum (Entegrasyon) süreçlerinin daha derinlemesine ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Sosyokültürel kuramlar, özellikle ikinci dil olarak Türkçe öğretiminde olduğu gibi heterojen öğrenici profillerine sahip sınıflarda daha açıklayıcı hale gelmiştir (Vygotsky, 1978; Lantolf & Thorne, 2006).

Dil edinimi, bilişsel olduğu kadar sosyal, tarihsel ve kültürel bağlamlarda da açıklanabilmektedir. Bu nedenle, Türkçenin yabancı ve ikinci dil olarak öğretimi, sosyokültürel kuramlarla ilişkilendirilerek daha bütüncül bir yaklaşımla ele alınmalıdır (Kramsch, 2014). Örneğin, dil öğrenme alanına ilişkin olarak Vygotsky’nin aracılık ve yakınsal gelişim alanı gibi kavramları, dil öğreniminin sosyal doğasını anlamada güçlü bir teorik zemin sunmuştur (Vygotsky, 1978; Lantolf, 2000). Son on yılda yapılan birçok çalışma da sosyokültürel faktörlerin dil öğrenme motivasyonu (Acat, Demiral ve Merkezi, 2002), iletişim yeterliği (Haldan ve Pekbak, 2019), aidiyet hissi (Bayyurt, 2016) ve kimlik inşası (Norton, 2013) gibi çok boyutlu unsurlar üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Bu bulgular, sosyokültürel etkileşimin yabancı dil ya da ikinci dil öğreniminde salt bir arka plan konusu değil, aksine sürecin belirleyici bir parçası olduğunu göstermektedir.

Bu araştırmada, bu kuramsal zemin temel alınarak, son on yılda (2014–2024) Türkçenin yabancı ve ikinci dil olarak öğretimi/öğrenimi alanında yapılan akademik çalışmaların sistematik olarak analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, Türkçenin yabancı ve ikinci dil olarak öğretiminde sosyokültürel kuramların yerini ve bu alandaki araştırma eğilimlerini sistematik bir içerik analizi ile incelemektir. Bu amaca

yönelik olarak alan yazında bu bağlamda kuramsal altyapının nasıl şekillendiği, kullanılan kavramlar, yöntemler ve tematik odaklar analiz edilmiştir.

Bu araştırmada yapılan analizin, alanda var olan dağınık halde bulunan bilgi birikimini bir araya getirilmesi, söz konusu kuramsal yaklaşımların kullanım sıklığını ve çeşitliliğini belirlemek ve eksik kalan alanlara eleştirel bir yaklaşım sunmak açısından önem arz etmektedir. Bu araştırmanın sonuçlarında hareketle yabancı ve ikinci dil olarak Türkçe öğrenimini sosyal ve kültürel temelleriyle ele almayı amaçlayan araştırmacılar için derinleştirilmeyi ya da ilk kez çalışılmayı bekleyen konu alanları ve bağlamlara ilişkin yeni ufuklar açılabilceği değerlendirilmiştir.

1. 1. Kuramsal Çerçeve

Bu araştırmanın kuramsal temelleri, ikinci dil olarak Türkçe öğrenimini sosyal, kültürel ve tarihsel zeminde ele almaya elverişli kavramlar olarak sosyokültürel öğrenme kuramı, kültürlenme (Enculturation), kültürleşme (Acculturation) ve kültürlerarası iletişim yeterliği (Intercultural Communicative Competence – ICC) vb. çerçevesinde inşa edilmiştir. Bu çerçevenin hem öğrencinin bireysel deneyimlerine hem de içinde bulunduğu sosyal bağlamı anlamaya yönelik bütüncül bir yaklaşım sunabileceği varsayılmıştır.

Sosyokültürel kuram, Vygotsky'nin (1978) çalışmalarıyla temellenen ve dil öğreniminin toplumsal yönüne odaklanan bir yaklaşımdır. Vygotsky, bireyin bilişsel gelişiminin toplumla kurduğu etkileşim üzerinden gerçekleştiğini belirtmekte, bu bağlamda, yakınsak gelişim alanından bahsetmektedir. Bu kavram öğrencinin kendi başına yapamayacağı bir görevi sosyal destekle gerçekleştirebileceği varsaymaktadır. Aracılık kavramı ise, bu gelişim sürecinde öğretmen, akran ya da araçsal kaynakların oynadığı düzenleyici ve kolaylaştırıcı rolü anlatmaktadır (Lantolf & Thorne, 2006; Ohta, 2001). Sosyokültürel kuram, özellikle yabancı ya da ikinci dil öğrenilen sınıflarda kültürel çeşitliliğin yüksek olduğu ortamlarda öğrenme süreçlerini anlamak açısından işlevsel bir kuramsal çerçeve olarak öne çıkmaktadır. Türkçenin yabancı ya da ikinci dil olarak öğretiminde, sınıf içi etkileşim, dil girdisi, geri bildirim ve toplumsal normlara katılım, öğrenme süreçlerini doğrudan şekillendiren unsurlar olarak karşımıza çıkar (Todeva, 2012).

Araştırma bağlamına uygun olarak kuramsal çerçeveye dahil edilebilecek bir başka kuram, Berry'nin (1997) kültürleşme modelidir. Bu model bireylerin başka bir kültürel ortama girdiklerinde benimsedikleri uyum stratejilerini dört temel yaklaşım üzerinden açıklamaktadır. Bunlar; entegrasyon, asimilasyon, ayrışma ve marjinalleşmedir. Bu model, özellikle göçmen ya da farklı kültürel geçmişten gelen bireylerin yeni bir dil ve kültürle ilişkilenme biçimlerini anlamada önemli bir teorik dayanak sağlamaktadır (Bayram ve Eryılmaz, 2025). Kültürleşme stratejilerinin tanımlanmasında misafir kültürden bir bireyin, ev sahibi kültüre ya da bu kültürden bireylere ve kendi kültürüne bakış açısının bir bileşimine bakılmaktadır. En basit haliyle kültürleşme stratejilerini özetlemek gerekirse entegrasyonda birey hem kendi kültürüne hem de ev sahibi kültüre olumlu yaklaşmaktadır. Asimilasyonda birey kendi kültürüne yönelik kaçınmacı bir tutum sergilerken misafir kültüre dahil olma eğilimindedir. Ayrışmada birey kendi kültürüne güçlü bir bağlılık sergilerken ev sahibi kültüre aksine olumsuz bir tutum içindedir. Marjinalleşmede ise hem kendi kültürüne hem de ev sahibi kültüre karşı bir yabancılaşma söz konusudur (Berry, 1997). Yabancı ya da ikinci dil olarak Türkçe öğrenen bireyler, yalnızca dilsel değil aynı zamanda kültürel bir uyum sürecinden geçmektedir. Öğrencinin hedef dile ve kültüre yönelik açıklığı, kendilik algısı, toplumsal aidiyet düzeyi, bu stratejilerden hangisini benimsediğini belirlemektedir (Schumann, 1986; Aydın & Kaya, 2017). Bu yönüyle

kültürleşme süreci, dil öğretiminin pedagojik tasarımında dikkate alınması gereken bir değişkendir (Şeker ve Sirkeci 2023).

Byram'ın (1997) geliştirdiği kültürlerarası iletişim yeterliği modeli ise bireyin sadece dilsel değil, aynı zamanda sosyokültürel yeterliklerle donatılması gerektiğini savunmaktadır. Bu yeterlik de empati, önyargılardan arınma, kültürlerarası anlayış, eleştirel farkındalık gibi bileşenleri içermektedir (Byram, 1997). Bu açıdan yabancı dil öğreniminin, yalnızca hedef dilin yapısal özelliklerini değil, aynı zamanda o dilin temsil ettiği kültürel kodları anlamasını da kapsadığı (Kramsch, 2014; Risager, 2007) söylenebilir. Buna uygun olarak Türkçe öğretiminde kültürel farkındalığın, çokkültürlülüğün, iletişimsel duyarlılık gibi sosyal becerilerin de önemli olduğunu ortaya koyana araştırmalar mevcuttur (Bayyurt & Sifakis, 2015).

Araştırmanın kuramsal çerçevesinin bileşenlerinden biri de toplumsal aidiyettir. Dil öğrenimin bir açıdan da bireylerin kimliğini ve sosyal aidiyet duygusunu da dönüştüren bir süreç (Norton, 2013) olduğu ifade edilmektedir. Öğrenciler, hedef dilin içinde yer aldığı kültürel, toplumsal ve ideolojik yapılarla ilişkiye girdikçe, mevcut kimliklerinde değişim yaşayabilmektedirler. Bu noktada çoklu kimlik gelişimi söz konusu olmaktadır (Block, 2007). Yabancı ya da ikinci dil olarak Türkçe öğrenen bireylerde kimlik inşası, özellikle kültürel öteki ile temas kurma biçimleriyle ilişkilidir. Bu temas, öğrencinin dil aracılığıyla kendini ifade etme, yeni sosyal rolleri benimseme ve toplumla bütünleşme düzeyi açısından belirleyici olmaktadır (Bayyurt, 2016).

Bu çalışmada, 2015–2025 yılları arasında Türkçenin yabancı veya ikinci dil olarak öğretimi alanında yapılan akademik çalışmaların sosyokültürel kuram ve kavramlar bağlamında analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki araştırma sorularına cevap aranmıştır:

1. Sosyo-kültürel kuramlar hangi kavramsal çerçevede ele alınmıştır?
2. Hangi temalar ya da tematik eğilimler öne çıkmaktadır?
3. Hangi model, çalışma grubu/örneklem, veri analizi ve veri toplama araçları tercih edilmiştir?
4. Hangi sosyal bağlamlar öne çıkmaktadır?

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Modeli

Bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımı temel alınarak tasarlanmış ve sistematik doküman analizi yöntemiyle desenlenmiştir. Nitel araştırmalar, sosyal olguları bağlamsal ve çok boyutlu biçimde anlamaya yönelik olarak yapılandırılır (Yıldırım & Şimşek, 2021). Bu bağlamda doküman analizi, yazılı materyallerin sistematik biçimde incelenmesi yoluyla bilgiye ulaşmayı sağlayan nitel bir veri toplama ve analiz yöntemidir (Bowen, 2009).

2.2. Veri Toplama Süreci

Araştırma verileri, 2015–2025 yılları arasında yayımlanmış akademik yayınlardan elde edilmiştir. Bu kapsamda yalnızca makaleler değil, aynı zamanda YÖK Ulusal Tez Merkezi'ne kayıtlı lisansüstü tezler de incelenmiştir. Veri toplama süreci, sistematik literatür taraması ilkelerine dayalı olarak yapılandırılmıştır. Bu süreçte PRISMA yönergeleri (Page, McKenzie, Bossuyt, Boutron, Hoffmann, Mulrow ve Moher, 2021) temel alınmış; çalışmalara dair dahil etme ve dışlama ölçütleri açık biçimde belirlenmiştir. Taraması sürecinde YÖK Tez, Google Scholar, ULAKBİM TR Dizin, ERIC, Scopus ve Web of Science akademik veri tabanlarından yararlanılmıştır. Tarama işlemleri sırasında hem Türkçe hem İngilizce anahtar kelimeler

kullanılmış; bu terimlerle kapsamlı sorgu dizileri oluşturulmuştur. Tarama, ikinci/yabancı dil öğretimi/öğreniminin göç, kültürleşme, çok dillilik, kimlik, kültürel etkileşim gibi sosyolojik ve kültürel bağlamlarla ilişkili çalışmalarını içerecek biçimde yapılmıştır. Anahtar kelimeler, kuramsal çerçeve ve ilişkili kavram alanlarına göre aşağıdaki yapılandırılmıştır. Türkçe Anahtar Kelimeler: “yabancı dil”, “ikinci dil”, “Türkçe”, “göç”, “göçmen”, “mülteci”, “iki dilli”, “kültürleşme”, “kültürleşme”, “kültür aktarımı”, “kültürel öğrenme”, “sosyalleşme”, “kültürel etkileşim”, “kültürel sermaye”, “kültürel çatışma”, “kültürel şok”, “asimilasyon”, “entegrasyon”, “çokkültürlülük”, “kimlik”. İngilizce Anahtar Kelimeler: “foreign language”, “second language”, “Turkish”, “migration”, “immigrant”, “refugee”, “bilingual”, “enculturation”, “acculturation”, “cultural transmission”, “cultural learning”, “socialization”, “cultural interaction”, “cultural exchange”, “cultural hybridization”, “cultural capital”, “cultural conflict”, “culture shock”, “cultural resistance”, “cultural assimilation”, “integration”, “intercultural communication”, “intercultural adaptation”, “multiculturalism”, “cultural identity”. Bu anahtar kelimeler, örneğin: (“foreign language” OR “second language” OR “Turkish”) AND (“acculturation” OR “cultural identity” OR “migration”) biçiminde taranmıştır. Bundan araştırmanın amacına uygun, yüksek özgüllükte sonuçlar elde edilmesi amaçlanmıştır.

Dahil Etme ve Dışlama Ölçütleri

Tarama sürecinde çalışmalara dair şu dahil etme ölçütleri belirlenmiş ve buna göre veri tabanı taramalarında filtreleme işlemleri uygulanmıştır:

2015–2025 yılları arasında yayımlanmış olması,

Türkçenin yabancı ya da ikinci dil olarak öğretimine odaklanması,

Sosyokültürel kuramla ilişkili kavramsal çerçeveye sahip olması,

Göçmen, mülteci ya da iki dilli bireylerle yapılan çalışmaları içermesi,

Hakemli dergilerde yayımlanmış makale ya da YÖK Tez Merkezi'ne kayıtlı tez olması.

Dışlama ölçütleri ise şu şekilde belirlenmiştir:

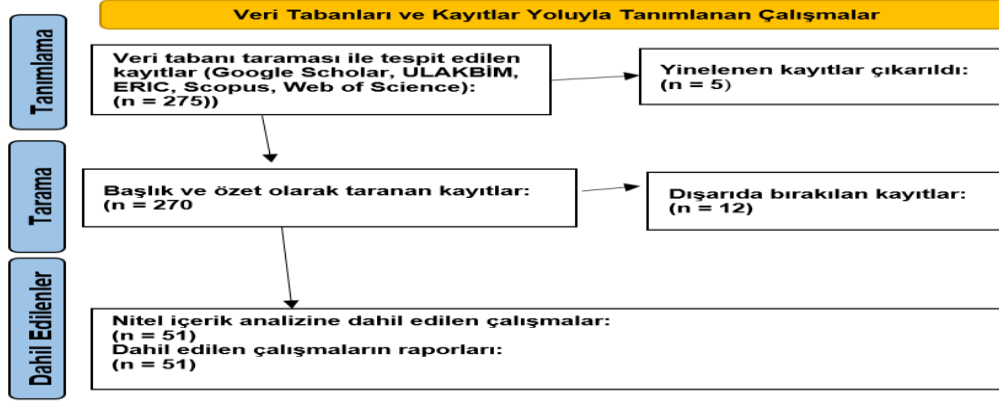
Ana dili Türkçe olan bireylerle yapılan çalışmalar,

Yalnızca kültür aktarımına indirgenmiş, kuramsal derinliği zayıf pedagojik araştırmalar,

Tam metnine erişilemeyen yayınlar,

Yapısalcı, biçimsel ya da yalnızca gramer temelli yaklaşımlarla sınırlı dil öğretimi çalışmaları.

Tarama sonucunda ulaşılan tüm yayınlar, önce başlık ve özet düzeyinde ön incelemeye tabi tutulmuş; ardından tam metin düzeyinde incelenerek ölçütlere göre sınıflandırılmıştır. Uygun bulunan yayınlar, nitel veri setine dahil edilmiştir. Bu veri seti, içerik analizi ile sistematik biçimde çözümlenmiştir (Mayring, 2014; Schreier, 2012). Literatür tarama sürecinin akışı ve çalışma seçimindeki karar adımları PRISMA akış şeması ile *Şekil 1*'de sunulmuştur.

Şekil 1. PRISMA Akış Şeması

2.3. Veri Analizi

Araştırmaya dahil edilen uygun nitelikteki çalışmalar kodlanmıştır. Çözümlemede, nitel içerik analizi tekniği benimsenmiş ve veriler, daha önceden belirlenmiş tematik çerçeveye dayalı olarak önceden yapılandırılmış kategoriler altında çözümlenmiştir (Schreier, 2012; Mayring, 2014). Nitel içerik analizi, özellikle anlam yoğun metinlerin sistematik biçimde çözümlenmesi ve tematik örüntülerin ortaya çıkarılması açısından etkili bir yöntemdir. Dolayısıyla, çözümleme sürecinde hem tümevarımsal hem de tümdengelimsel yaklaşımlar birleştirilerek kullanılmıştır. Önceden belirlenen kuramsal çerçeve temelinde oluşturulan kategoriler, gerektiğinde veri setine duyarlı olarak yeniden yapılandırılmıştır. Kodlama işlemi belirlenen tema ve kategoriler doğrultusunda yürütülmüştür. Çözümleme 4 ana temaya dayandırılmıştır:

1. Kuramsal çerçeve: Çalışmalarda sosyokültürel kuramların (örneğin Vygotsky, Berry, Byram) ne ölçüde ve nasıl kullanıldığı, kuramların doğrudan referans verilip verilmediği ve kuramsal temellendirmenin derinliği değerlendirilmiştir.
2. Tematik vurgu: Araştırmalarda öne çıkan temalar; kültürleşme, kültürlerarası iletişim yeterliği (ICC), kimlik, aidiyet, psikolojik uyum, toplumsal katılım, çoklu kimlik gibi başlıklar altında kodlanmıştır. Bu temalar, nitel veri analizinde sıkça başvuru alan üst temalar ve alt temalar biçiminde organize edilmiştir (Miles & Huberman, 1994).
3. Veri toplama araçları ve verilerin çözümlenmesi: Çalışmalarda kullanılan veri toplama yöntemleri (görüşme, gözlem, anket, doküman incelemesi, günlük, açık uçlu yazılı yanıtlar) belirlenmiş, kullanılan araçların çeşitliliği, yöntemle uygunluğu ve veri zenginliği açısından değerlendirme yapılmıştır. Bunun yanında kullanılan veri analizi teknikleri ile veri türlerine de bakılmıştır.
4. Katılımcı profilleri ve sosyal bağlamlar: Araştırmalarda yer alan katılımcı gruplar (göçmen çocuklar, yetişkinler, mülteciler, iki dilli öğrenciler), çalışma yürütülen sosyal bağlamlar (okul, sığınmacı merkezleri, üniversite, dijital platformlar) ve bu bağlamların dil öğrenme süreçlerine etkisi incelenmiştir.

Nitel veri analizinde güvenilirlik, kodlamaların tutarlılık ve tekrarlanabilirlik düzeyi açısından kritik önemdedir (Creswell & Poth, 2018). Bu çalışmada, kodlama süreci iki alan uzmanı araştırmacı tarafından bağımsız olarak yürütülmüş ve kodlar arasında %87 oranında uyum sağlanmıştır. Bu oran, kodlama tutarlılığı ve bütünlüğünün yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir (Miles ve Huberman, 1994). Ayrıca, analiz sürecinde yorumlayıcı tutarlılığı artırmak amacıyla üçüncü bir uzmandan görüş alınmış, çelişkili

kodlamalar karşılıklı tartışma yoluyla uzlaştırılmıştır. Bu şekilde, araştırmanın içsel geçerliği ve veri yorumlarının bütünlüğü güçlendirilmiştir (Lincoln & Guba, 1985).

3.BULGULAR

3.1. Sosyokültürel Kuramlar Hangi Kavramsal Çerçeve Ele Alınmıştır?

Veri seti üzerinde yapılan içerik analizine göre çalışmalarda doğrudan gönderme yapılan ya da bu araştırmanın kuramsal çerçevesine göre ilgili çalışmayla ilişkili olduğu düşünülen kuram ya da kavramlar belirlenmiştir. Bulgular Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Kuramsal Temellere İlişkin İçerik Analizi

Kuram/Kavram	Açıklama	f
Sosyokültürel Kuram	Etkileşim, aracılık, ZPD temelli öğrenme	18
Kültürel Aktarım	Kültürler arası uyum, kültürel aidiyet	22
Etkileşimsel Öğrenme	Diyalog yoluyla yapılandırıcı öğrenme	8
Sosyal İnşacılık	Görev temelli öğrenme, anlam yaratımı	6
Belirsiz	Kuram belirtilmemiş	7
Toplam		61

İncelenen 61 çalışmanın büyük çoğunluğunda, sosyokültürel kuramlar doğrudan veya dolaylı olarak çeşitli kuramsal çerçevelerle ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda, 18 çalışmada Vygotsky’nin sosyokültürel kuramına açıkça atıfta bulunulduğu ve öğrenmenin sosyal etkileşim, aracılık ve yakınsak gelişim alanı kavramları çerçevesinde ele alındığı belirlenmiştir. Özellikle 22 çalışmada kültürel aktarım, kültürleşme ve kültürlenme gibi kavramların öne çıktığı; dil öğreniminin bireyin kültürel kimliğiyle olan etkileşimi bağlamında değerlendirildiği gözlemlenmiştir. Bu çalışmalar, bireyin ikinci dil öğrenim sürecinin yalnızca dilsel değil, aynı zamanda kültürel bir bütünleşme süreci olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca 8 çalışmada etkileşimsel öğrenme, 6 çalışmada ise faaliyet kuramı çerçevesinde görev temelli ve topluluk odaklı öğrenme yaklaşımları benimsenmiştir. Buna karşın 7 çalışmada kuramsal bir çerçevenin doğrudan tanımlanmadığı ya da teorik zeminin zayıf olduğu görülmüştür.

3.2. Alanda Öne Çıkan Tematik Eğilimler Nelerdir?

İncelenen çalışmaların odaklandıkları temalar ve konulara ilişkin içerik analizine dair sonuçlar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Tema ve Konular İlişkin İçerik Analizi

Tematik Odak	Açıklama	f
Kültür aktarımı	Değerler, yemek, giyim, diziler, ...	29
Dil becerileri	Temel dil becerilerine odaklanma	14
Materyal ve yöntem eleştirisi	Kitaplar, görseller, teknikler	9
Okul ve sosyal uyum	Oryantasyon, sosyal etkinlikler	10
Toplumsal bağlam	Öğrenme ortamı, öğretmen-öğrenci	12
Toplam		61

Çalışmalarda öne çıkan tematik odaklar çeşitlilik göstermektedir. En yüksek oranda karşılaşılan tema, kültürel aktarım ve farkındalık olmuştur (f=29). Bu çalışmalarda öğrencilerin Türk kültürüne yönelik tutumları, bayramlar, yemek kültürü, müzik, popüler medya ve geleneksel değerler üzerinden analiz edilmiştir. Bu bulgu, dil öğretiminin kültürel içerikle bütünleştirilmesinin yaygın bir eğilim olduğunu ortaya koymaktadır. Dil becerilerine (konuşma, yazma, okuma ve dinleme) odaklanan çalışmalar ise 14 örnekte

tespit edilmiştir. Bu araştırmalar, ikinci dil olarak Türkçenin öğretiminde beceri temelli yaklaşımların ön planda olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra, öğretim materyalleri ve yöntemlerinin ele alındığı 9 çalışmada, kullanılan ders kitapları, görsel-işitsel materyallerin yeterliliği ve kültürel uygunluğu tartışılmıştır. Okul ortamı ve sosyal uyum teması 10 çalışmada işlenmiş, özellikle göçmen/mülteci öğrencilere yönelik oryantasyon süreçlerinin önemi vurgulanmıştır. Toplumsal bağlam ve sınıf içi etkileşim odaklı çalışmalara ise 12 örnekte rastlanmıştır.

3.3. Tercih Edilen Model, Örneklem, Veri Toplama ve Analiz Yöntemleri Nelerdir?

Çalışmalarda tercih edilen araştırma modeli, örneklem ya da çalışma grubu, veri toplama süreci ve veri analizine ilişkin tercihler Tablo 3'te görülmektedir.

Tablo 3. Yönteme İlişkin İçerik Analizi

Öğeler	Açıklama	f	Toplam
Araştırma Yöntemi	Nitel	35	61
	Nicel	16	
	Karma	10	
Örneklem	Öğrenci	40	61
	Öğretmen	19	
	Diğer	2	
Veri Toplama Aracı	Görüşme	33	61
	Ölçek	18	
	Gözlem	10	
Analiz Yöntemi	İçerik Analizi	28	61
	Betimsel Analiz	20	
	İstatistiksel/Tematik	13	

Araştırmalarda kullanılan yöntemsel yaklaşımlarda çeşitlilik dikkat çekmektedir. İncelenen çalışmaların 35'i nitel, 16'sı nicel ve 10'u karma yöntemle gerçekleştirilmiştir. Nitel çalışmalar daha çok yarı yapılandırılmış görüşme, gözlem ve yansıtıcı günlüklerle yürütülürken; nicel çalışmalarda anketler, ölçekler ve betimleyici istatistiksel analizler tercih edilmiştir. Örneklem açısından değerlendirildiğinde, 40 çalışmada öğrenciler, 19 çalışmada öğretmenler, 2 çalışmada ise her iki grup birlikte hedeflenmiştir. En sık kullanılan veri toplama araçları görüşme (f=33), anket (f=18) ve test/günlük/gözlem (f=10) şeklindedir. Analiz türlerine bakıldığında, içerik analizi (f=28), betimsel analiz (f=20) ve istatistiksel/tematik analiz (f=13) öne çıkmaktadır.

3.4. Çalışmalarda Hangi Sosyal Bağlamlar Öne Çıkmaktadır?

İncelenen araştırmalarda hangi sosyal bağlamlara odaklanıldığı içerik analizi ile tespit edilmiştir. Çözümlemeye ilişkin bulgular Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Araştırma Bağlamına İlişkin İçerik Analizi

Sosyal Bağlam	Açıklama	f
Sınıf içi sosyal etkileşim	Öğretmen-öğrenci ve akran etkileşimi	18
Okulun rolü ve oryantasyon Süreci	Oryantasyon, destek yapıları	13
Aile ve toplum desteği	Aile kültürü, sosyal çevre etkisi	9
Kültürlerarası ortam	Göç, mültecilik, farklı kimliklerle temas	14
Dijital/Sosyal medya ve kültürel tüketim	YouTube, diziler, görsel içerik	7

Sosyokültürel kuram doğrultusunda analiz edilen çalışmalar, ikinci dil öğreniminin yalnızca bireysel bir süreç olmadığını, sosyal çevreyle kurulan ilişkilerin belirleyici olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda en sık karşılaşılan sosyal bağlam sınıf içi sosyal etkileşim olmuştur (f=18). Bu bağlamda öğretmen-öğrenci ve akranlar arası etkileşimlerin öğrenme motivasyonunu ve katılımını artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Okulun rolü ve oryantasyon süreçleri, özellikle mülteci ve göçmen öğrenciler için yapılan rehberlik çalışmaları ve sosyal etkinliklerle birlikte 13 çalışmada ele alınmıştır. Aile ve toplum desteği (f=9), kültürlerarası ortamlar (f=14) ve dijital/sosyal medya araçlarıyla öğrenme (f=7) gibi bağlamlar da önemli sosyal faktörler olarak öne çıkmaktadır.

4. TARTIŞMA

Bu araştırmanın bulgularına göre, son yıllarda sosyokültürel kuramların alan yazında giderek daha fazla referans verilen bir çerçeve haline geldiği görülmüştür. Özellikle kültür aktarımı, kültürleşme, kimlik, aidiyet ve sınıf içi etkileşim gibi temaların sıklıkla çalışıldığı; buna karşın kültürler arası iletişim yeterliği, aile ve toplum desteği, dijital medya bağlamı ve kültürleşme stratejileri gibi konuların görece daha az yer bulduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bazı çalışmaların kuramsal temellendirme açısından eksik kaldığı, kullanılan veri toplama araçlarında ise geleneksel yöntemlerin ağırlıklı olduğu görülmüştür. Bu bulgular, Türkçenin yabancı ya da ikinci dil olarak öğretimi alanında teorik ve yöntemsel çeşitliliğin arttığını ancak hâlâ gelişime açık birçok alanın bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Türkçenin yabancı ve ikinci dil olarak öğretiminde sosyokültürel kuramların giderek daha fazla referans verilmektedir. Özellikle sosyokültürel kuram, çalışmalarda sıklıkla başvuru alan temel teorik yapı olarak öne çıkmaktadır. Bulgulara göre, çalışmalarda sıklıkla yer verilen bir diğer kuramsal dayanak, Berry'nin kuramsal çerçevesinde kültürleşme ve kültürleşme süreçleri olmuştur. Örneğin, Şeker ve Sirkeci'nin (2023) Suriyeli öğrencilerin kültürel uyum stratejilerini incelediği çalışmasında da ortaya konduğu gibi, dil öğreniminin aynı zamanda bir kültürel entegrasyon süreci olduğu vurgulanmaktadır. Dil öğrenen bireylerin kendi kültürel kimlikleriyle hedef kültür arasında kurdukları ilişkiler hem motivasyonlarını hem de öğrenme stratejilerini doğrudan etkilemektedir. Aynı şekilde, Aydın ve Kaya'nın (2017) Suriyeli öğrencilerin eğitim ihtiyaçlarını konu edinen araştırmalarında da kültürel uyum sürecinin eğitimsel başarının temel belirleyicilerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Araştırma kapsamında öne çıkan bir diğer bulgu, kültürel içerikli temalara yapılan yoğun vurgudur. Öğrencilerin Türk kültürüne ait unsurlarla (örneğin yemek, gelenek, medya) ilişki kurmaları, dil öğrenim süreçlerini destekleyici bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Bu durumun daha sistematik ve bilimsel zeminde ele alınmasının gerekliliği ortadadır. Bu durum, Baki'nin (2019) yabancılara Türkçe öğretimi alanında yaptığı çalışmada da eleştirel bir biçimde dile getirilmiştir. Baki'ye göre, alandaki bazı araştırmalar kuramsal bütünlükten yoksun olup, pedagojik uygulamaları daha çok sezgisel yaklaşımlarla temellendirmektedir. Dolayısıyla, ilgili alan yazında kuramsal temellendirme konusundaki farkındalık düzeyinin artırılması gerektiği sonucuna varılabilir.

Araştırma sonuçları ayrıca, kimlik ve aidiyet temalarının da belirgin bir şekilde öne çıktığını göstermektedir. Kara Özkan'nın (2022) de vurgulandığı üzere, yabancı ya da ikinci dil öğrenimi bireylerin toplumsal konumlarını, öz algılarını ve sosyal rollerini dönüştürebilmektedir.

5.SONUÇLAR

1. İncelenen çalışmaların büyük bölümünde sosyokültürel kuramlara (özellikle Vygotsky, Berry, Byram) doğrudan ya da dolaylı şekilde referans verildiği görülmüştür. Öğrenmenin sosyal, kültürel ve tarihsel boyutları ön plana çıkarılmış; kültür aktarımı, kültürleşme stratejileri, kültürlerarası iletişim yeterliği gibi kavramlar öne çıkmıştır. Bu durum, alan yazında kuramsal çeşitliliğin ve derinliğin artmakta olduğunu göstermektedir.
2. Çalışmalarda en çok vurgulanan temaların başında kültür aktarımı, toplumsal aidiyet ve kimlik inşası gelmektedir. Türk kültürüne ilişkin değerlerin, medya içeriklerinin, yemek, gelenek gibi kültürel öğelerin dil öğretimine entegre edilmesi sıklıkla ele alınmıştır. Bu eğilim, dil öğrenimini kültürel bir bütünleşme süreci olarak gören anlayışın güçlendiğine işaret etmektedir.
3. Çalışmalarda ağırlıklı olarak nitel yöntemlerin tercih edildiği, görüşme ve gözlem gibi veri toplama araçlarının yaygın kullanıldığı tespit edilmiştir. Karma yöntemli araştırmaların da sayıca arttığı görülmüştür. İçerik analizi ve betimsel analiz gibi teknikler ön planda yer alırken, veri analizinde çeşitlilik dikkat çekmiştir.
4. Araştırmaların büyük çoğunluğu öğrenci katılımcılarla yürütülmekle birlikte, öğretmenlerin de dâhil edildiği çalışmalara rastlanmaktadır. Çalışmaların yürütüldüğü sosyal bağlamlar arasında sınıf içi etkileşim ortamları, göçmen öğrencilerin okullardaki oryantasyon süreçleri, aile-toplum desteği ve dijital medya ortamları yer almaktadır. Bu çeşitlilik, dil öğretiminin yalnızca sınıf içi süreçlerle sınırlı olmadığını, daha geniş sosyal ve kültürel bağlamlarla ilişkili olduğunu göstermektedir.
5. Her ne kadar birçok çalışma sosyokültürel kuramlarla ilişkilendirilmiş olsa da 7 çalışmada kuramsal altyapının belirsiz olması dikkat çekicidir. Bu durum, alan yazında hâlâ kuramsal yönelimin sınırlı kaldığı bazı boşlukların bulunduğunu göstermektedir.
6. İncelenen yayınlarda, ders kitapları, materyaller ve öğretim yöntemlerine dair eleştirel çözümlemelere daha az yer verildiği gözlemlenmiştir. Özellikle kültürel içeriklerin öğretim materyallerine entegrasyonu ve bu içeriklerin yeterliliği gibi konuların daha fazla ele alınması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

6.ÖNERİLER

Araştırma sonuçlarından hareketle sunulan önerilerin, ikinci ya da yabancı dil olarak Türkçe öğretimini sosyal ve kültürel temelleriyle ele alma niyetindeki araştırmacılara ve bu kapsamdaki gelecek çalışmalara kuramsal açıdan ve inceleme alanı açısından rehberlik etmesi amaçlanmaktadır.

1. *Kültürlerarası iletişim yeterliği daha fazla çalışılmalıdır.* Mevcut çalışmalarda kültür aktarımı temasına sıkça yer verilmekle birlikte, öğrencilerin kültürlerarası empati, önyargıdan arınma, çokkültürlülük farkındalığı gibi sosyal yeterlikleri üzerine sınırlı sayıda araştırma yapılmıştır. Oysa bu alan, özellikle göçmen ve yerleşik yabancı öğrencilerin topluma entegrasyon süreçleri açısından kritik öneme sahiptir.
2. *Sosyokültürel kuramlar bağlamında öğretim materyalleri eleştirel biçimde incelenmelidir.* Araştırmalarda kuramsal temellendirme sıklıkla vurgulansa da ders kitaplarının, etkinliklerin ve öğretim tekniklerinin bu kuramlarla ne ölçüde uyumlu olduğu nadiren sorgulanmaktadır. Gelecekteki araştırmalarda, kültürel içeriklerin hangi stratejilerle ve ne ölçüde öğretim materyallerine entegre edildiği çalışılabilir.

3. *Kültürleşme stratejilerinin Türkçe öğretimi bağlamında derinlemesine analiz edilmesi gerekmektedir.* Berry'nin (1997) kuramı kapsamındaki stratejilerin bireysel değişkenlerle (yaş, eğitim, gönüllülük düzeyi) nasıl ilişkilendiği, dil öğrenme motivasyonuna nasıl etki ettiği yeterince araştırılmamıştır. Özellikle farklı göç deneyimlerine sahip bireylerin (ör. yerleşik yabancı vs. geçici koruma statüsündeki bireyler) dil öğrenme stratejileri karşılaştırmalı olarak incelenmelidir.

4. *Kimlik inşası, çoklu kimlik gelişimi ve toplumsal aidiyet konuları göçmen öğrenciler özelinde çalışılmalıdır.* Araştırmalar bu konulara temas etmekle birlikte, bu süreçlerin zaman içinde nasıl dönüştüğü, hangi sosyal bağlamlarda güçlendiği veya zayıfladığı, öğrencilerin dilsel performanslarına nasıl yansıdığı gibi boyutlar henüz detaylı biçimde ele alınmamıştır.

5. *Aile, toplum ve dijital medya gibi sınıf dışı sosyal bağlamlar daha fazla dikkate alınmalıdır.* İnceleme kapsamındaki çalışmaların çoğu sınıf içi etkileşime odaklanmıştır. Ancak Türkçeyi öğrenen bireylerin aile ortamı, sosyal çevresi, dijital içeriklere (örneğin diziler, YouTube) maruziyeti, dil öğrenimini etkileyen güçlü faktörlerdir. Bu bağlamların öğrenme sürecine katkıları daha ayrıntılı incelenebilir.

6. *Nitel veri kaynaklarının çeşitliliği artırılmalıdır.* Birçok çalışmada görüşme ve anket verileri yaygın olarak kullanılsa da öğrenci günlükleri, dijital öğrenme izleri, video tabanlı etkileşim kayıtları gibi daha özgün nitel veri kaynakları yeterince değerlendirilememiştir.

7. *Türkçe öğretimi alanında sosyolojik, kültürel, psikolojik ve pedagojik değişkenleri bir arada inceleyen disiplinler arası çalışmalar sınırlıdır.* Özellikle göç çalışmaları, eğitim sosyolojisi ve kültürel antropoloji ile kesişen araştırmalar, yabancı ya da ikinci dil olarak dil öğretimine katkılar sunabilir.

7.KAYNAKÇA

- Acat, M. B., Demiral, İ. O. S., & Merkezi, E. Ö. D. E. (2002). Türkiyede yabancı dil öğreniminde motivasyon kaynakları ve sorunları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 31(31), 312-329. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/108458>
- Aydın, H., & Kaya, Y. (2017). The educational needs of and barriers faced by Syrian refugee students in Turkey: A qualitative case study. *Intercultural Education*, 28(5), 456-473. <https://doi.org/10.1080/14675986.2017.1336373>
- Baki, Y. (2019). Yabancılarla Türkçe Öğretimi Alanındaki Araştırma Eğilimleri. *International Journal of Language Academy*, 7(3). <http://dx.doi.org/10.18033/ijla.25829>
- Bayram, B., & Eryılmaz, R. (2025). The Relationship Between Acculturation and Second Language Learning in the Context of Sustainable Multiculturalism: A Case Study of Russian Immigrants and Syrian Refugees in Türkiye. *Sustainability*, 17(1), 249. <https://doi.org/10.3390/su17010249>
- Bayyurt, Y. (2016). Current perspectives on sociolinguistics and English language education. *The Journal of Language Learning and Teaching*, 3(1), 69-78. https://dergipark.org.tr/en/pub/jltl/issue/22506/240603#article_cite
- Bayyurt, Y., & Sifakis, N. C. (2015). Developing an ELF-aware pedagogy: Insights from a self-education program. *TESOL Journal*, 6(4), 655-685.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology*, 46(1), 5-34. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x>
- Block, D. (2007). *Second language identities*. London: Bloomsbury.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40. <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>
- Coşkun, İ., & Emin, M. N. (2021). Göç ve eğitim: Suriyeli öğrencilerin eğitimi. İstanbul: SETA Yayınları. https://file.setav.org/Files/Pdf/20160906135243_turkiyedeki-suriyelilerin-egitiminde-yol-haritasi-pdf.pdf
- Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

- Haldan, A., & Pekbak, S. (2019). Kültürlerarası İletişimsel Yetinin Yabancı Dil Öğrenimindeki Yeri. *Turkish Academic Research Review*, 4(2), 259-266. <https://doi.org/10.30622/tarr.497719>
- Kara Özkan, N. (2022). Ana dili eğitimi ve yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde çok kültürlülük. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* (27), 259-274. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1104532>
- Kramersch, C. (2014). Teaching foreign languages in an era of globalization: Introduction. *MLJ*, 98(1), 296-311. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.2014.12057.x>
- Lantolf, J. P. (2000). *Sociocultural theory and second language learning*. Oxford: Oxford University Press.
- Lantolf, J. P., & Thorne, S. L. (2006). *Sociocultural theory and the genesis of second language development*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/applin/amm027>
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Mayring, P. (2014). *Qualitative content analysis: Theoretical foundation, basic procedures and software solution*. Klagensfurt: Beltz.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Norton, B. (2013). *Identity and language learning: Extending the conversation* (2nd ed.). Bristol: Multilingual Matters.
- Ohta, A. S. (2001). *Second language acquisition processes in the classroom: Learning Japanese*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Page, M. J., McKenzie, J. E., Bossuyt, P. M., Boutron, I., Hoffmann, T. C., Mulrow, C. D., ... & Moher, D. (2021). The PRISMA 2020 statement: An updated guideline for reporting systematic reviews. *BMJ*, 372, n71. <https://doi.org/10.1136/bmj.n71>
- Risager, K. (2007). *Language and culture pedagogy: From a national to a transnational paradigm*. Clevedon: Multilingual Matters. <https://doi.org/10.21832/9781853599613>
- Schreier, M. (2012). *Qualitative content analysis in practice*. London: Sage.
- Schumann, J. H. (1986). Research on the acculturation model for second language acquisition. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 7(5), 379-392.
- Şeker, B. D., & Sirkeci, I. (2023). The Acculturation and Adaptation of Syrian Refugee Students: A Systematic Review of the Literature. *Transnational Education Review*, 1(2), 95-115. <https://doi.org/10.33182/ter.v1i2.3077>
- UNESCO. (2019). *Migration, displacement and education: Building bridges, not walls* (Global Education Monitoring Report 2019). Paris: UNESCO.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (12. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

SOKRATİK YÖNTEMİN TÜRKÇE ÖĞRETMENİ ADAYLARININ ÜST DÜŞÜNME BECERİLERİNE ETKİSİ ÜZERİNE BİR DENEYSEL ARAŞTIRMA

AN EXPERIMENTAL STUDY ON THE EFFECT OF THE SOCRATIC METHOD ON TURKISH LANGUAGE TEACHER CANDIDATES' HIGHER-ORDER THINKING SKILLS

Ramazan ERYILMAZ¹

Özet

Bu araştırma, Sokratik Yöntemin (SY) Türkçe öğretmen adaylarının üst düzey düşünme becerileri üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Karma yöntemli bir desenle yapılandırılan çalışmada, 2024-2025 öğretim yılında Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Türkçe Öğretmenliği Bölümü'nde öğrenim gören 35 öğretmen adayıyla 10 haftalık bir uygulama gerçekleştirilmiştir. Eğitim Antropolojisi dersi kapsamında yürütülen uygulamada SY'nin Sokratik Diyalog tekniği temel alınmış ve öğrencilerin her hafta ders öncesi hazırladıkları sorular ile ders sonrası özetleri analiz edilmiştir. Nitel veriler içerik analizi ile çözümlenirken, nicel veriler Yenilenmiş Bloom Taksonomisi (YBT) rubriğiyle puanlanarak Friedman testiyle değerlendirilmiştir. Bulgular, öğrencilerin eleştirel, analitik ve yaratıcı düşünme düzeylerinde anlamlı artışlar olduğunu göstermiştir ($\chi^2(8) = 121.49$, $p < .001$, $W = .41$). Nitel bulgular ise kültür, kimlik, dil ve eğitim gibi kavramlar etrafında öğrencilerde kavramsal derinleşme ve sosyokültürel farkındalık geliştiğine işaret etmektedir. Sonuçlar, SY'nin bilişsel gelişimin yanında duyuşsal ve toplumsal boyutta da öğretmen adaylarının düşünsel dönüşümünü destekleyen etkili bir yaklaşım olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle araştırma, Türkçe öğretmeni yetiştirme programlarında üst düzey düşünme becerilerinin kazandırılması için Sokratik yöntemlerin sistematik biçimde uygulanmasına yönelik öneriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sokratik Tartışma, üst düzey düşünme, Türkçe öğretmeni yetiştirme, Sokratik Diyalog, Eğitim Antropolojisi

Abstract

This study aims to examine the effect of the Socratic Method (SM) on the higher order thinking skills of prospective Turkish language teachers. Designed using a mixed-methods approach, the research was conducted with 35 teacher candidates enrolled in the Turkish Language Teaching program at Alanya Alaaddin Keykubat University during the 2024–2025 academic year. The 10-week intervention, implemented as part of the “Educational Anthropology” course, was based on the Socratic Dialogue technique. Students' pre-lesson questions and post-lesson summaries were analysed throughout the process. Qualitative data were analysed through content analysis, while quantitative data were scored using the Revised Bloom's Taxonomy (RBT) rubric and evaluated using the Friedman test. The findings revealed significant improvements in students' levels of critical, analytical, and creative thinking ($\chi^2(8) = 121.49$, $p < .001$, $W = .41$). The qualitative findings indicated that students developed conceptual depth and sociocultural awareness around concepts such as culture, identity, language, and education. The results suggest that the SM is an effective approach that supports not only cognitive development but also emotional and social transformation in teacher candidates. In this respect, the study offers recommendations for

¹ Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Türkçe ve Yabancı Diller uygulama ve Araştırma Merkezi (ALKÜ TÖMER), ramazan.eryilmaz@alanya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1596-7276>

the systematic implementation of Socratic methods in Turkish language teacher education programs to foster higher order thinking skills.

Keywords: Socratic Discussion, higher-order thinking, Turkish language teacher education, Socratic Dialogue, Educational Anthropology.

GİRİŞ

21. Yüzyılın eğitim anlayışında önemsen kavramlardan biri de üst düzey düşünme becerileridir. Bu beceriler birçok bileşeni içinde barındırmaktadır. Özellikle eleştirel düşünme, sorgulayıcı düşünme ve yaratıcı düşünme bu beceriler arasında ön plana çıkmaktadır (Ennis, 1985; Facione, 1990). Biysel açıdan gelişim, bilişsel, duyuşsal ve psikomotor boyutlarda gerçekleşmekle birlikte özellikle bu bağlamda bilişsel gelişim sürecine odaklanmak gerekmektedir. Günümüzde öğrencilerin yalnızca bilgi birikimini artırmaları değil, mevcut bilgilerini genişletebilmeleri ve bu bilgileri sahip oldukları becerilerle bütünleştirerek içselleştirmeleri de önemsenmektedir. Kadim düşünce geleneğinde de benzer bir ilişki “akıl” ve “ilim” kavramları arasında kurulmuştur. Bu bağlamda, ilim dış dünyaya dair bilgileri ifade ederken, akıl ise bu bilgilerin zihinsel düzlemde işlenmesi, değerlendirilmesi ve anlamlandırılması sürecinde kullanılan bir yeti olarak görülmektedir (Keklik, 1998). Başka bir deyişle, geleneksel düşüncede bilgi birikimi önemsenmekle birlikte, akıl yürütme becerisine öncelik verildiği söylenebilir. Nitekim sadece kuru bilgiye sahip olmayı küçümseyen ve bu durumu “malumatfuruşluk” şeklinde adlandıran anlayış, söz konusu yaklaşımın kültürel bir tezahürüdür. Düşünce tarihi incelendiğinde, bilginin işlenmesinin ve anlamlı hale getirilmesinin, salt bilgi sahibi olmaktan daha değerli olduğuna dair güçlü argümanlar ortaya konulabilir (Dewey, 1933; Paul & Elder, 2006). Günümüzde bireyin bilgiye erişim konforu ve ulaşabileceği bilgi miktarının tarihsel süreçte devasa boyutlara ulaşmış olması, bilgi işleme süreçlerini çok daha kritik hale getirmiştir. Bu nedenle çağdaş eğitim felsefesi, ezbere dayalı bilgi aktarımı yerine, üst düzey düşünme becerilerinin geliştirilmesine odaklanmakta ve bu yaklaşımın özellikle daha önce değinilen gerekçelere dayandığı görülmektedir. Buna göre, eğitim sistemlerinin ana hedefi, bireyleri bilgiyle donatmak değil, bilgiyi analiz etme, yorumlama ve yeniden yapılandırma becerilerini geliştirmektir.

Eğitimde sistemsal bir dönüşüm söz konusu olduğunda kilit role sahip olan gruplardan biri öğretmenlerdir. Gerek sistem içimde hizmet içi öğretim yoluyla gerek lisans ve lisans üstü seviyelerde öğretmen yetiştirme programlarında çağdaş eğitim anlayışına uygun dönüşümlerin öncelikle gerçekleşmesi beklenecektir. Buna rağmen mevcut öğretim programlarında geleneksel bilgi aktarımına dayalı yöntemlerin kullanıldığı görülmektedir ve bu durum, öğretmenlerin ve öğretmen adaylarının eleştirel düşünme, yaratıcı problem çözme ve karar verme gibi becerilerinin gelişimi açısından bir sınırlama meydana getirmektedir (Durnacı & Ültay, 2020; Bahtiyar & Can, 2021). Üst düşünme becerilerinin geliştirilmesi açısından erken gelişim dönemlerinden itibaren düzenlemeler yapılması gerekmektedir. Bu açıdan kritik derslerden biri de ana dil becerilerinin geliştirildiği Türkçe dersidir. Birçok çalışma (Vygotsky, 1986; Gee, 2014; Mercer & Howe, 2022) dil ve düşünme becerileri arasındaki karşılıklı olumlu ilişkileri ortaya koymaktadır. Dolayısıyla öğretmen yetiştirme programlarından biri olan, Türkçe öğretmeni yetiştirme programının, bu bağlamda kritik bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Araştırmalar, Türkçe öğretimi bağlamında kullanılan geleneksel öğretim yöntemlerinin bu hedeflere ulaşmada yetersiz kaldığını göstermektedir (Bahtiyar & Can, 2021; Durnacı & Ültay, 2020). Özellikle eleştirel düşünme ve sorgulayıcı becerilerin kazandırılmasında sınırlı başarılar elde edildiği

belirtilmiştir. Bu durumun aşılması adına ortaya atılan yaklaşımlardan biri olarak, Bahtiyar ve Can'ın (2021) çalışmasında, eleştirel düşünme becerilerinin gelişimi için yapılandırılmış sorgulayıcı yöntemlerin gerekliliği vurgulanmıştır. Alan yazında bu tür yöntemler Sokratik Tartışma Yöntemi (STY) olarak da adlandırılmaktadır (Chang, Lin ve Chan 1998; Knezic, Wubbels ve Elbers, 2010). Ancak, Türkçe öğretmenleri ya da öğretmen adayları bağlamında SY'nin potansiyel katkılarına dair herhangi bir araştırma bulunmamaktadır. Dolayısıyla, bu alandaki boşluğu doldurmak amacıyla, STY'nin Türkçe öğretmeni adaylarının üst düzey düşünme becerileri üzerindeki etkisini incelemek faydalı olacaktır.

Alan yazın incelendiğinde, SY bireylerin bilgiye ulaşmasını değil, bilgiyi yeniden yapılandırmasını teşvik eden bir yaklaşım olarak öne çıkmaktadır (Aydın, 2004). STY, öğrenenlerin aktif bir şekilde sürece katılmasını sağlayarak, onların eleştirel düşünme becerilerini geliştiren bir yapı sunar (Chang vd., 1998; Knezic vd., 2010). Yöntem, bireylerin önceki bilgilerinden yola çıkarak yeni bilgiler inşa etmelerine olanak tanıyan bir soru-cevap sürecine dayanır ve bu süreç, bireylerin kavramsal çelişkileri fark etmelerine yardımcı olur (Bahtiyar & Can, 2021). Eğitimde bu yöntem, sadece bireylerin düşünce yapısını geliştirmekle kalmaz, aynı zamanda onların özgüven, iş birliği ve tartışma kültürünü de destekler (Altorf, 2019; Bahtiyar & Can, 2021).

Bu araştırma, STY'nin Türkçe öğretmeni adaylarının üst düzey düşünme becerileri üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada Türkçe öğretimi bağlamında bu yöntemin kullanımına dair teorik bir temel oluşturulması ve yöntemin uygulamadaki etkinliğinin deneysel olarak değerlendirilmesi söz konusudur. Bu bağlamda çalışma hem mevcut literatüre katkı sağlamayı hem de Türkçe öğretmeni yetiştirme programlarına yönelik yenilikçi öneriler sunmayı hedeflemektedir.

Eğitimde üst düzey düşünme becerilerinin geliştirilmesine yönelik bir anlayışın geliştirilebilmesi açısından öğretmenlerin üst düzey düşünme becerilerine sahip olması ve öğrencilerin bu becerilerini geliştirmek üzerine eğitim bilimsel yeterliliklere sahip olması önemlidir. Bu konuda yapılan birçok araştırma öğretmenlerin ya da öğretmen adaylarının eleştirel, yaratıcı düşünme becerilerine ya da düşünme stillerine odaklanmaktadır. Bunun yanında bazı araştırmalar öğretmen yetiştirme programlarını üst düzey düşünme becerileri açısından ele almıştır. Eleştirel düşünme becerileri, eğitim alanında oldukça önemli bir konu olup, özellikle öğretmen adaylarının bu beceriyi kazanmaları ve geliştirmeleri üzerine yapılan araştırmalar son yıllarda artış göstermiştir (Bahtiyar & Can, 2021; Durnacı & Ültay, 2020).

Araştırmanın kuramsal çerçevesini oluşturan, Sokratik yöntemler, bunlardan biri olan Sokratik diyalog, içeriklerin değerlendirilmesi adına güçlü bir bakış açısı sunan Yenilenmiş Bloom sınıflandırması ve araştırma bağlamında önem arz eden üst düzey düşünme becerileri ve Türkçe öğretmen yetiştirme programı konularının daha derinlemesine ele alınması faydalı olacaktır.

1.1. Sokratik Yöntemler

Sokratik tartışma yöntemi felsefe tarihinde de önemli bir yeri olan Sokratik Diyaloglara dayanmaktadır. Sokrates, M.Ö. 5. yüzyılda Atina'da yaşamış bir Yunan filozofudur ve kendisine nispet edilen bir eser olmadığı halde öğrencisi Platon tarafından yazılmış diyaloglarda geniş yer bulmuştur (Arslan 2017). Bu açıdan Sokrates'in felsefesi ve yöntemine dair en iyi kaynağın Platon'un diyalogları olduğu söylenebilir. Sokrates'in yöntemi, ebe sanatı ya da doğrutmaca olarak adlandırılmaktadır. Bunun nedeni bireylerde

gizil halde doğuştan gelen bazı bilgilerin doğru sorularla ve tartışma teknikleriyle oraya çıkarılacağı adeta doğurtulacağı anlayışıdır (Arslan 2017). Sokratik Tartışma Yöntemi (SY) kapsamında farklı yaklaşımlardan da söz edilmektedir. Bunlardan önce çıkanları şunlardır: *Sokratik Sorgulama*, eğitimde genellikle açıklayıcı sorular ve varsayımları sorgulayıcı sorular anlamına gelmektedir (Yang, Newby & Bill, 2005). Bazı yazarlar bunu inançlara yönelik çelişkileri ortaya çıkaran çapraz sorgulamalar olarak değerlendirmektedir (Morrell, 2004). *Sokratik Vaka Yönteminde* öğretmenin rehberliğinde bir olayın analiz edilerek temel ilkelerin ortaya çıkarılmasıdır. *Sokratik Diyalog*, bir kolaylaştırıcı rehberliğinde ve belirli kurallar çerçevesinde yürütülen felsefi bir grup diyalogudur. Katılımcılar, gerçek bir yaşam örneğinden yola çıkarak temel bir soruya birlikte yanıt arar ve yeni kavrayışlar geliştirmeye çalışır. Bu çalışmada Sokratik Diyalog tekniği üzerinden yürütülen uygulamalara odaklanılmıştır. Dolayısıyla SY tekniklerinden Sokratik Diyalog araştırma kapsamında merkeze alınmıştır denilebilir.

1.2. Sokratik Diyalog

Sokratik Diyalogun amacı, katılımcıların birlikte düşünerek düşünme becerilerini geliştirmesini sağlamaktır. Kessels (1997), süreci üç aşamada tanımlamaktadır:

1. Ön diyalog: Soru belirlenir ve katılımcılar gerçek yaşamdan örnekler getirir.
2. Ana diyalog: Seçilen örnek tartışılır ve soruya yanıt aranır. Bu aşama “Sokratik Diyalog” ve “Strateji Tartışması” ile “Meta-Diyalog” alt bölümlerine ayrılabilir.
3. Son diyalog: Diyalog değerlendirilir ve gerekirse sorunun daha ileri analizi yapılır.

Sınıf ortamında felsefi tartışmalar yürütülmesine çalışan bir öğretmenin öğretici rolünden hatta tartışmacı rolünden uzaklaşarak kolaylaştırıcı rolüne bürünmesi gerekmektedir (Balcı ve Eryılmaz, 2024). Heckmann'ın (1981) kolaylaştırıcının rolünü ilişkin ilkeler tanımlamıştır:

1. Kolaylaştırıcı, içeriğe tarafsızdır; katılımcıların kendi yargılarını geliştirmesine olanak tanır.
2. Katılımcılar somut örneklerden hareket ederek genellemelerini bu örneklerde temellendirir.
3. Karşılıklı anlayış teşvik edilir.
4. Grup, ana soruya odaklanmaya yönlendirilir.
5. Katılımcılar, nesnel geçerliliği olan uzlaşıya ulaşmaya teşvik edilir.
6. Kolaylaştırıcı, diyalogu verimli bir yöne yönlendirmek için müdahale eder.

Sokratik Diyalogun temel sorusu bir kavramın açıklığa kavuşturulması içermektedir. Kessels'in (1997) “kavram oluşumu” dediği bu süreç, bu araştırma bağlamında Türkçe öğretmen adaylarının Eğitim Antropolojisi dersi bağlamında “ortak kavram oluşturma süreci olarak değerlendirilmiştir. Bu kavram, öğretmen eğitimi açısından özellikle önemlidir. Zira bu süreçte bir kavramın bireysel olarak tanımlanmasından çok, katılımcı grubun birlikte bu kavramı inşa etmesi söz konusudur (Suhardiana, 2019). Araştırma amacı ve kuramsal çerçeve bağlamında araştırma soruları belirlenmiştir.

1.3. Bilişsel Alan Sınıflandırması

SY'nin Türkçe öğretmeni adaylarının üst düzey düşünme becerilerine etkisini ele almak adına geniş bir perspektifte bilişsel alan becerilerinin incelenmesi doğru olacaktır.

SY sürecinde katılımcıların ürettiği içeriklerin bilişsel alan basamakları açısından ölçülmesi bu süreçte katılımcıların eleştirel, analitik ve yaratıcı düşünme becerilerin gelişimine ilişkin fikir verecektir (Eryılmaz, 2024). Bilişsel alan sınıflandırması bakımından en çok kabul gören yaklaşımlardan biri Bloom'a (1956) aittir. Bloom'un (1956) bilişsel alan sınıflandırmasına göre bu beceriler, hiyerarşik bir yapıda alt ve üst basamaklara ayrılmaktadır. Alt basamaklar bilgi, kavrama, uygulama; üst basamaklar analiz, sentez ve değerlendirmedir. Daha sonra Bloom'un revize edilen taksonomisi (Anderson & Krathwohl, 2001), bu becerileri yeniden adlandırmış ve önceki sınıflandırmada sentez olarak adlandırılan yaratma en üst seviyeye yerleştirilmiştir. Yenilenmiş Bloom Taksonomisine (YBT) göre alt basamaklar hatırlama, anlama, uygulama; üst basamaklar analiz etme, değerlendirme ve yaratmadır. Alan yazına bakıldığında üst düzey düşünme becerilerinin hangileri olduğu farklı bakış açılarıyla geniş bir çerçevede ele alınmış ve birçok tanım ve tür ortaya çıkmıştır. Başlıca üst düzey düşünme becerileri ise eleştirel düşünme, yaratıcı düşünme ve analitik düşünme olarak değerlendirilebilir (Eryılmaz, 2004). Eleştirel düşünme, üst düzey düşünme becerisinin önemli unsurlarından biridir. Ennise' göre (1985), eleştirel düşünme, "Ne yapılacağına veya neye inanılacağına karar verirken akıl yürütmeye dayalı bir yargıda bulunma" olarak tanımlanmaktadır. Bu beceri, bireylerin bilgiyi sorgulamaları, eldeki argümanları değerlendirmeleri ve rasyonel sonuçlara ulaşmalarına yardımcı olmaktadır (Paul ve Elder, 2006). Yaratıcı düşünme ise Torrance (1974) tarafından yeni, kullanışlı ve farklı çözümler bulma süreci olarak tanımlanmış ve yaratıcılığın üst düzey düşünme becerisinin bir parçası olduğu savunulmuştur. Analitik düşünme, bir konuyu detaylarına kadar çözümleyebilme yetisidir (Paul, Elder, 2006; Halpern, 1998). Bu beceri, bilgileri sınıflandırma, neden-sonuç ilişkilerini anlama ve ayrıntılı değerlendirmeler yapma gibi süreçleri içerir (Halpern, 1998). En basit şekilde bu becerinin zihinsel zeminde bir bütünün parçalarına ayrılması ve parçalar arasında yapısal ilişkiler kurulmasıdır. Sokratik yöntem (SY) açık uçlu sorular aracılığıyla kişilerin kendi düşüncelerini sorgulamalarını, ön kabullerini ele almalarını ve düşüncelerini derinlemesine incelemelerini sağlamaktadır.

Dolayısıyla bu araştırmada ortaya konulan ve test edilmesi amaçlanan argüman SY ile yürütülen öğretim sürecinin Türkçe öğretmeni adaylarının üst düzey düşünme becerilerini geliştireceği yönündedir. Bu hipotezin test edilmesi için süreçte Türkçe öğretmeni adaylarının ürettiği içeriklerin YBT çerçevesinde ölçülmesinin ve değerlendirilmesinin SY'nin üst düzey düşünme becerilerine katkısını belirlemek açısından işlevsel olduğu varsayılmaktadır.

1.4. Üst Düzey Düşünme Becerileri ve Türkçe Öğretmenliği Lisans Programı

Üst düzey düşünme becerileri (ÜDB), bilişsel alan basamaklarından analiz etme, değerlendirme, yargılama ve yaratmayı kapsayan, karmaşık problem çözme yetkinlikleriyle ilişkili becerilerdir (Anderson & Krathwohl, 2001). Öğretmenlik mesleği, özellikle ana dili öğretimi bağlamında, bu tür bilişsel becerilerin hem öğretmen adaylarında geliştirilmesini hem de öğretim süreçlerine yansıtılmasını gerektirir. Bu bağlamda, Türkçe Öğretmenliği Lisans Programının (TLP) (Yüksek Öğretim Kurumu [YÖK], 2018), öğretmen adaylarının ÜDB'lerini geliştirme potansiyeli açısından önemli bir inceleme alanıdır. Yükseköğretim Kurulu (YÖK) tarafından 2018 yılında güncellenen TLP, 8 dönemlik bir eğitimi kapsamaktadır. Program, alan bilgisi, meslek bilgisi ve genel kültür bileşenlerinden oluşmakta, öğretmen adaylarının hem akademik hem de pedagojik gelişimlerini hedeflemektedir. Fakat derslerin öğretim yöntemleri, ölçme-değerlendirme yaklaşımları ve öğretim kazanımları ÜDB bağlamında açık ve sistematik bir biçimde yapılandırılmamıştır (Şen, 2009; Demirel, 2021). Özellikle programın ilk iki yılında zorunlu derslerin ağırlıklı

olarak bilgi düzeyinde öğrenme hedeflerine odaklandığı görülmektedir. Diğer yandan, *Öğretmenlik Uygulaması*, *Topluma Hizmet Uygulamaları* gibi eleştirel düşünme ve problem çözme gibi becerilerin sahada deneyimlenmesini mümkün kılacak uygulamalı derslerle, Eğitim Antropolojisi gibi analitik becerileri gerektiren derslerin değerlendirme ölçütlerinin genellikle yapılandırılmamış olması, ÜDB'nin somut biçimde izlenmesini güçleştirmektedir (Kaya, Kurt, Safalı ve Balı, 2024). Türkçe TLP'nin ÜDB'yi destekleme kapasitesiyle ilgili olarak ayrıca, öğretim elemanlarının pedagojik yaklaşımları ve öğretim ortamlarının nitelikleri de belirleyici rol oynamaktadır. Ancak bu alanlara yönelik bütüncül ve sistematik değerlendirme çalışmaları sınırlıdır (Yükseköğretim Kalite Kurulu, 2020). Sonuç olarak, TLP, ÜDB'nin geliştirilmesi açısından önemli bir potansiyel taşımaktadır. Buna karşın bu potansiyelin gerçekleşmesi için program tasarımı, uygulama süreci ve değerlendirme boyutlarının yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Bu araştırma kapsamında Eğitim Antropolojisi özelinde Türkçe öğretmen adaylarının üst düzey düşünme becerilerinin geliştirilmesi bağlamında SY test edilmiştir.

Araştırma amacı ve kuramsal çerçeveye göre bazı araştırma soruları belirlenmiştir:

1. SY ile öğrenme sürecinde öğrenciler tarafından üretilen çıktılarının Eğitim Antropolojisi ders müfredatı ve TLP ile içeriksel ilişkisi nasıldır?
2. SY, Türkçe öğretmeni adaylarının üst düzey düşünme becerilerini geliştirmekte etkili midir?

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Modeli

Bu araştırma, Sokratik tartışma yöntemi (SY) ile öğretmen adaylarının üst düzey düşünme becerilerinde (ÜDB) anlamlı bir gelişim olup olmadığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bunun için deneysel işlem olarak Türkçe öğretmeni adayları ile 9 hafta boyunca Eğitim Antropolojisi dersinde SY uygulanmıştır. Çalışma grubu yansıtıcı günlüklerle sürece ilişkin haftalık ve düzenli olarak içerikler üretmiştir. Buradan hareketle Yenilenmiş Bloom Taksonomisi (YBT) çerçevesinde ÜDB göstergeleri ölçülmüştür. Deneysel işlemin yapıldığı çalışma grubu deney grubunu oluşturmakta, araştırmada kontrol grubu bulunmamaktadır. Tek grup tekrarlı ölçümler tasarımı, aynı gruptaki katılımcılardan birden fazla zaman noktasında veri toplamak için kullanılan bir deneysel araştırma yöntemidir. Bu açıdan bu çalışmanın, tek gruplu çoklu ölçümlü yarı-deneysel desen ile yürütüldüğü söylenebilir (Campbell & Stanley, 1963; Creswell & Creswell, 2018). Bunun yanında araştırmanın nitel boyutu da söz konusudur. Bu araştırmada, Türkçe öğretmeni adaylarının *Eğitim Antropolojisi* dersi ve içeriğine yönelik kavramsal farkındalıklarını ve düşünsel gelişim süreçlerini incelemek amacıyla nitel araştırma desenlerinden durum çalışması deseni kullanılmıştır. Nitel araştırmalar, sosyal olguların anlamını katılımcıların bakış açısından derinlemesine açıklamayı amaçladığı için bu araştırma kapsamında tercih edilmiştir (Merriam, 2013; Yıldırım & Şimşek, 2018).

2.3. Çalışma Grubu

Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü'nde eğitim gören ve 2024-2025 öğretim yılında Eğitim Antropoloji dersi alan 37 öğrenci çalışma grubu olarak seçilmiştir. Ders devamlılığı ve görevleri gerçekleştirme oranı %80'in altına düşen katılımcılar çalışma grubunun dışında tutulmuş ve sonuç olarak araştırmanın çalışma grubu 35 katılımcıdan oluşmuştur.

Tablo 1. Çalışma Grubu

		n	%
Cinsiyet	Kız	20	60
	Erkek	15	40
Sınıf Düzeyi	2. Sınıf	1	5
	3. Sınıf	34	90
	4. Sınıf	1	5

2.4. Uygulama

Uygulama süreci 10 haftaya yayılmış ve Eğitim Antropolojisi dersi kazanımlarına uygun olarak yürütülmüştür. Alan yazın, kuramsal çerçeve, ders kazanımları ve müfredata uygun olarak bir ders izlencesi hazırlanmıştır.

Tablo 2. Ders İzlencesi

Hafta	Konu
1	İnsan bilimi olarak antropoloji, insanın tanımı: Paleolitik dönemde dil, bilinç ve kültür.
2	Kültür tarihinde inanç: Neolitik dönemde mit, kült ve ritüeller
3	Şehir ve uygarlık: İlk çağ medeniyetlerinde toplumsallık
4	Kültür tarihinde cinsiyet rejimleri
5	Geleneksel ahlak ve eğitim
6	Modern ahlak ve eğitim
7	Eğitimin epistemolojik temelleri
8	Eğitimin ekonomik temelleri
9	Eğitimin politik temelleri
10	“Post-truth” çağında eğitim

Ders izlencesine ve SY esaslarına uygun olarak hazırlanan uygulama planı Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. Uygulama Planı

İşlem	Görev	Sorumluluk
Ön Hazırlık	Araştırma, Soru hazırlama, Paylaşma	Katılımcılar
Planlama	Soruları bütünleştirme	Uygulamacı
Uygulama	Tartışma planı hazırlama Dersin yürütülmesi	Katılımcılar ve uygulamacı
Özetleme	Çıkarım yapma, Özetleme, Paylaşma	Katılımcılar

Tablo 3’te görüldüğü gibi 10 haftalık uygulama sürecinde belli bir konunun merkezinde; ön hazırlık, planlama, tartışma ve özetleme aşamalarından oluşan bir yol izlenmiştir. İlgili konuya ilişkin kavram, terim, olay ve olgularla ilgili olarak dersten önce bireysel hazırlıklar yapılmıştır. Ön hazırlık görevi her bir öğrencinin konuya ilişkin 2 soru hazırlanması ve bunu çevrimiçi formda (Google Documents) paylaşması ile tamamlanmıştır. Bu sorulardan hareketle tartışma öncesinde, tartışmanın izleğini, kavramlarını, soruşturma alanlarını içeren bir planlama işlemi yapılmıştır. Tartışma işlemi SY esaslarına göre düzenlenmiştir. Uygulayıcı, öğreticiden çok kolaylaştırıcı rolüne uygun olarak gereken noktalarda, tartışma sorusu, karşı örnek, kavramsal soru ve uzlaşım gibi müdahalelerle tartışma esaslarına uygun biçimde sürecin ilerlemesini sağlamıştır.

2.5. Veri Toplama Araçları

Çevrim İçi Yanıttıcı Özet Formu

Her hafta ders öncesi ve sonrasında Google Drive tabanlı yapılandırılmış bir form (Google Documents) ile öğrenci soruları ve ders özetleri toplanmıştır. Öğrencilerden, her hafta ders kapsamında öğrenecekleri konulara dair eleştirel ve analitik düşüncelerini teşvik eden sorular oluşturmaları istenmiş, her bir soru YBT çerçevesine uygun olarak alt düzey (1), çözümleme (2), değerlendirme (3), yaratma (4) biçiminde kodlanmıştır. Her hafta ders kapsamında yürütülen tartışmanın ana hatlarını içeren kısa özetler yazmaları istenmiş ve bu özetler, öğrencilerin bilgiyi nasıl yapılandırdıkları, hangi ana fikirleri vurguladıkları ve bilgiyi nasıl kavramsallaştırdıkları konusunda bilgi vermiştir. Her bir özet, YBT'ye göre alt düzey (1), çözümleme (2), değerlendirme (3), yaratma (4) biçiminde kodlanmıştır.

Yenilenmiş Bloom Taksonomisi (YBT) Rubriği

Anderson ve Krathwohl'un (2001) revize taksonomisi temel alınarak altı basamaklı bir dereceli puanlama anahtarı hazırlanmıştır (1 = Hatırlama ... 6 = Yaratma). İki alan uzmanı bağımsız biçimde 333 özet dokümanını kodlamış; ağırlıklı Cohen's $\kappa = .85$ gibi yeterli bir uyuma değeri (Landis ve Koch, 1977) elde edilmiştir.

2.6. Veri Analizi

Araştırma kapsamında nicel ve nitel veri setleri ortaya çıkmış, dolayısıyla nicel ve nitel veri analizi süreçleri yürütülmüştür.

Nitel veriler içerik analizi ile çözümlenmiştir. İçerik analizi, yazılı, sözlü ya da görsel verilerin sistematik bir biçimde anlamlı kategorilere ayrılması sürecidir (Merriam, 2013; Schreier, 2012; Yıldırım & Şimşek, 2018). Katılımcıların metinlerinde tekrar eden temalar, kavramlar ve söylemleri dikkatle kodlanmıştır. Kodlama işlemi öncesinde, tüm veriler betimsel olarak okunmuş, daha sonra açık kodlama yoluyla analiz edilmiştir (Gravetter ve Wallnau, 2017).

Veri analizi süreci dört temel aşamada gerçekleştirilmiştir (Corbin & Strauss, 2015):

Veri Hazırlığı: Her katılımcıya ait metinler dijital ortamda temize geçirilmiş ve sınıflandırılmıştır. **Kodlama:** İlgili literatüre dayalı olarak ön kodlar oluşturulmuş; ardından tümevarımsal analiz ile yeni kodlar geliştirilmiştir. **Temalaştırma:** Elde edilen kodlar benzerlik ve ilişkilere göre gruplandırılarak; tema, kategori ve alt kategoriler oluşturulmuştur (Kültür farkındalığı, okul ve toplum ilişkisi, medya eleştirisi vb.). **Yorumlama:** Veriler temalar üzerinden yorumlanarak öğretmen adaylarının ders öncesi ve sonrası düşünsel değişimleri ortaya konmuştur. Kodlamada iki alan uzmanından destek alınarak güvenilirlik artırılmıştır. Kodlayıcılar arası uyum %87 olarak hesaplanmış ve bu oran nitel araştırmalarda güvenilirlik açısından kabul edilebilir düzeyde değerlendirilmiştir (Miles & Huberman, 1994). Verilerin güvenliği araştırmacı tarafından sağlanmış ve yalnızca bu çalışma kapsamında kullanılmıştır. Çalışmanın iç geçerliliğini sağlamak adına katılımcı ifadelerinden doğrudan alıntılara yer verilmiş, dış geçerlilik için ise araştırma bağlamı ayrıntılı biçimde açıklanmıştır.

Nicel analiz kapsamında, çalışma grubu tarafından üretilen içeriklerin YBT düzeylerinin 1 (Hatırlama) – 6 (Yaratma) aralığında puanlanması, veriyi “sıralı—ama eşit aralıklı olmayan” bir formata taşımaktadır. Aynı katılımcı grubundan 10 ardışık haftada veri toplanması ise bağımlı ölçümler yapıldığını göstermektedir (Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2023; Field, 2018). Nicel veri analizi Friedman testiyle yürütülmüştür. Friedman, sıralı tekrarlı ölçümler için önerilen ANOVA testine

alternatif olan ve parametrik varsayımlara gereksinim duymayan bir testtir (Siegel & Castellan, 1988; Tabachnick ve Fidell, 2019).

Ölçümlere ilişkin ortalama (M), standart sapma (SD) ve frekans (n) değerlerini gösteren betimsel istatistik Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. İçeriğe İlişkin YBT Ölçümlerinin Betimsel İstatistiği

Hafta	n	M	SD
1	37	2.05	0.40
2	37	1.89	0.31
3	37	3.59	0.98
4	37	3.19	1.66
5	37	3.03	1.44
6	37	2.27	0.80
7	37	3.73	0.80
8	37	2.27	0.80
9	37	3.59	0.72
10	37	2.05	0.41

Nicel veri setindeki ham veriler olası eksik gözlem, uç değer ve veri girişi hatalarına karşı incelenmiş; hiçbir öğrenci gözleminin eksik olmadığı görülmüştür.

3. BULGULAR

Araştırma bulguları nitel ve nicel veri setlerinden elde edildiği için bulgular da nicel ve nitel bulgular olmak üzere iki başlık altında sunulmaktadır.

3.1. Nitel Bulgular

Araştırma kapsamında Türkçe öğretmeni adaylarıyla Sokratik Yöntem (SY) çerçevesinde yürütülen Eğitim Antropoloji dersinin geri bildirimlerinin içerik analizine ilişkin bulgular Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. SY ile Eğitim Antropolojisi Dersi İçerik Analizi

1. Antropolojik Bilinç ve Kültürün Evrimi

Bu tema, öğrencilerin insan bilincini antropolojik bir perspektiften ele aldıkları, temel kavramlara dair farkındalık geliştirdikleri ve kültürün evrimini tarihsel bir çerçevede değerlendirdikleri ifadelerden oluşmaktadır. İnsanlık tarihinin farklı disiplinlerin ortak katkısıyla incelendiği ve kültürün doğal olandan farklı, insan ürünü bir yapı olarak kavrandığı görülmektedir. Bu tema, iki ana kategori ve bu kategorilere bağlı dört alt kategori altında yapılandırılmıştır.

1.1. Antropolojinin Kavramsal Temeli

Bu kategoride, öğrenciler antropoloji disiplininin kapsamı, amacı ve inceleme nesneleri üzerine düşünmüş; antropolojiyi insan yaşamına dair her türlü faaliyeti inceleyen

disiplinler arası bir alan olarak tanımlamışlardır. Bu kapsamda öğrencilerin görüşleri aşağıdaki alt kategorilerde toplanmıştır:

1.1.1. Antropolojinin Tanımı ve Alanları

Öğrenciler, antropolojiyi insanın tarih boyunca ortaya koyduğu tüm faaliyetleri inceleyen bir bilim dalı olarak nitelendirmiştir. Bu tanımlar genellikle kültürel, biyolojik, sosyal ve tarihsel boyutları içeren çok-disiplinli bir yaklaşımı içermektedir:

"Antropoloji, insanlık tarihinde ortaya konulmuş ürünler ya da faaliyetlerin toplamıdır." (Ö5)

1.1.2. Disiplinler Arası İlişkiler

Öğrenci ifadelerinde antropolojinin, biyoloji, arkeoloji, psikoloji ve sosyoloji gibi bilim dallarıyla olan yakın ilişkisi özellikle vurgulanmıştır. Bu bağlamda antropolojinin çok boyutlu doğası ön plana çıkmaktadır:

"Antropoloji, biyoloji, sosyoloji, arkeoloji gibi bilim dallarıyla iç içedir." (Ö11)

1.2. Kültürün Doğası

Bu kategori altında öğrenciler, kültür kavramını doğal olandan ayırarak tanımlamış ve kültürün insan bilinci ve diliyle ilişkisini tartışmışlardır. Kültürün bilinçli insan eylemleri sonucunda ortaya çıktığı, doğaya karşıt olarak konumlandığı ve insanı insan yapan temel bir yapı olduğu görüşü ön plana çıkmıştır. Bu kategori iki alt kategoride yapılandırılmıştır:

1.2.1. Kültür ve Doğa Karşıtlığı

Öğrenciler, kültürü insan müdahalesiyle şekillenen, doğadan farklı olarak inşa edilen bir sistem olarak değerlendirmiştir. Doğa ise insan etkisinden arındırılmış bir yapı olarak tanımlanmıştır. Kültür-doğa ikiliği çerçevesinde, kültürel olanın öğrenilmiş ve aktarılmış, doğal olanın ise içgüdüsel ve evrimsel bir süreçle şekillenmiş olduğu düşünülmektedir:

"Kültür insan faaliyetleri sonucunda oluşmuş ürünlerdir. Kültürün karşıtı doğadır." (Ö22)

1.2.2. Dil, Bilinç ve Kültürel Gelişim

Dil ve bilinç kavramları, öğrenciler tarafından kültürün temel bileşenleri olarak görülmüş; dilin bilinç oluşturduğu, bilincin de kültürü ortaya çıkardığı yönünde görüşler ifade edilmiştir. Homo sapiens'in dili kullanabilme yetisi ile kültürün başladığı sıkça vurgulanmıştır:

"Bilinci ortaya çıkaran dildir." (Ö7)

2. Kültürel Aktarım ve Eğitimin Rolü

Bu tema, öğrencilerin kültürün bireyden bireye ve nesilden nesile nasıl aktarıldığına ilişkin görüşlerini ve bu aktarımda eğitimin işlevine dair farkındalıklarını içermektedir. Katılımcıların ifadelerinde kültürün aktarım araçları, özellikle eğitim, aile ve dil gibi öğeler öne çıkmaktadır. Bu tema, iki ana kategori ve üç alt kategori altında yapılandırılmıştır.

2.1. Kültürün Kuşaklar Arası Aktarımı

Bu kategori, kültürün tarihsel sürekliliğini sağlayan başlıca mekanizmaları ele alan öğrenci görüşlerini kapsamaktadır. Özellikle sözlü ve yazılı aktarım yolları ile sosyal kurumların bu süreçteki işlevi üzerinde durulmuştur.

2.1.1. Aile ve Toplumun Aktarımdaki Rolü

Öğrenciler kültürün ilk aktarım ortamı olarak aileyi ön plana çıkarmış, ardından sosyal çevre, okul ve toplumun diğer kurumlarının devreye girdiğini belirtmişlerdir.

"Kültür, çocuk doğduğu andan itibaren ailede aktarılmaya başlar." (Ö3)
"Birey toplumla ilişkilendikçe kültürü içselleştirir." (Ö9)

2.1.2. Dil ve Kültürel Hafıza

Dil, öğrenciler tarafından kültürel birikimin en önemli taşıyıcısı olarak görülmüştür. Kültürün yazılı metinler, sözlü anlatılar ve sanatsal formlar yoluyla dil aracılığıyla aktarıldığı vurgulanmıştır:

"Dil sadece iletişim aracı değil, kültürün taşıyıcısıdır." (Ö15)

2.2. Eğitimin Kültürel İşlevi

Bu kategori altında öğrenciler, eğitimin yalnızca bilgi aktarımı değil, aynı zamanda kültürel değerlerin kuşaklara kazandırılmasında önemli bir araç olduğunu ifade etmişlerdir. Eğitim, öğrenciler tarafından kültürel sürekliliği sağlayan bilinçli bir aktarıcı olarak değerlendirilmiştir.

2.2.1. Eğitim Yoluyla Değer Aktarımı

Öğrenciler, eğitimin bireylere yalnızca bilgi kazandırmadığını, aynı zamanda toplumun ortak değerlerini, normlarını ve davranış kalıplarını aktardığını belirtmişlerdir:

"Eğitim sayesinde kültürel değerler yeni kuşaklara kazandırılır." (Ö19)
"Okul kültürün sistemli bir şekilde aktarıldığı yerdir." (Ö2)

Bu bulgular, öğrencilerin antropoloji ders içeriğini yalnızca bilgi aktarımı olarak değil, kültürel çözümleme, tarihsel düşünme ve toplumsal eleştiri perspektifiyle yorumladıklarını göstermektedir. Öğrencilerin kavramsal soyutlamaları ve kültürel-tarihsel analizleri, antropolojik düşüncenin gelişim süreciyle uyumlu bir yapı sergilemektedir.

3. Kimlik ve Kültürel Kimlik Algısı

Bu tema, öğrencilerin bireysel kimliklerinin oluşumunda kültürün etkisini nasıl kavradıklarına ve kültürel kimliklerini nasıl tanımladıklarına ilişkin görüşlerini kapsamaktadır. Öğrencilerin büyük çoğunluğu kültürel kimliği, aidiyet hissi, gelenekler, değerler ve yaşam tarzlarıyla ilişkilendirmiştir. Tema iki ana kategori ve iki alt kategori altında yapılandırılmıştır.

3.1. Kültürel Kimliğin Bileşenleri

Bu kategori, öğrencilerin kültürel kimliği hangi unsurlarla tanımladıklarına odaklanmaktadır. Katılımcılar; dil, din, gelenek-görenek ve değerleri kültürel kimliğin temel öğeleri olarak görmektedir.

3.1.1. Dil, Din ve Değerler Üzerinden Tanım

Öğrenciler kültürel kimliği tanımlarken en sık dile getirdikleri öğeler dil, din ve değerler olmuştur:

"Kültürel kimliğimi belirleyen en önemli şey dilim ve dini inancımdır." (Ö6)
"İnsan hangi değerlere sahipse, kimliğini de onlar şekillendirir." (Ö12)

3.1.2. Gelenek ve Göreneklerin Rolü

Kültürel kimlik bağlamında geleneksel yaşam biçimleri, bayramlar, yemek kültürü ve sosyal davranış biçimleri önemli bir yer tutmaktadır:

"Bayramlarda büyükleri ziyaret etmemiz, kültürel kimliğimizin bir yansımasıdır." (Ö18)

"Köyümde yapılan düğünler bizim kimliğimizin bir parçasıdır." (Ö21)

3.2. Kültürel Kimlikte Değişim ve Dönüşüm

Bu kategori, öğrencilerin kültürel kimliğin sabit değil, değişime açık bir yapı olduğunu fark ettiklerine dair bulguları içermektedir. Özellikle küreselleşme, teknolojik gelişmeler ve şehirleşme gibi etkenlerin kültürel kimlik üzerindeki dönüştürücü etkileri vurgulanmıştır.

"Artık geleneklerimiz değişiyor, çünkü toplum değişiyor." (Ö11)

"Kültürel kimlik durağan değil; yaşadığımız çevreye ve zamanın ruhuna göre şekilleniyor." (Ö5)

4. Kültürel Çeşitlilik ve Eğitimde Yansımaları

Bu tema, öğrencilerin kültürel çeşitliliği nasıl algıladıklarını ve öğretmen adayları olarak bu çeşitliliğin eğitim ortamına yansımaları konusundaki düşüncelerini içermektedir. Öğrenciler, sınıf içi etkileşimde kültürel çeşitliliğin hem zenginleştirici hem de zorlayıcı yanlarına dikkat çekmiştir. Tema, iki ana kategori ve iki alt kategori ile yapılandırılmıştır.

4.1. Kültürel Çeşitliliğe Yönelik Farkındalık

Bu kategori, öğrencilerin toplumda ve sınıf ortamında farklı kültürlerin varlığına yönelik farkındalıklarını ortaya koymaktadır. Katılımcıların çoğu, farklı kültürel arka planlardan gelen bireylerle bir arada yaşamının doğal ve gerekli olduğunu ifade etmiştir.

"Sınıfta farklı şehirlerden, hatta farklı ülkelerden öğrenciler olabilir, bu bir zenginliktir." (Ö3)

"Her öğrencinin kültürel arka planı farklı; bunu bilmek öğretmenin işini kolaylaştırır." (Ö14)

4.2. Eğitim Ortamında Kültürel Çeşitlilik

Bu kategori, kültürel çeşitliliğin eğitim uygulamalarına etkisini ve öğretmen adaylarının bu konudaki yaklaşımlarını kapsamaktadır.

4.2.1. Kültürel Duyarlılık ve Öğretmen Rolü

Katılımcılar, kültürel çeşitliliğe duyarlı öğretmenlerin öğrencilerle daha sağlıklı ilişkiler kurabileceğini ve daha kapsayıcı sınıf ortamları oluşturabileceğini belirtmiştir:

"Öğretmen kültürel farklılıklara saygılı olmalı ve her öğrencinin kültürel değerine değer vermeli." (Ö19)

"Kültürel çeşitlilik sınıfta çatışmaya neden olabilir ama bu öğretmenin bakış açısına göre avantaja dönüşebilir." (Ö7)

4.2.2. Müfredat ve Materyallerde Kültürel Temsil

Bazı öğrenciler ders kitaplarının ve materyallerin çoğunlukla tek kültürlü bir perspektifle hazırlandığını ve bu durumun farklı kültürel grupları dışlayabildiğini vurgulamıştır:

"Kitaplarda hep aynı bölgeden örnekler var; farklı kültürler pek yer bulamıyor." (Ö22)

"Müfredatta kültürel çeşitliliğe daha fazla yer verilirse öğrenciler kendilerini daha değerli hisseder." (Ö10)

3.2. Nicel Bulgular

SY ile yürütülen Eğitim Antropoloji dersinin 10 haftalık süreçte YBT puanlamasının Friedman testi sonuçları Tablo 5'te görülmektedir.

Tablo 5. Friedman Testi Sonuçları ve Etki Büyüklüğü

Hafta	n	M	SD	Fark	χ^2	df	Kendall's W	p
1	35	2.35	.45	1 <3, 1 <7, 1 <10	121.49	8	.41	.001
2	35	2.40	.50	2 <3, 2 <7, 2 <10				
3	35	3.80	.40	3 > 1, 2; 3 > 4				
4	35	3.50	.38	4 <3, 4 > 6				
5	35	3.10	.42	6 <4, 6 <7				
6	35	3.75	.35	7 > 1, 2, 6				
7	35	3.30	.41	8 <10				
8	35	3.85	.36	9 > 1, 2, 8				
9	35	2.35	.45	1 <3, 1 <7, 1 <10				
10	35	3.90	.35	9 > 1, 2, 8				

Bulgular orta-kuvvetli bir etki boyutuna işaret etmektedir ($W = .41$). Katılımcıların YBT puanları haftalar ilerledikçe anlamlı biçimde değişmiştir. Genel eğilim 1-2. haftalardaki düşük düzeyden 3. haftada keskin bir sıçramaya, 6. ve 8. haftalarda geçici gerilemelere, 7. ve 10. haftalarda yeniden yükselişe işaret etmektedir. Anlamlı farklar özellikle 1-3., 1-7., 1-9. ve 2-3. hafta çiftlerinde gözlenmiştir ($p < .001$). Bu bulgular sıçrama noktalarının özellikle 3., 7. ve 9. haftalarda toplandığını, 6. ve 8. haftaların ise gerileme evreleri olabileceğini göstermektedir. Katılımcıların YBT puanlarında hafta etkisi anlamlı düzeyde bulunmuştur ($\chi^2 (8) = 121.49$, $p < .001$, $W = .41$).

5. TARTIŞMA

Araştırmanın nicel verileri, SY'nin öğretmen adaylarının düşünme becerileri üzerinde anlamlı ve kalıcı etkiler yarattığını ortaya koymuştur. Sonuçlara göre, haftalar arasında anlamlı farklılık bulunmuş ve bu farklılık orta düzeyde bir etki büyüklüğüyle desteklenmiştir. Özellikle 3., 7. ve 10. haftalarda gözlemlenen puan sıçramaları, yöntemin etkisinin zamanla daha belirgin hâle geldiğini göstermektedir. 6. ve 8. haftalardaki geçici düşüşler ise, öğrencilerin düşünsel yeniden yapılandırma süreçlerinde yaşadıkları zorluklara işaret edebilir. Genel olarak değerlendirildiğinde, süreç boyunca öğrencilerin üst düzey düşünme becerilerinde istikrarlı ve anlamlı bir gelişim izlenmiştir. Bu bulgular, SY'nin sadece kısa vadeli kazanımlarla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda bilişsel derinleşme ve eleştirel düşünmede kalıcı bir fark yarattığını göstermektedir.

Bu sonuçlar, alan yazındaki bazı araştırmalarla örtüşmektedir. Knezic, Elbers, Wubbels ve Hajer (2013), öğretmen adaylarına uyguladıkları Sokratik Diyalog temelli programın, adayların etkileşimsel destek sağlama kapasitelerini ve öğrencilerin dilsel-bilişsel katılımı artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Wiggins (2004) tarafından yürütülen araştırma da bu sonuçları desteklemektedir. Bu çalışmada, öğrencilerin bilgi aktarıcısı olmaktan ziyade kendi düşüncelerini yapılandırdıkları bir öğrenme ortamının, eleştirel düşünmeyi geliştirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Nitel veriler ise bu nicel bulguları desteklemektedir. Öğrenciler, antropolojiyi çok boyutlu bir disiplin olarak kavramış ve kültürü doğadan farklı, bilinçli bir insan ürünü olarak tanımlamışlardır. Dilin bilinç oluşturmadaki rolü ve bu bilincin kültürü şekillendirdiği yönündeki görüş birliği, düşünsel derinleşmenin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca kültürün kuşaklar arası aktarımında aile, toplum ve eğitimin rolü sıklıkla vurgulanmış; dilin kültürel hafızanın taşıyıcısı olduğu düşüncesi öne çıkmıştır. Öğrenciler, kimliği sabit bir yapıdan ziyade çevresel ve toplumsal etkenlerle dönüşen bir süreç olarak kavramaya başlamış; kültürel çeşitliliği bir zenginlik olarak görmüş ve bu çeşitliliğe duyarlı eğitimin önemini fark etmişlerdir. Mevcut eğitim müfredatının daha kapsayıcı hâle gelmesi gerektiğine yönelik eleştiriler, yalnızca bireysel farkındalığın değil, sistemik düzeyde dönüşüm talebinin de ortaya çıktığını göstermektedir. Bu yönleriyle SY'nin hem bilişsel hem de sosyokültürel düzeyde derinleşmeyi teşvik eden bir öğrenme deneyimi sağladığı söylenebilir.

Benzer şekilde, öğretmen adaylarının eleştirel düşünme becerilerine yönelik çeşitli yöntemlerin etkisini inceleyen diğer çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin, Okumuş (2020) tarafından yürütülen çalışmada, argümantasyon destekli iş birlikli öğrenme modelinin fen bilgisi öğretmen adaylarının eleştirel düşünme eğilimlerini olumlu yönde etkilediği ortaya konmuştur; ancak bu gelişimin daha çok tutumsal değişim düzeyinde kaldığı gözlenmiştir. Bizim çalışmamız, bu durumdan farklı olarak hem bilişsel hem de sosyokültürel derinleşmeyi içeren çok boyutlu bir gelişimi ortaya koymaktadır.

Aktaş ve Karamustafaoğlu'nun (2021) çalışması da Sokratik sorgulama yöntemine dayalı etkinliklerin öğrencilerin başarı, motivasyon ve üst düzey düşünme becerileri üzerinde olumlu etkileri olduğunu ortaya koymuştur. Ancak bu çalışmada daha çok öğretmen görüşlerine dayalı değerlendirme yapılmıştır; uygulamaya dayalı öğrenci deneyimleri sınırlı kalmıştır.

Bizim araştırmamızda TLP incelenmesine karşın; Çebi (2006), aynı bağlamda Türkçe Öğretim Programını incelemiştir. Çebi'nin (2006) yüksek lisans tezinde Sokratesçi öğretme yaklaşımının Türkçe Eğitim Programına teorik olarak yansıdığı ancak uygulamada yeterince yer bulamadığı ifade edilmiştir. Buna karşın bizim araştırmamızdan hareketle uygulayıcıya yönelik sistematik bir destek sağlandığında SY'nin etkili biçimde uygulanabileceği ve kalıcı öğrenme çıktıları doğurabileceği söylenebilir.

Chang vd. (1998) ise, Sokratik Diyalog'un matematiksel kavram yanlışlarının düzeltilmesinde etkili olduğunu göstermiştir. Öğrencilerin kendi düşünme hatalarını fark ederek yeniden yapılandırma sürecine girmeleri, bizim çalışmamızda gözlenen geçici puan düşüşleriyle açıklanan bilişsel yeniden yapılanma süreciyle örtüşmektedir.

Son olarak, dil sınıfında yapılan bir çalışmada Al-Darwish (2012), EFL öğretmenlerinin Sokratik sorgulama yöntemini öğrencilerin düşünsel gelişimi ve sorgulama becerilerini artırmada etkili bir araç olarak değerlendirdiklerini bildirmiştir. Bu çalışma da öğretmenlerin yalnızca dil öğretiminde değil, düşünme becerileri gelişiminde de Sokratik yöntemi etkili bulduklarını ortaya koymaktadır.

Öğretmen adaylarının düşünme becerilerine ilişkin araştırma literatürü geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Okul öncesi öğretmen adaylarının eleştirel düşünme eğilimlerine etkisini inceleyen Çakır, Altun Yalçın ve Paşa Yalçın (2020), bu STEM yaklaşımıyla öğretmen adaylarının eleştirel düşünme becerilerinin pozitif yönde geliştiğini tespit etmişlerdir. Bu araştırma, Montessori yaklaşımı ile STEM etkinliklerinin eleştirel düşünmeyi teşvik edici bir nitelikte olduğunu vurgulamaktadır. Benzer şekilde,

Karasakaloğlu, Saracaloğlu ve Yılmaz Özelçi (2012), Türkçe öğretmeni adaylarının okuma stratejileri, eleştirel düşünme tutumları ve üstbilişsel yeterlilikleri üzerine yaptıkları araştırmada, kitap okuma alışkanlıklarının eleştirel düşünme becerileri üzerinde etkili olduğunu bulmuşlardır. Sınıf öğretmeni adaylarının eleştirel ve yaratıcı düşünme eğilimlerini inceleyen Durnacı ve Ültay (2020), öğretmen adaylarının eleştirel düşünme becerilerinin orta düzeyde olduğunu ve bu becerilerin çeşitli değişkenlere bağlı olarak farklılaştığını ifade etmektedirler. Şen (2009), Türkçe öğretmeni adaylarının eleştirel düşünme tutumlarını farklı değişkenler açısından ele almış ve sonuç olarak adayların eleştirel düşünme becerilerinin orta düzeyde olduğunu belirtmiştir. Argümantasyon destekli iş birlikli öğrenme modeli üzerine yapılan Okumuş'un (2020) araştırması ise, bu modelin fen bilgisi öğretmen adaylarının eleştirel düşünme eğilimlerini geliştirdiğini göstermektedir. Araştırma sonuçları, argümantasyon etkinliklerinin eleştirel düşünme eğilimleri üzerinde olumlu bir etki yarattığını ortaya koymaktadır. Tekkollu ve Bozdemir (2018), sınıf öğretmeni adaylarının yansıtıcı düşünme eğilimleri ile eleştirel düşünme becerileri arasındaki ilişkiyi incelemiş ve bu iki beceri arasında pozitif bir korelasyon bulmuşlardır. Öğretmen adaylarının eleştirel düşünme becerilerinin, yansıtıcı düşünme eğilimleriyle birlikte arttığı gözlemlenmiştir. Bu çalışmalar, öğretmen adaylarının eleştirel düşünme becerilerinin geliştirilmesinde, uygulanan eğitim modellerinin ve kullanılan stratejilerin önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu araştırmanın sonuçları yükseköğretim düzeyinde üst düzey düşünme becerilerinin geliştirilmesiyle ilgili alan yazına Sokratik Yöntemin (SY) işlevsel bir yaklaşım olarak değerlendirilmesi gerektiği yönünde bir katkı sağlamaktadır.

5. SONUÇLAR

1. Bulgular, SY'nin bu yöntemin kısa süreli bilgi edinmenin ötesine geçen, kalıcı ve derinlemesine bir bilişsel dönüşüm sağladığını göstermektedir. Öğrencilerin süreç boyunca gösterdiği gelişim, düşünmenin bir beceri olarak yapılandırılabilirliğini ve uygun yöntemlerle desteklendiğinde sürdürülebilir bir şekilde geliştirilebileceğini ortaya koymuştur.
2. Elde edilen nicel bulgular, öğrencilerin eleştirel düşünme düzeylerinde haftalar içinde belirgin bir artış olduğunu ortaya koyarken, nitel veriler bu gelişimin düşünsel derinleşme, kavramsal farkındalık ve sosyokültürel duyarlılıkla desteklendiğini göstermiştir. Özellikle kültür, kimlik ve dil gibi temel kavramlara yönelik yeniden yapılandırılmış anlayışlar, öğrencilerin yalnızca bilgi edinmediklerini, aynı zamanda bu bilgiyi yaşam bağlamında yeniden yorumladıklarını göstermektedir.
3. Araştırma, öğretmen adaylarının eleştirel ve yaratıcı düşünme becerilerini geliştirmeye yönelik pek çok çalışmayla örtüşmektedir. Uygulamalı, katılımcı ve sorgulayıcı yöntemlerin düşünme becerileri üzerinde olumlu etkiler yarattığı yönündeki bulgularla benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte, bazı araştırmalarda bu becerilerin gelişiminin daha sınırlı kaldığı ya da yönetime bağlı olarak farklılık gösterdiği de görülmektedir. Bu bağlamda, yöntemin etkisinin niteliği, uygulanma biçimi, süresi ve öğrencilerin hazır bulunuşluk düzeyleri gibi etkenlerin belirleyici olduğu düşünülmektedir.
4. Araştırmada kullanılan yöntem, yalnızca bilişsel değil, aynı zamanda duyuşsal ve toplumsal farkındalığı da geliştiren bir öğrenme ortamı yaratmıştır. Bu durum, öğretmen yetiştirme programlarında eleştirel ve üst düzey düşünme becerilerinin gelişimini destekleyen öğrenme ortamlarına duyulan ihtiyacı açıkça ortaya koymaktadır.

6. ÖNERİLER

1. Öğretmen yetiştirme programlarında SY gibi üst düzey düşünme becerilerini geliştirebilecek yaklaşımlara uygun düzenlemeler yapılmalıdır. Türkçe öğretmeni yetiştirme programlarında, özellikle düşünme becerilerinin gelişimine katkı sağlayan özellikle teorik derslerde, SY sistematik bir şekilde kullanılabilir. Üst düzey düşünme becerilerini ölçmeyi hedefleyen rubrik temelli değerlendirme araçları geliştirilerek, derslerde yalnızca bilgi düzeyini değil, analiz, değerlendirme ve yaratma düzeylerini de kapsayan ölçme süreçleri yapılandırılmalıdır.
2. Türkçe Öğretmenliği Lisans Programının içeriği, öğrencilerin bireysel ve toplumsal sorunlar üzerine eleştirel düşünme geliştirmelerine olanak tanıyacak biçimde yeniden yapılandırılmalı; programda yer alan bu bağlamdaki uygun derslerin kazanımlarına SY uyarlanabilir hâle getirilmelidir.
3. Öğrencilerin kendi öğrenme süreçlerini yönetmeleri, soru üretmeleri ve tartışma süreçlerine aktif biçimde katılmaları teşvik edilmelidir. Bu doğrultuda SY gibi yöntemler, öğrenme özerkliğini destekleyici pedagojik araçlar olarak yaygınlaştırılabilir. Araştırma, yalnızca Eğitim Antropolojisi dersi özelinde gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, benzer yöntemlerin diğer öğretmenlik derslerinde ve farklı öğretmenlik alanlarında uygulanabilirliği araştırılmalıdır.

7. KAYNAKÇA

- Altorf, H. M. (2019). Dialogue and discussion: Reflections on a Socratic method. *Arts and Humanities in Higher Education*, 18(1), 60-75.
- Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (Eds.). (2001). *A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives*. Longman.
- Arslan, A. (2017). *İlkçağ felsefe tarihi 2: Sokrates, Sofistler, Platon*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aydın, M. Z. (2004). *Aktif Öğretim Yöntemlerinden Buldurma (Sokrates) Yöntemi*. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Bahtiyar, A., & Can, B. (2021). BİLSEM öğrencilerinin Sokratik sorgulama seminerlerine ilişkin görüşleri. *Journal of Qualitative Research in Education*, 28(1), 1-21. <https://doi.org/10.14689/enad.28.1>
- Balcı, E., & Eryılmaz, R. (2024). The impact of Philosophy for Children (P4C) activities on enhancing the speaking skills of gifted students. *Frontiers in Psychology*, 15, 1451532. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1451532>
- Bloom, B. S., Engelhart, M. D., Furst, E. J., Hill, W. H., & Krathwohl, D. R. (1956). *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain*. David McKay Company.
- Büyüköztürk, S., Kılıç Çakmak, E., Akgün, O. E., Karadeniz, S., & Demirel, F. (2023). *Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri*. Pegem Akademi.
- Campbell, D. T., & Stanley, J. C. (1963). *Experimental and quasi-experimental designs for research*. Houghton Mifflin.
- Chang, K.-E., Lin, M.-L., & Chen, S.-W. (1998). Application of the Socratic dialogue on corrective learning of subtraction. *Computers & Education*, 31(1), 55-68. [https://doi.org/10.1016/S0360-1315\(98\)00017-7](https://doi.org/10.1016/S0360-1315(98)00017-7)
- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2018). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (5th ed.). SAGE.
- Çakır, Z., & Altun Yalçın, S. (2022). The effect of the Montessori approach-based STEM activities on the pre-school pre-service teachers' lifelong learning. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 56, 66-96. <https://doi.org/10.9779/pauefd.1022966>
- Corbin, J., & Strauss, A. (2015). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Demirel, Ö. (2021). *Öğretim ilke ve yöntemleri*. Pegem Akademi.

- Dewey, J. (1933). Why have progressive schools?. *Current History*, 38(4), 441-448.
- Durnacı, Ü., & Ültay, N. (2020). Sınıf öğretmeni adaylarının eleştirel ve yaratıcı düşünme eğilimleri. *Turkish Journal of Primary Education*, 5(2), 75-97.
- Ennis, R. H. (1985). A logical basis for measuring critical thinking skills. *Educational Leadership*, 43(2), 44-48.
- Eryılmaz, R. (2024). Uluslararası Öğrenciler İçin Akademik Türkçe Ders Kitaplarında Üst Düzey Düşünme Becerileri. *Trakya Eğitim Dergisi*, 14(2), 982-998. <https://doi.org/10.24315/tred.1407755>
- Facione, P. A. (1990). The California Critical Thinking Skills Test--College Level. Technical Report# 1. Experimental Validation and Content Validity.
- Field, A. P. (2018). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics* (5th ed.). Sage Publications.
- Gee, J. P. (2014). *An introduction to discourse analysis: Theory and method* (4th ed.). Routledge.
- Gravetter, F. J., & Wallnau, L. B. (2017). *Statistics for the behavioral sciences* (10th ed.). Cengage Learning.
- Heckmann, G. (1981). Das sokratische Gespräch: Erfahrungen in philosophischen Hochschulseminaren. Hannover: Schroedel.
- Halpern, D. F. (1998). Teaching critical thinking for transfer across domains: Disposition, skills, structure training, and metacognitive monitoring. *American Psychologist*, 53(4), 449-455.
- Landis, J. R., & Koch, G. G. (1977). The measurement of observer agreement for categorical data. *Biometrics*, 33(1), 159-174. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/843571/>
- Karasakaloğlu, N., Saracaloğlu, S., & Özelçi, S. (2012). Türkçe öğretmeni adaylarının okuma stratejileri, eleştirel düşünme tutumları ve üst bilişsel yeterlilikleri. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(1), 207-221.
- Kaya, S., Kurt, A., Safalı, S., Balı, O. (2024). Öğretmen Adaylarına Yönelik Üst-Düzey Düşünme Becerileri Değerlendirme Ölçeği'nin Türkçeye Uyarlanması. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (47), 136-160. <https://doi.org/10.14520/adyusbd.1493000>
- Knezic, D., Wubbels, T., Elbers, E., & Hajer, M. (2010). The Socratic Dialogue and teacher education. *Teaching and Teacher Education*, 26(8), 1104-1111. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2009.11.006>
- Landis, J. R., & Koch, G. G. (1977). The measurement of observer agreement for categorical data. *Biometrics*, 33(1), 159-174. <https://doi.org/10.2307/2529310>
- Mercer, N., & Howe, C. (2022). Explaining the dialogic processes of teaching and learning: The value and potential of sociocultural theory. *Learning, Culture and Social Interaction*, 33, 100615. <https://doi.org/10.1016/j.lcsi.2012.03.001>
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber* (S. Turan, Çev.). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Morrell, K. (2004). Socratic dialogue as a tool for teaching business ethics. *Journal of Business Ethics*, 53(4), 383-392. <https://doi.org/10.1023/B:BUSI.0000043500.63029.40>
- Okumuş, S. (2020). Argümantasyon destekli işbirlikli öğrenme modelinin akademik başarıya, eleştirel düşünme eğilimine ve sosyobilimsel konulara yönelik tutuma etkisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39(2), 269-293.
- Paul, R., & Elder, L. (2006). *Critical thinking competency standards*. Dillon Beach: Foundation for critical thinking.
- Schreier, M. (2012). *Qualitative content analysis in practice*. London: SAGE Publications.
- Siegel, S., & Castellan, N. J. (1988). *Nonparametric statistics for the behavioral sciences* (2nd ed.). McGraw-Hill.
- Şen, Ü. (2009). An evaluation about Turkish teacher candidates' critical thinking attitudes in terms of different variables. *Journal of World of Turks*, 1(2), 69-89.
- Suhardiana, I. P. A. (2019). Socratic Questioning To Promote Efl Students'critical Thinking In A Language Learning. *Yavana Bhasha: Journal of English Language Education*, 2(1), 83-102.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2019). *Using multivariate statistics* (7th ed.). Pearson.

- Tekkol, İ. A., & Bozdemir, H. (2018). Öğretmen adaylarının yansıtıcı düşünme eğilimleri ile eleştirel düşünme becerilerinin incelenmesi. *Kastamonu Education Journal*, 26(6), 1897-1907.
- Torrance, E. P. (1974). *Torrance tests of creative thinking*. Personnel Press.
- Vygotsky, L. S. (1986). *Thought and language* (A. Kozulin, Trans.). MIT Press. (Original work published 1934)
- Yang, Y. T. C., Newby, T. J., & Bill, R. L. (2005). Using Socratic questioning to promote critical thinking skills through asynchronous discussion forums in distance learning environments. *The American Journal of Distance Education*, 19(3), 163-181. https://doi.org/10.1207/s15389286ajde1903_4
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı (2018). Türkçe öğretmenliği lisans programı. <https://www.yok.gov.tr/yayinlar/yayinlarimiz> adresinden 18.12.2023 tarihinde ulaşılmıştır.
- Yükseköğretim Kalite Kurulu. (2020). *Öğretmen yetiştirme programlarının değerlendirilmesi: Kalite güvence raporu*. Ankara: YÖKAK.

**EDEBİYAT BİLİMCİSİNİN EDEBİ YARATICILIĞI VEYA EDEBİYAT SORUNLARINI
YANSITAN HİKAYELER HAKKINDA****ƏDƏBİYYATŞÜNAS ALİMİN BƏDİİ YARADICILIĞI VƏ YA ƏDƏBİYYAT
PROBLEMLƏRİNİ ƏKS ETDİRƏN HEKAYƏLƏR HAQQINDA****ABOUT THE LITERARY CREATIVITY OF THE LITERARY SCHOLAR OR STORIES
REFLECTING LITERARY ISSUES**

Şəmil SADIQ¹

Özet

Azerbaycan Yazarlar Birliğı üyesi, filoloji bilimler doktoru, AMEA profesörü Salide Şemmedkızı (Salide Şerifova), hem bilimsel hem de edebi yaratıcılığıyla edebi gündemin dikkatini çekmektedir. Salide Şemmedkızı'nın (Salide Şerifova) kaleme aldığı edebi örnekler, monografileri ve bilimsel makaleleri kadar ilgi uyandırmaktadır. Halk yazarı Mevlud Süleymanlı, "Dionis'in Zaferi" adlı öykü kitabına yazdığı önsözde, Salide hanım'ın hem edebi hem de bilimsel faaliyetlerle uğraşmasına değinmiştir. Halk yazarı Çingiz Abdullayev de Salide Hanım'ın edebi yaratıcılığında bilimsel üretiminin önemli ve vazgeçilmez bir rol oynadığını vurgulamaktan geri kalmamıştır.

Salide Şemmedkızı'nın yazdığı öyküler, konu ve tür çeşitliliği, karakterlerin bütünlüğü, olayların ve hikâyelerin zenginliği ile dikkat çekmektedir. Bu özellikler hem "Eriyen Mum" hem de "Dionis'in Zaferi" adlı öykü kitaplarında kendini göstermektedir. Kaleme alınan öykülerde hem manevi-ahlaki olgunluğa ulaşmış insanın gücü hem de toplumdaki anormal ve olumsuz durumlara karşı bir itiraz, yazar tarafından ön plana çıkarılmıştır. Öykülerdeki karakterler aracılığıyla toplumu etkileme çabası göze çarpmaktadır ki, bu da anlatılan öykülerin konu bakımından ilgi uyandırmasına neden olmaktadır.

Salide Şemmedkızı'nın yazdığı öyküler, nesir geleneğini devam ettirirken yeni tür arayışları ve örnekleriyle de dikkat çekmektedir. Yazar, gerçekçi ve postmodernist üsluplara dayanarak, öykülerinde hiciv anlatımı için en kolay ve uygun yöntem olarak edebiyat ve söz sanatındaki eksiklikleri alaya almak suretiyle hem insani hem de ulusal nitelik taşıyan sorunları okurlarına aktarmaktadır. Salide Şemmedkızı, düzyazının kısa ve dinamik formu olan öyküye yönelmiş olsa da, keskin çatışma zemininde derin karakterler yaratabilmiş ve güncel, çarpıcı sorulara değinebilmeyi başarmıştır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan edebiyatı, nesir, hikaye, Salide Şemmedkızı, edebi yaratıcılık

Abstract

Salida Shammadgizi (Salida Sharifova), a member of the Union of Azerbaijani Writers, Doctor of Philological Sciences, and Professor at the Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), continues to attract attention in the literary sphere through both her scholarly and artistic work. The literary works penned by Salida Shammadgizi (Salida Sharifova) are as engaging as her monographs and scientific articles. In the foreword to the story collection "The Triumph of Dionysus", People's Writer Movlud Suleymanli touched upon Salida khanum's dual engagement in both literary and academic activity. Likewise,

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

People's Writer Chingiz Abdullayev highlighted the irreplaceable role of her scientific background in her artistic creativity.

The stories written by Salida Shammadgizi draw attention with their thematic and genre diversity, the integrity of their characters, and the richness of their events and plots. These qualities are evident in both "The Melting Candle" and "The Triumph of Dionysus". Her stories not only reflect the power of spiritually and morally mature individuals but also emphasize the author's protest against abnormal and negative aspects of society. Through her characters, she seeks to influence society — an effort that makes the themes of her stories particularly compelling.

While continuing the tradition of prose, the stories written by Salida Shammadgizi also stand out for their exploration of new genres and literary forms. Relying on both realist and postmodernist styles, the author uses satire as an effective tool to mock the shortcomings of literature and the art of language, thereby conveying universal and nationally relevant issues to her readers. Although she turns to the short and dynamic form of prose — the short story — Salida Shammadgizi manages to create rich characters within sharp conflicts and successfully addresses timely and critical questions.

Keywords Azerbaijani literature, prose, story, Salida Shammadgizi, literary creativity

Xülasə

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, filologiya elmləri doktoru, AMEA-nın professoru Salidə Şəmmədqızı (Salidə Şərifova) həm elmi, həm də bədii yaradıcılığı ilə ədəbi gündəmin diqqətini cəlb etməkdədir. Salidə Şəmmədqızının (Salidə Şərifova) qələmə almış olduğu bədii nümunələr monoqrafiyaları və elmi məqalələri kimi maraq kəsb edirlər. Xalq yazıçısı Mövlud Süleymanlı "Dionisin qələbəsi" hekayələr toplusuna yazdığı ön sözdə Salidə xanımın həm bədii, həm də elmi fəaliyyətlə məşğul olmasına toxunmuşdur. Xalq yazıçısı Çingiz Abdullayev də Salidə xanımın bədii yaradıcılığında elmi yaradıcılığının əvəzsiz rol oynaması amilini vurğulaması diqqətdən yayınmır.

Salidə Şəmmədqızının qələmə almış olduğu hekayələr mövzu, janr əlvanlığı, xarakterlərin bütövlüyü, hadisə və əhvalatların zənginliyi ilə diqqəti cəlb edirlər. Bu özünü həm "Əriyən şam", həm də "Dionisin qələbəsi" hekayələr toplusunda əks etdirə bilmişdir. Qələmə alınmış hekayələrdə mənəvi-əxlaqi kamillik kəsb edən insanın qüdrəti ilə yanaşı cəmiyyətin qeyri-normal və neqativ hallarına qarşı etiraz müəllif tərəfindən qabardılmışdır. Hekayələrdəki obrazlar vasitəsilə cəmiyyətə təsir etmək cəhətləri özünü göstərir ki, bu da qələmə alınmış hekayələrin mövzu baxımından, maraq kəsb etməsinə səbəb olur.

Salidə Şəmmədqızının qələmə aldığı hekayələr nəsr ənənələrini davam etdirərək, yeni janr axtarırları və nümunələrinin yaradılması ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçı realist və postmodernist üsluba əsaslanaraq, hekayələrdə satirik təsviri üçün ən asan və münasib üsul kimi ədəbiyyat və söz sənətində olan çatışmazlıqları istehza etməklə bəşəri, həmçinin ümumilli xarakter daşıyan problemlər haqqında məlumatı oxucularına çatdırır. Salidə Şəmmədqızının bədii nəsrin lakonik, dinamik forması olan hekayəyə müraciət etməsinə baxmayaraq, kəskin konflikt fonunda dolğun xarakterlər yaratmağa qadir olmuş, aktual və kəskin suallara toxuna bilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, nəsr, hekayə, Salidə Şəmmədqızı, ədəbi yaradıcılıq

Giriş

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, filologiya elmləri doktoru, AMEA-nın professoru Salidə Şəmmədqızı (Salidə Şərifova) həm elmi, həm də bədii yaradıcılığı ilə ədəbi gündəmin diqqətini cəlb etməkdədir. Salidə Şəmmədqızının (Salidə Şərifova) qələmə almış olduğu bədii nümunələr monoqrafiyaları və elmi məqalələri kimi maraq kəsb edir. Xalq yazıçısı Mövlud Süleymanlı “Dionisin qələbəsi” hekayələr toplusuna yazdığı ön sözdə Salidə xanımın həm bədii, həm də elmi fəaliyyətlə məşğul olmasına toxunmuşdur: “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının eksperti Şərifova Salidə elmi fəaliyyətlə peşəkar şəkildə məşğul olur. Eyni zamanda Şərifova Salidə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür...” Xalq yazıçısı Çingiz Abdullayev də Salidə xanımın bədii yaradıcılığında elmi yaradıcılığının əvəzsiz rol oynaması amilini vurğulaması diqqətdən yayınmır. Çingiz Abdullayev “Əriyən şam” hekayələr toplusuna yazdığı “Əriyən şam”ın işığında” başlıqlı ön sözündə qeyd etmişdir ki, “Əriyən şam” hekayələr toplusunun müəllifi Salidə Şəmməd qızı Şərifova yaradıcılığa professional ədəbiyyatşünaslıqdan addım atmışdır. Salidə Şəmmədqızı uzun illərdir ki, müasir Azərbaycan nəsrinin janr problemlərinin tədqiqi ilə məşğuldur. Onun elmi işləri müxtəlif ölkələrin sanballı elmi toplusu və jurnallarında çap edilmişdir. Hal-hazırda isə ədəbiyyatşünas alim öz qələmini bədii yaradıcılıqda da sınağa cəhd edir”. Xalq yazıçıları Çingiz Abdullayev və Mövlud Süleymanlının fikirləri bir daha onu vurğulayır ki, Salidə Şəmmədqızı bədii ədəbiyyata elmi ədəbiyyatdan gəlmişdir. Salidə xanım bir nəzəriyyəçi alim kimi bədii əsərlərdə olan nöqsanları görə bilməsi, oxucunu maraqlandıran mövzuları dərinlən bilməsi ilə yanaşı, bədii söz sənətində janr, mövzu və problematika baxımından özünü göstərən çatışmazlıqları görə bilir. Ona görə də Salidə xanım bədii ədəbiyyatda ədəbiyyat problemlərini əks etdirən əsərlərin az olmasını bir elm adamı kimi görərək, yaradıcılığında ədəbiyyatın bu sahəsindəki boşluğu qismən də olsa doldurmağa cəhd etmişdir. Salidə xanımın bədii yaradıcılığında ədəbiyyat problemlərini əks etdirən hekayələr çoxluq təşkil etməkdədir. Salidə Şəmmədqızının ictimaiyyətə təqdim etdiyi “Dionisin qələbəsi” hekayələr toplusunda “Dionisin qələbəsi”, “Mətn cızmaçısı”, “Layihə oyunu”, “Sən elə şeyləri anlamazsan”, “Ləzzəti - söhbəti”, “Əlyazmalar yanmır”, “Sənin səlahətin çatırmı?”, “Psixatrın gündəliyi” adlı hekayələri sırf ədəbi mühiti əhatə edən hekayələrdir. Xalq yazıçısı Mövlud Süleymanlı “Dionisin qələbəsi” hekayələr toplusunda hekayələri bədii yaradıcılıq haqqında hekayələr kimi dəyərləndirmişdir. Mövlud Süleymanlı qeyd etmişdir ki, “Dionisin qələbəsi” hekayələr toplusuna “daxil olan əsərlər bədii yaradıcılıq haqqında hekayələrdir. Topluda əsərlərin süjet xətti yaradıcı şəxsiyyətlərin yaradıcı taleləri ətrafında qurulur. Hekayələrdə ədəbiyyatşünaslığın bir sıra problemləri ətrafında bədii formada fikir mübadiləsi ətraflı işıqlandırılmışdır. Hekayələr Azərbaycan ədəbiyyatında populyarlıq qazanmış sənətçi, yaradıcı, mədəniyyət haqqında bədii nəsr əsərləri, yaradıcı şəxsiyyətlərin yaradıcı taleləri ətrafında süjet xətti qurulması və kamil yaradıcı şəxsiyyətlərin obrazlarının təqdimi ilə maraq doğurur. Ədəbiyyatda əksini tapan sənətkar obrazları dünya ədəbiyyatında “sənətkar haqqında roman” (Künstlerroman) anlayışının, yəni sənətçilərin, yaradıcı insanların, konkret olaraq isə mədəniyyət və elm haqqında bədii nəsr nümunələrinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. “Dionisin qələbəsi” toplusuna daxil edilmiş əsərlərin “sənətkar haqqında hekayələrə” və postmodern ədəbiyyatına aid olması haqqında tezisləri irəli sürmək olar”. (Şərifova)

Salidə Şəmmədqızının “Əriyən şam” hekayələr toplusunda əksini tapmış hekayələr içərisində ədəbiyyat problemlərini əks etdirən hekayələrin yer alması da diqqəti cəlb edir. Salidə Şəmmədqızının “Qara yelin sorağında” adlı hekayəsində elmi refleksiya ədəbi şəkildə qələmə alınaraq özünü göstərmişdir. Hekayədə ədəbiyyatşünaslıq elmində yeni axtarışların

və plagiatın nisbi probleminin təsvir edilməsi maraqlı doğurur. Hekayədə əksini tapmış ədəbiyyatşünaslıq problemi hekayədən ədəbiyyat problemlərini əks etdirən hekayə kimi danışmağa əsas verir. Salidə Şəmmədqızının “Başı bəlalı məqalə” hekayəsində də elmi refleksiya ədəbi şəkildə özünü büruzə verir, ədəbiyyatşünaslıq probleminin ən vacib və aktual məsələlərini açıqlaya bilir.

Salidə Şəmmədqızının qələmə almış olduğu hekayələr mövzu, janr əlvanlığı, xarakterlərin bütövlüyü, hadisə və əhvalatların zənginliyi ilə diqqəti cəlb edirlər. Bu özünü həm “Əriyən şam”, həm də “Dionisin qələbəsi” hekayələr toplusunda əks etdirə bilmişdir. Qələmə alınmış hekayələrdə mənəvi-əxlaqi kamillik kəsb edən insanın qüdrəti ilə yanaşı cəmiyyətin qeyri-normal və neqativ hallarına qarşı etiraz müəllif tərəfindən qabardılmışdır. Hekayələrdəki obrazlar vasitəsilə cəmiyyətə təsir etmək cəhətləri özünü göstərir ki, bu da qələmə alınmış hekayələrin mövzu baxımdan, maraqlı kəsb etməsinə səbəb olur. Xalq yazıçısı Mövlud Süleymanlı Salidə xanımın hekayələrində etdiyi yeniliklərin, istifadə etdiyi satirik üslubun heç də cəmiyyətdə bir mənalı qarşılanmayacağı amilini də qabarda bilmişdir. Mövlud Süleymanlı bu amilə belə nəzər salmışdır: “«Dionisin qələbəsi» toplusuna daxil edilmiş hekayələr sərt realizm ilə seçilirlər. Toplunun bədii üslub baxımdan əsas xüsusiyyətlərindən biri də bu realizmin satirik formada verilməsidir. Müəllif təsvir etdiyi hadisələri, kəskin problemləri bir sıra epizodlarda satirik üslub vasitəsilə absurd dərəcəsinə çatdırır. Əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq olar ki, bu metodika bədii dairələrdən olan bir qrup oxucuların mənfi reaksiyasına səbəb olacaq. Müəllifin bu reaksiyadan çəkinməməsinə xüsusi vurğulamaq olar. Azərbaycan ədəbiyyatında “Dionisin qələbəsi” toplusu uğurlu janr təcrübəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Toplu Azərbaycan ədəbiyyatının janr sisteminin rəngarəngliyinə atılan yeni bir addımdır. Hekayələrin janr xüsusiyyətlərini və problematikasını nəzərə alsaq, toplusunun ilk növbədə, ədəbiyyatşünaslıqla əlaqəli olan oxucular arasında daha çox maraqlı doğuracağını ehtimal etmək olar. Bununla da, müəllifin postmodernin trendlərinə riayət etməsini müşahidə edirik – intellektual elitaya ünvanlanmış əsərlərin yaradılması”. (Süleymanlı, 2018)

Salidə Şəmmədqızının “Əriyən şam” hekayələr toplusu da cəmiyyəti düşündürən aktual ictimai problemləri, xalqımızın taleyini əks etdirməsi ilə diqqəti cəlb edir. Hekayələr toplusuna daxil edilmiş eyni adlı “Əriyən şam” hekayəsi qaçqın taleyini yaşayan uşağın gündəlik həyatını əks etdirməklə yanaşı xalqın keçdiyi yola da nəzər salır. Çingiz Abdullayev hekayənin hansı üslubda qələmə alınmasına toxunaraq qeyd etmişdir ki, “hekayə realizm üslubunda milli nəsrə xas olan ənənələri davam etdirir. Eyni zamanda, “Əriyən şam” hekayəsi “ciddi realizm” adı altında tanınan cərəyanın tələblərinə cavab verir.” Xalq yazıçı Çingiz Abdullayev həmçinin Salidə Şəmmədqızının janr üzrə tədqiqatçı olmasını, bunu qələmə almış oduğu bədii nümunələrdə özünü büruzə verməsi faktına da toxunmuşdur: “Müəllifin janr problemləri üzrə tədqiqatçı olması topluya daxil edilən əsərlərin janr əlamətlərinə dərin təsir göstərir. Məsələn, “Əriyən şam” əsərinin hekayə janrında yaradılmasına baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatına xas “kiçik roman” janrının təsiri özünü büruzə verir. Bu təsir əsərdə qaldırılan problemin epik xarakterində öz əksini tapmışdır”. (Abdullayev, 2011)

Salidə Şəmmədqızının qələmə aldığı “Dionisin qələbəsi” hekayələr toplusunda bir tərəfdən realizmin, ikinci tərəfdən də postmodernizmin təsiri duyulmaqdadır. Salidə Şəmmədqızının “Dionisin qələbəsi” hekayələr toplusunda hekayələrdə həm realizm, həm də postmodernizm hibrid formalar təşkil edərək ifadə vasitəsi kimi özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir. “Dionisin qələbəsi”, “Mətin cızmaçısı” və digər hekayələrdə təsvir edilmiş Dionis, İlham pərisi, Əzrayıl kimi obrazlar real həyatla üzvi şəkildə təqdim edirlər. “Dionisin

qələbəsi” hekayələr toplusunda yeni xarakterlərin yaranması özünəməxsus şəkildə əksini tapır. Müxtəlif dünyagörüşünə və düşüncə tərzinə malik olan obrazlar istər yaşam tərz, istərsə də öz intellekt səviyyələrinə görə müəllif tərəfindən fərqli şəkildə təqdim olunurlar. Mədəniyyət, məişət reallıqlarının daxil edildiyi “Dionisin qələbəsi” hekayəsində postmodernizm özünü göstərməklə, qədim yunan mifologiyasına xas olan obrazın daxil edilməsinə baxmayaraq, öz milli özünəməxsusluğunu da qorumuşdur. Yunan mifologiyasında Zevsin oğlu, Priapın atası, Olimplərin ən kiçiyi, şərab, bərəkət və teatr tanrısı olan Dionisin, söz adamlarının İlham pərisi kimi obrazların təqdim edilməsi maraqlı kəsb edən fakt kimi diqqəti cəlb edir. Müsəbiqə prosesində baş verən neqativ hallar və mifoloji obraz olan Dionisin hadisələrə təsir etməsi hekayədə müəllifin yeni yanaşması kimi özünü büruzə verir.

Dionisin şərab tanrısı olması hekayədə qısa bir epizodda göstərilmişdir: “Dionis əlində şərab dolu piyaləylə Mövsüm Xəlillinin yanında oturub təəccüblə ona baxan münəvverlər heyətinin üzvlərinə gülümsədi. Kərim Yədləoğlu da qaş-gözü ilə Dionisi Mövsüm Xəlilliyə göstərərək kəkələyə-kəkələyə soruşdu:

- Buu o Diao-niis-dir?

Mövsüm Xəlilli çiyinlərini çəkdi. Eldar Fəxri Mövsüm Xəlillinin cavab vermədiyini görüb dilləndi:

- Hə, Kərim... bu həmin Dionisdir. Olimplərin ən kiçiyi, şərab və bərəkət, teatr tanrısı...”

“Dionisin qələbəsi” hekayəsində real, müasir obraz və hadisələrə irreal, mifoloji obrazın təsiri müəllif tərəfindən sarkazmla təsvir edilmişdir. Dionisin, həmçinin İlham pərisinin nitqlərində sarkazm elmdə, cəmiyyətdə özünü göstərməkdə olan real problemləri oxucunun gözündə canlandırmağa nail olur. Bu sarkazmlar insan ləyaqətinə xələl gətirməsə də, baş verən hadisələrin ağır nəticələrini açıqlamağa nail olur: **“Dionis Mövsüm Xəlilliyə piyaləsini uzadaraq dedi:**

- Mövsüm, nə olub sənə? Bir - iki cızma-qara eləmişən deyər, düşünürsən ki, səndən yoxdur? Özünü ələ al.

- Mən ömrü boyu xalqım üçün yazmışam.

Dionis Mövsümü istehzayla süzərək:

- Hə... Xalqın sənə yazdığı cızma-qaralara qəti dəxli yoxdur. Bax desəydin ki, özüm üçün yazıram, onda bu daha inandırıcı olardı. Elə ədəbiyyatın ən böyük dərdi də budur. Özün üçün yazmaq... Yazdığın cızma-qaraları özündən başqa heç kimin oxumaması...”

Bəli, müəllif elmdə özünü göstərməkdə olan naqisliklərə münasibətini bildirir. Özün üçün əsər yazan, lakin həmin elmi əsərlərin heç bir əhəmiyyəti olmaması təəssüf hiss ilə açıqlanır, elmi nailiyyətləri məişət mövzusunda olan süjet ilə əlaqələndirərək satirik formada təsvir edir.

“Dionisin qələbəsi” hekayəsində müsəbiqə rəhbərinin ilham pərisi ilə mübahisə etməsi, qərarını verə bilməməsi onun acizliyini göstərsə də, **“sözüm keçməyən yerdə sözümü yox, yerimi dəyişirəm”** deyərək müsəbiqəni tərk etməsi hələ də insani dəyərlərin məhv olmamasına işarədir.

Hekayədə iham pərisinin dili ilə deyilən fikirlər təəssüf doğurur, bəzi insanların öz işlərinə məsuliyyətli yanaşmadıqlarını göstərir: **“Bunlara ədəbiyyatdakı «boşluqlar» deyilir. Özlərindən o qədər razıdırlar ki, heç kimin kitabını belə oxumurlar. Hələ müsəbiqəyə**

təqdim edilmiş əsərlər... Siz isə bunlardan haqq, ədalət gözləyirsiniz. Onda çox gözləməli olacaqsınız, çox... lap çox...”

“Ləzzəti-söhbəti” hekayələr toplusunda Abdulla Şaiqin “Xatirələrım”, Dilbər Axundzadənin “Müşfiqli günlərim” kitablarından, Mirzə Cəlil “Sabir haqqında xatiratım” məqaləsindən mətn parçaların verilməsi hekayədə müəllif tərəfindən hipermetn kimi istifadə edilmə kimi diqqəti cəlb edir.

Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri haqqında Qorxmaz Quliyevin fikirlərinin hekayədə verilməsi hekayəni hekayə - tədqiqat nümunəsi kimi dəyərləndirməyə imkan yaradır. Ümumiyyətlə, “Ləzzəti-söhbəti” hekayələr silsiləsi ədəbiyyatın aktual problemlərinə toxunması və tədqiq edilməsi baxımından maraq doğurur, hekayə-tədqiqat kimi maraq oyadır.

“Dionisin qələbəsi” hekayələr toplusunda elmi metodun təsiri özünü göstərir, təqdim edilən obrazlar elmi həqiqətləri əks etdirərək, hekayənin süjet xətti üçün materiala çevrilir, ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıqda baş vermiş hadisə və faktlar bədii şəkildə təsvir edilir.

“Dionisin qələbəsi” hekayələr toplusunda yaradıcı şəxsiyyətlərin yaradıcı taleləri ətrafında əsərlərin süjet xətti qurulur. Ədəbiyyatda əksini tapan sənətkar obrazları dünya ədəbiyyatında “sənətkar haqqında roman” (Kunstlerroman) anlayışının, yəni sənətçilərin, yaradıcı insanların, konkret olaraq isə mədəniyyət və elm haqqında bədii nəsr nümunələri formalaşmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında da yaradıcı insanlar haqqında əsərlər özünün mövzu aktuallığı ilə diqqəti cəlb etmişdir. İsa Hüseynovun “Məşhər” (XIV əsr şairi İmaməddin Nəsimi), Ə.Cəfərzadənin “Eşq sultanı” (XV-XVI əsrlər Məhəmməd Füzuli), “Aləmdə səsim var mənəm” (XIX əsr Seyid Əzim Şirvani), “Vətənə qayıt” (XVIII əsr Nişati Şirvani), M.S. Ordubadinin “Qılınc və qələm” (XII əsr Nizami Gəncəvi), B. Bayramovun “Karvan yolu” (Həmidə xanım Cavanşir və Cəlil Məmmədquluzadə), M.C. Paşayevinin “Yolumuz həyanadır” (M.Ə. Sabir) əsərləri yaradıcı insan-sənətkar (şair, yazıçı, alim, tədqiqatçı, musiqiçi, aktyor, rəssam və d.) haqqında qələmə alınmış kamil nəsr nümunələridir.

Yaradıcı insanlardan bəhs edən “Dionisin qələbəsi” hekayələr toplusu özünün həm realizmi, həm də postmodernizm təsirləri ilə seçilir. “Dionisin qələbəsi” hekayələr toplusunda ilk növbədə bədiiliyin, ikinci isə ədəbiyyatşünaslığın təsiri duyulmaqdadır. Azərbaycan ədəbiyyatında realizm və postmodernizmi özündə cəmləşdirən yaradıcı insanların həyatını əks etdirən əsərlər yoxdur, bu baxımdan Salidə Şəmmədqızının “Dionisin qələbəsi” hekayələr toplusu maraq kəsb edir. “Əriyən şam” hekayələr toplusunda əksini tapmış “Musiqi müsəbiqəsi”, “Bankomatın sərgüzəşti” hekayələrində isə postmodernizmin təsiri aydın şəkildə özünü büruzə vermiş, bir-bir ilə qarışan fərqli iki paralel aləm təsvir edilmişdir. Salidə Şəmmədqızının “Dionisin qələbəsi” hekayələr toplusunda M.Ə. Sabirin sarkazmına qərribə yaxınlıq olması özünü göstərməkdədir. M.Ə. Sabir sarkazmının “Dionisin qələbəsi” hekayələr toplusunda özünü göstərməsi Xalq yazıçısı Mövlud Süleymanlı tərəfindən vurğulanmışdır: “«Dionisin qələbəsi» hekayələr toplusunda avtobiografik hallar özünü göstərsə də, biz hadisələrin təsvirində, müəllifin bədii üslubunda, yazı manerasında, mövzuya yanaşmasında, məzmun dərinliyində dahi ədibimiz M.Ə. Sabirin sarkazmına qərribə yaxınlıq duyuruq. Hekayələrdə satirik təhkiyə formaları ön plana keçir, bu hekayələrdə ədəbiyyat sahəsində baş verən hadisələr yalnız satirik vasitə olaraq cəlbedici predmet kimi özünü göstərir.” Salidə Şəmmədqızının qələmə aldığı hekayələrdə satirik təhkiyə formaları ön plana keçir, bu hekayələrdə ədəbiyyat sahəsində baş verən hadisələr yalnız satirik vasitə olaraq cəlbedici predmet kimi özünü göstərir.

Salidə Şəmmədqızının “Mətn cizmaçısı” hekayəsində Rusiyada tanınan Mətin Xasanoviç adlı yazıçının ömrünün çoxunu faydasız keçirməsi faktı realılıqla ireallığın sintezində təqdim edilir. Vətəndə nə yazıçı, nə alim kimi qəbul edilməyən Mətin Xasanoviçin reallığı qəbul edə bilməməsi ürək ağrısı ilə insanın özündənrazı olması kimi müəllif tərəfindən dəyərləndirilir. Onun mənfur əməlləri qısa dialoqlarda açıqlanır: “bizimkilərdən kim milli ruhu ilə seçilirdi, qara rəylə onların elmə və nəşrlərə yollarını bağlayırdı. Zaman dəyişdi, amma bizimkilərə münasibəti dəyişmədi.” Mətin Xasanoviçin onu millətinin böyük yazarı kimi təqdim edilməsinə etiraz etməsi, “tamamilə səhv deyirsiniz. Mən məxsus olduğum millətin deyil, məhz böyük ümumrus yazıçısıyam. Məni kiçik bir məkana sığışdırmaqla nə demək istəyirsiniz?” deyərək xalqına, millətinə xof baxır.

Bəyənmədiyi, xor baxdığı vətəmindən gələn Səbirəyə onun monoqrafiyası üçün “əvvəl sənin işini oxuyum. Rus alimlərinə çiy iş vermək olmaz” deyir, sonra isə vaxtı olmamasını bəhanə gətirərək, “amma müəyyən master klass keçməyə hazır olduğumu bildirmişdir.” Bütün bunlar Mətin Xasanoviçin daxili aləmini açıqlayan detallar kimi müəllif tərəfindən hekayədə göstərilir.

“Mətin cizmaçısı” hekayəsinin real hadisələr üzərində qurulmasına rəğmən, irreal hadisələrin təsvir edilməsi də maraqlı məqam kimi diqqəti cəlb edir. Hekayədə Əzrayıl obrazının təsviri, Mətin Xasanoviç və Əzrayıl arasındakı dialoqlar məhz irreal hadisələrin təsviri olsa da real hədsiz təsiri yaratmağa nail olmuşdur. Ətrafındakıların onun Əzrayılla söhbət etməsini qalusunasiya hesab etsələr də bu reallıq idi. Axirət dünyasında yerinin cəhənnəmlik olmasını yəqin edən Mətin Xasanoviç Əzrayıldan möhlət istəyir: “Yalvarıram, sənə. Hələ mənim canıma dəymə. Məni neylirsən? Qocalmışam, nəyinə gərək olacam. Bu dünyada hələ görüləsi, tamamlanası çox işim var. Hələ yazılacaq yazıları var. Mənə imkan ver, onları bitirirəm. Adım kitablarımla qalacaq.”

Qeyd etməliyik ki, sarkazm bu hekayədən də yan keçməmişdir. Müəllif sarkazmları dialoqlar vasitəsilə verməyə nail olmuşdur. Məsələn, Mətin Xasanoviçlə Əzrayılın dialoqunda bu sarkazmı dərinliyi ilə duymaq olur: “Əzrayıl qəh-qəhə çəkib ürəkdən gülüb demişdi:

- Mətin, sənin əsərlərini səndən başqa oxuyan olubmu? Özünə niyə əziyyət verirsən. Adım kimi əminəm ki, yazdığın kitabları oxuyan yoxdur. Tarix boyu səni kimi çox yazıçılar olub. Şöhrətpərəst, xudbin, özündənrazı.” Əzrayılın sarkazmla dediyi fikirlərdə biz istedadsız yazarların tənqid edildiyini müşahidə edirik.

Salidə Şəmmədqızının “Layihə oyunu” hekayəsində isə həmkarlar arasında qrant üçün bir-birilərinə etdikləri xəyanətkarlıq açıqlanmışdır. Qrant əldə etmək üçün həmkarlar arasında gedən mübarizə, “arxadan vurulan zərbə”lər müəllif tərəfindən ürək ağrısı ilə qeyd edilir. Dilbərin universitetin elmi katibi Pəri xanıma təklif etdiyi mövzunun sonra onsuz tədqiq edilməsi bəzi ziyalılar arasında mövcud olan mənəvi yoxluğun göstəricisidir.

Salidə Şəmmədqızı “Sən elə şeyləri anlamazsan...” hekayəsində isə yazılan tədqiqat işlərində buraxılan elmi səhvlərə biganəlik, hətta həmin elmi səhvləri görüb məsləhət edildikdə düzəldilməməsi bir problem kimi hekayədə əks etdirmişdir. Səfurənin tədqiqat işində buraxdığı elmi səhvləri düzəltməmək cəhdi, hətta ona tədqiqatındakı qüsuru göstərmiş Şəbnəmə “Baxaram. Ağla batan bir şey olsa niyə düzəltməyim ki?” deyərək narazılığını bildirməsə də, hekayənin sonunda “bircə ağıllı sənsən? Bilmirəm ki, nə yazıram? Dekadens belə getdi, modernizm belə getdi... Nə bilim, Hidayət müəllimin kitabını niyə oxumamısan, nə bilim kitabdan niyə istifadə etməmişən...” deməsində haqlı idi. Tədqiqat işlərinin müəyyən instansiyalardan keçməsinə rəğmən, tədqiqat işlərindəki çatışmamazlıqların iddiaçılara göstərilməməsi ürək ağrısı ilə qeyd olunur.

Bu baxımdan Səfurənin hirslənib “başqalarının uğurlarını qəbul etmək lazımdır. Sevinmək lazımdır. Bunları bacarmaq lazımdır. Bu da ki, hamının işi ola bilməz...” deyərək Şəbnəmi başqalarının uğuruna sevinə bilməyən bir şəxs kimi dəyərləndirməsi isə Salidə Şəmmədqızı tərəfindən cəmiyyətdə gedən naqisliklərə diqqəti yönəltməsidir. Bu yalnız cəmiyyətdə deyil, həmçinin insanın mənəvi aləmində baş verən deqradasiya prosesinin nəticəsi kimi göstərilə bilər.

Səfurənin “sən onları hardan biləcəksən? O dövrü mən tədqiq edirəmsə, deməli elədir. Mənim işimə elə adamlar baxıb ki, sən onların yanından yel olub keçə bilməzsən. Onlar mənə hər şeyi başa salıblar, yazdıqlarımla da razılaşıblar. Özü də ki, özünü niyə yorursan? Elə də müdafiə edib, o dərəcəni alacam” deyərək özündən razılığını, vəzifəsi olmayan kəslərin sözlərini heç saydığını göstərir. Hətta həmkarını “sən elə şeyləri anlamazsan...” deyərək təhqir etməsi də hekayədə acı reallığın əksi kimi özünü göstərsə də, hal-hazırda elm sahəsində baş verən prosesi də əks etdirə bilər.

Salidə Şəmmədqızının “Ləzzəti-söhbəti” hekayələr silsiləsi kimi maraq doğurur. Hekayələr silsiləsində ədəbiyyat problemlərinə nəzər salınır, bəzi məsələlərə aydınlıq gətirilir. Məsələn, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin plagiatlıqda suçlandırılması kimi absurd yanaşma müəllif tərəfindən tənqid edilir. “Ölülər” əsərini plagiat adlandıranları Mirzə Cəlilə qarşı tənqibat hesab edən Salidə Şəmmədqızı absurd iddianı elmi faktlarla əsaslandırmağa nail ola bilər: “Simvolizmin nümayəndəsi olan Meterlinkin yaradıcılığında mistizm, fatalizm əsas yer tutur. Onun “Müqəddəs Antoninin möcüzəsi” pyesində Antoni Mirzə Cəlilin “Ölülər”indəki Şeyx Nəsrullah kimi fırladaqçı və məkrli deyil. Mirzə Cəlilin kefli İsgəndəri Nəsrullahın fırladığını ifşa edir. Kefli İsgəndər yaşadığı cəmiyyətlə barışmır. Mirzə Cəlil kefli İsgəndərin dili ilə xəstə cəmiyyətin daxili aləmini göstərir. Meterlinkin pyesində isə insanın ali hisslərinin, sadə münasibətlərinin məkr, nəfs kimi hisslərlə eybəcərləşdiyi göstərilir. Mirzə Cəlil isə cəhaləti ifşa edir. Mirzə Cəlil Meterlinkdən fərqli olaraq, məkri yox, cəhaləti qabardaraq oxucusuna çatdırır. Bir şeyi başa düşə bilmirəm... Doğrudan bu qədər avamsınız. Sizlər ədəbiyyat sahəsi ilə məşğul olan mütəxəssislərsiniz. Məgər bilmirsiniz ki, “səyahət edən süjetlər” var. Ruslar buna “brodyaciye sujet” deyirlər. “Səyahət edən süjetlər” dünya ədəbiyyatının inkişaf tarixində özünü göstərmişdir və göstərməkdədir. Ona görə də Mirzə Cəlilin əsərini plagiat hesab etmək olmaz. Danimarkalı Harald Berqstedin qələminə məxsus və kilsənin tənqidinə yönələn “Müqəddəs İorgenin zühuru” adlı kəskin satirali roman 1919-cu ildə “Müqəddəslər fabriki” adı ilə yazılıb, 1924-cü ildə isə «Müqəddəs Yorgen bayramı» adıyla SSRİ-də nəşr edilib. Bu əsərin süjeti “Ölülər”in süjetinə çox bənzəyir, oxşar məqamlar danışmazdır. Ancaq əsərlərin yazılma tarixlərinə diqqət etdikdə illər arasındakı fərqlər nəzərə çarpır. Tam əminliklə deyə bilərik ki, məntiqlə Mirzə Cəlil yox, əksinə, Harald Berqşred plagiatlığa yol veribmiş.”

Hekayələr silsiləsində “Koroğlu” dastanına olan qərəzli münasibətə, dastanın bir çox qollarının sovet hökuməti vaxtında tapşırıqla yazılması iddiasına irad bildirilir. Müəllif “Əlyazmalar Fondunda saxlanılan dastanla əlimizdə olan dastan arasında heç bir əlaqə yoxdur. Dastanın qollarının müəllifləri də guya bəllidir. Dünyanın heç bir ölkəsində xalq qəhrəmanı ömrünün sonunda əkinçiliklə məşğul olmur, qəhrəmanlıqdan könüllü imtina etmir. Bir insan qəhrəmanlıqdan imtina edib, əkinçiliklə məşğul olursa bu necə xalq qəhrəmanıdır? Camaatın əkinçisi qəhrəman olanda, bizim qəhrəmanımız əkinçi olur. Koroğlu yadellilərə qarşı mübarizə aparmayıb. O, necə xalq qəhrəmanıdır ki, bir nəfər yadelliyə qarşı vuruşmayıb. “Koroğlu” dastanında əsas məqsəd türk idarəçiliyinə, sultanlara, paşalara qarşı nifrət yaratmaq olub” fikirlərinə qarşı ironiya ilə münasibətini bildirərək qeyd edir ki, “indi demokratiyadır. Kim nə istəyir deyir, nə istəyir edir... Sözün qıtası, söz azadlığıdır.” “Söz

azadlığı”nı hamının düzgün anlanılmaması faktı məhz ironiya ilə, bir cümlə ilə əksini tapır. Həmçinin Sərvər Camalın “Babəkin əvəzinə Qaraca Çoban xalq qəhrəmanı kimi təqdim olunmalıdır. Qaraca Çobanın təbliğini gənc nəslin tərbiyəsində daha düzgün hesab” etməsi sarkazmla müəllif tərəfindən təsvir edilir.

Hekayələr toplusunda sağlığında əfsanələşmiş xalq şairi Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri ilə ədəbiyyatda möhürünü vurması, şairin xidmətlərinə baxmayaraq tənqid edilməsi, keçən əsrin 30-cu illərində nəşr olunan “İnqilab və Mədəniyyət” jurnalında Səməd Vurğunun əski kəndi idealizə etməsi, özünün yenidən tərbiyəsinə əhəmiyyət verməli olması kimi absurd fikir, daha sonra isə müəllifin haqlı olaraq, Səməd Vurğunun populyarlığının qəbul edilə bilməməsi amili qabardılmışdır.

Hekayə silsiləsində M.Ə. Sabirin “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var” şeirinin ona aid olaması faktlarının irəli sürülməsini, ədəbiyyatşünaslıqda bu mövzu ətrafında mübahisələrin hələ də davam etməsi faktı da əksini tapmışdır. Hekayədə Mirzə Cəlilin “Sabir haqqında xatiratım” məqaləsində “Lazım bilirəm iqrar edəm ki, məcmuəmizin dördüncü nömrəsində dərc olunan və hər “Hophopnamə”yə daxil olan “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?” adlı mənsuməni ki, bu saat camaatımız onu Sabirə istinad verir, Sabirin olduğunu mən inkar edirəm: əvvələ o səbəbə ki, həmin mənsumənin əl yazısı Sabirin əl xətti ilə yazılmamışdır; ikinci dəlilim budur ki, şeir özü necə ki, şeir ustaları mülahizə edə bilər, - bir qədər zəifdir və bəhər surət Sabirə yapışmır. Burada Sabir şivəsi və Sabir ruhu görünür. Mənim haman nəzəriyyəmin əksini bircə şeirin dəsti-xətti təsdiq edə bilər, əgər bir kəsdə varsa, zühura çıxmağı arzu olunur” kimi fikirləri ilə yanaşı, Ömər Faiq Nəmanzadənin bu şeirin Sabirə məxsus olduğunu inkar etməsi, Sabirin şagirdi olmuş professor Əziz Şərif də şeirin Sabirə məxsus olmadığını yazması, Sabirin yaxın dostu olmuş Abbas Səhhətin qeyd etdiyi “Həmin məcmuənin 4-cü nömrəsindən başlayaraq “Millət necə tarac olur...” mətləli şeirə ən əvvəl həcvi-məlih yazıb “Hophop” imzası qoyulur” fikri və s. şeir ətrafında gedən mübahisələrə aydınlıq gətirir.

“Ləzzəti-söhbəti” hekayələr silsiləsində XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı dövrünün “çox mənasız bir dövrü, aqoniya dövrü” kimi dəyərləndirilməsini faciə kimi dəyərləndirən müəllif aqoniya anlayışına aydınlıq gətirir: “Aqoniya can vermə, can çəkişmə deməkdir.”

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının can verməsini qeyd edən ziyalıların geri düşüncəli olmalarını qabardan müəllif ziyalının geri düşüncəli olmasını ironik şəkildə göstərməyə nail olur: “Əvvəla XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında təmsil olunan şairlərinin əksəriyyəti əski, İran ədəbiyyatının ənənələrini davam etdirirdilər. Bu səbəbdən də mənasız idilər. Kim idi Mirzə Şəfi Vazeh? Mirzə Şəfi xəttatlıqla məşğul olan dərvişənə bir həyat keçirən sufi şair idi. Kərim müəllim, millət dəmir yolu çəkir, Qafqaza poçt, mətbuat gəlir, universitetlər açılır, teatr gəlir, bu kişi də oturub öz guşəsində divan şeiri yazır.” Hekayə silsiləsində Avropada məşhurlaşan Vazehin şeirlərinin onun olmaması faktının irəli sürülməsini belə boş və mənasız sayan müəllif münasibətini ironik şəkildə verməklə, “ziyalı düşüncəsini” açıqlamağa nail olur: “Vazehin şeirləri olmayıb. Avropada məşhurlaşan şeirlər Bodenştedtin Vazehin şeirləri əsasında yazdığı ekzotik şeirlərdi. XIX əsrdə Avropa ədəbiyyatı və ədəbi-fəlsəfi fikrində Şərqi maraq var idi. Bu maraq dalğasında Bodenştedtin şeirləri məşhurlaşdı, dəbə mindi. Bu da Bodenştedtin əməyidir. Başqa dil və poetik strukturdan Avropanın mental, estetik təfəkkürünə tərcümə olunan şeirlərin aşağı keyfiyyətini hamımız bilirik. Bodenştedt ola bilsin ki, motivləri, mövzuları götürüb, amma onu Nitşeyə qədər alman təfəkkürü necə qəbul olunurdusa, o ruhda da təqdim etmişdi. Avropada çap olunan Vazeh deyildi, onun surroqatı Bodenştedt idi.”

Salidə Şəmmədqızı “Əlyazmalar yanmır” hekayəsində son dövrlər M.A. Bulqakovun “Master və Marqarita” əsərinin müəllifi olmaması ətrafında yaranan mübahisələrə həm müəllif kimi, həm də ədəbiyyatla məşğul olan peşəkar tədqiqatçı kimi münasibətini bədii dillə verməyə nail ola bilmişdir. Maraqlı məqamlardan biri də, romanın müəllifinin İ.V. Stalinin olması ehtimalını irəli sürülməsidir. Bədii nəsr nümunəsi olan “Əlyazmalar yanmır” hekayəsi mübahisəli məqamları ilə əsərin bədii nəsr nümunəsi olmasını bir anlıq unutturur, oxucu müəlliflə mübahisəyə girməyə cəhd göstərir. Bu da hekayənin ədəbiyyatşünaslıq baxımından kəsb edən bədii nəsr nümunəsi olmasına dəlalət edir. Müəllifin iblisin ateist Sovetlər birliyinə səfərindən bəhs edən “Master və Marqarita” əsərinin yazmağa cürət edə biləcək müəllifin yalnız İ.V. Stalin ola biləcəyini nəzərə alaraq, əsərin müəllifini “əllər atası”nın olduğunu göstərir. “Əlyazmalar yanmır” hekayəsi postmodern əsər kimi diqqəti cəlb edir ki, burada əsərin müəllifi postmodernizmin əsası olan dekonstruksiyaya uğrayaraq, başqa müəlliflə əvəzlənir: “İosif Vissarionoviç Stalinin iblisin ateist Sovetlər birliyinə səfərindən bəhs edən etdiyi “Master və Marqarita” əsərinin ictimaiyyətdə birmənalı qarşılanmayacağını əvvəlcədən duyurdu. Bilirdi ki, belə bir əsər ictimaiyyət tərəfindən birmənalı şəkildə qarşılanı bilməz. Əsərin müəllifliyinin ona aid olmasını gizlədəcəkdi. İosif Vissarionoviç qələmə aldığı əsərin müəllifliyindən könüllü olaraq imtina etmişdir. “Master və Marqarita” romanının müəllifliyinə şübhə ilə yanaşılacağını bilirdi. Bulqakovu da bilərəkdən seçmişdir. Özünü elə yazıçı seçmişdir ki, güclü tədqiqatçı və ya tənqidçi Bulqakovun digər əsərləri ilə bu əsərin üslubundakı fərqi istər-istəməz hiss etməli idi. Belə ki, əsərin Bulqakovun qələmə almış olduğu əsərləri ilə məhz ideya cəhətdən bütün ziddiyyəti və üslub baxımından fərqlənməsi idi. Bu baxımdan əsərin müəllifinin Mixail Bulqakov olmasını istəmişdir. SSRİ kimi bir məkanda azadlıqların boğulmasına qarşı yazılmış ən güclü satiranı yalnız o qələmə ala bilərdi. “Master və Marqarita” İosif Vissarionoviçin həyatını əks etdirirdi. Nadejda da onu Marqarita Masteri satan kimi satmış, xəyanət etmişdir.”

“Sənin səlahətin çatırmı?” hekayəsində isə cəmiyyətdə olan ikili münasibət amili qabardılmışdır. Hekayədə adi məqalə yazmış Səidəyə “kiminsə” işindəki qüsuru göstərməsinə səlahəti olmamasının deyilməsi, cəmiyyətdə insanlara olan ikili münasibətin göstəricisidir. Elmi tədqiqatlarda buraxılmış qüsurları göstərməyə səlahəti olmayan alimin nəyə səlahəti çata bilər sualı oxucunu düşündürməyə vadar edir. “Sizin məqalənizlə bağlıdır. Sizin nə səlahətiniz çatır ki, o cür məqalə yazasınız? Sizə o səlahəti kim verir?” sualı cəmiyyətdə baş verən nöqsanlıqları qabardır. Artıq müəyyən instansiyalardan keçmiş tədqiqatlarda buraxılmış qüsurlara münasibət bildirilməməsinin sonrakı səhvlərə yol açılmasının faciəvi sonluğu oxucu gözündə canlandırılır. Məhz “Səidə xanım, tənqid etdiyiniz yazılar neçə instansiyadan keçib. Hamısından müsbət rəy alıblar. Hətta Ali Attestasiya Komissiyasından keçib təsdiqlərini alıblar. O baxımdan deyirəm ki, Sizin irad tutmağınıza səlahətiniz çatırmı?” sualı cəmiyyətə ünvanlanmış sual kimi hər kəsi düşündürür. Bəli, hekayənin qəhrəmanının verdiyi sual hamıda yaranır: “Necə yeni səlahətim çatırmı? Kimisə tənqid etməyə səlahət lazımdır? Təhqirə və ya şərə keçməmişəm. Elmi işi tənqid etməyə səlahət lazımdır? Nöqsan olan yerdə, o nöqsanı görüb elmi diskusiyaya qaldırmağa hər bir alimin səlahəti çatır.” Hekayənin qəhrəmanı Akif müəllimin dedikləri də bu gün elmi cəmiyədə baş verənləri gözümüz önündə canlandırır: “Demək istəyirəm ki, həmin elmi işlər ya tədqiqatlar kafedrada ya şöbədə müzakirə olunur, sonra seminardan keçir, aparıcı müəssədən rəy alır, sonra dissertasiya şurasında müdafiə edilir, Ali Attestasiya Komissiyasında təsdiq olunur. Bütün burda oturan insanlardan siz ağıllımı çıxdınız?” Bəli cəmiyyətdə formalaşmış mənfi baxış və stereotiplərə qarşı çıxanlar ağ qarğaya çevrilir, cəmiyyət tərəfindən sevilmədikləri kimi, qəbul da edilmirlər. İradlar göstərilmiş məqalənin iradların ləğv edilərək çapa getməsi oxucunu düşündürür: “bəş

kimi tənqid etməliyik?” Hekayə tənqidin də düzgün təşkil olunmadığına bir işarə kimi qəbul edilməlidir.

“Psixatrin gündəliyi” hekayəsində akademik olmaq iddiası ilə yaşayan insanın qadın həmkarına qarşı etdiyi mənfur əməllər alim adına yaraşmayan əməllər kimi əksini tapmışdır. Müəllifin Münəvvərin təmsalında qadınların başına gətirilənləri gender bərabərsizliyi prizmasından təhlil edirsə də, Natiqin tək olmadığı, özü xislətdə olan insanların “starı qvardiya” adı altında birləşdikləri dəstədə fəaliyyət göstərmələri açıqlanır. Psixoloq Rənanın gündəliyi əsasında hadisələrin təsvirinin verilməsi, psixiki pozğunluq yaşayan Natiqin psixoloq Rənaya müraciət etməsi müəllif tərəfindən Natiq kimi insanların müalicə olunmalarına işarədir. Natiq kimi insanların psixoloq müayinəsindən keçmələrinə baxmayaraq sağalmaları onların xislətlərindəki mənfur əməllərinin beyinlərinə hopmasına bir işarədir.

Salidə Şəmmədqızının real düşüncələrlə yanaşı irreal düşüncələrin yer aldığı hekayələrin yüksək mədəni ideallar uğrunda mübarizə aparan qəhrəmanları ədəbiyyat və onun əhatə edən aktual problemlərin həlli yollarını axtarmaqdadırlar. Salidə Şəmmədqızının qələmə aldığı hekayələr nəsr ənənələrini davam etdirərək, yeni janr axtarışları və nümunələrinin yaradılması ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçı realist və postmodernist üsluba əsaslanaraq, hekayələrdə satirik təsviri üçün ən asan və münasib üsul kimi ədəbiyyat və söz sənətində olan çatışmazlıqları istehza etməklə bəşəri, həmçinin ümumilli xarakter daşıyan problemlər haqqında məlumatı oxucularına çatdırır. Salidə Şəmmədqızının bədii nəsrin lakonik, dinamik forması olan hekayəyə müraciət etməsinə baxmayaraq, kəskin konflikt fonunda dolğun xarakterlər yaratmağa qadir olmuş, aktual və kəskin suallara toxuna bilmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Prezident təqaüdçüsü (2016), Rusiya Yazıçılar İttifaqının M.A. Şoloxov adına beynəlxalq mükafatı (2009), Rusiya Yazıçılar İttifaqının Q.R. Derjavin adına ordeni (2009), Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqının “Qızıl qələm” media mükafatı (2010), Rəsul Rza adına Ədəbiyyat Fondunun “Rəsul Rza mükafatı” (2017) ilə təltif edilmiş Salidə Şəmmədqızına (Salidə Şərifova) yeni-yeni yaradıcılıq nailiyyətləri arzu edirik. Salidə Şəmmədqızının qələmə aldığı “Əriyən şam”, “Dionisin qələbəsi” hekayələr toplusu Azərbaycan söz xəzinəsində özünəməxsus çəkisi olan hekayələr toplusudur. Salidə xanımın bədii yaradıcılığını davam etdirməsi gələcək nəsillərə bir ərməğandır.

ədəbiyyat

- Bayram İsgəndərli. (2017) Yollar qovuşanda... “Palitra” qəzeti. 20 oktyabr. səh.13
<https://www.anl.az/down/meqale/palitra/2017/oktyabr/559469.htm>
 Çingiz Abdullayev. (2011). “Əriyən şam”ın işığında. Salidə Şəmmədqızı (Salidə Şərifova). Əriyən şam. Bakı, «Elm və təhsil». 124 səh. səh.4-5
 Kitablar aləmində nələr baş verir - Tehran Əlişanoğlu yazır // <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/4932-kitablar-aleminde-neler-bas-verir>
 Mövlud Süleymanlı. (2018). Ön söz. Salidə Şəmmədqızı (Salidə Şərifova). Dionisin qələbəsi. Bakı, “Elm və təhsil”. 200 səh. səh.4-6
 Salidə Şəmmədqızı (Salidə Şərifova). (2011). Əriyən şam. Bakı, “Elm və təhsil”. 124 səh.
 Salidə Şəmmədqızı (Salidə Şərifova). (2018). Dionisin qələbəsi. Dionisin qələbəsi. Bakı, “Elm və təhsil”. 200 səh.
[https://literature.az/?page=339&newsId=115679&lang=abunu təriz şəklində təqdim edir.ze](https://literature.az/?page=339&newsId=115679&lang=abunu%20t%C3%A9r%C3%9Cz%20%C5%97kl%C3%9Cnd%C3%A9%20t%C3%A9qdim%20edir.ze)
 Vüqar Əhməd. Elm və bədii yaradıcılığın qovuşuğunda // <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/1989-vuqar-ehmed>

ÖZBƏK DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FEİLİN ZAMANLARI (AZƏRBAYCAN DİLİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ ŞƏKİLDƏ)

VERB TENSES IN UZBEK (COMPARED TO AZERBAIJANI)

Aynur CƏFƏROVA¹

Xülasə

Dünya dilləri qədim dövüdə az sayda olsada zamanla yeni dillər formalaşmış və bir çox yeni dillər və müxtəlif dil ailələri yaranmışdır. Qədim dillərdən biridə Türk dilləri ailəsidir. Özbək dilidə türk dillər ailəsinin qarluq qrupuna mənsub olan bir dildir. Özbək dili Özbəkistan dövlətinin rəsmi dilidir. Özbək dili Türk dilindən sonra ən çox işlədilən ikinci bir türk dilidir. Türk dilləri ailəsinə daxil olan dillər bir-birinə leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən çox yaxındır. Türk dillərinin morfolojiyasına daxil olan feilin zamanları olduqca geniş, maraqlı və mürəkkəb kateqoriyadır. Türk dillərinin sayının çoxluğu, zaman formalarının müxtəlifliyi, hər bir türk dilinin özünəməxsus inkişaf tarixi, təbii ki, oxşar xüsusiyyətlərlə yanaşı, bir sıra fərqli xüsusiyyətlər də kəsb etmişdir. Türk dillər ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dili ilə, türk dillər ailəsinin qarluq qrupuna daxil olan Özbək dilində işlənən feil zamanlarını müqayisə edərkən görürük ki, bir çox fərqlə bir-birilərdən seçilsələrdə, ortaq xüsusiyyətləridə var. Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, türk dillər ailəsinə daxil olan dillər eyni bir kökdən gəlmiş və türk dillərinin ümumi xüsusiyyətlərini bu gündə özündə qoruyub saxlamışdır.

Açar sözlər: Türk dilləri, Azərbaycan dili, Özbək dili, feilin zamanları

Abstract

Although the world's languages were few in number in ancient times, over time, new languages have formed and many new languages have emerged, creating various language families. One of the ancient languages is the Turkic language family. Uzbek is a language belonging to the Karluk group of the Turkic language family. The Uzbek language is the official language of the state of Uzbekistan. The Uzbek language is the second most widely used Turkic language after the Turkish language. The languages that belong to the Turkic language family are very close to each other in terms of lexical, morphological and syntactic aspects. The verb tenses that belong to the morphology of the Turkic languages are a very broad, interesting and complex category. The large number of Turkic languages, the diversity of tense forms, the unique development history of each Turkic language, of course, along with similar features, has acquired a number of different features. When comparing the verb tenses used in the Azerbaijani language, which is part of the Oghuz group of the Turkic language family, and the Uzbek language, which is part of the Karluk group of the Turkic language family, we see that although they are distinguished from each other by many differences, they also have common features. All this once again shows that the languages that are part of the Turkic language family come from the same root and have preserved the general features of the Turkic languages to this day.

Key words: Turkic languages, Azerbaijani language, Uzbek language, verb tenses

¹ Mütəxəssis, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Unniversiteti ceferova1987@internet.ru, 0009-0000-2034-186,

Giriş

Türklərin vətəni olan Türkiistanın dünya tarixində mühüm rol oynadığı məlum faktıdır. Burada müxtəlif türk dövlətləri yaranıb və bu dövlətlər dünyaya öz təsirini göstərmişlər. Bu türk dövlətlərdən biridə Özbək türkləri olmuşdur. Özbək türklərinin çoxu Özbəkistan dövlətində yaşayırlar, həmçinin özbəklər Tacikistan, Qırğıstan, Qazaxstan, Türkmənistan və Rusiyada yaşamaqdadırlar.

Özbək dili türk dillər ailəsinin qarluq qrupuna daxildir və mahiyyətə Çağatay dilinin davamıdır. Özbək dili uyğur dil ilə yanaşı türk yazı dillərinin cənub-şərq qrupunada daxildir. Bu qrupa Qarluk və ya ayaq-tağlıq qrupunda deyilir. Özbək dilinin bir çox ləhcələri var, onlar üç qrupa bölünür: birincisi Daşkənd, Fərqanə, Səmərqənd, Buxara və Qaşqadəriya kimi bölgə mərkəzlərində görünən Qarluk (Çin –Uyğur) qrupudur. Uyğur dilinə daha yaxındır, fars dilinin təsirinə malikdir və bugünkü özbək yazı dilinin mənbəyini təşkil edir. İkinci qrup isə qazax və qaraqalpaqlara bənzəyən qıpçaq qrupudur. Üçüncü qrup isə türkmənlərə yaxın olan oğuz qrupudur. Qaraqalpaqıstanın Xorəzm bölgəsində və Türkmənistanın Daşgöz bölgəsində görünür.

Türk dillərinin morfolojiyasına daxil olan felin zamanları olduqca geniş, maraqlı və mürəkkəb kateqoriyadır. Türk dillərinin sayının çoxluğu, zaman formalarının müxtəlifliyi, hər bir türk dilinin özünəməxsus inkişaf tarixi, təbii ki, oxşar xüsusiyyətlərlə yanaşı, bir sıra fərqli xüsusiyyətlər də kəsb etmişdir. Azərbaycan dilçiliyində felin zamanlarının geniş və ətraflı tədqiqi akademik A.A.Axundovun adı ilə bağlıdır. A.A.Axundov Felin zamanları kitabında bu fikirləri söyləmişdir. “Felin zaman kateqoriyası obyektiv zamanın inikası olub, hərəkətin danışiq vaxtına və yaxud zaman əlaqələrinin əsası kimi qəbul edilmiş hər hansı başqa bir danışiq vaxtına münasibətini bildirir.”¹ Həmçinin, dilçi alim M. Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili kitabında feil zamanları haqqında belə fikir söyləmişdir: “Fellərdə zaman kateqoriyası iki işin icrası arasındakı zamanın müddətini müəyyən edir. Yəni, icra olunmuş, olunan və olunacaq bir işin icrası haqqında xəbər verilən zaman arasındakı müddəti müəyyən edir”. M.Hüseynzadə felin zamanlarını “zaman kateqoriyası” başlığı altında verir. O, felin ənənəvi üç zamanını göstərir: keçmiş, indiki və gələcək zamanlar. Müəllif keçmiş zamanın şühudi və nəqli keçmiş, gələcək zamanın isə qəti və qeyri-qəti gələcək zaman formalarından ibarət olduğunu yazır².

A.N.Kononov 1961-ci ildə nəşr olunan “Müasir özbək ədəbi dilinin qrammatikası” əsərində felin zamanlarını sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə ayırmışdır. Müəllif indiki-gələcək zaman, indiki konkret zaman, indiki davamedici zaman, qəti keçmiş zaman, perfektli keçmiş zaman, subyektiv keçmiş zaman, ehtimal bildirən gələcək zaman, qəti gələcək zaman, tarixi qəti gələcək zaman olmaqla felin 9 sadə zaman formasını göstərmiş, keçmiş zamanın mürəkkəb formalarını uzaq keçmiş zaman, qeyri-müəyyən imperfekt, müəyyən imperfekt, davamlı keçmiş zaman formalarına ayırmışdır.³

Türk dilçi alimi Mustafa Volkan Coşkun isə Özbək Türkçesi Qrameri kitabında Özbək dilində işlənən feil zamanlarını bu şəkildə göstərmişdir: keçmiş sadə zaman (Anıq ötgan zaman), eşidilən keçmiş zaman (Ötgan zaman eşitlganlik şakli).⁴ Özbək dilində işlənən anıq ötgan zaman iki yolla düzəlir: birinci -di şəkilçisi ilə işlənənlər, bu şəkilçi ilə işlənən feillər Azərbaycan dilindəki şühudi keçmiş zamana bənzəyir, lakin Azərbaycan dilində -dı,-di,-du,-dü şəklində işlənir, həmçinində bunun inkarı Azərbaycan dilində olduğu kimi Özbək dilində -ma şəkilçisi ilə düzəlir və şəxslər görə aşağıdakı şəkildə işlənir:

Təsdiq halı

Təklilik 1.ş. keldim (gəldim)
2.ş. kelding (gəldin)

İnkər halı

kelmadim (gəlmədim)
kelmading (gəlmədin)

¹ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 4

² Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1983, s.169-176

³ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН. СССР, 1960, с. 208-232.

⁴ Mustafa Volkan Coşkun Özbək Türkçesi Qrameri, s.127-130

3.ş.keldi (gəldi) kelmadi (gəlmədi)
Çoxluq 1.ş.keldik (gəldik) kelmading (gəlmədik)
 2.ş.keldingiz (gəldiniz) kelmadingiz (gəlmədiniz)
 3.ş.keldilar/ kelişdi (gəldilər) kelmadilar/ kelişmədi (gəlmədilər)
 Hovlidan kuchukni haydab chiqardida, bitta-bitta bosib uyga kirib **getdi**.(O, iti həyətdən çıxarib, yavaş-yavaş evə girdi.)[4,s,243].
 Har caydan qıqır-qıqır külgi eşitila **başladı**.(Hər tərəfdən qışqırıq səsi eşidilməyə başladı.)[4,s,126]

O göylər mülkünə salama gəldi,
 Getdikcə incəldi...Yenə incəldi.
 Sonra nöqtə kimi bulud **daraldı**,
 Gözümdən yox oldu. hava **qaraldı**. [4.s.24]

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq Özbək dilində bu zaman ikinci yolla, yəni -gan,-kan,-qan şəkilçisi ilə də düzəlir: *Bal tutgan barmağını yalar. (Bal tutan barmağını yalar).*[5,s,230]
 Bu feillərin inkarı -yoq sözü ilə işlənir: *ketganim yoq (getmədim), tegkanim yoq (toxunmadım), istaganing yoq(istəmədin)* vs.

Özbək dilində işlənən ötgan zaman eşitlganlik şakli (eşidilən keçmiş zaman) Azərbaycan dilindəki nəqli keçmiş zamana bənzəyir. Azərbaycan dilində bu zaman -muş⁴, -ib⁴ şəkilçisi vaistəsi ilə düzəlir. Türk dillərində -ib şəkilçili keçmiş zamanın mövqeyi olduqca maraqlıdır. İlk növbədə qeyd edək ki, bu şəkilçi ilə formalaşan zaman forması müasir Azərbaycan, türkmən, qazax, qırğız, altay, noqay, qaraqalpaq, qaraçay-balkar, özbək, sarı-uyğur, xakas, tuva dillərində işlənir. Digər türk dillərindən fərqli olaraq müasir Azərbaycan dilində -ib şəkilçisi xüsusi bir zaman formasını deyil -muş şəkilçisinin sinonimi kimi nəqli keçmiş zaman formasını yaradır. -ib şəkilçisinin müşahidə olunduğu digər türk dillərində -ib forması ifadə etdiyi zamanın yeganə müstəqil göstəricisi kimi çıxış edir. Bu şəkilçilər keçmişdə icra olunmuş hər hansı bir hərəkətin indiki zamanda nəticəsini bildirir: *getmiş, almış, qalmış, oxuyub, oturub, durub* vs

Sənin soyuq baxışında nə həyat var, nə duyğu.
 Donub **qalmış** sifətində qarlı bir qış soyuğu.[5,s,30]
 Təbiət bizimlə **durub** diz-dizə,
 Başından keçəni danışır bizə.[5,s,36]

Özbək dilində də ib, bəzəndə -miş vaistəsi ilə işlənir: *alibman (almışam), alibsan (alıbsan), kelib (gəlib), eşitiblar (eşidiblər), bolmiş (olmuş)* vs. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq Özbək dilində bu zaman -gan,-kan,-qan şəkilçisi ilə işlənirlər: *bergan (vermişəm), ösügan (böyümüş), ösügan (böyümüş)* vs. Bu feillərin inkarı Azərbaycan dilində olduğu kimi -ma vaistəsi ilə düzəlir, ancaq Azərbaycan dilindən fərqli olaraq Özbək dilində -emas ilə işlənir: *bergan (vermişəm), berganman- bergan emasman (verməmişəm), bilgan (bilmiş), bilmagan-bilgan emas (bilməmiş), ösügan (böyümüş), ösügan emas (böyüməmiş)* vs.

Padşa betab **bolib**, ölüm töşagida **yatgan** ekan.(Padşah xəstə olaraq, ölüm yatağında yatmış.)[4,s,224]

Məlum olduğu üzrə, türk dillərində felin digər zamanlarından fərqli olaraq indiki zaman formasının morfoloji əlamətləri öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində indiki zamanın ifadəsi üçün yalnız bir morfoloji göstəricidən istifadə olunduğundan indiki zamanın formaları keçmiş zaman formaları qədər çox deyil. Bu həm də keçmiş zamanın indiki zamana nisbətən daha geniş zaman kəsiyini əhatə etməsi ilə əlaqədardır. Lakin buna baxmayaraq keçmiş zamanın əsas morfoloji göstəriciləri əksər türk dillərində sabit olduğu halda, indiki zamanın göstəriciləri haqqında bunu söyləmək çətindir. Bildiyimiz kimi, oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan dillərin hər birində indiki zaman özünəməxsus şəkilçilər qəbul etməklə yaranır Azərbaycan dilində -ır, -ir, -ur, -ür vaistəsilə düzəlir: *alır, gəlir, oxuyur, durur, danışır* vs.

Onun da dərđini **yazır** sənətkar,
 Dünyanın nə uzun macərəsi var.[5,s,30]

Özbək dilində indiki zaman (Hazirgi zaman) -r, -ar, -yap və ya -a-yap ilə işlənir, daha az isə -a-yap ilə işlənənlərdir: *etar,qılar (edər),ketar (gedər), közlar (gözlər),alyap (alıram),*

oylayarsan (düşünürsən), cilmayıptı (gülümsəyir), körayatırman (görürəm), ötayatır (keçir) vs.-r. -ar şəkilçisi ilə düzələn feillərin inkar -mas şəkilçisi vaistəsi ilə işlənir: qılar-qılmas (edər-etməz), ketar-ketmas (gedər-getməz) vs.

*Bir intilür, bir havlıqar, bir oynar,
Yoqlıqni-da, açlıqni-da yoq **etar**,
Öz yurtini har narsaga toq **etar**..[6.s.45]*

Gələcək zamanla da bağlı türkologiyada fikir müxtəlifliyi hökm sürür. *-acaq, -əcək* şəkilçili zaman formasının türk, və özbək dillərində qəti- gələcək zamanı bildirdiyini göstərən A.N.Kononov yazır: “Bu zaman forması gələcəkdə həyata keçirilməsi şübhə doğurmayan hərəkəti ifadə edir”¹. Azərbaycan dilində feil gələcək zamanı qəti gələcək və qeyri qəti gələcək olaraq iki yerə ayrılır. Qəti gələcək zamanı *-acaq, -əcək, -yacaq, -yəcək* şəkilçisi ilə işlənir, qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiqi *-ar, -yar*, inkarı isə *-maz, -məz* ilə işlənir: *oxuyacaq, gələcək, danışacaq, baxacaq, oxuyar, gələr, baxar, gəlməz, baxmaz, gəlməz* vs.

*Samur çayı, gözlədiyən gün tezliklə **gələcək**,
Hər ağacın kölgəsində bir gözəl **dincələcək**.[5,s,33]
Ümid çırağının şöbəsi **sönər**,
Xəyalın səhəri zülmətə **dönər**.[5,s,36]
Qayadanmı qopdu bu daş qəlbli səs?
Həyat öz oğlunu vaxtsız **itirməz!** [5,s,33]*

Özbək dilində indiki zaman (kelasi zaman) samitlə bitən feil kökünə *-a, -acak, -ayatgan* və ya *-adigan*, saitlə bitən feil kökünə *-y, maqçı* şəkilçisi artırmaqla düzəlir: *alaman (alacağam), bitiramaqn (bitirəcəyəm), yazacaq (yazacaq), eşitəcək (eşidəcək), oquyacaq (oxuyacaq), körəcək (görəcək), almaqçıman (alacağam), bergümdir (verəcəyəm), kelajak (gələcək) vs.*

*Ertalab **kelganizda** taşlab ketarsız.(Sabah gələndə gətirərsiniz)[6,s,589]*

*Altmışga kirganda anasi öpmağan yaş qızga **üylanasan**. (Altmış yaşında gənc qızla evlənəcən.)[6,s, 590]*

*Bu məktübni aqpadşah, albatta, oqutib **eşitəcək**... balki özi **oquyacaq**..Bu məktubu Çar, əlbəttə, oxudub dinləyəcək..bəlkədə özü oxuyacaq) [5,s,132]*

*Bugün keçga taman Mühsin **keladigan**..(Bugün axşama doğru Muhsin gələcək..) [5,s,132]*

Bu feillərdən *-acak, ayatgan* və ya *-adigan* şəkilçisi ilə düzələnlər az istifadə edilir, həmçinin *ayatgan* və ya *-adigan* şəkilçisi indiki zamanı ifadə edə bilər. *-acak* şəkilçisi ilə işlənən feillər Azərbaycan dilində olduğu kimi Özbək dilində də qəti gələcək zamanı bildirir, lakin *-a* şəkilçisi ilə düzələnlər isə qeyri qəti gələcək zamanı, yəni əsasən yaxın gələcəkdə baş verəcək zamanı ifadə edir. Bu hər iki dilin morfolojiyasına işlənən feil zamanlarını müqayisə etdikdə bir daha görmək olur ki, türk dillərinin qarluq qrupuna daxil olan Özbək dili ilə türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilində işlənən feil zamanlarının fərqli xüsusiyyətləri olsada, bənzər xüsusiyyətləridə vardır.Bütün bunlar isə bir daha göstərir ki, türk dillər ailəsinə daxil olan dillər qırılmaz bir bağ ilə bir-birlərinə bağlıdırlar.

Ədəbiyyat

- 1 Axundov A.A. (1961) Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, s,137
- 2.Hüseynzadə M. (1973)Müasir Azərbaycan dili.Bakı. Maarif, s, 280
- 3.Кононов А.Н.(1960) Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН. СССР, с, 450
- 4.Mustafa Volkan Coşkun.(2017) Özbek Türkçesi Grameri.Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara,s,246
- 5.Səməd Vurğun.(2005).Seçilmiş Əsərləri. II cild. Şərq-Qərb.Bakı,s,247
6. Çolpan.(1991).Yana Aldım Sazimni. Təşkənt, s,610

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН. СССР, 1960, с. 208-232

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TARİXİNDƏ ROLU

ALİ BEY HUSEYNZADEH AND HIS ROLE IN AZERBAIJANI LITERARY HISTORY

Sayılı CƏFƏROVA¹

Xülasə

Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan ədəbiyyatı və ümumiyyətlə, milli ideologiyanın inkişafında mühüm rol oynamış çoxşaxəli bir ziyalıdır. O, həm yazıçı, şair, publisist, həm də filosof, rəssam və ictimai xadim kimi tanınır. Əsasən XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş və Azərbaycan milli oyanış hərəkatının ideoloqlarından biri hesab olunur. Əli bəy Hüseynzadə romantik ədəbiyyatın inkişafında önəmli rol oynamışdır. Onun yazıları və ədəbi fəaliyyəti milli kimlik, türkçülük, islamçılıq və çağdaşlaşma ideyaları ilə zəngindir. "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" ideyasının müəllifi idi. Bu konsepsiya yalnız siyasi deyil, həm də ədəbi və mədəni düşüncənin istiqamətini müəyyənləşdirirdi. Ədəbi əsərlərdə milli özünüdərk və maarifçilik ideyalarının yayılmasına təkan verdi. Əli bəy "Füyuzat" jurnalının əsas redaktoru və ideoloji rəhbərlərindən biri olmuşdur. Bu jurnal vasitəsilə Azərbaycan və ümumtürk dünyası yazarları arasında əlaqələr qurulmuş, çağdaş ədəbi-fəlsəfi fikirlər yayılmışdır. Ədəbi tənqid və ədəbi estetikaya töhfələr vermişdi. Əli bəy Hüseynzadə təkcə bədii əsərlər yazmamış, eyni zamanda ədəbiyyatın estetik funksiyası, milliləşməsi və ideoloji rolu haqqında dərin təhlillər aparmışdır. O, Azərbaycan dilinin sadələşdirilməsi, türkcə ilə yaxınlaşdırılması və ədəbi dilin xalq dili ilə uyğunlaşdırılması məsələlərində mühüm fikirlər irəli sürmüşdür. Ədəbiyyatda əsasən məqalə, esse və publisistik yazılarla çıxış etmişdir. Şeirləri də var, lakin o, əsasən ideoloji və nəzəri yazıları ilə tanınır. Açar sözlər: ədəbiyyat, romantizm, türk, publisist

Abstract

Ali bey Huseynzade is a multifaceted intellectual who played a significant role in the development of Azerbaijani literature and national ideology in general. He is known as a writer, poet, publicist, philosopher, artist, and public figure. Active mainly in the early 20th century, and considered one of the ideologists of the Azerbaijani national awakening movement, Ali bey Huseynzade played an important role in the development of romantic literature. His writings and literary activities are rich in ideas of national identity, Turkism, Islamism, and modernization. He was the author of the idea of "Turkishization, Islamization, modernization." This concept determined the direction of not only political, but also literary and cultural thought. It gave impetus to the spread of ideas of national self-awareness and enlightenment in literary works. Ali bey was the main editor and one of the ideological leaders of the magazine "Füyuzat". Through this magazine, relations were established between the writers of Azerbaijan and the Turkic world, and contemporary literary and philosophical ideas were disseminated. He made contributions to literary criticism and literary aesthetics. Ali bey Huseynzadeh not only wrote works of fiction, but also conducted in-depth analyses of the aesthetic function, nationalization, and ideological role of literature. He put forward important ideas on the issues of simplifying the Azerbaijani language, bringing it closer to Turkish, and harmonizing the literary language with the vernacular. In literature, he mainly appeared in articles, essays, and journalistic writings. He also has poems, but he is mainly known for his ideological and theoretical writings.

Keywords: literature, romanticism, Turkish, publicist

¹ Mütəxəssis, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, saya.jafarova@mail.ru, 0009-0003-7052-8097

Giriş

Əli bəy Hüseynzadə XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan ziyalı, publisist, alim, rəssam və ictimai-siyasi xadim idi. O, təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə türk dünyasının mədəni və siyasi fikrində dərin iz qoymuş şəxsiyyətlərdən biridir. Onun fəaliyyətində milli ideologiyanın – "Türklük, İslam və Müasirlik" prinsiplərinin formalaşmasında oynadığı rol xüsusilə önəmlidir. Əli bəy Hüseynzadə 1864-cü ilin fevralında Bakı şəhərində ruhani ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Bakıdakı mədrəsədə almış, daha sonra Tiflis klassik gimnaziyasını bitirmişdir. 1885-ci ildə Peterburq Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuş, bir müddət sonra tibb fakültəsinə keçmiş və burada təhsilini tamamlamışdır. Əli bəyin elmi maraqları geniş olmuş, o, fizika, riyaziyyat və tibb sahələrində dərin biliklərə yiyələnmişdir. Peterburqda oxuduğu illərdə rus ədəbiyyatı, fəlsəfəsi və Avropa maarifçiliyi ilə yaxından tanış olmuşdur. Bu təcrübə onun dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Təhsilini başa vurduqdan sonra Əli bəy Hüseynzadə bir müddət Bakıda yaşasa da, 1895-ci ildə Osmanlı imperiyasına – İstanbula köçmüşdür. Burada "Servet-i Fünun" dərgisi ilə əməkdaşlıq etmiş, 1905-ci ildən isə "Türk" jurnalını nəşr etməyə başlamışdır. Bu jurnal vasitəsilə o, türkçülük ideyalarını yayırdı. Əli bəy Hüseynzadə "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək" şüarını irəli sürərək, türk dünyasının birlik və tərəqqi yolu kimi bu üç prinsipi əsas götürürdü. Bu ideyalar daha sonra Ziya Gökalp və digər türkçü ideoloqlar tərəfindən inkişaf etdirildi. Əli bəy Hüseynzadə *Fyüzat* jurnalının 1906-cı ildə Bakıda nəşrinə başlayanda onun **baş redaktoru** idi. O, jurnalın ideoloji xəttini müəyyən edən şəxs olaraq, onu **panislamizm, pantürkizm** və **türkçülük** ideyaları əsasında qurmuşdu. Bu ideyalar sonradan "türkçülüyn atası" kimi tanınmasına səbəb olmuşdur. Əli bəy jurnalda çoxsaylı məqalə, esse və publisistik yazılar dərc etmişdir. Bu yazılarda o:

- **Qərb və Şərq dünyagörüşlərinin müqayisəsini** aparırdı,
- **Elm, mədəniyyət və təhsilin əhəmiyyətindən** bəhs edirdi,
- **Milli oyanış və özünüdərk çağırışları** edirdi.

Əli bəy Hüseynzadə "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək" şüarı ilə çıxış edərək:

- Türk dünyasının birliyini təşviq edir,
- İslamın yeniləşməsini istəyir,
- Avropa elmi və texnoloji irəliləyişlərinə açıq olmağı vacib sayırdı.

Bu istiqamətlərdə *Fyüzat* jurnalı maarifçi ziyalıların tribunasına çevrilmişdi. Jurnalda:

- Klassik Şərq ədəbiyyatına yer verilir (Nizami, Füzuli və s.),
- Avropa və Rusiya ədəbiyyatından tərcümələr təqdim olunurdu (Goethe, Hugo və s.),
- Müasir türk ədəblərinin əsərləri işıqlandırılırdı (Namiq Kamal, Ziya Gökalp və s.).

Bu, oxucular üçün **mədəni körpü** funksiyası daşıyırdı.

Jurnal 1909-cu ildə hökumət tərəfindən **bağlandı**. Bu, çar senzurasının türkçü və islamçı ideyaları təhdid kimi görməsi ilə bağlı idi. Buna baxmayaraq, *Fyüzat* dövrü Azərbaycan ictimai fikrində "**Fyüzatçılıq**" adlanan bir ideoloji-mədəni cərəyanın əsasını qoydu.

Əli bəy Hüseynzadənin *Fyüzat* jurnalındakı fəaliyyəti Azərbaycan mətbuatında və maarifçiliyində bir **ideoloji dönüş nöqtəsi** oldu. O, jurnalı vasitəsilə:

- Milli özünüdərkə çağırırdı,
- Yeni intellektual nəsil formalaşdırırdı,
- Türk və İslam dünyasında düşüncə hərəkətinə təkan verdi. (2, s. 7)

O, "Fyüzat" məktəbinin əsas ideoloqlarından biri kimi Azərbaycan milli oyanış hərəkatının öncüllərindən sayılır.

1918-ci ildə qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici əlaqələrində də Əli bəy Hüseynzadənin rolu olmuşdur. O, cümhuriyyətin təbliğində və beynəlxalq miqyasda tanınmasında fəallıq göstərmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə həm də istedadlı rəssam idi. Onun qrafik əsərləri, portretləri və simvolik rəsmləri sənətkarlıq baxımından yüksək dəyərləndirilir. O, həmçinin dil, ədəbiyyat və fəlsəfə sahəsində əsərlər yazmış, maarifçi ideyaların yayılmasına çalışmışdır.

Onun elmi məqalələri və publisistik yazıları "Füyuzat", "İrşad", "Kaspi", "Türk Yurdu" kimi nəşrlərdə çap olunmuşdur.

Əli bəy Hüseynzadə həyatının son illərini yenidən İstanbulda keçirmiş, 1940-cı ildə vəfat etmiş və burada dəfn olunmuşdur. Onun ideyaları sonrakı dövrlərdə Türk dünyasında milli özünüdərk və birlik ideyalarının əsas dayaqlarından biri olmuşdur.

Əli bəy Hüseynzadənin həyatı və fəaliyyəti Azərbaycan və türk dünyası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, təkcə siyasi ideoloq kimi deyil, həm də alim, maarifçi və mədəniyyət xadimi kimi yadda qalmışdır. Onun irsi bu gün də aktualdır və gələcək nəsillər üçün ilham mənbəyidir.

Əli bəy Hüseynzadə həmçinin 1926-cı ildə I Türkoloji Qurultayın iştirakçılarından biri idi. 1926 -cı ildə keçirilən I Türkoloji Qurultay, ilk növbədə, türk dünyasının inkişafında baş vermiş böyük mədəniyyət hadisəsi idi. Eyni zamanda XX yüzillikdə türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan xalqının mədəni həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biri kimi tarixə düşüb. Bu qurultay XX əsrin əvvəllərində türkoloji elmi-mədəni mühitin ən aktual məsələlərinə: dilçilik, latın əlifbası, orfoqrafiya, tarix, ədəbiyyat, folklor, incəsənət, etnoqrafiya, terminologiya, metodika sahələrində ən aktual problemlərin həllinə, mövcud səviyyəsinə və inkişaf etdirilməsi yollarına işıq salan mühüm baxışlar sisteminin əməlinəzəri ifadəsi idi. Türk dünyası sistemində mədəni inteqrasiyanın və maarifçiliyin nəzəri əsaslarının və təcrübi-əməli imkanlarının müəyyən edilib istiqamətləndirilməsində I Türkoloji Qurultay böyük rol oynamışdı. 1926-cı ilin 26 fevralından mart ayının 6-na kimi davam edən və on yeddi iclası keçirilən qurultayda 93-ü türk və 38-i başqa millətlərin təmsilçisi olaraq 131 nəfər nümayəndə iştirak edirdi. Yeganə qadın nümayəndə azərbaycanlı müəllimə Ayna Sultanovaydı.

Təşkilat komissiyasının həmsədri Cəlaləddin Qorxmazov idi.

Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultaya Türkiyə adına dəvət olunan üç görkəmli alimdən biri də Əli Bəy Hüseynzadə idi.

Əli bəy Hüseynzadə "Yeni fikir" qəzetinə verdiyi müsahibəsində uzun illərdən bəri ayrıldığı Azərbaycana gələrkən dərin bir sevinc duyduğunu deyir. Eyni zamanda, onun 16 illik fasilədən sonra Bakıya gəlişi Azərbaycan cəmiyyətində də dərin həyəcanlar oyandırmışdı və Bakının bütün elmi-ədəbi dairələrində Əli bəyin şərəfinə yığıncaqlar və ziyafətlər təşkil olunmaqda idi.

Onun dünya türkoloqlarını geniş miqyasda qapsayan belə ali bir tədbirdə türkoloqlar arasında Tomsenlə bir sırada dəyərləndirilməsi türkolojida Əli bəyə münasibətin dərəcəsini aydın ifadə edir.

Əli bəy Hüseynzadə Fəxri Rəyasət heyətinin üzvü idi. Əli bəy qurultayın yalnız yekun iclasında çıxış edib. Son çıxış Əli bəyin olub və Əli bəyin çıxışı radio səsgücləndiriciləri vasitəsilə İsmailiyyə binasının ətrafına toplanıb qurultayın gedişini izləyən şəhər əhalisinə çatdırılırdı. "Türkiyədə çağdaş düşüncə tarixi" adlı çox dəyərli kitabında "1926-cı ildə Bakıda toplanan birinci Türkoloji konqresinə qatılan Hüseynzadə, bu konqresə aid qeydlər buraxmışdır". Amma bu qeyd dəftəri çap olunmamış şəkildə Türkiyədə kitabxanada saxlanılır.

Hüseynzadənin "Qazinin mənqəbəsi" adlandırdığı "Qərbin iki dastanında türk" əsəri milli mədəniyyət tariximizdə kəşf olunmamış siyasi-fəlsəfi bir abidədir.

Bir qrup qurultay nümayəndəsi ilə Əli bəy 8, 9, 10, 11 mart günlərində müxtəlif gəzintilərdə olub, məktəblərə baş çəkib. Qurultay martın 6-da başa çatıb. Ancaq Azərbaycan rayonlarının birində Əli bəy Hüseynzadə, Fuad Köprülü və Mustafa Quliyev hansısa bir tədbirdə iştirak və məruzə ediblər. Təəssüf ki, Əli bəy həmin rayonun adını qeyd etməyib, sadəcə martın 11-nə aid olan qeydlərində "klubda çıxışlarımız oldu" - deyə bildirir və əlavə edir ki, 12 mart 1926-cı il cümə günü Bakıya döndük. Türkoloji qurultay günlərində Əli bəy Hüseynzadə mart ayının 1-də Xalq Maarif Komissarlığının dəvəti ilə Böyük Dövlət Teatrında axşam saat 8-də başlayan "Leyli və Məcnun" operasına tamaşa edib. Martın 3-də Türkoloji

qurultay iştirakçılarının şərəfinə dövlət tərəfindən verilmiş ziyafətə o da dəvət olunub. Həmin ziyafət o günlərdə çəkilməmiş "Birinci Türkoloji Qurultay" sənədli filmində əks etdirilib. Əli bəy bu mərasimdə bir müsafir olaraq başqalarına nisbətən daha çox diqqət və məhəbbətlə əhatə olunmuşdur. Martin 5-də Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətində onun Bakıya gəlişi ilə əlaqədar keçirilən tədbirdə iştirak edib. Martin 6-da Dövlət kino idarəsi qurultay nümayəndələrini "Bismillah" bədii filminə və "Birinci Türkoloji Qurultay" sənədli filminə baxmağa dəvət etmişdi.

Hüseynzadə və Köprülü Rusiyanın yürütdüyü siyasətin mahiyyətini, məhz SSRİ-də türklərin əlifba birliyinin mümkün olmayacağını, bunun sadəcə siyasi bir oyun olduğunu dərinlən anlayırdılar. Ona görə də nə Əli bəyin, nə də Fuad Köprülünün qurultayda və qurultay ərəfəsində verdikləri müsahibələrdə, etdikləri çıxışlarda türklərin hamılıqla latın əlifbasına keçidinin lehinə söylənmiş bir sözə, fikrə rast gəlmək mümkün deyil. Onların bu məsələdə sükutlu əslində Türkiyə dövlətinin siyasi çıxarlarla söykənən sükutlu kimi dəyərləndirilməlidir. Türkiyə susurdu, latın əlifbasına keçmirdi ki, Rusiya türklərin latın qrafikasına keçidini təmin etsin. 1928-ci ilin 1 noyabrında Türkiyə Böyük Millət Məclisinin qərarı ilə Türkiyə də latın qrafikasına keçdi. 1927-ci ildən 1939-cu ilə kimi SSRİ-də latın əlifbası tətbiq olundu. Sonra kiril əlifbasına keçid baş verdi. Rəsmi açıqlamaya görə latın əlifbasından kiril qrafikasına keçid "zəhmətkeşlərin ümumi istəyi" adı altında pərdələndi. (4, s. 205)

Beləliklə Əli bəy Hüseynzadənin Azərbaycan ədəbiyyatında rolunu ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, o, Azərbaycan ədəbiyyatı və ümumiyyətlə, milli ideologiyanın inkişafında mühüm rol oynamış çoxşaxəli bir ziyalıdır. O, həm yazıçı, şair, publisist, həm də filosof, rəssam və ictimai xadim kimi tanınır. Əsasən XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş və Azərbaycan milli oyanış hərəkatının ideoloqlarından biri hesab olunur.

Əli bəy Hüseynzadə milli romantizmin təməlçilərindən biri idi. Əli bəy Hüseynzadə romantik ədəbiyyatın inkişafında önəmli rol oynamışdır. Onun yazıları və ədəbi fəaliyyəti milli kimlik, türkcülük, islamçılıq və çağdaşlaşma ideyaları ilə zəngindir.

"Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" ideyasının müəllifi idi. Bu konsepsiya yalnız siyasi deyil, həm də ədəbi və mədəni düşüncənin istiqamətini müəyyənləşdirirdi. Ədəbi əsərlərdə milli özünüdərk və maarifçilik ideyalarının yayılmasına təkan verdi.

Jurnalist idi, publisist fəaliyyəti döstər idi. Əli bəy "Füyuzat" jurnalının əsas redaktoru və ideoloji rəhbərlərindən biri olmuşdur. Bu jurnal vasitəsilə Azərbaycan və ümumtürk dünyası yazarları arasında əlaqələr qurulmuş, çağdaş ədəbi-fəlsəfi fikirlər yayılmışdır.

Ədəbi tənqid və ədəbi estetikaya töhfələri var idi. Əli bəy Hüseynzadə təkcə bədii əsərlər yazmamış, eyni zamanda ədəbiyyatın estetik funksiyası, milliləşməsi və ideoloji rolu haqqında dərin təhlillər aparmışdır.

Yaradıcılığında dil və üslub məsələlərinə geniş yer vermişdir. O, Azərbaycan dilinin sadələşdirilməsi, türkcə ilə yaxınlaşdırılması və ədəbi dilin xalq dili ilə uyğunlaşdırılması məsələlərində mühüm fikirlər irəli sürmüşdür.

Ədəbiyyatda əsasən məqalə, esse və publisistik yazılarla çıxış etmişdir. Şeirləri də var, lakin o, əsasən ideoloji və nəzəri yazıları ilə tanınır. "Füyuzat" məktəbinin əsas ideoloqlarından biri kimi onun yazıları Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir kimi realist və satirik yazarların ideoloji formalaşmasına da təsir etmişdir.

Ədəbiyyat

Dini Araşdırmalar jurnalı. № 1. dekabr 2018

Əli Bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərlər. "Şərq-Qərb" Bakı, 200

Azər Turan. Əli bəy Hüseynzadə, Moskva, "salam Press", 2008

Türkoloji tədqiqatlar (monoqrafik tədqiqatlar toplusu). Bakı, Elm və təhsil, 2015

QLOBALLAŞMA VƏ DİL: MƏDƏNİ KİMLİYİN QORUNMASINDA ANA DİLİNİN ROLU

GLOBALIZATION AND LANGUAGE: THE ROLE OF MOTHER TONGUE IN PRESERVING CULTURAL IDENTITY

Əliyeva Ülkər Yaqub qızı¹

Xülasə

Məqalədə qloballaşma prosesi fonunda mədəni kimliyin qorunmasında ana dilinin rolu şərh olunur. Qloballaşmanın yaratdığı yeni imkanlarla yanaşı, milli dillər üçün yaratdığı təhdidlər diqqətə çatdırılır. Ana dili xalqın tarixi, mənəvi irsi, adət-ənənə və dəyərlər sisteminin daşıyıcısı olduğu üçün, mədəni kimliyin qorunmasında məhz bu dilin saxlanması əsas şərtlərdəndir. Məqalədə dil siyasətinin, təhsil sisteminin, media və ailənin bu prosesi dəstəkləyən mühüm vasitələr olduğu vurğulanır. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin qorunması sahəsində həyata keçirilən siyasət nümunə kimi təqdim olunur. Eyni zamanda, təklif olunur ki, qloballaşmanın milli dəyərlərə təsirini neytrallaşdırmaq üçün strateji yanaşma formalaşdırılsın. Məqalənin məqsədi müasir çağırışlar fonunda ana dilinin funksional və simvolik dəyərinin aktuallığını vurğulamaq, mədəni identikliyin qorunması üçün praktik təkliflər irəli sürməkdir. Ana dilinə olan münasibət bir millətin öz varlığına olan münasibətidir. Bu baxımdan məqalədə həm nəzəri, həm də praktiki yanaşmalar təhlil olunur.

Açar sözlər: Qloballaşma, ana dili, mədəni kimlik, milli dəyərlər, dil siyasəti, Linqvistik müxtəliflik və qlobal ingilis dili

Abstract

This article analyzes the role of the mother tongue in preserving cultural identity in the context of globalization. Alongside the opportunities created by globalization, it also poses serious threats to national languages. The mother tongue is not only a communication tool but also a bearer of a nation's historical memory, moral values, and cultural heritage. Therefore, its preservation is crucial for maintaining cultural identity. The article emphasizes the importance of state language policies, educational systems, the media, and family in supporting the vitality of native languages. The Azerbaijani case is presented as an example of a systematic approach to mother tongue protection. It is suggested that a strategic framework should be developed to neutralize the influence of globalization on national values. The article aims to highlight the symbolic and functional significance of the mother tongue and propose practical measures to safeguard cultural identity in a globalizing world. The way a nation treats its language reflects the way it treats its cultural essence.

Keywords: Globalization, mother tongue, cultural identity, national values, language policy, Linguistic diversity and global English

Giriş

Qloballaşma müasir cəmiyyətin ayrılmaz və dinamik bir hissəsinə çevrilmişdir. İnformasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi və kütləvi informasiya vasitələrinin qlobal miqyasda təsir gücünün artması nəticəsində dillərarası ünsiyyət xeyli intensivləşmişdir. İnsanlar dünyanın istənilən nöqtəsində baş verən hadisələrdən dərhal xəbər tutmaq, fərqli mədəniyyətlər və dillərlə təmasda olmaq imkanı əldə etmişlər.

¹ Azərbaycan, Mingəçevir Turizm Kolleci, ulkar.ali87@gmail.com Orcid ID: 0000-0002-0251-3972, +994705625219

Lakin bu sürətli qloballaşma prosesi milli dillər üçün həm yeni imkanlar, həm də ciddi təhdidlər yaratmışdır. Qloballaşma iqtisadiyyat və texnologiya sahələrində aparıcı qüvvə olmaqla yanaşı, dəyərlər sistemində, mədəni normalarda və sosial münasibətlərdə də əsaslı dəyişikliklərə yol açır. Bu dəyişikliklər, ilk növbədə, dilə, onun funksiyalarına və qorunmasına təsir göstərir.

Dillərin qarşılıqlı təsiri və qlobal kommunikasiya şəbəkələrinin inkişafı bəzi dillərin üstünlük qazanmasına, digərlərinin isə zəifləməsinə səbəb olur. Bu, milli dillərin itirilməsi, dil müxtəlifliyinin azalması və bəzən dil itkisi ilə nəticələnə bilər. Əksər hallarda, qloballaşmanın yaratdığı təzyiq fonunda gənc nəsillər beynəlxalq dillərə (xüsusilə ingilis dilinə) üstünlük verərək öz ana dillərini unuda və ya ikinci plana atırlar.

Eyni zamanda, qloballaşma yeni imkanlar da yaradır. Müasir texnologiyalar vasitəsilə milli dillərin qorunması, tədrisi və yayılması üçün geniş platformalar formalaşır. Elektron kitablar, onlayn tədris resursları, sosial media və digər rəqəmsal vasitələr milli dillərin inkişafına və qlobal aləmdə tanınmasına şərait yaradır.

Beləliklə, qloballaşma dili yalnız iqtisadi və texnoloji transformasiyalar çərçivəsində deyil, həm də mədəniyyətlərarası dialoq və identitet məsələləri kontekstində araşdırmağı zəruri edir. Qloballaşmanın dilə təsiri çoxşaxəli və mürəkkəbdir; onun həm müsbət, həm də mənfi tərəflərini tarazlı şəkildə qiymətləndirmək, milli dillərin qorunması və inkişafı üçün strategiyalar hazırlamaq aktualdır. Ana dilinin mədəni kimlikdəki funksiyası Ana dili xalqın tarixi, mənəvi dəyərləri, əfsanələri, folkloru, adət-ənənələri, mədəni kodlarını daşıyır. Mədəni kimlik də məhz bu kodlar üzərində qurulur. Hər bir xalqın öz düşüncə tərzini, dünyaqavrayışını formalaşdıran ana dili olur. Bu baxımdan ana dilindən uzaqlaşma, mədəni kimliyin itirilməsinə gətirib çıxarır. İnsan ana dilində düşünür, hiss edir və özünü ifadə edir. Bu, onun sosial və mədəni inteqrasiyasının əsasını təşkil edir. Lakin bu sürətli qloballaşma prosesi milli dillər üçün həm yeni imkanlar, həm də ciddi təhdidlər yaratmışdır. Xüsusilə, ingilis dili bu prosesdə qlobal "lingua franca" kimi mövqe qazanaraq, bir çox sahələrdə – elm, texnologiya, təhsil və biznesdə üstünlük təşkil edir. Belə bir situasiyada digər dillərin, o cümlədən ana dillərinin kommunikativ və simvolik funksiyaları zəifləyərək bilər.

Qloballaşma və dil siyasəti

Qloballaşma prosesi çərçivəsində dominant dillərin, xüsusilə ingilis dilinin qlobal hegemonluğu daha da güclənmişdir. Bu tendensiya bir çox regional və milli dillərin sosial və rəsmi istifadə sahələrinin daralmasına, nəticədə isə bəzi dillərin tamamilə itirilməsinə səbəb olur. Bu, yalnız dil itkisi deyil, həm də həmin dillərlə bağlı zəngin mədəni irsin və biliklərin itirilməsi deməkdir. UNESCO-nun apardığı araşdırmalara görə, dünyada hər iki həftədə bir dil yer üzündən silinir UNESCO-nun apardığı araşdırmalara görə, dünyada hər iki həftədə bir dil yer üzündən silinir...

İngilis dili qlobal status qazansa da, bu onun alternativsiz və ya yeganə kommunikasiya vasitəsi olduğu anlamına gəlmir. Effektiv dil siyasətləri həm beynəlxalq dillərlə yanaşı, milli dillərin də yaşaması üçün mühit formalaşdırmalıdır. Belə siyasətlər milli dilləri qloballaşma kontekstində sıradan çıxarmaq əvəzinə, onları beynəlxalq dillərlə yanaşı mövcud olan mədəni resurs kimi inkişaf etdirməyə yönəlməlidir. və bu sürətlə davam edərsə, gələcək onilliklərdə minlərlə dilin yox olması təhlükəsi ilə üzləşəcəyik.

Belə bir vəziyyətdə dil siyasətləri milli dillərin qorunması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm alət rolunu oynayır. Effektiv dil siyasəti ana dilinin məktəbdə tədrisini təmin etməklə yanaşı, ictimai məkanda geniş istifadəsini təşviq etməli, mətbuat, televiziya, kitab nəşriyyatı və digər kütləvi informasiya vasitələrində ana dilinin yerini gücləndirməlidir. Ana dilinin funksionallığının artırılması onun yaşayış sahəsini genişləndirir və cəmiyyətin bütün təbəqələrində dilə bağlılığın artmasına səbəb olur.

Dövlətin dil siyasəti yalnız qanunvericilik aktlarının qəbulundan ibarət olmamalıdır. Dilin qorunması və inkişafı üçün sosial təşəbbüslərin dəstəklənməsi, yerli icmaların, mədəni təşkilatların fəaliyyətlərinin təşviqi və ailə institutunun bu prosesdə fəal iştirakının təmin edilməsi çox vacibdir. Ailə dil mühitinin qorunması, uşaqlarda ana dilinin mənimsənilməsinin erkən mərhələdən təmin edilməsi dilin gələcək nəsillərə ötürülməsində əsas amillərdən biridir. Eyni zamanda, ictimaiyyətin dilin qorunması və inkişafı məsələsində maarifləndirilməsi, dil hüquqları haqqında biliklərin artırılması da uzunmüddətli nəticələrə gətirib çıxarır.

Bundan əlavə, dövlət səviyyəsində çoxdilli siyasətlərin tətbiqi, regional dillərin və azlıq dillərinin qorunması üçün xüsusi proqramların hazırlanması qloballaşmanın neqativ təsirlərinin yumşaldılması baxımından önəmlidir. Rəqəmsal texnologiyaların və yeni kommunikasiya vasitələrinin bu dillərin inkişafı və yayılması üçün imkan kimi istifadə edilməsi isə həm yerli, həm də qlobal səviyyədə dil müxtəlifliyinin qorunmasına xidmət edir.

Nəticə olaraq, dominant dillərin təsiri fonunda milli dillərin yaşaması üçün həm hüquqi, həm sosial, həm də mədəni səviyyədə kompleks tədbirlər görülməlidir. Ana dilinin qorunması sadəcə dilçilik məsələsi deyil, həm də milli kimliyin, mədəniyyətin və tarixi yaddaşın qorunması deməkdir. Bu məqsədlə, dövlətlər və cəmiyyətlər arasında dialoq və əməkdaşlıq gücləndirilməli, dil siyasətləri qloballaşmanın çağırışlarına uyğun olaraq daim təkmilləşdirilməlidir.

İngilis dili və ana dili arasında tarazlığın qorunması

Qloballaşan dünyada ingilis dilinin daşdığı funksional üstünlüklər inkar edilə bilməz. Bu dil beynəlxalq əlaqələr, akademik tədqiqatlar və texnoloji mühitdə universal kommunikasiya vasitəsinə çevrilmişdir. Lakin bu üstünlük, milli dillərin əhəmiyyətini azaltmamalıdır. Əksinə, təhsil sistemlərində paralel dil modellərinin tətbiqi – yəni həm ana dilinin dərin tədrisi, həm də ingilis dili bacarıqlarının inkişafı – dil balansını qorumağın əsas yollarından biridir.

Bu baxımdan, bilingval (iki dilli) və multilingval (çoxdilli) yanaşmalar getdikcə daha çox aktuallaşır. Gənc nəsil ingilis dilində informasiya əldə edərkən, öz ana dilində düşünməyi, öz mədəniyyətini anlamağı və ifadə etməyi bacarmalıdır. Əks halda, yalnız dil itkisi deyil, həm də mədəni yaddaşın və milli identikliyin itirilməsi riski meydana çıxır.

Azərbaycan nümunəsi

Azərbaycanda ana dilinin qorunması istiqamətində bir sıra sistemli addımlar atılıb. Konstitusiyada Azərbaycan dili dövlət dili kimi tanınır, ali və orta məktəblərdə dilin tədrisi sistemli qaydada aparılır. Televiziya, radio və internet məkanında ana dilinin istifadəsinin stimullaşdırılması üçün normativ-hücumlayıcı bazalar yaradılmışdır. Eyni zamanda, Azərbaycan dilinin inkişafı ilə bağlı dövlət proqramları reallaşdırılır, ali məktəblərdə filoloji tədqiqatlar və dilçilik layihələri dəstəklənir. Bu siyasət yalnız mədəni kimliyin deyil, eyni zamanda ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin də təminatıdır.

Nəticə

Qloballaşma mədəni çoxtərəfliliyin və universal dəyərlərin qlobal səviyyədə yayılmasına təkan versə də, milli dəyərlərin və mədəni kimliyin qorunması məsələsi hələ də öz aktuallığını qoruyur. Mədəniyyətlərin və dəyərlərin bir-biri ilə qarşılıqlı təsiri, zənginləşməsi müsbət hal olsa da, milli kimliyin əsas təməli olan ana dilinin itirilməsi ciddi risklər yaradır. Ana dili yalnız bir ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli mədəniyyətin, tarixin və kimliyin daşıyıcısıdır. O, bir xalqın düşüncə tərzini, dünyagörüşünü və ənənələrini özündə əks etdirən canlı bir varlıqdır.

Bu səbəbdən, qloballaşmanın çağırışlarına cavab olaraq ana dilinin qorunması üçün təhsil, ailə, media və dövlət siyasəti kimi əsas sahələrdə paralel və sistemli tədbirlər həyata keçirilməlidir. Təhsil sistemində ana dilinin yüksək səviyyədə öyrədilməsi və tədris proqramlarının milli dəyərlərə uyğunlaşdırılması, uşaqlarda dilə bağlılıq və milli mənsubiyyət hissinin formalaşması üçün vacibdir. Ailə mühiti isə dilin erkən yaşlardan ötürülməsi və gündəlik həyatın təməl hissəsi kimi yaşadılması üçün əsas platformadır.

Eyni zamanda, media və kütləvi informasiya vasitələri ana dilinin müasir tələblərə uyğun istifadəsini təmin etməli, milli ədəbiyyatın, mədəniyyətin və incəsənətin geniş auditoriyaya çatdırılmasında fəal rol oynamalıdır. Dövlət siyasəti isə qanunvericilik, dil siyasəti və sosial təşəbbüslərin təşkili baxımından ana dilinin qorunmasına sistemli dəstək verməlidir.

Ana dilinin qorunması və inkişafı, eyni zamanda milli varlığın, mədəniyyətin və tarixi yaddaşın yaşadılması deməkdir. Gələcək nəsillərin öz milli mənsubiyyətini qorumaları və milli dəyərlərə bağlı olmaları üçün ana dilinə sahib çıxmaq strateji prioritet olaraq qalmalıdır. Bunun üçün maarifləndirmə tədbirləri, uşaq ədəbiyyatının təşviqi, dilin gündəlik həyatın bütün sahələrində, o cümlədən rəsmi, sosial və mədəni mühitdə fəal istifadəsi təmin edilməlidir.

Beləliklə, ana dilinin qorunması mədəniyyətlərarası dialoqun zənginləşməsinə, millətlərarası anlayış və hörmətin artmasına xidmət edir və qloballaşmanın həm universal, həm də milli dəyərlər arasında balanslı inkişafına zəmin yaradır. Beləliklə, ana dilinin qorunması mədəniyyətlərarası dialoqun zənginləşməsinə, millətlərarası anlayış və hörmətin artmasına xidmət edir...

İngilis dilindən istifadə etməklə qlobal arenada mövqe tutmaq mümkündür, lakin bu, milli dillərin və mədəniyyətlərin əhəmiyyətini kölgədə qoymamalıdır. Hər bir xalqın beynəlxalqlaşma prosesində uğur qazanması üçün öz dilinə və kimliyinə sahib çıxması zəruridir.

Ədəbiyyat

- Fishman, J.A. (1999). *Handbook of Language and Ethnic Identity*. Oxford University Press.
– Ana dilinin etnik və mədəni kimliklə əlaqəsi barədə.
- Crystal, D. (2000). *Language Death*. Cambridge University Press.
– Qloballaşma fonunda dil itkiləri.
- Phillipson, R. (1992). *Linguistic Imperialism*. Oxford University Press.
– İngilis dilinin qlobal hegemoniyası və dil siyasətləri.
- Skutnabb-Kangas, T. (2000). *Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights?* Lawrence Erlbaum.
– Ana dili hüquqları və təhsil siyasəti.
- UNESCO (2021). *Atlas of the World's Languages in Danger*.
– Dünyada dil itkilərinin statistikasi.
- Əliyeva, G. (2020). Qloballaşma dövründə milli kimlik və ana dilinin qorunması. *Humanitar və Sosial Elmlər Jurnalı*, №3, s. 44–49.
- Məmmədov, E. (2022). Ana dilinin funksional gücü və milli ideologiyada rolu. *Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Əsərləri*, №1, s. 60–66.

MULTIKULTURAL TOPLUMLARDA DİL VƏ KİMLİK: SOSIOLİNGVİSTİK YANAŞMA

LANGUAGE AND IDENTITY IN MULTICULTURAL SOCIETIES: A SOCIOLINGUISTIC APPROACH

Göyüşova Xanım Nizami qızı¹

Xülasə

Multikultural toplumlarda dil və kimlik məsələləri sosial integrasiya, mədəni müxtəlifliyin qorunması və ictimai sabitliyin təmin edilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Dil, təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi yox, həm də fərdi və kollektiv identitetlərin qurulması və davam etdirilməsi funksiyasını daşıyan mədəniyyətin əsas daşıyıcısıdır. Sosiolingvistik yanaşma bu münasibətlərin sistemli şəkildə öyrənilməsinə imkan verir və dilin sosial, siyasi və mədəni kontekstdə necə fəaliyyət göstərdiyini təhlil edir. Bu məqalədə multikultural cəmiyyətlərdə dilin kimlik quruculuğundakı rolu, sosial funksiyaları və dil siyasətlərinin ictimai münasibətlərə təsiri geniş şəkildə müzakirə edilir. Məqalədə xüsusi olaraq dil azlıqlarının hüquqlarının qorunması, dil müxtəlifliyinin təşviqi və dilə bağlı diskriminasiyanın qarşısının alınması məsələləri vurğulanır. Belə ki, inklüziv və balanslaşdırılmış dil siyasətləri multikultural toplumlarda həm fərdlərin öz kimliklərini ifadə etməsinə şərait yaradır, həm də sosial həmrəylik və qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirir. Tədqiqatlar göstərir ki, dil siyasətində sosial ədalət və çoxdillilik prinsiplərinin tətbiqi cəmiyyətin uzunmüddətli dayanıqlı inkişafı və mədəni zənginliyinin qorunması üçün zəruridir. Nəticədə, multikultural cəmiyyətlərdə dil və kimlik məsələlərinə dair kompleks və çoxölçülü yanaşmanın tətbiqi dövlət və cəmiyyət arasında qarşılıqlı etimadın və harmoniya mühitinin yaranmasına xidmət edir.

Açar sözlər: multikultural toplum, dil və kimlik, sosiolingvistika, dil siyasəti, sosial integrasiya

Abstract

Language and identity issues in multicultural societies are of paramount importance for social integration, the preservation of cultural diversity, and the maintenance of social stability. Language serves not only as a medium of communication but also as a fundamental carrier of culture, playing a critical role in the construction and perpetuation of both individual and collective identities. The sociolinguistic approach provides a systematic framework for studying these relationships and analyzing how language functions within social, political, and cultural contexts. This article extensively examines the role of language in identity formation in multicultural communities, its social functions, and the impact of language policies on societal relations. Particular emphasis is placed on protecting the rights of linguistic minorities, promoting linguistic diversity, and combating language-based discrimination. Inclusive and balanced language policies enable individuals to express their identities freely while fostering social cohesion and mutual understanding. Research indicates that implementing principles of social justice and multilingualism in language policy is essential for the sustainable development and cultural richness of societies. Consequently, a complex and multidimensional approach to language and

¹ Azərbaycan, Mingəçevir Turizm Kolleci, goyusovaxanim@gmail.com, ORCID 0009-0000-6296-4911, +994559824191

identity issues in multicultural societies fosters mutual trust between the state and society and contributes to the creation of a harmonious social environment.

Keywords: multicultural society, language and identity, sociolinguistics, language policy, social integration

Giriş

Multikultural Toplum və Dil

Multikultural toplumlar müasir qloballaşan dünyamızın sosial strukturunda önəmli yer tutan və müxtəlif etnik, mədəni və dil qruplarının birgə yaşadığı kompleks sistemlərdir. Qloballaşma, artan miqrasiya hərəkətləri və sürətli sosial dəyişikliklər müxtəlif etnik və dil qruplarının qarşılıqlı əlaqəsini və uzlaşmasını tələb edir, bu da multikultural toplumların mövcudluğunu və inkişafını zəruri edir. Belə cəmiyyətlərdə dil sadəcə ünsiyyət aləti kimi qalmayıb, həm fərdi, həm də kollektiv kimliklərin əsas və güclü daşıyıcısına çevrilir. Dil vasitəsilə insanlar öz mədəniyyətlərini, mənsubiyyətlərini və sosial statuslarını ifadə edir, qoruyur və ötürürlər. Sosiolinqvistika isə dil ilə cəmiyyət arasında qarşılıqlı təsirləri və əlaqələri tədqiq edən elm sahəsi kimi, multikultural toplumlarda dilin kimlik quruculuğundakı müxtəlif aspektlərini sisteməlik şəkildə araşdırır. Bu elmi yanaşma çərçivəsində dilin sosial funksiyaları, dil siyasətləri və onların multikultural mühitdə sosial inteqrasiya, etnik harmoniya və mədəni müxtəlifliyin qorunmasındakı rolu dərinliklə təhlil olunur. Məqalənin əsas məqsədi multikultural toplumlarda dil və kimlik arasındakı mürəkkəb münasibətləri sosiolinqvistik prizmdən araşdırmaq, həmçinin dil siyasətlərinin sosial birləşmə və mədəni zənginliyin qorunmasındakı funksional əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdir.

Dil və Kimlik Münasibətləri

Dil, insanın özünü ifadə etməsi və mənsub olduğu sosial qrupun kimlik və dəyərlərini qoruyub saxlaması üçün ən fundamental vasitə kimi çıxış edir. Sosiolinqvistik tədqiqatlar göstərir ki, dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də fərdi və kollektiv identitetin qurulması və davam etdirilməsində həlledici rol oynayan mədəni və sosial konstruktur. Multikultural toplumlarda müxtəlif dillər fərqli etnik qrupların mədəni irsini, adət-ənənələrini və dünya görüşlərini nəsildən-nəslə ötürmək üçün əsas platforma kimi xidmət edir. Eyni zamanda, dil sosial güc münasibətlərində mühüm vasitə ola bilər; bəzən bir dilin üstünlük qazanması digər dillərin marginalizasiyası və ya hətta itirilməsinə səbəb olur. Bu kontekstdə dil siyasətləri və sosial mühit dil kimliyinin qorunması və inkişafı üçün inklüziv, ədalətli və çoxdilli yanaşmaları təmin etməlidir. Belə yanaşmalar yalnız fərdi və kollektiv kimliklərin saxlanması deyil, həm də sosial inteqrasiyanın və etnik harmoniyanın möhkəmləndirilməsini dəstəkləyir. Dilin bu cür çoxfunksiyalı rolu multikultural toplumlarda sosial və siyasi çərçivələrin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli yer tutur.

Sosiolinqvistik Yanaşma və Dil Siyasəti

Sosiolinqvistika elm sahəsi kimi dilin sosial funksiyalarını, dil və güc münasibətlərini, eləcə də dil siyasətlərinin cəmiyyətə təsirini sistemli şəkildə araşdırır. Bu tədqiqatlar göstərir ki, dil təkcə ünsiyyət vasitəsi olmaqla qalmır, həm də sosial nizamın və siyasi münasibətlərin qurulmasında mühüm rol oynayır. Multikultural toplumlarda dil siyasəti yalnız dil

azlıqlarının hüquqlarının müdafiəsi ilə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda sosial integrasiyanın və etnik harmoniyanın təşviqində fəal rol oynamalıdır. Effektiv və inklüziv dil siyasəti çoxdilliliyin təşviqi ilə yanaşı, mədəni müxtəlifliyin qorunmasını da təmin edir və bununla cəmiyyətin mədəni zənginliyinin davamlılığını təmin edir. Bu siyasətlərin həyata keçirilməsi çərçivəsində təhsil sistemində ana dili tədrisi proqramlarının təşkili, dövlət dili və digər dillərin istifadəsi, çoxdilli kommunikasiya vasitələrinin inkişafı və dil hüquqlarının hüquqi əsaslarla qorunması kimi tədbirlər vacib yer tutur. Bundan əlavə, ictimaiyyət arasında dilin rolu, dil hüquqları və çoxdillilik mövzularında maarifləndirmənin artırılması sosial harmoniya, qarşılıqlı hörmət və milli birliyin gücləndirilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır. Beləliklə, sosiolinqvistik yanaşma çərçivəsində hazırlanmış dil siyasətləri multikultural toplumların davamlı inkişafı və sosial barış üçün əsas şərtlərdən biridir.

Nəticə

Multikultural toplumlarda dil və kimlik məsələləri çoxşaxəli və mürəkkəb xarakter daşıyır, çünki onlar həm fərdi, həm də kollektiv identitetin formalaşması və ifadəsində həlledici rol oynayır. Dil, cəmiyyətin mədəni zənginliyinin və mədəni irsinin əsas daşıyıcısı kimi çıxış edir və bu zənginliyin qorunması multikultural mühitlərdə sosial sabilliyin və qarşılıqlı hörmətin təminatı üçün vacibdir. Bu baxımdan, multikultural toplumlarda tətbiq olunan dil siyasətləri inklüziv, ədalətli və çoxdilli yanaşmalar əsasında formalaşdırılmalı, müxtəlif dil və kimlik qruplarının hüquqlarını və mədəni ifadə azadlıqlarını tam şəkildə təmin etməlidir. Bu cür siyasətlər cəmiyyətin sosial həmrəyliyinə möhkəmləndirilməsi, mədəni müxtəlifliyin saxlanması və ictimai dialoqun inkişafı üçün zəruri hesab olunur. Eyni zamanda, gələcək tədqiqatlarda multikultural toplumlarda dilin sosial dinamikalarının, xüsusilə yeni nəsil dillərin (rəqəmsal və qloballaşmanın təsiri ilə ortaya çıxan dillərin) istifadəsi və inkişafı məsələlərinin daha dərinlən araşdırılması vacibdir. Belə tədqiqatlar, müasir dövrdə dilin dəyişən funksiyalarını və sosial təsirlərini anlamağa kömək edərək, multikultural toplumların dayanıqlı inkişaf strategiyalarının hazırlanmasına töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

- Fishman, J. A. (2001). *Can Threatened Languages be Saved? Reversing Language Shift, Revisited: A 21st Century Perspective*. Multilingual Matters.
— Dilin qorunması, dil azlıqları və dil siyasəti mövzularında klassik əsərdir.
- Gal, S. (2006). *Multiplicity and Controversy: Language and Identity in Multicultural Societies*. Social Anthropology, 14(1), 55–70.
— Multikultural cəmiyyətlərdə dil və kimlik məsələlərinin sosial-antropoloji aspektləri.
- Woolard, K. A. (1998). *Language Ideology as a Field of Inquiry*. In B. Schieffelin, K. Woolard, & P. Kroskrity (Eds.), *Language Ideologies: Practice and Theory* (pp. 3–47). Oxford University Press.
— Dil ideologiyaları və onların sosial funksiyaları haqqında fundamental tədqiqat.
- Edwards, J. (2010). *Language and Identity: An Introduction*. Cambridge University Press.
— Dilin fərdi və kollektiv identitetlə bağlı funksiyalarının geniş izahı.
- May, S. (2012). *Language and Minority Rights: Ethnicity, Nationalism and the Politics of Language*. Routledge.
— Dil siyasəti, dil azlıqları və insan hüquqları kontekstində müasir perspektiv.
- Blommaert, J. (2010). *The Sociolinguistics of Globalization*. Cambridge University Press.
— Qloballaşma şəraitində dilin sosial dinamikaları və multikulturalizm.
- Heller, M. (2007). *Bilingualism: A Social Approach*. Palgrave Macmillan.
— Çoxdillilik və dil siyasətləri mövzusunda aktual yanaşma.
- Spolsky, B. (2004). *Language Policy*. Cambridge University Press.
— Dil siyasətinin konseptual əsasları və tətbiqi.

AZƏRBAYCAN TARİXİ NUMİZMATİK MATERIALLAR ƏSASINDA HISTORY OF AZERBAIJAN BASED ON NUMISMATIC MATERIALS

MUXTAROVA Sevinc¹

Özet

Para yalnızca bir dolaşım aracı, bir alım satım aracı değil, aynı zamanda eşsiz bir tarihtir. Milletler ve devletler ortaya çıkmış, bazı milletler tarih sahnesinden silinmiş, daha güçlü olanlar ise varlığını sürdürmüştür. Devletlerin doğuş ve yok oluş süreci, milletlerin doğuş ve yok oluş sürecinden daha hızlıdır. Bu bağlamda, madeni paraların tarihini inceleyen nümizmatik bilimi büyük önem taşımaktadır. Parasal dolaşım aracı ve tüm mal ve hizmetlerin değerinin bir ölçüsü olan madeni paralar, şüphesiz en önemli ekonomik faktördür. Ancak aynı zamanda siyasi ve ideolojik bir unsur olarak da çok değerli bir üründür. Modern kitle iletişim araçlarının olmadığı dönemlerde, madeni paralar hızla dolaşıma girmiş ve devletlerin ekonomik, askeri, dini reformlar, kültürel, ticari ve diplomatik ilişkiler alanlarındaki iç ve dış politikalarının en iyi propaganda aracı olarak hizmet etmiştir. Azerbaycan topraklarında bulunan nümizmatik eserlere bakıldığında, ülke halkının madeni paralarla tanışması Büyük İskender'in Gündoğan Seferi ve Yunan-Makedonya İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra olmuştur. Azerbaycan devlet tarihinin tarihi çok eski zamanlara dayanmaktadır. Azerbaycan'ın kadim devlet yapısını kanıtlayan unsurlardan biri de, topraklarında bulunan Arnavutluk (Kafkas Arnavutluk) ve Atropatena eyaletlerinde basılan yerel sikkelerin keşfidir. Azerbaycan topraklarında bulunan ilk sikkeler Büyük İskender dönemine aittir. MÖ 3. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, uluslararası ticarete atılan Arnavutlar ve Atropatenalar, iç pazarın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla İskender'in getirdiği sikkelere benzer sikkeler basmaya başlamışlardır. Böylece, Azerbaycan topraklarında yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında keşfedilen çeşitli dönemlere ait sikke örnekleri, bugün tarihi mirasımız olarak korunmaktadır. Anahtar kelimeler: Azerbaycan, tarih, nümizmatik, devlet, para

Abstract

Besides being a medium of circulation, money is also a unique history. Peoples and states were created, some peoples were erased from the scene of history, and stronger ones live on. Compared to nations, the process of emergence and destruction of states is faster. In this sense, the science of numismatics, which studies the history of coins, is of great importance. Coin is undoubtedly the most important economic factor as a means of monetary circulation and a measure of the value of all goods and services. However, it is also a very valuable product as a political-ideological factor. In today's times without mass media, the coin circulated quickly and served as the best propagandist of states' domestic and foreign policies in the fields of economic, military, religious reforms, cultural, commercial and diplomatic relations. According to the numismatic artefacts found in the territory of Azerbaijan, the people of the country got acquainted with coins after the Gundogan campaign of Alexander the Great and the establishment of the Greek-Macedonian empire.

¹ Məhəmməd Füzuli ad.Əlyazmalar İnstitutu,Elmi işçi, orcid: 0000-0001-7500-475x, seva_mukhtarova@mail.ru
Tel: 055-423-30-60

The history of Azerbaijani statehood dates back to ancient times. One of the factors proving the ancient Azerbaijani statehood is the discovery of local coins minted in the states of Albania (Caucasian Albania) and Atropatena, which existed on its territory. The first coins found on the territory of Azerbaijan date back to the time of Alexander the Great. Already from the second half of the 3rd century BC, the Albanians and Atropatenas, who had joined international trade, began to mint coins similar to those introduced by Alexander in order to meet the needs of the domestic market.

Thus, money samples from different periods discovered during archaeological searches in the territory of Azerbaijan are preserved today as our historical heritage.

Keywords: Azerbaijan, history, numismatics, state, money

Giriş

Pul dövriyyə, alqı-satqı vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də özünəməxsus bir tarixdir. Xalqlar, dövlətlər yaranıb, bəzi xalqlar tarix səhnəsindən silinib, daha güclüləri isə yaşayır. Xalqlarla müqayisədə dövlətlərin yaranıb yox olması prosesi daha sürətlidir. Bu mənada sikkənin tarixini öyrənən numizmatika elminin əhəmiyyəti böyükdür.

Bütün dövrlərin ən vacib problemi olan pul və onunla əlaqədar olan prosesləri, o, cümlədən sikkə zərbi, pul sistemləri, dəyəri metodoloji ölçüləri, mübadilə vahidi kimi bazar münasibətlərində yeri və digər çox vacib iqtisadi məsələləri öyrənən elm numizmatika və ya sikkəşünaslıq adlanır. Dünya alimlərinin araşdırmalarına görə numizmatika sözünə ilk öncə Qədim Romanın yazılı mənbələrində rast gəlinmişdir. Sözün kökü olan “numizma” latın dilindən yunan dilinə keçərək, müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq “maneta” kimi tərcümə olunmuşdur. Sözün hərfi tərcüməsi “nomos” sözündən götürülərək “təyin edirəm”, “qanuniləşdirirəm” kimi tərcümə olunur. Romada pul sözü qədim zamanlarda “Yuno Moneta” kimi işlədilir və Yunonaya gözəl bir məbəddə ucaldılır və üzərində latın dilində abidənin Yunona Monetanın şərəfinə tikdirdiklərini bildirən kitabə həkk edirlər. Bununla əlaqədar başqa bir əfsanədə “moneta” sözünün meydana gəlməsinin səbəbi belə göstərilir. “Yunonanın bir Allah kimi cürbəcür adları və epitetləri olmuşdur. Amma bunların hamısının əsasında “öyrədən” “xəbərdarlıq edən” mənası dururdu.

Digər bir əfsanədə Romanın Pirr və Tarrendinallılarla müharibəsi zamanı pul ehtiyacının yaranması ilə əlaqədar Yunonadan xahiş edirlər ki, onlara məsləhət versin. Yunona onlara xəbərdarlıq edib deyir ki, əgər Romalılar heç vaxt pulsuz qalmaq istəməzlərsə, həmişə müharibələri ədalətlə aparmalıdırlar. Romalılar məsləhəti qəbul edir və zaman-zaman sınaqdan keçirirlər. Bu səbəbdən də xüsusi qanun qəbul edirlər. Qanuna görə pullar Yunonanın şərəfinə tikilən məbəddə zərb olunmalıdır. Lakin bir müddət keçdikdən sonra onun yeni adı “moneta” sözü ayrılaraq, xüsusi eyni adlı allahın adına keçdi.

Bununlada Qədim Roma mifologiyasında yeni bir allah adı meydana gəldi. Onun təsviri Romada zərb olunan sikkələrdə öz əksini tapmışdır. “Moneta” adlı bu allah ayaqüstə, əlində çəki tərəzisi və ayaqları altında çoxlu metal külçələri olan vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Zaman keçdikcə bu obraz müəyyən dəyişikliyə uğrayır və 3 metalın - qızıl, gümüş, misin göstəricisi şəklində təsvir olunur. Beləliklə, Qədim Romada sikkə və sikkə zərbi işi yalnız Allahlara aid müqəddəs peşələrdən biri hesab olunur. Sonralar Romalılar bir qədər də irəli gedərək sikkələrin hazırlandığı metalları belə allahların adı ilə “müqəddəsləşdirillər”. Beləcə gümüş sikkələrin Allahı müvafiq olaraq “Argentina” hesab edilir.

Sikkələrlə əlaqəli qədim dünyada digər bir əfsanədə mövcuddur. Bu əfsanəyə görə Prometey insanlara yalnız odu qaytarmamış, həm də onlara ev tikməyi, saxsı qablar hazırlamağı, yazını və hesabı, yəni pulları hesablamağı öyrətmişdir.

Elmə bu əfsanəni sübut edə biləcək, bir ədəd sikkə nümunəsi məlumdur. Belə ki, Roma imperatoru Antoninin (138-161-ci illər) hakimiyyəti illərində Romada mis sikkə üzərində Prometey insanı gildən düzəltdiyi məqamda onun başı üzərində Zevsin qızı Minervanın əksi vardır [Pirquliyeva, 2009].

Funksional mahiyyətinə görə və tarixi mənbə kimi sikkə, antik və ortaçağ dövrlərinin dövlətçilik atributları sırasında müstəsna önəm kəsb edir. Sikkə - pul dövriyyəsi vasitəsi və bütün əmtəə və xidmətlərin dəyər ölçüsü kimi, şübhəsiz, ən önəmli iqtisadi amildir. Lakin o, siyasi-ideoloji amil kimi də çox qiymətli məhsuludur. İndiki kütləvi informasiya vasitələrinin olmadığı dövrlərdə sikkə tez bir zaman ərzində tirajlanır və iqtisadi, hərbi, dini islahatlar, mədəni, ticari və diplomatik əlaqələr sahəsində dövlətlərin daxili və xarici siyasətinin ən yaxşı təbliğatçısı kimi xidmət edirdi. Azərbaycan ərazisində tapılmış numizmatik artefaktlara əsasən, ölkənin əhalisi sikkə ilə Makedoniyalı İsgəndərin Gündoğan yürüşündən və Yunan-Makedoniya imperiyasının yaranmasından sonra tanış olmuşdur.

Azərbaycanın dövlətçilik tarixi hələ antik dövrdən başlayır. Antik Azərbaycan dövlətçiliyini sübut edən amillərdən biri onun ərazisində mövcud olmuş Albaniya (Qafqaz Albaniyası) və Atropatena dövlətlərində zərb edilən yerli sikkələrin aşkar edilməsidir.

Tarixi Azərbaycanın - Antik Atropatena və Albaniyanın - ərazisindən mühüm beynəlxalq tranzit ticarəti magistralları (İpək yolu) keçirdi. Bu dövlətlər, təbii sərvətləri, su kommunikasiyaları (Kür, Araz, Xəzər dənizi) və ellinist mədəniyyəti dairəsiylə sıx əlaqələri sayəsində əcnəbi tacirləri cəlb etmiş, onlar isə burada bir çox sikkə və bəzən çox iri sikkə dəfinələri qoyub getmişlər. Belə xəzinələr hal-hazırda Azərbaycanın Qəbələ, Şamaxı, Naxçıvan kimi məşhur sənətkarlıq-ticarət, mədəniyyət mərkəzləri yaxınlığında aşkar edilir və antik dünyanın demək olar ki, bütün dövlətlərinin (Selevkiya, Kappadokiya, Vifiniya, yunan şəhərləri, Pont, Baktriya, Parfiya, Roma Respublikasının) gümüş sikkələrindən ibarətdir. Bu dəfinələrin tərkibində böyük miqdarda aşkar edilmiş Makedoniyalı İsgəndərin və başqa ellinist dövlətlərin gümüş sikkələrinə - draxma və tetradraxmalara təqlidən kəsilmiş gümüş alban sikkələri araşdırılan dövrdə antik Azərbaycan ərazisində daxili əmtəə mübadiləsi, ticarət və əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafına, şübhəsiz, tutarlı bir sübutdur.

Bütün bunlar Azərbaycan ərazisində, məhz Albaniyada, dövlət sikkəsinin zərbini şərtləndirən amillərdir. Bu anonim gümüş sikkələr Albaniyanın paytaxtı Kabalaka (indiki Qəbələ) şəhərində kəsilir və lokal dövriyyədə işlədilir. Antik Atropatenaya gəlincə, burada ilk atropatilərin dövründə sikkə zərbi işində mövcud durum barədə bizim məlumatımız azdır: lakin sonuncu atropatilərdən biri Daranın e.ö. I yüzilin 50-ci illərində Roma sərkərdəsi Qney Pompeylə görüşdə Partianın egidası altında bulunan Atropatenanın müstəqilliyinə nail olaraq, öz adından gümüş draxmalar kəsdirməsinə və yazılı qaynaqlara görə, digər Atropatena çarı Artabazdın (e.ö. 20-1) şərəfinə Roma imperatoru Oktavian Avqustun (e.ö. 17-b.e. 14) gümüş denariy zərb etdirməsini qeyd edə bilirik [Rəcəbli Ə, 2017].

Azərbaycanda sikkə zərbini şərtləndirən amillər:

Azərbaycan ərazisində tapılan ilk pullar Makedoniyalı İsgəndərin (Aleksandrın) dövrünə aiddir. Artıq eramızdan əvvəl III əsrin ikinci yarısından beynəlxalq ticarətə qoşulmuş albanlar və atropatenalılar daxili bazarın ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə İsgəndərin gətirilmə sikkələrinə bənzər pullar zərb etməyə başladılar. Bu və sonrakı dövrlərə aid "AT" və "ATR" monoqramlı (numizmatlar bunu Atropat və ya Atropatena kimi oxuyurlar) gümüş dirhəmlər (draxmalar) Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstan ərazilərində geniş aşkar edilmişdir. Alimlər həmin sikkələrin Qəbələdə, Ərdəbildə və başqa yerlərdə olan zərbxanalarda basıldığını güman edirlər. Eyni zamanda Albaniyada isə Selevkilərin gümüş sikkələrinə bənzədilən pulların tədaviyyəti eramızdan əvvəl II-I əsrlərə təsadüf edilir.

Azərbaycanda pul zərbinə ilk dəfə eradan əvvəl III əsrdə başlandı. Pul dövriyyəsi həm də regionun siyasi vəziyyətini əks etdirirdi. Təsədüfi deyil ki, III-VII əsrlərdə regionda və ona qonşu ölkələrdə köklü sosial-iqtisadi və siyasi proseslər baş verirdi. Bir dövlət meydana gəlir,

sonra onu digəri əvəz edirdi. Onların arasında davamlı qanlı müharibələr baş verirdi. İranda Parfiya dövlətini Sasanilər dövləti əvəz etmişdi. Sasanilər Azərbaycanın şimalına böyük strateji əhəmiyyət verirdi. Bunu o dövrün sikkələri də sübut edir. Çünki Qafqaz Albaniyasında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı III-VII əsr Sasani gümüş pulları aşkar olunmuşdu. Sasani pulunun yeganə nümunəsi 1963-cü ildə Qəbələdə tapılıb. Burada bizim eramızın birinci əsrinə aid Roma və Parfiya sikkələri də aşkar olunub. Sonrakı dövrlərə aid olan Sasani gümüş sikkələrinin də üzərində şahənşahların baş hissəsi əks edilib. Pulların arxa hissəsində isə məbəd təsviri və bir də onun aid olduğu tayfanın dilində yazı olurdu.

Azərbaycan VII əsrdə ərəb istilasına məruz qaldıqdan sonra xilafətin pul dövriyyəsinə qatılır. Ərəblərin işğal siyasətinin erkən dövrlərində pul zərbi əsas yer tutmurdu. Bu fakt onların həyat tərz, şəhər və dövlət mədəniyyətinin atributları ilə tanış olmamaları və həmçinin, hələlik yalnız müharibələrlə məşğul olmaları ilə birbaşa bağlı idi. İşğal etdikləri bütün dövlətlərdə ilk illərdə onlar pul zərbini olduğu kimi saxlayırdılar. Buna sübut olaraq numizmatika elmində qəbul edilən bizans-ərəb, latın-ərəb, sasani-ərəb və digər pulları misal çəkmək olar. Bu cür “loyal” münasibətlər sistemi xilafətdə Əbd-əl-Məlik Mərvanın (686-705) islahatlarına qədər davam etdi. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz “keçid” dövrü pullarına Azərbaycanda rast gəlinməmişdi. Belə ki, VII əsrin ortalarına qədər burada Sasani pulları tam hüquqla dövriyyədə istifadə edilmişdi. Bunu aşkar edilən dəfinələr sübut edir. VII əsrin II yarısından IX əsrin ortalarına qədər əmtəə-pul münasibətlərində həm Sasani, həm də ərəblərin erkən pulları iştirak etmişlər. X əsrin əvvəllərindən etibarən zərb edilən sikkələrdən ibarət dəfinələrin tərkibində artıq Sasanilərin pullarına rast gəlinmir. Nadir hallarda dəfinələrdə bu pulların qırıqları, ehtimal ki, qiymətli metal kimi saxlanılırdı. Beləliklə, 642-ci ildən bütün Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan xilafətin tərkibinə daxil olur. Burada Əməvilərin hakimiyyətinin ilk 20 ilində 10 əmir dövləti xəlifələrin adından idarə edirdilər. VII əsrin sonuna qədər Azərbaycanda Həmədan, Nəhri-Tir, Biram-Kubad, Bix-Kubad, Əl-Susa, Alarşəhr, Dəstimişan, Nihavənd, Herit, Sicistan, Əl-Rey, Zarac, Əl-Bəsrə, Mərv, Bəlx, Kirman, Ərdəşir-Hurra, İstəxra, Darabcerd, Başapur, Arracan, Xorasan, Əl-Şiracan, Tapurestan, Apnueranda və Arranın, Şirvanın zərboxanalarının sikkə məhsulları dövriyyədə istifadə olunmuşlar. Azərbaycanın zərboxanalarında Atra-Atropatena, Naxi-Naxç-Naxçıvan, Qaza-Qazaka, QılQılan, Şiza-Zankan-Zəncan, Kndja-Gəncə və Duin-Dvində II Xosrovun və Əbd-ər-Rəhman adlı ərəb əmirinin adından 682,683, 685-ci illərdə pullar zərb edilmişdi. Çox təəssüf ki, axırncı 3 ədəd pul alman alimi C. Volker tərəfindən çap edilərkən nə onların təsviri, nə də dəqiq topoqrafik məlumatları göstərilmişdi. Bu səbəbdən də biz Azərbaycanda keçid dövrü pulları içərisində ərəb-sasani nominallarının olmaması faktına hələlik üstünlük veririk. Yalnız Əbd-əl Məlik Mərvanın islahatından sonra ərəb pulları zərb edilməyə başlamışdır. İslahat “inqilabçı” xəlif tərəfindən 696-cı ildə həyata keçirilmişdi. Nəticədə iki növ pul nominalı dövlət statusu aldı:

1. Qızıl pullar - dinar (1 misqal şəri çəkisində - yəni 4,25 qr. əyari 87,9%). Yerlərdə, o cümlədən Azərbaycanda belə dinarlar əhali arasında hakimiyyətdə olan əmirin adı ilə adlanırdı: Əl-Xabiriyyə dinarı - yəni Ömər İbn Xabərin dövründəki qızıl pullar və s. Əməvilərin dövründə dinarlar anonim xarakter daşıyırdı, yəni pulların üzərində hökmdarın və zərb yerinin adı göstərilirdi.

2. Gümüş pullar - dirhəm adlanırdı; dəqiq çəkisi 2,985 qram idi. Sasani draxma pul sisteminə əsaslanırdı. Azərbaycanda adı çəkilən pullar 701-ci ildən dövriyyəyə buraxılır. Bu zaman pulların üzərində hökmdarların və zərb yerlərinin adlarının göstərilməməsinin səbəbi İslam dini ilə bağlı idi. Belə ki, dünyada və təbiətdə yaranan hər şey Allahın adı ilə bağlı idi. Bu cür pul zərbi Abbasılardan əl-Mehdinin (775-785) hakimiyyətinə qədər davam etmişdi. Beləliklə, ərəb xilafətinin tarixində pul sistemi qaydaya salınır: qızıl pul - dinar, gümüş pul - dirhəm, mis pullar - fels adlanır.

Abbasilərin dövründə xilafətdə 136 zərboxana fəaliyyət göstərmişdi. Onlardan 12-si Azərbaycanda yeni yaradılan zərboxanalar idi. Bu zaman pul sistemində dəyişikliklər edilməmişdi. Dəyişilən yalnız pulların üzərində olan yazılar və bəzəklər idi. Abbasilərə aid ilk mis

pul - fels xəlifə Əbu Cəfərin (754-775) hakimiyyəti illərində Bərdədə zərb edilmişdi. Xəlifələr tərəfindən Azərbaycana təyin edilmiş əmirilər pul zərbi hüququ əldə edirlər. Bu zaman zərbxanaların sayı yenidən artır. Bu zərbxanalar içərisində “Mədinət-Arran” - yəni Arranın şəhəri - Bərdə zərbxanasının sikkələri öz zənginlikləri ilə daha çox seçilir[Pirquliyeva Q.Ə, 2009] .

IX-XI əsr Azərbaycan feodal dövlətlərinin, o cümlədən Şirvanşahlar-Məzhədilər, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər dövlətlərinin sikkələri, xüsusən də gümüş dirhəmlər nəinki Azərbaycanın daxili bazarının tələbatını ödəyir, hətta Qafqazda Xilafət sikkələri ilə yanaşı bir növ beynəlxalq pul vahidi rolunu da oynayır. XV-XVI əsrlərdə Şirvanşah sikkələri - təngələr bütün Qafqazda ödəniş vasitəsi hesab edilirdi.

Monqolların Azərbaycana işğal yürüşləri ilk vaxtlar, yəni birinci 10-20 il ərzində sosial iqtisadi münasibətlərə ağır zərbə vursa da, zaman keçdikcə yeni yaranan Monqol dövləti gücləndikcə digər qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələri yenidən bərpa olunurdu. Xüsusilə Çinin işğalı ilə Ugedey xanın, Hülakü xanın hakimiyyəti illərində işğal prosesində əldə edilən saysız-hesabsız dövlət xəzinələri əsasən Azərbaycan zərbxanalarına təkrar istehsalat göndərilir və yalnız ondan sonra dövriyyəyə buraxılırdı. Monqol dövlətinin mərkəzindən işğal olunan ərazilərə yeni adda pul nominalları göndərilirdi. Bu artıq insanların yüzilliklərlə öyrəndiyi dinar, dirhəm, fulus deyildi, “bağlı” sözündən götürülən “balış” pul nominalı idi və pul kisəsi mahiyyətini daşıyaraq bütün türk xalqları tərəfindən qəbul edilirdi. Əmir Teymur tərəfindən yaradılan yeni Teymurilər dövlətində gümüş pullar başqa nominallara - təngə və miri adında zərb edilərək 6 və 3 qr. çəki nisbətində idi. Bu pul vahidləri ilk Səfəvilərə qədər dövriyyədə olmuşlar. Hər iki yeni pul vahidlərinin vətəni Orta Asiya idi. Qızıl balış adlı pul vahidi 500 misqal qızıla, gümüş - 500 misqal gümüşə bərabər idi. Sikkə tarixində ilk dəfə məhz bu dövlətdə Xubilay xanın dövründə maliyyə böhranının qarşısını almaq üçün qızıl və gümüş pulların zərbinə müvəqqəti qadağan qoyuldu və hətta qiymətli metalardan olan əşyalar yığılaraq dövlət xəzinəsinə təhvil verildi. Pulları əvəz etmək üçün kağızdan “balış” adlı nominallar dövriyyəyə buraxıldı. Bununla da, Çində yeni pul sistemi yaradıldı. Tezliklə bu pullar Keyxatu xanın hakimiyyəti zamanı Azərbaycanda da buraxıldı. Amma əhalinin kütləvi narazılığına görə 3 aydan artıq belə “çao” adlı pullar dövriyyədə qalmadılar. XIII əsrin sonlarına doğru İranda, Azərbaycanda və bəzi Şərqi ölkələrində əhali, yazılı mənbələrə əsasən yenə də pul nominallarını öz bildikləri kimi, yəni dinar, dirhəm adlandırırdı.

Monqollar Azərbaycanda və işğal etdikləri bütün ərazilərdə müəyyən yeniliklər həyata keçirirlər. Onların pullarının üz və əks tərəfində uyğur əlifbası ilə türk sözləri zərb edilirdi. İslamı qəbul edənə qədər özlərinin sitayiş etdikləri heyvan obrazları, ov səhnələri, pullarda çox nəfis göstərilirdi. Onlar ilk dəfə hökmdarın titulatürasına “kaan” xaqan sözünü daxil etmişlər. Demək olar ki, “ox”, nizə kimi silahlar əsas dövlət atributu kimi bütün pullarda göstərilmişdi. İslamı dövlət səviyyəsində qəbul etdikdən sonra ərəb əlifbası ilə bütün yazılar pullarda zərb edilir. Azərbaycanın qədim zərbxanaları bu zaman öz məhsullarında yeni stildə cürbəcür obrazları sikkə ştempellərinə daxil etmişlər. İslamda qəbul edilməyən, yasaq qoyulan canlılar pul işində öz əksini tapırdı. Bunlar bütöv səhnələr idi. Atlı, ayağı altında cürbəcür heyvanlar; silahlı atlı və qaçan heyvan və s. daha zəngin səhnələr mis fəlsələrin hazırlanmasında istifadə edilmişdi. Monqol dövrünün pullarında əsasən ərəb əlifbası ilə 2 dildən – uyğur və ərəb dilindən istifadə olunur. Uyğur dilində əsasən hökmdarların adı, titulları zərb yeri göstərilirdi. Ərəb dilində dini mətnlər zərb edilirdi. Teymurilərin dövründə həm ərəb, həm də türk sözlərindən sikkə zərbində istifadə edilməyə başlanmışdı. Məsələn “Bizim sözümüz”, “Əmir Teymurun yarlığı” və s. kimi türk kəlmələri ərəb əlifbasında, əsasən süls xətti ilə zərb olunurdu. Numizmatik materialların üzərindəki bu cür türk sözlərindən istifadə artıq ərəb xilafətində türk mədəniyyətinin güclü təsirinin yer alması demək idi [https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_pullar.pdf].

Ölkənin cənubunda isə bir-birinin ardınca turkdilli sülalələr - Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər dövlətləri meydana gəlirdi. Həmin dövlətlər gümüş və qızıl sikkələr kəsirdi.

XVI əsrin əvvəlində Səfəvilər dövlətində buraxılan pullar müəyyən mənada həmin dövlətin iqtisadi gücünə də dəlalət edirdi. Səfəvilər dövlətinin yaranması Azərbaycanın qədim torpaqlarının bir bayraq altında birləşməsi demək idi. Bu gün numizmatika elminə məlum olan ilk Səfəvi sikkəsi I İsmayılın adından 1501-ci ildə zərb edilmişdi. Şah İsmayılın dövründə pul islahatı ilə bağlı iri həcmli, ağır çəkili sikkələr buraxılıb. Bu sikkələr şahın adı ilə İransayağı “Şahi” adlanıb. Məhəmməd Xudabəndənin dövründə Səfəvilərin sikkəsinin çəkisi xeyli dəyişmişdi. Sikkə dövriyyəsinə aid tarixi hadisələr çoxdur. Xətayinin nəvəsi II Şah İsmayıl şialik və sünnilik arasındakı nifaqı aradan qaldırmaq üçün yeni bir sikkə vurdurdu. Şah İsmayıl Xətayi hakimiyyətə gələndən sonra şialik dövlət dini kimi geniş təbliğ olunmağa başlamışdı. II İsmayıl bunu aradan götürmək istəyinə düşdü ki, bütün islam aləmində barışıq yaratsın. Pulların üzərindəki yazını oxuyan təbii ki, şialiyə meyl edirdi. II İsmayılın islahatını Məhəmməd Xudabəndə ləğv etdi, pula yenidən şiə rəmzləri həkk edildi. Sikkə “Məhəmmədi” adlanmağa başladı. Şah Abbas taxta çıxan kimi yeni islahat keçirdi və yeni pullar kəsdi. Bu iri gümüş pullar iki “Məhəmmədi”yə bərabər idi, “Abbasi” adlandı. “Abbas” ərəb sözüdür, amma “i” fars sonluğudur”[<https://medeniyyet.az/page/news/12494/Sikkelerde-yasayan-tariximiz.html?lang=rus> -2009.].

1510-cu ildə Şah İsmayılın özbək Seybani xanın üzərindəki qələbəindən sonra, Xorasan da Səfəvilər sərhədlərinə qatılmış və burada da 12 İmamın və İsmayılın adından sikkələr zərb edilmişdi. Hakimiyyətdə gedən proseslər, yəni Şah İsmayılın işğallarının tam qələbələrinə qədər sikkə zərbi müəyyən fasilələrlə həyata keçirilirdi. Bu səbəbdən də 1511-1516-cı ilə qədərki 5 ildə zərb olunan sikkələr elmə məlum deyildir. Sikkə zərbi işi 1521-ci ildən yenidən bərpa olunur. Beləliklə, Səfəvilərin hakimiyyətə gəlişi ilə Teymurun tətbiq etdiyi təngə və miri adlı sikkələr tam olaraq dövriyyədən çıxır, yerinə yeni hakimiyyətin rəmzi olan şahı, abbası adlı iri nominallar və bir neçə adda xırda pul funksiyasını daşıyan sikkələr dövriyyəyə buraxılır. Sikkələrin çəkisində, ştempellərin formalarında köklü dəyişiklik Şah II İsmayılın hakimiyyəti zamanı baş verir. Bu vaxt verilən xüsusi fərmana görə şiə simvolu və 12 imamın adı əsas dövlət atributu olan sikkələrdən tam olaraq çıxarılır, yalnız Həzrəti Əlinin və onun nəslinin nümayəndələrinin adları zərb olunur. Lakin qısa bir zamanda, yəni 2 ildən sonra Məhəmməd Xudabəndənin Səfəvi taxtına çıxması ilə bu təşviqat xarakterli yeniliklər sikkələrdən yox olur və yeni klassik Səfəvi ənənələrini bərpa edən “Məhəmmədi” və 1 misqal çəkisində olan “Xudabəndi” adlı gümüş nominallar rəsmi olaraq dövriyyəyə buraxılır. Şah I Abbasın hakimiyyəti zamanı konkret olaraq 1594/95-ci ildən etibarən “abbasi” adlı 7,62 qr. çəkiddə sikkələr dövriyyəyə buraxılır[Pirquliyeva Q.Ə, 2009].

Azərbaycanın tarixində XVIII əsrin II yarısı XIX əsrin I rübü numizmatik nöqteyi-nəzərdən çox mürəkkəb, ziddiyyətli bir zamandır. Bu dövr əslində tarixi Azərbaycan torpaqlarının hissə-hissə parçalanması, möhtəşəm Səfəvi imperiyasının sonu, Şərqi Avropanın yeni Rusiya imperiyasının Qafqaza işğallarının başlanıb və sona çatması dövrü idi. Əslində bu dövr numizmatik materialları olmadan yazılı sənədlər vasitəsi ilə araşdırılması mümkün olan bir zamandır. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın son müstəqil pul və pul dövriyyəsinin öyrənilməsi baxımından müəyyən açılması mümkün olmayan məsələlərə aydınlıq gətirə bilər. Beləliklə, göstərilən zamana aid olan dəfinələr və pul nominalları göstərir ki, Nadirin ölümündən sonra da Azərbaycanda ayrı-ayrı pul nominalları dövriyyədə istifadə olunurdu. Belə ki, XVIII əsrin 50-ci illərində son Səfəvilərdən I Süleymanın və III Abbasın gümüş pulları, Nadirin sikkələri, Baburun rupiləri, osmanlıların Təbrizdə, Gəncədə, Tiflisdə və İrəvanda zərb etdikləri onluq və beşlikləri, o cümlədən İranda Azərbaycan hakimiyyətinə can atan ayrı-ayrı yerli hakimlərin İmam Rzanın və Mehdi-əz Zamanın adından zərb olunan anonim pullar dövriyyədə istifadə olunurdu. Sonuncu adını çəkdiyimiz sikkələr yazılı mənbələrdə “imami” pulları adlanırdı. Pul bazarında qarışıqlıq Qubalı Fətəli xanın hakimiyyəti zamanı nisbətən sabitləşdi. Vəziyyət Qacarın hakimiyyəti zamanı daha da yaxşılaşdı. Bu zaman əsasən xanın anonim və az miqdarda Qacarların və Osmanların gümüş sikkələrindən istifadə olunurdu. Bu zaman abbası 200 dinara, şahı - 60 dinara bərabər hesablanırdı. Qarabağın xanlıq dövrü sikkələri bu zaman yerli nominallar içərisində xüsusi yer tutur. Belə ki, bu pullar

“pənahabadı” adlanır, gümüşdən olaraq 5,07 qr. çəkiddə olmuşdur. Azərbaycanın 2500 illik pul işi tarixində ilk dəfə idi ki, sikkələr zərb olunduğu şəhərin adı ilə adlanırdı. Bu sikkələrin sonuncuları 1822-ci ildə zərb olunmuşdu. İkinci əsas fərqli cəhət ondan ibarət idi ki, “pənahabadı”adlı sikkələr öz dəyərindən 2,5 dəfə çox dəyərə malik idi, yəni 400 dinar dəyərində qiymətləndirilirdi. Quba xanlığının sikkə nominalları yalnız XIX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bunlardan 5 ədədi Azərbaycan tarixi muzeyində saxlanılır, abbası olaraq 2,19 qr. çəkiddə idi. Üzərində əlavə işarə “rahi” - yəni işləyə bilən sözü vardır. XIX əsrin II yarısından Azərbaycanın işğalının sona yetməsi ilə buranın bazarları Rusiyanın rubl sisteminə keçmişdi. Əhalinin əlində qalan ayrı-ayrı sikkə nümunələri əsasən geyimlərdə bəzək nümunələri kimi istifadə olunmuşdu. [Pirquliyeva Q.Ə. 2009].

Gülüstan (1913) və Türkmənçay (1928) müqavilələrinə görə Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiyanın tərkibinə keçdikdən sonra xanlıqlara sikkə kəsməyə qadağa qoyuldu. Azərbaycan ümumrusiya pul dövriyyəsinə daxil edildi.

Müvəqqəti Hökumət Qafqaz Canişinliyini ləğv edir və ərazini idarə etmək üçün 1917-ci ilin mart ayında Xüsusi Qafqaz Komitəsini yaradır. 11(24) noyabr 1917-ci ildə Tiflisdə Zaqafqaziya Komissarlığı yaradılır. Koalision hökumətin tərkibinə menşevik, eser, Daşnaksutyun və Müsavat partiyalarının nümayəndələri daxil oldu. Başlanan pul aclığı ilə mübarizə məqsədi ilə hökumət 5 fevral 1918-ci ildə pul nişanlarının emissiyasını başlayır. Bu emissiya Zaqafqaziya Komissarlığının bonları şəklində buraxılır və Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan arasında danışıq yolu ilə paylaşdırılır. Bonlar adi kağızda, rənglərin bir neçə çalarlarında çap olunurdu. Bonların üzərində 4 dildə - rus, erməni, gürcü və Azərbaycan dillərində olan yazı belə səslənirdi: “Zaqafqaziya Komissarlığının bonları dövriyyədə dövlət kredit biletləri ilə bərabər işlədilmək hüququna malik idi”. Zaqafqaziya Komissarlığının bonları 1, 3, 5, 10, 50, 100 və 250 rublluq nominallar şəklində buraxılmışdır. 22 aprel 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seymi Zaqafqaziyanı müstəqil federativ dövlət elan etmişdir. 26 may 1918-ci ildə Seym dağılmış, əvəzində üç demokratik respublika yaranmışdır: Gürcüstan, Ermənistan, Azərbaycan. Lakin Zaqafqaziya Komissarlığının bonları 1919-cu ilin sentyabrına qədər çap olunmuşdur. İlk dövrdə müstəqil respublikada Rusiya pulları və Bakı bonları ilə yanaşı Zaqafqaziya bonlarından da geniş istifadə olunurdu [https://files.preslib.-az/projects/remz/pdf/atr_pullar.pdf].

1917-ci ildə Rusiyada oktyabr çevrilişindən sonra Azərbaycanın həyatında da yeni bir dönmə - xalqın özünüdərk və milli dirçəliş dönməsinin təməli qoyuldu. Çağdaş Azərbaycanın müstəqil pul təsərrüfatı və pul dövriyyəsinin tarixi yüzillik fasilədən sonra elə bu çağlardan, 1918-ci ildə Bakı Bələdiyyəsinin buraxdığı kağız pullarla başlanır. 1918-ci ilin yanvar-aprel aylarında dövriyyəyə buraxılmış 5, 15 və 50 qəpiklik xırda kağız pul, 1, 3, 5, 10 və 25 manatlıq iri bələdiyyə pul vahidləri rənginə, kağızın ölçülərinin müxtəlifliyinə görə də birbirindən fərqlənir. 1918-ci il aprel ayının 25-dən Bakıda hakimiyyət bolşevik fraksiyasının əlinə keçdi və tezliklə yeni idarə orqanı - Bakı Şəhər Təsərrüfatı Soveti yaradıldı. Bu qurumun qərarı ilə təcili olaraq yeni kağız pullar hazırlanıb dövriyyəyə buraxıldı. 10, 25 və 50 manat məbləğində olan bu pulların emissiyası Xalq komissarı N. Nərimanovun imzası ilə icra olunurdu. Bu pul vahidləri öz qüvvəsini 1918-ci il iyul ayının 31-də istefa verən Bakı kommunasından sonra itirsə də, 1918-1919-cu illərdə əhali arasında dövriyyə vasitəsi kimi işlədilirdi. 1919-cu il mart ayının 7-də Azərbaycan Respublikası hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan Dövlət Bankının (mərkəzi bankın) təşkil edilməsi təklifi bəyənilədi və onun nizamnaməsinin hazırlanması Maliyyə nazirinə tapşırıldı. Elə həmin il sentyabr ayının 16-da Azərbaycan Respublikasının parlamenti Maliyyə Nazirliyinin kredit şöbəsi tərəfindən hazırlanmış Azərbaycan Dövlət Bankının Nizamnaməsini qəbul etdi. 1919-cu il 30 sentyabr tarixdə isə Azərbaycan Dövlət Bankının təntənəli açılışı oldu və həmin gündən etibarən o, fəaliyyətə başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan hökuməti adından 1919-cu ilin əvvəllərində tədaviyə buraxılan birinci kağız pul emissiyasına mənsub 100 manatlıq pul vahidinin bir neçə nüsxəsi, həmin ilin ortalarında buraxılmış 25 manat (I-VII seriyalı), 50 manat (I-XI seriyalı), 100 manat (I-VIII seriyalı), 250 manat (I-VII seriyalı) və

1920-ci ilin əvvəllərində dövriyyəyə daxil olmuş ən iri nominal - 500 manatlıq (I-IV seriyalı) pul vahidləri Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılır.

1920-ci il aprelin 28-də tarixdə bolşevik Rusiyasının Azərbaycanı istila etməsi nəticəsində ölkənin mövcud pul-kredit sistemi məhv edildi. Maliyyə Komissarlığının 1920-ci il 31 may tarixli əmri ilə Azərbaycan Dövlət Bankı Azərbaycan Xalq Bankı adlandırıldı. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 9 iyun tarixli qərarı ilə bütün banklar və digər kredit təşkilatları milliləşdirilərək Xalq Bankının tərkibinə qatıldı. Azərbaycan Xalq Bankının əsas vəzifəsi kağız pulların (rublların) emissiyası idi. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının (ASSR) 1920-ci ilin mayından 1923-cü ilin martına kimi dövriyyəyə buraxılmış pul vahidləri tam dolğunluğu ilə Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılır. Azərbaycan SSR-in 1920-ci ildə dövriyyəyə buraxılmış birinci pul vahidi böyük formatda çap olunan 100 manat dəyərinədir. 1922-ci il martın 12-də Azərbaycanı, Gürcüstanı və Ermənistanı özündə birləşdirən Zaqafqaziya Sovet Sosialist Respublikaları Federativ İttifaqı (ZSFSR) təşkil olundu. 1922-ci ilin dekabrın 30-da isə ZSFSR Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının tərkibinə qatıldı. ZSFSR-in İttifaq Şurasının 1923-cü il 10 yanvar tarixli Dekreti ilə Zaqafqaziya vahid pul sisteminə keçdi və beləliklə də Azərbaycan Dövlət Bankının pul emissiyası sahəsində fəaliyyətinə xitam verildi. 1923-1924-cü illərdə Azərbaycan ərazisində Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının (ZSFSR) pul vahidləri dövriyyədə olmuşdur. ZSFSR-də “ulduz” su nişanlı kağızlarda həyata keçirilmişdi. 1923-cü ildə SSRİ Dövlət Bankının yaradılması ilə əlaqədar onun Bakı bölməsi yaradıldı. 1936-cı ilin dekabrında qəbul edilmiş SSRİ Konstitusiyasına müvafiq olaraq Azərbaycan SSRİ-nin tərkibinə “suveren” respublika kimi daxil oldu. Bundan sonra 1991-ci ilin sonlarına kimi mövcud olmuş SSRİ Dövlət Bankının Azərbaycan İdarəsi fəaliyyət göstərmişdir. Pul islahatı keçirilməsini 1917-ci oktyabr inqilabından dərhal sonra V.İ. Lenin irəli sürmüşdü. Rusiyada 1918-ci ildə Pul islahatı keçirilməsinə hazırlıq görülmüş, lakin vətəndaş müharibəsi və hərbi müdaxilə ilə əlaqədar dayandırılmışdı. Pul islahatı 1922-1924-cü illərdə keçirilmiş və tədaviyə çervon - SSRİ Dövlət Bankının bank biletləri (qızıl tərkibi 7,74234 q. xalis qızıl), mis və gümüş sikkələr, xəzinə biletləri buraxılmışdı. Müharibədən sonra, 1947-ci ilin dekabrında pul islahatı keçirildi, məhsul bölgüsünün kartoçka sistemi ləğv olundu və dövlət-kooperativ pərakəndə ticarətinin yeni vahid qiymət səviyyəsi müəyyən edildi.

Mərkəzdənqaçma meylləri nəticəsində Sovet İttifaqı süqut etdi və Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyinə qovuşdu. 1992-ci ildə müstəqil Azərbaycan dövləti öz milli valyutasını dövriyyəyə buraxdı.

Azərbaycanın XX əsrin sonunda müstəqillik əldə etməsi suveren dövlətin mühüm atributlarından biri sayılan milli valyutanın dövriyyəyə buraxılmasını şərtləndirdi. Belə ki, ölkədə pul tədaviyünün yaradılmasının və təşkil edilməsinin əsası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 1992-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası Milli Bankının yaradılması haqqında” Fərmanı ilə Milli Bankın yaradılması və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyul 1992-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası milli valyutasının dövriyyəyə buraxılması haqqında” Fərmanına müvafiq olaraq milli valyutanın dövriyyəyə buraxılması ilə qoyulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının milli valyutası olan manat 1992-ci ildə dövriyyəyə buraxılmışdır. 1992-ci ilin avqustundan etibarən manat öz nominal dəyəri ilə respublika ərazisində 1 manat = 10 rubl nisbətində rubla paralel olaraq dövriyyədə ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunmağa başladı. Yalnız Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası milli valyutasının Respublika ərazisində yeganə ödəniş vasitəsi elan olunması haqqında” 11 dekabr 1993-cü il tarixli 50 sayılı Fərmanı ilə 1 yanvar 1994-cü il tarixindən manatın dövriyyədə yeganə ödəniş vasitəsi olması təsbit olundu. Manatın ölkə ərazisində yeganə ödəniş vasitəsi olması o zaman Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin sərəliyi ilə yaradılmış Dövlət komissiyası tərəfindən hazırlanmış və 1995-ci il 12 noyabrın 12- də ümumxalq səsverməsi yolu ilə keçirilmiş referendumda qəbul olunmuş Konstitusiya aktı ilə bir daha öz təsdiqini tapdı. 1992-ci ildə çap edilmiş 1, 10 və 250 manat nominallı əskinələr sadə dizayna malik olmuş, üz tərəfində “Qız qalası”, arxa tərəfində isə

milli ornamentlərlə haşıyılanmış və “Azərbaycan Milli Bankı” sözləri çap olunmuşdur. 1993-cü ildə Milli Bank 1, 5, 50, 100, 500 və 1000 manat nominallı əskinasları çap etdirərək dövriyyəyə buraxmışdır. Bu zaman 1 və 10 manatlıq əskinasların təsvirləri dəyişdirilərək 5, 50 və 100 manatlıq əskinaslarla uyğunlaşdırılmışdır. Belə ki, bu əskinaslarda “Qız qalası”nın təsvirindən əlavə arxa fon təsvirləri əlavə edilmişdir. Bu əskinasların arxa tərəfində isə əlavə olaraq nominalların adı sözlə verilmişdir. 500 manat nominallı pul vahidinin üz tərəfində dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin, 1000 manatlıq nominallı olan əskinasların üzərində isə Azərbaycan Demokratik Respublikasının banisi Məmməd Əmin Rəsulzadənin portreti verilmişdir. Hər iki əskinasın arxa tərəfi eyni üslubda milli ornamentlərə uyğun dizaynda hazırlanmışdır. Milli ornamentli çərçivə içərisində nominalın məbləği sözlə və rəqəmlə verilmişdir. Bütün əskinaslarda eyni su nişanı - üç alov təsviri verilmişdir. 1994-cü ildə ilk dəfə 10000 manatlıq əskinaslar çap edilmişdir. Onların üzərində “Şirvanşahlar” kompleksinin ümumi görünüşü, arxa tərəfində isə ənənəvi olaraq milli ornamentlə haşıyılanmış çərçivədə rəqəm və söz ifadəsində banknotun nominal dəyəri verilmişdir. 1996-cı ildə ən böyük nominala malik 50.000 manatlıq əskinaslar dövriyyəyə buraxılmışdır. Bu əskinasların üz tərəfində orijinal üslubda Naxçıvan memarlıq abidəsi – “Möminə Xatun türbəsi”, arxa hissəsində isə ənənəvi olaraq milli ornamentlə haşıyılanmış çərçivədə nominalın dəyəri həm rəqəmlə, həm də sözlə ifadəsi verilmişdir. Əskinasın dizaynında mürəkkəb su nişanı və bir sıra yeni mühafizə elementləri tətbiq edilmişdir. Azərbaycan pullarında ilk dəfə olaraq 50.000 manatlıq əskinasın seriyası və nömrəsi iki rəngdə verilmişdir. Azərbaycanda 1992-2005-ci illərdə nağd pul dövriyyəsinin tarixi xülasəsinə nəzər saldıqda qeyd etmək lazımdır ki, alüminiumdan hazırlanmış 5, 10, 20 və 50 qəpik olan sikkələr qısa müddət ərzində dövriyyədə olmuşdur. Lakin 1992-ci ildə ölkədə baş verən iqtisadi böhran, manatın məzənnəsinin kəskin aşağı düşməsi nəticəsində bu sikkələr qısa bir zamanda dəyərsizləşdirilərək istifadəsiz qalmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan ərazisində arxeoloji axtarışlar zamanı aşkar edilən müxtəlif dövrlərə aid pul nümunələri bu gün tarixi irsimiz kimi qorunur [mədəniyyət-<https://medeniyyet.az/page/news/>].

Ədəbiyyat

- Azərbaycan. Dövlət rəmzləri və atributları. - https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_pullar.pdf. -100 s.
- Qaliboğlu E. “Sikkə çox vacib dövlətçilik rəmzidir”. -Xalq cəbhəsi. - 2009. - 7 iyul.-S.14.
- Mədəniyyət. - <https://medeniyyet.az/page/news/12494/Sikkelerde-yasayan-tariximiz.-html?lang=rus> -11 dekabr . -2009.
- Pirquliyeva Q.Ə. *Numizmatikanın əsasları*. - Bakı: Nafta-Press, 2009. -168 s.
- Rəcəbli Ə. Sikkə və dövlətçilik. -Bakı, 2017. - 184 s.

PROBLEMS ENCOUNTERED IN WRITING THE HISTORY OF TURKISH CHILDREN'S LITERATURE IN THE CONTEXT OF LITERARY HISTORY

EDEBİYAT TARİHİ BAĞLAMINDA TÜRK ÇOCUK EDEBİYATI TARİHİNİN YAZILMASINDA KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Ayten Cafer Güllü Kız Heybetova¹

Özet

Edebiyat tarihi, edebiyat teorisi ve edebiyat eleştirisiyle iç içe geçmiş, edebiyat biliminin en kapsamlı ve geniş alanlarından biridir. Betimleyici, açıklayıcı ve değerlendirci yapısı nedeniyle edebiyat tarihi, edebiyat teorisi ve edebiyat eleştirisinden bağımsız düşünülemez; aynı zamanda edebiyat teorisi ve eleştirisi için bilgi ve ölçütlerin belirlenmesinde önemli bir kaynaktır.

Türk edebiyatı tarihi içinde görece yeni bir alan olan Türk çocuk edebiyatı tarihi yazımında karşılaşılan sorunlarla örtüşmektedir. “Çocuk edebiyatı”nın alan özelliklerinden kaynaklanan sorunlarda, özellikle kimi başlıklar ön plana çıkmaktadır. Çocuk edebiyatının, doğuşu itibarıyla yenileşme dönemi edebiyatımız içinde biçimlenmesi konunun genellikle yeni edebiyat araştırmacıları tarafından ele alınmasına ya da pedagojik değerinden ötürü eğitimbilimcilerin eğildiği bir alan olmaktadır. Kurumsal yapılanması henüz yeterli ölçüde gerçekleşemeyen alan, kendi kuramsal temellerini oluşturmada disiplinlerüstü bir bakış açısını geliştirememekte; bu da alandaki üretimleri yeterince denetleyememektedir.

Edebiyat ve insan ilişkisinin önemini burada tartışacak değiliz; ancak çocukluk deneyimlerinin kalıcı ve belirleyici özelliği hatırlandığında çocuk edebiyatı alanını önemli ölçüde belirleyen ve alan eğitiminde kullanılan çocuk edebiyatı tarihi çalışmalarına gerekli özen ve ciddiyetin kazandırılması gerektiği açıktır.

Anahtar Kelimeler: çocuk edebiyatı, edebiyat tarihi, sorunlar, alaka, Türk edebiyatı

Abstract

Literary history, literary theory and literary criticism are intertwined, making it one of the most comprehensive and broad areas of literary studies. Due to its descriptive, explanatory and evaluative structure, literary history cannot be considered independently of literary theory and literary criticism; it is also an important source for determining information and criteria for literary theory and criticism. Within the history of Turkish literature, it is a relatively new field, overlapping with the problems encountered in writing the history of Turkish children's literature. Among the problems arising from the characteristics of the field of 'children's literature', certain topics come to the fore. Due to its origins, children's literature has generally been addressed by new literature researchers or, because of its pedagogical value, has been an area of interest for educational scientists. As the field's institutional structure has not yet been sufficiently established, it has been unable to develop an interdisciplinary perspective to establish its own theoretical foundations; this has prevented the field from adequately supervising its own production. The field, whose institutional structure has not yet been sufficiently realised, has been unable to develop an interdisciplinary perspective in establishing its own theoretical foundations; this means that it cannot adequately monitor the output in the field. We

¹ Azerbaijan State Pedagogical University, ayten.heybetova@adpu.edu.az

will not discuss the importance of the relationship between literature and humans here; however, when the lasting and defining nature of childhood experiences is remembered, it is clear that the necessary care and seriousness must be given to the history of children's literature studies, which significantly determine the field of children's literature and are used in the education of the field.

Keywords: children's literature, literary history, problems, relevance, Turkish literature

Introduction

Literary history is one of the most comprehensive and broad fields of literary scholarship, intertwined with literary theory (theory, theory) and literary criticism. Due to its descriptive, explanatory, and evaluative nature, literary history cannot be considered independently of literary theory and literary criticism; it is also an important source for determining the knowledge and criteria for literary theory and criticism.

Gustave Lanson (1857-1934), who applied the positivist approaches of Sainte-Beuve and H. Taine to literary historical research, is the founder of literary history. Lanson (1926), who characterized literary history as "a part of the history of civilization," conducted research using historical method and made significant contributions to the establishment of literary history as a scientific discipline in the West. Lanson's method, which asserts that a literary work must be explained in relation to its author, the historical period in which the author lived, and the literary tradition and conditions of the period preceding the work, is based on the principle of causality. M. F. Köprülü, who shared Lanson's method and views on literary history and applied it to Turkish literature, was an important turning point in our transition to modern literary historiography.² According to M. F. Köprülü, a literary historian must make the following evaluations in the works he will write that will be included in literary history: correctly identifying and understanding the texts, examining the works in terms of their internal and external structure, determining the influence of the work and its effects, conveying the author's intellectual, emotional tendencies and spiritual manifestations reflected in the work; at this point, making use of biography as much as necessary, determining the author's personal characteristics, revealing the reflections related to the characteristics of the period, determining their originality, and forming judgments about the author's value and place in Turkish literature (Köprülü 1989: 21).

"Lessons on Literature History," Agah Sırrı Levend also compiles a similar 13-item list under the heading "The Work of a Literary Historian":

"The work of a literary historian can be summarized as follows: 1. Obtaining literary texts; comparing and correcting various copies of the same work. 2. Carefully reading a text whose authenticity is certain, identifying its impressions, and comparing and verifying these with the impressions of others. 3. Understanding the author's intention; understanding how and with what motivation the work came into being. 4. Removing ambiguity from the ideas the author often expresses with elegant metaphor, so that they can be easily understood by contemporaries; however, making spontaneous additions when interpreting and annotating texts. 5. Identifying and extracting personal elements within the work; determining where and how the author departs from the public sphere and their influence on others." To examine the influence of other literatures, but avoid unnecessary speculations. 6. To demonstrate the influence of other literatures. 7. To extend the study of texts to include other works of an author, and then to other authors, and finally to the authors of the entire period; to attach importance to and collect private letters, documents, and magazines. 8. As a result of this study, to examine the conceptions of beauty, scientific and intellectual

movements, traditions, and habits of the period. 9. To follow the course and evolution of language, even to identify words and the concepts they denote. 10. To uncover the origins of literary genres and any scientific and intellectual movement. 11. To neglect the existence of the common people alongside the enlightened class. "To examine, together with works that satisfy his taste and other specific group literatures, without resorting to it. 12. To demonstrate the evolution of thought, feeling, and taste, and the course of the nation's spiritual existence over the centuries. 13. To summarize the religious, political, social, economic, and aesthetic conditions of the era" (Levend 1939: 15-16).

As both authors point out, this framework established for literary historiography is multifaceted and multidimensional, requiring meticulous, careful, and in-depth research and evaluation. However, the biggest problem in the field of Turkish literature, as M. F. Körülü also points out, is the problem of "methodology" (1989:25). While it is not possible to say that this problem has been overcome in contemporary literary historiography, when we look at the history of Turkish literature, it is necessary to briefly touch upon the earliest examples and some stages in this regard.

M. F. Koprulu's History of Turkish Literature, first published in 1921 and finalized in 1926, still maintains its value as the first literary history in scientific and academic terms. Ahmet Hamdi Tanpınar's Nineteenth-Century Turkish Literature, published in 1942, stands out as a distinctive work in the historiography of Turkish literature. Berna Moran's A Critical View of the Turkish Novel I, II, III (1983), which includes a critical reading of the Turkish novel genre, is a literary history constructed using modern critical methods.

Literary history studies, which began to emerge in the West towards the end of the 18th century, emerged in Turkish literature towards the end of the 19th century.⁴ We can chronologically present literary histories in Turkish literature as follows (Sağlam 2006: 12-19):

N. Sağlam states that there is a strong tendency among field experts (such as Agâh Sırrı Levend, Mehmet Kaplan, Faruk Kadri Timurtaş, Ali Nihat Tarlan, Muhsin Ziya, and Ömer Faruk Akın) to believe that a satisfactory work cannot be produced in the historiography of Turkish literature. He summarizes the opinions expressed on this subject under six headings (2006: 19-26). Considering these outlined opinions, the problems can be addressed under three categories:

- Financial problems: Numerous obstacles that make access to source texts difficult constitute one of the most fundamental problems for researchers: the availability of works only in certain libraries, the lack of accurate and complete cataloging in libraries, archival documents that are not made available, etc.
- Lack and inadequacy of studies that will form the basis for a holistic perspective: The incompleteness of the foundational works (monographs, biographies, etc.) that will form the main material for creating a holistic perspective, or the inadequacy of the scope of the studies included in this category due to their superficiality and lack of scientific rigor.
- The problem of method: From the selection of available material to its processing, the most fundamental problem in achieving a holistic synthesis is method. Two problems appear to be intertwined here. First, the canon formed around certain figures in literary history and the consequent oversight of other figures. Another and most significant problem, as mentioned earlier, is the inadequacy of the relationship established with critical theories and concepts of literary scholarship, which determine the methodology in writing literary histories.

Because the areas of literary theory, literary criticism, and literary history related to literary history within literary scholarship have not been sufficiently and comprehensively

discussed in Turkey, accepted literary histories, while they have persisted to this day, are insufficient.

Today, in the field of literary history, new proposals and challenging ideas regarding the writing of literary histories are emerging in the West. Franco Moretti (2005), who has made significant objections to literary historiography, particularly regarding the novel genre, argues that a new theoretical framework needs to be developed beyond the Hegelian progressive approach to literary history and argues that transformations in literary history can be interpreted within the framework of evolutionary theory. Moretti's proposal is crucial in demonstrating the need for alternative approaches to writing the history of the novel. These new approaches, which allow for different readings of works discussed in the history of Turkish literature, open significant horizons regarding "methods" in our literary history and pave the way for research that challenges established judgments.

As can be understood from this observation, literary historical research based on new approaches and criteria within literary theory and criticism will be far more productive; it will shed superficial assessments of the interaction with political changes, which, for example, we frequently witness in the periodization of literature. The intention here is not to establish a literary history independent of political and social changes, but rather to object to treating literary works as simple social outputs. As historical periods change, the weight, function, and position of institutions within the social structure shift. Moretti (2005: 31) reminds us that the developmental rhythms of historical institutions are not uniform and emphasizes the need for caution in including a non-literary phenomenon in literary history.

Problems Encountered in the Historiography of Children's Literature

First of all, it should be noted that the problems discussed so far regarding the historiography of Turkish literature inevitably also affect the historiography of Turkish children's literature. There are difficulties in defining the boundaries, content, and characteristics of not only Turkish children's literature but also children's literature in general. Children's literature "comprises all oral and written works that address the imagination, emotions, and thoughts of children in childhood" (Oğuzkan 1983:12). "Children's literature is oral and written production that appeals to children's growth and development, their imagination, emotions, and intellectual abilities, and their tastes, and contributes to their education and entertainment" (Yalçın & Aytaş 2002:5). "Children's literature includes all qualified (aesthetic and literary) texts that are appropriate to children's life experiences, interests, needs, development and perception levels, starting from the age of two until adolescence (Sınar 2006:175). "Literature that appeals to the emotional and intellectual worlds, understanding and comprehension skills of children in the developmental age is called children's literature" (Şimşek 2006:543). "Children's literature is the general name of the products that enrich the emotional and intellectual worlds of children with artistic linguistic and visual messages in accordance with their language development and comprehension levels, and that increase their appreciation levels, in a life stage starting from early childhood and including adolescence (Sever 2007:9)". The experts in the field say that "children's literature is a text that is appropriate to the life experiences, interests, needs, development and perception levels, starting from the age of two until adolescence" (Sınar 2006:175). "Children's literature is the general name of the products that enrich the emotional and intellectual worlds of children with artistic linguistic and visual messages, in accordance with their language development and comprehension levels, in a life stage that starts from early childhood and includes adolescence" (Sever 2007:9)".

Based on the content of literary history, we can list the problems in writing the history of children's literature as follows:

Compared to the other two fields within the field of literary science (theory and criticism), literary history bears a "national" character. Similar to Lanson's approach to literary history, Köprülü (1989:4) defines literary history as "a part of the history of civilization, that is, the general history of a nation, insofar as it demonstrates the intellectual and emotional life of a nation in the past." Faruk K. Timurtaş's definition of literary history is similar: "a branch of science that thoroughly examines the evolution of a nation's literature over the centuries, examines literary formations and movements as a whole, determines their relevance and relationship to political, social, spiritual, and intellectual environments and conditions, and explains their aesthetic value" (1963, cited in Sağlam 2006:9).

From the perspective of language, the fundamental founder of the national element;

1. The definition of "Turkish Children's Literature" carries a problematic content. Generally speaking, Turkish children's literature is expected to encompass works produced within the Oghuz [Azerbaijani, Turkmen, Anatolian, Cyprus, Balkan, etc.] and Kipchak [Crimea, Kazakh, Karakalpak, Uzbek, Uyghur, etc.] branches of the Turkish language, which has evolved along two branches throughout history. Until now, studies exploring our history of children's literature have been limited to the Turkish of Turkey. Agâh Sırrı Levend points out the method that should be followed in writing literary history on this very subject:

Therefore, there is a deficiency arising from evaluating only materials from Turkey's Turkish and excluding other Turkish dialects. For example, the formation in Turkish dialects of figures widely known in our literature today, such as Nasreddin Hodja, Koroğlu, or Karacaoğlu, is not included in our history of children's literature.

2. On the other hand, the vastness of the geography inhabited by Turks and their diverse cultural backgrounds also differentiate their works. For example, in Kyrgyz literature, the epic poem "Manas," whose sources date back to the 12th century, has a presence in contemporary Kyrgyz social life and literature, while no such infiltration is observed in other areas of Turkish literature and Anatolian Turkish literature. In Anatolia, La Fontaine is more known than Beydeba, and Hansel and Gretel are more known than Keloğlu. This is undoubtedly due to the fact that children's literature, which was absent in the Ottoman Empire until the Tanzimat period, came to the fore under the influence of Westernization, and the need to address this gap in cultural renewal through translations. In the efforts for renewal that began with the Tanzimat, translated literature played a significant role and played a shaping role. Among the first translations into Turkish⁷, works considered world classics and widely embraced by children's readers are noteworthy. This preference continues to be supported by both education and the media, indicating the path of cultural policies today.

3. Turkish literature does not have a "child-centered" literary tradition; Turks value children and prioritize their upbringing, but children are not nurtured by this value. The value placed on children is based on faith. In Dede Korkut, one of the most deeply rooted narratives in Turkish literature, this belief is clearly expressed through the words of Bayındır Khan:

"He had a guinea pig, and he had horses, stallions, camels, and bugra sheep, and rams killed. He had one white tent, another red tent, and another black tent built. He said, 'Whoever has no sons or daughters, put them in the black tent, and under the black kitsch, and bring them the stew of the black sheep. If they eat, let them eat, and if they don't, let them eat.' 'Put the son in the white tent, and the daughter in the red tent. God Almighty is

the one who has no sons or daughters, and we are the ones who have no sons or daughters.'" (Ergin 2004: 78).

Boğaç Han is trained to demonstrate generosity and bravery, and only receives a name when he demonstrates a skill (Ergin 2004); children do not possess any value derived solely from being children.

Even "lullabies," which are often referred to as child-centered within our oral tradition, do not directly address the child. While lullabies are important for their soothing effect on children and their initial acquisition of the sound of their native language, the child cannot and does not connect with the lullaby's semantic content. Therefore, it is possible to speak of a communicative function rather than a literary one. Similarly, when the semantic content of most lullabies is considered a place of release and intimacy for the mother. For example, this is clearly evident in the following lullaby examples collected from Anatolia.

BİR DİSİPLİN OLARAK ÇEVRE DİLBİLİM: KAVRAMLAR, YAKLAŞIMLAR VE GELİŞİM SÜRECİ

ECOLOGICAL LINGUISTICS AS A DISCIPLINE: CONCEPTS, APPROACHES, AND DEVELOPMENT PROCESS

Dilek TAHİR¹

Özet

Günümüzde artan çevresel krizler, insan-dil-çevre ilişkisini anlamayı ve bu ilişkide dilin rolünü sorgulamayı zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda çevre dilbilim, dilsel ifadelerin doğa ve toplum üzerindeki etkilerini analiz ederek, çevre bilincinin oluşturulmasında kritik bir disiplin olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çalışma ile disiplinler arası bir alan olarak çevre dilbilimin kavramsal temellerinin, kuramsal yaklaşımlarının ve gelişim sürecinin kapsamlı bir şekilde incelenmesi amaçlanmaktadır. Bildirinin önemi, çevre sorunlarının sadece ekolojik değil, aynı zamanda sosyal ve dilsel boyutlarını da açığa çıkararak, dilin çevresel farkındalık ve sürdürülebilirlik süreçlerindeki rolünü vurgulamasıdır. Araştırmada, çevre dilbilimi alanında yapılan çalışmalar doküman analizi ve tarihsel yöntemlerle incelenmiş; alanın temel kavramları ve teorik yaklaşımları detaylı biçimde ortaya konmuştur. Ayrıca çevre dilbilimin tarihsel gelişimi, Einar Haugen, Claude Hagège, Alwin Fill, Wilhelm Trampe gibi öncü araştırmacıların katkıları bağlamında ele alınmıştır. Kuramsal olarak, dilin sadece iletişim aracı değil, aynı zamanda insan-çevre ilişkisini şekillendiren bir yapı olduğu, dolayısıyla sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmada dilin dönüştürücü bir güce sahip olduğu üzerinde durulmuştur. Araştırma bulguları, çevre dilbilimin, dilsel pratiklerle çevresel sorunlar arasındaki ilişkiyi analiz etmede önemli bir kuramsal çerçeve sağladığını göstermektedir. Bildiri, dilsel söylemlerin çevreye olumlu veya olumsuz etkilerinin fark edilmesi gerektiğini vurgulamakta ve çevre dilbilimin daha fazla disiplinler arası iş birliğiyle gelişmesi gerektiğine işaret etmektedir. Disiplinin özellikle eğitim, medya ve politika gibi alanlarda daha fazla etki yaratabilmesi, çevresel farkındalık ve sürdürülebilirlik yönündeki toplumsal duyarlılığın güçlendirilmesine katkı sağlayacaktır. Sonuç olarak, bu çalışma, dilin çevreyle kurduğu dinamik ilişkiyi kuramsal bir zeminde tartışarak, çevre dilbilimi literatürüne hem teorik hem de uygulamalı düzeyde anlamlı katkılar sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çevre Dilbilim, Sürdürülebilirlik, Çevre ve Dil İlişkisi

Abstract

In today's world, escalating environmental crises have highlighted the urgent need to understand the relationship between humans, language, and the environment, as well as to question the role of language within this dynamic. Ecolinguistics has emerged as a vital interdisciplinary field that examines how linguistic expressions affect nature and society, contributing to the promotion of environmental awareness. This study aims to provide a comprehensive overview of the conceptual foundations, theoretical frameworks, and historical development of ecolinguistics. Its significance lies in revealing not only the ecological but also the social and linguistic dimensions of environmental problems, emphasizing the role of language in fostering environmental consciousness and sustainability. The study uses document analysis and historical methods to explore key

¹ Öğretim Görevlisi Dr., Gazi Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu, dilektahir@gazi.edu.tr, 0000-0002-7478-3656

concepts and theoretical approaches, highlighting contributions by scholars such as Einar Haugen, Claude Hagège, Alwin Fill, and Wilhelm Trampe. Theoretically, it stresses that language functions beyond mere communication; it shapes human interactions with the environment and holds transformative power in advancing sustainability goals. Findings indicate that ecolinguistics offers an essential framework for analysing how linguistic practices influence environmental issues. This study underscores the need to acknowledge the positive or negative effects of linguistic discourses on the environment and calls for greater interdisciplinary cooperation. It also points out that ecolinguistics can have practical impacts in education, media, and policymaking, strengthening societal environmental sensitivity. Ultimately, this study seeks to contribute meaningfully to ecolinguistics by discussing the dynamic relationship between language and the environment on both theoretical and practical levels.

Keywords: Ecolinguistics, Sustainability, Language and Environment Relationship

1. Giriş

Günümüzün büyük sorunlarından biri olan çevresel krizler, çevresel etkinin yanı sıra kültürel, toplumsal ve dilsel süreçlerle de doğrudan bağlantılıdır. Doğaya ilişkin algılarımız, bu algıları şekillendiren söylemler ve bu söylemlerin temelini oluşturan dilsel yapılar, çevresel tahribatın hem oluşumunda hem de önlenmesinde belirleyici bir rol oynayabilir. Bu bağlamda, çevre dilbilimi, insan-dil-doğa ilişkisini inceleyen ve dili çevresel sürdürülebilirlik bağlamında değerlendiren bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, çevre dilbilimin kavramsal ve kuramsal zeminini ortaya koymak, alanın gelişimini tarihsel perspektif içerisinde değerlendirmek ve dilin çevresel farkındalık yaratmadaki dönüştürücü gücünü ortaya koymaktır.

2. Kuramsal Çerçeve

Çevrebilim kavramı, ilk kez 1866 yılında Ernst Haeckel tarafından biyoloji alanında kullanılmıştır. 1970 yılında bu kavram, dil ile birlikte de kullanılmaya başlanmıştır. Einar Haugen (1972), “Çevre dilbilim” (An Ecology of Language) başlığını ilk kez bir konferans sunumunda kullanmıştır ve çevre dilbilim konularını dil ölümü, dil değişimi, dil teması ve dil çatışması olarak belirtmiştir. Harald Hartmann (Fill, 1993) ise 1980 yılında çevre dilbiliminin değişkenlerini kültürel, sosyal, politik, psikolojik, etkileşimsel ve dilbilimsel değişkenler olarak nitelendirmiş ve söz konusu değişkenlerin birey ve grupların dilsel davranışlarını belirlediğini dile getirmiştir. Denison (1982) ise çalışmasında biyoloji ile dilbilim arasındaki benzerliğe vurgu yapmıştır. Bu şekilde nesli tükenmekte olan hayvanlar ve bitki türlerini, yok olmaya yüz tutmuş dillerle karşılaştırmıştır. Bir diğer araştırmacı Dwight Bolinger (1980), hava ve su kirliliği vb. çevresel sorunlarla “dilin kirlenmesi” arasında bir paralellik kurmuştur. Ona göre dil, insan davranışını ve düşüncesini belirleyerek reklam, siyaset ve günlük habercilikte bir manipülasyon aracı olarak kötüye kullanılabilir. Fill de 1987 yılında Bolinger ile benzer görüşleri savunmuş, çevrenin tehdit altında olması ile insan- doğa ilişkisini incelemiştir. Fill’e göre (1993), çevre dilbilim, dili olan ya da olmayan tüm varlıkların barış içinde bir arada yaşamasına hizmet eden bir bilimdir. Bunun yanı sıra Fill, 1993 yılında yazdığı kitabında çevre dilbilimin, dil ile dünya arasındaki etkileşimi dikkate alan ve olguların ve ilişkilerin çeşitliliğini gözeterek küçük olanın korunması için çaba gösteren dilbilimin bir dalı olduğunu ifade etmiştir (Fill, 1993). Wilhelm Trampe ise (1990), dilsel eylemlerle doğal çevrenin ihlali ve tahribatı arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koymuştur. 1985 yılında Claude Hagège (Fill, 1993), insan, dil ve doğal

koşullar arasındaki karşılıklı ilişkileri konu alan bir bilim dalı olarak çevre dilbilim kavramını kullanmıştır. Michael Halliday (1990), dilin yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda tüketim odaklı yaşam tarzlarını ve çevresel yıkımı meşrulaştıran ideolojileri üreten ve sürdüren güçlü bir araç olduğunu savunur. Arran Stibbe (2015), dili ideolojiyle iç içe görerek çevre dilbilimini, doğayı tahrip eden söylemleri eleştiren, sürdürülebilir yaşamı destekleyen alternatif anlatılar öneren ve ekolojik değer temelli etik bir müdahale biçimi olarak tanımlar. Peter Mühlhäusler ise (Fill & Mühlhäusler, 2001), dili ekosistemlerle karşılıklı ilişki içinde olan bir yapı olarak görerek, dilsel ekolojiyi savunur, dil kaybını ekolojik bilgi ve çeşitlilik kaybıyla ilişkilendirir ve merkezden dayatılan dil politikaları yerine yerel dillere ve bilgi sistemlerine dayalı aşağıdan yukarı yaklaşımları önerir.

3. Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi ve tarihsel yöntemlerle gerçekleştirilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2005). Çevre dilbilim alanında temel kabul edilen kitap ve makaleler taranmış ve elde edilen veriler açıklanmıştır.

4. Bulgular ve Tartışma

4.1. Çevre Dilbilimin Temel Kavramları

Çevre dilbiliminin kuramsal gelişiminde ilk adım, Einar Haugen'ın 1972 yılında sunduğu "An Ecology of Language" başlıklı çalışmasıyla atılmıştır. Haugen (1972), dilleri canlı organizmalara benzeterek, onları sosyal ve kültürel çevrelerinde yaşayan varlıklar olarak konumlandırır. Bu yaklaşım doğrultusunda geliştirdiği temel kavramlar şunlardır: Dil değişimi, dil ölümü, dil planlaması, dil teması ve dil çatışmasıdır. Haugen'ın dil ekolojisi modeli, dillerin çevresel koşullara adapte olan sistemler olarak ele alınmasını sağlar. Bu çerçevede, dilsel çeşitliliğin korunması, biyolojik çeşitliliğin korunmasıyla paralel düşünülmelidir. Haugen'ın yaklaşımı, çevre dilbiliminin doğa-insan-dil üçgenine dayalı ilk kuramsal temelini oluşturmuştur.

Alwin Fill (1993), çevre dilbiliminin kavramsal derinliğini ve kuramsal yönünü geliştiren önemli bir araştırmacıdır. Ona göre çevre dilbilimi, yalnızca dili incelemekle kalmayıp, aynı zamanda dilin dünyayı nasıl şekillendirdiğini ve çevresel sorunların dilsel kökenlerini sorgulamalıdır. Fill'in çevre dilbilimine kazandırdığı başlıca kavramlar şunlardır: Çevresel söylem, doğa temsilleri, sürdürülebilir dilsel pratikler ve dil ve dünya arasındaki karşılıklı etkileşimdir. Fill'in tanımına göre çevre dilbilim, "dil ile dünya arasındaki karşılıklı etkileşimleri dikkate alan ve bu doğrultuda çeşitliliğin ve küçük olanın korunmasına odaklanan bir dilbilim dalıdır." Bu yaklaşım, dilin ekolojik farkındalık yaratma kapasitesini vurgular ve söylemlerin dönüştürücü gücünü öne çıkarır.

Claude Hagège (Fill, 1993), 1985 yılında "çevre dilbilim" terimini bilimsel bağlamda ilk kez kullanan araştırmacıdır. Ona göre dil, insan ile doğa arasındaki ilişkinin temel taşıdır. Hagège, dilsel çeşitliliğin azalmasının, biyolojik çeşitliliğin azalmasıyla doğrudan bağlantılı olduğunu ileri sürer. Bu bağlamda çevre dilbilimin temel kavramları şunlardır: İnsan-dil-doğa üçgeni, dilsel çeşitlilik = ekolojik çeşitlilik ve dil ölümü = çevresel bozulma. Hagège'nin yaklaşımı, yalnızca çevreye yönelik farkındalık yaratmakla kalmaz, aynı zamanda kültürel ve dilsel mirasın da korunması gerektiğini savunur. Bu nedenle çevre dilbilimi, etik bir sorumluluk da taşır.

Wilhelm Trampe (1990), çevre dilbilimi bağlamında söylem-temelli bir eleştirel model geliştirmiştir. Trampe, dilin sadece iletişimsel değil, aynı zamanda toplumsal ve çevresel gerçekliği inşa eden bir unsur olduğunu vurgular. Ona göre çevre tahribatının kabul

edilebilir hale getirilmesi çoğu zaman söylemsel stratejiler aracılığıyla gerçekleşir. Bu bağlamda öne çıkan kavramlar: Susturma, ön-kodlama ve açık sistem olarak “dil-dünya” ilişkisidir. Trampe’nin yaklaşımı, doğanın nesneleştirilmesine ve sömürüye açık hale getirilmesine hizmet eden söylemleri analiz etmeyi amaçlar. Bu anlamda çevre dilbilimi, eleştirel dil bilincinin geliştirilmesine katkı sunar.

Dwight Bolinger (1980), çevre dilbilimine özgün bir katkı sağlayarak, dili çevresel kirlenmeyle benzer bir şekilde ele alır. Ona göre dil de hava ve su gibi kirletilebilir bir varlıktır. Özellikle medya, siyaset ve reklam söylemleri aracılığıyla doğaya zarar veren ideolojilerin yeniden üretildiğini savunur. Bu doğrultuda temel kavramlar: Dilsel kirlenme, manipülasyon söylemleri, ekolojik farkındalık ile söylem ilişkisi ve dilsel ideolojilerdir. Bolinger, dilin insan düşüncesini ve davranışlarını nasıl yönlendirdiğine dikkat çekerek, çevre dilbilimin etik boyutunu ve söylem analizine dayalı yönünü güçlendirmiştir.

Norman Denison (1982), Avrupa’daki dilsel çeşitliliğin korunması ve dil politikalarının bu bağlamda nasıl şekillendirilmesi gerektiğini tartışır. Ona göre, çevre dilbilim, Avrupa özelinde çok dillilik ve dil politikasının eleştirilmesi kavramları önem arz etmektedir. Denison, dilleri canlı birer varlık gibi ele alır. Diller, birbirlerinden etkilenir, rekabet eder veya birbirini destekleyebilir. Denison, Avrupa’nın çok dilli yapısının kültürel zenginlik ve kimlik açısından korunması gerektiğini savunur. Ona göre dillerin baskınlığı, küçük dillerin kaybına yol açabilir. Bu demek oluyor ki, büyük dillerin (İngilizce, Fransızca, Almanca gibi) lehine olan dil politikaları, küçük dillerin varlığını tehdit eder.

Harald Hartmann (Fill, 1993), çevre dilbilimini sosyodilbilimsel temellere dayandıran araştırmacılardandır. 1980 yılında tanımladığı çevre dilbilimsel değişkenler kavramı ile dilsel davranışları etkileyen çok boyutlu bir sistem ortaya koymuştur. Bu değişkenler sosyal, demografik, kültürel, politik, psikolojik, etkileşimsel ve dilbilimseldir. Hartmann’ın bu yaklaşımı çevre dilbilimin yalnızca çevresel değil, aynı zamanda toplumsal değişkenlerle birlikte anlaşılması gerektiğini ortaya koyar. Bu bağlamda çevre dilbilimi, birey ve toplumun dil kullanım biçimleriyle çevresel etkileşimlerini birlikte değerlendirir.

Michael Halliday (1990), 1990 yılında yazdığı "New Ways of Meaning: A Challenge to Applied Linguistics" adlı makalesinde, dilin çevresel krizle bağlantısına dikkat çekmiştir. Bu, çevre dilbilim alanının gelişmesine öncülük eden önemli metinlerden biridir. Öne sürülen bu fikirle Halliday, dilin çevresel yıkımı sürdüren yaşam tarzlarını ve ekonomik sistemleri yasal kılımda kilit bir rol oynadığını savunmaktadır. Bu bağlamda Halliday, özellikle kapitalist tüketim toplumunun ve bunun dilde nasıl temsil edildiğinin çevre üzerindeki etkisini vurgular. Ona göre modern toplumlar, dili kullanarak tüketimi yüceltmekte ve bu da doğaya zarar veren davranışların normalleştirilmesine yol açmaktadır. Bu nedenle dil, yalnızca iletişim aracı değil, aynı zamanda ideoloji üreten ve sürdüren bir araçtır.

Arran Stibbe (2015), çevre dilbilimin analiz yönteminin yanı sıra etik bir müdahale biçimi olduğunu savunmaktadır. Stibbe, dünyayı tahrip eden söylemlerin yerine, doğayla uyumlu ve sürdürülebilir yaşamı destekleyen söylemlerin teşvik edilmesini amaçlamaktadır. Bu bağlamda Stibbe’nin çevre dilbilimi eleştireldir ve yıkıcı söylemleri açığa çıkarır, yaratıcıdır ve alternatif, olumlu söylemler önerir, etikdir ve ekolojik bir değer sistemine dayanır. Stibbe’nin yaklaşımı, dili ideolojiyle iç içe ele alır. Ona göre insanlar, dünyayı anlamlandırmak için belli dünya görüşlerine dayanır. Dil bu dünya görüşlerini kurar, yayar ve sürdürür. Bu dünya görüşleri ise doğa hakkında ne düşündüğümüzü, diğer canlılarla ilişkilerimizi ve tüketimi, büyümeyi, kalkınmayı nasıl anlamlandırdığımızı belirler.

Peter Mühlhäuser (Fill & Mühlhäuser, 2001), çevre dilbilimin çevresel değişimlerle olan karşılıklı ilişkisini inceleyen bir disiplin olduğunu savunmaktadır. Mühlhäuser'in öne çıkan üç kuramsal görüşü vardır. Bunlar çevre dilbilim, dil kaybı = çevresel tahribat ve top-down ve bottom-up dil politikaları eleştirisi. Bu bağlamda dil bir ekolojik sistem içinde düşünülmektedir. Bu şekilde diller de ekosistemler gibi birbirleriyle ve çevreyle etkileşim hâlinindedir. Dilde meydana gelen değişimler, ekolojik, sosyolojik ve kültürel bağlamlardan etkilenir. Dil çeşitliliğinin yok olması, biyolojik çeşitliliğin kaybıyla paralel bir süreçtir. Bunun yanı sıra birçok yerli dilin yok olmasının, o dilin taşıdığı yerel ekolojik bilgi sistemlerinin de yok olması anlamına geldiğini söyler. Son olarak özellikle hükümetler tarafından uygulanan, merkezden dayatılan ("top-down") dil politikalarının hem dilsel çeşitliliği hem de ekolojik dengeyi bozduğunu savunan Mühlhäuserler, bunun yerine, yerel bilgi sistemlerine ve yerel dillere saygı gösteren aşağıdan ("bottom-up") yukarı yaklaşımlar önerir.

4.2. Dilin Dönüştürücü Gücü

Araştırmalar, sürdürülebilirlik eğitimlerinde kullanılan dilin, bireylerin çevreye yönelik tutumlarını doğrudan etkilediğini göstermektedir. Dolayısıyla, dil yalnızca bir araç değil; aynı zamanda çevresel davranışları yönlendiren bir güçtür. Özellikle medya, reklam, siyaset ve eğitim alanlarında kullanılan çevresel söylemlerin dönüştürülmesi, ekolojik bilinç oluşturma için ön koşuldur.

4.3. Disiplinler arası Bir Gerekliklik

Çevre dilbiliminin etkili olabilmesi için sosyoloji, çevre bilimleri, iletişim, eğitim ve politika gibi alanlarla iş birliği içinde yürütülmesi gerektiği vurgulanmıştır. Böylece, sadece kuramsal değil, aynı zamanda uygulamalı katkılar sağlanabilir.

5. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, çevre dilbiliminin tarihsel gelişimini, kuramsal temellerini ve temel kavramlarını inceleyerek, dilin çevresel farkındalık oluşturmadaki rolünü ortaya koymayı amaçlamıştır. Yapılan kuramsal analizler, çevre sorunlarının yalnızca biyofiziksel değil; aynı zamanda dilsel, kültürel ve toplumsal boyutlara sahip olduğunu göstermektedir. Einar Haugen'den Claude Hagège'e, Alwin Fill'den Wilhelm Trampe'ye kadar birçok araştırmacının katkıları doğrultusunda çevre dilbilimi; dil, söylem ve çevre arasındaki karşılıklı etkileşimi çözümlemeye çalışan disiplinler arası bir alan olarak şekillenmiştir.

Çevre dilbilimin, dilin yalnızca bir iletişim aracı olmadığı, aynı zamanda çevreyle kurulan ilişkileri şekillendiren, pekiştiren ve dönüştüren bir yapı olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca çevresel söylemlerin içeriği, biçimi ve kullanım bağlamı, bireylerin çevreye yönelik tutum ve davranışlarını doğrudan etkileyebilmektedir. Bunların yanı sıra dilde yer alan metaforlar, kalıplaşmış ifadeler ve anlatı yapıları, doğayı nesneleştiren ya da sömüren ideolojilerin yeniden üretiminde önemli bir rol oynamaktadır. Dilsel çeşitliliğin korunması, kültürel ve biyolojik çeşitliliğin sürdürülmesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle, dil ölümleri çevresel bozulmalarla birlikte ele alınmalıdır.

Araştırma bağlamında eğitimde çevre dilbilime yer verilmesi önerilmektedir. Özellikle ilköğretimden üniversiteye kadar çevre ve sürdürülebilirlik temalı dil analizleri ders içeriklerine entegre edilmelidir. Medya ve siyasal söylemlerde çevresel dil kullanımı denetlenmeli, dönüştürülmelidir. Doğayı yalnızca kaynak ya da nesne olarak gören dilsel yapılar yerine, onu özneleştirilen ve değer veren söylemler teşvik edilmelidir. Dilsel çeşitliliğin

korunması için yerel diller desteklenmelidir. Özellikle tehdit altındaki yerel dillerin yaşatılması, kültürel ekosistemlerin sürdürülebilirliğine katkı sağlayacaktır.

Çevre dilbilim, dili yalnızca bir iletişim aracı olarak değil, çevresel farkındalık ve dönüşümün etkin bir unsuru olarak ele alan, etik temelli ve çok katmanlı bir çalışma alanıdır. Bu doğrultuda, insan-doğa ilişkilerinin inşasında ve çevresel sorunların hem ortaya çıkışında hem de çözüm yollarının geliştirilmesinde dilin belirleyici bir işlevi olduğu göz ardı edilmemelidir.

Çalışma, çevre dilbiliminin dil, sosyal yapı ve doğa arasındaki karşılıklı ilişkileri anlamlandırma ve dönüştürme gücünü vurgulamaktadır. Elde edilen bulgular, dilin çevresel söylemleri şekillendirmedeki rolünü ve bu söylemlerin çevre üzerindeki etkilerini açık biçimde göstermektedir. Çevresel farkındalık oluşturma ve sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmada dilsel stratejilerin önemi giderek artmaktadır.

Kaynakça

- Bolinger, D. (1980). *Language, the Loaded Weapon. The Use and Abuse of Language Today*. London: Longman.
- Denison, N. (1982). A Linguistic Ecology for Europe? *Folia Linguistica* 16/ 1-4 (5-16).
- Fill, A. & Mühlhäusler, P. (2001). *The Ecolinguistics Reader: Language, Ecology and Environment*. Continuum.
- Fill, A. (1993). *Ökolinquistik: Eine Einführung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Halliday, M.A.K. (1990). *New Ways of Meaning: The Challenge to Applied Linguistics*.
- Haugen, E. (1972). *The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen*. (Ed. AnwarS. Dil). Stanford: Stanford University Press.
- Stibbe, A. (2015). *Ecolinguistics: Language, Ecology and the Stories We Live By*. Routledge.
- Trampe, W. (1990). *Ökologische Linguistik. Grundlagen einer ökologischen Wissenschafts- und Sprachtheorie*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin.

İKİ DİLLİ ORTAMDA KAZAKİSTANLI ÖĞRENCİLERİN KAZAKÇAYI KULLANMA DÜZEYİ**THE LEVEL OF KAZAKH LANGUAGE USE AMONG STUDENTS IN A BILINGUAL ENVIRONMENT IN KAZAKHSTAN***Aray MUKAZHANOVA¹**Gül Banu DUMAN²***Özet**

Kazakistan, 1991 yılında bağımsızlığını kazanmış genç bir devlettir. Kazakistan genç bir devlet olmasına rağmen birçok alanda başarılı adımlar atmıştır. Bununla birlikte, bu genç devletin hâlâ çözmesi gereken bazı sorunlar vardır. Bu sorunlardan biri dil sorunudur. Kazakistan Cumhuriyetinin Diller Hakkındaki Kanununda ülkenin devlet dili, Kazakça olarak belirtilmiş olsa da Rusçanın kullanımı resmî olarak Kazakça ile eşdeğer kabul edilmiştir.

Makalede üniversite öğrencilerinin Kazakçayı eğitim sürecinde, arkadaşlarıyla ve aileleriyle iletişimde, ayrıca günlük yaşamda kullanma sıklığı incelenmektedir. Dilin sürekliliği ve statüsü, onun genç nesle aktarılmasıyla yakından ilişkilidir. Bu nedenle, bu makalede üniversite öğrencilerinin Kazakçayı kullanma sıklığı ve öğrencilerin iki dillilik koşullarında dil tercihleri ele alınmaktadır.

Araştırmaya 2022-2023 eğitim-öğretim yılında, Kazakistan'da Rus nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Öskemen şehrinde bulunan Kazakh-American Free University (KAFU) öğrencileri katılmıştır. Araştırma sürecinde öğrencilere cinsiyet, yaş, öğrenim gördükleri sınıf, üniversiteye kadarki eğitim dili, milliyet ve üniversitedeki eğitim dili hakkında sorular içeren bir anket uygulanmıştır. Ayrıca araştırmacılar, iki dillilik koşullarında öğrencilerin dil tercihinin belirlemek amacıyla 16 maddeden oluşan bir anket hazırlamışlardır.

Araştırma sonucunda, üniversite öğrencilerinin arkadaşlarıyla ve aileleriyle iletişimde, ayrıca günlük yaşamda “çoğunlukla” Rusçayı, “bazen” ise Kazakçayı kullandıkları ortaya çıkmıştır. Bu bulgu, Kazakçanın genç kuşak arasında kullanımının sınırlı kaldığını ve özellikle gündelik iletişimde Rusçanın baskın bir konumda olduğunu göstermektedir. Bu çalışma, Kazakistan'da iki dilliliğin eşit düzeyde olup olmadığını ortaya koyması bakımından önemlidir. Çalışma, iki dillilik ortamında Kazakçanın statüsünü güçlendirmek ve öğrenciler arasında dil bilincini artırmak için eğitim politikalarının önemini de ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Kazakistan'da iki dillilik, Kazakça, Kazakçanın kullanımı.

Abstract

Kazakhstan is a young state that gained its independence in 1991. Although Kazakhstan is a young country, it has taken successful steps in many areas. However, there are still some issues that need to be addressed in our country. One of these is the language issue. In the Law on Languages of the Republic of Kazakhstan, Kazakh is declared the state language, yet the use of Russian is officially recognized as equal to Kazakh.

This article examines the frequency of Kazakh language use among university students during their education, in communication with friends and family, as well as in daily life. The continuity and status of a language are closely connected to its transmission

¹ Dr., Kazakh American Free University, Öskemen, Kazakhstan, ORCID 0000-0002-4633-6736, mukazhanova.aray@gmail.com

² Doç. Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi Hazırlık Merkezi, Türkistan, Kazakhstan, ORCID: 0000-0002-6593-3587 gulbanuduman@gmail.com

to younger generations. Therefore, this article focuses on the frequency of Kazakh usage among university students and their language choices in bilingual settings.

The study involved students of the Kazakh-American Free University (KAFU) in Öskemen, a city in Kazakhstan with a predominantly Russian population, during the 2022–2023 academic year. Data were collected through a questionnaire that included questions about gender, age, year of study, language of instruction at school prior to university, ethnicity, and the language of instruction at university. In addition, the researchers designed a 16-item questionnaire to identify students' language preferences in a bilingual environment.

The results revealed that university students “mostly” use Russian and “sometimes” use Kazakh when communicating with friends and family and in daily life. This finding indicates that the use of Kazakh among the younger generation remains limited and that Russian occupies a dominant position in everyday communication. The study highlights the importance of educational policies aimed at strengthening the status of Kazakh in a bilingual environment and raising language awareness among students.

Keywords: Bilingualism in Kazakhstan, bilingualism, Kazakh language, use of Kazakh.

Giriş

Yirmi birinci yüzyılda teknolojinin gelişmesine bağlı olarak küreselleşme büyük bir hız kazanmış bu da bireylerin birçok dil ve kültürle tanışmasını daha kolay bir hâle getirmiştir. Günümüzde çok dilli bireylerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Öte yandan bazı ülkelerde tarihi ve siyasi özelliklerden dolayı çok dilli ortamlar oluşabilmektedir. 1991 yılında Sovyetler Birliğinden ayrılarak bağımsız bir devlet olan Kazakistan'da da tarihi ve siyasi yapıya bağlı olarak iki dilli bir ortam söz konusudur. Kazakistan'da Kazakça ile birlikte Rusça da resmi dil statüsündedir. Kazakistan Dil Yasası 4. Madde'de “Kazakistan Cumhuriyeti'nin devlet dili” ile ilgili ‘Kazakistan Cumhuriyeti'nin devlet dili Kazakçadır.’ denilmekte ve ‘Kazakistan halkının birliğinde çok önemli bir faktör olan devlet dilini öğrenmek her Kazakistan Cumhuriyeti vatandaşının görevidir.’ maddesiyle tüm Kazakistan vatandaşlarının Kazakçayı öğrenmeleri gerektiği de anayasada yer almaktadır. Madde 5'te ‘Rus dilinin kullanımı’ ile ilgili de özel bir madde vardır ‘Devlet kuruluşlarında ve yerel özyönetim organlarında Rus dili resmi olarak Kazak diliyle aynı düzeyde kullanılmaktadır’ şeklinde resmi işlerde Rusça kullanımı da serbest bırakılmıştır. (Adilet, 1997; Duman & Mukazhanova 2024a, s. 274'ten). Kazakistan'da yasal olarak Kazakça ve Rusça iki resmi dil olarak varlığını sürdürmektedir.

Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasının üzerinden 30 yıldan fazla zaman geçmesine rağmen, SSCB döneminde Kazakistan'da uygulanan Ruslaştırma politikalarının ve dil politikasının yıkıcı sonuçlarının hâlen devam ettiği görülmektedir. “İktidarın Ruslaştırma politikalarının bir sonucu olarak Kazaklar SSCB döneminde kendi topraklarında azınlık durumuna düşmüşlerdir. Sovyetler Birliği döneminde Rusça birliğin tek dili yapılmaya ve yerel diller ve kültürler asimile edilmeye çalışılmıştır. İzlenen bu politikalar bağlı olarak Kazak nüfusu 1959'a gelindiğinde genel nüfus içerisinde %30'lara kadar düşmüş, üstelik Kazakça, Kazaklar arasında bile tercih edilmeyen bir dil statüsüne gerilemiştir. Kazakistan 1991 yılında bağımsızlığını kazandığında kurucu milletin devletin sınırları içinde azınlıkta olduğu bir ülke durumundadır.” (Duman & Mukazhanova 2024b, s. 241). Bağımsızlığın kazanılmasından sonra demografik yapının Kazakların lehine tersine dönmesine ve Kazakçanın kaybolan itibarının kazandırılmasına yönelik devlet tedbirleri alınmıştır. Bu tedbirler Kazakçanın SSCB dönemine göre çok daha iyi bir duruma gelmesine yardımcı olmuştur. Öte yandan dünyanın yüzölçümü olarak dokuzuncu büyük ülkesi olan Kazakistan'da ülkenin farklı bölgelerinde demografik yapıya bağlı olarak yer yer Rusçanın hâkim dil statüsünde olduğu gözlenmektedir.

Dillerin varlığını sürdürebilmesi için yeni nesillere aktarılması büyük önem taşır. Bu sebeple iki dilli bir ortama sahip olan Kazakistan'da genç nesillerin Kazakçaya ya da Rusçaya eğilim duymaları bu iki dilin birbirleri karşısında statüsünü anlamak için önemlidir. Çünkü Kazakistan'da iki dillilik durumuna bağlı olarak gençler arasında dil tercihi meselesi günümüzün en önemli sorunlarından biri hâline gelmektedir. Çok dillilik ve iki dillilik ortamında halkın anadilini eğitim sürecinde kullanması önemli bir unsur olarak kabul edilmektedir. Kazakça ve Rusça iki resmî dile sahip olan Kazakistan'ın, eğitim sürecini Kazakçayı Rusça ile birlikte eşit biçimde kullanabileceği şekilde düzenlemesi büyük önem taşımaktadır. Bu çalışma da yükseköğretim öğrencilerinin Kazakçayı ne ölçüde kullandığını iki dillilik bağlamında incelemekte, üniversite öğrencilerinin Kazakçayı kullanma sorunlarını ve Kazakçanın geleceğini üniversite öğrencileri üzerinden ele almaktadır.

Dilbilimin ve onunla bağlantılı bilimlerin gelişmesiyle birlikte iki dilliliğe yönelik bilimsel ilgi ve bu konuda yapılan araştırmalar 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır (Hoffmann, 1991). 20. yüzyıldan itibaren ise bu çalışmalar giderek artmış, iki dilliliğin bireylerin kimliği, eğitimi, toplumsal ilişkileri ve kültürel aidiyeti üzerindeki etkileri farklı açılardan ele alınmaya başlanmıştır.

Dil araştırmacıları, iki dilliliğin yararlarını ve sakıncalarını tartışırken, aynı zamanda Kazakçanın devlet düzeyinde statüsünü yükseltmenin önemini de vurgulamaktadır (Aldabek & Masimbayeva, 2015). Kazakistan'ın Dil Politikası, ülkenin iç politikasının stratejik açıdan önemli bir parçası olarak devlet dilini düzenlemeye ve onun konumunu güçlendirmeye yönelik önemli meseleleri çözmek durumundadır (Zhumanova, Dosova, Imanbetov & Zhumashev, 2016, s. 4241). Bilindiği üzere Kazakistan, Sovyetler döneminde Ruslaştırmaya maruz kalmıştır (Fierman, 2005). Kazaklar kendi topraklarında azınlığa dönüşmüş, Kazakça önemini kaybetmiştir. Kazak dili ve Kazak kültürünün ne üstünlüğü ne de itibarı kalmıştır. Ancak yine de Kazakça, Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin resmî dillerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Rusça ise SSCB içindeki halkların ortak iletişim dili hâline gelmiş ve sosyo-kültürel yaşamda önemli bir yer edinmiştir (Yeskeldiyeva & Tazhibayeva, 2015, s. 56).

Pratikte Kazakistan'da Rusça baskındır. Ülkede iş yerlerinde, aile ortamında, ev hayatında bu baskınlık hissedilmektedir (Shelestyuk, 2022). Kazakistan'da yaşayan Türk halklarının temsilcileri -Özbekler, Uygurlar ve diğerleri Kazakçayı iyi bilmektedir; Slavlar ise aksine Kazakçayı çok az bilmektedir çünkü günlük yaşamda bu dile ihtiyaç duymamaktadırlar (Aksholakova & Ismailova, 2013, s. 1583).

Bu araştırmadan önce yapılan çalışmalar farklı sosyal bağlamlarda dilin kullanımını ayrıntılı şekilde incelemiş olsa da bu makalenin özgün yanı, özellikle üniversite öğrencileri arasında dil kullanımının araştırılmasıdır. Spesifik demografik gruba (üniversite öğrencilerine) odaklanarak yapılan bu araştırma, Kazak toplumundaki iki dilliliğin güncel durumu hakkında değerli veriler sunmakta ve gençlerin dil tercihi ile Kazakça veya Rusçanın kullanımına ışık tutmayı amaçlamaktadır. Çünkü iki dilli devlet olarak kabul edilen Kazakistan'da bu konuya ilişkin çalışmalar yok denecek kadar azdır.

Bu araştırmanın konusu, üniversite öğrencilerinin Kazakça kullanım düzeyini incelemektir. Araştırma, öğrencilerin Kazakçayı hem üniversite içinde hem de günlük yaşamlarında ne ölçüde tercih ettiklerini anlamaya çalışmaktadır.

Materyaller ve yöntemler

Bu araştırmaya Kazakistan'ın Öskemen şehrinde bulunan Kazak-American Free University (KAFU) öğrencileri katılmıştır. Araştırma kapsamında öğrencilerden; cinsiyeti, yaşı, okuduğu sınıfı, üniversiteye kadar aldığı eğitim dili, milliyeti ve üniversitedeki eğitim dili hakkında bilgiler toplanmıştır. Ayrıca araştırmacılar tarafından hazırlanan ve iki dillilik

bağlamında öğrencilerin dil tercihlerini belirlemeye yönelik 16 maddelik bir anket uygulanmıştır.

2022-2023 akademik yılında KAFU'nun 1. ve 2. sınıf öğrencileri arasında Kazakça ve Rusça bölümlerde okuyanların sayısı karşılaştırıldığında, Rusça eğitim alanların sayısının oldukça fazla olduğu görülmüştür. Üniversitede 1. sınıfta Kazakça eğitim gören öğrenci sayısı 114, Rusça eğitim gören öğrenci sayısı ise 225'tir. Araştırmaya katılan 2. sınıf öğrencileri arasında Kazakça eğitim alanların sayısı 127, Rusça eğitim alanların sayısı ise 246'dır (bkz. Tablo 1). Eğitim dili açısından üniversitede Rusça bölümünde okuyanların sayısının, Kazakça bölümünde okuyanların sayısından yaklaşık iki kat fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu bile araştırmaya konu olan üniversite öğrencilerinin eğitim dili olarak Rusçayı Kazakçaya göre daha çok tercih ettiklerini ortaya koymaktadır.

Bu araştırmaya söz konusu öğrenciler arasından 313 öğrenci katılmıştır. Üniversite öğrencilerinin iki dillilik koşullarında Kazakçayı kullanma düzeyine ilişkin verilere, araştırmacılar tarafından hazırlanan 16 maddelik anket aracılığıyla ulaşılmıştır. Anket, dilin kullanım düzeyini ölçmeye yönelik maddelerden oluşmuştur. SPSS programı kullanılarak her maddeye verilen yanıtların ortalaması, standart sapması, minimum ve maksimum değerleri belirlenmiştir. Ortalama değerlere göre verilen yanıtlar şu şekilde sınıflandırılmıştır: 1 = çok az, 2 = az, 3 = bazen, 4 = çoğunlukla.

Bulgular

Araştırmaya katılan öğrenciler hakkında bilgiler:

Tablo 1. Öğrencilerin cinsiyeti

	Sayısı	%
Kadın	195	62,3
Erkek	118	37,7
Toplam	313	100,0

Araştırmaya katılan öğrencilerin %62'sini kadınlar, %38'ini ise erkek öğrenciler oluşturmaktadır.

Tablo 2. Yaş özellikleri

	Sayısı	%
16-18 yaş	184	58,8
19-20 yaş	109	34,8
21-22 yaş	20	6,4
Toplam	313	100,0

Araştırmaya katılan öğrencilerin ortalama %59'u 16-18 yaş aralığında, %35'i 19-20 yaş aralığında, %6'sı ise 21-22 yaş aralığındadır.

Tablo 3. Sınıfı

	Sayısı	%
1.sınıf	209	66,8
2.sınıf	104	33,2
Toplam	313	100,0

Araştırmaya katılan öğrencilerin ortalama %67'si 1. sınıf, %33'ü ise 2. sınıf öğrencilerinden oluşmaktadır.

Tablo 4. Üniversiteye kadar hangi dilde eğitim aldıklarına dair bilgiler

	Sayısı	%
Rusça	161	51,4
Kazakça	152	48,6
Toplam	313	100,0

Araştırmaya katılan öğrencilerin ortalama %51'i üniversiteye kadar eğitimini Rusça aldığını, ortalama %49'u ise üniversiteye kadar Kazakça eğitim aldığını belirtmiştir.

Tablo 5. Üniversitede hangi dilde eğitim aldıklarına dair bilgiler

	Sayısı	%
Rusça	192	61,3
Kazakça	121	38,7
Toplam	313	100,0

Araştırmaya katılan öğrencilerin ortalama %61'i üniversitede Rusça eğitim almakta, geri kalan %39'u ise Kazakça eğitim almaktadır. Tablo 4'teki bilgiler ile Tablo 5'teki sonuçlar karşılaştırıldığında, orta öğrenimde Kazakça eğitim alan öğrencilerin sayısının yüksek öğrenimde azaldığı ve orta öğrenimde Kazakça okuyan öğrencilerin bir kısmının üniversiteye geldiklerinde Rusça bölümlerde eğitim görmeye başladığı anlaşılmaktadır.

Tablo 6. Öğrencilerin hangi milliyetten olduğuna dair bilgiler

	Sayısı	%
Kazak	177	56,5
Rus	102	32,6
Rus-Kazak karışımı (melez)	19	6,1
Kazak-Tatar karışımı (melez)	1	,3
Kore	1	,3
Tatar	1	,3
Uygur-Rus karışımı (melez)	1	,3
Alman	4	1,3
Ukraynalı	2	,6
Çeçen	2	,6
Türk	1	,3
Kazak-Ukraynalı karışık (melez)	1	,3
Uygur	1	,3
Toplam	313	100,0

Araştırmaya katılan öğrencilerin ortalama %56'sının Kazak, %33'ünün Rus, %6'sının Rus-Kazak karışık ve geri kalanının ise diğer milletlerden olduğu belirlenmiştir.

Tablo 7. İki dillilik durumunda üniversite öğrencilerinin Kazakça kullanım düzeyini belirlemeye yönelik anketin betimsel istatistikleri

İfadeler	Ort.	Std.sapma	Minimum	Maximum

1. Öğrenim dili olarak Kazakçayı seçiyorum	3,13	1,45	1	5
2. Öğrenim dili olarak Rusçayı seçiyorum	4,07	1,19	1	5
3. Derslere hazırlanırken Kazakça kaynakları kullanıyorum	2,7	1,50	1	5
4. Derslere hazırlanırken Rusça kaynakları kullanıyorum	3,54	1,22	1	5
5. Dersler, seçtiğimiz bölümün dilinde işlenmektedir.	4,32	0,83	1	5
6. Arkadaşlarımla Kazakça konuşuyorum	3,12	1,46	1	5
7. Arkadaşlarımla Rusça konuşuyorum	4,03	1,15	1	5
8. Ailemle Kazakça konuşuyorum	3,03	1,70	1	5
9. Ailemle Rusça konuşuyorum	4,07	1,43	1	5
10. Ailem Kazakça konuşur	3,02	1,69	1	5
11. Ailem Rusça konuşur	3,73	1,47	1	5
12. Düşüncemi Kazakça kolayca ifade ediyorum	2,94	1,64	1	5
13. Düşüncemi Rusça kolayca ifade ediyorum	4,21	1,07	1	5
14. Radyo, müzik, podcastleri Kazakça dinlerim	3,75	1,35	1	5
15. Radyo, müzik, podcastleri Rusça dinlerim	4,01	1,02	1	5
16. Radyo, müzik, podcastleri başka dillerde dinlerim	4,06	1,07	1	5

Üniversite öğrencilerinin eğitim sürecinde, arkadaşlarıyla ve aileleriyle iletişimlerinde ve günlük yaşamda Kazakçayı ne sıklıkla kullandıklarını belirlemek amacıyla 16 maddeden oluşan bir anket uygulanmıştır. Anket sonuçlarına göre öğrencilerin eğitim dili olarak “bazen” Kazakçayı, “çoğunlukla” ise Rusçayı tercih ettikleri ortaya çıkmıştır. Öğrencilerin verdikleri yanıtlara dayanarak, derslere hazırlanırken Kazakça kaynakları “az”, Rusça kaynakları ise “bazen” kullandıkları söylenebilir. Öğrencilerin yanıtlarında derslerin “çoğunlukla” kendi seçtikleri bölümün dilinde geçtiği görülmektedir. Araştırmacılar, bu soruyu ankete dahil ederken Kazakistan’daki bazı üniversitelerde öğrenci sayısının az olması nedeniyle Kazakça bölümlerdeki öğrencilerin Rusça bölümlerle birleştirilerek okutulması sorununu göz önünde bulundurmuşlardır. Ancak KAFU öğrencilerinin çoğu, dersleri kendi seçtikleri dilde aldıklarını belirterek olumlu bir sonuç göstermiştir.

Anketin diğer maddesine göre öğrenciler, arkadaşlarıyla “bazen” Kazakça, “çoğunlukla” ise Rusça konuşmayı tercih ettiklerini ifade etmişlerdir. Benzer şekilde, aileleriyle de “bazen” Kazakça, “çoğunlukla” Rusça konuştuklarını araştırma sonuçları göstermektedir. Öğrencilerin düşüncelerini hangi dilde daha kolay ifade edebildikleriyle ilgili yanıtlardan, Kazakça olarak düşüncelerini “az” ifade edebildikleri, buna karşılık “çoğunlukla” Rusça olarak kolaylıkla aktarabildikleri anlaşılmaktadır. Araştırma ayrıca, öğrencilerin radyo, müzik ve podcastleri “bazen” Kazakça, “çoğunlukla” ise Rusça ve diğer yabancı dillerde dinlediklerini ortaya koymuştur.

Tartışma

Doğru yürütülen bir dil politikası ve dil ortamını iyileştirmeye yönelik önlemler, çok uluslu toplumlarda halkların barış içinde yaşamasına, ulusal kültürlerin ve dillerin korunmasına ve gelişmesine katkı sağlayabilir. Kazakistan'da yaşayan etnik grupların kendi anadillerini koruyarak aynı zamanda devlet dili olan Kazakçayı öğrenmeleri, dil politikasının etkinliğine doğrudan bağlıdır. Ancak ne yazık ki bu durum tam anlamıyla gerçekleşmemekte, özellikle üniversite öğrencileri arasında Kazakçanın kullanımının sınırlı olduğu görülmektedir.

Dili geliştirme ve dil kültürünü oluşturma temelinin eğitimi ve onun kurumları (okullar ve üniversiteler) oluşturmaktadır. Eğitim kurumlarında devlet dilinin etkin kullanımını sağlamak, sosyo-ekonomik yaşamı iyileştirmenin, siyasi ve demokratik reformları hayata geçirmenin ve aynı zamanda eğitim kalitesini artırmanın başlıca ön koşulu olarak değerlendirilmektedir (Kök, 2014, s. 83).

Her birey yaşadığı ülkenin resmî dilini öğrenmek zorundadır. Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonra da resmî kurumlarda Rusçanın kullanımına sınırlama getirilmemiştir. Bunun sonucunda, ülkede yaşayan Rus nüfusu uzun yıllar geçmesine rağmen Kazakçayı ikinci dil olarak öğrenmeye istekli olmamaktadır. Fasold'un (1987, s. 4) belirttiği gibi, çok dilli devletler tek dilli ülkelere kıyasla birçok sorunla karşılaşmaktadır. Bu durum, bir yandan iç iletişimde zorluklara ve toplumsal anlaşmazlıklara yol açarken, diğer yandan milliyetçilik duygusunun zayıflamasına neden olabilir.

Araştırma sonuçlarına göre, üniversite öğrencilerinin büyük çoğunluğu Kazakçayı "bazen", Rusçayı ise "çoğunlukla" kullandıklarını belirtmiştir. Benzer sonuçlar, Shelestyuk, Suyunbayeva ve Buharev'in (2022, s. 1651) çalışmasında da görülmektedir. Söz konusu çalışmada, katılımcıların toplu taşımada %49'unun Kazakça, %54'ünün Rusça konuştuğu, mağaza ve restoranlarda ise benzer şekilde %44'ünün Kazakça, %53'ünün Rusça konuşmayı tercih ettiği ortaya çıkmıştır. Ayrıca televizyon izlerken radyo dinlerken, kitap okurken bilgisayar ve internet kullanırken de katılımcıların çoğunlukla Rusçayı, bazen ise Kazakçayı tercih ettikleri vurgulanmıştır.

Sonuç

Birçok içsel (biliş, kişilik ve motivasyon) ve dışsal (kültür, ekonomi, siyaset ve toplum) faktörün karşılıklı etkileşimi, iki ya da daha fazla dil öğrenmenin temelinin oluşturur. İki dilin kullanım alanı çakıştığında, bireylerde bu dillerden biri baskın dile dönüşebilir veya birey tek bir dilde konuşmak yerine iki dili karıştırarak da kullanabilir.

Bu araştırma, Kazakistan'daki iki dillilik koşulları bağlamında üniversite öğrencilerinin Kazakça kullanım düzeyini, dil tercihlerini ve eğitim dili üzerindeki etkilerini incelemiştir. Elde edilen bulgular, bağımsızlığın üzerinden otuz yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen Kazakçanın toplumsal yaşamda ve özellikle genç kuşak arasında hâlen ikinci planda kaldığını göstermektedir. Araştırma sonuçları, iki dillilik ortamında Rusçanın eğitim, iletişim ve kültürel etkileşim alanlarında baskın konumunu sürdürdüğünü açık biçimde ortaya koymuştur.

KAFU öğrencilerinden elde edilen veriler, öğrencilerin %61'inin üniversite eğitimini Rusça dilinde sürdürdüğünü, yalnızca %39'unun Kazakça bölümlerinde okuduğunu göstermektedir. Ayrıca üniversite öncesi dönemde Rusça eğitim almış öğrencilerin oranı da %51 ile dikkat çekmektedir. Bu durum, eğitim sürecinde Rusçanın kurumsal düzeyde hâlen

güçlü bir pozisyonda bulunduğunu ve Kazakçanın eğitim dili olarak yeterince yaygınlaşmadığını ortaya koymaktadır.

Araştırma sonuçlarına göre, katılımcıların çoğu günlük yaşamda “çoğunlukla” Rusça kullandığını belirtmiştir. Anket cevaplarında üniversite öğrencilerinin iki dillilik durumunda devlet dili olan Kazakçayı “az” ya da “bazen” kullandıklarını ifade etmeleri, muhtemelen katılımcıların Rus nüfusunun yoğun yaşadığı Öskemen şehrinde olmalarıyla bağlantılıdır. Üniversite öğrencilerinin derslere hazırlanırken Kazakça kaynakları “az”, Rusça kaynakları ise “bazen” kullanmalarının başlıca nedenleri, Kazakça yazılmış gerekli ders materyallerinin azlığı veya öğrencilerin ilgisini çekecek kaynakların yetersizliği olabilir.

Öğrencilerin arkadaşlarıyla ve aileleriyle “bazen” Kazakça, “çoğunlukla” Rusça konuşmaları da Rusçanın toplum arasında ne denli baskın olduğunun göstergesidir. Öğrencilerin düşüncelerini “çoğunlukla” Rusça daha kolay ifade etmeleri, onların Kazak dili ve edebiyatında yeterince yetkin olmadıklarını ortaya koymaktadır. Yeni bağımsızlık kazanmış genç bir devlet için bu durum ciddi şekilde üzerinde düşünülmesi gereken bir meseledir.

Öğrencilerin radyo, müzik ve podcastleri “bazen” Kazakça, “çoğunlukla” Rusça ve diğer yabancı dillerde dinlemeleri de gençler arasında ana dilin değerinin düşük olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, Rusçanın kullanımı bağımsız Kazakistan’daki üniversite öğrencileri arasında hâlâ güçlü bir şekilde devam etmektedir.

Kazakistan’da yaşayan diğer milletler, özellikle Ruslar, hâlâ yalnızca Rusçayı iletişim dili olarak kullanmaktadır. Diğer etnik gruplar da ikinci dil olarak Kazakçayı öğrenmenin önemini hissetmemektedir. Bu sorunların çözümü için üniversiteler ve devlet kurumları çeşitli önlemler almak zorundadır. Bunlar arasında eğitim materyallerinin yenilenmesi, öğretmenlerin yeterliliğinin artırılması, öğrencilerin dil becerilerinin geliştirilmesi ve toplumda Kazakçanın statüsünün yükseltilmesi gibi adımlar yer almaktadır.

Araştırma sonuçları, Kazakçanın devlet dili olarak statüsünün yasal düzeyde belirlenmiş olmasına rağmen, fiili kullanımında Rusçanın üstünlüğünün sürdüğünü göstermektedir. Bu durum, Sovyet dönemi Ruslaştırma politikalarının uzun vadeli etkilerinin hâlen hissedildiğini doğrulamaktadır. Kazakça, özellikle şehir merkezlerinde ve yükseköğretim kurumlarında, günlük yaşamın doğal bir parçası hâline gelememiştir. Bunun temel nedenleri arasında, eğitim sisteminde Rusça kaynakların ağırlığı, öğretim materyallerinin yetersizliği, öğrencilerin alışkanlıkları ve toplumda Rusçanın ekonomik-sosyal prestijinin daha yüksek olması sayılabilir.

Bu bulgular ışığında, Kazakistan’da iki dillilik sürecinin dengeli biçimde yürütülebilmesi için eğitim politikalarında kapsamlı bir dönüşüme ihtiyaç vardır. Devlet dili Kazakçanın yalnızca sembolik değil, işlevsel düzeyde de güçlendirilmesi; eğitim kurumlarında, medya alanında ve kamusal iletişimde daha aktif kullanılması gerekmektedir. Öğrencilerin Kazakçaya yönelik farkındalıklarının artırılması, öğretim materyallerinin Kazakça hazırlanması, Kazakça ders saatlerinin artırılması ve öğretmenlerin mesleki yeterliliklerinin güçlendirilmesi bu süreçte kritik önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, çalışma iki önemli noktayı ortaya koymaktadır:

1. Kazakistan’da iki dillilik yapısı resmî düzeyde eşit görünmekle birlikte, pratikte Rusçanın baskın olduğu bir dil hiyerarşisi mevcuttur.
2. Kazakçanın sürdürülebilirliğini sağlamak, yalnızca dil öğretimiyle değil, aynı zamanda toplumsal bilinç, kültürel kimlik ve devlet politikalarının bütüncül desteğiyle mümkündür.

Bu nedenle, üniversite düzeyinde yürütülecek dil politikalarının Kazakçayı bilim, eğitim ve kültür dili olarak güçlendirmeye odaklanması; gençlerin bu dili hem akademik hem de günlük yaşamda etkin biçimde kullanmalarını teşvik edecek ortamların

oluşturulması gerekmektedir. Böylece Kazakça, yalnızca bir resmî dil değil, aynı zamanda genç kuşakların düşünce, kimlik ve iletişim aracı olarak da kalıcı bir yer edinebilir.

Bu makalenin devamı niteliğinde “Rusçanın üniversite gençliği arasında neden baskın olduğunu” belirlemek amacıyla dilsel üstünlüğün neden-sonuç ilişkisini ortaya koyacak ve dilsel sorunun çözüm yollarını gösterecek çalışmalar yapılması yerinde olacaktır.

Kaynakça

- Adilet. (1997). Kazakistan Respublikasındaki til turalı. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs>
- Aksholakova, A. & Ismailova, N. (2013). "The language policy of Kazakhstan and the state language in government service." *Procedia: Social and Behavioral Sciences* 93, 1580-1586.
- Aldabek, N., & Masimbayeva, A. (2015). Köptildilik jane kazirgi tildik ahval jağdayındağı memlekettik tildi mengertu edistemesiniñ keybir meseleleri. *KazUU Habarşısı. Kategoriya: Filologiya*, 45–53.
- Alekseyenko, A. N. (2015). Migratsii i migrantı: Etnizatsiya postsovetskogo goroda — Migratsii i evolyutsiya vizualnogo prostranstva Ust-Kamenogorska. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. İstoriya*, No. 5 (37), 44–51.
- Duman, G. B., & Mukazhanova, A. (2024a). The use of Kazakh among university students in the context of native language and bilingualism. *Hacettepe University Journal of Education*, 39(3), 271-280. <https://doi.org/10.16986/HUJE.2024.523>
- Duman, G. B., & Mukazhanova, A. (2024b). Kandasların (Oralmanların) dil ve eğitim konularıyla ilgili yaşadıkları sorunlar (Öskemen örneği). *2'nd international Rumeli congress of social and educational sciences (April 27-29, 2024, İstanbul/ Türkiye) proceedings book*. s. 241-256
- Fasold, R. (1987). *The Sociolinguistics of Society*. New York: Basil Blackwell
- Fierman, U. (2005). Turn of language progress in Kazakhstan. *Ethnographic Surveying*, 6, 49-71.
- Hoffmann, C. (1991). *Introduction to Bilingualism*. New York: Longman Group Ltd.
- Kök, A. (2014). Kazak Türkçesinin korunması siyaseti: Ağartuşı, Sakşı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 78-101.
- Shelestyuk, E. S. (2022). Professional Communication in the Republic of Kazakhstan in Conditions of Diglossia and Bilingualism. In *Quaestio Rossica*, 10 (5), 1642–1656. DOI 10.15826/qr.2022.5.752.
- Yeskeldiyeva, B., & Tazhibayeva, S. (2015). Multilingualism in modern Kazakhstan: New challenges. *Asian Social Science*, 11(6), 56-64.
- Zhumanova, A., Dosova, B., Imanbetov, A., & Zhumashev, R. (2016). Language Politics in the Republic of Kazakhstan: History, Problems and Prospect. *International Journal of Environmental & Science Education*, 11(11), 4241-4253.

19. YÜZYIL ÂŞIK TARZI ŞİİRDE BÎSÛTÛN-I AŞK: DAĞ DELME MOTİFİ
BÎSÛTÛN-I AŞK IN 19TH CENTURY ASHIK STYLE POETRY: THE MOUNTAIN
DRILLING MOTIF

Kadriye TÜRKAN¹

Özet

Mitolojik dönemden itibaren dağlar, gerek yükseklikleri ve gerekse gökyüzüne yakınlıklarından dolayı insanoğlu tarafından ululuk, yücelik ve ilahilikle özdeşleştirilmiş ve Tanrı mekânı olarak tasavvur edilmiştir. Bu bağlamda dağ, gökyüzü ile yeryüzünün birleştiği nokta, kutsal bölge ve merkez olarak değerlendirilir. Pek çok kültürde bu inanışlar doğrultusunda kutsal dağ simgeselliği ile karşılaşılmaktadır.

Türklerin din ve inanışlarında dağlar, yükseklik ve yücelik timsali kutsal yerlerdir. Yeryüzünün göğe uzanan bölümü olarak dağlar, Türk mitolojisinde olduğu üzere dünyadaki pek çok kültürün mitolojisinde kült vasfı taşımakta edebiyatta dünden bugüne manzum ve mensur pek çok türde ve destan efsane, masal, halk hikâyesi gibi anlatılarda yer almaktadır. Nitekim nazım-nesir birlikteliği ile aktarılan halk hikâyelerinde dağ kahramanın sığınağı, inziva mekânı olarak geçmekte “dağa gitme” motifi öne çıkmaktadır. Halk hikâyeleri arasında yer alan Ferhat ile Şirin denince ise ilk akla gelen Bisûtûn dağı ve “dağ delme” motifidir. Motifin bir diğer özelliği de sadece bu hikâyeye mahsus olmasından kaynaklanmaktadır. Ferhat hikâyede Şirin’e olan aşkının büyüklüğünü göstermek için iki kez dağ deler. Motif, özgünlüğü sebebiyle pek çok edebiyat ve sanat eserine de konu olmuştur.

Çalışmada 19. yüzyıl âşık tarzı gelenek içerisinde yer alan âşıkların Ferhat ile Şirin hikâyesinin dağ delme motifini ele alış şekilleri ve Bisûtûn üzerinden motife yaptıkları göndermeler örnekler üzerinden değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ferhat, Şirin, aşk, külüng, dağ delme.

Abstract

Since the mythological period, mountains have been identified with greatness, sublimity and divinity by human beings due to their growth and proximity to the unified sky and have been envisioned as the position of God. In this context, the mountain is considered as the point where the sky and the earth meet, the sacred region and the center. In many cultures, sacred mountain symbolism is encountered in line with these beliefs.

In Turkish religion and belief, mountains are sacred places that symbolize height and sublimity. Mountains, as the part of the earth extending to the sky, have a cult character in the mythology of many cultures around the world, as well as in Turkish mythology, and are included in many types of narratives such as epic legends, fairy tales, folk tales, both in verse and prose, from past to present in literature. As a matter of fact, in the folk tales narrated with the combination of verse and prose, the mountain is mentioned as the hero's shelter and place of retreat, and the motif of "going to the mountain" has an important place

¹ Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen-Edebiyat-Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Burdur-Türkiye, ktturkan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0383-1964

in the stories. When talking about Ferhat and Şirin, one of the folk tales, the first thing that comes to mind is the Bisütün mountain and the "mountain drilling" motif. Another feature of the motif is that it is specific to this story. In the story, Ferhat climbs a mountain twice to show the magnitude of her love for Şirin. The motif has been the subject of many literary and artistic works due to its originality.

In the study, the way the ashiks in the 19th century ashik style tradition handle the mountain piercing motif of the Ferhat and Şirin story and the references they make to the motif through Bisütün are evaluated through examples.

Key Words: Ferhat, Şirin, love, külüng, mountain drilling.

Giriş

Âşık tarzı edebiyat, halk hikâyeleri ve âşık tarzı şiirden oluşmakta halk hikâyeleri şiire zengin malzeme sağlarken halk şiiri içerisinde metinlerarası boyutta sıkça kendisine yer bulmaktadır. Âşıklar şiir söylemek dışında, hikâye tasnif eden ya da çok bilinen halk hikâyelerini çeşitli meclislerde anlatan sanatçılardır¹. Hikâyeler nazım²-nesir birlikteliğiyle tasnif edildiği ve anlatıldığı için bunu yapabilmek tahkiye kadar Boratav'ın "nazım kısmı olduktan sonra hikâye var demektir. Vakayı teşkil eden nesir kısmını ana hatlarıyla tespit, hikâyeci için kolay bir şeydir. Ona vüsat vermek ise zaten sanatının icap ettirdiği bir maharettir" (Boratav 1988: 95) cümlesiyle ifade ettiği gibi şiir söyleme yeteneği de gerektirmektedir. Her ikisinin de yaratıcısı aynı sanatçılar olduğundan, şiir³ ile hikâye birbirine geçmiş bu birliktelik, ödünçleme boyutunda da her iki türü ziyadesiyle etkilemiştir.

Hüsrev ile Şirin veya Ferhat ile Şirin olarak bilinen hikâye, doğu edebiyatlarının en meşhur hikâyelerinden biridir. Hikâye, İran edebiyatı mesnevi konuları arasından önemli bir yere sahiptir. Divan edebiyatında da mesnevi konusu olarak defalarca kez işlenmiştir.

Ferhat ile Şirin hikâyesinin belli bir tarihi arka plana dayanan ve edebiyata yansıyan konusu, Türklerin, Acem edebiyatıyla olan yakın ilişkisine istinaden klasik Türk edebiyatına geçmiştir. Hikâyenin tarihi ve coğrafi çerçevesi de anlatıldığı yeni coğrafyalara göre şekillenmektedir. Anlatıda Şirin'in güzelliği, Ferhat'ın sabır ve tahammülü halk arasında derin izler bırakmış ve etkili olmuştur. Hikâyenin dramatik bir şekilde sona ermesi, halk tarafından okunmasının ve sevilmesinin nedenleri arasındadır. Bu şekilde halk

¹ Âşıklar sadece saz eşliğinde manzum eserlerini sunmakla yetinmezler. Şiirlerin arasında dinleyicilerle sohbet ederler. İyiliği, doğruluğu tavsiye eden nasihatlerde bulunurlar, fıkra anlatırlar, başlarından geçmiş herhangi bir olayı dinleyicilere naklederler. Böylece âşıkla dinleyiciler arasında sağlam bir diyalog kurulmuş olur. Âşıklar bazen de halk hikâyesi örneği verirler. Âşık fasıllarında anlatılan hikâyeler, genellikle Kerem ile Aslı, Emrah ile Selvi, Âşık Garip gibi klasik halk hikâyeleri veya Köroğlu gibi kahramanlık hikâyeleridir. Bkz. (Düzgün 2004: 202).

² Manzum parçaların form ve şekline gelince, bunlar Türk terminolojisi ile türküler yani halk mahsulü şiirlerdir. Dil, kafiye ve yapı, bunu teyit eder. Yani bu manzumeler, Arap-Acem'in, klasik ve uzunluğa göre hesaplanan kemmi veznine uygun inşa edilmiş edebî bir mahsul olmaktan uzaktırlar, bilakis, biz burada Türklerin, mısraı hecelere ve akzent'lere göre hesaplanan halk şiiri karşısındayız (Spies 39). Halk hikâyeleri içindeki türküler, yukarıda başka vesilelerle temas ettiğimiz ve bundan sonra gelecek bahiste üzerinde duracağımız gibi düpedüz halk şairleri eserleridir. Hikâyelerin içindeki şiirler halk şairlerinin eserleri olduğuna göre, bunların sanat değerleri şairine göre değişir. Onun içindir ki mesela Kerem, Kurbanî, Âşık Garip gibi, ustaların tasnifi olan hikâyeler, bunlar derecelenirken en önde yer alır; çünkü bunlar hem maceralarıyla canlı ve vüsatlı, hem de şiirleriyle tam usta malıdır (Boratav 1988: 92-93).

³ Halk hikâyelerinin içinden ayrılıp ya halk türküsü olarak yayılan yahutta okunmak üzere cönlere geçen parçalar hep böyle lirik değeri yüksek olanlardır (Boratav 1988: 93).

arasında yayılmaya başlayan hikâye, sosyal yapıya uygun bir çehreye bürünerek Türk halkının zevkine hitap edecek şekle gelmiş, 16. yüzyıldan itibaren halk hikâyesi grubuna dâhil olmuş ve halk hikâyesi olarak yazma ve basma versiyonları ile ölümsüzleşmiştir. Ferhat ile Şirin; Behçet Mahir, Mevlüt İhsanî, Yaşar Reyhanî, Çıldırılı Âşık Şenlik gibi Doğu Anadolu Bölgesi âşıklarının repertuarlarında yer almakta olup Anadolu'nun muhtelif yerlerinde hikâyeye bağlı efsaneler oluşmuştur¹.

Ferhat ile Şirin denince ilk akla gelen motif, şüphesiz “dağ delme” motifidir. Motifin bir diğer özelliği de sadece bu hikâyeye mahsus olmasından kaynaklanmaktadır. Ferhat hikâyede Şirin’e olan aşkıdan iki kez dağ deler. Motif özgünlüğü sebebiyle pek çok edebiyat ve sanat eserine de konu olmuştur.

Klasik edebiyatta pek çok şair tarafından ele alınan hikâyeye, sadece mesnevi olarak kalmamış; halk kitapları, yazma ve taş basmalar yoluyla sözlü edebiyata geçmiştir. Sözlü edebiyatta aynı isimde bir hikâyeye ortaya çıkarken mevzuu daha değişik nitelikte olmak üzere ortaoyunu, Karagöz, vb. halk temasında, türkülerde ve halk şiirinde, tiyatro, opera, bale, sinema olmak üzere pek çok sanat dalında ele alınmış ya da ilham vermiştir.

Dağ Delme Motifi

Ferhat ile Şirin’in en can alıcı motiflerinden biri “dağ delme”dir. Motifin bir diğer özelliği de sadece bu hikâyeye özgü olmasıdır. “Genellikle halk hikâyelerinin kahramanları aşkları için yaptıkları büyük ve olağanüstü fedakârlıklarla zihinlerde yer etmişlerdir. Kimileri sevgilisini görmek için bütün dişlerini sağlam olduğu hâlde çektirmiş, kimileri ordularla savaşmış, kimileri devlerle savaşmış, kimileri ulaşılmamış dağlardan, ormanlardan bir şeyler getirmiştir” (Yılar 1998: 37). Nitekim Ferhat hikâyede Şirin’e duyduğu aşktan dolayı ona kavuşma ümidiyle iki kez dağ deler.

Halk hikâyelerinde özellikle aşk konusunu işleyenlerde âşık –maşuk ilişkisi içerisinde âşğın sevgilisi için yapamayacağı şey, aşamayacağı engel yok gibidir. Bazı durumlarda engelleri aşmak insanüstü özelliklere sahip olmayı da gerekli kılar.

Bu eylemler söz konusu kahramanların kimi zaman devasa orduları yenmek, kimi zaman devlerle savaşmak ve onları alt etmek, kimi zaman dağ delmek, kimi zaman sevgililerinin yüzünü görebilmek için sağlam dişlerini çektirmek gibi eylemleriyle anılmalarına sebep olur. Ancak bu anlatılarda görülen ortak bir benzerlik yukarıda sayılan eylemleri gerçekleştiren kahramanların pasif ve içe dönük olması noktasında yatar. Başka bir ifade ile normal insanın yapamayacağı işleri yapan bu kahramanlar hikâyeye içinde süreç belirleyen değil belirlenen sürece tabi bir kimlik arz ederler. Bu yapılarıyla da anlatı içinde aktif ve eylem koyucu olmaktan uzaktırlar. Karşılarına çıkan engelleri geçmek için sık sık yardımlar görür ve bu yardımlar sayesinde söz konusu açmazları çözerler (Özarslan 2006: 107).

Hikâyede Ferhat’ın dağı delmesinin temel sebebi aşktır. Ancak susuzluk da kahramanı harekete geçiren nedenlerden biri olarak görülür. Şirin’in teyzesi Mehmene Banu’nun sarayına, dağı delip su getirme karşılığında kapı ağalığını talep eden Ferhat’ın asıl amacı Şirin’e yakın olmaktır. Bu nedenle böyle zorlu bir görevi üstüne alır. Bu esnada

¹ Bilgi için bkz. (Alptekin 1997; Özarslan 2006).

Ferhat ile Şirin'in aşkından haberdar olan Mehmene Banu, Ferhat'ın zindana atılmasını emreder, ancak gördüğü bir rüyanın etkisiyle onu zindandan çıkartır.

Halk anlatılarında kahramanların, karşılarına çıkan engelleri aşabilmek için çeşitli varlık ve nesnelerin yardımına ihtiyaçları olduğu muhakkaktır. Bu bağlamda Ferhat, dağı delebilmek için mimarbaşından “külüng” diye adlandırılan bir kazma yapmasını ister. “Ferhad, mimarbaşıya aytdı ‘ey ağa iki külüng yapdırasın senden isterem, biri yüz batman ve biri iki yüz batman olsun’didi” (Özarslan 2006: 173). Külünglerin ağırlıkları, bir insanın fiziki gücünün çok üzerindedir ve onların ağırlıkları Ferhat'ın gücünü ortaya koymada bir araç olarak kullanılmıştır.

Ferhat'ın olgunlaşması ve hedefine yani aşkına kavuşabilmesi için karşılaştığı her engel, aşılması gereken yeni bir durum, bir eşiktir. “...Eşiğin aşılması evrensel kaynağın kutsal alanına atılan bir adımdır (Campbell 2010: 98). Ferhat ile Şirin’de, Ferhat'ın karşısına çıkan sınıandığı en büyük engel, şehre su getirmek için delmesi gereken Bîsütûn dağıdır. “Türk kültüründe oldukça önemli yeri olan dağ, ululuğun, ulaşılmazlığın ve gücün sembolüdür. Yatay ve dikey boyutlu sembolizmde dağ, dikey yön ile ifade edilir. R. Guénon’un belirttiğine göre dikey yön, sınırı belirsiz hiyerarşiyi temsil eder. Aktif ilkenin sembolü olan dikey yön, eril karakterlidir. Bu bakımdan dağ sembolü de eril özellikler taşır” (Özdemir 2015: 245).

Hikâyede Ferhat'ın dağı kırk günde delmesi, kırk sayısının Türk kültüründe yeriyle yani ifade ettikleriyle yakından ilgilidir. Kırk, olgunlaşmanın sayısıdır. A. Schimmel'in kırk sayısı ile ilgili “Modern psikologlar kırklarından hemen önce bir insanın gelişmesinde belirli bir değişiklik algılarlar” (Schimmel, 2000: 267) der. Nitekim Kırk günün sonunda suyun, dağdan akması Ferhat'ın olgunluk mertebesine ulaştığının göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Ferhat, hikâyeye gönderme yapan eserlerde “Küh-ken” (dağ kazan) lakabıyla da anılır. Ayrıca deldiği dağı adı olan Bîsütûn’a da ismen yer verilir.

Âşık Tarzı Şiirde Dağ Delme Motifine Yapılan Göndermeler

19. yüzyıl âşık tarzı şiir temsilcisi âşıklar, Ferhat ile Şirin hikâyesinin aşk motifiyle birlikte “dağ delme” motifine de şiirlerinde oldukça fazla yer vermişlerdir.

Varlık dağlarını Ferhad misâli
Aşkın külüngüyle deldin mi gönül
Derler her kemâlin var bir zevâli
Pend-i âfifâne geldin mi gönül (Meydânî; Tan 1987: 352)
Biz Şirîn elinden aşk meyin içtik
Hak ile bâtlı fark edip geçtik
Varlık dağlarını deldik de geçtik
Ferhâd olsak da bir olmasak da bir (Dertli; Kutlu 1988: 153)

Meydânî de Dertli de dörtlüklerinde Ferhat'ın Şirin için deldiği dağa atıfta bulunmuşlar. Varlık dağı ile Ferhat'ın aşk yolunda sınanmasından, karşısına çıkan

engellerden ve dağı delme süresi esnasında bir erginleme¹ geçirdiğinden bahsederek mistik bir yaklaşım sergilemişlerdir.

Mecnun gibi sözüm dile getirdim
Ferhat olup kayaları yatırdım
Zülcenanım yol üstüne oturdum
Merhamet etmedi ah kader bana (Esirî; Yardımcı 2000: 79)

Esirî dörtlükte, Mecnun'un alamet-i farikasından aşk derdini haykırmasından söz etmekte Ferhat'ı aşk yolunda meşhur eden dağı delmesine, "kayaları yatırdım" ifadesi ile göndermede bulunmaktadır.

Ferhat Şirin için kayalar kesti
Gönül arzu çeker gül yüzlü mesti
Niçe kahramanın bu dünya dostu
Sual eyle niçe murat almıştır (Esirî; Yardımcı 2000: 173)

Niceler ser verdi yârin yoluna
Aşkın ile Ferhat olup taşı keser (Esirî; Yardımcı 2017: 422)

Esirî'nin dörtlük ve beyti, Ferhat'ın Şirin'e olan aşkı yüzünden dağı delmesine bir hatırlatmadır. Deldi yerine, "kayalar kesti" diyerek mahalli bir söyleyişe de imza atmıştır.

Ferhat Şirin gibi dağlar delerdim
Leyla Mecnun olmuş çölde yelerdim
Yaratan Mevla'dan yardım dilerdim
Garip başta sevdam var eksik değil (Esirî; Yardımcı 2000: 210)

Mecnun Leylâ için sahrayı gezdi
Arzî ile Kanber canından bezdi
Ferhat Şirin için dağları deldi
Yazılmış alnına çun kare mahsus (Tâhirî; Oral 1955: 55)

Hekimhanlı Esirî ve çağdaşı Tâhirî, dağ delme ya da çölde gezme işini hikâyelerin erkek kahramanları yaptığı halde hikâyenin kendisine doğrudan bir telmih olarak "Leyla Mecnun ve Ferhat Şirin" ifadesini kullanmışlar, her iki hikâyenin öne çıkan motiflerini bir arada vermişlerdir.

Hakipaye yüz sürelden gamdan azadım bugün
Kühû dağlar delmeye aşk ile Ferhad'ım bugün
Raki Hakka ser verip coş eyler cesedim bugün
Hamdülillah kim imâret buldu bünyadım bugün
Uyanıp subh u seherde ahı feryadım bugün
Babına geldim medet rahm eyle üstadım bugün
Hacı Bektaş-ı Veli'nin kemterine kemterim
Lâ feta illâ Ali'dir hem dilimde ezberim (Esirî; Yardımcı 2000: 317)

¹ Sembolik anlatılarda, erginleşme aşamasını tamamlayarak bireyleşme yolunda önemli aşama kaydeden kahraman, monomitin yapısına uygun olarak geriye dönmelidir. Kahramanın geriye dönüşü, ruhunun yüce bir olgunluğa eriştiğinin ifadesidir (Özdemir 2015: 250). Geri dönen kahraman, macerasını tamamlamak üzere dünyanın etkisini atlatabilmelidir (Campbell, 2010: 253).

Esirî bentte, Ferhat'ın, Şirin için dağ delmesini anıştırırken “kûh”(dağ) ve dağlar kelimelerini yan yana kullanarak Ferhat'ın iki kez dağ delmesine telmihte bulunmuştur.

Mansurî aşk ile kendini dara
Kemend atıp asmış deyi kınaman
Ferhat Şirin için sarp kayaları
Külüng ile kesmiş deyi kınaman (Ruhsâtî; Kaya 1991: 226)

Ruhsâtî, Ferhat'ın sarp kayaları birkaç yüz batman ağırlığındaki külüng ile delmesinin insanüstü bir güç gerektirdiğini, aşkın her şeye muktedir olduğunu söyleyerek “kınaman” demek suretiyle bunların takdire şayan işler olduğunu belirtmektedir.

Mansurî Hak da'vasıyla kendini asmış deyi
Mecnun dağların başında Leyla'ya küsmüş deyi
Ferhat Şirin'in yolunda kayalar kesmiş deyi
Ben de bir güzel yüzünden dağı delesim gelir (Ruhsâtî; Kaya 1991: 486)

Ruhsâtî, bir önceki dörtlükte olduğu gibi Allah aşkı yüzünden asılan Mansur'a, Mecnun'un Leyla'ya duyduğu aşk yüzünden dağa gitmesine atıfta bulunduktan sonra Ferhat'ın, Şirin'in aşkı ile dağı delmesini hatırlatır.

Yatarken seyrimde kırklar destinden
İçiren şerbeti sen değil misin
Şirin için nice kayalar delip
Öldüren Ferhad'ı sen değil misin (Ruhsâtî; Kaya 1991: 421)

Ruhsâtî dörtlükte aşk şerbetinden ve âşıkların, sevgili uğruna Ferhat gibi kayaları deieceklerinden söz eder. Yine aynı Ferhat'ın aşk yüzünden kendini öldürmesine de telmihte bulunur. “Nice kayalar” ile Ferhat'ın dağ delme eylemini iki kez yaptığı hatırlatılmıştır.

Âşıklar büyüğü Yazıcıoğlu
Ben senin da'vana bakarım diyor
Ferhat külüngünü çekmiş yürümüş
Sebebin evini yıkarım diyor (Ruhsâtî; Kaya 1991:493)

Deliktaşlı Ruhsâtî aşk yüzünden, Şirin'e kavuşma yolunda önüne çıkan engel olarak Ferhat'ın, dağı delmesine ve kavuşamama sebebini ortadan kaldırmasına atıfta bulunmaktadır.

Zahm-ı aşka gelip merhem sarmağa
Ferhâd olup bir gün bağrın yarmağa
Kudretin yoğise Beyt'e varmağa
Gönül Beytullah'tır ziyaret eyle (Seyrânî; Kasır 1984: 90)

Seyrânî dörtlükte, “Ferhat ve bağır yarma” ile hikâyenin dağ delme motifine göndermede bulunmaktadır.

Ferhâd gibi dağ bağrını delmedim
Mecnun gibi Leylâ deyip yelmedim
Ben destime su doldurup gelmedim
Erenler çeşmesi suludur diye (Seyrânî; Kasır 1984: 99)

Seyrânî, aşk yüzünden Ferhat'ın dağı delmesini yine “bağır delme” üzerinden anıştırmıştır.

Eğer Ferhad gibi Şirin’e Seyrânî tutulmuşsan

İşitmedikçe hitâb-ı dilberi kalbin kulağın del (Seyrânî; Kasır 1984: 275)

Seyrânî kendisine seslendiği beyitte, sen de Ferhat gibi Şirin’e âşık olmuşsan “kalbin kulağın del” ifadesi ile Ferhat'ın dağı delmesini hatırlatmaktadır.

Sonuç

Hüsrev ile Şirin veya Ferhat ile Şirin olarak bilinen hikâye, İran edebiyatı mesnevi konuları arasından önemli bir yere sahiptir. Divan edebiyatında da mesnevi konusu olarak defalarca kez işlenmiştir Hüsrev ü Şirin mesnevisi hikâye olarak Ferhad ile Şirin hikâyesi adı ile ortaya çıkmaktadır. Mesnevi, hikâyeye aktarılırken çeşitli dönüşümler de geçirmiştir.

Doğu edebiyatlarının sevdiği bir mesnevi konusu olarak daha sonra sözlü gelenekte kendine yer bulan Ferhat ile Şirin’de beşeri aşk konusu işlenmiştir. Ferhat ile Şirin’e 19. yüzyıl âşık tarzı gelenekte on yedi âşık çeşitli vesilelerle gönderme yapmıştır. Ferhat ile Şirin hikâyesine en çok telmih Esirî’de görülür. Onu Seyrânî ve Ruhsâtî izlemektedir. Bu göndermeler daha çok Ferhat ile Şirin ismen yan yana getirilerek yapılmıştır. Âşık tarzı şiirde Ferhat, dağı delmesiyle hatırlatılır. Dağ delme motifi hikâyede bisütün külüng, kühken gibi kelimeler bir arada verilerek anıştırılmakta ve hikâyeye ait motiflere aynı dörtlük ya da beyte sıkıştırılarak bir arada telmih yapılmasına sıklıkla tesadüf edilmektedir.

Kaynakça

- ALPTEKİN, Ali Berat (1997), *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- BORATAV, Pertev Naili (1988), *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, İstanbul: Adam Yayınları.
- CAMPBELL, Joseph (2010), *Kahramanın Sonsuz Yolcuğu* (Çev. Sabri Gürses), İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- DÜZGÜN, Dilaver (2004), “Âşık Edebiyatı”, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı* (Edt. M. Öcal Oğuz) Ankara: Grafik Yayınları, s.235-278.
- KASIR, Hasan Ali (1984), *Develili Seyrânî Hayatı-Sanatı-Şiirleri*, İstanbul: Acar Matbaacılık.
- KAYA, Doğan (1991), *Sivasta Âşıklık Geleneği ve Âşık Ruhsâtî*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora tezi).
- KUTLU, Şemsettin (1988), *Dertli*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ORAL, Mehmet Zeki (1955), *Orta Köylü Âşık Tahiri*, Ankara: Yeni Matbaa.
- ÖZARSLAN, Metin (2006), *Ferhat ile Şirin Mukayeseli Bir Araştırma*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- ÖZDEMİR, Serdar Deniz (2015), “Kahramanın Sembolik Yolculuğu Bağlamında Ferhat ile Şirin Hikâyesi Üzerine Bir İnceleme”, *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, S. 20, s. 242-253.
- SCHİMMEL, Annemarie (2000), *Sayıların Gizemi*, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- TAN, Nail (1987), “Kastamonu Halk Şairleri”, *II. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri*, Eskişehir: Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, s. 347-363.
- YARDIMCI, Mehmet (2000), *Hekimhanlı Esirî*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- YARDIMCI, Mehmet (2017), *Esîri Baba*, İstanbul: Özgül Yayınları.
- YILAR, Ömer (1998), *Ferhat ile Şirin Hikâyesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek lisans tezi).

**KENT YAŞAMINDA HALK KÜLTÜRÜNÜN MOBİL İZLERİ: SOSYAL MESAJ İFADELİ
TAŞIT YAZILARI****MOBILE TRACES OF POPULAR CULTURE IN URBAN LIFE: SOCIAL MESSAGES
EXPRESSIONS IN VEHICLE WRITINGS***Kadriye TÜRKAN¹**Ece MUTLU²***Özet**

Halkın gündelik yaşamda ürettiği ve anonim nitelik taşıyan taşıt yazıları; bireylerin duygu, düşünce, inanç, kimlik ve mizah anlayışlarını kısa, çarpıcı ve yaratıcı ifadeler aracılığıyla görünür kılan kültürel metinlerdir. Kamusal alandan biri olan karayollarındaki taşıtlarda sergilenen bu ifadeler, bireysel kimlik sunumunun yanı sıra bireyin içinde bulunduğu toplumla kurduğu ilişkiyi de görünür kılan önemli bir anlatım biçimi olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmada, saha araştırması kapsamında fotoğraflanan ve yanı sıra internet ortamından derlenen taşıt yazıları analiz edilmiş ve ilgili literatür taramaları ile kuramsal çerçevede temellendirilmiştir. Taşıt yazılarının dil ve anlatım özellikleri de göz önünde bulundurulmuş; sözdizimi, yazım ve imla açısından halk söyleyişinin özelliklerini yansıtan yapılar tespit edilmiştir. Bu yazı ve semboller “Sosyal Mesaj İfadelî Taşıt Yazıları” alt başlığı altında incelenmiş; modern kent yaşamında bireylerin toplumsal gözlemlerini, değerlerini, politik görüşlerini, hayat tecrübelerini ve aynı zamanda kimliklerini araç yazıları aracılığıyla nasıl görünür kıldıkları tartışılmıştır.

Taşıt yazılarını salt estetik ya da eğlence kaygısı dışında halkın günlük yaşam deneyimlerini, gözlemlerini ve değerlerini dile getirdiği mobil ve çağdaş bir folklorik ifade alanı olarak ele almak daha doğru olacaktır. Modern kent yaşamında sözlü kültürün güncel biçimlerinden biri olarak değerlendirilen bu çalışma; taşıt yazılarını başta halkbilimi perspektifiyle ele alıp aynı zamanda sosyoloji, psikoloji ve dilbilim gibi farklı disiplinlere de katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Taşıt yazıları, halk kültürü, folklorun işlevleri, taşıt edebiyatı

Abstract

Vehicle graffiti produced by the public in their daily lives and bearing an anonymous quality are cultural texts that reveal individuals' emotions, thoughts, beliefs, identities, and sense of humor through short, striking, and creative expressions. Displayed on vehicles on highways, which are a form of public space, these expressions are considered an important form of expression that reveals not only individual identity but also the relationship that individuals establish with the society they live in.

In this study, vehicle writings photographed in the field and collected from the internet were analyzed and grounded in a theoretical framework through relevant literature reviews. The linguistic and narrative characteristics of vehicle writings were also considered;

¹ Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen-Edebiyat-Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Burdur-Türkiye, ktturkan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0383-1964

² Yüksek Lisans Öğrencisi. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Burdur-Türkiye, mmutluece@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-6342-9133.

structures reflecting the characteristics of popular speech in terms of syntax, spelling, and punctuation were identified. These writings and symbols were examined under the subheading “Vehicle Writings Expressing Social Messages”; it was discussed how individuals in modern urban life make their social observations, values, political views, life experiences, and identities visible through vehicle writings.

It would be more accurate to consider vehicle writings as a mobile and contemporary folkloric expression that conveys the daily life experiences, observations, and values of the people, beyond mere aesthetic or entertainment concerns. Evaluated as one of the contemporary forms of oral culture in modern urban life, this study aims to approach vehicle graffiti primarily from a folklore perspective while also contributing to different disciplines such as sociology, psychology, and linguistics.

Keywords: Vehicle writings, folk culture, functions of folklore, vehicle literature

Giriş

Yüzyıllar boyunca mani, türkü, atasözü ve deyimlerle sözlü kültürünü sürdüren halk, günümüzde bu geleneği farklı biçimlerde yaşatmaktadır. Bu biçimlerden biri de taşıt yazılarıdır. Taşıt sahiplerinin duygu ve düşüncelerini kısa, çarpıcı ve çoğunlukla mizahi ifadelerle aktardığı bu yazılar, anonim nitelikli bir sözlü anlatım özelliği taşımaktadır. “Ancak taşıt edebiyatı mevcut halkbilimi malzemelerinden birinin dönüşmüş bir biçimi değildir, taşıt edebiyatı yeni ve özgün bir türdür.” (Özezen, 2023: 408).

Geçmişte *kamyon arkası yazıları* olarak bilinen ifadeler hakkında Cemiloğlu “Nasıl, geçmiş dönemlerin insanı ahlaki değer yargılarını etkili bir tarzda ve mesaj niteliğinde atasözlerine sıkıştırmışsa, günümüz insanı da kendi değerlerini bu kamyon yazılarına taşımıştır. Bu yazıların, kolay okunabilsin düşüncesiyle kamyon kasalarının arkasında yer bulması da bu mesaj anlayışının bir sonucu olmalıdır” (2002: 71) ifadesiyle, bu edebiyatın geçmişte *kamyon arkası sözleri* veya *kamyon arkası edebiyatı* gibi adlarla anıldığını doğrulamaktadır. Ancak günümüzde ise Özezen’in de belirttiği gibi “herhangi bir taşıtın veya motorlu karayolu ulaşım aracının genellikle arka bölümünde (camlı bölümde, kaportada ve plakanın bulunduğu bölümde) yer alan; sitemli, esprili, üreticisinin yakınmalarını, gözlemlerini, yaşam üzerine tespitlerini içeren, kısa, etkileyici, zekice ve bilgece sözlerdir” (2023: 409). Bu tanım, taşıt yazılarının halkın duygu ve düşüncelerini dışa vurma biçimi olarak işlev gördüğünü ve sözlü kültür geleneğinin modern yaşam içinde yeniden biçimlenmiş bir uzantısı olduğunu göstermektedir.

Taşıt yazıları, folklorun işlevlerinden Bascom’un duyguları ifade etme, normları güçlendirme, tepkileri dile getirme, eğlendirme, dikkat çekme işlevlerine¹ ek olarak İlhan Başgöz’ün protesto işlevini² de karşılamaktadır. Bu önemli işlevlerine rağmen Özezen bu tür metinlerin biçimsel, işlevsel ve dilbilimsel özelliklerinin tam anlamıyla incelenmediğini, terminolojisinin ve kuramsal altyapısının da yeterince oluşturulmadığını belirtmektedir (2023: 409).

Çoğu zaman yazım ve imla kurallarına uymayan bu ifadeler; halkın gündelik dili, deyimleri, argo ve söyleyişleriyle ortaya çıkmaktadır. Kısa, doğrudan ve dikkat çekici olan

¹ Detaylı bilgi için bkz. Bascom, W. R. (2010), “Folklorun Dört İşlevi (çev. Ferya Çalış)” , *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2.*, (Haz. M. Öcal Oğuz ve Selcan Gürçayır), s.71-86.

² Detaylı bilgi için bkz. Başgöz, İ. (1996), *Protesto: Folklorun Beşinci İşlevi (Fonksiyonu)*, Folkloristik Umay Günay Armağanı, Ankara: Akçağ Yayınları.

bu metinler; mizahi, eleştirel ya da nasihat verici içerikleriyle hem bireysel hem de toplumsal mesajlar taşımaktadır.

Bu çalışmada, fotoğrafları çekilen ve internetten derlenen yazılar dil, anlatım ve işlev bakımından incelenmiş; “Sosyal Mesaj İfadeli Taşıt Yazıları” alt başlığı altında modern kent yaşamında bireylerin kendilerini ifade etme biçimleri ele alınmıştır.

Taşıt Edebiyatı Üzerine

Modern yaşam, hızla değişen toplumsal yapıları ve bireysel kimlik arayışlarını beraberinde getirmiştir. Bu değişim, bireysel kimlik arayışlarını ve kültürel pratikleri çeşitlendirmiştir. Taşıt yazıları, bu pratiklerden biri olarak sadece taşıtların birer işlevsel araç olmanın ötesinde, kültürel anlamlar yüklenen ve bireylerin toplumsal kimliklerini ifade ettikleri alanlar hâline getirilmiştir.

Taşıtların çeşitli kısımlarında görülen yazılar, sosyal yapının değişen dinamikleri ve bireylerin içsel dünyalarının yansımalarıdır. Güneş'in belirttiği gibi “Otomobil kültürü, XX. yüzyıl boyunca toplumsal farklardan bağımsız bir yayılım göstermiş, otomobil, modern yaşamın ve özgür bireyin bir yansıması olarak algılanmıştır” (2012:214).

Araçların görünür yüzeylerine yazılan ifadeler, dil, kültür ve edebiyatın kesişiminde önemli örneklerdir. Doğaner'in de belirttiği üzere “Genellikle düşük model araçlarda daha yaygın olsa da yüksek model taşıtlarda da benzer yazıları görmek mümkündür... aynı ya da farklı ifadelerin aracın birden fazla bölümüne yazıldığı dikkat çekmektedir” (2018: 29). Dolayısıyla taşıt yazılarının yalnızca bir araç süsü veya kişisel bir ifade biçimi olmadığını aynı zamanda toplumsal bir dilin ve kültürün izlerini taşıyan önemli bir kültürel alan olduğunu göstermektedir.

Bu çerçevede sosyal mesaj içerikli taşıt yazıları, bireysel beyanın ötesinde toplumsal değerler ve ortak hafızayla kurulan bağın görünür yüzünü oluşturmaktadır. Öğüt, uyarı ve hatırlatma niteliği taşıyan bu ifadeler sözlü kültürün günümüzdeki yansımalarını sunarken; taşıtları modern toplumda yalnızca ulaşım aracı olmaktan çıkarıp kimlik, bellek ve kültürel aktarımın dolaşıma girdiği mobil mekânlar hâline getirmektedir. Yazılar, bu mekânların en belirgin yüzü olarak geçmişle bugünü birbirine bağlamaktadır.

Sosyal Mesaj İfadeli Taşıt Yazıları

Taşıt yazıları; zamanla bireylerin tutumlarını, toplumsal gözlemlerini, eleştirilerini ve yaşam deneyimlerini yansıtan bir anlatım biçimine dönüşmüştür. Cemiloğlu'nun belirttiği üzere kısa ve özlü nitelikleriyle bu yazılar, taşıt sahiplerinin sosyal yaşam deneyimlerini ve değer yargılarını özetleyen iletiler olarak değerlendirilebilir (2002: 71). Kamuya açık ve geçici bir mekân olan trafik ortamında bireyler, bu yazılar aracılığıyla hem kendilerini ifade etmekte hem de geniş bir topluluğa hitap etmektedir. Sosyal mesaj içerikli ifadeler kimi zaman nasihat kimi zaman eleştiri kimi zaman da toplumsal duyarlılık çağrısı niteliği taşımaktadır. Böylece taşıtlar, bireysel duyarlılıkların ve toplumsal değerlerin dolaşıma girdiği hareketli bir iletişim alanı hâline gelmektedir.

Görsel 1. “Trafik kurallarına uysan ölür müsün..!” yazısı
(<https://forum.donanimhaber.com/araba-arkasi-yazilariniz--111675339>, e.t:
19.04.2025.)

İlgili çerçevede incelenen Görsel 1’deki “Trafik kurallarına uysan ölür müsün?” ifadesi bireysel bir uyarının ötesinde, toplumsal yaşamın düzenini sağlayan kurallara yönelik ortak sorumluluğu hatırlatmaktadır. İronik ve sorgulayıcı bir üslupla kaleme alınan bu soru, yalnızca bireysel duyarsızlığı eleştirmekle kalmaz; aynı zamanda, kuralların ihlal edilmesinin toplumsal bütünlük üzerindeki yıkıcı etkilerine işaret etmektedir. Bu yönüyle söz konusu yazı, trafik bağlamında görülen bilinç eksikliğini görünür kılarken gündelik hayattaki birey-toplum çatışmasını da yansıtmaktadır. Dolaylı biçimde kurallara uymanın yalnızca bireysel güvenliği değil toplumsal düzeni de koruyan bir pratik olduğu vurgulanmaktadır. Böylelikle yazı, ironi aracılığıyla sosyal denetim ve kolektif bilinç oluşturma işlevi üstlenmektedir.

Görsel 2. “Sen zengin çocuğusun yazıktır incitme ananı. Ver 18 bin liranı fakir kurtarır vatani!” yazısı
(<https://www.facebook.com/photo?fbid=10158011607541878&set=a.172269321877> , e.t:
29.04.2025)

“Sen zengin çocuğusun yazıktır incitme ananı, ver 18 bin liranı fakir kurtarsın vatani” ifadesi ise bedelli askerlik üzerinden sınıfsal bir eleştiri barındırmaktadır (Gör. 2). Bu söylem, ekonomik eşitsizliğin askerlik gibi kutsal sayılan bir göreve bile nüfuz ettiğini ifade ederken sistemsel adaletsizliğe yönelik halk tabanlı bir protesto niteliği de taşımaktadır. İlhan Başgöz’ün “protesto işlevi” çerçevesinde değerlendirildiğinde bu tür

yazıların resmî ideoloji ve sınıfsal ayrıcalıklara karşı sembolik direniş örnekleri olduğu görülmektedir.

Görsel 3. “Değil Ankara 81 ilin tamamında bomba patlatsanız bu millet size boyun eğmez” yazısı (https://www.facebook.com/kamyonarkasiyazilari/photos/pb.100069831155045.-2207520000/10153958190386878/?type=3&locale=tr_TR , e.t: 23.04.2025)

Yine bu bağlamda diğer bir ifade ise “Değil Ankara, 81 ilin tamamında bomba patlatsanız bu millet size boyun eğmez” (Gör. 3) ifadesi, terör olaylarına karşı halkın millî bütünlük duygusunu ve direnç kararlılığını vurgulamaktadır. 10 Ekim 2015’te Ankara Garı’nda yaşanan bombalı saldırıyı (Tunçay, 2017 : 42) kınayan bu taşıt yazısı, kolektif bir travmaya karşı moral direnci güçlendirirken diğer taraftan da milliyetçi duygular üzerinden toplumsal birlik çağrısı yapmaktadır. Taşıt burada hareket halinde bir pankart işlevi görerek halkın terör karşısındaki tavrını ve millet olma bilincini dışa vurmaktadır.

Görsel 4. “Kadınları el üstünde tutun derken tabuttan bahsetmedik”

(<https://www.facebook.com/photo/?fbid=3208763625845190&set=pb.100067391241236.-2207520000> , e.t: 05.05.2025)

“Kadınları el üstünde tutun derken tabuttan bahsetmedik” ifadesi (Gör.4) toplumsal cinsiyet bağlamında dikkat çekici bir ironi barındırmaktadır. Söz konusu yazı, kadınlara yönelik şiddeti sert bir biçimde eleştirirken toplumsal söylemlerde sıkça tekrarlanan “kadınları el üstünde tutma” idealinin gerçekte uygulanmadığını gözler önüne sermektedir. İroni, kadınlara değer verilmesi gerektiğini vurgulayan geleneksel söylemin pratikte şiddet ve ölümle sonuçlanan bir çelişkiye dönüştüğünü açığa çıkarmaktadır. Bu yönüyle ifade yalnızca bireysel bir duyarlılık çağrısı değil aynı zamanda toplumsal vicdana seslenen güçlü bir eleştiri işlevi görmektedir.

Görsel 5. “Bayrağa kan lazımsa dünyanın şah damarını keseriz...”

(<https://www.sabah.com.tr/yazarlar/donat/2021/01/13/sehitler-olmez-vatan-bolunmez> e.t: 05.05.2025)

Görsel 5’te incelenen ifade ve görseller milliyetçi duyguların yoğun bir retorik ile dile getirildiği örneklerden biridir. Şehit görselleri eşliğinde sunulan bu söylem, bireysel fedakârlığın ötesinde kolektif aidiyet ve vatan uğruna can verme idealini yüceltmektedir. Kullanılan metafor, kanı kutsallaştırarak bayrakla özdeşleştirmekte; böylelikle ulusal kimliği korumanın bedelini ölüm ve şehadet üzerinden meşrulaştırmaktadır. İfadedeki abartılı ve mutlak vurgular, milliyetçi ideolojinin duygusal yoğunluğunu artırırken aynı zamanda toplumsal bir mobilizasyon işlevi görmektedir. Bu yönüyle yazı, milli değerlerin içselleştirilmesini teşvik eden sembolik bir anlatı niteliği taşımakta; kamusal alanda hem bir aidiyet göstergesi hem de ideolojik bir yönlendirme aracı olarak işlev üstlenmektedir.

Bu tür yazılar, içeriklerinin doğruluğu ve dile getirdikleri toplumsal meselelerin ağırlığı nedeniyle bir tür modern zaman atasözü, sokak sloganı ya da popüler kültür

aforizması niteliğindedir. Bascom'un folklorun işlevleri hakkındaki görüşlerine ek olarak beşinci bir işlevi daha olduğunu ifade eden İlhan Başgöz'ün "folklorun protesto işlevi"ni tam anlamıyla karşılayan yazılar oldukları görülmektedir. "Folklor; çatışmaları büyütme, başkaldırmalara destek olmak, kurulu düzene ve değerlere direnmeleri arkalamak, onları yıkmaya kalkışanlara güç vermek gibi bir işlev de görüyor" (Başgöz 1996: 2) ifadesi, tamamlayıcı bir düşünsel çerçeve sunmaktadır. Bu ifadeler; taşıt sahiplerinin yalnızca kişisel görüşlerini bildirirken yanı sıra sistemsizliklere, sosyo-ekonomik uçurumlara ve milli direnç göstergelerine karşı halkın duygu, düşünce ve tepkilerini dile getiren folklorik ifadelerdir (Gör. 1, 2 ve 3).

Sonuç

Geleneksel halk anlatılarının günümüzde modern formlar aracılığıyla yeniden biçimlendiği ve kent yaşamının dinamikleriyle bütünleştiği göz önünde bulundurulduğunda, taşıt yazılarının çağdaş halk kültürü içerisindeki yeri oldukça önemli bir konumda durmaktadır. Bu yazılar; bireyin duygu dünyasını, toplumsal gözlemlerini, inançlarını, mizah anlayışını, protesto refleksini ve kimlik temsillerini kısa ama etkili cümlelerle ifade ettiği, sözlü kültürün güncel uzantısı niteliğindeki halk anlatılarıdır.

Çalışma kapsamında yer verilen örnekler göstermiştir ki taşıt yazıları, yalnızca kişisel bir ifade biçimi değil; aynı zamanda toplumsal hafızanın, kolektif kimliğin ve kültürel dönüşümün mobil izlerini taşıyan zengin bir folklorik malzemedir. Bascom'un folklorun dört işlevine ilişkin teorik çerçevesi ile İlhan Başgöz'ün önerdiği protesto işlevi ile birlikte değerlendirildiğinde, taşıt yazılarının hem birey anlamında psikolojik rahatlama hem toplumsal normları destekleme hem eğlendirme hem de kültürel aktarım sağlama işlevlerini yerine getirdikleri gibi sistem karşıtı söylemlerle de çok katmanlı işlevleri de yerine getirdiği görülmektedir. Bu yönüyle taşıt yazıları; halkın günlük yaşam deneyimlerini, duygularını, inançlarını ve toplumsal eleştirilerini taşıt yazılarıyla kamusal alana taşıyan bireysel ve kolektif anlam dünyasını yansıtan kültürel bir ifade biçimi olarak değerlendirilmelidir. Taşıt yazıları, yalnızca sıradan sözler değil; halkın yaşam tarzını, mizahını, tepkisini, kimliğini ve hafızasını taşıyan kültürel metinlerdir. Bu yönüyle, hem günümüz halk kültürünün görünür yüzü hem de akademik araştırmalar için verimli bir saha olarak önemini sürdürmektedir. Bu bağlamda halkbilimi ve edebiyat çalışmaları çerçevesinde daha kapsamlı biçimde ele alınması gereken önemli bir inceleme alanı oluşturmaktadır. Ayrıca bireyin kimlik sunumu, aidiyet ilişkileri, toplumsal eleştirisi ve dilsel yaratıcılığı gibi olguları bir arada barındırması sebebiyle sosyoloji, psikoloji, dilbilim (linguistik) gibi alanlara da veri sağlayacak disiplinler arası bir potansiyel taşımaktadır.

Sonuç olarak sosyal mesaj ifadelili taşıt yazıları, sözlü kültürün modern kent yaşamındaki yeniden üretim biçimlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu yazılar, bireylerin duygu, düşünce, toplumsal gözlem, eleştiri ve değer yargılarını kısa ve etkili biçimde ifade etmelerini sağlarken; taşıtlar aracılığıyla mobil bir folklor alanına dönüşerek halk kültürünün günümüzdeki dinamiklerini ve evrimini somut biçimde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla sosyal mesaj içerikli taşıt yazıları, çağdaş halk kültürünü anlamak, kent yaşamının sözlü kültür üzerindeki etkilerini incelemek ve disiplinler arası araştırmalara veri sağlamak açısından değerli bir inceleme alanı sunmaktadır.

Kaynakça

- Artun, E. (2011), *Türk Halkbilimi (İnanışlar. Töre ve Törenler. Oyunlar)*, Adana: Karahan Yayınları.
Bascom, W. R. (2010), "Folklorun Dört İşlevi (çev. Ferya Çalış)" , *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar2*, (Haz. M. Öcal Oğuz ve Selcan Gürçayır), s.71-86.

- Başgöz, İ. (1996), "Protesto: Folklorun beşinci işlevi (fonksiyonu)", (Ed. Ö. Çobanoğlu, M. Özarslan), *Folkloristik Umay Günay Armağanı*, Akçağ, s.1-4.
- Boratav, P. N. (1984), *100 Soruda Türk Folkloru*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Cemiloğlu, M. (2002), "Kamyon Yazıları ve Geleneksel Kültürümüz". *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.XV, S.2, s.69-82.
- Doğaner, A. (2018), *İletişim Biçimi Olarak Taşıt Yazıları*, II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi Bildiri Tam Metin Kitabı, İletişim Çalışmaları (Edt. Aslıhan Doğan Topçu ve Y. Gürhan Topçu), Ankara: Akademisyen Yayınları, s.27-40.
- Güneş, S. (2012), "Türk Toplum ve Otomobil", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2012, S.25, s.213-230.
- Özezen, M. Y. (2023), "Türkçede Taşıt Edebiyatı Üzerinde Bir Değerlendirme", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C.8, S.1 ,s. 407-434.
- Tunçay, E. (2017), "Medyada Nefret Söylemi: Ankara Patlaması Örneği", *Marmara İletişim Dergisi*, S. 27, s.41-62.

İnternet Kaynakları

- <https://forum.donanimhaber.com/araba-arkasi-yazilariniz--111675339> , e.t: 19.04.2025.
- <https://www.facebook.com/photo?fbid=10158011607541878&set=a.172269321877>, e.t: 29.04.2025.
- https://www.facebook.com/kamyonarkasiyazilari/photos/pb.100069831155045.-2207520000/10153958190386878/?type=3&locale=tr_TR , e.t: 23.04.2025.
- <https://www.facebook.com/photo/?fbid=3208763625845190&set=pb.100067391241236.-2207520000> , e.t: 05.05.2025.
- <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/donat/2021/01/13/sehitler-olmez-vatan-bolunmez> e.t: 05.05.2025.

**KUZEY MAKEDONYA TÜRK ÇOCUK DERGİLERİ TOMURCUK VE BAHÇE'DE
DEĞERLER EĞİTİMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME****A STUDY ON VALUES EDUCATION IN NORTH MACEDONIA TURKISH
CHILDREN'S MAGAZINES TOMURCUK AND BAHÇE**

Refide ŞAHİN¹

Özet

Çalışmanın amacı K. Makedonya Türk çocuk edebiyatının iki önemli eseri olan *Tomurcuk* ve *Bahçe* dergisi üzere değerler eğitimi açısından bir inceleme yapmaktır. Kuzey Makedonya'daki Türk çocuk edebiyatının şiir, hikâye ve çocuk dergilerine tarihî ve sosyolojik eleştiri yöntemi üzere yaklaşılabacaktır. Özellikle 1957 ile 2004 yılları arasında K. Makedonya'daki Türk çocuk dergisi *Tomurcuk*'ta ve 2004 ile 2024 yıllarında *Bahçe* dergisinde yer alan değerlerin birkaçının tasnifi ve değerlendirilmesi oluşturacaktır. Kuzey Makedonya'da Osmanlılar zamanında olduğu gibi Yugoslavya zamanında ve şimdi de çok canlı bir Türk edebiyatı mevcuttur. Araştırmamızda *Tomurcuk* ve *Bahçe* dergisi hakkında metinler değerler eğitimi açısından incelenip bilgiler verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Çocuk edebiyatı, dergileri, *Tomurcuk*, *Bahçe*, Değerler.

Abstract

The aim of this study is to examine the role of values education in two significant magazines of North Macedonian Turkish children's literature: *Tomurcuk* and *Bahçe* magazines. This analysis will utilize historical and sociological criticism methods to explore the poems, stories, and children's magazines within Turkish children's literature in North Macedonia. Specifically, the study will classify and evaluate selected values presented in *Tomurcuk* magazine from 1957 to 2004, and in *Bahçe* magazine from 2004 to 2024. Turkish literature in North Macedonia has maintained its vibrancy from the Ottoman era through the Yugoslav period to the present day. Our research involves a detailed examination of texts from *Tomurcuk* and *Bahçe* magazines, with a focus on values education.

Key words: Children's literature, magazines, *Tomurcuk*, *Bahçe*, Values.

Giriş

Çocuk üzerinde kullanılması gereken her yöntem saygı ve sevgiye yönelik olmakla birlikte, kullanılan materyallerde onun gelişimine katkıda bulunmalıdır. Bu materyaller içerisinde gazete ve dergilerin büyük rolü bulunmaktadır. Çocuğun gelişiminde gazete ve dergilerin önemi yapılan bilimsel araştırmalar ile de kanıtlanmıştır.

Türklerin Osmanlı döneminde Balkanlara yerleşmesiyle bu coğrafyada pek çok değişim yaşanmıştır. Günümüz Rumeli Türkleri edebiyatı son zamanlarda üretilen eserlerle yaratılan zengin bir edebiyat da kendi yolunda gelişmesini sürdürmüş ve sürdürmektedir.

Türk edebiyatının tesiri Makedon lirik şiiri, düğün türküleri, halk hikâyeleri ve masalları, atasözleri, deyimleri, efsaneleri ve destanlarında görülür. Osmanlı döneminden sonra yazılan yeni Makedon edebiyat türlerinde dahi bu tesiri görmek mümkündür. Folklor ve müzik alanında Türkler, Makedonları da etkilemişlerdir. Türkçeden Makedoncaya ve Kuzey Makedonya'da konuşulmakta olan Arnavutça, Ulahça gibi diğer dillere kelimeler, cümle yapıları, Türk meslek adları, yemek, içki, sebze ve meyve adları geçmiştir (Hamza, 1996, s. 9).

¹ Prof. Dr., İştîp-"Gotse Delçev" Üniversitesi, Kuzey Makedonya, refide.saini@ugd.edu.mk

Kuzey Makedonya'daki Türk şairleri ve yazarları bir edebiyat türü olarak ilkin şiirde kendilerini göstermeye başlamışlardır. Bunun ardından, öykü, oyun ve en sonunda roman yazmaya da yönelmişlerdir. Birlik'in sayfalarında, o dönemlerde Necati Zekeriya gibi başka şairler de boy göstermeye başlıyorlar. Necati Zekeriya *2 Ağustos*, İlhami Emin *1 Ekim*, ondan sonra Enver Tuzcu, Fahri Kaya ve diğer şairler şiirlerini yayımlamaya başlıyorlar. 1949 yılında ise *Makedonyalı Genç Türk Yazarlarının Eserleri* başlıklı ilk antoloji kitabı çıkmıştır. Burada, tüm bu gelişmelerin, yürekten ve içten yazan, bir anlık duygulanmadan hareket ederek kabul edilmiş şiir ölçülerine saygı göstermeyen genç şairlerin ilk adımları olarak kabul edilmesi gerekir. Yirmi yaşlarında olan bu gençler, o sıralarda, kendilerine özgün bir şekilde, kendi dillerinde yaşadıkları dönemin acılarını, görüp yaşadıkları kahramanlıkları dile getirmeyi amaç edinmişlerdi (Engülü ve İsen, 1997, s. 83).

Kuzey Makedonya 1991 yılında Yugoslavya'nın dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşmuş genç bir cumhuriyettir. Makedonya Türk edebiyatının bir bütün halinde ele alınıp Kuzey Makedonya Türk edebiyatı tarihi ve Kuzey Makedonya Türk edebiyatı antolojileri de henüz hazırlanıp yayımlanmamıştır. Yapılan çalışmalarda ise Makedonya Türk edebiyatı genellikle 1944'ten sonra başlatılmış ve ondan sonrası incelenmiştir. Daha öncesine pek temas edilmemiştir. Son yıllarda yapılan çalışmalarda Kuzey Makedonya Türk Edebiyatı bir bütün olarak görülmeye ve incelenmeye başlanmıştır. 1944'ten sonra çağdaş Kuzey Makedonya Türk edebiyatını meydana getiren şair ve yazarlar yetişmiştir.

Çağdaş Kuzey Makedonya Türk edebiyatına dair ilk süreli yayın Birlik Gazetesi'dir. Devamında Sevinç dergisi, Sesler dergisi, Tomurcuk dergisi gibi yayın organları birbirini izledi. Kuzey Makedonya'nın bağımsızlığından sonra birçok yeni çocuk dergileri çıkmaya başladı, bunların arasında: Bahçe, Petek, Kardaş ve Kardelen. Bu yayınlar Necati Zekeriya, Fahri Kaya, İlhami Emin, Nusret Dişo Ülkü, Avni Engüllü, Hasan Mercan, Fahri Ali, Avni Abdullah ve burada ismini sayamayacağımız daha birçok yazar tarafından oluşturulmuştur. Bu yayın organları, hem usta yazarların eserlerini yayınladığı merci hem de genç yazarlar için okul görevi görmüştür. Bahsedilen yayın organlarında Kuzey Makedonya Türk edebiyatının şiir, deneme, hikâye gibi türlerde örneklerine yer verilmiştir.

Çocuk edebiyatının en temel işlevlerinden biri çocuklara okuma sevgisi ile birlikte okuma alışkanlığı kazandırmaktır. Çocuk edebiyatı ürünleri, çocukları nitelikli metinlere yöneltmeyi başarabilen onlara zamanla okuma kültürü kazandırabilen bir sorumluluk üstlenmelidir (Şirin, 2007, s. 11).

Çocuk dergileri, çocuğun eğitiminde, gelişmesinde ve topluma katılmasında bilgi, beceri ve yetenekleriyle kendisini gösterebileceği bir eğitim aracıdır. Güncel olma özellikleriyle çocuk dergileri çocuğun eğitiminde önemli bir yer tutmaktadır. Çocuk dergilerinin en önemli özellikleri, bir haftalık, on beş günlük veya bir aylık süre içinde çocukların dünyasını ilgilendiren, haber, olay ve bilimsel gelişmelerin yansıtıldığı iletişim aracı olmalarıdır (Yalçın ve Aytaş, 2002, s. 208-209). Çocuk dergilerinde her ailede yaşanabilecek, her çocuğun başından geçebilecek, yaşanmış ya da yaşanması mümkün olan olaylar ve çocukların eğlenerek öğrenmelerini sağlayan bilgiler yer almaktadır.

Çocuk dergileri diğer edebiyat türleri gibi tek yönlü değildirler ve barındırdıkları birçok tür sayesinde çocukların ilgisini çeken süreli yayınlardır. Bu türlerin hepsini içerirler. Tekerleme, bulmaca, masal, hikâye, roman, tiyatro, biyografi, anı, gezi yazıları, fıkra, sohbet, deneme, makale gibi edebiyat türlerinin yanı sıra karikatür, resim, fotoğraf ve bulmacaya da yer verilir (Sınar Çılgın, 2007, s. 205). Dergilerde türlü konulara ilişkin kalıcı, öğretici ve ansiklopedik nitelikte yazılar bulunur; güncel haberlere ve yazılara ayrılan sayfalar ise belli bir sınırı aşmaz (Oğuzkan, 2001, s. 338). Çocuk dergilerinde güncel haberler ve yazılardaki sayfa sınırlamasının diğer türlere de yer verilmesinden ileri geldiğini ifade etmek mümkündür.

1. EĞİTİM DEĞERLERİ KAVRAMI

Bir kavram olarak değerlerin pek çok özelliğinden bahsetmek mümkündür. İçten bir güç olarak değerler; bireysel davranışları etkiler; yaşamda ikilemde kalma anında karar vermeyi kolaylaştırır; toplum veya bireyler tarafından benimsenen birleştirici öğelerdir (Güçlü, 2015, s. 720).

Son zamanlarda değer, üzerinde tartışmaların ve tetkiklerin en fazla yapıldığı kavramların başında gelmektedir. TDK Güncel Türkçe Sözlükte değer kavramının bir çok anlamı verilmiştir. Önce, “bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet” olarak tanımlanan değer kavramı ayrıca, “Bir şeyin para ile ölçülebilen karşılığı, bedel, kıymet, paha, valör”, “Üstün nitelik, meziyet, kıymet”, “Üstün, yararlı nitelikleri olan kimse”, “Bir değişkenin veya bilinmeyenin sayı ile anlatımı” olarak da tanımlanmaya devam edilmiştir. En sonunda ise değer kavramının konumuzla ilgili tanımı; “Bir milletin sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünü” şeklinde yapılmıştır (TDK, 2011).

Değer; her hangi bir davranış, durum, olay ve olgunun insanlar arasında arzu edilebilir veya edilemez olduğu hakkındaki inanç, düşünce ve genel-geçer yargı ve tutum olarak tanımlanabilir. Her millet, bireylerinin kültürlenme sürecinde kendi değerlerinin edinmesini, kendi değerlerini benimsedikten sonra evrensel değerlere ulaşmasını bekler (Karatay, 2011, s. 473).

Değer kavramı; etik, estetik, siyasal, demokratik, dinî ve toplumsal olmak üzere pek çok alanı içine alan norm, inanç ve ilkeleri ifade eder. Dolayısıyla “değer” kavramını farklı bilim dalları ve bakış açıları tarafından tanımlanmaya çalışılmıştır. “Değer” kavramı eğitim bilimleri açısından yorumlandığında sosyoloji, felsefe ve psikoloji gibi alanlar çerçevesinde açıklanması gerekir. Birçok bilim adamı da değerler sistemine psikoloji, felsefe ve sosyoloji gibi bilim dalları açısından bakılması gerektiğini ifade eder (Tulumcu, 2015, s. 8).

2. TOMURCUK ÇOCUK DERGİSİ

Tomurcuk dergisi yayın hayatına 1957 yılının Eylül ayında başlamış, 2004 yılına kadar devam etmiştir. Bu dergide asıl amaç çocuklara eğitim ve öğretim yönünden katkı sunmaktır. Eğitim süresi boyunca dergi yılda 10 sayı çıkmıştır. Yayınlar, her eğitim öğretim yılının Eylül ayından başlayarak Haziran ayında sona ermiş, yaz tatili döneminde iki ay dergi çıkartılmamıştır. Konular dergide okul müfredatına uygun seçilmiş, görsel olarak da çocuklara hitap eden karikatür, resim, çizim ve desenler çocukların ilgisini çekecek şekilde düzenlenmiştir.

Türk çocuklarına saygı, sevgi, hoşgörü, sabır, yardımlaşma, merhamet, şefkat gibi temel değerleri vermeyi amaçlayan Tomurcuk ve Bahçe dergisi, bu açıdan oldukça önemli bir görevi yerine getirmiştir. Bu araştırmada, Tomurcuk ve Bahçe dergilerinin ilk sayısından son sayısına kadar değerler eğitimi açısından incelenmiştir. Ancak biz bir kaç eğitim değerini örnek olarak göstermeye çalıştık.

Tomurcuk dergisinde incelenen değerler; öncelikle Ahlaki değerler, dini değerler, estetik değerler, iktisadi değerler, siyasi değerler, sosyal değerler, teorik değerler ve eklenen değerler başlıkları altında sınıflandırılmıştır.

Tomurcuk dergisi'nin 47 yıllık yayın sürecindeki mevcut 470 sayısının 468'ine ulaşılmıştır. Dergi 34 yıl Yugoslavya döneminde, 13 yıl da Kuzey Makedonya döneminde yayın yapmıştır.

Bu çalışmada Tomurcuk dergisindeki değerlerden bir kaçını seçerek örneklerle incelemeye çalıştık.

Alçak Gönüllülük “Kendi değerini olduğundan aşağı gösteren, başkalarını küçük görmeyen, büyüklenmeyen (kimse)” (TDK, 2011, s. 86) olarak tanımlanmıştır. Alçak gönüllü

olan bir kimse toplumda sevilip sayılan bireylerdir. Aşağıda alçak gönüllülük değerine Tomurcuk dergisinden bir örnek verilmektedir.

Tomurcuk dergisinin 1961'e ait altıncı sayısındaki Acıklı Tarih metninde kibirli bir kardan adamın öyküsü vardır. Bu kardan adamı kimin yaptığı bilinmemektedir;

"Bir kış gecesi, köyün üstündeki beyaz tepecikte büyük bir dev-kardan adam belirmişti."

Herkes kardan adamın başka bir yerden geldiğine inanmaktadır. Kardan adam insanların abartmasıyla kibirlenir; Bana bakınız. Bana bakınız! Kimse bana benzemiyor, diye övünmeye başlar. Poyraz estikçe;

Es kardeş, es, diyordu Kardan adam poyraza, haydi buzdan olan yüreğimi taş yap, öyle ki ağrı nedir bilmesin, korkmasın, üşümesin. der. Yardıma ihtiyacı olan ceylan ve tavşana yardım etmez. Her zaman orada kalacağını sanır.

Mart güneşinin sıcak ışınları, karları eritmiye başladı. Ötede-beride kara toprak görünmiye başladı. Fundalıklar yanında, kardan adamın çıplak ayakları yanında bir kardelen beliriverdi" (Tomurcuk, [6], 1961, s. 4-5).

Bağışlamak: Sözlükte ikinci anlam olarak "herhangi bir kötü davranış için ceza vermekten vazgeçmek, affetmek" (TDK, 2011, s. 229) tanımlanmıştır. Aşağıda bağışlama değerine Tomurcuk dergisinden bir örnek verilmektedir.

Tomurcuk dergisinin 1972 yılına ait altıncı sayısında yayınlanan Hasan Mercan'a ait Kedi İle Fare arasındaki kovalamacada, kedinin kendisini yakalayacağını anlayan farenin ricasının anlatıldığı şu bölümde:

"-Etme diye ricaya başladı, bu kez beni bağışla, bahçeden bir daha geçerse tutup yiyebilirsin.

Kedi farelerin böyle akıllı ricada bulunacaklarını aklından geçirmemişti. Bu yüzden de kararını verdi: Gitsin, bağışlayacağım diye"(Tomurcuk, [6],1971,s. 2).

Kedinin fareyi bağışlaması anlatılmıştır. Bağışlamak, dünyadaki en yüce duygulardan biridir.

Cömertlik: Kelime olarak "para ve malını esirgmeden veren, eli açık" (TDK, 2011, s.471) anlamındadır. Cömertlik de aile içinde küçük yaşlardan itibaren verilmesi gereken değerler arasındadır. Aşağıda cömertlik değerine Tomurcuk dergisinden birkaç örnek verilmektedir.

Tomurcuk dergisinin 1957'ye ait üçüncü sayısındaki Cömert Çocuklar şiirinde aç kalan bir kuşçagız ile çocukların öyküsü anlatılmaktadır. Üç dörtlükten oluşan şiirde karnı acıkan bir kuş çocuklardan yem ister. Bunun üzerine çocuklar kuşa;

"Kuşu acımuş

Cömert çocuklar

Önüne bol bol

Ekmek atmışlar" (Tomurcuk, [3], 1957, s. 10).

Mısralarında çocukların cömertlik yaptığını ellerindeki ekmekten kuşa fazlasıyla verdiklerini görmekteyiz. Çocukların bu hareketleriyle akranlarına cömertlik değeri verilmiştir.

Dürüstlük: "Sözünden de anlaşıldığı gibi, davranışlarında doğruluktan ayrılmayan, doğru (kimse)" (TDK, 2011, s. 738-739) olarak tanımlanmaktadır. Dürüst kimse ne kadar zor durumda olursa olsun her zaman doğrudan yanadır, doğruları söyler. Dürüst olmanın

önemi ve değeri öncelikle çocukların ailelerinde öğrenecekleri önemli bir değerdir. Aşağıda dürüstlük değerine Tomurcuk dergisinden bir örnek verilmektedir.

Tomurcuk dergisinin 1957'ye ait dördüncü sayısında Pioner Sözü'nde;

“Anne iki bile çocuğuna çıkışır:

-Haydi söyleyin der, söyleyin pencereyi kim kırdı?

Küçüğü:

-Söyleyemem anne, der, söyleyemem, ağabeyime pioneer sözü vermişimdir”

(Tomurcuk, [4], 1957, s. 14).

Mısralarında küçük çocuğun sözünü tutmamasını okumaktayız. Küçük büyük bütün bireylerin verdikleri sözleri tutmaları gerekmektedir. Sözünde durma, dürüstlük değeri küçük yaşlarda verildiğinde bireyler için daha kalıcı ve daha yararlı olmaktadır. Burada dürüstlük değeri işlenmiştir.

Fedakârlık: (TDK, 2011, s. 857) yani özveri “bir amaç uğruna veya gerçekleştirilmesi istenen herhangi bir şey için kendi çıkarlarından vazgeçme, fedakârlık” (TDK, 2011, s. 1872) olarak tanımlanmaktadır. Aşağıda fedakârlık değerine Tomurcuk dergisinden bir örnek verilmektedir.

Tomurcuk dergisinin 1963 yılı sekizinci sayısında yayınlanan yazarı belirtilmeyen Tuhaf İstek metninde bir saat ve kalemin öyküsü anlatılmaktadır. Kalem büyümek istememektedir. Büyüdüğünde çocukların kendisini kullanmayacaklarını bilir. Çocuklara hizmet etmek için hep küçük kalmak, küçülmek istemektedir. Burada kalem kendinden fedakârlık edip çocukları mutlu etmek istemiştir.

“Çocuklar benimle ilk resimlerini yapsınlar, adlarını yazsınlar. Bu işi görürken elbette küçükleneceğim ama, bu küçüklenmekten hiçbir zaman unutmuyacaklar!” (Tomurcuk, [8], 1963, s. 4)

Merhamet: Sözlükte “bir kimsenin veya bir başka canlının karşılaştığı kötü durumdan dolayı duyulan üzüntü” (TDK, 2011, s. 1657) olarak geçmektedir. Merhametli olmak karşısındakinin ne hissettiğini anlamak, bir bakıma empati yapmak demektir. Aileden görülen sevgi ve şefkatle çocuklar öz güvenli bireyler olarak yetişir. Aşağıda merhamet değerine Tomurcuk dergisinden bir örnek verilmektedir.

Tomurcuk dergisinin 1964'e ait dokuzuncu sayısında yayınlanan Vidoe Podgoreviç'in yazdığı Mayıs Öyküsü adlı öyküde 1 Mayıs'ta çiçekçi kızın güllerinin bir polis tarafından ezilmesinden dolayı yazarın duyduğu derin üzüntü ve merhamet gözlenmektedir.

“O an, biraz önce yasaklıyan o çelik takkeli adam: Kolundaki güllerle dolu sepeti aldı, ayakları altında ezdi de ezdi. Fakat, yiğit kız serinkanlılığını hiç bozmadı. Kin, acı dolu titreyen sesini işittim sonra: Boşuna eziyor ve yok ediyorsunuz! Bahçemiz, henüz tomurcuklanmış al güllerle doludur. Onlar her gün durmaksızın açacak, sizin kurşuni renkte o demir takkelerinizi örtecektir!

O tanımadığım kıızı o kadar içimden kucaklayıp sarmak istedim ki hemen ortalıktan yitirildi. O gün bu gündür her Bir mayıs günlerinde o kızçağızı, ve yolda ezilen o al gülleri hatırlamaktan kendimi alamam doğrusu” (Tomurcuk, [9], 1964, s. 4).

3. BAHÇE ÇOCUK DERGİSİ

Yugoslavya'nın 1990'lı yılların başında parçalanıp dağılmasından sonra kurulan Kuzey Makedonya'da 2004 yılına gelindiğinde Türkçe yayınlanan herhangi bir çocuk dergisi kalmamıştı. Bahçe çocuk dergisi işte böyle bir zamanda çocuklarla buluşacağını ilan etti.

Makedonya Türk Çocuklarının Sevinci Bahçe başlığı ile yayına başlayan derginin ilk sayısı Eylül-Ekim 2004 tarihini taşıyor.

Üsküp'te kurulan Yeni Balkan Yayınevi adına derginin sahibi ve yazı işleri müdürü Murtaza Suluoca'dır. Bahçe dergisinin editörlüğünü Dr. Zeki Gürel ve Dr. Nazlı Râna Gürel yapmaktadır. Derginin yayın kurulunda ise ağırlıklı olarak öğretmenler yer almaktadır. Dergi, 2004'te yayınlanan ilk sayısından sonra imkânsızlıklar yüzünden bir müddet yayınına ara vermiş, bu süreçte müstakil dergi olarak çıkmasa da Yeni Balkan Gazetesinin eki olarak, gazeteyle aynı boyda dört sayfalık ek olarak Yeni Bahçe adıyla çıkmaya devam etmiştir. Bu ek, Şubat 2007 tarihinden itibaren altı sayfa olarak çıkmıştır. *Makedonya'da Çocukların Türkçe Sevinci Bahçe* dergisi, Eylül 2015'te yeniden kapaklar da dâhil tamamı renkli kuşe kâğıda otuz iki sayfa olarak çıkmaya başlamıştır. Yayın periyodu ise yılda dört sayıdır. Dergi sekizinci sayısında Bahçe adının altındaki ifadeyi değiştirerek *Balkanlarda Çocukların Türkçe Sevinci* yapmıştır (Çelik ve Gürel, 2017, s. 106). Yine derginin değişmeyen bir sayfası olan Balkan Harmanında da bütün Balkan ülkeleriyle birlikte Türkiye şairleri de her sayıda bir şiirinin de yer alması Balkan Türklüğünün birlik ve beraberliğini yeni yetişen kuşaklara bir şuur olarak aktarma cabasıdır diye düşünüyoruz.

Bahçe'nin sayfalarında Dede Korkut, Keloğlan, Nasrettin Hoca, Osmanlı Sultanları, Türk-İslam kültürünün manevî mimarlarına ayrılmış sayfalar yanında İslâm dinini anlatan sayfalar, boyama sayfaları, Türkçe eğitim yapan okulların tanıtımı ve çocukların yazdıkları da yer almaktadır. Dergi, içerik bakımından millî, dinî ve insanî değerlerin edebî metinler yoluyla aktarımı konusunda ve Türkçenin öğrenilmesi, yaşatılması konusunda da Kuzey Makedonya'da olduğu kadar bütün Balkanlarda da bir boşluğu doldurmaktadır.

Bahçe çocuk dergisi hâlen çıkmaya devam etmektedir ve Kuzey Makedonya başta olmak üzere Balkanlarda ücretsiz dağıtılmaktadır (Çelik ve Gürel, 2019, s. 22-23).

Yapmış olduğumuz incelemede derginin birinci sayısından son sayısına kadar yayınlanan hikaye ve şiirlerde toplam 1440 değer tespit edilmiştir. Biz bu çalışmamızda sadece bir kaçını örnek olarak seçtik.

Çalışkanlık: Çalışkan kelimesi “gayretli, çalışmayı seven” (TDK, 2011, s. 487) olarak TDK Türkçe Sözlük'te (TDK, 2011, s. 487) tanımlanmıştır. Çalışkanlık ise “çalışkan olma durumu” olarak tanımlanmıştır. Çalışmak hayatın her devresinde vardır. Çocuk, genç, yetişkin, ihtiyar bütün insanlar çalışmakta, hiçbir insan boş durmamaktadır. Çocuklar okula giderek, ödev yaparak, ders çalışarak, evde anne-babasına yardım ederek çalışmaktadır. Her işin kendine özgü önemi vardır.

Bahçe dergisinin 2021 yılına ait nisan-mayıs-haziran ayının yirmi beşinci sayısında yayınlanan “Balkan Harmanı” köşesinde Cenap Şehabettin'in Arının Türküsü adlı şiirinde çalışkanlık değeri;

“Ben çalışkan arıyım,

Altın gibi sarıyım.

Borumu öttürerek,

Gezerim çiçek çiçek.

Her yaprağı yoklarım,

Her goncağı koklarım.” (Bahçe, 2021, s. 14), mısraları ile ifade edilmektedir. Arı, çalışkanlığı, doğadaki aktif rolü ve kovanyla ilişkisini vurgulayan bir anlatı sunuyor. Arının çalışkanlığı ve sürekli olarak görevini yerine getirmesi, öğrencilere çalışkan olmanın önemi ve sürekli çaba göstermenin başarıyı getireceği mesajını verir.

Vatan Sevgisi: Vatan sevgisinin ana damarlarından biri kahramanlık ve kahramanlara duyulan saygı ve sevgidir. Vatanını seven birey vatan için büyük

fedakârlıklar gösteren kahramanlara da saygı duyacaktır ve o kahramanlara özenip onlar gibi olmaya çalışacaktır. Bunun gibi hamasi duygularla yetişen birey vatanı için gerektiği zaman fedakârlık yapacaktır. Küçük yaşlardan itibaren verilen vatan sevgisi ve kahramanlık duyguları ile ileride vatanını, milletini seven; vatanının, milletinin gelişmesi için elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışan bireyler yetiştirilecektir (TDK, 2011, s. 607).

Bahçe dergisinin 2023 yılına ait temmuz-ağustos-eylül ayının otuz dördüncü sayısında yayınlanan “Balkan Harmanı” köşesinde Göktürk Mehmet Uytun’un Türkiyem adlı şiirinde vatan sevgisi değeri;

Sorsam seni uçan kuştan, lodostan,

Denizlerin sarmış seni üç koldan.

Zaman akmış, tarih geçmiş bu yoldan,

İklim iklim, gurbet gurbet Türkiyem (Bahçe, 2023, s. 14), mısralarda ile verilmiştir. Vatan sevgisi, Türkiye’ye duyulan derin bir bağlılık ve özlemle ifade edilmektedir. Şiirde geçen “uçan kuş”, “lodostan”, “denizlerin sarmış” gibi doğal unsurlar, Türkiye’nin zengin coğrafyasını ve çeşitliliğini yansıtır. Bu unsurlar üzerinden vatanın doğal güzellikleri ve zenginlikleriyle olan bağlılık ve sevgi ifade edilir. “Zaman akmış, tarih geçmiş bu yoldan” ifadesiyle geçmişten bugüne uzanan tarihi ve kültürel mirası vurgulanır. Vatan sevgisi, geçmişte yaşananların, tarihi anıların ve kültürel mirasın değerini anlamak ve korumakla da ilgilidir. Bu mısralarda kullanılan dil ve imgelerle vurgulanan vatan sevgisi, Türkiye’nin doğal güzelliklerine, tarihine, kültürel mirasına duyulan derin bir saygı ve bağlılığı yansıtır. Vatan sevgisi, insanın köklerinden gelen ve yaşadığı topraklara karşı sorumluluk duygusuyla beslenen önemli bir değerdir.

Din Sevgisi: Din “Tanrı’ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum” (TDK, 2011, s. 668) olarak tanımlanmıştır. Din toplumlar bir arada tutan temel değerlerdendir. Bireylere küçük yaştan itibaren din sevgisi değeri verilmelidir. Dinî yönü kuvvetli olan bireyler toplumun birliğine de önem verirler. Din ile insanlardaki olumsuz özellikler törpülenmektedir. Nezaket, sevgi, saygı, uzlaşma gibi olumlu özellikler değer kazanmaktadır.

Bahçe dergisinin 2004 yılına ait ikinci sayısında yayınlanan “Benin Dinim” adlı köşesinde Salih Zeki’nin Sen Allah’ı Seversen Allah Seni Sevmez Mi? adlı eserde din sevgisi değeri işlenmiştir.

Allah (C.C.)’in adını zikredelim (söyleyelim) evvelâ; çünkü her işe Allah’ın adıyla başlamak vaciptir.

“Ol” deyince olduranın

Yeri, göğü kaldıranın

Donatarak dolduranın

Doksan dokuz adıyla...

İnsanlığa, dünya ve ahrette mutlu ve doğru yolda olmalarını sağlayacak esasları öğretmek; Yüce Rabbimize nasıl kulluk ve ibadet edileceğini göstermek üzere, insanlık tarihi boyunca Allah tarafından peygamberler aracılığıyla gönderilen dinlerin en sonuncusu ve en mükemmeli benim dinimdir. Benim dinimin adı İSLÂMİYET’tir (Bahçe, 2004, s. 12).

Bu şiirde Allah’ın (C.C.) birçok ismi ve niteliği vurgulanmıştır. “Ol” deyince yani Allah bir şeyi dile getirdiği zaman, O’nun güç ve kudretinin ifadesi olan yaratma ve var etme eylemleri anlatılmıştır. Şiirde geçen “Ol” deyince olduranın, yeri göğü kaldıranın, donatarak dolduranın ifadeleriyle Allah’ın yaratma, var etme, yüceltme ve rızıklandırma gibi nitelikleri dile getirilmiştir. Ayrıca “Doksan dokuz adıyla” ifadesiyle de Allah’ın pek çok ismi ve

niteliğine vurgu yapılmıştır. Bu şiirde Allah'ın sonsuz kudreti, yaratıcılığı ve her şeyin sahibi oluşu vurgulanırken din sevgisi değeri işlenmiştir.

Türk Büyüklerine Saygı: Türk tarihine siyasi, askeri ve sosyal açıdan yön vermiş olan Mustafa Kemal Atatürk hakkında Bahçe dergisinde birçok metin yer almaktadır.

Bahçe dergisinin 2017 yılına ait kasım-aralık ayının on birinci sayısında yayınlanan “Okudukça” köşesinde Fatih Rıfki Atay'ın Küçük Mustafa adlı hikayesinde Atatürk ile çocuk Mustafa'nın arasında geçen diyalogta:

Küçük Mustafa biraz düşündükten sonra çıkınındaki cevizleri uzatarak:

-Alırım fakat sen de bu cevizleri alırsan, dedi.

Atlı cevizleri alıp varayı verdi. Gülümseyerek tekrar adını

sordu. Çocuk “Mustafa” diye cevapladı.

-Benim de adım Mustafa, ama yanında bir de Kemal'i var.

Mustafa ile Kemal bir araya gelince ne olur?

Küçük Mustafa Atatürk'ü tanıdı. Belli etmedi (Bahçe, 2017, s. 7), mısralarında Türk büyüklerine saygı değeri tespit edilmiştir. Verilen mısralarda Mustafa Kemal Atatürk'e olan sevgi ve saygı vurgulanmıştır. Küçük Mustafa'nın adının Mustafa olduğunu belirtmesi üzerine, diğer kişinin adının da Mustafa Kemal olduğunu söylemesiyle bir bağlantı kurulur. Bu durumda Mustafa ile Kemal'in bir araya gelmesiyle Atatürk'ü hatırlamak veya onun hakkında konuşmak anlamına gelir. Küçük Mustafa'nın Atatürk'ü tanıdığını ama belli etmediğini belirtmesi, onun Atatürk'e olan saygısını ve onun önemini anladığını ancak bunu mütevazı bir şekilde ifade ettiğini gösterir. Bu metin, Türkiye'de Atatürk'e duyulan sevgi ve saygının bir ifadesi olarak değerlendirilebilir.

SONUÇ

Sonuç olarak çocuk edebiyatı, önce çocuğa görelilik ve çocuk gerçekliği ilkelerinden hareket ederek edebîlikten uzaklaşmadan çocukların okumaya karşı ilgi ve alışkanlıklarını geliştiren, onların duygu, düşünce ve hayallerini besleyen, sezdirerek öğretmeyi amaçlayan bir edebiyat anlayışıdır.

KAYNAKÇA

- Bahçe Çocuk Dergisi Koleksiyonu, Eylül, Ekim, say. 1. 2004-2024 Ocak, Şubat, Mart. say.36
- Celik, Mahmut ve Kurtis, Muhsin (2017) Makedonya Türk Çocuk Yayıncılığında “Kardelen”. Balkanlarda Türkçenin Süreli Yayınlarıdaki Yeri ve Önemi Sempozyumu Tebliğ Kitabı.
- Çelik, Mahmut ve Gürel, Zeki (2017) “Balkanlar’da Çocukların Türkçe Sevinci Bahçe Çocuk Dergisi” Üsküp, K. Makedonya
- Göktürk, Mehmed (2005). “Makedonya’da Türk Çocuklarının Sevinci Bahçe”, **Dere Dergisi**, Yukarı Banisa-Makedonya, Yıl: 3, Sayı: 4. Namik Efendi Derneği Yayını.
- Gürel, Zeki ve Çelik, Mahmut (2019) “Nusret Dişo Ülkü’nün Kuzey Makedonya’daki Süreli Yayın Faaliyetleri” 24. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu-Bildiriler, Gostivar Makedonya
- Sulooca, Murtaza (2004). Başlarken”, Bahçe Çocuk Dergisi, Üsküp, Yıl: 1, Sayı: 1, s.4.
- Türk Dil Kurumu (TDK). (2011). *Türkçe Sözlük*. TDK, Ankara
- Zeki, Salih (2016) “La İlahe İllallah” Bahçe Dergisi, say 7. Üsküp.

**AZERBAIJAN ÇOCUK VE GENÇLİK EDEBİYATININ DOĞUŞU VE GELİŞİMİ
(BALKAN COĞRAFYASINDAKİ YANSIMALARI)****THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI CHILDREN'S AND YOUTH
LITERATURE
(ITS RECEPTION IN THE BALKAN GEOGRAPHY)***Mahmut ÇELİK¹**Refide ŞAHİN²**İvana VELKOVA³***Özet:**

Bu çalışma, Azerbaycan çocuk ve gençlik edebiyatının tarihsel gelişim süreci, poetik yapısı ve tematik çeşitliliği üzerine odaklanmaktadır. Söz konusu edebiyat, büyük ölçüde halk edebiyatı unsurlarına, geleneksel anlatı biçimlerine ve zengin kültürel mirasa dayanmaktadır. Makalede, Azerbaycan çocuk edebiyatının başlangıç evresi, bu süreci etkileyen kültürel ve edebi dinamikler, biçimsel ve içeriksel dönüşümler ile çağdaş döneme kadar uzanan gelişim çizgisi incelenecektir. Edebiyatın ilk dönemlerinde didaktik ve eğitici amaçlarla şekillenen metinlerin, zamanla özgün bir düşünsel ve tematik yapı kazanarak estetik değer taşıyan nitelikli eserlere dönüştüğü vurgulanmaktadır. Modern Azerbaycan çocuk edebiyatında oyun, mizah, hayal gücü ve fantezi gibi çağdaş anlatım olanaklarının kullanımının arttığı gözlemlenmektedir. Çalışma kapsamında ayrıca, eserleri hem Azerbaycan'da hem de uluslararası düzeyde ilgi görmüş önemli yazarların edebi katkıları değerlendirilecektir. Bu bağlamda Azize Ahmetova, Almazar Alizade, Mirvarid Dilbazi, Fikret Godja, Alamdar Guluzade, Nabi Hazri, Ali Kerim, Mehti Seyidzade, Abdullah Şaig, İlyas Tapdık ve diğer bazı yazarların şiir ve öyküleri örneklem olarak ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk edebiyatı, şiir, öykü, folklor, gelenek, oyun, hayal gücü.

Abstract:

This study focuses on the historical development, poetic structure, and thematic diversity of Azerbaijani children's and youth literature. This literary tradition is largely rooted in elements of folk literature, traditional narrative forms, and a rich cultural heritage. The article examines the initial phase of Azerbaijani children's literature, the cultural and literary dynamics that influenced this process, the formal and thematic transformations it underwent, and its evolution up to the contemporary period. It emphasizes how texts initially shaped with didactic and educational aims gradually evolved into works of high aesthetic value with original intellectual and thematic structures. In modern Azerbaijani children's literature, there is an observable increase in the use of contemporary narrative techniques such as playfulness, humor, imagination, and fantasy. The study also evaluates the literary contributions of prominent authors whose works have garnered attention both in Azerbaijan and internationally. In this context, the poems and stories of authors such as Azize Ahmedova, Almazar Alizade, Mirvarid Dilbazi, Fikret Godja, Alamdar Guluzade, Nabi

¹ Prof. Dr., İştîp-"Gotse Delçev" Üniversitesi, Kuzey Makedonya mahmut.celik@ugd.edu.mk

² Prof. Dr., İştîp-"Gotse Delçev" Üniversitesi, Kuzey Makedonya refide.saini@ugd.edu.mk

³ Doç. Dr., İştîp-"Gotse Delçev" Üniversitesi, Kuzey Makedonya ivana.velkova@ugd.edu.mk

Hazri, Ali Kerim, Mehti Seyidzade, Abdullah Shaig, Ilyas Tapdig, among others, are analyzed as representative examples.

Keywords: Children's literature, poetry, story, folklore, tradition, play, imagination.

Giriş

Avrasya edebiyatları içerisinde Azerbaycan çocuk ve gençlik edebiyatı, büyük ölçüde gelenek, folklor ve zengin kültürel mirasa dayanan özgün bir sanat formu olması bakımından özel ve önemli bir konuma sahiptir. Sözlü edebiyat ve yetişkin edebiyatının gölgesinde gelişmeye başladığı günden itibaren, bağımsız kimliğine ve yerliliğine ulaşma sürecinde uzun bir yol katetmiştir.

XX. yüzyılın başlarında bu edebiyat, “eşmerkezli daireler” ilkesi doğrultusunda çekingen ve yavaş bir gelişim seyri izlemiş; yaratıcı kimliğini tanıtmaya, kültürel ve dilsel özgünlüğünü ortaya koymaya yönünde çaba sarf etmiştir. Güçlü ataerkil yapılar, toplumsal ve ahlaki normlar, sınıfsal, cinsiyet temelli ve dinsel etkiler gibi kısıtlayıcı unsurlara rağmen, Azerbaycan çocuk ve gençlik edebiyatı zamanla özgün kökeni, estetik değerleri, üslubu, dili, temaları ve şiirselliği ile dikkat çeken, yadsınamaz bir edebî olguya dönüşmüştür.

1912’de yayımlanan *Korkunç Hikayeler* adlı eser, bu edebiyatın algılanmasında şiirsel ve kanonik açıdan önemli değişimlere yol açmış; aynı zamanda anadilde üretim ve yaygınlaşma sürecinin başlangıcını işaret eden bir kültürel paradigma olarak değerlendirilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı dönemi ve sonraki yıllarda halkın büyük mahrumiyetlere mecbur edilmesi ve cumhuriyetlerin servetinin sömürülmesine göre Sovyetler Birliğinin prestijli uluslararası askeri-siyasi yürürlüğe, nükleer devlete dönüştürmek, sosyalist sistemini genişletmek ve bu bloğun içinde egemen konumları korunması için merkezde ve yerlerde totaliter rejimi, idari bürokratik yönetim mekanizmasını daha da güçlendirmek gerekliliği ortaya çıkmıştı. Sovyetlerde tüm siyasi hakimiyet Stalin’in, ulusal cumhuriyetlerde ise onun kendi adamları olan ‘cumhuriyet parti başkanlarının’ elinde birleşmişti. Komünist ideolojisinin bilim, edebiyat ve sanat üzerinde sömürgeciliği daha total karakter almıştı.(Memedov, 2012:589)

1950. yılların sonu 1960. yılların başlarında dünya arenasında ve Sovyet toplumlarında meydana gelen ideolojik değişimler edebiyat ve sanatın tamamen yeni yönde gelişmesine zemin yaratmıştır. Artık oluşan yeni eserlerde insan faaliyetinden ziyade, onun iç âlemi tercih ediliyordu ve burada insan basit emek öncüsü değil, düşünce faaliyetinin doğrudan olduğu aydın idi. “Konu; kişiliğe, maneviyata, psikolojiye ve bireye artan meraktan geliyordu. Manevi potansiyeli doğrudan ‘sosyal sistem ve yapı’ olarak değil, daha önce vicdani, etik saltanat, ahlak mihrabı gibi açan sanat tahlil ve araştırmalar oluşturmaktadır”(Karayev,1988:124)

Böylece 1960’lı yıllardan başlayarak Azerbaycan ulusal edebiyatı sadece Sovyet edebiyatının son aşamasına katkıda bulunmakla beraber aynı zamanda ulusal kaynaklar noktasında öz gelişim kurallarına döndü, onu zaman-zaman restore etmeye çalıştı.

Azerbaycan Türk edebiyatının yeni döneme ayak uydurması doğal olarak çocuk edebiyatına pozitif etkisini gösterdi. 1970-1980’li yıllar çocuk edebiyatının gelişmesi önceki

onyıllıkların edebiyatlarından farklıdır. Öyle ki, yukarıda adı geçen dönemin çocuk düzyazı eserleri gerek janr açısından, gerekse de konu açısından oldukça çeşitlidir. Artık oluşan eserlerde insana, onun dahili âlemine dikkat derinleşti, özellikle, milli manevi değerler önemli biçimde tezahür etmeye başladı. Sadece büyükler için değil, küçük okurlar için de daha derin problemler eserlerde yer almıştır. Yeni neslin temsilcileri olan; T. Mahmut, Z. Halil, A. Sametli, N. Süleymanov, E. Mahmudov, A. Babayeva, M. Aslan, B. Hasanov, A. Ahmedova, A. Mansurzade, İ. Hümmetov, H. Hasilova, T. Ağayev, F. Tarverdiyev ve başkaları halkımızın asırlar boyu şekillenen milli-manevi değerlerini ideolojik düzlemde edebi yönünden tahlil ederek bambaşka biçimde hikaye ve edebi masallar aracılığıyla küçük okurlara anlatıyorlardı. Yazılan eserlerde çocuk karakterleri yapay diyalog kurmuyor, abartı kahramanlık göstermiyor, üniversite eğitimi almış öğrenci gibi konuşmuyor, olay ve olguları gerçek hayatta olduğu gibi yaşıyor, kabul ediyor ve yerine getiriyorlardı. Bu da öncelikle ulusal edebiyatımızın sınırlı çerçeveden, 'kişiliğe merak' zincirinden, en önemlisi 'çatışma olgusundan' muaf olmasından ileri geliyordu. (Memmedov, 2006:15-18)

Sovyetler Birliği dönemi (1920-1991), Azerbaycan kültürü ve edebiyatı üzerinde derin etkiler bırakmış; bu bağlamda çocuk ve gençlik edebiyatının büyük bir sanatsal atılım gerçekleştirmesinden söz etmek mümkün olmamıştır. Söz konusu edebiyat, çoğunlukla azınlık ve bölgesel bir unsur olarak değerlendirilmiş, bu nedenle gelişimi önemli ölçüde sınırlanmıştır.

Bir dönem yalnızca bölgesel ve azınlık düzleminde ele alınan Azerbaycan edebiyatı, günümüzde küreselleşme ve kültürel geçiş süreçleri içerisinde, eşit konumda ve özgün bir edebî gelenek olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Azerbaycan edebiyatı, benzer meseleleri, kökenleri ve bakış açılarını paylaşan diğer Avrasya edebiyatlarının tarihsel kaderiyle büyük ölçüde örtüşmekte ve bu edebiyatların izlediği gelişim çizgilerini takip etmektedir. Bununla birlikte, çağdaş Azerbaycan edebiyatı yalnızca meşru ve güncel bir alan olmakla kalmayıp, şiirsel, üslupsal ve türsel çeşitlilik açısından da belirgin bir farklılaşma göstermektedir. Aynı zamanda ideolojik ve metodolojik düzlemde bir sistem bütünlüğüne ve kapsamlı bir edebî komplekse ulaşmıştır. Önünde ise edebiyat tarihine yönelik değerlendirmeler, karşılaştırmalı çözümlemeler, çeviri faaliyetleri ve kültürlerarası etkileşimler bağlamında geniş imkânlar ve yeni açılımlar bulunmaktadır (Curiçkoviç, 2015: 106).

Azerbaycan çocuk ve gençlik edebiyatı, diğer tüm ulusal edebiyatlarda olduğu gibi, içinde geliştiği kültürel çevre ve farklı dillerin etkisine açık bir yapıya sahiptir. Bu durum hem doğal hem de yaygın bir olgudur. Bununla birlikte, bu edebiyatın iki temel belirleyici özelliği dikkat çekmektedir:

1. **Dilsel boyut:** Eserlerin Azerbaycan Türkçesinde üretilmesi,
2. **Ulusal boyut:** Yazarların Azerbaycan uyruklu olması.

Azerbaycan çocuk ve gençlik edebiyatının önemli dezavantajlarından biri, uzun süre yalnızca sınırlı bir çevrede tanınmış olması ve çoğunlukla doğrudan anadilden değil, Rusçadan yapılan çeviriler aracılığıyla aktarılmasıdır. Balkanlar'daki varlığı açısından bakıldığında ise bu edebiyatın özellikle Sırpça ve Karadağcaya çevrildiği görülmektedir. Hatta Rusçadan çevrilmiş şiir ve öykülerden oluşan bir antoloji bile yayımlanmıştır.

Bu bağlamda, Azerbaycan çocuk ve gençlik edebiyatı değerli ve önemli bir edebî miras olarak kabul edilmelidir. Dolayısıyla, bu edebiyatın yalnızca Sırpça ve Karadağca değil, aynı

zamanda Türkçe, Arnavutça, Makedonca, Hırvatça, Rumence ve Güneydoğu Avrupa'nın diğer dillerinde de okurlara ulaştırılması büyük önem taşımaktadır.

Şkola (Okul) dergisi (1900), eğitim, pedagoji, kültür ve yazılı sözün özgürleşme sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Bu dergide dersler, oyunlar, eğlence ve çocukların eğitimi ağırlıklı bir şekilde işlenmiştir. Azerbaycan çocuk ve gençlik edebiyatı ise halk edebiyatının temelleri üzerine kurulmuş ve onun etkisi altında gelişmiştir. Halk edebiyatının türleri ve üslupları özellikle öyküler, masallar, şiirler ve ninniler çocuk edebiyatının manevi ve ahlaki yapısının oluşumunda belirleyici olmuştur.

Bu dönemde birçok ulusal dernek, yayınevi, kütüphane ve okul, kültürel ve eğitsel canlanmaya katkıda bulunmuştur. Çocuk edebiyatı yazarları, çoğunlukla pragmatik ve eğitici nitelikteki ders kitaplarında, okul el kitaplarında ve gençlik dergilerinde edebi metinler yayımlamışlardır. Bu bağlamda, N. Nerimanov'un 1899 yılında kaleme aldığı *Türk-Azerbaycan Dilinin Kısa Sentaksı* adlı eseri, edebi bir dilin kullanımını ve birleşik bir yazım sistemini ortaya koyması açısından önem taşır.

S. M. Genizade, 1896 yılında çocuklara yönelik resimli dergi *Sovgat'ı (Armağan)*, 1900 yılında ise aylık bilimsel ve pedagojik dergi *Mekteb'i (Okul)* yayımlamaya başlamıştır. Öte yandan, R. B. Yefendiev, 1898 tarihli *Anaokulu* adlı eserinde öğretim ve eğitimi birleştirme amacıyla özgün ve çeviri metinlere yer vermiştir. Eserde ayrıca coğrafya, tarihi olaylar ve evrenin yapısına dair bilgilendirici materyaller bulunmakta, böylece çocukların entelektüel gelişimini desteklemeye yönelik kapsamlı bir yaklaşım sergilenmektedir.

1. 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Çocuk Edebiyatının Doğuşu

Azerbaycan'da çocuk ve gençlik edebiyatının asıl gelişimi, 20. yüzyılın başlarında S. Akhundov'un *Mekteb* dergisi için kaleme aldığı **“Korkunç Hikâyeler”** adlı eseriyle başlamıştır. 1912-1914 yılları arasında yayımlanan bu hikâyeler dizisi, hem çocuklar hem de yetişkinler arasında büyük ilgi uyandırmıştır. Yazar ve eğitimci kimliğiyle Akhundov, devrim öncesi Azerbaycan'daki yoksul aile yaşamını, çocukların karşılaştığı güçlükleri ve bu zorlukların temel nedenlerini eserlerinde işlemiştir.

Araştırmacı M. Curiçkoviç'e göre, gençlere yönelik edebiyat alanındaki boşluğu gidermek amacıyla Mirza Alekper Sabir, çoğunlukla eğitici ve öğretici nitelikte, farklı temaları kapsayan çok sayıda şiir ve hikâye kaleme almıştır (*Çocuk ve Buz, Okul Şarkısı, Bilim İlahisi*). Bu edebî üretim, Azerbaycan genelinde bilim ve insanlığın ilerlemesinin kutlandığı, yeni okulların açıldığı bir dönemin kültürel atmosferinde ortaya çıkmıştır.

Bu süreçte eğitime, ders kitaplarının hazırlanmasına ve öğretim araçlarının geliştirilmesine özel bir önem verilmiştir. Bununla birlikte, çocukların zor yaşam koşulları, oyun imkânlarının sınırlılığı ve çocukluğun kaygısızlığını yaşayamamaları gibi temalar da ihmal edilmemiştir. Bu durum, özellikle sanatsal yaratıcılığı pedagojik yaklaşımlarla birleştiren gerçekçi eğitimcilerin eserlerinde gözlemlenmektedir. R. Jefendiev, S. Akhundov, A. Şaig, S. Genizade ve İ. Musabekov'un yapıtları bu bağlamda dikkate değer örneklerdir (Curiçkoviç, 2015:108).

Çocuk edebiyatının gelişiminde öğretmen-yazarların katkıları dikkat çekicidir. Bu bağlamda, çocuklar için çok sayıda tiyatro oyunu ve kısa öykü kaleme alan S. Ahundov'un *Çocukluk Anıları* ve *Korkunç Hikâyeler* adlı eserleri özellikle anılmalıdır. Abdulla Shaig ise şair, düzyazı ve tiyatro yazarı kimliğinin yanı sıra halk öğretmeni, pedagoğ ve sosyal hizmet

uzmanı olarak da öne çıkmıştır. 1906 yılının başlarında, okul öncesi çocuklara yönelik, hayvanlar dünyasını konu alan ve saf halk dilinde yazılmış kısa şiirleriyle edebiyata yenilik getirmiştir (*Çocuk ve Tavşan, Zavalı Tavuklar, Tavşan, Bir Kuş, Kuzu*). Ardından A. Sahat, eğitim ve aydınlanmayı savunan bir yazar olarak şiirler (*Baba ve Oğul, Anne ve Çocuk, İki Çocuk, Öğrenci, Tembel Hayvan*), öyküler, fabllar, tiyatro eserleri ve çeviriler kaleme almıştır. Bu kuşak içerisinde ayrıca J. Mamedgulzade (*İki Elma*), A. Hagverdiyev, T. Şahbazi, J. Caberli, S. Guseyn ve diğer yazarlar da yer almış; çocukların eğitimi ve genç neslin yetiştirilmesine özel bir önem verilmiştir. Aynı dönemde ilk kadın yazarların edebiyat sahnesine çıkması da dikkat çekicidir.

Çağdaş yazarlar arasında N. Süleymanov, B. Gasanov, A. Akhmedova, T. Elçin, F. Sadık, Z. Halil ve diğerleri, şiir ve öykülerinde dönemin modern duyarlılığına ve günümüz çocuklarının algı dünyasına uygun eserler üretmişlerdir. Bununla birlikte, teknik gelişmelerin etkisiyle çocuk edebiyatında bilimkurgu temaları ve motifleri de görülmeye başlanmış; bu türün temsilcileri arasında E. Makhmedov ve N. Abdullayev öne çıkmıştır.

3. Azerbaycan Edebiyatının Balkanlardaki Etkileri ve Yansımaları

Yugoslavya'da, Azerbaycan çocuk şiirinin ilk çevirileri Desanka Maksimović ve Jovanka Hrvacanın'in ortak antolojisinde (SSCB Halklarının Çocuk Şiirleri, 1987) yer almaktadır. Azerbaycanlı şairlerin (İljas Tabdent, Habi Hazri, Mehdi Seydzade) çocuk şiirleriyle ilk kez karşılaşyoruz; ancak daha önce de gençlik dergilerinde (Saraybosna, Priştine, Belgrad, Üsküp) münferit ve dağınık çeviriler mevcuttu. Azerbaycanlı şairlerin bu şiirleri çoğunlukla Rusçadan çevrilmiştir. Karadağ'da, Balkanlar söz konusu olduğunda bugüne kadar en büyük Azerbaycan çocuk edebiyatı seçkisi yayınlanmıştır. Dušan Đurišić'in Rusçadan çevirip yeniden anlattığı "Neşe Kaynağı" (Podgoritsa, 2014) adlı eserde, Azerbaycanlı yazarların çocuklara yönelik çok sayıda şiiri, halk ve sanat öyküsü yer almaktadır. Antolojisi, eski Yugoslavya'da yayımlanmış, bugüne kadar Azerbaycan çocuk ve gençlik edebiyatının en kapsamlı seçkisini temsil etmektedir. "Neşe Kaynağı" (Curičković, 2014:133), şiir, halk ve sanat öykülerinin yanı sıra, temsil edilen yazarların biyografilerini ve fotoğraflarını, renkli illüstrasyonları, Azerbaycan çocuk edebiyatı üzerine bir denemeyi, bir çevirmenin notunu ve Žarko Đurović ile Milutin Đuričković'in eleştirilerini içermektedir. Seçki, 1862-1934 yılları arasında doğmuş 33 yazarın şiir ve öykülerinden oluşmaktadır.

Azerbaycan çocuk edebiyatının kurucularından biri ve özgün hiciv ustası olarak tanınan **Mirza Alekper Sabir** (1862-1911), eserinin kendi dönemindeki edebî bağlamda ayrıcalıklı bir yer edinmiştir. Sanat yaşamına lirik şiirlerle başlayan ve yaşamı boyunca üretkenliğini sürdüren Sabir, halkı bilinçlendirmeyi, haklarını savunmalarını teşvik etmeyi ve adalet mücadelesine yönlendirmeyi amaçlayan bir halk ozanı kimliğiyle öne çıkar. Doğayı, aşkı ve emeği öven şiirleri örneğin *Bahar Günleri* romantik ve yüce bir ton taşırken; *Çocuk ve Buz* gibi yapıtlarında ise anlatı unsurlarını mizahi bir söylemle birleştirmiştir.

Abdulla Şaig (1881-1959), şair, nesir yazarı, oyun yazarı ve yayıncı kimliğiyle Azerbaycan edebiyatında önemli bir konuma sahiptir. İlk edebî çalışmalarını gazel çevirileri ve şiir denemeleriyle başlatmış, fakat yayımlanan ilk eseri Leylac adlı çocuk şiiri olmuştur. Eğitim alanında da etkinlik göstermiştir. *Dužnost (Görev)*, *Razdražljiv čovek (Öfkeli Adam)*, *Anabacı* ve *Araz* gibi önemli şiir ve öykü koleksiyonlarının yanı sıra Azerbaycan Gençlik Tiyatrosu ve çocuk yayıncılığı alanında da katkılar sunmuştur. Uzun yıllar tiyatroya emek vermiş, *Hasay*, *Narodni sin (Halkın Oğlu)*, *Domovina (Vatan)*, *Entrika* ve *Çingene Kızı* gibi oyunlar kaleme almıştır. Bunun yanında, hayvanlar dünyasına odaklanan *Keçi*, *Kokotić*

(*Horozcuk*) şiirlerinin yanı sıra vatanseverlik duygusunu işleyen *Domovino moja* (Vatanım) ve pastoral imgelerle bezenmiş *Slavuj* (Bülbül) şiirler de yazmıştır.

Rasul Rza (1910-1981), çağdaş duyarlılığı yansıtan ilk şiirleriyle dikkat çekmiştir. *Çiçekler* adlı şiir kitabında maneviyat, sembolizm ve çağrışımlar ön plana çıkar. Eserleri birçok dile çevrilmiş olup, *Yedi Çınar* şiiri zorluklara rağmen vatana ve insana duyulan sarsılmaz bağlılığı simgesel bir biçimde dile getirir.

Çocuk ve gençlik edebiyatının öncülerinden biri olan **Mirvarid Dilbazi** (1912-2001), Azerbaycan edebiyatının önde gelen kadın şairlerindendir. 1921’de ailesiyle birlikte Bakü’ye taşınmış, burada kadınlar ilahiyat okuluna girmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra öğretmenlik yapmış, ardından Yüksek Pedagoji Okulu’nda görev almıştır. “Azerbaycan Halk Şairi” unvanına layık görülen Dilbazi’nin ilk şiiri 1927’de yayımlanmıştır. *Sesimiz* (1934) ve *Erken Sonbahar* (1937) gibi kitapları dikkat çekmiştir. *Pesma klasja*(Başakların Şarkısı), *Ljubičica*(Menekşe) ve *Goluždravci*(Yavru Kuşlar) gibi şiirleri melodik yapıları ve uyumlu ölçüleriyle öne çıkar.

1960’larda etkinliği artan romantik şair **Nabi Hazri** (1924-2007), vatan sevgisi ve aşk temalarını çocuklar için yazdığı eserlerde de işlemiştir. Şiirleri ve şarkıları birçok dile çevrilmiş, aynı zamanda çevirmen olarak da çalışmıştır. *Altın Sonbahar* adlı şiiri, doğa ile lirik öznenin ruh hâlini özdeşleştiren güçlü bir betimleme örneğidir.

Ali Kerim (1931-1969), modern Azerbaycan şiirinin en önemli temsilcilerinden biri kabul edilir. Maksim Gorki Moskova Edebiyat Enstitüsü’nden mezun olan Kerim, romantik şiirlerinde aşk, insan, hümanizm ve emek gibi evrensel değerleri işlemiştir. *Çınar ve Akçaağaç* adlı şiirinde, iki ağacın büyümesini okul çağındaki çocukların gelişimiyle simgesel olarak karşılaştırır.

Çocuk ve gençlik edebiyatının klasikleşmiş isimlerinden biri olan **Mamed Araz** (1933-2004), 20. yüzyıl Azerbaycan şiirinde önemli bir yere sahiptir. Şiirleri sıklıkla bestelenmiş, adına 1993’te “Mamed Araz Edebiyat Ödülü” ihdas edilmiştir. Nostaljik *Sağlıklı Kal* şiiri, memleketten ayrılışın hüznünlü duygularını dile getirir.

Ünlü şair ve hikâye yazarı **İlyas Tapdık** (1934), edebiyat yaşamına öğrencilik yıllarında başlamıştır. Eserlerinde kırsal yaşam ve doğa temel temalardır. Çocuk edebiyatının zenginleşmesinde önemli bir rol üstlenen Tapdık’ın öne çıkan eserleri arasında *O Ağaç Nedir?*, *Yeraltı Ağaçları* ve *Geyik Gölü* sayılabilir.

Hanımana Alibaylı, eserlerinde didaktik yönü baskın dizeler kaleme alırken, **Alekper Alioğlu** modernist bir yaklaşımla çocuklara seslenmiş, mantık dışı ve absürd unsurlarla mizahı harmanlayarak beklenmedik kurgular yaratmıştır (*İncir*, *Balıkçılık*).

Azerbaycan’ın çocuk ve gençlik edebiyatında öne çıkan şairler arasında Samed Vurgun (*Dağlar*), Zeynal Caberzade (*Tren*), Teymur Elçin (*Kış Şarkısı*), Fikret Goja (*Çoban Köpeği*), Alamdar Guluzade (*Dükkandaki Kız*, *Annemin Matematiği*), Zahid Halil (*Rengarenk Deniz*), Şah İsmail Hatayi (*İlkbaharda*), Gaşam İsabeyli (*Hasat*), Tofik Mahmud (*Bisikletçinin Kazı*), Sabir Mammadzade (*Ben Bir Denizciyim*), Mikail Müşfik (*Telgraf Hatları*, *Rüzgarlar*), Sevinj Nurugizi (*Kas*), Sabir Rüstemhanlı (*Kaynak*), Mehdi Seyidzade (*Bahçıvan Ağaç Diker*, *Hazar Denizi*, *Güneş Doğar*, *Toplar Zıplar*, *Nehir*, *Gelincik*), Abbas Sahhat (*Bahçe*), Refik Yusufoglu ve daha birçok isim anılabilir.

Şairlerden sonra, Azerbaycan çocuk edebiyatında önemli bir yere sahip olan hikâye anlatıcılarına değinmek gerekir. Kısa hikâye türü, bu edebiyat içinde oldukça gelişmiş olup, özellikle peri masalları (*Bilgin Kedi*), fabllar (*Turna ile Kurbağanın Dostluğu*, *Aslan ile Tilki*), anekdotlar (*Çantada Kuyruk*) ve efsaneler gibi sözlü anlatı geleneğinin güçlü etkisi altında şekillenmiştir. Azerbaycan halk edebiyatından seçilen bu örnekler, kadim ve sözlü anlatıcılığın temel özelliklerini yansıtarak, çocukların eğitiminde ve kişilik gelişiminde kuşkusuz önemli bir rol oynamıştır.

Azerbaycan halk hikâyeleri birçok bakımdan dikkat çekici ve öğretici niteliktedir. Bu hikâyeler, yalnızca estetik değer taşımakla kalmaz, aynı zamanda bilgece mesajlar ve yaşam gerçeklikleriyle örülü bir manevi içerik de barındırır. Özlü, dinamik ve akıcı olmalarıyla öne çıkarlar; kısa, yoğun ve etkili diyaloglara sahiptirler. Bununla birlikte, ana fikri dağıtan gereksiz tasvirlerle veya olay örgüsünden sapmalara yer verilmez. Bu yönüyle, Azerbaycan sözlü edebiyatı ve çocuk edebiyatı arasında köprü niteliği taşıyan halk hikâyeleri, hem edebî hem de pedagojik bir işlev görmektedir.

Çocuk ve gençlik için sanatsal kısa öykü, edebiyat tarihi içerisinde uzun bir geçmişe sahip olmakla birlikte, bağımsız bir tür ve üslup olarak ancak 20. yüzyılın başlarında belirginleşmiş ve yetişkinlere yönelik yazın alanında faaliyet gösteren, gerçekçi aydınlar olarak nitelendirilen yazarların da ilgisini çekmeyi başarmıştır.

Bu bağlamda önemli bir isim olan yayıncı, edebiyat çevirmeni ve oyun yazarı **Aziza Ahmedova** (1932, Bakü), Azerbaycan Devlet Üniversitesi Gazetecilik Fakültesi'nden mezun olmuştur. Yükseköğreniminin ardından yayınevi sektöründe çalışmış, aynı zamanda çocuk edebiyatı alanında bilimsel araştırmalar yürütmüştür. 1984 yılında doktora tezini savunmuş, edebî faaliyetlerinde ise **Aziza Türkyan** takma adını da kullanmıştır. Macera türündeki "*Çatıda Yaşayan Carlson'un ve Kuyuda Yaşayan Ev Ruhu'nun Maceraları*" (1985) başlıklı kitabı, edebiyat eleştirmenlerinin ve genç okurların dikkatini çekmiştir. Ayrıca, "*Sihirli Değirmen*" (Belgrad, 2013) adlı **Çocuk ve Gençlik Dünya Öyküleri Antolojisi**'nde eserleri yer almıştır.

Tipolojik açıdan ilgi çekici olan ve diyalog biçiminde kaleme alınan kısa öyküler, birçok Azerbaycanlı yazar tarafından yazılmıştır. Örneğin, **Salim Babulaoğlu**'nun oğluyla yaptığı diyaloglar, çocukların sınırsız merak gücünü, beklenmedik sorular aracılığıyla ortaya koyar. Bu sohbetlerde baba ve oğul aile, Tanrı, iş ve yaşam üzerine konuşurlar; ancak anlatı, çocuğun dondurma istemesi gibi naif ve içten bir taleple son bulur.

Çocuk öykücülüğünün tipik temsilcilerinden biri olan **Gülhüseyn Güseynoğlu** (1923), uzun yıllar siyasi nedenlerle tutuklu kaldıktan sonra affedilmiştir. İlk hikâyesi *Ana* 1944'te, ilk düzyazı şiiri *Efsane* ise 1946'da yayımlanmıştır. Nesir şiirinin özgün bir yaratıcısı olarak tanınan yazarın eserleri birçok yabancı dile çevrilmiştir. Onun "*Fark*" adlı öyküsü, farklı yaş gruplarındaki üç çocuğun (Sevinç, Turkay Taran) aile ilişkileri ve yetiştirilme biçimleri üzerinden, ebeveynlerin davranışları yakından gözlemleyişini konu edinir.

Günümüzde kısa öykü, özellikle küçük yaştaki çocuklara hitap eden ve modern kentsel duyarlılıkları işleyen temalarıyla çağdaş Azerbaycanlı yazarlar arasında giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Ancak bu edebiyat, uzun bir süre boyunca anonim kalmış, yeterince tanınmamış ve sistematik olarak incelenmemiştir. Yerelleştirilme ve yeniden canlandırılma sürecinde, sosyo-tarihsel bağlam, kültürel-medenî belirleyiciler, dilsel ve

ulusal özellikler ile II. Dünya Savaşı'ndan günümüze uzanan tarihsel çerçeveler dikkate alınmalıdır.

Bu türün incelenmesine duyulan ihtiyaç yalnızca edebî-sanatsal değil, aynı zamanda sosyolojik ve kültürel nedenlerle de artmaktadır. Özgünlüğü, diyakronik ve senkronik özellikleri bakımından, Azerbaycan çocuk ve gençlik edebiyatı diğer ulusal edebiyatların süreklilik çizgisine kıyasla daha kırılgan bir gelişim göstermiştir. Çoğu kez yetişkinlere yönelik şiir ve düzyazının gölgesinde varlığını sürdüren bu edebiyat, zamanla bağımsız bir alan haline gelmiş; çocukluk, sevinç, hüznün, nostalji, vatanseverlik ve didaktik öğelerle bezeli kendine özgü bir dünya kurmuştur.

Her ne kadar şiir ve düzyazı arasında biçimsel, tematik ve üslupsal yakınlıklar bulunsa da, bu iki hayal dünyası belirli noktalarda ayrışır. Özellikle yaratıcı özgünlükler, yerel-vatansever kaygılar ve nostaljik-melankolik tonlar bu farklılıkların en somut görünümelerini oluşturur.

Vurgulanan yerlilik, bölgesellik ve yerel-vatanseverlik unsurlarına rağmen, söz konusu eser aynı zamanda evrensel ölçekte önem taşıyan hümanist, ahlaki ve manevi tutumları da içermektedir. Bu durum, yazarların eserlerinin çok sayıda baskı ve çeviri görmesi, ödüllerle takdir edilmesi, yabancı antolojilerde, dergilerde ve ortak koleksiyonlarda yer almasıyla açıkça kanıtlanmaktadır. Çeşitlilik ve biçimsel farklılıklar gözlenirse de, onların özgün lirik dünyalarını, yaratıcı becerilerini ve kıymetli sanatsal kazanımlarını görmezden gelmek mümkün değildir. İki dilde Azerice (anadilleri) ve Türkçe yazan yazarların bulunması, bu edebiyatçıların iki kültürel alana da ait olduklarını göstermekte, bu durum ise anlaşılabilir bir bağlam kazanmaktadır.

Bu yazarların şiir ve düzyazıları, oyun, mizah ve fantezi unsurlarının yanı sıra vatanseverlik ve nostalji temalarını; ayrıca şiirselliğin kaçınılmaz kurucu öğeleri olan aşk, vatan ve pastoral motifleri kapsamaktadır. Anthéan'ın vatana bağlılık vurgusu, şiir ve poetikasının merkezinde yer almakta; hümanist vizyonu ile birleşerek özellikle yetişkinlere yönelik şiirin belirgin özelliği hâline gelmektedir. Bununla birlikte, hem çocuklar hem de yetişkinler tarafından ilgiyle okunan birtakım şiirler de mevcuttur. Bu şiirlerin değerleri, daha çok sanatkârane niteliklerinden ziyade memleket, vatan, doğa, dostluk, aile, halk, dil ve savaş gibi temaları işleme biçimlerindeki ideolojik bütünlüklerinden kaynaklanmaktadır.

Eşzamanlı ve artzamanlı bakış açıları mitsel ve folklorik unsurlar arasında kurulan verimli ilişki, yalnızca çocuk edebiyatı için değil, yetişkinlere yönelik şiir ve öykülerin şiirsel çözümlemeleri için de önemlidir. Sözlü edebiyatın etkileri ile Doğu'nun manevi mirasından ve mitolojisinden devralınan mitsel şablon ve arketiplerin dönüştürülerek yeniden yorumlanması dikkate değerdir. Bitki örtüsü, hayvan dünyası ve doğal çevreye ilişkin imgeler, mecazi zenginlikleriyle özellikle öne çıkmakta ve şairler tarafından en etkili şekilde işlenmektedir. Doğa tasvirleri (köyler, kuşlar, tarlalar, çiçekler, hayvanlar, nehirler), büyük ölçüde sadeleştirilerek her yaştan çocuğun erişebileceği bir üsluba kavuşmuştur.

Toplumsal ve etik temsiller bağlamında ise, çocuk edebiyatı yazarlarının insani ve yaratıcı tepkileri, etik duruşları ve yalnızca kendi ülkelerindeki değil, dünya genelindeki adaletsizliklere, çatışmalara ve huzursuzluklara dair hümanist yaklaşımları özellikle dikkat çekmektedir. Goethe'nin deyişiyle, çevrelerini ve gerçekliği şekillendiren acımasız koşulları dile getirerek çocuk ve gençlere hayatın bir rüyadan ziyade sürekli bir mücadele olduğunu

göstermektedirler. Bireysel inançlarını ve poetik yaklaşımlarını ifade eden bu yazarlar, aynı zamanda yaşam felsefelerini, manevi boyutlarını ve sanatın eğitici-bilişsel işlevini de ortaya koymaktadır. Bu eserlerde güçlü toplumsal duyarlılıklar, kozmopolit fikirlerle ve daha iyi bir geleceğe olan inançla birleşmekte; yurda dönüş özlemi ve çocukluktan kalma arkaik imgelerin yeniden canlandırılmasıyla bütünleşmektedir.

Söz konusu eserin ülke ve dünya edebiyat eleştirisindeki konumuna da değinmek gerekir. Çocuk ve gençlik edebiyatı, başlangıçtan itibaren profesyonel kamuoyunun yeterli ilgisini ve desteğini görmemiş; bu nedenle adaletsizliklere ve ihmallere maruz kalarak kabulünü, sürekliliğini ve estetik bağımsızlığını büyük ölçüde yitirmiştir. Azerbaycanlı çocuk ve gençlik yazarları, yaratıcı kaderlerine terk edilmiş; özellikle komünist dönemde ideolojik gerekçelerle eserleri çoğu zaman olumsuz bir tavırla karşılanmıştır. Okuyucuya ve yayınevlerine ulaşmada yaşanan güçlükler nedeniyle pek çok değerli ve nadir eser göz ardı edilmiş, hatta unutulma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu sebeple, söz konusu dönemin ürünlerini akademik düzlemde ele alan araştırmacı, tarihçi ve eleştirmenlerin sayısı oldukça sınırlı kalmıştır.

Çocuk Edebiyatı uzmanlarından biri olarak Prof. C. Ahmedov S. Vurgun'un görüşlerine istinaden yazıyor ki, "S. Vurgun çocuk eserlerinde vatanseverlik duygusu hakkında teorik mülahazalar söylemekle yetinmiyor, kendi fikirlerini okul kitaplarından, çocuk şairlerinin yaratıcılıklarında getirdiği örneklerle netleştiriyordu. Bu şairin hassas ve yüksek sanat zevkinin, vâridâtın inandırıcılığına ve kamilliğine delalet ediyordu" (Ahmedov,1976:54)

Sonuç

Bugüne kadar yapılan araştırmalar, Azerbaycan çocuk ve gençlik edebiyatının kendine özgü bir özerkliğe, şiirsel temele ve estetik-sanatsal bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu edebiyat, artık sözde bir "korpus separatum" niteliği taşımamakta; aksine, ulusal ve dünya edebiyatındaki gelişmelerle eşgüdümlü biçimde kendi "vatandaşlık hakkı"nı kazanmış bir yaratıcı alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Modern çocuğun ruh dünyasını, çocukluk evrenini ve bireysel duyarlılıklarını sürekli olarak açımlayan bu edebiyat, sanatsal üretim bakımından çeşitlenmeye, ilerlemeye ve zenginleşmeye devam etmektedir. Bununla birlikte, şiirsel ve düzyazınsal üretimde aynı estetik düzeyin her zaman korunamadığı, bireysel farklılıkların ve değişken başarıların gözlemlendiği de bir gerçektir.

Her şeyden önce, söz konusu edebiyatın, zengin bir geleneğe ve köklü bir kültüre sahip Avrasya halklarının ruh ve bilincinin özgün bir ifadesini temsil ettiği sonucuna ulaşılabilir. Çeşitlilik ve farklı estetik yönelimler barındırsa da, Azerbaycan çocuk ve gençlik edebiyatı, farklı dönemlerde ve koşullarda üretilmiş olmasına rağmen, bütünlüklü bir sanatsal yapı ve estetik değerler bütünü sunmaktadır. Bununla birlikte, alanın daha derinlemesine anlaşılması için tarihsel, teorik ve edebî bir sistematizasyona duyulan ihtiyaç devam etmektedir.

Bu araştırmada, çocuk edebiyatının hem şiir hem de düzyazı boyutuyla bağlantılı sosyolojik, pedagojik, tarihsel, etik ve estetik faktörler dikkate alınmış, olabildiğince bütüncül bir yaklaşım geliştirilmiştir. Ortaya çıkan tablo, Azerbaycan'ın çocuk ve gençlik edebiyatının artık marjinal ya da ikincil bir alan olarak değerlendirilemeyeceğini; aksine,

yerli yetişkin edebiyatıyla ve anadiliyle kurduğu bağ sayesinde önemli sanatsal, estetik ve etik değerlere sahip olduğunu göstermektedir.

Bu edebiyatın çağdaş ifade biçimleriyle uyumluluk kazandığı, oyun kuramı ve eğlence-haz merkezli yönelimlerle giderek daha fazla nitelik, ilgi ve kabul gördüğü söylenebilir. Bu süreç, nostaljik ve melankolik duyarlılıkların aşamalı biçimde geride bırakıldığını; gelenekçi yüklerden arınarak daha modern bir duyarlılığa ve çağdaş bir zaman ruhuna doğru evrildiğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Ahmedov, C., (1976), S. Vurgun ve Uşaq Edebiyatının Bazı Problemleri, Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti Yayınları, s. 54.
- Aliyev, Kamran, (2016). Children's Literature in Azerbaijan: Historical Development and Modern Tendencies. Baku: Elm Press.
- Ismayilov, Elchin, (2004). Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı Tarixi. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
- Karayev, Yaşar, (1988), Kriter-Şahsiyyəttir, Bakı, Yazıçı Yayınevi, s. 124
- Memmedov Rövsən, (2012) Çağdaş Azərbaycan Çocuk Edebiyatı İstanbul Kültür Üniversitesi, Iv. Uluslararası Türk Dili Ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi
- Memmedov, Rövsən, (2006), “Azərbaycan Edebiyatında Egzistensializm”, Sumgayıt Dövlət Üniversitesi Elmi.
- Rustamova, Nazila. (2020). “The Role of Children's Literature in the Formation of National Consciousness in Azerbaijan.” Khazar Journal of Humanities and Social Sciences, vol. 23, no.
- Vəliyev, Şamil. (1992). Sovet dövründə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Təhsil.
- Ђуричковић, Милутин: (2015) „Азербејџанска књижевност за децу између културног средишта и маргине,“ Детињство, Нови Сад, бр. 1, пролеће, стр. 105-113.
- Ђуришић, Душан, (2014). „Извор радости“. Из азербејџанске књижевности за децу, Удружење књижевних преводилаца Црне Горе, Подгорица,
- Максимовић, Десанка и Хрваћанин, Јованка, (1987). „Дечја поезија народа СССР-а“, Багдала, Крушевац,

**PETRE M. ANDREEVSKI'NİN “AYRIK OTU” ROMANI – TARİH, KİMLİK VE ANMA
KÜLTÜRÜNÜN SEMBOLÜ****NOVEL “COUCH GRASS” BY PETRE M. ANDREEVSKI A SYMBOL OF HISTORY,
IDENTITY AND CULTURE OF REMEMBRANCE***İvana VELKOVA¹***Özet**

Bu bilimsel makalede, 19. yüzyılın ikinci yarısında Makedon edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan Petre M. Andreevski'nin “Ayrık Otu” adlı romanı ele alınmaktadır. Bu eser yalnızca Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nın tarihsel olaylarının sanatsal bir temsili değil, aynı zamanda Makedonya'nın kaderinin, hafızasının ve kimliğinin bir tanıklığıdır.

Romanın baş kahramanları, savaşın getirdiği cehennem azabına katlanan eşler Yon ve Velika'dır. Yon, Sırp ordusunun safında askeri cephede savaşırken, Velika köyde yoksulluk ve beş çocuğunu öldüren hastalıklarla mücadele eder. Roden Meglenoski, babası Yon'un öldüğü gün doğan altıncı çocuklarıdır. Roden, aslında annesinin cenaze töreninin yapıldığı gün anne ve babasının hayat hikayelerini öğrenir. Duko Vendiya ona hikayeyi Yon ve Velika'nın o zamanlar anlattığı şekilde anlatır. Roman, Yon ve Velika'nın yakın kaderleri aracılığıyla tarihin trajedisini, ailenin parçalanmasını ve insanın tarihsel adaletsizlik ve toplumsal yıkım koşullarında varlığını sürdürmesini dile getirir.

Yazar, Yon ve Velika'nın ailevi ve kişisel kaderlerini, ayrıca Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nın kasırgası sırasında Makedon halkının ortak kaderini anlatmak için, Makedonya'da yaşanan savaş alanlarında hayatta kalan birkaç katılımcının hikâyesini de kullanmıştır, bu da romana tarihsel bir temel, özgünlük ve etkileycilik kazandırmaktadır.

Makalenin amacı, romanın sanatsal yapısını, tarihsel bağlamını ve Makedonya'nın dayanıklılığının bir metaforu olarak Ayrık otunun sembolik anlamını araştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Geçmiş anmak, Ayrık Otu, Savaş, Makedon halkı.

Abstract

This scientific article discusses the novel “Couch Grass” by Petre M. Andreevski, one of the most important works of Macedonian literature in the second half of the 19th century. This work is not only an artistic representation of the historical events of the Balkan Wars and the First World War, but also a testimony to the fate, memory and identity of Macedonia.

The novel's protagonists are Yon and Velika, spouses who endure the hellish torment of war. While Yon fights on the military front with the Serbian army, Velika struggles in the village with poverty and the illness that kills her five children. Roden Meglenoski is the sixth child born on the day his father Yon died. Roden actually learned his parents' life stories

¹ Doç.Dr., Gotse Delçev Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ŞTİP KUZHEY MAKEDONYA

on the day of his mother's funeral. Duko Vendiya tells him the story as Yon and Velika told it back then. Through the close fates of Yon and Velika, the novel expresses the tragedy of history, the disintegration of family, and the survival of man in conditions of historical injustice and social destruction.

The author uses the stories of several surviving participants of the battlefields in Macedonia to tell the family and personal fates of Yon and Velika, as well as the collective fate of the Macedonian people during the whirlwind of the Balkan Wars and the First World War, which gives the novel a historical basis, originality and impact.

The aim of the article is to explore the artistic structure of the novel, its historical context and the symbolic meaning of Couch grass as a metaphor for Macedonia's resilience.

Key Words: Remembering the past, Couch Grass, War, Macedonian people.

Giriş

Petre M. Andreevski (1934-2006), Makedon şair, romancı, öykücü ve oyun yazarıdır. Makedonya'nın en yetenekli ve en popüler şair ve hikâyecilerinden biri olarak kabul edilir. Onun en ünlü ve önemli eserlerinden biri olan "Ayrık Otu" romanı, aynı zamanda çağdaş Makedon edebiyatının en önemli eserlerinden biridir. "Ayrık Otu" tarihi bir romandan çok daha fazlasıdır, Makedonya halkının çalkantılı tarihsel dönemlerde hayatta kalmasının bir alegorisidir. 1980 yılında yazılan roman, edebiyatta ulusal tarih ve kimliğe ilginin dile getirildiği bir dönemde ortaya çıkar.

Andreevski, eserinin ana metaforunu eserin başlığında da kullanır. Ayrık Otu, kökünden sökülmesi zor ve en zorlu koşullarda bile büyümeye devam eden bir bitkidir. Romanda karakterlerin kaderiyle iç içe geçen bu simge, sürekli baskılara, savaşlara ve asimilasyon politikalarına maruz kalmış, buna rağmen kültürel kimliğini korumayı başarmış bir halkın tarihsel deneyimini anlamanın anahtarı haline gelir. Böylece Andreevski, kişisel trajediyi kolektif bir metafora dönüştürür ve roman, kurmaca düzeyinden kültürel belleğin inşasına ve sürdürülmesine katılan bir metne yükselir.

Özellikle "Ayrık Otu"nun bir tür hafıza arşivi olarak okunması önemlidir; tarihe tanıklık etmekle kalmayıp aynı zamanda onu etkin bir biçimde yorumlamaktadır. Bu süreç, romanın, bireysel öykülerin ulusal anlatı ve tarihsel bir dönemin hafızasıyla iç içe geçtiği bir "hatırlama mekanı" olduğunu doğrular. Andreevski, karakterler, olaylar ve semboller aracılığıyla tarih, kimlik ve hafıza kültürü arasında bağ kurur ve geçmişin bitmediğini, aksine bugünde canlı ve mevcut olduğunu vurgular.

Dolayısıyla "Ayrık Otu" romanı tarihsel bir roman, destansı bir hikâye, kültürel bir belge, ve toplumsal hafızayı biçimlendiren ve koruyan bir metin olarak değerlendirilebilir. Bu makalenin amacı tam da bu çok yönlülüğü incelemek ve "Ayrık Otu" nun Makedon edebiyat ve kültür geleneğinde nasıl bir tarih, kimlik ve hafıza kültürü sembolü olarak işlev gördüğünü göstermektir.

1. Romanın içeriği

"Ayrık Otu" romanı, ünlü Makedon yazar Petre M. Andreevski'nin 1980 yılında yayımlanan ilk romanıdır. Başlığı derin ve sembolik bir anlam taşıyan bu roman, yayımlandığı günden bu yana Makedon edebiyatının önemli bir parçası haline gelmiş ve

kısa sürede Makedonya devleti ve Makedon edebiyatı için tarihi ve kültürel öneme sahip bir eser statüsü kazanmıştır.

Romanın içeriği, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve savaş sonrası dönemi etnik ve coğrafi Makedonya topraklarında ele alır. Tema ise Yon ve Velika adlı iki eşin savaş sırasında yaşadıkları zorlu ve karanlık deneyimlere odaklanır.

Romanın ilk bölümü, kocası İon Meglenoski ile birlikte gömülmemeyi vasiyet eden yaşlı kadın Velika Meglenoska'nın cenazesini konu alır. Roden, Yon ve Velika çiftinin altıncı çocuğudur ve uzun yıllar anne ve babasıyla yaşamadığı için onların hakkında sınırlı bilgiye sahiptir. Bu nedenle annesinin cenaze töreni günü, amcası Dukò Vendiya'ya annesinin bu kararının ardındaki nedenleri şaşkınlıkla sorar. Anlatıcı Dukò Vendiya, Roden'e anne ile babasının hayat hikayelerini anlatmaya başlar, ancak bunları bizzat kendi ağzından duyduğu şekilde anlatır. Yon ve Velika'nın hikâyeleri romanın sonraki 28 bölümünde birinci tekil şahıs anlatımıyla anlatılır, romanın sonunda ise Dukò Vendiya'nın anlatımı geri döner.

Hikaye, Yon ve Velika'nın sade fakat doyurucu bir hayat yaşadığı Smilevo köyünde başlar. Ancak bu huzur uzun sürmez. İlinden Ayaklanması'nın ardından Makedonya, Osmanlı hükümeti, Bulgar çeteleri, Sırp propagandacıları ve Yunan silahlı grupları arasında bir savaş alanına dönüşür. Herkes Makedon halkını ele geçirmek isterken, sıradan insanlar sürekli saldırılara maruz kalmaktadır. Savaşın başlamasıyla Yon zorla seferber edilir ve Sırp ordusunun safında savaş alanına katılır. Bunlar belirsizlik ve korku dolu yıllar ve Velika, tüm bu zaman boyunca ıssız köyde çocuklarıyla baş başa kalır. Yoksulluk, sıkıntı ve açlık çeker, ancak kaderin ona vuracağı en büyük darbe beş çocuğunu kaybetmesidir. Savaştan sonra Yon eve döner, ama hiçbir şey eskisi gibi değildir. Beş çocuğunun ölüm haberi onu derinden etkiler ve teselliye alkolde arar. Bir süre sonra hastalanır ve ağır hasta yatağında yatarken, Velika oğlu Roden'i doğurur. Aynı anda Yon ölür.

1.1. Karakterlerin analizi

Velika – Bekleyen ve dayanan kadın. Velika, 20. yüzyılın başlarındaki Makedon kadınının arketipidir. Aynı zamanda hem anne, hem eş, hem ev hanımı, hem işçi hem de geleneklerin koruyucusudur.

Karakter Özellikleri:

Dayanıklılık ve cesaret - yoksulluk, açlık, saldırılar ve savaşlar koşullarında tek başına ailesine bakar.

Sabır ve sadakat – Yon'un hayatta olup olmadığını bilmese de savaş yılları boyunca onu bekler.

Trajik - En büyük sevincini, çocuklarını kaybeder; hayatı bir dizi fedakarlıktan ibarettir.

İnsanlık ve sıcaklık - en zor anlarda bile insancılığını koruyor.

Roman boyunca gelişimi: Umutlu genç bir kız olarak başlar ve işkence görmüş ama ısrarcı bir kadının, bir ot gibi yeniden "bitkilenmesi" sembolü haline gelir.

Yon– savaşan ve geri dönen adam. Yon, yabancı ordulara zorla dahil edilen Makedonya köylüsünü, halkın parçalanmasının simgesidir.

Karakter Özellikleri:

Dürüstlük ve çalışkanlık - Genç bir adam olarak çalışkandır, kendi evini ve ailesini hayal eder.

Tarihin pasif bir kurbanı – Kendi devleti ve seçeneği olmadan yabancı ordulara seferber edilir.

Travma ve şüpheler – Cephelerde gençliğini kaybeder, Velika’dan şüphe eder, sinirli ve yorgun olur.

Hayatta kalma – her şeye rağmen geri döner, ailesini kurtarmaya çalışır.

Roman boyunca gelişimi: Umutlu bir genç adamdan yorgun ama yine de dirençli birine dönüşür. Velika’ya olan aşkı sonunda hayatta kalmalarının temeli olarak yeniden ortaya çıkar.

Çocukları- Çocukları umudun taşıyıcısıdır, ancak onların ölümü kayıp nesillerin simgesidir.

Romandaki rolü: Yon ve Velika’nın doğan ve kaybedilen her çocuk, aynı zamanda tüm halkın trajedisini vurgular. Hayatta kalan çocuklar ise “Ayrık Otu” gibidir - hayatın devam ettiğinin bir işaretidir.

Yardımcı karakterler (köylüler, askerler, işgalciler):

Köylüler kolektif bir karakter, Makedon toplumunun bir temsilcisi; onlar da acı çeker ama dayanışma içindeler.

Askerler/işgalciler, yabancı egemenliğinin, şiddetin ve halka karşı işlenen cezasız suçların sembolüdür. Yoluna çıkan her şeyi ezip geçen, kimliği belirsiz bir güç olarak karşımıza çıkarlar.

Yon ve Velika’nın akrabalarının zaman zaman onlara yardım ettiği ya da onları kınadığı, bu durumun da toplumun parçalanmışlığını ortaya koyduğu görülmektedir.

1.2. Romandaki sembollerin analizi

Ayrık Otu - Yabani otları yok etmek neredeyse imkansızdır. Ne kadar kazarsanız veya biçerseniz tekrar filizlenecektir.

Romandaki anlamı:

Makedon halkı - yıkılır, ezilir, asimile edilir ama ayakta kalır.

Yon ile Velika ailesi - çocuklarının ölümüne, yoksulluğa ve savaşımlara rağmen yoluna devam eder.

Ev / Acı Eşik - Yon ve Velika’nın evi sürekli yıkılır, yağmalanır ve boş kalır.

Romandaki anlamı: Ev köktür - topraktır, ailedir, kimliktir. Yıkıntıya dönseler bile, onu yeniden inşa ederlerö bu da halkın yenilenmesinin sembolüdür.

Cepheler / Savaşlar – Yon’un sürekli olarak bir ordudan diğerine geçmesi, kendi devleti olmayan bir milletin kaderini göstermektedir.

Romandaki anlamı: Başkalarının çıkarları için mücadele eden bir adamın trajedisi.

Şüphe ve kıskançlık (Yon ve Velika arasında) - Kaybedilen güven ve ihanete uğrama korkusu savaşın, yoksulluğun ve uzun süreli ayrılığın sonuçlarıdır.

Romandaki anlamı: Savaş kişisel ilişkileri bile yıpratır, ama sevgi ve azim hayatta kalmayı ve bağışlamayı başarır.

Doğa (toprak, hasat, nehir) - Doğa süreklilik ve yaşamdır. Savaşlara rağmen varlığını sürdürmektedir.

Romandaki anlamı: Toprak yaşamın kaynağıdır ama aynı zamanda acıların da tanığıdır.

Açlık ve hastalıklar - Sadece fiziksel bir durum değil, aynı zamanda manevi bir yıkımdır.

Romandaki anlamı: Açlık ve hastalıklar temel insan değerlerini yok eden tehditlerdir. Halkın sadece maddi değil, manevi sefaletinin de simgesidir.

Hayatta Kalma (Romanın sonunda) - Her şeye rağmen Yon ve Velika yerlerinde kalırlar.

Romandaki anlamı: Hayat her zaman zaferle değil, hayatta kalarak kazanır.

Romandaki her sembol, tarihsel ve ulusal kaderle yakından bağlantılıdır. Andreevski, bu semboller aracılığıyla yalnızca kişisel bir hikâye anlatmakla kalmaz, aynı zamanda bir halkın hayatta kalmasına dair bir mit de yaratır: Ayırık otu hayattır, toprak annesidir, cepheler acıdır ve çocuklar gelecektir.

2. Romanın tarihsel arka planı

“Ayırık out” romanı, Balkan ve Dünya Savaşları sırasında Makedonya’nın savaşlar, bölünmeler ve ulusal travmalarla dolu tarihi gerçekliğinden yola çıkarak yazılmıştır.

19. yüzyılın sonlarına doğru, Makedonya hâlâ Osmanlı İmparatorluğu’nun bir parçasıyken, güçlü siyasi, dini ve ulusal etkiler hissedilir. Silahlı grupların, devrimci hareketlerin, farklı etnik ve dini gruplar arasındaki çatışmaların sayısı artarken, komşu ülkelerin Makedonya’yı toprak olarak paylaşma emelleri de büyür. Romanda bu dönem doğrudan ele alınmasa da karakterlerin hafızasında arka planda yer alır; çünkü bu dönem sürekli bir korku, adaletsizlik ve belirsizlik dönemidir.

Romanın önemli bir dönüm noktası, karakterlerin kaderini etkileyen Balkan Savaşları’dır. Birinci Balkan Savaşı’nda (1912), Balkan müttefikleri Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ, Osmanlı İmparatorluğu’nu Makedonya’dan kovar. Ertesi yıl, II. Dünya Savaşı sırasında, Makedonya toprakları için Müttefikler arasında bir mücadele başlar ve bu mücadele, Makedonya’nın komşu ülkeler Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan arasında paylaşılmasıyla sonuçlanır. Bu bölünme Makedonya halkı üzerinde derin sonuçlar doğurur ve romandaki karakterler bölünmüş ailelere, harap olmuş köylere ve her hükümetin kendi normlarını, dillerini ve dini kurumlarını dayatmasıyla halkın sorunlu kimliğine tanıklık eder.

Birinci Dünya Savaşı, Makedonya halkına yeni acılar getirir. Köyler ve tarım arazileri toplu olarak yok edilir, insanlar göç etmek zorunda kalır, aileler parçalanır, çoğu mülteci durumuna düşer ve çok sayıda erkek, çoğu zaman kendi istekleri dışında, çeşitli ordulara seferber edilir.

“Ayırık Otu” romanında bu dönem, sürekli korku ve kayıp içinde yaşayan Yon ve Velika’nın tanıklıklarıyla anlatılır. Günlük yaşamlarında, açlık, hastalık, yoksulluk, zorla

çalıştırma ve yiyecek ve hayvancılığa el konulması, köyün kültürel ve sosyal yaşamının yıkımı gibi tarihi olaylar kendini gösterir.

3. Kişisel ve kolektif bir trajedi olarak tarih

Yazar, tarihi, yani savaşları, bölünmeleri ve ulusal çatışmaları sıradan insanın bireysel trajedisine dönüştürür. Tarihin soyut bir kavram değil, kayıp, acı ve hayatta kalma olduğunu gösterir. Romandaki karakterler, kendi kaderleri üzerinde hiçbir kontrole sahip olmayan tarihsel koşulların tutsaklarıdır. Gerçekliklerini şekillendiren, ailelerini parçalayan ve yuvalarını yıkan şey tarihtir.

Velika, çocuklarının ölümü, evinin yıkılması ve sürekli açlık, hastalık ve savaş korkusuyla yüzleşir. Savaşa katılan Yon, kendisi için seçim yapma hakkı olmadan farklı otoritelere, milletlere ve ordulara uyum sağlamak zorunda kalır. Öte yandan, kolektif bir figür olarak köyleri, acı çeken ancak hikayesini anlatacak sesi olmayan tüm Makedon toplumunun bir sembolü haline gelir.

Romandaki tarih, yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda psikolojik yıkımları da beraberinde getirir. Seferberlik, kaçış ve şiddetli zulüm nedeniyle aileler parçalanır. Hayatta kalabilmek için insanlar kimliklerini değiştirmek zorunda kalır, bir kimisi Sırp, Bulgar veya Yunan olarak kayıt yaptırırken, diğer kısmı da başka isimlerle vaftiz eder. Tüm bunlar, derin psikolojik sonuçlar doğuran bir “kimlikler arası” his yaratır. Andreevski’ye göre kişisel trajedi, kimlik travmasıyla bağlantılıdır; çünkü insanlar kim olduklarını unutmaya zorlandıklarında, hafızaları gerçeğin hayatta kaldığı tek alan haline gelir.

Bu romandaki trajedinin başlıca tanığı Velika karakteridir. Ancak bu bir tesadüf değil, çünkü romandaki kadınlar hafızanın bekçileridir; kaybedilen tüm hayatları, tüm adaletsizlikleri hatırlar ve gelecek nesillere tanıklıklarını aktarırlar. Velika, kolektif acının tüm yükünü sırtlayan ama aynı zamanda dayanma gücünü de temsil eden, etrafındaki her şey yıkılsa bile yaşamaya devam eden bir varlıktır.

Andreevski, bireysel kaderleri ulusal tarihten ayırmaz; aksine, her kişisel trajedi daha geniş bir kolektif acının parçasıdır. Bu nedenle, Velika çocuklarının ölümü, tüm bir neslin ölümünü simgelerken, köyün dağılması da Makedon kimliğinin dağılmasını temsil eder.

4. Makedon kültüründe bir anma mekanı olarak “Ayrık Otu” romanı

“Ayrık Otu” romanı yalnızca edebi bir eser değil, aynı zamanda Makedon halkının kolektif hafızasının korunduğu, aktarıldığı ve yorumlandığı sembolik bir alandır. Yazar, karakterlerin kişisel kaderleri aracılığıyla bir neslin acısını, ızdırabını ve azmini arşivler. Bu roman, resmi tarihte kaybolabilecek kolektif bir deneyimi koruyan bir anma mekânını temsil eder.

Romanın başlığının bile hatırlama kavramı açısından önemli bir anlamı var. Ayrık Otu, kesilse de yakılsa da kökünden sökülmeyen bir ottur. O, Makedon halkının hayatta kalma ve direnişinin simgesidir. Yazar, romanın en başında açıkça şöyle vurgu yapar:

“Bazı insanlar Ayrık Otu’ya Koştreva da der. Ama bu otu ne kadar sallasan, koparsan da bir türlü ölmez. Toprağa biraz dokunsa yeniden canlanacak, büyüyecek. Hiçbir şey o otu yok edemez.” (Андреевски, 1990, стр.7)

Aynı zamanda Ayırık Otu, toprağa acı veren de bir şeydir. Geçmiş travmaları hatırlatan ve unutulamayan bir şey. Ayırık Otu, bu sayede Makedon halkının tarihinin bir sembolü haline gelir. Halkın hayatta kaldığını ve günümüz geçmişini, görkemli bir anı olarak değil, silinmeyen bir acı olarak hatırladığını gösterir. Bu sembolizm romanı canlı bir hafıza müzesi haline getirir; okuyucu yalnızca geçmişin tanığı değil, aynı zamanda onu hatırlama sürecinin de bir katılımcısıdır.

Roman, yalnızca tarihi anlatmak için değil, aynı zamanda gelecek nesillere aktarmak için de yazılmıştır. Romanı okuyan yeni nesiller, geçmiş deneyimlere tanıklık ederek hafızanın sürekliliğini sağlarlar.

Daha geniş bir bağlamda, “Ayırık Otu” romanı Makedonya tarihinin edebi bir anıtını temsil eder. Kolektif hafızanın toplandığı, korunduğu ve aktarıldığı sembolik bir alandır.

Sonuç

Petre M. Andreevski’nin “Ayırık Otu” adlı romanı Makedon edebiyatının en önemli eserlerinden biri olup, anma kültürüne önemli katkılarda bulunmaktadır. Yazar, Velika ve Yon’un kişisel kaderleri aracılığıyla, savaşlar, bölünmeler, acı ve zulümle dolu bir dönemde Makedonya halkının tarihini anlatır.

Andreevski, geçmişini yalnızca tarihsel gerçeklerle değil, kişisel hikâyelerle de betimler. Böylece roman, bireysel ve kolektif hafızanın iç içe geçtiği bir anma mekânına dönüşür. Karakterlerin acısı, kayıpları ve ızdırapları, tüm halkın travmalarının, ama aynı zamanda onların dirençlerinin de simgesi haline gelir.

Romanın ana mesajı semizotu sembolüdür: Semizotu, kolay kolay yok edilemeyen bir bitkidir, tıpkı Makedonya halkının tüm acılarına rağmen hayatta kalması gibi. Roman bu yönüyle önemli bir mesaj verir: Geçmiş hatırlamak ve anlatmak kimliği korumanın anahtarıdır.

Kaynakça

- Андреевски, Петре (1990). *Пиреј*, Скопје: Македонска Книга.
- Блаже, Ристовски (2009). *Македонија во Времето на Османлиската Владеење*. Македонска Енциклопедија, Скопје: Македонска Академија на Науките и Уметностите Лексикографски Центар, Дел II.
- Друговац, Миодраг (1990). *Историја на македонската книжевност XX век*. Скопје: Мисла.
- <https://archivum.arhivvojvodine.org.rs/povezanost-kulture-secanja-sa-turizmo/>
- <https://archivum.arhivvojvodine.org.rs/ukratko-o-kulturi-secanja/>
- <https://www.zirm.mk/wp-content/uploads/2022/02/IST-2006.1-2.16-Achkoska-V.-Kulturata-na-sekavanje-i-sekavanjeto-kako-istoriski-izvor.pdf>

COUNTRIES OCCUPIED AND ANNEXED BY SOVIET RUSSIA**SOVYET RUSYA’NIN İŞGAL VE İLHAK ETTİĞİ ÜLKELER**

Sevil ABBASOĞLU İREVANLI¹

Özet

Çarlık Rusya’sı Ekim 1917’de devrildiğinde hudut kuşağının on ülkesi; Finlandiya, Estonya, Latvia, Letonya, Polonya, Beyaz Rusya, Ukrayna, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bolşevikler 1922’de Beyaz orduyu yenerek tüm Rusya’da otoriteyi sağladı. Belarus, Ukrayna, Türkistan ve Güney Kafkasya’da Bolşevikler muhaliflerini bertaraf etmeyi başardılar. Bolşevikler İhtilal sonrasında eski Çarlık topraklarını yeniden geri almak için çalışmalara başlamıştı. 1922’de Stalin tüm cumhuriyetlerin RFSC’ti içinde özerk nitelikte teşkilatlanmalarını savundu. Böylece Sovyetlere bağlanan Cumhuriyetler, Rusya, Ukrayna ve Belarus SFSC ile Sovyetler Birliği’nin üyesi oldu.

Anahtar Kelimeler: Çarlık Rusya, Sovyetler Birliği, Bolşevikler, Cumhuriyet, Ekim Devrimi.

Abstract

After the Tsarist Russia was overthrown in October 1917, the ten countries of the border belt; Finland, Estonia, Latvia, Lithuania, Poland, Belarus, Ukraine, Azerbaijan, Georgia and Armenia declared their independence. The Bolsheviks defeated the White army in 1922 and established authority in all of Russia. The Bolsheviks succeeded in eliminating their opponents in Belarus, Ukraine, Turkestan and the South Caucasus. After the Revolution, the Bolsheviks began to work to reclaim the former Tsarist lands. In 1922, Stalin advocated the autonomous organization of all republics within the RFSR. Thus, the republics that joined the Soviet Union became members of the Soviet Union, along with Russia, Ukraine and the Belarusian SFSR.

Keywords: Tsarist Russia, Soviet Union, Independence, Republic, October Revolution.

Giriş

Doğu Avrupa -ve genel olarak Avrupa- jeopolitik bir kavramdır. Coğrafi Avrupa bir kıta değil, fakat Avrasya adlandırılan kıtanın bir parçasıdır. Avrupa’nın batı sınırı belli; okyanus, doğu sınırı ise kurguya dayanmak zorundadır. 1800’lerden Doğu Avrupa adı Almanca ve İtalyanca konuşulan bölge ile Rus İmparatorluğu arası kuşağı tanımlamak için kullanılmış; İkinci Dünya savaşıdan sonra ise Stalin’in son kazanımları olan uydu devletlerinden Doğu Avrupa ülkeleri diye söz edilmiştir.

Altın Orda’nın varisi görülebilen Rusya’nın 1700-1815 yılları arası genişlemesi batısında bir Rus olmayan halklar zincirini veya kuşağını oluşturmuş oldu. Bu, Buz Denizinden Hazar Denizine uzanan kuşak Rus siyasetince bir güvenlik rizikosunu olarak görülürdü. Bu kuşaktaki halklar önce Ruslaştırılmakla ve nötralize edilmeye çalışıldı, ancak böyle siyaset ters tepti; Çarlık devrildiğinde 1917-1918 yılları arasında bu kuşağın on ülkesi bağımsızlığını ilan etti: Finlandiya, Estonya, Latvia, Letonya, Polonya, Beyaz

¹ İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi, irevanlisevil@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-2613-9073>

Rusya, Ukrayna, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan. Kafkaslar'da Federatif Cumhuriyet veya Güney Kafkasya Seymi, Rusya İmparatorluğu'nun çöküşü sonucunda, 26 Mayıs 1918'de Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti ile 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesiyle tarih boyu devlet kuramayan Ermeniler de kendilerini bağımsız ilan ettiler. Böylece Kafkasya Seym'i de dağılmış oldu. 1918'in ocak ayından itibaren başlayan hazırlıkların ardından 22 Nisan'da bugünkü Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan topraklarında oluşturulmuş federatif devlet idi. Stalin'in büyük misyonu kaçkınları geri getirmek olmuştur. Güneyden beşi; Beyaz Rusya, Ukrayna, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan 1918-1921 arası ağıla toplandı. Polonya ve Baltık ülkelerinin sırası 1939-1940 arasında geldi.

Bolşevikler 1922'de Beyaz orduyu yenerek iç savaştan zaferle çıktı ve tüm Rusya'da otoriteyi sağladı. Belarus, Ukrayna, Türkistan, (Orta Asya) ve Güney Kafkasya'da Bolşevikler muhaliflerini bertaraf etmeyi başardı. 1922 yılında devletin federal yapısı konusunda tartışmalar yaşandı. Milliyetler Halk Komiseri olan Josep Stalin tüm cumhuriyetlerin Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde özerk nitelikte teşkilatlanmaları gerektiğini savunuyordu. Lenin buna şiddetle karşı çıkarak tüm cumhuriyetlerin eşit statüde, egemenlik haklarının korunduğu birleşik bir federasyon planı hazırladı. Plana göre her cumhuriyetin birlikten ayrılma hakkı vardı. Sonunda federasyonun oluşturulmasında Leninist ilkeler kabul edildi. 30 Aralık 1922'de Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin, Belarus SSC, Ukrayna SSC, Orta Asya ve Kafkasya cumhuriyetleriyle birleşmesiyle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği resmen kurulmuş oldu.

Çarlık Rusya'sının devrilmesiyle Baltık ülkelerinden Suomi-Finlandiya 6. Aralık 1917'de Eesti-Estonya ise 24. Şubat 1918'de bağımsızlığını ilan etmişlerdir. Finlerle Estonlar, Uralların ötesinden bulundukları bölgeye göç etmişlerdir. Konuştukları dil Ural Altay dil ailesinin Fin-Ugor dilleri grubundandır. Macarlarla da tarihi yakınlıkları vardır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ekim Devrimi sonrasında bağımsızlığını kazanan Finlandiya'da 27 Ocak-15 Mayıs 1918 tarihleri arasında bir iç savaş yaşanmıştır. Bu savaşta Mannerheim, 1917 Şubat ihtilali sırasında Karpat cephesindeyken bağımsızlığın ilan edildiği Finlandiya'ya çağırılmış ve Finlandiya'da Akların başına geçmiştir. Kanlı geçen iç savaşta Bolşevikleri ve Kızılları ülkeden kovmuştur. (Aleksei, Ş 2010: 26). (Çoğu ülkenin kızıllarla aklar arasındaki savaşı Suomi'de olduğu gibi aklar kazanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Doğu Finlandiya bölgesinde Karel-Fin SSC 1940, Petrozavods da merkez olmak üzere, Karel-Fin Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu cumhuriyetin bağımsız kalan bölgeyi de ilerde birleşmesi planlanmıştır. Sovyetler Birliği II. Dünya Savaşı sırasında, Nazi Almanyası tarafından kendisine terk edilen kimi ülke ve bölgeleri ilhak ve işgal etti. Bunlar Doğu Polonya, Letonya, Litvanya, Estonya (sonrasında Estonya SSC), Doğu Finlandiya, Doğu Romanya'da Moldova SSC kuruldu ayrıca önemli bir bölge Ukrayna SSCB'ne verildi.

Estonya Haziran 1940 tarihinde Sovyetler Birliği'ne katılmıştır. 1941-1944 arası Nazi işgali dışında 1991'e kadar Sovyet işgalinde kalmıştır. 20 Ağustos 1991 tarihinde, Sovyetler Birliği'nin çökmesi ile, bağımsızlığını tekrar ilan etmiştir.

1. Güney Kafkasya'da Kurulan Cumhuriyetlerin İşgali

1.1. Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin İşgali. (27 Nisan 1920)

Çarlık Rusya'sı 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın başlarından itibaren Türk halklarının yoğun olarak yaşadığı bölgeleri ele geçirdi. 1804-1813 yılında Rusya İran savaşında İran'ın

yenilmesi üzerine öncelikle Azerbaycan hanlıklarının büyük bir kısmı Rusya İmparatorluğu hâkimiyetine girmiştir. 1828'de Türkmençay Antlaşması ile İran, Rusya'nın İrevan Hanlığı, Nahçıvan Hanlığı ve Talış Hanlığının güney bölümü üzerindeki egemenliğini de tanımıştır. Böylece Ruslar Azerbaycan hanlıklarının bir kısmını tehdit ederek bir kısmını da kendi taraflarına çekmekle Azerbaycan'ı tamamen istila ettiler. 1828'de yılında Rusya İmparatorluğu'nun egemenliğine giren Azerbaycan, 1917 Ekim devrimi sonrası 1918'de Mehmet Emin Resulzade önderliğinde Müsavat Partisi kurulmuş Rus ve diğer devletlere karşı milli bilinç ve milli kuvvet oluşturulmuştur. 1918'de Kafkasya Kurultayı toplanmış ve 28 Mayıs 1918'de de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Bu devlet Orta Doğu'da ilk Demokratik Cumhuriyet olmuştur. Sonuçta Ruslar güçlendikçe 27 Nisan 1920'de Bolşevik işgali ile Azerbaycan'ın bağımsız devlet kimliğine son verilmiştir. 1920'de de Kafkasya ötesi Sosyalist Sovyet Cumhuriyetler Birliği'ne katılmıştır. 30 Ağustos 1991'de SSCB çöküşüyle bağımsızlığını yeniden ilan etmiştir.

1.2. Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nin İşgali (2. Haziran 1920)

Güney Kafkasya Seymi'nin daha ilk günlerden itibaren yaşanan iş anlaşmazlıklar Seym'i dağılma aşamasına getirmişti. Gürcüler, esasen Seymin Menşevik fraksiyonunda iki farklı eğilim; Sovyet eğilimi ve Alman Türk eğilimi vardı. Ülkedeki durum ve cephedeki yenilgiler Menşeviklerin tereddütlerine son verdi. Menşevikler acilen askeri faaliyetlerin durdurulmasına ve Güney Kafkas'ın bağımsızlığının ilan edilmesine taraftar oldular. Güney Kafkas'ın bağımsızlığının ilan edilmesi artık gerçek oluyordu. Gürcistan Kafkasya Seymi dağıldıktan hemen sonra ilk bağımsızlığını ilan etmişti. 26 Mayıs 1918'de Gürcü Milli Konseyi, Gürcistan'ın bağımsızlığını gösterişli biçimde ilan etti. Çarlık Rusya'sı devrinde olduğu gibi Sovyetler döneminde de Gürcüler en üst makamlarda yer almışlardı. Milli kültürlerini geliştirdikleri gibi bütün kademelerdeki Rus okullarından kolayca faydalanmalarına karşılık, Türkler kolay kolay bu okullara kabul edilmemişti. Azerbaycan'ın işgalinden kısa bir süre sonra Gürcistan 2 Haziran 1920'de işgal edildi. Böylece Ruslar Kafkasya'da kurulan bu üç cumhuriyeti ihak ve işgal ettiler. Sonuçta bu cumhuriyetler Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak ilan edildi.

1.3. İrevan Ermenistan Cumhuriyeti'nin İşgali (29. Kasım 1920)

Kafkasya Seym'inin dağılması ile Kafkasya'da üç bağımsız devletin Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletinin ortaya çıkması ile neticelenmişti. 26 Mayıs'ta Gürcistan 28 Mayıs'ta Azerbaycan cumhuriyetlerini ilan ettiler. Sıra Ermenilere gelmişti. Tarih boyu hiçbir devlet kuramayan Ermeniler hiçbir toprağı olmadığı için devletlerini kuracak bir durumda değillerdi. Taşnaksutyun Partisi başkanı Kaçaznuni şöyle yazıyordu: "Biz bağımsızlığımızı ilan etmeli miydik; kendi devletimizi kurmak ve onu yaşatmak imkânımız var mıydı? Bu sorular gülünç olabilecek derecede gereksizdi. 1918 Mayıs'ının sonlarında ne yer ne zaman vardı. Tarih bizi belli bir duruma getirmişti. Cesaretimizi toplamak ve bunu çözmek zorundaydık., zira yok olmak istemiyorduk. Küçük bir tereddüt ve ihtimal bir rest illisi durumunu doğuracaktı. Ancak Azerbaycan hükümetinin hoşgörüsü neticesinde İrevan Ermenilere taviz verildi ve Ermeniler de kendi cumhuriyetlerini ilan ettiler. Kaçaznuni bir Ermeni devleti kurmak bize hayal gibi geliyordu. Ancak bütün fırsatları değerlendirerek nihayet biz de devletimizi ilan ettik.

Kurulan Ermenistan Cumhuriyeti Azerbaycan ve Gürcistan'dan sonra 29 Kasım 1920'de Rus Kızıl ordusu tarafından işgal edildi.

2. Sovyet Askeri İşgalleri

Sovyet etkisi ve kontrolünde olan, Doğu ve Orta Avrupa ülkeleri. İkinci Dünya Savaşı

öncesi ve sonrası sınır değişimlerini gösteren harita 1939 yılında gizlice imzalanan Molotov-Ribbentrop Paktı uyarınca, Sovyetler Birliği İkinci Dünya Savaşı sırasında, Nazi Almanyası tarafından kendisine terk edilen kimi ülke ve bölgeleri ilhak ve işgal etti. İşgal edilen bölgeler arasında; Doğu Polonya (iki farklı Sovyet Cumhuriyeti), Letonya (sonrasında Letonya SSC), Estonya (sonrasında Estonya SSC), Litvanya (sonrasında Litvanya SSC), Doğu Finlandiya'nın bir parçası (sonrasında Karelo-Fin SSC) ve Doğu Romanya (sonrasında Moldova SSC ve Ukrayna SSCB'nin bir parçası) bulunmaktaydı. Bunların yanı sıra, Karpat Rutenyası Çekoslovakya'dan ilhak edilerek, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir parçası haline getirildi.

Aşağıda SSCB tarafından İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında işgal ve ilhak edilen bölgelere ait bilgiler bulunmaktadır.

Polonya (1939–1956)

Baltık ülkeleri (1940–1991)

İşgal edilen Fin toprakları (1940)

Besarabya ve Kuzey Bukovina (1940)

SSCB'nin savaş Müttfiklerin safında katılmasından sonraki işgalleri:

Kuzey İran 1941–1946

Macaristan (1944)

Romanya (1944)

Bulgaristan (1944)

Çekoslovakya (1944)

Kuzey Norveç 1944–1946/Bornholm 1945–1946

Almanya (1945)

Avusturya 1945–1955

Mançurya 1945–1946

Kore 1945-1948

Kuril Adaları 1945

2.1. Sovyetlerin Polonya'yı İstilas (1939–1956)

SSCB tarafından ilhak edilen Polonya toprakları, Polonya işgali (1939–1945) ve Kuzey Grup Komutanlığı.

İkinci Dünya Savaşı esnasında işgal edilen ilk ülke Polonya'ydı. Gizlice imzalanan Molotov-Ribbentrop Paktı uyarınca Polonya, Sovyetler Birliği ve Nazi Almanyası arasında pay ediliyordu. 1939 yılında, SSCB tarafından işgal edilen Polonya topraklarının büyüklüğü (Litvanya'ya verilen ve 1940'ta Litvanya SSC kurulurken buraya dâhil edilen topraklarla birlikte) 201,015 km², nüfusu ise toplam 13.299 milyondur (bunların etnik olarak 5.274,000'i Polonya kökenli, 1.109,000'i ise Yahudi'dir). İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Sovyetler Birliği işgal ettiği toprakların büyük kısmını korudu. Sadece Białystok ve Przemyśl yakınlarındaki, üstünde 1,5 milyon kişinin yaşadığı, 21,275 km²'lik bir araziye, komünist Polonya yönetimine iade etti. 1944-1947 yılları arasında, ilhak edilen topraklardan gelen bir milyondan fazla Polonyalı, çoğunluğu geri alınan topraklara olmak üzere, Polonya'nın içlerine yerleştirildi.

Sovyetler Birliği'nin, Kuzey Grup Komutanlığı adı verilen askeri birlikleri, 1945 yılından 1993 yılına kadar Polonya'da konuşluydu. SSCB ancak 1956 yılında Polonya devleti ile bir anlaşma yaparak, buradaki askeri varlığını yasal hale getirdi. Böylelikle Sovyet askeri varlığı da tescillenmiş oluyordu. Birçok Polonyalı akademisyen, 1956 yılına kadar geçen dönem, "işgal dönemi" olarak adlandırmaktadır. Bazı akademisyenler ise, Sovyet işgalinin 1989 yılına kadar devam ettiğini söylemektedirler. Sürgün Polonya Hükümeti ise 1990 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.

2.2. Baltık Ülkelerinin İşgali (1940–1991)

Fin – Eston – Baltık

Yirmi yıldır bağımsız olarak varlıklarını sürdürmekte olan Baltık devletleri, Haziran 1940'ta SSCB tarafından işgal ve ilhak edildi. 1939 yılında gizlice imzalanan Molotov–Ribbentrop Paktı ve ilave protokol sayesinde, Almanya, Baltık ülkeleri konusunda SSCB'nin elini rahatlatmıştı. Aynı yılın Eylül ayında, SSCB Baltık devletlerine, kendisine askeri üs vermesi için baskı yapmaya başladı. Sınırlara askeri yığınak yapan ve hem karadan, hem de havadan abluka uygulamaya başlayan SSCB, isteğinin reddedilmesi halinde bu ülkeleri işgal etmekle tehdit ediyordu. Bu ülkelerde askerler yönetime el koydu. 1940 Haziran ayında yapılan hileli seçimlerle, kukla yönetimler iş başına getirildi.

SSCB tarafından yürütülmekte olan Sovyetleştirme süreci, 1941-1944 arasında, Alman işgali yüzünden kesintiye uğradı. 1944 yılında başlayan Baltık Taarruzu ile, Sovyet kontrolü yeniden sağlandı. Kaldığı yerden devam eden "Sovyetleştirme", 1950 yılına gelindiğinde neredeyse tamamlanmıştı. Tarımda, devlet zoruyla 1947 yılında başlatılan kolektivazasyon, 1949'un mart ayında, Priboi adı verilen ve kitlelerin yerinden edilerek Sovyetler Birliği'nin yaşanması zor bölgelerine sürgün edilmesiyle sonuçlanan bir operasyonla noktalandı. Özel çiftliklerin tamamına el konuldu. Orman Kardeşleri adı verilen silahlı muhalif grupların direnişi, 1950'li yılların ortasına kadar devam etti. Yüz binlerce kişinin desteklediği bu silahlı direniş esnasında, binlerce kişi yaşamını yitirdi. Çatışmalarda yüzlerce Sovyet askerinin yanı sıra, her iki taraftan masum siviller de hayatını kaybetti. Ayrıca, yeraltında faaliyet gösteren pek çok milliyetçi öğrenci grupları da bulunmaktaydı. Ele geçirilen muhalifler, uzun süreli hapis cezalarına çarptırılıyordu.

Joseph Stalin'in 1953'te ölümünden sonra, baskılar nispeten azaldı. Siyasi tutukluların ve sürgün edilenlerin büyük kısmına, evlerine dönme izni verilse de çoğu insan sürgün edildikleri bölgelerde hayatını kaybetti. İşgal süresi boyunca pek çok insanlık suçu işlendi. Binlerce kişi; siyasi suçlamalarla tutuklandı, katledildi ya da zorla yerlerinden edilerek sürgüne gönderildi. Bundan da öte, komünizmi ve kurumlarını inşa ve topluma yayma amacıyla, mevcut tüm sosyal ve ekonomik kurumlar yok edildi. Bu da tüm Baltık ekonomilerinin gerilemesine yol açtı. Estonyalı bilim insanları, savaş sonrası, işgal yüzünden oluşan zararın yüz milyarlarca dolara ulaştığını iddia etmektedirler ki, bu rakam 2006 yılında 21,28 milyar \$ olan Estonya GSYİH'nden birkaç kat fazladır. (Järvinen, J 2011: 149). İşgalin sadece Estonya'ya verdiği ekolojik zararın 4 milyar \$ civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Tüm çabalara ve silahlı muhalefetin bastırılmış olmasına rağmen, Estonya toplumunun SSCB'ye entegre edilme çabaları başarısız oldu. Toplumda ciddi bir Sovyet karşıtlığı vardı. Sovyet karşıtlığı ve diri bir muhalefetin varlığı, 1980'lerin sonunda Estonya'da yeni bir direniş hareketini başlatmayı kolaylaştırdı. 1991 yılında bağımsızlığını kazanan ülkede, hızlı bir gelişim gözlemlendi.

Sovyetler Birliği'nin Baltık işgali, sıra dışı bir işgaldi. 1991 yılına kadar üç Baltık ülkesinin görüntüsü, tipik işgal altında bulunan ülke görünümündeydi. Yabancı bir devlet tarafından, uluslararası platformda kabul edilmeyen şekilde, işgal edilmişlerdi ve yerel halkın çıkarları, işgalcilerin menfaatleriyle çatışıyordu. Ancak Sovyet varlığı bazı açılardan da klasik bir düşman işgalinden daha farklı tezahür ediyordu. Baltık devletlerinin diğer Sovyet cumhuriyetleri arasına dâhil edilmesi ve çok uzun süren Sovyet yönetimi, klasik işgal tanımlarını zorlamaktaydı. Baltık ülkelerinin ilhak edilmiş olması, Sovyetler Birliği'nin bu ülkelerdeki varlığının olduğu gerçeğini değiştirmiyordu.

Sovyetler Birliği, işgalin hemen öncesinde Molotov-Ribbentrop Paktı'nı kınamış olmakla birlikte, SSCB ve mirasçısı Rusya Federasyonu işgali hazırlayan olayların ve işgalin kendisinin, uluslararası hukuku kurallarına aykırı olduğunu ısrarla inkâr ettiler. (Järvinen, J 2011: 152-61).

2.3. İşgal Edilen Fin Toprakları (1939-1940)

(Finlandiya Demokratik Cumhuriyeti ve Kış Savaşı/ Karelya (Karyala) Sorunu)

Moskova Antlaşmasıyla Sovyetler Birliği Fin sınırının Leningrad'dan daha uzağa taşınmasını talep ediyordu. Ayrıca Finlandiya Körfezi'nde bulunan Hanko Yarımadası'nın veya buna muadil bir arazinin Sovyet Baltık Filosu'na üs olarak kullanılmak üzere, Finlandiya tarafından kendisine kiralanmasını istiyordu. Finlandiya'nın bu direktmelere olumsuz yanıt vermesi üzerine, SSCB Kış Savaşı'nı başlatarak Finlandiya'yı işgal etti. SSCB işgal ettiği Karelya bölgesinde, kısa ömürlü bir kukla devlet olan Finlandiya Demokratik Cumhuriyeti'ni kurdurdu (Fince: Suomen Kansanvaltainen Tasavalta). SSCB, Barents Denizi'nde bulunan Petsamo şehrini de savaş sırasında işgal etti. Sonuçta işgal 12 Mart 1940 tarihinde imzalanan Moskova Barış Antlaşması ile sona erdi.

Moskova Antlaşması Finlandiya için oldukça önem taşıyan Teriyoki'de imzalandı. Antlaşma Molotov, Jdanov, Voroşilov, Josif Stalin ve Kuusinen (Suomi/Fin) tarafından imzalandı. Karjala toprakları sayılan Teriyoki Petersburg'a yakın olan bir bölge olarak bilinir. Nitekim 1941 yılında, iki ülke arasındaki düşmanlıkların su yüzüne çıkmasıyla patlak veren Devam Savaşı'nda, Fin Ordusu kaybettiği arazinin büyük kısmını geri aldı ve sene sonuna doğru Sevir Nehri ve Onega Gölü yakınlarına kadar ulaştılar. Karşı atağa geçen Kızıl Ordu kuvvetleri, 1940 öncesi sınırlara ulaşmadan Fin Ordusu tarafından durduruldu ve yapılan taarruzla geri püskürtüldü. Savaş sonrasında yapılan Moskova Ateşkes Antlaşması ile, Petsamo bölgesini de Sovyetler Birliği'ne veren Finlandiya, Porkkala bölgesini de 50 yıllığına Sovyetler Birliği'ne bırakmış oldu.

Finlandiya, 12 Mart 1948'de imzalanan bu Antlaşmayla Karelya'nın bir kısmını SSCB'ye devretmek zorunda kaldı. Devredilen topraklar Finlandiya'nın %9'una tekabül ediyordu. Finlandiya'nın ikinci büyük şehri, aynı zamanda önemli bir sanayi merkezi olan, Viipuri'de SSCB'ye verilmişti. 422,000 Kareyalı — Finlandiya nüfusunun 12%'si — SSCB vatandaşı olmaktansa, evlerini terk ederek Finlandiya'nın içlerine göç etmeyi tercih etti. Bölgede kalan Fin asker ve sivilleri acilen tahliye edildi. Karelya'nın yanı sıra, Salla bölgesinin bir parçasını, Barents Denizi'nde Kalastajansaarento Yarımadası'nı ve Finlandiya Körfezi'nde dört tane ada da SSCB'ye terk edildi. Devredilen topraklar Karelya Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlandı ve sonra da Karelo-Fin Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildi.

2.4. Para Birimi Sovyet Rublesi

Karele-Fin Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, kısa süreli bir Sovyet cumhuriyetidir. 1940'ta Karele-Fin SSC adını alarak Sovyetlere bağlı kalmıştır. 31 Mart 1940'ta Karele-Fin SSCB'den özerkliğini kazandı. Yönetimi Finlerdeydi. Ancak dış ilişkileri SSCB yönetiyordu. Özerk olarak SSCB'nin bir cumhuriyeti oldular.

Finlandiyalılar o zamanlarda kendi sınırlarını çizmişlerdi. İki kent dışındaki tüm şuanıki Finlandiya. Kış Savaşı Finlerle Ruslar arasında yapıldı ve Ruslar kazandı. Finler iki şehri Ruslara teslim ettiler. Buradaki 422.000 Fin farklı yerlere birtakımı ise Finlandiya'ya göç etti. Bu şehirler: Viipuri ve Sortavala'dır.

1941'de İskandinav Cephesi olan Finlandiya Almanların SSCB'ye gidiş yolu üzerindeki ikinci hattı. Finlandiya işgal edildi. 1944'te SSCB Finlandiya'nı Almanlardan geri aldı. Moskova Sözleşmesi ve Paris Barış Sözleşmesi ile Finlandiya yine bir boşaltma dönemi yaşadı. Kareyalılar boşaltma kapsamında yerlerinden edildiler. Bu anlaşmalarla aynı zamanda Moskova Anlaşması'nda SSCB'ye verilen Viipuri Karelo-Finlandiya SSCB'ye katıldı. Ancak Sortavala alınmadı. Karelya 1956'ya kadar Sovyetlerin yönetiminde kalmıştır. 16 Temmuz 1956'da kaldırılıp yerine Karelya Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Kareyalıların ve Finlerin kurduğu Finlandiya Cumhuriyeti'nin başına 1940 ile 1956 yılları arasında Otto Ville Kuusinen adlı bir Fin komünist geçti. Otto Ville komünist bir politika izlemiştir. Rus gözetiminde olduğundan komünizme özen gösterilmiştir.

(Korpela, J 1999: 107).

2.5. Sovyetlerin Besarabya ve Kuzey Bukovina'yı İşgali (1940)

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1918 yılında Besarabya, Romanya ile birleşerek, Romanya toprakları haline gelmişti. SSCB, Romanya'nın Baserabya üzerindeki hâkimiyetini tanımıyordu. 28 Haziran 1940 yılında bir ültimatomla, Romanya'dan, Besarabya ve Bukovina eyaletinin kuzeyinde kalan tartışmalı topraklarda askeri ve idari varlığını sonlandırmasını talep etti. SSCB, bu arazilerin kendisine vermesini istiyordu. Bir savaş çıkmasından çekinen Romanya, Moskava ve Berlin'in de baskılarıyla SSCB'nin talebini yerine getirdi. Adolf Hitler, bu işgalleri, Yunanaistan ve Yugoslavya'yı işgal ve SSCB'ye karşı başlattığı saldırı için, bahane olarak kullandı.

2.6. SSCB'nin Savaş Müttefiklerin Safında Katılmasından Sonraki İşgalleri

Almanlar, 22 Haziran 1941 tarihinde doğuda yeni bir cephe açarak Barbarossa Harekatı'nı başlattı. Almanya önderliğindeki Mihver Devletleri (Finlandiya da dâhil olmak üzere) SSCB'ye saldırı başlatarak, "saldırmazlık anlaşmasını" da çöpe atmış oluyorlardı. Almanya ve ortaklarının mağlubiyetiyle sonuçlanacak savaş boyunca SSCB; Almanya'nın ve uydu devletlerinin, Almanya tarafından savaş sırasında işgal edilen ülke ve bölgelerin bir kısmını ya da tamamını ve Avusturya'yı işgal etti. Buralarda; Polonya Halk Cumhuriyeti, Macaristan Halk Cumhuriyeti, Çekoslovakya Sosyalist Cumhuriyeti, Romanya Sosyalist Cumhuriyeti, Bulgaristan Halk Cumhuriyeti, Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti gibi Sovyet uydusu devletler kuruldu. İşgal edilen Alman topraklarında da Doğu Almanya Cumhuriyeti (Almanya Demokratik Cumhuriyeti) ilan edildi.

2.6.1. Kuzey İran'ın Sovyetler Tarafından İşgali (1941-1946)

(Birleşik Krallık ve Sovyetler Birliği'nin İran'ı İşgali)

1941'de İran, Birleşik Krallık ve Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmişti. Birleşik Krallık ve Sovyetler Birliği, 25 Ağustos 1941 tarihinde, birlikte İran'ı işgal ettiler. İstilanın amacı, İran'ın petrol sahalarını güvence altına almak ve Doğu Cephesi'nde, Mihver Ülkeleri'ne karşı savaşı Sovyetlerin tedarik hatlarını (bkz. Fars Koridoru) korumaktır. Kasım 1945'te Sovyetler Birliği'nin desteğiyle İran'ın Azerbaycan bölgesinde kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti Sovyetlerin Doğu Avrupa'daki çıkarları karşılığında bölgeden geri çekilmesiyle Kasım 1946'da İran hükümetinin serbazları tarafından yıkıldı. Azerbaycan Milli Hükümeti 21 Azer Harekatı — 1945'ten 1946 yılının Ekim ayına kadar Güney Azerbaycan'da mücadele eden muhalif özerk sosyalist hükümet idi. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin başkenti Tebriz şehri olmuştur. Yalnızca bir yıl mevcut olmasına rağmen, AMH tarihinde ilk defa Güney Azerbaycan'da bağımsız demokratik milli devletçilik kuruluşu cehdi olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlanması Büyük Britanya ile Sovetler Birliği askeri birliklerinin İran arazisine girmesi ile sonuçlandı. Bu o tarihte ülkenin Rıza Şah yönetiminde istibdat rejiminin sükûta uğraması ile son buldu. Bir taraftan yabancı güçlerin müdahalesi diğer taraftan mevcut rejimin çökmesi İran'da kısmen demokratik muhitin yaranmasını sağladı. Ülkede başlayan demokratikleşme süreci ülkenin çeşitli bölgelerinde farklı bir şekilde ortaya çıkmaya başladı. Güney Azerbaycan'da ise Azerbaycan Türklerinin uzun yıllar mücadele ettiği milli-azatlık hareketi Seyit Cafer Pişeveri'nin önderliğinde 12 Aralık 1945'te Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulması ile neticelendi. Ancak ülkede sosyal-iktisadi ıslahatların hızla geçirildiği bir zamanda Milli Hükümet Pehlevi Fars devleti ordusu 12 Aralık 1946'da Azerbaycan'a hücum etmiş ve Milli Hükümet'in mevcutlusuna son koymuştur. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurucuları Seyit Cafer Pişeveri başta olmakla binlerce Azerbaycan Türkü büyük işkenceler görmüş, katledilmiş ve sürgüne gönderilmiştir. Seyit Cafer Pişeveri ise Kuzey Azerbaycan'a kaçsa da 1947'de Rus KGB teşkilatı tarafından araba kazasında öldürüldü. Hükümetin başyargıca Feridun İbrahimli Tebriz'de idam edilmiş, eğitim bakanı Muhammed Biriye yine Sovyet siyasi rejimi tarafından

22 yıl hapiste tutulmuştu. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin ömrü kısa olsa da bu hükümetin yaranması ve faaliyeti Azerbaycan'ın güneyinde milli-azatlık harekâtının sonraki merhalelerinde büyük rolü oldu.

2.6.2. Macaristan'ın İşgali (1944)

(İkinci Dünya Savaşından Sonra Sovyetlerin Macaristan'ı İşgali)

Macaristan Krallığı, Üçlü Pakt'ın bir üyesi ve Nazi Almanya'sının müttefiki olarak, Temmuz 1941'de Barbarossa Harekâtı'nda yer aldı. Macar kuvvetleri, Wehrmacht ile birlikte omuz omuza çarpışarak, Ukrayna üzerinden, Rusya'nın içlerine, Stalingrad'a kadar ilerlediler. 1943'ten sonra durum tersine dönmeye başladı. Kızıl Ordu, Sovyetler Birliği'nin savaşta kaybettiği toprakları tekrar ele geçirmeye başladı. Almanları ve müttefiklerini yenerek, batıya doğru hızla ilerleyerek, onların sınırlarına dayandı. Eylül 1944'te Sovyet güçleri Macaristan sınırını geçerek, Budapeşte'ye Saldırısı'nı başlattı. Macar ordusunun, 15 Ekim 1944'te Miklós Horthy hükümeti tarafından SSCB ile imzalanmış ateşkes anlaşmasını göz ardı etmesi büyük bir hataydı. Sovyetler, Macar ve onların Alman müttefiklerini mağlup ederek, 13 Şubat 1945'te başkent Budapeşte'yi ele geçirdi. En son Nazi askeri ve onlara sadık Macar askeri, 4 Nisan 1945'te ülkeden atılınca kadar operasyonlar devam etti. (Niederhauser, 2000: 117).

Sovyet işgal birlikleri, ülkeyi terk etmeden önce, kendilerine sadık komünist bir yönetimin işbaşına gelmesini sağladılar. Macar ve Sovyet hükümetlerince imzalanan Karşılıklı Yardımlaşma Anlaşması ile de ülkedeki Sovyet askeri varlığına yasal zemin hazırlandı. SSCB'nin dağılmasıyla, 1991 yılında son işgalci Sovyet askeri de ülkeyi terk etti.

2.6.3. Romanya'nın İşgali (1944)

(İkinci Dünya Savaşı'nda sonra Sovyetler Birliği'nin Romanya'yı İşgali)

Sovyetler Birliği'nin 2. Yaş-Kişinev Taarruzu ile yenilgiye uğrayan Romanya'da, gerçekleşen bir askeri darbe sonucunda, Rumenler taraf değiştirerek Müttefik Devletlerin safına geçti. Sovyet askerleri 1944 yılından 1958 yılına kadar bu ülkede kaldı. Kızıl Ordu Romanya topraklarının büyük bir kısmını kontrolü altında tutmaya devam ederken, 12 Eylül 1944 tarihinde Romanya ve SSCB ateşkes anlaşması imzaladı. Anlaşma uyarınca, Romanya savaşta önce egemenliğinde tuttuğu toprakların bir kısmını iade etmeyi kabul etti. Ülkeyi de, kendisini Sovyetler Birliği, Amerika Birleşik Devletleri ve Birleşik Krallık'tan oluşan müttefik bir komisyonunun yönetimine teslim etti. Ancak kontrol Müttefik kuvvetlerde değil, fiilen sadece SSCB'nin elindeydi. Ülkedeki Sovyet askeri varlığı, anlaşmanın tüm koşullarının belirleyicisiydi.

Paris Barış Antlaşması'nın hükümleri yürürlüğe girince, ateşkes anlaşması askıya alındı. Barış anlaşması gereğince, Müttefik kuvvetler Romanya'dan çekilecekti. Ancak bunun önemli bir istisnası vardı: "Sovyetler Birliği'nin Avusturya'daki işgal bölgesi ile Sovyet Ordusu arasındaki iletişim hattının muhafazası için ihtiyaç duyduğu miktarda askeri birliği Rumen topraklarında tutma hakkına sahipti"

1947 yılında SSCB'nin 130,000'e kadar ulaşan asker sayısı, anlaşmadan sonra yaklaşık 30,000'e kadar düştü. 1958 Ağustos ayında, Sovyet askerleri tamamen Romanya'dan çekildi.

Bulgar işgaliyle Romanya işgalini mukayese eden David Stone şunları söylüyordu: "Bulgaristan'ın aksine, Romanya'nın SSCB ile tarihi ve kültürel bağları bulunmamaktaydı ve SSCB'ye savaş ilan etmişti. Bundan dolayı, Rumen halkı işgali daha ağır biçimde hissediyordu. Sovyet askerleri kendilerini frenlemek için aşırı bir gayret göstermiyordu."

2.6.4. Bulgaristan'ın İşgali (8.Eylül 1944)

(Bulgaristan'ın SSCB Tarafından İşgali)

Romanya ve Macaristan'dan farklı olarak 5 Eylül 1944 tarihinde Bulgaristan'a savaş

ilan edilen SSCB, 8 Eylül 1944 tarihinde de hiçbir direnişle karşılaşmadan ülkeyi işgal etti. Bir gün içinde Kuzeydoğu Bulgaristan'ın tamamını işgal eden SSCB, önemli liman şehri Varna'yı da ele geçirdi. 8 Eylül 1944'te Bulgaristan Nazi Almanya'sına savaş ilan etti. Komitacı Bulgar subaylarından oluşan "Zveno" teşkilatına bağlı subayların önderliğindeki askeri birlikler, 8 Eylül günü Sofya'nın kritik bölgelerini ele geçirerek bakanları tutukladı. 9 Eylül tarihinde, Başbakan Kemon Georgiev önderliğinde Ata vatan Cephesi hükümeti kuruldu. Sovyet askerleri 1947 yılında Bulgaristan'dan çekildi.

2.6.5. Çekoslovakya'nın İşgali (1944)

(Çekoslovakya'nın SSCB Tarafından İşgali)

1944 yılının sonbaharında, Karpat-Rutenyası'nın doğu ve kuzey bölgeleri Kızıl Ordu tarafından işgal edildi. SSCB ve Sürgündeki Çekoslovakya Hükümeti arasında imzalanan anlaşma uyarınca, sürgün hükümet bakanı František Němec başkanlığında bir heyet, geçici Çekoslovakya hükümetini tesis etmek üzere Khust şehrine geldi. Ancak heyetin ulaşmasından hemen sonra, Kızıl Ordu ve NKVD, bu delegasyonun çalışmalarını engellemeye başladı. Mukaçeve'de SSCB tarafından destek ve himaye gören "Transkarpat-Ukrayna Milli Komitesi" kuruldu. Ivan Turyanitsa'nın önderliğindeki bu komite, 26 Kasım tarihinde "Ukrayna halkının Çekoslovakya'dan ayrılarak, Sovyet Ukrayna'sına katılma arzusunda olduklarını" duyurdu. İki ay süren tartışmalı görüşmelerden sonra, Çekoslovak hükümet heyeti, Karpat-Rutenyası'nı Sovyet kontrolüne terk ederek 1. Şubat 1945 tarihinde Khust'tan ayrıldı. 29 Haziran 1945'te Çekoslovakya ve SSCB arasında imzalanan anlaşma ile Ukrayna-Karpat bölgesi resmen SSCB'ye devredildi. 1945 Mayıs'ında Kızıl Ordu Prag'ı ele geçirdi. Yapılan anlaşmalar uyarınca, Aralık 1945'te tüm ABD ve SSCB askerleri ülkeyi terk etti.

SSCB'leri ve ilhak edilen yerler Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin cumhuriyetleri;

Doğu Finlandiya, Estonya, Letonya, Litvanya, Meme, Doğu Prusya, Batı Beyaz Rusya, Batı Ukrayna, Moldova.

3. Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti (1948'e kadar)

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından başlayan Soğuk Savaş ile ABD önderliğinde başlatılarak özellikle Avrupa'da sosyalizmin önünü kesmek amacını taşıyan Marshall Planına cevap olarak ortaya çıkmıştır. Sovyetler Birliği'ne yapılan tehditlere karşı koyarak uluslararası komünizm faaliyetlerini yeniden örgütlemek üzere, Avrupa'nın önde gelen komünist partileri Sovyetler Birliği Komünist Partisi öncülüğünde Silezya'da bir konferansta toplandılar. Bu toplantının sonunda, 5 Ekim 1947'de Kominform'un kurulduğu ilan edildi. Yugoslavya SFC hiçbir zaman Doğu Bloku veya Varşova Paktı'nın bir parçası olmamıştır. Yugoslavya komünist bir ülke olmasına rağmen, dönemin lideri Mareşal Tito İkinci Dünya Savaşı esnasında direnç gösteren bir partizan olarak yönetime geldi ve bu yüzden Sovyetler Birliği ülkeyi birliğe katamadı. Soğuk Savaş esnasında Yugoslavya hükümeti kendisini iki cephe arasında tarafsız bir noktaya yerleştirdi ve Tarafsız Müttefikler Hareketi'nin kurucularından birisi oldu.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Polonya, Çekoslovakya, Doğu Almanya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Sovyetler Birliği'ne bir tür uydu devlet olarak bağlanır, Arnavutluk Emek Partisi önderliğindeki Arnavutluk, İkinci Dünya Savaşı'nın sonucunda Sovyet Kızıl Ordu'dan bağımsız bir şekilde yönetime geldi. Arnavutluk, Sovyetler Birliği ile bağlarını 1960'ların başlarında Çin-Sovyet Ayrılığı sonucunda kopararak, Çin ile müttefik oldu. Aralarındaki fikir ayrılığı sonucu diğer komünist ülkelerle ters düşen Yugoslavya Kominform'dan ihraç edildi. Yugoslavya'nın Belgrad şehri olan örgütün merkezi, Romanya'nın Bükreş şehrine taşındı. Stalin sonrası Sovyet-Yugoslavya ilişkilerinin normale dönmesi ve Destalinizasyon süreci ile Kominform da 1956 yılında lağvedildi.

Uydu devletler:

Macaristan Halk Cumhuriyeti

Polonya Halk Cumhuriyeti

Çekoslovakya Sosyalist Cumhuriyeti

Romanya Halk Cumhuriyeti/Romanya Sosyalist Cumhuriyeti

Doğu Almanya

Arnavutluk Halk Cumhuriyeti (1961'e kadar)

Bulgaristan Halk Cumhuriyeti

SSC İlhakları

Rusya SFSC ·

Ukrayna SSC ·

Beyaz Rusya SSC

Soğuk Savaş olayları

Marshall Planı ·

Berlin Ablukası ·

Tito-Stalin ayrılığı ·

1948 Çekoslovak darbesi ·

1961 Berlin Duvarı krizi

Şartlar

Göç ve iltica (Doğu Blokundan Batı'ya iltica eden kişiler listesi)

Baltık Ülkeleri'nin Sovyetleştirilmesi ·

Çöküş

1989 Devrimleri

Berlin Duvarı'nın çöküşü

Arnavutluk'ta komünizmin çöküşü

Doğu Devrimi

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması

Çekoslovakya'nın bölünmesi

Litvanya'daki Ocak 1991 olayları

Letonya'daki Ocak 1991 olaylar

3.1. Doğu Bloku

Doğu Bloku, Sovyet Bloku ya da Demir Perde, Soğuk Savaş döneminde Sovyetler Birliği ve onun Doğu ve Merkez Avrupa'daki müttefiklerini tanımlamak üzere kullanılmış olan bir terimdir. 1947'de, başta Polonya, Romanya, Bulgaristan, Macaristan ve Doğu Almanya olmak üzere komünist rejim altına giren birçok ülke Moskova'dan yönetilen bir blok haline gelmiş bulunuyordu. "Demir Perde" tanımı 5 Mart 1946 tarihinde Fulton'da bir konferansta Churchill tarafından yapılmıştır. Doğu Bloku terimi Varşova Paktı ve COMECON yerine de kullanılır. Kominform, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin ve Doğu

Avrupa ülkelerinin, 5 Ekim 1947'de "Amerikan emperyalizminin bir aleti" olarak tanımladığı Marshall Planı'na karşıt bir girişim olarak; SSCB, Polonya, Bulgaristan, Çekoslovakya, Romanya, Macaristan, Yugoslavya, Fransa, İtalya komünist partileri liderlerini bir araya getiren Kominform'u kurmuştur. Kominform, görünüşte Marshall Planı'na mukabele amacına yönelik bir adım olarak takdim edilmişse de gerçekte amacı, dünya ve özellikle Avrupa Komünist hareketinin koordinasyonu ve Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı ertesinde lağvedilen 3. Enternasyonal'in fonksiyonlarını üstlenmekteydi. Bu nedenle Kominform bir nevi 4. Enternasyonal olarak nitelendirilebilir.

3.2. Anlaşmazlığın Kaynağı

İkinci Dünya Savaşı sırasında Yugoslavya Mihver Devletler tarafından işgal edilmişti. İşgale karşı Yugoslav Partizanları ciddi bir direniş göstermişlerdi. Kızıl Ordu Belgrad'ın Almanların elinden kurtarılmasına yardım etmiş ve daha önce Tito ve Stalin arasında 1944 yılında yapılan anlaşma uyarınca da amaç hasıl olduktan sonra derhal ülkeden çekilmişti.

Mareşal Joseph Bronz Tito'nun Yugoslavya'nın özgürlüğüne kavuşmasındaki büyük çabaları ve etkin rolü, onun partisi ve halkı üzerindeki etkisini arttırmış ve yerini sağlamlaştırmıştı. Onun bu durumu, ülkelerinin işgalden kurtulmasına yardım eden SSCB karşısında pek de sesini yükseltmemeyen ve boyun eğmiş durumda bulunan diğer Doğu Bloku ülkelerinin aksine, daha fazla talepte bulunma ve daha yüksek sesle konuşabilmesine imkân sağlıyordu. Bu da doğal olarak, hatta daha savaş bitmeden Stalin ve Tito arasında birtakım ayrılıkların oluşmasına yol açmıştı. Görünüşte Tito ve Stalin resmen müttefik olmalarına rağmen, savaş biter bitmez, 1945 yılından başlamak üzere, Stalin, Yugoslav Komünist Partisi içinde faaliyet gösteren kendi casus ağını bile oluşturmuştu.

Savaşın hemen akabinde, Yugoslavya ile Müttefikler arasında birkaç silahlı çatışma hadisesi yaşanmıştı. Savaştan sonra Yugoslavya Istria Bölgesini ve bölgedeki Zadar ve Rijeka (ki, 1920'lerde bu şehrin bir kısmı İtalya sınırlarında kalacak şekilde kurulmuştu) şehirlerini işgal etti. Böylelikle, bölgede yaşayan Slav kökenli halkların (çoğunlukla Hırvat ve Sloven) haklarını garanti altına alıyordu. Yugoslav yönetimi bununla da yetinmeyip, Trieste'yi de ilhak planları yapmaktaydı ki, Müttefikler buna şiddetle karşı çıkmaktaydı. Yugoslavya'nın bu talepleri, Batılı güçlerle Yugoslav ordusunu karşı karşıya getirmiş ve silahlı çatışmalar yaşanmıştı. Yugoslav savaş uçakları ABD nakliye uçaklarına saldırmış bu da Batı'nın sert protestolarıyla karşılaşmıştı. 1945 ve 1948 yılları arasındaki sürede, en az dört ABD uçağı düşürüldü. Stalin bu tarz eylemlere açıkça karşı çıkıyordu. Zira İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği yıkım ve kayıplar sebebiyle, kendisini Batı ile açık bir savaşta taraf olabilecek kuvvette görmüyordu. Tüm bunlara ilave olarak, Tito Yunan İç Savaşı'nda açıkça Komünistleri desteklemekteydi. Stalin ise Churchill ile yaptığı Yüzdeler Anlaşması uyarınca, bu savaşta taraf olmamayı seçmiş ve mesafesini korumuştur.

3.3. İlk Kominform

Bütün Dünya bu iki ülkeyi Yugoslavya ve Rusya'yı "yakın müttefik" olarak görmekteydi. 1947 yılında yapılan Kominform'un ilk toplantısında, Yugoslav delegelerin diğer ülkelerin Komünist partilerine, özellikle de İtalyan ve Fransız komünistlerin koalisyon girişimlerine karşı yönelttikleri (Komünist hareketi geri götüren eylemler ve davaya canı gönülden hizmet etmemek) sert eleştiriler, SSCB tarafından da desteklenmişti. Hatta Kominform'un merkezi bile Belgrad olarak belirlenmişti. Dışarıdan iki ülkenin ilişkileri son derece iyi görünse de mevcut anlaşmazlıklar yüzünden ilişkiler hiç de görüldüğü gibi değildi.

Yugoslavya'nın Kominform'dan ve Moskova'dan kopması, esasında iki devlet arasında 1945'ten beri gelişmekte olan sürtüşmelerin bir neticesi olup, bu sürtüşmeler 1948 yılı başından itibaren bir çatışma haline gelmiştir. Tito Yugoslavya'da kendi komünist rejimini kurduktan sonra Moskova ile iş birliğini devam ettirmekle beraber, onun kendisine özgü

planları vardı. Tito, Balkanların lideri olmak istiyordu. Tito-Stalin ayrılığı Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti ve SSCB liderleri arasında baş gösteren ve 1948 yılında Yugoslavya'nın Kominform'dan ihraç edilmesiyle sonuçlanan görüş ayrılığına ve uzlaşmazlık sürecine verilen isimdir. Bu aynı zamanda, Yugoslavya'da İnformbiro Dönemi adıyla anılacak, SSCB ile olan ilişkilerin iyice zayıfladığı, 1955 yılına kadar devam edecek bir dönemin başlangıcıydı. Sovyetler bu durumu Yugoslavya'nın sadakatsizliği olarak açıklarken, Yugoslavya ve Batı ülkeleri, Joseph Broz Tito'yu Joseph Stalin'in Yugoslavya'yı SSCB'nin uydusu haline getirmeyi amaçlayan planlarına karşı duran ulusal kahraman olarak görmekteydiler. (Hamzaoglu, 2000: 15).

Bunun için de Bulgaristan, Romanya ve Macaristan ile çeşitli iş birliği anlaşmaları ve ittifak antlaşmaları imzalanmıştı. Tito, bu ülkeleri kendi etrafında toplamak ve hatta Yunanistan'da Markos Vafiadis galip geldiği takdirde Yunanistan'ı da katarak, bir Balkan Federasyonu kurmak istiyordu. Bunun yanı sıra, Tito, SSCB'nin Yugoslavya'yı kontrol almak istemesine ve kendi üstünlüğünü kurma çabalarına şiddetle karşı çıkıyordu. Sovyetlerin canını sıkan bir nokta da Yugoslavya'nın Arnavutluk üzerindeki nüfuzuydu. Arnavutluk, Yunanistan'la olan toprak ihtilafında, Yunanistan'a karşı Yugoslavya'ya yanaşmıştı. Hatta Tito, Sovyetlere danışmadan Arnavutluk'a bir miktar asker göndermişti. Sovyetler, Stalin'in deyimi ile, Yugoslavya'nın Arnavutluk'u "yutmasından" endişe ediyorlardı. (TDTE 1997: C 7, 72-94).

3.4. Moskova Ziyareti

Stalin'i öfkeliendiren diğer bir konu da Tito'nun Yugoslavya'yı Bulgaristan'la birleştirme (böylece gerçek anlamda "Güney Slav Ülkesi" kurulacaktı) planlarıydı. Üzerinde teorik mutabakat sağlanan bu plan için, Sovyetlere danışma gereği duyulmamıştı. Stalin, tüm bu konuları tartışmak için, Tito'nun iki yetkilisini, Milovan Đilas ve Edvard Kardelj'i Moskova'ya davet etti. Görüşme sonrasında Đilas ve Kardelj, Yugoslav-Sovyet ilişkilerinin bir çıkmaza ulaştığını anlamışlardı.

Moskova ziyareti ile 2. Komüniform toplantısı arasında geçen sürede, Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) ve Yugoslavya Komünist Partisi (YKP) arasında, iki tarafın da birbirleriyle ilgili hayal kırıklıklarını ve suçlamalarını içeren bir dizi mektup alışverişi gerçekleşti. SSCB tarafının 27 Mart 1948 tarihli mektubunda, Yugoslavya, "SSCB'de sosyalizm devrimci olmaktan çıkmıştır" şeklindeki beyanati sebebiyle, Sovyet sosyalizmini aşağılamakla suçlanıyordu. Ayrıca YSK'yi yeterince demokratik olmamak ve ülkeyi sosyalizme taşıyan yolda liderlik yapamamakla suçlanmakta, bu yapıda bir Komünist partinin Marksist-Leninist vasıflara sahip olamayacağı belirtilmekteydi.

Yüksek Seçim Kurulunun 13 Nisan tarihli cevap mektubunda, tüm bu suçlamalar şiddetle reddediliyor, Yüksek Seçim Kurulu (YSK) nun devrimci yapısından taviz verilmediği belirtilerek, SSCB ile ilgili de herhangi bir aşağılayıcı bir tavır takınılmadığı, aksine bu ülkeye karşı iyi niyetler beslendiği söyleniyordu. Mektupta ayrıca, "Sosyalist ülkenizi ne kadar seversek sevelim, bu bizim kendi ülkemize olan sevgimizi azaltmayacaktır" denilmekteydi. 4. Mayıs tarihli Sovyet mektubunda ise, YKP, "kendi hatalarını görmemek ve bu hataları düzeltmek için bir çabada bulunmamakla" suçlanıyordu. Ayrıca, "Tito'nun partizanlarının, Yugoslavya'yı Kızıl Ordu'nun gelmesinden üç yıl önce Almanlardan kurtardığı şeklindeki iddiaların gerçek olmadığını, partizanların Almanlar karşısındaki başarısı konusunda abartılı bir tutum içinde olduklarını, Kızıl Ordu'nun Yugoslavya'yı mutlak bir yıkımdan kurtardığı" belirtilmekteydi. YKP 17 Mayıs'ta gönderdiği cevap mektubunda, Yugoslav direniş hareketinin SSCB tarafından hafife alınarak önemsiz görülmesine şiddetle tepki veriyor, iki ülke arasındaki sorunların haziran ayında yapılacak Kominform toplantısında ele alınmasını talep ediyordu.

Tito, Yugoslavya'ya açıktan saldırı olacağı endişesiyle Kominform'un ikinci toplantısına katılmadı. 28 Haziran tarihinde diğer üye devletler, YSK'nin yönetiminin, geçen beş altı aylık zaman zarfında, ulusalcı unsurlar tarafından ele geçirildiğini, öne sürerek,

Yugoslavya'yı Kominform'dan ihraç ettiler. Ayrıca, Yugoslavya'yı, takındığı milliyetçi tutum ve başına buyruk hareketleri sebebiyle, burjuva kapitalizmine yönelmekle suçlayan bir uyarı mesajı da yayınladılar.

3.5. Sonuçlar

İhraç kararı, Yugoslavya ve diğer sosyalist ülkeler arasında etkili bir set çekmiş oldu. Tito, ihraçtan sonra, ülkesinde Kominform'un kararına destek verenlere baskı uygulayarak onları Kominformist olmakla suçladı. Muhafızların çoğu Goli Öztok'ta kulak ve benzeri adlarla hapisaneye gönderildi. 1948 ve 1952 yılları arasında, müttefiklerini, özellikle de Macaristan'ı, olası bir Yugoslavya savaşına karşı, askeri gücünü arttırması yönünde teşvik etti. Zira böyle bir savaşta, Macaristan'ın başı çekmesi öngörülmüştü. Stalin'in halefi, Nikita Khrushchev, bu durumu daha sonra şöyle yorumlamaktaydı "Tito, Kore'den sonra Stalin'in listesinde sonraki hedefti.

Diğer Doğu Avrupa ülkelerinde de çok geçmeden sözde "Titocu" tasfiyesi başladı. Titoizm, SSCB'den farklı olarak, kendi ulusal sosyalist sistemlerini kurmaya çalışan ülkelerin politikalarıyla beraber anılmaya başlandı. SSCB İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında bu tip ulusal hareketlere göz yummakta iken, Yugoslavya'nın başkaldırısı sebebiyle, diğer Doğu Avrupa ülkelerine, Titocu isyanın yayılmasını önlenmesi amacıyla daha fazla baskı yapmaya başladı. Yugoslavya'nın Sovyet Blokundan kopması, Sovyet Rusya için ağır bir darbe olmuştur. Onun için, bir süre Yugoslavya Sovyet Rusya'nın tehditlerine maruz kalmış ve bunun üzerine Amerika Yugoslavya'ya, Marshall Planı çerçevesinde ekonomik ve askeri yardıma başlamıştır.

1953'te Stalin'in ölümünden sonra Stalin'in halefi Nikita Khrushchev, onun politikalarını reddetti. Tito ile tekrar anlaşma sağlandı ve Yugoslavya uluslararası sosyalist devletlerin kardeşliğine yeniden dâhil edildi. Ancak, iki ülke arasındaki küskünlük ve gerginlik hiçbir zaman tamamen giderilemedi. Moskova'nın çabalarına rağmen Tito tekrar Sovyet Blokuna dönmeyip, 1961'den itibaren Nehru ve Nasır ile Bağlantısızlar (Non-Aligned) Blokunun lideri olmuştur. Yugoslavya, Doğu ve Batı dünyalarından ayrı olarak, kendi bağımsız dünya politikalarını uygulamaya devam etti. (Hamzaoglu, 2000: 47).

3.6. Beyaz Rusya SSC İşgali (5 Ocak 1919)

Belarus Halk Cumhuriyeti

Belarus Halk Cumhuriyeti (BHC) (Belarusça: Белару́ская Наро́дная Рэспу́бліка) veya tarihsel adıyla Beyaz Rutenya Halk Cumhuriyeti Belarus Demokratik Cumhuriyeti olarak da bilinir. 25 Mart 1918 tarihinde kurulan Belarus Halk Cumhuriyeti, 5 Ocak 1919 tarihinde Bolşevikler tarafından ortadan kalktı. 1918 yılında bağımsızlığını ilan eden ve bir yıldan az bir süre yaşayan devlet

Rusya'nın 3 Mart 1918'te imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile savaştan çekilmesiyle Almanların Belarus bölgesini işgal etmesiyle 25 Mart 1918 tarihinde kurulmuştur. Almanlar ile Bolşevikler arasında Belarus'un Rusya'ya özerk bir bölge mi bağımsız bir ülke mi olduğu tartışılmıştır. Brest-Litovsk Antlaşması'ndan birkaç gün sonra 9 Mart'ta Belarus Konseyi, Cumhuriyetin kurulmasını kabul etti. 25 Mart 1918'de Cumhuriyetin kuruluşu resmen ilan edildi.

Beyaz Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Belarusya) olarak da bilinir, ancak bu adın ne anlama geldiği belli değildir) 1917 Bolşevik Devrimi ile kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni oluşturan 15 cumhuriyetten biridir. 30 Aralık 1922'de imzalanan Sovyetler Birliği kuruluş anlaşmasını imzalayan devletlerden biridir.

Sovyetler Birliği'nin en batısında yer alan Belarus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti nüfus açısından Sovyetler Birliği'nin beşinci büyük cumhuriyetiydi ve tıpkı Ukrayna SSC gibi Birleşmiş Milletler 'de temsilciliye sahipti. Beyaz Rusya'nın güney sınırını sık ormanlar ve Pripet bataklıkları oluşturur. Kuzeyde, bir dizi buzul sırt yükseltiyi artırırken, toprak daha

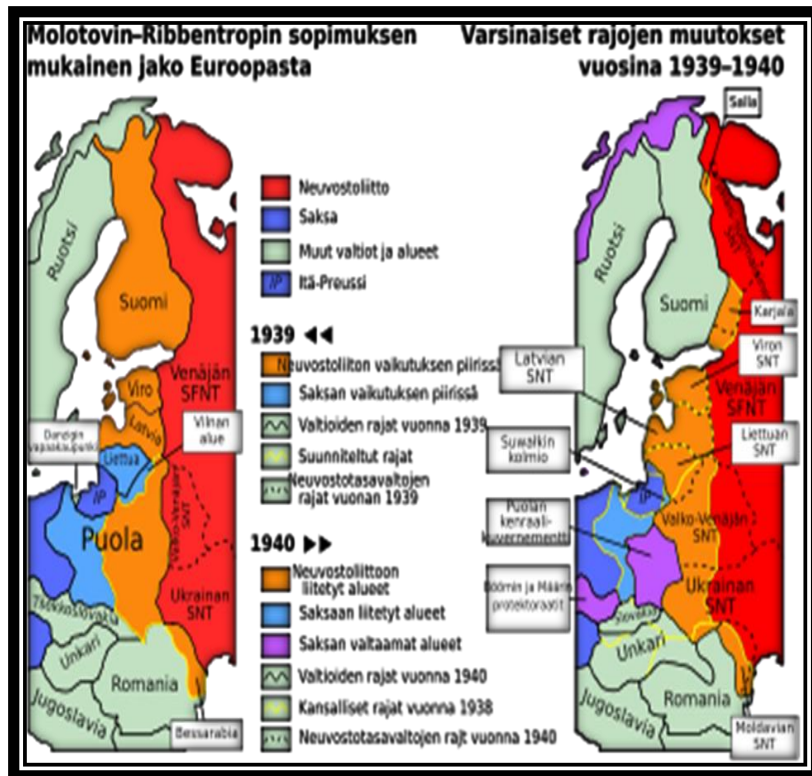
kuru hale gelir; bu arada aynı yörede Dvina'nın batı kolu, Baltık'a açılan tarihsel bir su yolu işlevi görür. Polonya sınırında, son Avrupa bizonunun görüldüğü, çok eski ve ilginç Beloveya Ormanı yer alır. Tarih açısından bakıldığında Beyaz Rusya, zamanında önemli bir yeri olan ve fiilen bağımsız bir konuma sahip bulunan Kiev Polotsk Prensliğinin mirasçısıdır.

Bu topraklar, Tatar istilasından sonra Litvanya büyük prenslerinin eline geçti. Polonya ve Litvanya'nın birleşmesiyle, Beyaz Rusya, Polonya'nın on altı ve on yedinci yüzyıllara özgü Rönesans kültürünü paylaştı; nüfusun hemen hemen dörtte biri Katolik oldu. Ancak Polonya'nın 18. yüzyıl sonlarında paylaşılmasıyla ki, Beyaz Rusya'nın büyük bölümü Rus İmparatorluğu'na dâhil edildi.

Sovyetler Birliği'ni yöneten Komünist Parti 1898 yılında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi adıyla Belarus'un başkenti Minsk'te kuruldu. 1917'de Lenin'in önderliğinde gerçekleşen Bolşevik Devrimi'nde Belarus halkı etkin bir rol oynadı. Ancak devrimden sonra Almanya'nın ağır barış koşullarının kabul edilmemesi üzerine saldırıya geçmesi dolayısıyla devrimin kazanımlarını korumak isteyen Sovyet hükümeti Belarus'un batı topraklarını Almanya'ya bırakmak zorunda kaldı. Bu topraklar İkinci Dünya Savaşı'nda tekrar Sovyetlere katıldı. İkinci Dünya Savaşı'nda Berlin'den Moskova'ya uzanan hatta yer alan Beyaz Rusya, Nazi istilacıların elinde, Sovyetler Birliği'nin başka bölgelerine göre daha büyük yıkıma uğradı. Nazi işgali (1941-44) döneminde 1,5 milyon Belarusça, kalıcı olarak Volga Nehri'nin doğusundaki topraklara yerleştirildi. Yahudi nüfusun büyük bölümü topraklarını terk ederken, kasaba ve köylerin dörtte üçü tahribe uğramıştı. (Virrankoski, P 2012: 34-42).

19 Ağustos'ta Moskova'da gerçekleşen darbe girişiminin ardından tedirgin olan Belarus SSC Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etti. SSCB'nin kuruluşuna imza atan devletlerden biri olan Belarus 8 Aralık 1991'de Yeltsin'in başkanlığında Minsk'te imzalanan SSCB'nin dağıtılması anlaşmasına ilk imza atan devletlerden biri oldu.

Resim 1. Molotov Ribbentrop Gizli Antlaşma (1939-1940)

Fotoğraf 1. Vladimir Lenin'in Halk Kitlelerine Hitap Ederken Görüntüsü. Lenin, "Halklar Hapishanesinin Kapılarını Sonuna Kadar Açacağız. Her Halk Kendi Kaderini Kendisi Tayin Edecektir." Diyordu. "Milletler Kendi Kaderini Belirleyecek" İlkesi Sadece Bir Söylem Olarak Kalmıştır.

Fotoğraf 2. Moskova Antlaşması Molotov, Jdanov, Vorosilov, Josif Stalin ve Kuusinen Tarafından Finlandiya İçin Oldukça Önem Taşıyan Teriyoki'de (Suomi/Fin) Tarafında İmzalandı. Resimde Önde Molotof, Arkada Soldan Sağa; Jdanov (Rus), Vorosilov (Rus), Stalin (Gürcü) ve Kuusinen. (Fin)

Kaynaklar

- ALEKSEİ, Ş. (2010) Kenraaliluutnantti Mannerheim – Syntynyt Tsaarin Palvelukseen Helsinki: Porvoo Teos.
- JÄRVINEN, J. LINDORF, J. (2011) Itä-Eurooppa Matkalla Länteen. Helsinki: Gaudeamus.
- KORPELA, J. (1999) Itä-Euroopan Historia Keskäajalta 1700-luvulle, Helsinki: Gaudeamus.
- HAMZAOĞLU, Y. (2000). Balkan Türklüğü: Araştırmalar, İncelemeler, (Makedonya, Sırbistan, Hırvatistan), Cilt: 1. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- GÖKDAĞ, B. A. (2018). Türklerin Dünyası, Ankara: Ötüken Yayınları.
- NİDERHAUER, E. (2001). Kelet-Europa Törtenete, Budapest: MTA.
- TDTE, ANTALÓJISI (1997). Cilt. 7, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- VİRRANKOSKI, P. (2012) Suomen Historia Maa ja Kansa Kautta Aikojen. Helsinki: Hämeenlinna. SKS.

GENCE'DEKİ EDEBİ HAYATIN TARİH İÇİNDEKİ YERİ THE PLACE OF LITERARY LIFE IN GANJA WITHIN HISTORY

Gülmar HÜSEYNOVA¹

Özet

Azerbaycan'ın en eski kültür merkezlerinden biri de Gence'dir. Tarihçiler, Gence'nin milattan önce var olduğunu kanıtlamış, onun maddi ve kültürel anıtlarından söz etmişlerdir. Gence, Azerbaycan'ın maddi ve manevi varlığını temsil eden bölgelerden biridir; burada vatanın özgürlüğü ve bağımsızlığı uğruna verilen mücadelelerde yiğitler, kahramanlar destanlar yazmış, şehitler verilmiştir. Tesadüf değildir ki, Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak ilan edilmesinin kökleri bu şehrin adıyla bağlantılıdır. Azerbaycan Milli Şurası ve hükümeti 1918 yılında Tiflis'ten Gence'ye taşınmış ve bir süre burada faaliyet göstermiştir.

Gence, Azerbaycan'ın en eski kültür, sanat ve bilim merkezlerinden biridir. Büyük şair Nizami Gencevi burada yaşamış ve tüm Doğu'nun ve dünya edebiyatının gururu haline gelmiştir. Onunla aynı yüzyılda yaşayan Mehmed Gencevi, Ebulula Gencevi, Kivami Müterrizi gibi şairler de 12. yüzyıl edebiyat tarihimizin ikinci yarısında önemli bir rol oynamıştır. Sonraki yüzyıllarda da bu edebi çevre etkisini genişletmiş, yeni bir döneme adım atmıştır. Nitekim Azerbaycan'da ilk kez Gence'de edebi bir meclis ("Divani-Hikmet" – 1820) faaliyete geçmiş, büyük şair Mirza Şefi Vazeh'in önderliğinde hem Gence'de hem de Tiflis'te şairleri ve şiir-sanat tutkunlarını bir araya toplamıştır. Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin yirmiyeye yakın (hem Azerbaycan içinde hem de dışında) şubesinin faaliyet göstermesi, öncelikle bölgelerde edebiyatı geliştirme amacına hizmet etmektedir. Bu şubeler arasında en ilki Gence'de kurulmuştur. 20. yüzyılın 20-50'li yıllarında da Gence'deki edebi çevre birçok yetenek yetiştirmiş; bu yazarların eserleri sadece Gence çevresiyle sınırlı kalmayarak Azerbaycan edebiyatının Gence sayfasını süslemiştir.

Anahtar Kelimeler: Gence, Azerbaycan, eski, kültür, edebiyat, tarih

Abstract

One of the most ancient cultural centers of Azerbaijan is Ganja. Historians have proven that Ganja existed even before the Common Era and have written about its material and cultural monuments. Ganja is among the regions representing both the tangible and spiritual heritage of Azerbaijan. Heroes and patriots from this city demonstrated valor in the struggles for the country's freedom and independence, and many became martyrs. It is no coincidence that the roots of the proclamation of Azerbaijan as an independent state are associated with the name of this city. In 1918, the Azerbaijan National Council and government were transferred from Tiflis to Ganja and for a time operated here.

Ganja has long been one of the most prominent centers of culture, art, and science in Azerbaijan. The great poet Nizami Ganjavi lived here, becoming a source of pride not only

¹ Gence Devlet Üniversitesi, Filologiya fakültesi, Filoloji, Gence, Azerbaycan
ORCID ID: 0009-0006-8750-7817

for the East but also for world literature. Poets who lived in the same century, such as Mahsati Ganjavi, Abul-Ula Ganjavi, and Qivami Mutarrizi, also played an important role in the second half of the twelfth century in the history of Azerbaijani literature. In subsequent centuries, this literary milieu continued to expand its sphere of influence and entered a new stage. Notably, the first literary circle in Azerbaijan, *Divani-hikmat* (1820), was established in Ganja, under the leadership of the eminent poet Mirza Shafi Vazeh, who gathered poets and lovers of poetry and art both in Ganja and Tiflis.

The operation of nearly twenty branches of the Union of Azerbaijani Writers (both within the country and abroad) primarily serves the purpose of promoting literature in the regions. The very first of these branches was established in Ganja. In the 1920s–1950s, Ganja’s literary environment also produced a number of talented figures whose works went beyond the local setting, enriching the Ganja chapter of Azerbaijani literature.

Keywords: Ganja, Azerbaijan, ancient, culture, literature, history

Giriş

Küçük Kafkasya'nın kuzeydoğu tarafında, Gence-Gazah ovasında, Gence Çayı'nın her iki kıyısında yer alan bu kadim şehir, yüzölçümü bakımından Azerbaycan'ın ikinci büyük şehridir. Tarih boyunca İpek Yolu ticaret merkezi üzerinde yer alması, elverişli coğrafi konumu, Gence'yi tüm Yakın Doğu'da sanat ve ticaret dünyasının, aynı zamanda şair ve yazarların ilgi odağına çevirmiş, yabancı istilacıların da dikkatini çekmiştir. Gence şehrinin tarihi çok eskilere dayanır; bu konuda tarihçiler ve yazarlar birçok makale yazmış, kitaplar yayımlamışlardır. Rus bilim adamı M.M. Altman, “Gence Şehrinin Tarihi” adlı bilimsel incelemesinde Gence ile ilgili çok değerli tarihî ve arkeolojik bilgiler sunar. Bu bilgilere dayanarak yazar ki, eski çağlarda burada yerleşimin olduğunu mezarlar, kurganlar ispatlamaktadır. Arkeolojik kazılar sırasında Tunç Çağı'na (M.Ö. 1. binyıl) ait siyah kil kaplar, tunç kılıçlar, oklar, bilezikler, boncuklar vb. bulunmuştur. Bu bölgede Tunç Çağı'ndan sonraki dönemlere ait mezarların da bulunması, burada kültürel yaşamın daha sonra da geliştiğini bir kez daha kanıtlar. Bu kadim bölgede oluşan tarihî koşullar sonucunda şehir kurulmuştur. Altman ayrıca şöyle yazar: “Gence, Arapçada ‘Cenze’, Farsça ve Azerbaycanca ise Gence olarak yayılmıştır.” [1, s.5-6]

Şehirde çok eski zamanlardan itibaren sanat gelişmiş, Gence ustaları Yakın Doğu'da ün kazanmıştır. 11. yüzyılda Şeddadiler Devleti'nin başkentine dönüşmüş, şehirde kale duvarları inşa edilmiş, yabancı istilacılara karşı savunma yapıları kurulmuştur. Gence, hem Şeddadiler hem de Atabeyler döneminde gerçek bir Doğu şehri olarak şekillenmiştir. Özellikle Atabeyler döneminde sanatkârlara, müzisyenlere, doktorlara ve mühendislere büyük özen gösterilmiştir. Gence Kütüphanesi – “Dar al-Kütüb”, tüm Doğu'da ün kazanmıştı. Görünen o ki, böylesine zengin bir kitap tapınağının varlığı, XII. yüzyılda Gence'de güçlü bir edebî ortamın doğmasına neden olmuştur. Ancak Gence'nin tarihsel hafızasından silinmeyen bir başka simge daha vardır – bu da Gence Kapısı'dır. Vaktiyle Gürcü hükümdarı IV. David tarafından Gence'den Gürcistan'a götürülen bu kapı... Aydın Murovdağlı'nın “Gence Kapısı” adlı şiirinde bu figür, hasret ve acı giysisine bürünerek şiirin hüznüne dönüşür:

Bir zaman üstüne gelen ordunun,

Başından çıkarıp kapı bilincini...

Belki Simurg kuşunun kanadıdır

Uçup Karabağ'a bakmak istiyor!

Şimşekle çarpışıp çakmak istiyor! [2, s.20]

Gence'nin ünlü demircisi usta İbrahim Osmanoglu'nun şehir için yaptığı kale kapılarının tarihçesi günümüzde hâlâ büyük ilgiyle karşılanmaktadır. Gence'de yaşanan deprem sırasında Gürcüler şehri yağmalamış, bu tarihi sanat eserini Gürcistan'a götürmüşlerdir. 1231 yılında Gence'de yabancı işgalcilere karşı bir isyan baş göstermiş, bu isyana Usta Bender liderlik etmiştir. Aradan asırlar geçse de bu halk kahramanı unutulmamıştır. Yazar ve gazeteci Ahmed İsayev'in ona ithaf ettiği "*Üsyan*" (İsyan) adlı romanı okuyucular tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştır

Gence'nin tarihi geçmişi, köklü geçmişi ve edebî-kültürel hayatının derin temelleri üzerinde durularak, burada oluşmuş edebî mirasın zenginliği ve arkaik yapısı vurgulanmaktadır. Tarihçilerin gösterdiği kaynaklara ve yazılı belgelere dayanarak söyleyebiliriz ki, tarihi-kültürel süreçler zamanla Gence'nin bir bilim ve kültür merkezi hâline gelmesine zemin hazırlamıştır. Büyük Nizami, E.Ü. Gencevi, G. Mütərrizî, Mehsəti gibi şahsiyyetlerin geride büyük bir edebî miras bırakmaları, Gence'nin tarihi geleneklerinin asırlardır ne kadar derin bir geçmişe dayandığını ortaya koymaktadır. Nizami Gencevi'den sonra da Gence'de asırlar boyunca edebî gelenekler devam etmiştir.

Daha 19. yüzyılda Guberniya (Yelizavetpol) olduğu dönemde şehrin bir arması olmuş, Gence Hanlığı döneminde, Cevad Han'ın hükümdarlık yıllarında kendine özgü sembolleri olan bir bayrağı dalgalanmıştır. Zaman zaman Arap, Fars, Gürcü ve Rus işgaline uğrayan Gence, görkemini korumayı başarmıştır. Pek çok tarihi eserin günümüze kadar korunması yalnızca Gencelilerin değil, şehre gelen ziyaretçilerin de ilgisini çekmektedir. Gence Divanhânesi, Comerd Kasap Türbesi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti binası, Çökük Hamam, Avrupa tarzı hamam, Aleksandr Nevski Kilisesi, Bahçivanlar Camii, Gazaklar Camii, Xelfeli Camii, Mollacelilli Camii, Ozan Camii, Sofulu Camii, Şahsevanlar Camii, Şerefhanlı Camii, Zerrabi Camii, Kızılhacılı Camii, Uğurlu Han Kervansarayı, Şah Abbas Kervansarayı, A. Rəfibəylinin evi, Gence Erkek Lisesi, Gence Köprüleri, Gence Realni Okulu binası, Aziz Nina Kız Lisesi, İsmail Bey'in evi, Kubbesi olan ev, Gence'nin yeraltı yolları, Şişe ev gibi tarihi anıtlar şehirde geçmişle modernliğin birleşimini yansıtır.

Filoloji bilimleri doktoru Ali Səleddin, Ahmed Cevad'a adadığı monografisinde Gence'yi okuyuculara şöyle tanıtır:

"Gence, eski çağlardan beri Azerbaycan'ın en kadim 'Dede Korkut', 'Köroğlu', 'Gurbani', 'Aslı-Kerem' gibi epik destanlarının doğduğu ozan-aşık yurdudur; yüzlerce efsane, mit ve rivayetin beşiği, Mehseti, Ebül Ula, Nizami, Dede Yeddyar, Dede Kerem, Şamama Beyim, Mirza Şefi ve daha onlarca şairin, saz ustasının vatanıdır. Gence, Qoşqar, Kepez ve Murov dağlarının etrafında; Şemkir, Qoşqar ve Kürek çayları arasında, Gence çayının kenarında kurulmuştur. İşgalci ordulara karşı direnip şehitler verdiği için Gence'ye 'İmam Hüseyin'in şehri' denir. Comerd Kasap, İmamzade, Şah Abbas Camii gibi birçok tarihi yapılar da Gence'dedir. Bender, Cevad Han, çağımızın kahramanı İsrail gibi yiğitleri de Gence yetiştirmiştir." [3, s.26]

Gence, yüzyıllar boyunca Azerbaycan'ın sanat ve kültürünün gelişiminde, aynı zamanda edebî-kültürel hayatın oluşmasında istisnai bir rol oynamıştır. Bu görkemli şehrin adı anıldığında akla gelen pek çok şahsiyet arasında Nizami Gencevi'nin dehası öne çıkar. O, yalnızca Gence'nin değil, Azerbaycan'ın da ötesinde tüm Doğu'nun ve dünyanın en büyük şairlerinden ve filozoflarından. Azerbaycan Rönesansı'nın temelleri Nizami'nin yaratıcılığı ile atılmıştır. Yıllar, yüzyıllar geçse de, Nizami'nin 12. yüzyılda yaktığı şiir meşalesi hiç sönmemiş, aksine daha da alevlenmiştir. Gence'ye – bu eski ve modern şehre – gelenler ilk olarak onun türbesiyle karşılaşır. Ünlü eleştirmen Yaşar Karayev şöyle yazar: “Rönesans düşünce yönteminin zaferlerine biz Shakespeare'den önce Nizami'de rastlıyoruz. Nizami Gencevi'nin 'İskendername' adlı eserindeki 'sosyal ütopya', gerçek bir 'toplumsal güzellik' idealine yükselen rönesans ideali olarak görmek mümkündür.” [4, s.28-29]

Halk şairi Mehmet Araz ise Nizami'yi bir düşünce kahramanı olarak şu sözlerle değerlendirir:

Her rüzgâr ağzında bir yöne varsam,

Açılmaz şiirimin altın tan yeri.

Eğer yeryüzünde Nizami varsa,

Fikir girdabıdır döndüren yeri. [5, s.309]

Ulu önder Haydar Aliyev'in Nizami'nin doğumunun 840. yılı dolayısıyla verdiği karar ve Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in kararnamesiyle 2021 yılının “Nizami Yılı” ilan edilmesi bir kez daha gösteriyor ki, Nizami sanatı ölümsüzdür, daima yaşayacaktır. 12.yüzyıl Azerbaycan edebiyatı, Gence'de yaşamış ve Nizami'nin çağdaşları olan Ebü'l-UlaGencevi, Mehsemi Gencevi, Kivami Müterrizi gibi güçlü sanatçılar da yetiştirmiştir. Mehsemi'nin bir rubaisinde Gence'nin adı anılmaktadır. Demek ki, Gence zaten 12. yüzyılda şairlerin yaşayıp yarattığı bir kültür ve sanat merkezi olarak tanınıyordu. Mehsemi, sevgilisi ve daha sonra hayat arkadaşı olan Gence hatibinin oğlu Emir Ahmed ile bir şiir atışmasında şöyle der:

Demiştin: Gence'de muradına erersin,

Şimdi bu ben, bu sen, bak bu da Gence! [6, s.48]

19.yüzyılda bu tarihî geleneklerin bir devamı olarak, Azerbaycan'da Mirze Şefi Vazeh'in öncülüğünde kurulan “Divan-ı Hikmet” adlı edebî meclisin oluşması bu sürecin somut bir kanıtıdır. Bu edebî akımın devamı olarak 20. yüzyılın başları, ortaları ve ikinci yarısı Gence edebî ortamı açısından oldukça canlı bir dönem olmuştur. E. Ceferoğlu, S. Vurgun, E. Cevad, M. Celal, N. Refibeyli, E. Cemil, E. Ziyatay, Z. Halil, N. Hesenzade, N. Babayev gibi şair ve yazarlarımızın hayat ve yaratıcılıklarının belli bir dönemi Gence ile bağlı olmuş, bu ortamın şekillenmesinde önemli rol oynamışlardır.

ARAŞTIRMA

Gence'nin tarihi ve çağdaş yaşamı hakkında tanınmış gazeteci Ahmed Isayev'in “Gence ve Genceliler” adlı kitabı ilginç ve zengin bilgilerle dikkat çekiyor. A. Isayev şöyle yazıyor:

“Şehrin kuruluş tarihiyle ilgili olarak İranlı tarihçi Mirhond, bunu 5. yüzyılda yaşamış Sasani hükümdarı I. Kubad'ın adıyla ilişkilendiriyor. 14. yüzyılda yaşamış Hemedullah Gazvini ise Gence'nin 659-60 yıllarında kurulduğunu yazar. Başka görüşler de var. ‘Derbendname’ adlı eserde şu bilgi yer alır: ‘Gence, 7. yüzyılın sonunda, 8. yüzyılın başında

mevcuttu. Comerd Kasap türbesini hatırlayın: 7. yüzyılın hatırası! St. Petersburg Hermitage Müzesi'nde bir gümüş dirhem saklanmaktadır, üzerinde şu yazı: 712-13 yılında Cenze'de basılmış.' Peki ya İmamzade türbesi? Bilginlere göre, bu da 739 yılına ait bir hatıradır. Demek ki, burada gerçekten bir şehir vardı ki, para basılmış, mezarlık kurulmuş, bugüne ulaşan türbe ve anıtlar inşa edilmiştir." [6, s.19]

Kitapta A. İsayev'in Gence Hanlığı'nın tarihiyle ilgili sunduğu bölüm de oldukça önemlidir. Çünkü Gence'nin geçmişine dair bilgiler ilk kez sistemli ve ardışık biçimde sunulmuştur. "Gence ve Genceliler" kitabının başkahramanlarından biri Cevad Handır. Doğrudur, A. İsayev Cevad Han'ı öyle bir biçimde sunuyor ki, eserde Cevad Han edebi bir karakter olarak da sevilir. Ayrıca belirtelim ki, Cevad Han'ın yaşamı hakkında kamuoyunun bilmediği birçok bilgiyi Ahmed İsayev Azerbaycan halkına tanıtmıştır. [6, s.188-214]

Gence, tarih boyunca Azerbaycan için kahramanlar, şairler ve sanat insanları yetiştirmiştir. Bu aydınlar arasında "Karabağname"nin yazarı Mirza Adıgözal Bey, Gence'nin meşhur hattatlarından Mirza Mehdi Tabib Gencevi (şair adıyla Mirza Mehdi Naci), sahnemizin ilk Hacı Qara'sı Esger Ağa Gorani, Şeyh Nizami soyundan gelen Şeyh İbrahim Küdsi ve Şeyhzamanovlar ailesi sadece Gence'de değil, tüm Azerbaycan'da tanınmışlardır. "Gence'nin halk babası" olarak anılan Elekber Bey Refibeyov, tarih sahnesinde asaleti ve kişisel nitelikleriyle tüm Azerbaycan'da tanınmıştır. Hatta bir süre Gence'de yaşamış olan Ahmed Cevad da Elekber Bey Refibeyov hakkında olumlu düşünceler dile getirmiştir.

"Gence ve Genceliler" kitabındaki "Gence'den yükselen yol" adlı bölüm, 20. yüzyılın başlarında (1920'ye kadar) Gence hakkında ve burada meydana gelen toplumsal-siyasi olaylarla ilgili zengin bilgiler içerir.

"Gence'ye uzun yıllar boyunca 'Müsavat yuvası' demişler, 'milliyetçi ocak' demişler, adı değiştirilmiş, 'Kirovabad' yapılmıştı." [6, s.260]

Gence, Azerbaycan doğasının güzelliklerini içinde barındıran bir diyardır. Tanrı Gence'den hiçbir şeyini esirgememiştir. Çınarları, yeşillikleri, parkları, bulvarları, güzel ve zarif yapıları, geçmişle modernliğin uyumunu yansıtan görünüşü, göz alıcı bahçeleri Gence'nin doğal güzelliğini oluşturur. Gence hakkında yüzlerce şiir, onlarca şarkı yazılmıştır. Halk şairi Resul Rıza'nın "Gence" şiirindeki anlatım gurur vericidir:

Tarihte var adın, Gencem, ey Gencem!

Yıldan yıla sen büyüdün, ey Gencem!

Karşısında eğmemişsin başını

Ömrün boyunca hiçbir yabancının, ey Gencem! [7, s.289]

Bu dizelerde Gence'nin hem geçmişi hem de bugünkü görünüşü geniş biçimde dile getirilir. Bala Bahman, Büyük Bahman, Sofulu, Zerrabi, Şahseven, Ozan, İmamlı, Yeni İrevan, Attarlar, Mollacelilli, Kilsekend gibi eski mahallelerin her biri kendine özgü özelliklere sahiptir ve kuruluş tarihleri neredeyse Gence'nin kendisi kadar eskidir.

Azerbaycan'da kurulan ilk edebî meclis – "Divani-Hikmet", 1820-1830'lu yıllarda Gence'de oluşturulmuştur. Bu meclisin kurucusu, şiirleriyle Gence'de ün kazanmış olan Mirza Şefi Vazeh (1794–1852) idi. Daha sonra Mirza Şefi Tiflis'e göç etmiş ve orada da bu meclis faaliyetini sürdürmüştür. Gence ve Tiflis dönemlerinde meclis üyeleri genellikle şunlardı: Mirza Şefi Vazeh, Abbasgulu Ağa Bakıhanov, Mirza Mehdi Naci, Mirza Feteli Ahundzade,

Şeyh İbrahim Küdsi (Naseh), Ağa İsmail Zebih, Mirza Yusuf Vidadi, Fazilhan Şeyda, Hacı Yusuf Gane, I.I. Grigoryev, G. Rozen, L.Z. Budagov, F. Bodenstedt.

“Divani-Hikmet” meclisi Tiflis’te Mirza Şefi’nin (1852), Gence’de ise Mirza Mehdi Naci’nin (1882) vefatına kadar faaliyet göstermiştir. [7, s.9-30]

“Divani-Hikmet” üyelerinden Molla Abbas Şöle’nin şiirlerinden günümüze çok azı ulaşmıştır. Ancak onun “Gence’nin” redifli gazeli, edebiyatımızda Gence’ye ithaf edilen ilk şiirlerden biri sayılmaktadır.

Bahar geldi, Gence’nin çok güzel zamanı oldu,

Pazara geldi sütün ve kaymağın Gence’nin.

Bir zamanlar bu şehirde çok fesatlar olurdu,

Çınar bağları yaprak açınca, Gence’nin. [8, s.29]

Bilindiği gibi, Ahmed Cevad’ın hayatının belli bir dönemi Nizami yurdu olan Gence ile bağlantılı olmuştur. O, 1906-1919 ve 1930-1934 yıllarında Gence’de yaşamış ve bu yıllar onun hem kişisel hayatında hem de yaratıcılığında silinmez izler bırakmıştır. S. İbrahimli onun Gence sevgisini bir şiiriyle dile getirmiştir. Bir süre Gence’de yaşamış, çalışmış olan Ahmet Cevad’ın Gence ile bağını ispatlayan her şiiri, bu şehrin tarihine dair bilgiler verir. Bu örneklerde Gence’nin kendine özgü güzellikleri – doğal zenginlikleri, Hacıkend, Hoşbulak, Axarca gibi bölgeleri – övgüyle anlatılır:

Azizim ben, Gence var,

Şeki, Şirvan, Gence var.

Herkes bilir ayrıldık,

Sevda ölmedikçe var. [9, s.561]

Şairin Gence sevgisi aşağıdaki dizelerde de açık-aydın sezilir:

1906 yılında,

At yılıydı, geldim Gence’ye.

Bindim Dilboz’un tergisine ben,

Geçtim düzlerden, boz kırlar üzerinden

Kalbim Şemkir’de kalmıştı,

Babam da benimle geldi göçerek,

Ne ben uyudum, ne o dinlendi. [9, s.378]

Ə.Cevad’ın 1911 yılında kaleme aldığı “Kafkasyalıyım, sev Kafkas’ı” şiiri, onun edebi mirasında sosyal-siyasi liriğin ilk değerli örneği sayılır. Araştırmada onun Gence’ye dair yazdığı başka bir şiir de yer alır:

Beş yıl bağlarında gezdim, eğlendim,

İçtikçe doyamadım suyundan, Gence.

Sen saldın beni bu tatlı derde,

Boynumda borcun var, ödeyeyim mi, Gence?! [9, s.400]

Gence üzerine yazılan şiirlerden biri de İnkılab İsak'ın 1998 yılında yazdığı “Gencem benim” adlı şiirdir. Bu şiirde yalnızca övgü değil, aynı zamanda yeni anlamlar taşıyan benzetmeler ve metaforlar da dikkat çekmektedir:

Gence dedim... sözüm güldü,

Bu ad güneşten öteye.

Düzen yeridir, gence yeridir,

Tanrı eliyle büyülenmiş. [9, s.63]

BULGULAR

Gence ile ilgili sembolleşmiş birçok mekân vardır: Kepez, Koşkar, Göygöl, çınarlar ve diğerleri.

Aydın Murovdağlı, Gence edebi çevresinde hem üretkenliği hem de hassas vatandaşlık tutumuyla seçilen bir şairdir. Onun kaleme aldığı edebi eserlerde Gence'nin milli-tarihi varlığı, hem şairin gurur kaynağıdır, hem de onur damarını yansıtır. Özellikle vurgulamak lazımdır ki, Gence'yi ve onun şanını dünyaya yayan büyük şair Nizami hakkında en etkileyici şiir örneklerini kaleme alan yetenekli şairlerden biri şüphesiz Aydın Murovdağlıdır:

Tarihten, zamandan ezeldir Gence,

Kendinden kendine yükseldi Gence!

Nizami'nin ruhuna bir heykeldir Gence,

Sular bile adını yazdı bağrına,

Boyayın bu şehri altın suyuna! [10, s.43]

Genceli şairlerin şiirlerinde, Azerbaycan'ın en eski ve en güzel şehirlerinden biri olan Gence'ye dair dizeler her zaman önemli yer tutar. Gence'de yaşayan hemen hemen her şair doğduğu bu şehre şiir ithaf etmiştir. Bu isimler arasında Feride Eliyarbeyli'nin Gence'ye adadığı şiir serisi dikkat çeker. Onun 1970 yılında kaleme aldığı “Gencem Benim” şiiri, bu yetenekli şairin poetik ruhunu çok doğru yansıtır ve mısralarıyla Gence'nin geçmişi ile bugünü arasında bir köprü kurar:

Kahramandır benim halkım, benim elim,

Düşmanlar karşısında mertçe durdu

Savaşa gitti genç İsrail'im,

Döndüğünde göğsünde bir yıldız parlıyordu. [11, s.16-17]

Feride Eliyarbeyli'nin 1960–70'li yıllarda yazdığı “Bizim Gence'de Bahar”, “Genceli Kız”, “Genceli Misafir”, “Kuşlar Nereye Gitti”, “Çınar Üzerine Ballad”, “Murov Dağı” gibi şiirleri de Gence'nin edebi yansımasıdır. Ayrıca onun “Kehriz” adlı destanı da Gence konuludur. 1990 yılında yazılmış bu destanda yetenekli kalem sahibi, 19. yüzyıl sonu – 20. yüzyıl başında Gence'de yaşamış, iyilikseverliğiyle büyük saygı kazanmış Hacı Mir Kasımdan bahseder. Hacı Mir Kasım, susuzluktan çeken halka Gence yakınındaki Kızılkaya pınarlarından su getirtmiş. Bu kehriz, şehrin Zerrabi sokağına arklarla akıyor, insanlara hayat veriyor, yüzyıllık çınarlara can katıyor:

Zərrabi, Gence'nin eski sokağı,
Yol boyunca dizilmiş,
Çınarlar şəhrin süsüdür.
Gündüzü gölgeli, gecəsi huzurlu,
Çınarlar Gence'nin ilk aşığıdır. [12, s.69]

Feride Eliyarbeyli, 1963'te yazdığı “Bizim Gence'de Bahar” şiirinde baharın doğaya gelişyle birlikte, bu güzelliği doğduğu şehirdeki ilkbahar havasıyla ilişkilendirir:

Bahar güzel mevsimdir
Her ülkede, her yerde.
Ama başka bir güzelliği var
Bizim doğma şehirde. [11, s.4]

Hüseyn Hatemi ise “Gence Çınarları” adlı şiirinde doğayı tarihsel bir bağlamda değerlendirir. Gence'nin çınarlarını şiirsel bir tarihsel hafıza gibi görür, onları Babek'in kollarına benzetir:

Gence'nin çınarları,
Dedeler gibi yücedir.
Hatıralarla doludur,
Babek'imın koludur
Gence'nin çınarları. [13, s.17]

SONUÇ

Gence'deki şiirsel ortam her zaman sürekli ve uyumlu olmuştur. Yani bu bölgede dönem dönem Azerbaycan şiirinin çok yetenekli temsilcileri yaşamış, eser vermiş, büyük Nizami'nin yaktığı o meşaleyi söndürmemişlerdir. Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin Gence şubesi de burada yaşayan şairlerin yaratıcılığına her zaman özen göstermiştir. Gence ve çevresindeki bölgelerde yaşayan pek çok şair yalnızca bu bölgeyle sınırlı kalmamış, tüm Azerbaycan'da tanınıp sevilmişlerdir.

Gence edebiyat dünyasına; büyük Nizami Gencevi, Mehseti Gencevi, Ebul Üla Gencevi, Dede Yedyar, Dede Kerem, Şamama Beyim, Mirze Şefi Vazeh, Nigar Refibeyli, Elekber Ziyatay, Zeynal Halil, Cahanbahş Cevadzade, Altay Memmedov, Feride Eliyarbeyli, Aydın Murovdağlı, Elesger Elioglu, Bahadur Ferman, Memmed Alim, Sahib İbrahimli, Hezangül, Nizami Aydın, Alemzar Elizade, İnkılab İsak, Fazil Senan, Nüşabe Esed Memmedli, Mürşüd Memmedov, Rübail Allahverdiyev, Hüseyn Hatemi gibi şair ve yazarları; ayrıca Hamit Araslı, Ahmed Ceferoğlu, Ekber Babayev, Rüstem Rüstemzade, Halil Yusufli, Sabir Aliyev, Celil Nagiyev, Tofiq Melikli, Nureddin Babayev gibi aydınları kazandırmıştır. Ulu önder Haydar Aliyev'in Gence hakkında yaptığı şu konuşma bu durumu bir kez daha teyit etmektedir: “XX. yüzyılın başlarında ve özellikle 30-40'lı yıllarda ortaya çıkan bilim ve kültür insanların büyük bir kısmı ya Genceliydi ya da bilimsel ve edebî çalışmalarına Gence'de başlamışlardı.” [6, s.351]

Gence’de milli tiyatronun tarihi 1895 yılına dayanmaktadır. Bu tiyatro, Azerbaycan sinema ve sanat dünyasına Memmedrza Şeyhzamanov, Elekber Seyfi, Adil İsgenderov, Eşref Yusifzade, Süleyman Tağızade, Remziye Veyselova, Memmed Burceliyev, Eleddin Abbasov, İbrahim Hemzayev, Zülfügar Baratzade, Sedaye Mustafayeva gibi sanatçılar kazandırmıştır.

Ahmet İsayevi bir yazar-publisist olarak üne kavuşturan eseri "Gence ve Genceliler" (1998) adlı kitaptır. Bu eser bugüne kadar üç kez yayımlanmıştır (son baskısı 2002 yılına aittir). “Bu şehrin garip bir kaderi var. Ne adının kökeni belli, ne de kuruluş tarihini bilen var. Kaç kitap karıştırdım, yıllık okudum, kaynaklara baktım, ortak bir görüş bulamadım. Her birinde bin türlü tahmin, varsayım, ihtimal. Peki, gerçeği nasıl bileceğiz?” [6, s.19]

A. İsayev, "Gence ve Genceliler" adlı kitabının "Efsaneler ve Gerçekler" bölümünde Gence’nin çeşitli tarihî yapılarının oluşumuna dair efsanelerden söz etmektedir. Zor Kaya, Kız Kalesi, Roma Mezarlığı gibi yapıların ortaya çıkışıyla ilgili anlatılan rivayetleri aktarır. Ancak 1139 yılında meydana gelen Gence depremi bir efsane değil, gerçektir. “Gence depremi dünyaya iki mucize armağan etti. Güzeller güzeli, masmavi gözlü Göygöl oluştu ve hemen ardından da şiir güneşi, ölümsüz Nizami ortaya çıktı.” [6, s.33]

XX. yüzyılın 30-60’lı yıllarına baktığımızda, Gence’de şu gelişmelere şahit oluyoruz:

- Şura kolhoz pazarının açılması (1932)
- Kirovabad bölgesinin pamuk üretiminde öne çıkması (1935)
- Kolhozlar tarafından toplama merkezlerine 4328 ton pamuk teslim edilmesi (1935)
- Kirovabad şehir Stalin ve Nizami yürütme komitelerinin şehirde ağaçlandırma çalışmaları yapması (1951)
- Devlet Tiyatrosu’nda M.S. Ordubadi’nin “*Sisli Tebriz*” adlı oyununun sahnelenmesi (1951)
- Su musluklarının düzenlenmesine yönelik önlemler alınması (1953)
- Pionerler Evi’nin, N. Gencevi’nin ölümünün 750. yıl dönümüne hazırlanması (1953)
- Dokuma Kombinası çalışanları için yeni yemekhane inşa edilmesi (1955)
- Şehir merkezine 3 km mesafede yeni bir yerleşim yerinin kurulması (1959)
- Nizami Üzümcülük Sovhozu’nda yeni inşa edilen şık Kültür Evi’nin açılması (1960)

Ancak 1980’li yıllarda Gence’de yeni bir hava oluşmuştur. Örneğin:

- Mehseti Gencevi’ye dikilen anıt (1983)
- Şehirde iki yeni idari bölgenin kurulması (1984)
- Gence Çayı’nın sol kıyısında yeni sinema-konser salonunun inşa edilmesi (1985)
- “Göygöl” Devlet Şarkı ve Dans Topluluğu’nun Meksika turnesi (1988)

Bu gibi haberler Gence’nin kültürel yaşamında büyük bir ilerleme kaydedildiğini göstermektedir. Ve nihayet, Gence isminin geri verilmesi ve “Gencenin Sesi” gazetesinin yayın hayatına başlamasıyla 1990 yılı Gence tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak kayıtlara geçmiştir. 2000’li yıllarda ise Gence yalnızca Azerbaycan’ın değil, Avrupa’nın da

en gelişen modern şehirlerinden biri hâline gelmiştir. Özellikle kültür alanında büyük bir canlılık göze çarpmaktadır:

- Büyük yazar Mir Celal Paşayev'in ev-müzesinin açılması,
- 100.doğum yıldönümünün Gence'de coşku ile kutlanması,
- Büyük Nizami Gencevi'nin 870. yıldönümüne ithafen gençlik festivali düzenlenmesi,
- Gence Belediyesi tarafından Nizami'nin hayatı ve eserleri hakkında yeni kitapların yayımlanması,
- Nizami Şiir Tiyatrosu'nun yeni oyunlarının sahnelenmesi,
- "Nizami ve Dünya Edebiyatı" konulu uluslararası bilimsel-pratik konferansın düzenlenmesi,
- Mirze Şefi Vazeh'in edebî mirasının Gence'ye kazandırılması,
- Gence'de Minyatür Kitap Müzesi şubesinin açılması ve daha birçok etkinlik...

Bütün bunlar, Gence'nin bir kültür bölgesi olarak tanımlanmasını sağlamaktadır.

Ulu Önder Haydar Aliyev, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Birinci Cumhurbaşkanı Yardımcısı Mehriban Aliyeva'nın Gence'ye sık sık gerçekleştirdiği resmi ziyaretler, şehrin hızla kalkınmasına büyük ivme kazandırmıştır. Sayın Cumhurbaşkanımız İlham Aliyev'in Gence'ye her tarihî ziyareti, şehir adına yeni başarıların, ekonomik, sosyal ve kültürel yükselişin başlangıcı olmuştur. Sayın Cumhurbaşkanımız İlham Aliyev'in talimatları doğrultusunda Gence'de inşa ve imar çalışmaları bugün de hızla devam etmektedir; yeni sanayi tesisleri, parklar, bulvarlar inşa edilmekte, şehir süratle gelişmektedir. Sayın Cumhurbaşkanının dikkat ve ilgisi, kadim ve tarihî Gence şehrinde her zaman hissedilmektedir.

KAYNAKÇA

- Altman, M.M. *Gence Şehrinin Tarihi*. – Bakü: Tovuz Matbaası, 1991. – 64 s.
 Murovdağlı, A.B. *Uykusuz Işık*. – Bakü: Vektor Yayınları, 2019. – 176 s.
 Saledin, E.M. *Ahmed Cevad*. – Bakü: Gençlik, 1992. – 333 s.
 Karayev, Y.V. *Seçilmiş Eserleri* (5 cilt). – Bakü: Bilim, Cilt 2, 2015. – 632 s.
 Araz, M.İ. *Seçilmiş Eserleri*. – Bakü: Doğu-Batı, 2010. – 656 s.
 Isayev, E.M. *Gence ve Genceliler*. – Bakü: Qapp-Poligraf, 2002. – 462 s.
 Resul, R. *Bana Göre*. – Bakü: Azərneşr, 1967. – 420 s.
 Şiir Meclisleri / Derleyen: N. Karayev – Bakü: Yazar, 1987. – 526 s.
 İbrahimli, S.İ. *Turançılık Işığında*. – Bakü: Bilim ve Eğitim, 2020. – 752 s.
 Murovdağlı, A.B. *Deprem*. – Gence: Gence Devlet Üniversitesi, 2012. – 110 s.
 Eliyarbeyli, F.H. *Ona Hanım Dediler*. – Gence: Gence Poligrafya AŞ, 2008. – 168 s.
 Eliyarbeyli, F.H. *Dünya, Ne Kadersin*. – Gence: Gence Poligrafya AŞ, 2008. – 152 s.
 Hüseyin, H.B. *Tren Hareket Ediyor*. – Bakü: Yazar, 1984. – 70 s.

LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF DIGITAL LAW OBJECTS AND DIGITAL RELATIONS

DİJİTAL HAK NESNELERİ VE DİJİTAL ORTAMDAKİ HUKUKİ İLİŞKİLERİN KORUNMASININ HUKUKİ DÜZENLEMESİ

Saida ALİYEVA¹

Özet

Dijital ortamda ortaya çıkan dijital hakların ve ilişkilerin hukuki düzenlenmesi, modern hukuk biliminin en hızlı gelişen alanlarından birini oluşturmaktadır. Ekonomi ve toplumun dijitalleşmesi, tokenler ve kripto paradan benzersiz dijital varlıklara ve çevrimiçi entelektüel ürünlere kadar yeni hukukî nesneler yaratmaktadır. Bu varlıkların dolaşımı, dijital etkileşim katılımcılarının, devletin ve toplumun çıkarları arasında denge sağlayabilecek kapsamlı bir hukukî korumayı gerektirir. Mevcut uluslararası ve ulusal hukukî yaklaşımlar hâlen oluşum ve gelişim aşamasındadır. Elde edilen ilerlemelere rağmen, düzenlemede önemli boşluklar ve belirsizlikler devam etmekte olup, bu durum kötüye kullanım ve dijital piyasadaki katılımcıların hukukî güvencesizliği risklerini artırmaktadır.

Dolayısıyla, hukukî çerçevenin daha da geliştirilmesi, devletler arasında kapsamlı iş birliğine, uluslararası standartların uyumlaştırılmasına ve geleneksel hukukî kurumların dijital gerçekliklere uyarlanmasına dayanmalıdır. Ancak bu temelde, inovasyonun gelişimi, hakların korunması ve dijital ortamda hukuk düzeninin istikrarı arasında bir denge sağlamak mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: dijital haklar, ilişkilerin hukuki düzenlenmesi, ulusal hukukî yaklaşımlar, hakların korunması

Abstract

The legal regulation of digital rights and relations arising in the digital environment represents one of the most dynamically developing areas of modern jurisprudence. The digitalization of the economy and society creates new legal objects — from tokens and cryptocurrencies to unique digital assets and intellectual products on the internet. Their circulation requires comprehensive legal protection capable of ensuring a balance between the interests of participants in digital interactions, the state, and society as a whole. Existing international and national legal approaches are still in the process of formation and development. Despite the progress achieved, significant gaps and uncertainties in regulation remain, which increase the risks of abuse and legal insecurity for participants in the digital market.

Thus, the further improvement of the legal framework must be based on comprehensive cooperation between states, the harmonization of international standards, and the adaptation of traditional legal institutions to digital realities. Only on this basis will it be possible to ensure a balance between innovation, the protection of rights, and the stability of the legal order in the digital environment.

Keywords: digital rights, relations arising in the digital, national legal approaches, the protection of rights

¹ Lisansüstü öğrenci, Davlat menejment universiteti (Moskova) (Государственный университет управления (Москва)), The state University of Management, alieva.saidaa@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7385-8791

Introduction

The formation of a fundamentally new technological environment based on modern digital technologies significantly affects legal relations. The impact of the modern technological revolution (“digital revolution”) has extended to the legal system at both national and international levels.

Contemporary perspectives on civil law development are largely associated with the use of digital technologies in property relations and are determined by the need for civil law regulation of digital rights and possibilities of civil turnover of digital technologies. Under the influence of digital technologies, new digital objects capable of participating in property turnover have emerged (cryptocurrencies, tokens, artificial intelligence, etc.), and new types of services have appeared.

Studying the phenomenon of digital civil turnover and digital rights under the influence of digital technologies, developing effective legal mechanisms, conceptual models, and legal constructs — including for optimal use of digital technologies to adapt the modern civil law system and its legal institutions to current needs — is one of the most important tasks of contemporary legal science.

The development of information technologies affects civil law, including the emergence of new objects in the field of intellectual property and new legal questions concerning the regulation of digital assets (tokens, cryptocurrencies). Objects of digital rights are intangible objects created through the use of digital technologies (including computer programs) in the form of digital codes and records that are legally recognized as protected objects or recognized as such under agreements between subjects of digital rights.

Objects of digital rights include tokens and cryptocurrencies, “digital twins” (mathematical models simulating physical reality), technological online platforms (aggregators), cloud computing (remote computer services), digital cryptocurrency wallets, digital exchanges, and more. Digital objects themselves do not directly participate in civil turnover; rather, transferable rights to such objects exist, which are recognized and recorded in digital registers via digital code entries.

Practical protection of digital objects includes the use of electronic signatures, data encryption, blockchain technologies, and specialized access control systems. For example, using blockchain to register tokens prevents their forgery, while encryption and multi-factor authentication protect company databases from data leaks. Effective legal regulation of digital law objects plays a key role in developing the digital economy, ensuring user trust, and maintaining transparency in digital transactions. Violations of these rights can lead to significant economic and reputational losses, as evidenced by cybercrime practices and intellectual property litigation.

Financial assets are property in electronic form created using cryptographic means. Ownership is certified by recording digital entries in a digital transaction registry. Currently, two types of digital financial assets are recognized: cryptocurrency and tokens. Cryptocurrency is defined as a type of digital financial asset created and recorded in a distributed ledger by participants according to ledger rules. Cryptocurrency is a form of digital currency; internal accounting units are maintained by a decentralized payment system without any central administrator, functioning fully automatically. Cryptocurrency itself is not a civil law object; it has no specific material or electronic form — it is merely a number representing the quantity of accounting units, recorded in the data packet of a transmission protocol, often without encryption, like other transaction information.

A token is a type of digital financial asset issued by a legal entity or individual entrepreneur (issuer) to attract funding and recorded in a registry of digital entries.

Blockchain is a linked list of structured homogeneous information blocks. Each new block is cryptographically connected to the previous one, forming a “chain” (blockchain), making it impossible to insert a fake block. The objectives of any blockchain regulation are:

- Creating technical standards to ensure functional compatibility and protect end users;

- Protecting vulnerable people from criminals;

- Ensuring proper governance to protect investors and users from fraud, mismanagement, and gross negligence.

Blockchain was first applied to create the cryptocurrency Bitcoin. A public blockchain cannot exist without cryptocurrency or crypto assets, as miners require rewards and users must trade cryptocurrencies to use the network. Blockchain regulation can also be horizontal, focusing on hierarchically identifiable layers participating in the technical structure of such assets, distinguishing blockchain ecosystems and related services (cryptocurrencies, smart contracts) from traditional financial and economic sectors while establishing operational interface rules.

Many advanced countries have enacted legal acts regulating blockchain-based financial operations, particularly cryptocurrency operations. One of the most favorable countries for modern technology development is Australia, which plans to implement blockchain technologies in areas such as land transport management and postal services. Australia has a code regulating electronic currency industry participants. According to its laws, cryptocurrencies are considered financial products; thus, their exchange or other operations are subject to taxation.

Scientific Approaches

Scientific approaches to digital law objects vary depending on legal tradition and methodology. The continental law school views digital objects as a form of intellectual property, emphasizing legislative protection and strict delineation of ownership, usage, and disposal rights. The Anglo-Saxon school emphasizes practical applicability and economic value, treating digital objects as assets whose turnover is governed primarily by contract law and market mechanisms. Contemporary Russian and European scholars identify cyberlaw as a separate field studying the legal status of digital objects and the specifics of digital relations, including data protection and cybersecurity. International practice shows a trend toward harmonizing standards: organizations such as WIPO and ISO propose standards for protecting digital objects, combining technical and legal measures.

Artificial intelligence (AI) is becoming a strategic project, e.g., Google’s DeepMind AI project. Various countries have adopted national AI plans and projects. For instance, the USA has the National Artificial Intelligence Research and Development Strategic Plan; the EU has Guidelines on Regulating Robotics; Japan has the New Robot Strategy; China has Made in China.

AI has broad impacts, including changes in employment structures, legal and ethical regulation, and privacy issues. AI development will have far-reaching effects on governance, economic security, social stability, and global management. Rapid AI development requires careful attention to risks, preventive measures, and ensuring safe, reliable, and controlled AI development.

AI technologies are increasingly applied in legal practice. They can perform predictive analysis, forecast legal outcomes, prepare standard documents, and compare contract forms to better satisfy parties. However, AI’s impact is limited since legal work requires high cognitive abilities beyond current AI capabilities.

- Problems with AI use include:

- Ensuring confidentiality of personal information;

- Large-scale access by law enforcement to confidential data;
- Lack of legal frameworks for AI in law;
- Maintaining legal ethics;
- Standardization of AI systems;
- Licensing issues;
- Ensuring professional ethical compliance.

The creation and widespread use of new digital technologies have led to new conditions for patents, trademarks, commercial designations, and know-how, stimulating adaptation of protection regimes. Music, images, photos, software, drawings, learning modules, and systems are objects operated via digital technologies. Intellectual property supports digital technologies. Systems enabling the Internet (software, networks, drawings, chips, routers, user interfaces) are IP objects. For e-commerce companies, brand promotion is critical. Domain names also play an important role in identifying online resources.

Software IP protection involves:

- Copyright (for using materials created by others);
- Patents (in some countries software inventions may be patented);
- Trade secrets (source code protection);
- Industrial designs (certain icons or design elements).

Key challenges include unauthorized distribution of copyrighted content, allocation of developer vs. client rights, and lawful online information transfer (links, deep links, frames, embedding, meta-tags).

Legal regulation of digital rights and relations is one of the most dynamically developing areas of law. Digitalization creates new law objects — from tokens and cryptocurrencies to unique digital assets and IP results online. Their turnover requires comprehensive legal protection to balance participants, the state, and society. Existing international and national approaches are still developing, leaving gaps and uncertainties. Improving the legal framework requires state cooperation, harmonization of international standards, and adaptation of traditional legal institutions to digital realities.

Digital technologies create new legal objects: data, software, cryptocurrencies, and tokens. Digital relations govern copyright, data protection, and cybersecurity. Legislation, electronic signatures, and cryptography protect digital assets and ensure legal validity of electronic documents. Effective legal regulation fosters digital economy development and participant protection.

In modern society, digital technologies play a key role, creating new legal objects and forming unique legal relations. These relations involve users, companies, and state authorities, regulated by both national and international law. Key instruments include intellectual property laws, data protection regulation, cybersecurity measures, digital identification technologies, and electronic signatures.

Conclusion

As noted by V.D. Zorkin, Chairman of the Constitutional Court of Russia, a new law — the “law of the second modernity” — is emerging, regulating economic, political, and social relations in the context of digital data, big data, robotics, and AI. Digital human rights represent a concretization of universal human rights guaranteed by international law and constitutions. The state’s task is to recognize and protect citizens’ digital rights against violations to ensure constitutional legal security for individuals, society, and the state.

The digital space is not only an information exchange field but also a regulatory tool. Modern society relies on social networks, electronic services, search engines, messengers, e-commerce platforms, blockchain technologies, and remote services in various spheres.

Digital civil law relations cannot be characterized by traditional civil law postulates as property or obligation-based, absolute or relative, due to the immateriality of digital turnover and the absence of physical objects. Nevertheless, the system of relations in digital civil turnover is formed concerning digital objects with economic, value, and commercial significance.

Digital technologies are changing legal document formats: electronic documents give way to digital code records generated by computers via programmed algorithms. Newly emerging digital objects (cryptocurrencies, tokens, smart contracts) also consist of digital computer codes and software algorithms.

References

- <https://vc.ru/crypto/113167-pravovoe-regulirovanie-blokcheyna>
https://www.economy.gov.ru/material/directions/gosudarstvennoe_upravlenie/normativnoe_regulirovanie_cifrovoy_sredy/
 Smart Contracts:12 Use Cases for Business & Beyond.Chamber of Digital Commerce.December,2016. URL: <http://digitalchamber.org>
 WIPO Technology Trends 2019: Artificial Intelligence. URL: <http://www.wipo.int>
 Карцхия А.А. “Цифровые права и правоприменение” // <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovye-prava-i-pravoprimerenie>
 Родионов Н. “Регулирование и правовые особенности в блокчейне”/ 28.09.17

YETTI SAYYORA: ILMIY DUNYOQARASH VA BADIY TALQIN

SEVEN PLANETS: SCIENTIFIC WORLDVIEW AND ARTISTIC INTERPRETATION

MargʻUba ABDULLAYEVA¹

Annotatsiya

Dunyo xalqlarida 7 raqami ilohiy va sirli raqam sifatida qadrlanadi. Shu sabab 7 raqami bilan turli qarashlar shakllangan. 7 kun, 7 moʻjiza, 7 xazina, 7 avlod, 7 iqlim, 7 rang, 7 sayyora, 7 dengiz, 7 farz va boshqalar. **Hafta kunlari:** dushanba, seshanba, chorshanba, payshanba, juma, shanba, yakshanba. **Yetti rang:** oq, sariq, qizil, qora, koʻk, yashil, apelsin. **Yetti sayyora:** Qadimgi xalqlar yetti muqaddas sayyora inson hayotiga, taqdiriga, oʻzaro harakatlariga bogʻliq deb tushunganlar. **Ular:** Quyosh – Kuch-gʻayrat ramzi; Oy – Dilbarlik ramzi; Mars – Jangu jadal timsoli: Merkuriy – Donolik ramzi; Yupiter – Baxt ramzi; Venera – Sevgi ramzi; Saturn – Dehqonchilik ramzi.

Mumtoz adabiyotda badiiy asarlarning estetik taʼsirini kuchaytirish, xalq eʼtiqodi va qadriyatlarini ifodalashda sirli raqamlardan foydalanib, goʻzal badiiy tasvirlar voqeligi aks ettirilgan. Jumladan, 3, 7, 9, 18, 40 raqamlari bilan bogʻliq qarashlar badiiy asarlarda muhim ahamiyat kasb etgan. Bular ichida 7 raqami ilohiy raqam sifatida talqin etiladi. Mazkur maqolada 7 raqami 7 sayyora tasvirlari tahlili orqali oʻrganiladi. Navoiyning kosmogonik qarashlari “Sabʼai sayyor” dostoni misolida yoritiladi. Dostonda olam va uning yaratilishi, sayyoralar harakati, kun va tun, toʻrt unsur, yer aylanishi, Quyosh va Oy bilan bogʻliq koʻplab badiiy tasvirlar mavjud. Bunday badiiy tasvirlarni yaratish uchun ijodkor astronomik bilimlarga, ilmiy dunyoqarashga ega boʻlmogʻi shart. Shu maqsadda maqolada Navoiyning kosmik dunyoqarashi badiiy tafakkuri rivojida muhim oʻrin tutgani asoslangan.

Kalit soʻzlar: mumtoz adabiyot, 7 sayyora, astronomik ilm, ilmiy dunyoqarash, Yusuf Xos Hajib, yetti kavokib, Alisher Navoiy, yetti sayyora, badiiy talqin.

Annotation

The number 7 is valued as a divine and mysterious number among the peoples of the world. For this reason, various views have been formed on the number 7. 7 days, 7 miracles, 7 treasures, 7 generations, 7 climates, 7 colors, 7 planets, 7 seas, 7 duties, etc. Days of the week: Monday, Tuesday, Wednesday, Thursday, Friday, Saturday, Sunday. Seven colors: white, yellow, red, black, blue, green, orange. Seven planets: Ancient peoples understood that seven sacred planets were connected to human life, fate, and their mutual actions. They are: The Sun - a symbol of strength and energy; The Moon - a symbol of charm; Mars - a symbol of fighting spirit; Mercury - a symbol of wisdom; Jupiter - a symbol of happiness; Venus - a symbol of love; Saturn - a symbol of agriculture.

In classical literature, mysterious numbers are used to enhance the aesthetic impact of works of art and to express folk beliefs and values, reflecting the reality of beautiful artistic images. In particular, views related to the numbers 3, 7, 9, 18, 40 have gained importance in works of art. Among them, the number 7 is interpreted as a divine number. In this article, the number 7 is studied through the analysis of images of the 7 planets.

¹ Filologiya fanlar doktori, professor, Oʻzbekiston, Toshkent Doctor of Philology, Uzbekistan, Tashkent

Navoi's cosmogonic views are illustrated by the example of the epic "Sab'ai sayyor". The epic contains many artistic images related to the universe and its creation, the movement of planets, day and night, the four elements, the rotation of the earth, the Sun and the Moon. To create such artistic images, the creator must have astronomical knowledge and a scientific worldview. For this purpose, the article is based on the fact that Navoi's cosmic worldview played an important role in the development of his artistic thinking.

Keywords: classical literature, 7 planets, astronomical science, scientific worldview, Yusuf Khos Hajib, seven ravens, Alisher Navoi, seven planets, artistic interpretation.

Xalq og'zaki ijodida yetti raqami bilan bog'liq hikmatli so'zlar, iboralar ko'p uchraydi. Masalan, "Yetti o'lchab bir kes", "Yetti eshikning kalitini olib yuradi" kabilar. "Yetti uxlab tushimga kirmagan" "Yetti qovun pishig'i bor", jumalari esa favqulodda holatlarni tasvirlashda qo'llanilgan. "Yetti bukilib ta'zim qildi" iborasi yoki yuksak hurmat-e'tibor ko'rsatilganda, "Yetti qavat ko'rpacha ustiga o'tqazishdi", "Nomi yetti iqlimga ketgan" kabilar yetti raqamining jonli so'zlashuvda turli ma'no ottenkalariga egaligini ko'rsatadi. Yetti raqami haqidagi mifologik qarashlar afsona, rivoyat, ertak va dostonlardagi yetti bahodir, yetti dev, yetti qaroqchi timsollarida mujassamlashgan. Ertaklarda an'anaga ko'ra, go'zal malikalar, parilar yuziga yetti qavat parda tortilgan holda tasvirlangan. Umuman olganda, xalq og'zaki ijodi, jonli so'zlashuv, madaniyat va san'at yodgorliklarida yetti raqamiga juda ko'p urg'u berilgan. Bu an'ana birinchidan, ajdodlarimizning o'ta qadimiy tasavvurlari va e'tiqodlari bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, ularning olamni o'rganish borasidagi yuksak ilmlaridan darak beradi. Jumladan, "Abu Rayhon Beruniyning yozishicha, qadimgi xorazmliklar yulduz burjlarini arablardan ko'ra yaxshiroq bilishgan. Shunga ko'ra, taqvim yaratish uchun oyni asos qilib olishgan. Oy fazalari esa 28 kun davom etadi. U to'rt davrga bo'lingan: yangi oy, birinchi chorak, to'lin oy, oxirgi chorak. Har yetti kunda davrlar bir-biri bilan o'rin almashadi. Ehtimol, yetti raqamining muqaddaslashishiga sabab bo'lgan omillardan biri shudir" [Ilohiy tabobat. "7" raqamining siri. 2014.].

Zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto"da ham Quyosh, Oy, Yulduzlar, ularning harakati, joylashishi, tanosibi, oyni 15 kun to'lishib, 15 kun davomida kichrayib borishi qonuniyatlari haqidagi fikrlar xiyla maroqlidir¹.

Mumtoz adabiyotning nodir namunasi bo'lgan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida "Yetti kavokib va o'n ikki burj haqida" maxsus bob kiritilgan. Yusuf Xos Hojibning olamning yaratilishi, koinot tuzilishi, yulduzlar harakati haqidagi astoronomik qarashlari mazkur bobda tasvir etiladi. Uning qarashicha, yulduzshunoslar yetti sayyorani yerda yotgan xasdek bilishlari kerak. Ya'ni "Yeti qat falakni yatur yamcha tut", deydi. Yusuf Xos Hojibning fikriga ko'ra, yetti falakni inson o'rganishi mumkin. Lekin to'qqizinchi falak Arshi a'lo (ediz arsh) sirlarini inson yechishga qodir emas. Asarda yetti yulduz (falak, sayyora)ni quyidagicha ataydi:

1. Sekantir – Zuhul (Saturn) sayyorsi;
2. O'ngay – Qaraqush – Mushtariy (Yupiter) sayyorasi;
3. Ko'rud-Baqirso'quna – Mirrix (Mars) sayyorasi;
4. Yashiq – Kun – Quyosh sayyorasi;
5. Sevit – Zuhra (Venera) sayyorasi;
6. Arzu – Utorud sayyorasi;

¹ Ҳамиджон Ҳомидов. "Авесто" файзлари. – Тошкент: А.Қодирий. 2001. 17- бет.

7. Yalchiq-Ay – Oy sayyorasi.

“O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasining 2007 yil 49-sonida taniqli olim Qosimjon Sodiqovning “Kun burji sobit” maqolasida muhim ilmiy tahlillar amalga oshirilgan. Olimning fikricha, Sharq astronomiya ilmi G‘arb ilmidan ancha ildamlab ketgan. Nikolay Kopernikning olamning aylanishi to‘g‘risidagi qarashlari yuzaga chiqquniga qadar, X-asrda yashab ijod etgan Yusuf Xos Hojib bu haqda asosli ilmiy ma’lumotlarni qayd etgani dalillangan. Shu barobarida Q.Sodiqov hozirgi zamon astronomiya ilmida Yerning Quyosh atrofiga aylanishi to‘g‘risidagi kashfiyotni Nikolay Kopernik nomi bilan bog‘lash o‘rinsiz ekani, bu kashfiyotni besh yuz yilcha burun mutafakkir bobomiz Yusuf Xos Hojib aytib ketganini ta’kidlaydi.

Yusuf Xos Hojib dostonida har bir yulduzning harakati, xususiyatlari, joylashuvi haqida to‘xtalib o‘tadi. Asarda Yetti qaroqchi yulduz – Yetikan, Hulkar yulduzi – Urkar deb atalgan. Dostonning hamd qismida Tangri falaklarni yaratdi, u har doim evrulub (aylanib) turadi, deydi. Yusuf Xos Hojib Kuntug‘di eligni Kun sifatleri, Oytuldini Oy sifatleri bilan bog‘lab tasvirlaydi. Oy tug‘ilishida juda kichik bo‘lib tug‘iladi. Kundan kunga ulg‘ayib, to‘lishadi. Adibning qayd etishicha, Oy Kun bilan yuzma-yuz bo‘lganda to‘lishadi. To‘lin Oy olamni yoritgani singari Oyto‘ldidan olam ahli yorug‘lik topadi. Bu obrazlar ramziy xarakterda bo‘lib, Quyosh va Oy sayyorasining astronomik xususiyatlarini o‘zida ifoda etadi. Kun burji sobitligi, Falak va Yer doimiy harakatda bo‘lishi, Kun ularning markazida turishi haqidagi falsafiy qarashlari keyinchalik dunyo olimlari tomonidan ilmiy asoslandi. Bundan anglashiladiki, Yusuf Xos Hojib o‘z davri astronomik ilmi bilimdoni. U asardagi bosh qahramonlarni yulduzlar xususiyatlaridan olib, badiiy ishladi.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida ham sayyoralar nomlari ma’lum o‘rinlarda tilga olingan. Jumladan, Baqirsuqum (Mirrix), Qaraqush (Mushtariy) yulduzlari haqida gapirib, Baqirsuqum sayyorasi mis rangida bo‘lishi, Qaraqush esa tongda chiqishi to‘g‘risida ma’lumot beradi.

Bizga ma’lumki, Navoiy 1465-1469 yillarda Samarqandda yashadi. Sulton Abullays madrasasida tahsil oldi. Aniq fanlarga oid yangi bilimlarni o‘zlashtirdi. Ulug‘bek yaratgan rasadxona faoliyati bilan tanishadi. Buni Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida alohida qayd etib o‘tadi. “*Yana chun “Sab’ai sayyor” rasadin zamirim bog‘labtur*”¹ – ya’ni yetti sayyorani kuzatish maqsadida xayolimda rasadxona bunyod etdim, deydi. Bunda Navoiy ko‘kdagi yetti yoritgichni xayolot olamida tasavvur qilgan. Demak, Mirzo Ulug‘bek yaratgan Samarqand va Hirot astronomik muhiti Alisher Navoiyning kosmik dunyoqarashi shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Navoiy o‘z asarlarida Ulug‘bek ilmiy merosidan ko‘p o‘rinlarda olam va uning yaratilishi, sayyoralar harakati, kun va tun, to‘rt unsur, yer aylanishi, o‘n ikki burj, o‘n sakkiz ming olam haqidagi qarashlarini ifoda etishda foydalangan. Badiiy tasvirni haqiqiy ilmiy tafakkur bilan boyitgan.

“Sab’ai sayyor” dostoni buning yorqin dalilidir. Shu bois dostonidagi kosmogonik qarashlarning badiiy talqinini tahliliy o‘rganishga harakat qilamiz.

“Sab’ai sayyor” dostonining hamd qismidanoq Navoiy kosmogonik bilimlaridan foydalanadi. Ollohga hamd aytar ekan, sen dunyoni barpo etganda samoni yetti gumbaz bilan yaratding, deydi. Yaratuvchiling tufayli yetti osmono‘par qasrlar yulduzlar bilan bezandi. Yetti qasr, yetti donishmand sening hikmatlaring to‘g‘risida afsonalar aytmoqda. Navoiy yetti falakni, yetti laganga o‘xshatib, ularning ichida nur taratuvchi sham bor, deydi.

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Муҳокамат ул-луғатайн. 15 томлик. XIV-том. –Т.: 1966. 32-бет.

Yetti sayyoraning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, alohida rangi bilan ajralib turadi. Sayyoralarning aylanma harakatlari hafta, oy, yilda o'zgarib turishi aytiladi. Navoiyning astronomik bilimlari juda chuqur bo'lib, yetti sayyora xos barcha sifatlarni badiiy talqinda ochib berishga xizmat qilgan. Jumladan, tun va kun bo'lishi, gullarning ochilishi ularning harakatiga bog'liq. Dastlab shoir quyoshning badiiy tasvirini beradi. Subhi azal sening bilan boshlanadi. Yo'qlik pardasini sen ochasan. Barcha jahon sen sababli mavjudlik libosini kiyadilar. Tabiatning jilvasi quyosh nuridan bahra olib, turfa go'zalliklarni yuzaga keltirishi tasvirlanadi. Dostonning hamd bobida Qo'yosh sayyorasi tasviri bilan Oллоh madhi uyg'unlik kasb etgan.

Dostonning 3 bobi na't bo'lib, unda rasululloh Muhammad alayhissalomni Navoiy quyoshga tenglashtiradi. Qorong'ulikni ravshan etgan ulug' nur sifatida talqin qilgan. Martabasini Zuhal (Saturn) sayyorasining to'qqiz ayvonidan ham baland ekanini tasvirlaydi. 4-bobda Payg'ambarimizning Buroq otida osmonga ko'tarilgani tasvirlarida Navoiy bir qancha sayyoralar nomini keltirib o'tadi. Tulpor shu qadar uchdiki, Utorud (Merkuriy) yulduziga yashinday yetib, uning kumushrang tosh qalamini sindirdi. Zuhra (Venera) esa ohanggi vahmidan o'z changini yashirdi. Bu sayyora atrofi doimo chang bo'lib turishi ham Navoiy e'tiboridan chetda qolmagan. Quyosh ushbu yulduzni ko'rib, yerga kirib ketdi. Bahrom (Mars) uning savlatidan qilichini qiniga soldi. Mushtariy (Yupiter) o'z minbaridan tushdi, yuzini uning g'o'boridan nurli qildi. Zuhal (Saturn) asboblarini birma-bir maydonga hozirladi. Bundan ko'rinadiki, Navoiy hamd va na'tni ham sayyoralar bilan bog'lab, doston mazmuniga hamohang tasvirlaydi.

Navoiy "Sab'ai sayyor" dostoni 8-bobida asarni yozishdan avval tush ko'rgani, tushida 7 gumbaz, 7 gumbaz ichida 7 xil rangdagi mutasaddiyni ko'rganini, shu yerda 7 kun yurib, 7 afsona tinglaganini, Navoiy yetti gumbaz ostida eshitgan afsonalarini yod olib, qalb sahifalariga yozib qo'rganini aytadi. Qachon bu afsonalarni tahrir qilar ekanman, oldimga Hizrga o'xshash bir mo'ysafid keldi. Qasrdagi nuqsonlarni topib, yetti qasr ichiga yetti hurni o'tqazib qo'yasan. Yetti afsonaga yana yetti afsona qo'shasan. Dostoningni nozik so'zlar bilan bezatasan.

*Yetti afsona ko'rganin yona,
Degasen yetti turfa afsona¹.*

So'zi tugagach, yer o'pib, pirga ta'zim qildim. Shu payt xursand holda uyg'onib ketdim. Uyg'ongach muabbir (tush ta'burchisi) aytgan dalillardan so'ng doston yozishga kirishganini aytadi:

*Menki, topdim bu na'v ikki dalil,
So'z demak sori ayladim ta'jil.* (Sab'ai sayyor, 59-bet)

Navoiy salaflar bo'yicha shoh Bahrom tarixini qisqacha bayon etib, endi men aytadigan qissa avvalgilaridan farq qiladi deydi va Allohga shukrona keltirib, Bahrom qissasini boshlaydi.

Navoiy "Sab'ai sayyor" dostonini yaratishda Mirzo Ulug'bek yaratgan ilmiy merosdan samarali foydalandi. Dostonning Sulton Husayn Boyqaro madhiga bag'ishlangan IX – bobida yetti sayyora – Zuhal, Mushtariy, Bahrom, Mehr, Zuhra, Atorud, Qamar haqida alohida to'xtalib o'tadi. Bu sayyoralarning xususiyatlaridan kelib chiqib, mumtoz badiiy tasvirlarni yaratadi.

¹ Alisher Navoiy. Xamsa. Sab'ai sayyor. – Toshkent: Tamaddun nuri. 2021. 66-bet. (Keyingi misollar shu manbadan olinib, sahifada beti ko'rsatiladi).

Navoiy shohni madh etishdan oldin falakka iltijo qiladi.

Ey falak, xizmat oshkoro qil

Mehrning safhasin muhayyo qil. (Sab'ai sayyor, 66-bet)

Yana sayyoralarga murojaat qiladi. Zuhaldan siyohdonini to'ldirishni, Mushtariydan qalam uchini tozalashini, Bahromdan qilichini qinga solishni, Quyoshdan sahifalarining yuzini porloq qilishni, Zuhradan bir lahza sozini chalmaslikni, Utoruddan ostonasini o'pib, qog'oz va qalam solingan xaltachasini oldiga qo'yishini so'raydi. Oydan qalamtaroshi bilan qalami uchini o'tkirlashini istaydi. Shundan keyin shoh madhiga o'tadi. Jumladan:

Zuhra, bir lahza cholma soz oxir,

Chekmagil lahmi dilnavoz oxir. (66-bet).

Dostonning 10 bobida osmon gumbazi 9 qavatdan iborat ekani tasvirlanadi:

Tah-batah pardalar aro parda,

Bir-bir ichra to'qiz saroparda. (74-bet)

To'qqiz qavat osmon yulduzlar bilan bezatilgan. Malaklar ularni saroy egasi kabi aylanib yuradi. Falak osmonining taxtida Mohpaykar – Oy bor. Bu Oy Sulaymon payg'ambarning yori Bilqisdir. Bilqisning yuzini quyoshga o'xshatadi. Navoiy ikki baxt yulduzi sifatida Oy bilan Quyoshni tasvirlaydi.

Navoiy dostonning 11 bobida Shoh Bahromni tasvirlar ekan, butun osmon ostidagi yer dargohi, Suhayl yulduzi uning tole'i ekanini aytadi. Yaman o'lkasi bu yulduz nuridan tuprog'i mu'attar, har bir toshi aqiqdek edi. Bahromning adolatli siyosati bilan yetti iqlim sakkiz jannat kabi obod bo'lganini tasvirlaydi.

Ey Navoiy ne bo'lsa, guftoring,

Ayla bunyodkim, Xudo yoring, (84-bet)- deya yetti bo'stonning majlisini bezatish nasib etganiga shukrona aytib, dostonning asosiy qismi bayoniga o'tadi.

Bahrom — Mars sayyorasining forsha nomi. Arablarda "Mirrix" deb ataladi. Rangi qizil. Bu sayyora jang va qahramonlik ramzi bo'lib, unda dostondagi Bahrom shoh xarakteriga ham ishora bor. Mazkur syujet xalq og'zaki ijodidagi "Bahrom Go'r" haqidagi afsona, Firdavsiyning "Shohnoma"sida "Bahrom va Ozoda", Nizomiyning "Haft paykar" dostonida "Bahrom va Fitna", Xusrav Dehlaviyning "Hasht behisht" dostonida Bahrom va Dilorom nomlari bilan kelgan. "Sab'ai sayyor" dostoni yetti hikoyat asosiga qurilgan. Bu hikoyatlar yetti sayyora bilan bog'liq tasvir etilgan. Sayyoralar nomi yettita, yetti kun, yetti iqlim, yetti musofir, yetti rang dostonning o'ziga xos badiiy kompozitsion tizimini tashkil qiladi.

Har birin o'zga nav' etti rang,

Bo'ldi ul yeti qasr yetti rang. (151-bet)

Shanba kuni homiysi Zuhul (Saturn) sayyorasi qora rangda; hindistonlik Farrux va Axiy haqidagi hikoyat. Dastlab, bu sayyoraning xususiyatlariga to'xtalsak:

Zuhul (Saturn) quyosh sistemasidagi 9 ta katta sayyoralaridan biri. Quyoshdan uzoqligi bo'yicha oltinchi sayyora. Kattaligi jihatidan Yupiterdan keyingi ikkinchi o'rinda turadi. Zuhul (Saturn) quyosh atrofini o'z orbitasi bo'ylab 29 yilu 167 kunda bir marta aylanib chiqadi. Saturnning ekvator tekisligi bo'ylab joylashgan halqalar, asosan, 3 ta alohida konsentrik halqadan iborat. Ulardan sayyoraga eng yaqini S, o'rtadagisi V hamda tashqisi A bilan belgilangan. Hamma halqalar deyarli shaffof. Ular orqasidagi yulduzlarni bimalol ko'rish mumkin. A halqa bilan V halqa oralig'ini Kassini nomli qora bo'shliq tashkil etadi. Saturn 22 ta tabiiy yo'ldoshga ega. Ulardan eng kattasi Titan hisoblanadi. Titan kattaligi jihatidan Quyosh va Oydan ham katta.

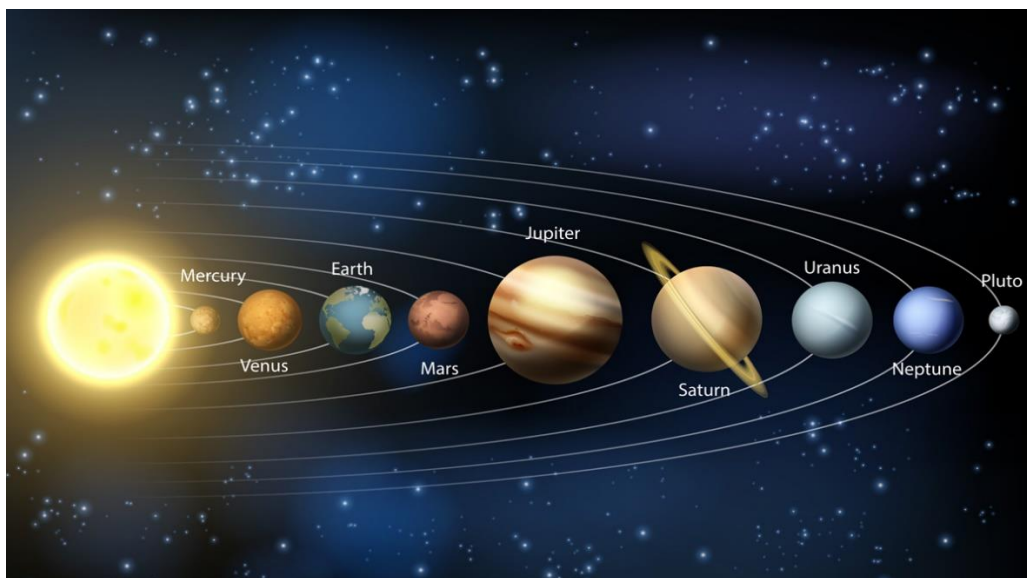
Demak, Navoiy bu qasrni qora rangda tasvirlashiga ilmiy asos bor. Navoiy Saturnning A va V halqalar orilig'idagi Kassini – qora bo'shliq haqida ma'lum tasavvurga ega bo'lgan. Shu bois Bahromning ishq-ayriliq dardida hayotining zulmatga aylanishi, chorasizligini Kassiniga – qora bo'shliqqa o'xshatgan. Navoiy Bahrom obraziga Saturn sayyorasining muhim sifatlarini ko'chirgan. Bahrom ham Saturn kabi eng katta kuchga ega yetti iqlim hukmdori. Zuhal – Saturn sayyorasi yettinchi osmonda, rangi qora. Badiiy adabiyotda u yuksaklik ramzi sifatida qo'llanadi. Saturn halqalari, Bahromning atrofidagi ishonchli insonlar. Ular podshohning ayriliq dardidan qutulishi uchun har qanday ishni qilishga tayyor. Yetti qasr ham shu sabab barpo etildi.

Navoiy sayyoralar harakati orqali insonlarning o'z maqsadlariga yetishuvini niyat qilgan. Navoiy Moniy hikoya qilib bergan o'yinchi go'zal mahvashni Zuhra va Mushtariy yulduzlariga o'xshatgan. Vaqtshunos olimlar yulduzlarga qarab, yaxshi vaqtni belgiladilar. Shanba kuni tongda qora qasrga kirib, may ichsa qutlug' bo'lishini aytdilar. Shunga ko'ra Bahrom qora qasrda may ichib tongni qarshiladi. Ishq azobidan qalbi kuygan, ustiga palos yopib, yorini axtargan Farrux va Axiy hikoyati Zuhal (Saturn) sayyorasining qora rangi bilan uyg'un tasvirlangan. Qora rangdagi Zuhal (Saturn) sayyorasi buyuklik, jasorat timsoli. Navoiy sayyoraning bu sifatlarini hikoyat qahramonlari xarakteriga singdirib yuborgan. Farrux va Axiyning ishq yo'lidagi mashaqqatlari, bir-birlariga ko'rsatgan jasoratlari misolida talqin etiladi.

Yakshanba kuni homiysi Quyosh sayyorasi sariq rangda; rumlik Zayd Zahhob haqidagi hikoyat.

Quyosh sayyorasi xususiyatlari. Quyosh massasining 72 foizi vodorod va 26 foizi geliydan iborat. Qolgani arzimas miqdordagi boshqa elementlardir. Har soniyada 700 million tonna vodorod yonib, geliyga aylanadi. Shunday sayyoralar va ularning yo'ldoshlari borki, ularning ayrim qismlariga quyosh nurlari uzluksiz tushib turadi, ya'ni o'sha hududlarda tun bo'lmaydi. Hisob-kitoblarga ko'ra, Quyosh o'zining o'rta yoshini yashamoqda. Quyosh borgan sari issiqroq va yorqinroq bo'lib bormoqda. Vaqtlar o'tib u o'n marta yorqinlashishi mumkin. Faqat buning uchun taxminan milliard yil kerak bo'ladi. Astronomlar ma'lumotlariga qaraganda, bu yulduz paydo bo'lganiga 4,5 milliard yil bo'lgan va yana taxminan 5 milliard yildan keyin u yonib bitib, avval qizil gigantga, keyin oq karlik yulduzga aylanadi.

Quyoshning sariq ranggi – asarda birinchidan, sevgi-muhabbatidan ayrilgan oshiq – Bahromni tasvir etishni nazarda tutsa, ikkinchidan, zargar obrazini yaratishga asos bo'lgan. Ishq azobidan ranggi sarg'aygan oshiq, mohir zargar va oltinning rangi Quyosh sayyorasining xos xususiyatlarini o'zida namoyon etadi. Yakshanba kuni Bahrom sariq rangli qasrda quyoshdek zar tikilgan kiyimlar bilan hikoyat tinglagani bayon etiladi. Bahromning quyoshrang libosda nur sochib turgan quyoshga o'xshatilishi, sap-sariq rangdagi may ichishi Quyosh sayyorasi bilan muvofiq ishlangan. Rumlik Zayd Zahhob haqidagi hikoyat mazmuni ham sayyora sifatleri mos tanlangan.

Bu rasmda 9 ta sayyoraning joylashuvi ko'rsatilgan. Shundan uchinchi sayyora Yer. Eng katta sayyora – Quyosh. Quyosh yorqin nur sochuvchi hisoblanadi. 9 sayyora Quyoshdan turli uzoqlikda joylashgan. Unga eng yaqini Merkuriydir. Quyosh sistemasidagi, umuman butun koinotdagi sayyoralar va yulduzlar ma'lum bir qoidaga asosan harakatlanadi. Olimlar esa mazkur holatga quyidagicha izoh bergan: osmon jismlarining barchasi tartib bilan qandaydir kuchga bo'ysunib harakatlanadi.

Dushanba kuni homiysi Oy sayyorasi yashil rangda; misrlik sayyoh Sa'd haqidagi hikoyat. Oy sayyorasi faqat bir tomoni bilan yerga qarab turishini bilamiz. Shuning uchun Oyning yarmi bizga ko'rinmaydi. Oy o'z o'qi atrofida va Yer atrofida aylanadi. Oy sayyorasi Yerning yo'ldoshi. Oy Yer atrofida, Yer esa Quyosh atrofida aylanadi. Oy 29,5 kecha-kunduzda Yer atrofini bir marta to'liq aylanib chiqadi. Qadim zamonlardan odamlar Oyni tun ilohasi deb hisoblashgan va unga sig'inishgan. Xalqimizda "Oyning o'n beshi yorug', o'n beshi qorong'u" degan naql ham Oy sayyorasining astronomik xususiyatidan kelib chiqqan. Oy Quyosh va Yerning o'rtasida bo'lgan payti Oyning chiqishiga to'g'ri keladi. Yangi Oy ko'zga ko'rinmaydi. So'ngra Oyning Yerga qaragan tomoniga Quyosh nuri tusha boshlaydi. Quyosh nuri tushgan joy aylananing ingichka qismi bo'lib, bizga ko'rina boshlaydi. Shu harakat orqali Oy to'lishadi. Oy to'lishibdi, yangi oy chiqibdi, degan fikrlar shu sababli kelib chiqqan.

Oy sayyorasidagi yashillik – bahor rangidek ko'k (yashil) libos kiygan Bahrom yashil saroyda sabzarang libos kiygan sarvqomat bilan zumrad jomda hayot suvini ichgani va Xizr kabi abadiy hayot kasb etgani tasvirlanadi. Bob sarlavhasidanoq Oy sayyorasiga xos sifatlarga e'tibor qaratadi va uchinchi iqlimdan kelgan musofir hikoyati bilan asoslaydi. Shu o'rinda, Navoiy yashil rang orqali takrorlanmas badiiy tasvirlarni ishlab chiqqan:

- bahor rangidek ko'k;
- yashil saroy;
- sabzarang libos;
- zumrad jom;
- tiriklik;
- abadiy hayot.

Bu jumalarning barchasi yashillik, yasharish, yangilanish, tiriklik, yashovchanlik mazmunini ifoda etadi. Shu barobarida Bahromning ko'nglida o'z sevgisiga umidvorlik,

yashovchanlik tuyg'ularini uyg'otishga xizmat qiladi. Hikoyat ham aql, zako va qahramonlikning g'alabasi bilan tugallanadi.

Seshanba kuni homiysi Mirrix (Mars) qizil rangda; Dehlidan Shoh Juna va Mas'ud haqidagi hikoyat. Bu sayyora qadimgi Rim mifologiyasidagi urush xudosi — Mars sharafiga shunday nomlangan. Mars atmosferasi siyrak bo'lgan ichki sayyora bo'lib, uning po'sti asosan Yer po'stiga o'xshash unsurlardan, shuningdek, temir va nikeldan iborat yadrodan tashkil topgan. Mars sathini zarba kraterlari, vodiylar, cho'llar va qutb qalpoqlari egallagan. Shuningdek, uning Phobos va Deimos nomli ikkita yo'ldoshi bor.

Navoiy hikoyatda saxovatli va adolatli hukmdor Mas'udning ishlari ibrat qilib ko'rsatilgan. May tugamaydigan jom, go'zal qiz va Gulgun laqabli otni Ma'sud Junaga in'om qildi.

Chorshanba kuni homiysi Utorud (Merkuriy) moviy rangda; Adanlik Mehr va Suhayl haqidagi hikoyat. Merkuriy yoki Utorud – Quyosh sistemasidagi Quyoshga eng yaqin sayyora. Merkuriy Quyosh chiqishi oldidan va botgandan so'ng uning yaqinida ko'rinadi. Merkuriyning Quyosh atrofida aylanish davri 88 sutka. Merkuriy grek-yunon mifologiyasi bo'yicha savdo sotiq xudosi, arablarda esa Utarud deb ataladi.

Payshanba kuni homiysi Mushtariy (Yupiter) jigarrang (infraqizil) rangda; Voxtarlik Muqbil va Mudbir haqidagi hikoyat. Mushtariy sayyoralar ichida eng ulkani bo'lib, uning hajmi Yernikidan 1300 marta kattadir. Unga oddiy ko'z bilan boqqaningizda ham, garchi u Yerga 587 000 000 km masofadan yaqin kelmasa-da, yorqin va go'zal tomoshaning guvohi bo'lishingiz shubhasiz. Mushtariyning yana bir qiziq tomoni shundaki, uning yuzasida tez-tez kishini lol etadigan ranglar paydo bo'ladi. Uning ikkita belbog'i qip-qizil rangdan malla, kulrang, hatto, ko'kimtir ranggacha o'zgarib turadi. Bu Mushtariyning Quyosh atrofida aylanishi bilan bog'liq bo'lsa kerak, degan taxmin bor. U Quyosh atrofida 12 yilda bir marta aylanib chiqadi, ranglar o'zgarishida ham 12 yildan iborat davriylik bor.

Quyosh tizimining ikkinchi guruh sayyorolari Yupiter, Saturn, Uran va Neptunlar hisoblanadi. Bu sayyoralarning barchasi gigant sayyoralar va ulardan Yupiter (arablarda Mushtariy) Quyoshdan beshinchi o'rinda joylashgan bo'lib, uni "sayyoralar qiroli" deb atashadi. U barcha sayyoralar ichida eng kattasi va o'z o'qi atrofida tez aylanuvchi sayyora hisoblanadi. Bu sayyora juda qadim zamonlardan odamlarga ma'lum bo'lgan. Yunonlarda Zevs, rimliklarda Yupiter (momaqaldiroq xudosi) nomi bilan atalgan.

Juma kuni homiysi Zuhra (Venera) oq rangda. Xorazmlik musofirning hikoyati. Navoiy Venera sayyorasiga xos xususiyatlarga ham diqqat qaratgan ko'rinadi. Chunki Zuhra Yerga qiyoslaganda jahannamning naq o'zi. Uning atmosferasi 96% karbonat angidrididan iborat bo'lib, o'ta kuchli issiqxona holati hukmron. Bahromning ishq tufayli ichi yongani, ishq dardi bilan kuygani yuksak pafosda tasvirlanganga o'xshaydi. Qadimda Venera sevgi xudosi hisoblangan. Shu bois Navoiy dostonning yettinchi hikoyatini oq qasrda murodlar hosil bo'lgan kun – sevgi tantanasi sifatida talqin qiladi. Bu tasvirlarni yaratishda Navoiy sayyoraning o'ziga xos xususiyatlariga asoslangani aniq.

Dostonda Navoiy sayyoralar haqidagi mifologik tasavvurlar va xalq og'zaki ijodidagi talqinlariga ham e'tibor qaratgan. Barcha sayyoralar nomlari yunonlar va greklar mifologiyasi xudolarining nomlaridan olingan. Merkuriy grek-yunon mifologiyasi bo'yicha savdo sotiq xudosi, arablarda esa Utarud deb ataladi. Venera nomi sevgi xudosi sharafiga qo'yilgan (arablarda u Zuhra nomi bilan ataladi), Uran - osmon xudosi, Neptun - dengizlar xudosi, Saturn - dehqonchilik xudosi, (arablarda Zuhal), Yupiter – momaqaldiroq xudosi (arablarda Mushtariy), Mars - urush xudosi (arablarda Mirrix) deb nomlangan.

No T/ R	Sayyora nomlari	“Qutadg‘u bilig” asarida	“Sab‘ai sayyor” asarida	Hafta kunlari	Ranglari	E‘tiqod ramzlari
1.	Saturn	Sekantir	Zuhal	Shanba	qora	dehqonchilik xudosi
2.	Quyosh	Yashiq	Quyosh	Yakshanba	sariq	Hukmdor ramzi
3.	Oy	Yalchiq-Ay	Oy	Dushanba	yashil	Vazir ramzi
4.	Mars	Ko‘rud- Baqirso‘qun a	Mirrix (Bahrom)	Seshanba	qizil	urush xudosi
5.	Merkuriy	Arzu	Utorud	Chorshanba	moviy	savdo-sotiq xudosi
6.	Yupiter	O‘ngay – Qaraqush	Mushtariy	Payshanba	jigarrang	momaqaldir q xudosi
7.	Venera	Sevit	Zuhra	Juma	oq	sevgi xudosi

Xulosa qilib aytganda, 7 sayyora haqidagi mumtoz tasvirlar qadimgi xalqlar e‘tiqodi, xalq og‘zaki ijodi va astronomik ilmlar hamda asar mualliflarining ilmiy dunyoqarashi asosida talqin etilgan. Mumtoz adiblar nafaqat badiiy ijod qonuniyatlari balki ilmiy dunyoqarashi bilan dunyo tamaddunida muhim o‘rin tutgan. Yusuf Xos Hojib va Alisher Navoiy badiiy tasvirni ilmiy tafakkur mahsuliga aylantirgani asarlarining ilmiy qimmatini oshirishga xizmat qilgan. Shundan bo‘lsa kerak yetti sayyoraning badiiy-tasviriy ifodasi yetti iqlimni doimo o‘ziga jalb qilib kelgan.

“Sab‘ai sayyor” dostonidagi kosmogonik qarashlarning badiiy talqinini o‘rganish o‘quvchining dunyoqarashi, tasavvur olami, ilmiy tafakkuri, umuminsoniy sifatleri va ma‘naviy kamolotini shakllantirishga xizmat qiladi. “Xamsa”ning boshqa dostonlarida ham kosmik olam va astronomik asboblar haqida ma‘lumotlar uchraydi. Bu ham alohida tadqiqni talab qiladi. Navoiyning Samarqanddagi davrida aniq fanlarni o‘rganishi va shu asosda badiiy asarlarini yaratishda bu bilimlardan unumli foydalangani dostonlarning ilmiy qimmatini oshirishga hamda asrlar davomida qiziqish bilan o‘qilishiga sabab bo‘lgan.

Adabiyotlar:

- Abdullayeva M. “Sab‘ai sayyor”da kosmogonik qarashlarning badiiy talqini.
<https://uzresearchers.com/index.php/Conferences/article/view/1968>
- Alisher Navoiy. Sab‘ai sayyor. O‘n jildlik. Yettinchi jild. G‘afur G‘ulom. – Toshkent: 2020.
- Alisher Navoiy. Xamsa. Sab‘ai sayyor. Tamaddun. 2021. – 448 b.
- Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘atit-turk. – Toshkent: Fan. 1960.
- Qosimjon Sodiqov. Kun burji sobit. “O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati” gazetasi. 2007 yil, 49-soni.
- Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. –Toshkent: G‘afur G‘ulom. 1971. – 160 b.
- Азизов С. Алишер Навоий асарларида фалакиёт сирлари. – Тошкент: Ўзбекистон. 2018. –Б. 3.
- Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Муҳокамат ул-луғатайн. 15 томлик. XIV-том. –Т.: 1966. 32-бет.
- Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат. 1979.
- Ҳамиджон Ҳомидов. “Авесто” файзлари. – Тошкент: А.Қодирий. 2001. – 96 б.

AFROSIYOB HAQIDAGI SYUJETLARNING SHAKLLANISH TARIXI HISTORY OF THE FORMATION OF PLOTS ABOUT AFROSIYAB

Marg'uba MATQULIYEVA¹

Annotatsiya

Ushbu maqola turkiy xalqlarning qahramoni sifatida tanilgan Alp Er To'nga – Afrosiyob haqidagi syujetlarning shakllanish tarixiga bag'ishlangan. Tadqiqotda Afrosiyob obrazi o'zbek xalq og'zaki ijodi, milliy adabiyot, afsonalar, ertaklar va xalq qo'shiqlarida qanday talqin etilgani ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, uning xalq xotirasi va urf-odatlardagi ramziy timsoli o'rganilib, xalq ongidagi turli qutbli obrazlarning shakllanish omillari aniqlangan. Maqolada Afrosiyob syujetlari mifologik rivoyatlardan epik dostonlargacha bo'lgan jarayonda qanday o'zgarib borganligi ko'rsatilib, xalq xotirasi va yozma manbalar o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ochib beriladi. Shu bilan birga, Siyovush va Afrosiyob voqeasi singari mashhur rivoyatlar tahlil qilinib, undagi tarixiy, badiiy va lingvomadaniy qatlamlar alohida ilmiy izohlangan. Tadqiqotda Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshg'ariy, Rashiddin kabi tarixiy manbalardan hamda zamonaviy folklorshunos olimlar tadqiqotlaridan foydalanilgan. Afrosiyob haqidagi syujetlarning xalq xotirasidagi davomiyligi, ularning lingvomadaniy xususiyatlari va madaniy merosdagi o'rni qiyosiy-tarixiy metod asosida ochib beriladi. Natijada, Afrosiyob obrazi nafaqat turkiy mifologiyaning ajralmas qismi, balki butun Markaziy Osiyo xalqlari madaniy identitetini shakllantiruvchi muhim ramz sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: antroponim, syujet, etimologiya, tarixiy shaxs, xalq qahramoni, mifologik obraz.

Annotation

This article is devoted to the study of the historical development of plots concerning Alp Er Tunga – Afrosiyab, a legendary hero of the Turkic peoples. The research analyzes how the image of Afrosiyab has been represented in Uzbek oral folklore, national literature, myths, fairy tales, and folk songs. Particular attention is given to the symbolic interpretation of his character in collective memory, traditions, and rituals, as well as to the reasons for the dualistic portrayal of Afrosiyab either as a heroic ruler or as a destructive force. The article explores the transformation of Afrosiyab-related narratives from ancient mythological legends to epic traditions and written sources, thereby demonstrating the strong link between oral memory and literary heritage. Well-known plots, such as the story of Siyavush and Afrosiyab, are examined in detail with a focus on their historical, artistic, and linguo-cultural layers. The research is based on comparative-historical and structural-semantic methods and relies on classical sources such as those of Abu Rayhan Beruni, Mahmud Kashgari, Rashid al-Din, as well as on the works of modern folklorists. Through this analysis, the study reveals the cultural continuity of Afrosiyab's image, its role in shaping national identity, and its contribution to the common heritage of Central Asian peoples. Consequently, Afrosiyab is presented not only as a figure of mythological tradition but also as a significant cultural archetype in the broader context of Turkic and regional history.

Key words: anthroponym, plot, etymology, historical figure, folk hero, mythological image.

¹ Urganch RANCH texnologiya universiteti, Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Urgench RANCH Technological University, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor

Afrosiyob obrazi turkiy xalqlarning og'zaki va yozma madaniy merosida muhim o'rin tutadi. U qadimiy turkiy mifologiya, tarixiy rivoyatlar va dostonlarda nafaqat qahramon, balki xalq xotirasi, urf-odatlar va qo'shiqlarda ramziy-ma'nodagi timsol sifatida ham namoyon bo'ladi. Afrosiyob syujetlari asrlar davomida xalq og'zaki ijodi orqali saqlanib kelib, turkiy xalqlarning milliy identitetini mustahkamlashda asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qilgan.

Bugungi globallashuv davrida xalq xotirasi va milliy an'analarni ilmiy jihatdan tadqiq etish, ularni qayta talqin qilish dolzarb vazifalardan sanaladi. Shu nuqtai nazardan, Afrosiyob syujetlarining xalq xotirasi, urf-odatlar va qo'shiqlarda qanday aks etganini ilmiy asosda o'rganish o'zbek folklorshunosligi va lingvomadaniyatshunosligi uchun ham, turkologiya fanining umumiy rivojlanishi uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – Afrosiyob syujetlarining xalq xotirasi, urf-odatlar va qo'shiqlardagi ifodasini aniqlash, ularning lingvomadaniy xususiyatlarini tahlil qilishdir.

Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Afrosiyob haqidagi qadimiy rivoyatlar va dostonlarni ilmiy tahlil qilish.
2. Afrosiyob obrazining xalq urf-odatlari va marosimlaridagi izlarini aniqlash.
3. Qo'shiqlarda va musiqiy folklorlarda Afrosiyob obrazining badiiy timsollarini o'rganish.
4. Lingvomadaniy tahlil asosida Afrosiyob syujetlarining xalq xotirasidagi davomiyligini ochib berish.
5. Zamonaviy xalq xotirasi va madaniyatida Afrosiyob motivlarining qayta talqin qilinishini tahlil qilish.

Tadqiqot folklorshunoslik, mifologiya, lingvokulturologiya, tarixiy-etnografik va semiotik yondashuvlarga tayanadi. Afrosiyob syujetlari **qiyosiy-tarixiy metod, struktur-semantik tahlil, lingvomadaniy tahlil** yordamida o'rganiladi.

Shuningdek, tadqiqotda Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshg'ariy, Rashididdin kabi tarixiy manbalarda Afrosiyob obrazi haqida berilgan ma'lumotlardan, zamonaviy folklorshunos olimlar – H. Zarifov, B.Sarimsoqov, A.Qayumov, Sh.Turdimov, E.Rustamov va boshqalarning tadqiqotlaridan foydalanildi.

- Afrosiyob syujetlari ilk bor **xalq xotirasi – urf-odat – qo'shiq** uchligi doirasida keng qamrovli lingvomadaniy tahlil qilinadi.

- Afrosiyobning xalq qo'shiqlarida aks etgan poetik obrazlari tizimli ravishda tahlil etiladi.

- Marosim va odatlar bilan bog'liq syujetlarning ijtimoiy-madaniy funksiyasi ochib beriladi.

Afrosiyob haqidagi syujetlarning ildizlari xalq og'zaki ijodining eng qadimgi qatlamlariga borib taqaladi. Dastlabki rivoyatlarda Afrosiyob ko'pincha "Turon hukmdori", "xalq himoyachisi" yoki "yovuz kuchlarning ramzi" sifatida tasvirlangan. Bu ikki qutbli obraz xalq tasavvurida turlicha shakllanib kelgan. Masalan, **qadimiy mifologiyada Afrosiyob suv unsurlari bilan bog'liq bo'lib, daryolar va tog'lar bilan aloqador qahramon sifatida tilga olinadi** [Narshaxiy, 1993, 54-b.].

Qadimiy og'zaki rivoyatlarda Afrosiyob shaxsiy obraz sifatida emas, balki butun turkiy qabilalarning ramzi sifatida talqin qilingan. Shu bois ham u ko'pincha "Turon" atamasi bilan yonma-yon qo'lingan. Bu, o'z navbatida, turkiy xalqlarning o'z tarixiy ildizlarini afsonaviy obrazlar orqali anglash jarayonidan dalolat beradi.

Epik syujetlarning shakllanishi

Keyinchalik Afrosiyob haqidagi rivoyatlar xalq epik an'analari bilan uyg'unlashdi. Eng mashhur syujetlardan biri **Siyovush va Afrosiyob** voqeasidir. Firdavsiyning *Shohnoma* asarida Siyovushning Afrosiyob saroyiga kelishi, u yerdagi siyosiy ziddiyatlar va uning

fojeali taqdiri atrofida voqealar rivojlanadi [Firdavsiy, 1967, 2-jild, 215-b.]. Bu epik rivoyat faqat adabiy badiiy matn emas, balki xalq xotirasida chuqur iz qoldirgan tarixiy-mifologik voqelik sifatida yashab kelgan.

Turkiy og'zaki ijodda esa Afrosiyob ko'proq "qahramon shoh", "Turon malikasi bilan bog'liq voqealar" yoki "qabilaviy urushlar" syujetida tasvirlanadi. Bu jarayon **epos va afsona janrlarining sintezi** sifatida yuzaga kelgan.

Yozma manbalarda syujetlarning shakllanishi

IX–XI asrlardan boshlab Afrosiyob haqidagi syujetlar yozma manbalarda mustahkamlanadi. Jumladan:

- **Narshaxiy "Buxoro tarixi"** asarida Afrosiyob va Siyovush voqealari tarixiy asosda keltiriladi [Narshaxiy, 1993, 60-b.].

- Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'ot-it turk"da Afrosiyob obraziga oid ayrim etimologik izohlar uchraydi [Koshg'ariy, 1915, I jild, 112-b.].

- Fors-tojik adabiyoti namunalari, xususan, *Shohnoma*, Afrosiyobni dushman kuchlarning ramzi sifatida tasvirlaydi.

Bu yozma manbalar Afrosiyob syujetining xalq xotirasidan yozma adabiyotga o'tish jarayonini aks ettiradi. Aynan shu davrdan boshlab Afrosiyob syujetlari **mifologik xotira** → **epik rivoyat** → **yozma tarixiy manba** ko'rinishida shakllanadi.

Shakllanish omillari

Syujetlarning shakllanishida bir nechta omillar hal qiluvchi rol o'ynagan:

1. **Etnik omil** — turkiy qabilalarning umumiy tarixiy xotirasi va "Turon" tushunchasi.
2. **Diniy omil** — Zardushtiylik, keyinchalik islom tasavvurlari Afrosiyob haqidagi rivoyatlarga diniy tus berdi.

3. **Siyosiy omil** — Eron va Turon o'rtasidagi tarixiy ziddiyatlar rivoyatlarning shakllanishiga asos bo'ldi.

4. **Madaniy omil** — og'zaki ijoddan yozma manbalarga o'tish jarayoni syujetlarning qotib qolishini ta'minladi.

Afrosiyob haqidagi syujetlarning shakllanish bosqichlari qadimgi mifologik rivoyatlardan boshlab, xalq epik an'analari va yozma manbalargacha bo'lgan jarayonni o'z ichiga oladi. Bu syujetlar turli tarixiy va madaniy davrlarning aks-sadosi sifatida o'zgarib borgan. Shuningdek, ular xalq xotirasi va yozma madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatib beradi.

Afrosiyob haqidagi Syujetlarning tarkibi va tahlili

Afrosiyob haqidagi syujetlar, ayniqsa, "Shohnoma" va turkiy-og'zaki ijod namunalari, o'ziga xos kompozitsion yaxlitlik va ramziy mazmun bilan ajralib turadi. Bu syujetlarning tarkibi faqatgina voqealar izchilligi bilan emas, balki xalq dunyoqarashini, tarixiy xotirani va madaniy o'zlikni ifodalash kuchi bilan ham qimmatlidir. Shuning uchun Afrosiyob obrazining shakllanishida **epik tuzilma**, **mifologik motivlar** va **lingvomadaniy unsurlarni** o'rganish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi [Narshaxiy, 1993, 72-b.].

Afrosiyob haqidagi Syujetlarning kompozitsion tuzilishi

Afrosiyob haqidagi syujetlarning umumiy tuzilishi quyidagi bosqichlardan iborat:

1. **Voqeaning kirish qismi** – Afrosiyobning shaxsiyati, kelib chiqishi yoki Turon taxtidagi mavqei haqida tasvir.

2. **Mojarolar** – Eron va Turon o'rtasidagi siyosiy, harbiy yoki oilaviy ziddiyatlarning yuzaga kelishi.

3. **Qahramonlik sinovlari** – Siyovush, Rustam yoki boshqa qahramonlar bilan to'qnashuvlar.

4. **Fojeaviy yakun** – Siyovushning qatl qilinishi yoki Turon-Eron urushlarining kengayishi.

5. **Ramziy xotima** – Afrosiyob obrazining xalq xotirasidagi abadiylashuvi.

Bu tarkibiy izchillik epik syujetlarning barqaror qoliplarini namoyon qiladi. Masalan, *Shohnomada* Siyovush voqeasi aynan shunday tuzilishga ega [Firdavsiy, 1967, 2-jild, 231-b.].

Asosiy motivlar va ularning tahlili

Afrosiyob haqidagi syujetlarda bir necha barqaror motivlar ajralib turadi:

- **Urush va tinchlik motivi.** Eron va Turon o'rtasidagi abadiy mojaro tarixiy voqealarning mifologik talqiniga asoslanadi. Bu motiv xalq xotirasida "doimiy kurash" ramzi sifatida yashagan [Boyce, 2001, 116-b.].

- **Xiyonat va adolat motivi.** Siyovushning begunohligi, lekin Afrosiyob saroyidagi fitnalar tufayli qatl qilinishi adolat va adolatsizlik muammosini ko'rsatadi. Bu motiv turkiy folklorida ham uchraydi, masalan, qahramonning "aybsiz o'limi" obrazida.

- **Muqaddas nikoh motivi.** Siyovushning Afrosiyob qiziga uylanishi ikki sivilizatsiya o'rtasidagi murosaning ramziy shakli sifatida talqin qilinadi [Koshg'ariy, 1915, 118-b.].

- **Fojeaviy yakun motivi.** Syujetlarning ko'pchiligi qahramonning halokati yoki xalqlarning abadiy adovati bilan tugaydi.

Obrazlar tizimi

Afrosiyob syujetlarida obrazlar o'zaro qarama-qarshi tizimni tashkil etadi:

1. **Afrosiyob – dushman, biroq qudratli shoh.** U ko'pincha salbiy obraz sifatida talqin qilinsa-da, uning shijoati, siyosiy irodasi ta'kidlanadi.

2. **Siyovush – begunoh qahramon.** U adolat, poklik va fidoiylilik timsoli sifatida ko'rsatiladi.

3. **Farangis (Afrosiyob qizi).** Uning obrazi turli talqinlarga ega: ba'zan fitnaga sherik, ba'zan esa begunoh malika sifatida.

4. **Rustam va boshqa qahramonlar.** Ular Afrosiyobning kuchiga qarshi qo'yiladigan xalq qahramonlari sifatida tilga olinadi.

Bu obrazlarning qarama-qarshiligi xalq dunyoqarashida **"ezgulik va yovuzlik kurashi"** formulasini mustahkamlagan [Zohidov, 1985, 92-b.].

Syujetlarning lingvomadaniy qatlamlari

Afrosiyob haqidagi syujetlarda ko'plab qadimiy leksik birliklar, terminlar va ramziy tushunchalar saqlanib qolgan.

- **"Turon"** – geografik nom sifatida emas, balki "yov, begona kuchlar" ramzi sifatida qo'llangan.

- **"Eron"** – "bizning taraf, o'zlik" ma'nosida ishlatilgan.

- **Afrosiyob** ismining etimologiyasi ko'pincha "parvarish qiluvchi", "yuksak" ma'nolari bilan bog'lanadi [Doerfer, 1963, 57-b.].

Bundan tashqari, syujetlarda qadimiy urf-odatlar, marosimlar va diniy qarashlar ham aks etgan. Masalan, Siyovushning o't ustidan o'tishi zardushtiy marosimlarning lingvomadaniy aks-sadosi hisoblanadi [Boyce, 2001, 121-b.].

Syujetlarning tarixiy-madaniy talqini

Afrosiyob haqidagi syujetlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ular bir vaqtning o'zida **tarixiy voqealarning badiiy-mifologik talqinidir**. Siyovushning o'limi voqeasi ko'pincha Eron-Turon munosabatlaridagi tarixiy fojealarning ramziy ifodasi sifatida talqin qilinadi. Bu syujetlar xalq ongida tarixiy xotira va madaniy identitetni shakllantiruvchi omil bo'lgan.

Masalan, o'zbek xalq ertaklari va dostonlarida Afrosiyob nomi turlicha shakllarda yashab qolgan: ba'zan "Alp Er To'nga", ba'zan "O'g'uzxon" bilan uyg'unlashtirilgan. Bu esa Afrosiyob obrazining **sinkretik xususiyatini** ko'rsatadi [Bartold, 1968, 215-b.].

Afrosiyob haqidagi syujetlarning tarkibi va tahlili ularning murakkab qatlamlardan iborat ekanini ko'rsatadi. Ularning kompozitsiyasi mifologik asos, epik motivlar va yozma manbalar sintezidan tashkil topgan. Obrazlar tizimi esa ezgulik va yovuzlik kurashining ramziy talqinini beradi. Syujetlarning lingvomadaniy qatlamlari esa qadimgi marosimlar, diniy qarashlar va tarixiy xotiraning uzviyligini aks ettiradi.

Demak, Afrosiyob syujetlari nafaqat xalq og'zaki ijodining mahsuli, balki butun Markaziy Osiyo xalqlari madaniy merosining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim.

Afrosiyob haqidagi syujetlarning badiiy xususiyatlari

Afrosiyob haqidagi syujetlar turkiy va fors-tojik epik an'analari chorrahasida shakllangan bo'lib, ularda nafaqat tarixiy xotira, balki keng badiiy-estetik qatlam ham mujassamdir. Har bir syujetning poetik qurilishi, obrazlar tizimi, ramz va metaforalarning ishlatilishi xalq tafakkurining estetik mezonlarini yoritadi. Shu bois mazkur syujetlar faqat tarixiy voqealarning epik ko'rinishi emas, balki **xalq badiiy ongining yuksak namunasi** sifatida qaraladi [Zohidov, 1985, 97-b.].

Syujetlarda badiiy tasvir vositalari

Syujetlarning estetik qiymati, eng avvalo, undagi **badiiy tasvir vositalarida** namoyon bo'ladi:

- **Metafora va ramziy obrazlar.** Afrosiyob ko'pincha "bo'ron", "qahraton shamol" obrazlarida tasvirlanadi. Bu, uning qudrati va tahlikali tabiatini ko'rsatadi. Siyovush esa "bahor gullari", "nur" bilan bog'langan ramzlarda tasvirlanadi [Firdavsiy, 1967, II jild, 246-b.].

- **Taqqoslash va mubolag'a.** Rustamning kuchi "tog'ni ko'taruvchi", Afrosiyobning lashkarlari esa "dengiz to'lqinidek" tasvirlanadi. Bunday mubolag'alar syujetlarning epik tabiatini mustahkamlaydi.

- **Epitetlar.** Afrosiyob "sarg'aygan yulduz", "qahrli shoh" sifatida berilsa, Siyovush "sof qonli", "pokiza ruhli" tarzida tasvirlanadi.

Syujetlarning dramatik qurilishi

Afrosiyob haqidagi syujetlarning badiiy kuchi ularning dramatik tuzilishida ham namoyon bo'ladi:

1. **Fojeaviy boshlanish.** Siyovushning taqdiri boshidanoq fojeaga yo'naltiriladi – u begunoh bo'lsa-da, saroy fitnalarining qurboniga aylanadi.

2. **Konfliktning keskinlashuvi.** Afrosiyob va Siyovush o'rtasidagi qarama-qarshilik Eron-Turon adovati bilan uyg'unlashadi.

3. **Fojeaviy yakun.** Siyovushning o'limi va uning oqibatida yuzaga kelgan adovat epik dramatismni kuchaytiradi [Boyce, 2001, 124-b.].

Bu dramatik qurilish syujetlarga universal fojeaviylik bag'ishlaydi va ularni butun jahon epik merosi bilan qiyoslash imkonini beradi.

Obrazlarning badiiy talqini

Syujetlarda ishtirok etuvchi obrazlarning badiiy talqini ularning ramziy ma'nosini ochib beradi:

- **Afrosiyob – "qahrli taqdir" ramzi.** U xalq ongida ko'pincha yovuzlik timsoli sifatida eslansa-da, aslida u qadimiy turkiy epik an'analarda "alp shoh" obrazining salbiy talqinidir [Bartold, 1968, 219-b.].

- **Siyovush – "ezgulik va begunohlik" timsoli.** Siyovush obrazida xalq adolatga intilish, poklik va qurbonlik g'oyalarini mujassam etgan.

• **Farangis – “ayol taqdiri” ramzi.** Uning talqini turlicha: baʼzan fitnachi, baʼzan esa begunoh qiz sifatida. Bu esa patriarxal jamiyatdagi ayol obrazining murakkabligini koʻrsatadi [Doerfer, 1963, 61-b.].

Ramziy va mifologik qatamlar

Afrosiyob haqidagi syujetlarning badiiy xususiyatlaridan biri ularning **mifologik ramzlarga** boyligidir.

• **Olov sinovi.** Siyovushning olovdan oʻtishi qadimgi zardushtiy marosimlarning badiiy talqinidir. Bu voqea uning begunohligini ramziy tarzda tasdiqlaydi [Boyce, 2001, 129-b.].

• **Qon ramzi.** Siyovushning qoni tuproqqa toʻkilgach, undan yashil oʻtlar unib chiqishi haqidagi rivoyat hayot va oʻlim, abadiylik va qayta tugʻilish arxetiplarini aks ettiradi.

• **Urush ramzi.** Eron-Turon janglari “nur va zulmat” oʻrtasidagi kosmik kurashning epik shakli sifatida ifodalangan.

Folklor va yozma adabiyot aloqasi

Afrosiyob haqidagi syujetlar xalq folklori va yozma adabiyot oʻrtasida oʻziga xos **koʻprik** vazifasini oʻtaydi.

• Turkiy ogʻzaki ijodda Afrosiyob koʻproq “Alp Er Toʻnga” nomi bilan tilga olinadi va u koʻpincha qahramon shoh sifatida tasvirlanadi [Koshgʻariy, 1915, 121-b.].

• Firdavsiy “Shohnoma”sida esa u koʻproq salbiy obraz, Eronning abadiy dushmani sifatida talqin qilinadi.

• Bu ikki anʼananing sintezi Afrosiyob obrazini sinkretik, koʻp qatlamli va murakkab badiiy fenomen sifatida shakllantiradi.

Syujetlarning estetik taʼsiri

Syujetlarning badiiy kuchi ularning xalq ongiga qilgan estetik taʼsirida ham koʻrinadi:

• Ular adolat, begunohlik va qahramonlik gʻoyalarini targʻib etgan.

• Ezgulik va yovuzlik kurashini ramziy tarzda ifodalab, xalqni maʼnaviy jihatdan tarbiyalagan.

• Madaniy merosda ramziy arxetiplarni mustahkamlab, turkiy va fors xalqlarining umumiy badiiy tafakkuriga hissa qoʻshgan.

Afrosiyob haqidagi syujetlarning badiiy xususiyatlari ularni nafaqat epik meros, balki **xalq estetik dunyoqarashining yuksak ifodasi** sifatida baholash imkonini beradi. Metafora, mubolagʻa, ramziy obrazlar, mifologik qatamlar syujetlarning poetik kuchini oshiradi. Ularning dramatik tuzilishi va ramziy mazmuni xalq ongida tarixiy xotira va madaniy identitetni shakllantirishda muhim oʻrin tutadi.

Demak, Afrosiyob syujetlarining badiiy-estetik tahlili bizga ularning **tarixiy xotira, folklor va yozma adabiyot** oʻrtasidagi bogʻliqlikni, shuningdek, xalq tafakkuridagi **arxetipik ramzlarni** yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

- Ahmad Ibn Muhammad Ibn ‘Arabshoh. “Amir Temur: Buyuk Amirning hayoti”, 1936.
Bartold, V.V. *Sochineniya*. T. II. – Moskva: Nauka, 1968.
Boyce, M. *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. – London: Routledge, 2001.
Doerfer, G. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. – Wiesbaden, 1963.
Filiz Tütüncü Çağlar. “Raqqadan muhabbat bilan: Usmonli imperatorlik muzeyining Raqqa qazishmalari (1905–06 va 1908)”, Viktoriya universiteti, 2017.
Firdavsiy. *Shohnoma*. – Dushanbe: Irfon, 1967.
Fred Hamori. “*Etrusk sivilizatsiyasi*”, 2025.
Gʻaniyev, A. *Oʻzbek afsonalari*. – Toshkent: Yozuvchi, 2002.
Isa Habibbayli va boshqalar. “*Nizomiy Ganjaviy Almanaxi – III*”, Elm va taʼlim, 2021, 1–188-betlar.

- Madina Samatboyeva. *“Tarixi Muluki Ajam asaridagi antroponimlarning etimologiyasi (1-qism, Peshdodiylar sulolasi asosida)”*, Progressive Academic Publishing, UK, 2019, 251–254-betlar.
- Mahmud Koshg'ariy. *Devonu lug'ot-it turk.* – Istanbul: Matbaa-i Amira, 1915.
- Narshaxiy. *Buxoro tarixi.* – Toshkent: Fan, 1993.
- S.Salixova, M. Atabayeva, Z. Kaymaz. *“Zhetysu mintaqasidagi qadimgi turkiy gidronimlar”*, Tiltanym, 2025.
- S.Xamitova, A. Adilova, A. Bissengali, U. Isabekova, Sh. Burkitbayeva, K.S. Qalibekova. *“Ingliz tilida turkizm ishlatilishining dinamikasi: Google Ngram ma'lumotlari asosida tahlil”*, Forum for Linguistic Studies, 2025.
- Sharapat Abisheva, Ainur Kenbayeva, Mereke Abdimanapova. *“Toponimik afsonalar – ertak bo'lmagan xalq og'zaki ijodining alohida janri sifatida”*
- Tatiana Anikeeva. *Uyghur Papers 3*
- Zohidov, H. *O'zbek xalq eposi va mifologiyasi.* – Toshkent: Fan, 1985.

AZERBAIJANI LANGUAGE ALIINTI WORDS ABOUT**ABOUT BORROWINGS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE****О ЗАИМСТВОВАНИЯХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Kolotova Valeriia DMİTRİEVNA¹

Özet

Makalede, Azerbaycan dilindeki alıntı kelimeler tarihi incelenmektedir. Azerbaycan dilinin söz varlığı yalnızca Türkçe kelimelerden değil, aynı zamanda Arapça, Farsça, Rusça ve diğer dillerden alıntı kelimedenden oluşmaktadır. Azerbaycan diline yabancı kelimelerin girişi süreci, alıntı kelimelerin ana kaynak dillerine göre iki büyük döneme ayrılabilir: 18. yüzyılın sonuna kadar – Arapça ve Farsçadan alıntılar – ve 19. yüzyılın başından itibaren – Rusçadan alıntılar. 16.-18. yüzyıl dilinde çok sayıda Arapça-Farsça kelime bulunması, Azerbaycan hanlıklarının Rus İmparatorluğu'na katılmasından önce, günümüz Azerbaycan topraklarında bu dillerin zaman zaman hakim dil konumunda olması ve ayrıca İslam'ın ve İslami literatürün yayılmasıyla açıklanmaktadır. 19. yüzyılda Azerbaycan hanlıklarının Rus İmparatorluğu'na dahil olmasıyla, Azerbaycan diline Rusça kökenli kelimelerin girişi başlamış, aynı zamanda ilhak edilen topraklarda Rusçanın idari dil ve eğitim dili olarak önemi de artmıştır. 20. yüzyılın başında, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine katılmasıyla bağlantılı olarak Rusçadan yeni bir alıntı kelime dalgası başlamış, birçok Arapça ve Farsça kelime kasten Rusça kelimelerle değiştirilmiştir. Sovyet sonrası dönemde, Azerbaycanda Rus dili ve kültürünün etkisi büyük ölçüde azalmış, ancak din eğitimindeki artış ve genel olarak dinin canlanmasıyla bağlantılı olarak Azerbaycan diline Arapça-Farsça alıntı kelimelerin akını gerçekleşmiştir. Günümüzde Rusça, Farsça veya Arapçanın Azerbaycan dili üzerindeki etkisi zayıflamaktadır, ancak bu dillerden alınan kelimelere hem yazı dilinde hem de konuşma dilinde hala rastlanabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan dili, alıntı kelimeler, kelime bilgisi, Azerbaycan.

Abstract

The article examines Persian the history of borrowings in the Azerbaijani language. The vocabulary of the Azerbaijani language consists not only of Turkic words but also of a significant number of borrowings from Arabic, Persian, Russian, and other languages. The process of loanwords entering the Azerbaijani language can be divided into two major periods according to the primary source languages: until the end of the 18th century – borrowings from Arabic and Persian – and from the beginning of the 19th century – borrowings from Russian. The presence of a large amount of Arabic and Persian vocabulary in the 16th-18th century language is explained by the periodic dominant status of these languages in the territory of modern Azerbaijan. With the inclusion of the Azerbaijani khanates into the Russian Empire in the 19th century, the penetration of Russian loanwords into the Azerbaijani language began. At the beginning of the 20th century, a new wave of borrowings from Russian began, which was associated with the incorporation of the

¹ 1. sınıf öğrencisi, St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Doğu Bilimi Fakültesi, «Asya ve Afrika halkların dilleri» programı; e-posta: 21314151551v@gmail.com. 1th year student, St. Petersburg State University, Faculty of Oriental Studies, programme «Languages of the peoples of Asia and Africa».

Azerbaijan Republic into the USSR. Many Arabic and Persian words were deliberately replaced with Russian vocabulary. In the post-Soviet period, the influence of the Russian language and culture in the country significantly decreased. However, an influx of Arabic and Persian borrowings into Azerbaijani occurred, connected to a surge in religious studies and its overall revival. Nowadays, the influence of Russian, Persian, or Arabic on Azerbaijani is weakening, but borrowings from them can still be found in both the literary language and everyday speech.

Keywords: the Azerbaijani language, loanwords, vocabulary, Azerbaijan.

Азербайджанский язык – государственный язык Азербайджанской Республики, один из официальных языков Республики Дагестан, также распространенный в Иране (Иранский Азербайджан), Грузии (Квемо-Картли) и Турции (Карс и Ыгдыр) – относится к огузской подгруппе юго-западной ветви тюркских языков, однако имеет черты тюркских языков кыпчакской подгруппы.

Лексика азербайджанского языка состоит не только из исконно тюркских слов, но и из немалого количества заимствований из персидского, русского, арабского и других языков. Современный азербайджанский язык пополнялся различными нетюркскими лексическими единицами на протяжении всего процесса своего развития. Иностранные слова обычно переходили в лексику азербайджанского языка вместе с обозначаемыми ими явлениями и тенденциями либо же были результатом веяний моды.

С одной стороны, использование заимствованных слов носителями приводит к подавлению лексики родного языка, однако с другой – служит увеличению синонимии. В любом случае, языковые заимствования – это результат взаимодействия различных народов и культур, а также неотъемлемая часть глобализации, процесса развития дипломатических отношений между государствами и социально-политической жизни страны.

Процесс проникновения заимствований в азербайджанский язык можно разделить на два больших периода согласно основным языкам-источникам заимствованных слов: до конца XVIII в. и с начала XIX в. В первый период в большом количестве в азербайджанский язык переходили слова из арабского и персидского. В начале XIX в. произошло сразу несколько важных событий для азербайджанского языка: вхождение азербайджанских ханств в состав Российской империи, последовавшее за ним ослабление персидского влияния на эти территории, а также начало развития литературной нормы азербайджанского языка.

По мнению азербайджанского и советского историка-востоковеда А.С. Сумбатзаде, в XVIII в. в полной мере сформировался отличный от других тюркских огузских языков азербайджанский язык. Конечно, в период XV-XVIII вв. азербайджанский язык формировался уже под влиянием персидского и арабского языков. Это объясняется периодическим господствующим положением этих языков на территории современной Азербайджанской Республики до присоединения азербайджанских ханств к Российской империи, а также распространением ислама в VI в. и в особенности распространением исламской литературы. Во-первых, арабские и персидские слова фонетически отвечали требованиям классической исламской поэзии, во-вторых, точный оригинальный образ мог передаваться с помощью всего одного слова. Также стоит отметить, что в период вхождения территории современной Азербайджанской Республики в состав Сефевидского Ирана, арабский язык исполнял роль языка науки, на персидском языке говорили при дворе шаха, а тюркский язык существовал как разговорный язык и язык армии. Этим можно объяснить наличие

заимствований из определенных языков в конкретных сферах. Кроме того, персидский язык сам способствовал проникновению арабской лексики в азербайджанский язык, так как в фарси содержалось значительное количество заимствований из арабского языка. Также в этот период уже сам азербайджанский язык стал посредником при переходе лексических единиц из персидского языка в другие, например, в грузинский, восточные диалекты которого находились в контакте с азербайджанским.

С присоединением азербайджанских ханств к Российской империи началось расширение и укрепление культурных связей народов Российской империи и азербайджанских ханств, а следовательно, и проникновение в азербайджанский язык русизмов. Заимствования также стали активно использоваться в литературном творчестве и повлияли на становление литературной нормы. Кроме того, на протяжении XIX в. на присоединенных территориях возрастало и значение самого русского языка, как языка администрации и образования, а русские промышленники переезжали на территории современной Азербайджанской Республики с целью развития своего дела, что означало широкое проникновение русского языка во все сферы деятельности. Также в XIX в. посредством русского языка в азербайджанский активно переходили слова и из западноевропейских языков.

Что касается персидского влияния, хотя в первой половине XIX в. фарси все еще продолжал занимать положение основного литературного языка (в основном благодаря приверженности большинства населения шиизму – государственной религии Персии), некоторые заимствования из арабского и персидского, не сумевшие перейти в основной словарный фонд азербайджанского языка, начали вытесняться тюркской лексикой.

Правительство Российской империи полагало, что распространение «местного наречия» ослабит политическое, религиозное и культурное влияние Каджарского Ирана на азербайджанцев и позиции Российской империи в регионе укрепятся. Таким образом, например, кавказский наместник М. С. Воронцов положительно отнесся к писательской деятельности М. Ф. Ахундова, азербайджанского и иранского общественного деятеля и просветителя. Ахундов не только стал основоположником драматургии и критики в азербайджанской литературе, но и способствовал началу полного перехода национальной литературы на азербайджанский язык. Кроме того, в это время в Российской империи возобновился интерес к изучению «тюркско-татарского» (азербайджанского) языка (в средние века уже были проведены различные исследования, связанные с тюркским (азербайджанским) языком и составлены переводные словари). Например, первым деканом Факультета восточных языков СПбГУ М. Казем-Беком на русском языке была написана «Общая грамматика тюркско-татарского языка».

С 1920-х гг. началась новая волна заимствований из русского языка, которая была связана с вхождением Азербайджанской Республики в состав СССР. В этот период были максимально расширены связи азербайджанцев с представителями других союзных республик, и русский язык занимал место языка коммуникации. Кроме того, в период СССР знание русского языка было важно для продвижения по карьерной лестнице. Таким образом, Баку и другие индустриальные центры значительно русифицировались, однако сельские районы, особенно удаленные, практически не контактировали с Россией, а их жители не владели русским языком.

Постепенно сложные конструкции из грамматик персидского и арабского языков стали считаться архаичными. Кроме того, в период Советского Союза употребление арабской и персидской лексики считалось дурным тоном. Например, Вели Хулуфлу, азербайджанский советский писатель, филолог и публицист, в своей статье «Bir imla olmalıdır» («Должна быть единая орфография») в номере газеты «Jeni yol» («Новый путь») от 4 января 1925 г. писал о том, что нужно исключить из азербайджанского языка

персидские слова, используемые группой интеллектуалов и непонятные широкой публике. В другой своей статье Вели Хулуфлу призывал заимствовать слова из русского: «Rus dilindən sözlər alağ və onları ruscada olduğu kimi tələffüz edək» («Давайте возьмем слова из русского языка и произнесем их по-русски»). Однако стоит заметить, что при упорядочивании дипломатической терминологии в Азербайджанской ССР помимо терминов из русского языка использовались и термины из персидского и арабского языков, например, слова *bəyanat*/«заявление», *səlahiyyət*/«полномочие», *nümayəndə*/«делегат», «представитель», *qətnamə*/«постановление».

Несмотря на то, что в обогащении лексики азербайджанского языка влияние восточных языков уменьшилось, а западных (в особенности русского), наоборот, возросло, турецкий язык сыграл большую роль в формировании нового литературного азербайджанского языка. Слова турецкого тюркского представлялись как высшая норма, наравне с русскими словами. В текстах в 1920-1930-х гг. можно наблюдать параллельное использование слов из обоих языков, например, *əski* – *köhnə* («старый»), *çörək* – *əkmək* («хлеб»), *uşaq* – *çocuq* («ребёнок»).

В постсоветский период азербайджанской истории влияние русского языка и русской культуры в стране значительно сократилось, однако это не привело к сокращению числа русскоязычных азербайджанцев. Так как азербайджанцы, выросшие в СССР и получившие образование на русском, уже не владели родным языком в полной мере, начался очередной процесс заимствования слов из русского языка, хотя слова, обозначающие те или иные предметы или явления, уже существовали в азербайджанском языке. После обретения Азербайджаном независимости, в 1990-е гг., также произошел приток арабо-персидских заимствований в азербайджанский язык, так как возрождение религии требовало обновления устаревших религиозных терминов, источником которым послужили в большей степени арабский, в меньшей степени персидский языки.

Современный азербайджанский язык все еще продолжает подвергаться влиянию русского языка. Основными источниками этого влияния являются русскоязычный контент на телевидении и в Интернете, русскоязычные азербайджанцы старшего поколения и азербайджанцы, возвращающиеся на родину из России, однако следует полагать, что это влияние затрагивает в основном разговорный азербайджанский язык. Кроме того, долгое время существовало мнение, что знание русского языка повышает социальный статус, и, возможно, оно частично сохранилось и по сей день.

Расширение международных связей тюркоязычных государств, показ программ турецкого телевидения, приезд турецких предпринимателей в Азербайджан стали причиной расширения связей турецкого языка с азербайджанским. Поэтому начиная с 1990-х гг. наблюдается переход некоторых слов и словосочетаний из турецкого языка. Таким образом, снова происходит параллельное использование новых слов из турецкого языка и их прежних эквивалентов (в своём большинстве уже заимствований из русского или европейских языков), например, *quruluş* – *struktur* («структура»), *alay* – *polk* («полк»), *soyqırım* – *genosid* («геноцид»). Кроме того, нередко смешение азербайджанского, русского и турецкого языков: в некоторых местах в Баку можно заметить вывески с надписями *Nujenni (nə əcəb) beni özlemedin*/«Как странно, ты не скучал по мне» и *Pastayannı (pəstəyannı) aklındasın*/«Ты постоянно у меня в мыслях».

Что касается арабо-персидских лексических единиц, считается, что в современном азербайджанском языке персидские заимствования по своему количеству уступают арабским. Профессор арабского языка и литературы Каирского университета Хани ас-Сиси в 2009 г. отметил, что в азербайджанском языке сохранилось около 10 000 слов с арабскими корнями, некоторые из которых уже не используются в современном арабском языке. Однако именно персидский язык стал языком-посредником при переходе слов из арабского в азербайджанский. Необходимо

также добавить, что, несмотря на стремления части азербайджаноязычного населения Азербайджанской Республики полностью «очистить» свой язык от любых заимствований, в официальном и литературном языке персидско-арабские заимствования превалируют над исконно тюркскими словами: например, персидское *bəli*/«да» и арабское *heyr*/«нет» считаются более литературным вариантом выражения согласия и несогласия, нежели тюркские *hə*/«да» и *yoх*/«нет».

Стоит отметить, что на язык азербайджанцев, проживающих на территории Иранского Азербайджана, большее влияние оказал персидский язык, в то время как на язык азербайджанцев, проживающих на территории Азербайджанской Республики, повлиял русский. В настоящее время между литературными языками Северного и Южного Азербайджана не только существуют лексические, фонетические и грамматические различия, но и используются разные системы письма.

Также в связи с процессом глобализации и возрастающей ролью английского языка как языка международного общения все большее распространение получают англицизмы, и азербайджанский язык не становится исключением. Английские слова употребляются как в разговорной речи, так и в языке прессы. В отличие от процесса заимствования слов из западноевропейских языков, который имел место до периода независимости Азербайджана, сейчас англицизмы входят в азербайджанскую среду напрямую, а не посредством русского языка.

Таким образом, хотя период независимости Азербайджана дал большой толчок развитию и более глубокому изучению азербайджанского языка, его языковая среда не может ограничиваться лишь его собственным ареалом. По мере того, как государство интегрируется в мировое сообщество, расширяется и лексика государственного языка.

Kaynaklar

- Xyllyfly V.* Bir imla olmalıdır. // *Jeni yol*, № 59 (113), 1925. – S. 2.
Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cilddə). – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019. – 464 s.
Yaqubova T. R. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar. – Bakı: MBM, 2008. – 153 s.
Мамедли А., Соловьева Л. Т. Азербайджанцы. – Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклуха-Маклая РАН; Национальная академия наук Азербайджана; Институт археологии и этнографии НАН Азербайджана – М.: Наука, 2017. – 708 с.
Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. – Баку, 1990. – 303 с.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA NOSTANDART MASALALAR YECHICHGA O'RGATISH BO'YICHA KO'RSATMALAR

ILKOKUL SINIFLARINDA STANDART DIŞI PROBLEMLERİN ÖĞRETİMİNE İLİŞKİN TALİMATLAR

Karimova Kunduz RUZIBAYEVNA¹

Annotatsiya

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarini nostandart matematik masalalar tuzishga o'rgatishning bosqichlari va samarali yondashuvlari yoritilgan bo'lib, unda avvalo nostandart masalalarning mohiyati va ularni odatiy masalalardan farqlovchi xususiyatlar tahlil qilinadi. Masala tuzishda asosiy elementlarni aniqlash, o'rgatishning bosqichma-bosqich tizimi, faoliyatli mashg'ulotlarni tashkil qilish hamda metodik resurslardan foydalanish imkoniyatlari keng yoritilgan. Maqolada nostandart masalalarni tuzish jarayonida mantiqiy fikrlash, kreativ yondashuv va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida urg'u berilgan. Maqola boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lib, nostandart masalalarni o'quvchilarga moslashtirish va ularni mustaqil fikrlashga o'rgatishda metodik ko'rsatma bo'lib xizmat qiladi. Bu maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarini nostandart masalalar tuzishga o'rgatish jarayoni va usullari tahlil qilinadi. Nostandart masalalar o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, mantiqiy tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish va matematik savodxonlikni oshirishda muhim ahamiyatga ega. Maqolada nostandart masalalar tushunchasi, ularning turlari va tuzilish xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarini nostandart masalalar tuzishga o'rgatishning qay darajada muhimligi, dars samaradorligi va o'quvchilar faolligini oshirishdagi o'rni yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: o'qituvchi, o'quvchi, boshlang'ich sinf, nostandart masalalar.

Özet

Bu makale, ilkokul öğretmenlerine standart dışı matematik problemleri formüle etme konusunda eğitim vermenin aşamalarını ve etkili yaklaşımlarını ele almaktadır. Öncelikle, standart dışı problemlerin özünü ve onları standart problemlerden ayıran özelliklerini analiz etmektedir. Bir problemi formüle etmedeki temel unsurların belirlenmesi, adım adım öğretim sistemi, aktif sınıfların organizasyonu ve metodolojik kaynakların kullanım olanakları kapsamlı bir şekilde ele alınmaktadır. Makale, standart dışı problemleri formüle etme sürecinde mantıksal düşünme, yaratıcı yaklaşım ve problem çözme becerilerinin geliştirilmesine özel önem vermektedir. Makale, ilkokul öğretmenleri için pratik öneme sahip olup, standart dışı problemleri öğrencilere uyarlama ve onlara bağımsız düşünmeyi öğretme konusunda metodolojik bir rehber görevi görmektedir. Bu makale, ilkokul öğretmenlerine standart dışı problemleri formüle etme konusunda eğitim verme sürecini ve yöntemlerini analiz etmektedir. Standart dışı problemler, öğrencilerin yaratıcı düşünme becerilerini geliştirmede, mantıksal analiz becerilerini oluşturmada ve matematik okuryazarlığını artırmada önemlidir. Makalede standart dışı problem kavramı, tipleri ve yapısal özellikleri hakkında bilgi verilmektedir.

Anahtar kelimeler: öğretmen, öğrenci, ilköğretim sınıfı, standart dışı sorunlar.

Giriş

Öğretmenlere standart dışı problemler yaratmayı öğretmek, öğretim süreçlerine yaratıcı ve yenilikçi bir yaklaşım geliştirmede önemlidir. Bu süreç, her şeyden önce standart dışı konuların doğasının derinlemesine anlaşılmasını ve bunların didaktik görevlerinin

¹ Urganch davlat pedagogika instituti, dotsent, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: q_karimova@mail.ru

belirlenmesini gerektirir. Öğretmenler çalışmalarında problemleri öğrencilerin düşünme düzeylerini artırmaya, yaratıcı yaklaşım oluşturmaya, pratik problem çözme becerilerini geliştirmeye hizmet edecek şekilde düzenlemelidir.

Bunun için öğretmenlerin problem çözmenin temel ilkelerine hakim olmaları gerekmektedir. Başlangıçta bir problem yaratırken onun mantıksal ve didaktik temelleri belirlenir. Problem öğrencilerin yaşına ve bilgi düzeyine uygun olmalı, aynı zamanda onların ilgisini çekecek şekilde yapılandırılmalıdır. Sorunun durumu açık ancak çözümü birden fazla yol gerektiriyorsa veya farklı yollarla çözülebiliyorsa, sorunun standart dışı niteliği artar.

Matematikçi George Polya, Nasıl Çözülür? adlı eserinde problem çözme hakkında konuşuyor. (Sorun nasıl çözülür?) kitabında çok ünlü görüşler dile getirdi. Bu kitap şunu savunuyor: "Problem çözmek doğuştan değildir. Çalışma, araştırma ve deneyim yoluyla geliştirilir."

İlkokul matematik dersinde standart olmayan problemlerin yer alması, bir yandan bu problemlerin çözülmesinin öğrencilerin zihinsel gelişimini olumlu yönde etkilemesi ve mantıksal tutarlılığa dayalı olarak düşüncelerini ifade etme becerisi kazanmaları, diğer yandan hesaplama yapmanın bunların çözümünde yardımcı rol oynaması ve hiç gerekli olmaması, sadece aritmetik ile ilgili bilgilerle sınırlı olmasıyla açıklanabilir[2].

J. Piaget'nin [3] görüşlerine göre bilincin gelişimi birkaç aşamadan geçer ve ilkökul döneminde öğrencilerin zekasının doğruluğa dayalı olarak oluşma dönemine karşılık gelir. Çocukların sözel ve mantıksal düşünmesi okul çağından önce gelişmeye başlar, kelimelerle ve akılla çalışma yeteneği oluşur. Problem çözerek çeşitli matematik problemleri oluşturulur, çeşitli aritmetik işlemler anlaşılır ve problemin çözüm yolları belirlenir. Sorunlar çoğu zaman bazı teorik kuralların oluşturulmasının temelini oluşturur.

Problemler sadece öğretmenin matematiksel konuşmasını zenginleştirmeye ve geliştirmeye yardımcı olmakla kalmaz, aynı zamanda yaşamdaki çeşitli problemler durumların anlaşılmasına da yardımcı olur. Uygun içeriğe sahip konular, öğrencileri vatanseverlik ruhuyla eğitmenin bir yoludur. Problemler öğrencilerin mantıksal düşüncelerinin gelişmesinde, nicelikler arasındaki bağlantıları belirlemelerinde ve doğru sonuçlara varabilmelerinde özellikle önemli bir rol oynar.

Öğretmen yetiştirme sürecinde onlara uygulamalı eğitim verilmesi çok önemlidir. Örneğin basit problemlerin alınıp, üzerine yeni unsurlar eklenerek standart dışı problemlere dönüştürülmesi uygulanmaktadır. Ayrıca gerçek hayattaki durumlardan yola çıkılarak problem yaratılmasına dikkat edilir. Öğrencilere gerçek hayattaki problemlerin nasıl çözüleceğini öğretir ve matematiği kullanmanın pratik yönünü gösterir.

Öğretmenlere yaratıcı düşünme teknikleri konusunda da eğitim verilmesi gerekmektedir. Bu süreçte "Ya şöyle olursa?" veya "Nasıl?" gibi soru temelli yaklaşımlar kullanılmaktadır. Örneğin, mevcut bir konunun koşulları değiştirilerek veya mevcut bir konunun koşulları değiştirilerek yeni konular yaratılır. Bu yaklaşım öğretmenlerin yaratıcılığını geliştirmelerine olanak sağlar.

İlkokul öğretmenlerine standart dışı matematik problemleri oluşturmayı öğretmek, öğrencilerin mantıksal düşünmesini, problem durumlarına yaklaşımlarını ve yaratıcılıklarını geliştirmek için çok önemli bir adımdır. Aşağıda bu konuyla ilgili temel öneriler yer almaktadır ve her öneri, öğretmenleri sınıfta standart dışı düşünmeyi geliştirmede faydalı olacak pratik bir şekilde hazırlamayı amaçlamaktadır.

1. Standart dışı konuların doğasını açıklayın

İlkokul öğretmenlerine standart dışı problemler yaratmayı öğretirken, bu tür problemlerin özünü tam olarak anlamaları önemlidir. Standart matematik problemleri belirli algoritmalara dayanırken standart olmayan problemler daha mantıksal analiz, problem durumunun anlaşılması ve yaratıcı bir yaklaşım gerektirir. Bu tür sorunlara çözüm bulmak için okuyucunun gerçeklere değil, düşünmeye güvenmesi gerekecektir. Öğretmene problemi dış görünüşüne göre değil, iç mantıksal yapısına göre analiz etmesi öğretilir. Bu sayede öğretmen, öğrencilerin entelektüel gelişimlerine hizmet edecek görevler geliştirme fırsatına sahip olacaktır.

2. Problemin formülasyonundaki ana unsurların belirlenmesi

Standart dışı bir problem yaratmak için ana bileşenlerini ayırmak gerekir. Bu unsurlar sorunun planını, çözüm yolunu, gizli mantık "tuzaklarını" ve beklenmeyen sonuçları içerir. Öğretmen basit olaylardan standart dışı bir problem yaratmayı öğrenmelidir. Örneğin hayattaki basit durumlar (çocuk oyunları, aile alışverişi, okuldaki etkinlikler) sorunun temeli olabilir. Sorunun tek bir doğru cevabının olmaması önemlidir, ancak birçok alternatif çözümün tartışılıp bulunmasına fırsat verilmelidir. Öğretmenler, standart olmayan bir problemin ana odağının "sonuç ne oldu?" olduğunu anlamalıdır. "Bu sonuca nasıl ulaştık?" sorusuna odaklanıyor.

3. Adım adım eğitim sisteminin tanıtılması

Standart dışı bir problem yaratmak karmaşık düşünme becerileri gerektirir. Bu nedenle öğretmenlerin kademeli olarak bu beceri konusunda eğitilmesi gerekmektedir. İlk aşamada hazır standart dışı problemler üzerinde çalışılır: analiz etmek, çözüm aramak, hangi mantığın kullanıldığını anlamak. Bir sonraki aşamada standart olmayan çözümlerin basit problemlerden ayrıştırılması veya yeniden yapılandırılması uygulaması yapılır. Üçüncüsü, öğretmenin kendisi standart dışı bir sorun yaratır. Bu aşamada küçük gruplar oluşturularak birlikte düşünme fırsatı yaratılır. Son aşamada oluşturulan konular sınıfta veya yöntemsel dernek toplantılarında tartışılır ve değerlendirilir. Bu süreç öğretmenin hatalarını fark etmesini ve becerilerini geliştirmesini sağlar.

4. Eğitim faaliyetlerinin organizasyonu

Öğretmenleri standart dışı problemler yaratmaya çekmek için onlarla aktif ve yaratıcı faaliyetler yürütmek gerekir. Örneğin küçük bir hikaye şeklinde bir problem hazırlamak, bir resme dayalı bir görev yazmak, "Ya bu olursa?" Koşullu sorular bulmak gibi şeyler yapılarak hayal güçleri genişletilir. Bu süreçte etkileşimli yöntemlerden, rol yapma oyunlarından, problemleri durumların modellenmesinden yararlanılır. Öğretmenler kendi oluşturdukları problemleri sınıf arkadaşlarına devreder ve onların görüşlerini dinlerler. Bu, yaratıcı fikir alışverişini teşvik eder. Her etkinlik türü öğretmenin öğrencilere yaratıcı düşünmeyi öğretme kapasitesini artırır.

5. Metodik materyallerin ve temel kaynakların kullanımı

Öğretmenlerin standart dışı problemler oluşturmalarına yardımcı olacak yöntemsel kılavuzlar, görev setleri, problem problem katalogları gibi kaynaklara ihtiyaçları vardır. Aşağıdaki yaklaşımlar faaliyetleri için özellikle etkilidir:

- Probleme dayalı öğrenme: öğrencinin aşına olmadığı ancak günlük hayata yakın olan durumlara dayalı görevler aracılığıyla bilginin aktarılması.
- Bloom'un taksonomisi: bilgi, anlama, uygulama, analiz, sentez, değerlendirme aşamaları boyunca düşünmenin adım adım derinleştirilmesi.
- Iraksak düşünme: Aynı soruna birden fazla çözüm bulmaya odaklanan yaratıcı düşünme yöntemleri.

Öğretmenlere özel eğitim ders kitapları ve elektronik platformlar aracılığıyla hazır kaynakların sağlanması, standart dışı düşünmeyi daha hızlı öğrenmelerine yardımcı olacaktır.

İlköğretim öğretmenlerine standart dışı problemler oluşturmaya öğretmek, yalnızca mesleki potansiyellerini arttırmak için değil, aynı zamanda öğrencilerin yaratıcı, mantıksal ve problem çözme yeteneklerini oluşturmak için de önemli bir araçtır. Böyle bir yaklaşım dersleri ilgi çekici, anlamlı ve etkili kılmaya hizmet eder. Standart dışı problemlerin özünü derinlemesine anlayan öğretmenler, kompozisyonlarının ana unsurlarını doğru tanımlayarak, problemin içeriğine yaratıcılık ve gerçekçilik katarak öğrencilerin bağımsız düşünme, analiz etme ve çözüm bulma arzusunu teşvik eder. Bu süreç adım adım organize edildiğinde, yani hazır problemlerin analizinden bağımsız bir problemin oluşturulmasına kadar geçen yol, öğretmenin kendi üzerinde çalışmasına ve becerilerini geliştirmesine olanak tanır. Metodolojik materyaller, deneyim alışverişi, eğitim ve pratik görevler aracılığıyla öğretmenler standart dışı düşünmeyi geliştirmek için gerekli becerileri kazanacaklardır. Genel olarak standart dışı problemlerle çalışmak, modern eğitimin

gereklerine dayalı olarak öğrencilerin entelektüel, yaratıcı ve hayata duyarlı düşünme potansiyelini artırmaya hizmet eden etkili bir araçtır.

O'qituvchilarni nostandart masalalar tuzishga o'rgatish, ularning dars jarayonida ijodiy va innovatsion yondashuvni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon avvalo nostandart masalalarning mohiyatini chuqur tushunishni va ularning didaktik vazifalarini aniqlashni talab qiladi. O'qituvchilar o'z faoliyatida masalalarni shunday tuzishlari kerakki, ular o'quvchilarning fikrlash darajasini oshirish, ijodiy yondashuvni shakllantirish va amaliy muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilsin.

Buning uchun o'qituvchilar masala tuzishning asosiy prinsiplarini o'zlashtirishi lozim. Dastlab masalani yaratishda uning mantiqiy va didaktik asoslari aniqlanadi. Masala o'quvchilarning yoshiga va bilim darajasiga mos kelishi, shuningdek, ularni qiziqtiradigan tarzda tuzilishi kerak. Masalaning sharti aniq, lekin yechimi bir nechta yo'lni talab qiladigan yoki turli xil usullar bilan yechilishi mumkin bo'lgan bo'lsa, uning nostandart xususiyati oshadi.

Masala yechish haqida matematik olim George Polya o'zining "How to Solve It?" (Masalani qanday yechish kerak?) kitobida juda mashhur fikrlar bildirgan. Bu kitobda quyidagicha fikr keltirilgan: "Masalani yechish qobiliyati tug'ma emas. Bu o'rganish, izlanish va tajriba orqali rivojlantiriladigan qobiliyatdir."

Boshlang'ich sinf matematika kursiga nostandart masalalarning kiritilishi, bir tomondan, bu masalalarni yechish o'quvchilarning aqliy rivojlanishiga ijobiy ta'sir o'tkazib, ulardan o'z fikrlarini mantiqiy izchillik asosida ifodalash ko'nikmalarini tarkib toptirishi bilan, ikkinchi tomondan, ularni yechishda hisoblashlarni bajarish yordamchi rol o'ynab, umuman kerak bo'lmasligi, faqat arifmetikaga doir ma'lumotlar bilan chegaralanishi orqali izohlash mumkin [2].

J.Piaje[3] qarashlariga ko'ra ongning rivojlanishi bir necha bosqichdan o'tadi va boshlang'ich maktab davrida o'quvchilarning aniqlikka tayangan intellektini shakllanish davriga to'g'ri keladi. Bolalarda og'zaki va mantiqiy tafakkuri maktab davrigacha rivojlana boshlaydi va so'zlar bilan ishlab, mulohaza qilish qobiliyati shakllanadi.

Masalalar yechish yo'li bilan har - xil matematik muammolar vujudga keltiriladi, turli arifmetik amallar tushunib olinadi va muammoni hal qilish yo'llari aniqlanadi. Masalalar ko'pincha ba'zi nazariy qoidalarni yaratilishiga asos bo'ladi. Masala o'qituvchining nafaqat matematik nutqini boyitishga va o'stirishga yordam beradi, balki, ular hayotdagi turli muammoli vaziyatlarni anglashga yordam beradi. Tegishli mazmundagi masalalar o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda vosita bo'ladi. O'quvchilarning mantiqiy fikrlashining o'sishida, ularning miqdorlar orasidagi bog'lanishlarni aniqlashida, tog'ri hulosalara chiqara bilishida masalalar ayniqsa muhim o'rin egallaydi.

O'qituvchilarni o'rgatish jarayonida ularga amaliy mashg'ulotlar o'tkazish juda muhim. Masalan, oddiy masalalarni olib, ularga yangi elementlar kiritish orqali ularni nostandart masalaga aylantirish mashq qildiriladi. Shuningdek, real hayotdagi vaziyatlardan kelib chiqib masalalar yaratishga e'tibor qaratiladi. Bu o'quvchilarni hayotiy muammolarni hal qilishga o'rgatadi va matematikadan foydalanishning amaliy tomonlarini ko'rsatadi.

Shuningdek, o'qituvchilarni kreativ fikrlash texnikalariga o'rgatish ham zarur. Bu jarayonda "Nima bo'lsa?" yoki "Qanday qilib?" kabi savollarga asoslangan yondashuvlardan foydalaniladi. Masalan, mavjud masalani boshqa kontekstdagi masalaga aylantirish yoki shartlarini o'zgartirish orqali yangi masalalar yaratiladi. Bunday yondashuv o'qituvchilarga ijodkorlikni rivojlantirishga imkon beradi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilarini **nostandart matematik masalalar tuzishga o'rgatish** – bu o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini, muammoli vaziyatlarga yondashuvini va ijodkorligini rivojlantirish uchun juda muhim bosqichdir. Quyida bunga oid **asosiy tavsiyalar** keltirilgan va har bir tavsiya o'qituvchilarni amaliy jihatdan tayyorlashga yo'naltirilgan bo'lib, ular darslarda nostandart fikrlashni rivojlantirishda foydali bo'ladi.

1. Nostandart masalalarning mohiyatini tushuntirish

Boshlang'ich sinf o'qituvchilarini nostandart masalalar tuzishga o'rgatishda eng avvalo ularning bu turdagi masalalarning mohiyatini to'liq anglab yetishlari muhimdir. Odatdagi matematik masalalar aniq algoritmlarga asoslangan bo'lsa, nostandart masalalar ko'proq mantiqiy tahlil, muammoli vaziyatni tushunish va kreativ yondashuvni talab qiladi. Bunday masalalarda yechimni topish uchun o'quvchi faktlarga emas, balki tafakkurga tayanishi kerak bo'ladi. O'qituvchi masalaning sirtqi shaklidan emas, ichki mantiqiy tuzilishidan kelib chiqqan holda uni tahlil qilishga o'rgatiladi. Shu orqali o'qituvchi o'quvchilarning intellektual rivojiga xizmat qiladigan topshiriqlarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi.

2. Masala tuzishda asosiy elementlarni aniqlash

Nostandart masalani tuzish uchun uning asosiy komponentlarini ajratish zarur. Bu elementlarga masalaning syujeti, yechim yo'li, yashirin mantiqiy "tuzoqlar", kutilmagan natijalar kiradi. O'qituvchi oddiy voqealardan nostandart masala yaratishga o'rganishi kerak. Masalan, hayotiy vaziyatlarda uchraydigan oddiy holatlar – bolalar o'yinlari, oilaviy xaridlar, maktabdagi hodisalar – barchasi masala uchun asos bo'lishi mumkin. Muhimi, masalada bitta to'g'ri javob emas, balki muhokama qilish, bir nechta alternativ yechimlarni izlab topish imkoniyati mavjud bo'lishi kerak. O'qituvchilar shuni tushunishlari lozimki, nostandart masalada asosiy e'tibor "natijada nima chiqdi?" emas, balki "shu xulosaga qanday keldik?" savoliga qaratiladi.

3. Bosqichma-bosqich o'rgatish tizimini joriy etish

Nostandart masala tuzish murakkab fikrlash ko'nikmasini talab qiladi. Shu sababli o'qituvchilarni bu ko'nikmaga bosqichma-bosqich o'rgatish kerak. Birinchi bosqichda tayyor nostandart masalalar ustida ishlanadi: ularni tahlil qilish, yechim yo'llarini izlash, qanday mantiq ishlatilganini tushunish. Keyingi bosqichda oddiy masalalardan nostandart yechimlarni ajratish, yoki ularni qayta tuzish mashq qilinadi. Uchinchida, o'qituvchining o'zi mustaqil ravishda nostandart masala tuzadi. Bu bosqichda kichik guruhlar tashkil qilinib, birgalikda fikrlashga imkon yaratiladi. So'nggi bosqichda tuzilgan masalalar sinfda yoki metodik birlashma yig'ilishlarida muhokama qilinadi va baholanadi. Bu jarayon o'qituvchiga o'z xatolarini anglash va ko'nikmalarini takomillashtirish imkonini beradi.

4. O'rgatuvchi faoliyat turlarini tashkil qilish

O'qituvchilarni nostandart masalalar tuzishga jalb qilish uchun ular bilan faoliyatli va ijodiy mashg'ulotlar o'tkazish zarur. Masalan, masalani kichik hikoya shaklida tuzish, rasm asosida topshiriq yozish, "Agar shunday bo'lsa, nima bo'ladi?" kabi shartli savollarni o'ylab topish kabi ishlar orqali ularning tasavvuri kengaytiriladi. Bu jarayonda interaktiv usullar, rolli o'yinlar, muammoli vaziyatlarni modellashtirish kabilardan foydalaniladi. O'qituvchilar o'zlari tuzgan masalalarni sinfdoshlariga topshirib, ularning fikrlarini eshitishadi. Bu esa ijodiy fikr almashinuvini rag'batlantiradi. Har bir faoliyat turi o'qituvchining o'quvchilarga ijodiy fikrlashni o'rgatish salohiyatini oshiradi.

5. Metodik materiallar va tayanch resurslardan foydalanish

O'qituvchilarga nostandart masalalar tuzishda yordam beradigan metodik qo'llanmalar, topshiriqlar to'plami, muammoli masalalar katalogi kabi resurslar zarur. Ayniqsa, ularning faoliyati uchun quyidagi yondashuvlar samarali bo'ladi:

- Muammoli ta'lim: o'quvchiga tanish bo'lmagan, lekin kundalik hayotga yaqin holatlarga asoslangan topshiriqlar orqali bilim berish.
- Bloom taksonomiyasi: bilish, tushunish, qo'llash, tahlil, sintez, baholash bosqichlari orqali fikr yuritishni bosqichma-bosqich chuqurlashtirish.
- Divergent fikrlash: bitta masalaga bir nechta yechim topishga yo'naltirilgan ijodiy fikrlash usullari.

O'qituvchilar uchun maxsus mashg'ulot darsliklari va elektron platformalar orqali tayyor resurslar taqdim etilishi ularni nostandart fikrlashga tezroq o'rgatadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilarini nostandart masalalar tuzishga o'rgatish – bu nafaqat ularning kasbiy salohiyatini oshirish, balki o'quvchilarning ijodiy, mantiqiy va muammoli vaziyatlarga yondashuv qobiliyatlarini shakllantirishning muhim vositasidir. Bunday yondashuv darslarni qiziqarli, mazmunli va samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

O'qituvchilar nostandart masalalarning mohiyatini chuqur anglagan holda, ularni tuzishning asosiy elementlarini to'g'ri belgilash, masala tarkibiga kreativlik va real hayotiylikni kiritish orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va yechim topishga bo'lgan intilishni rag'batlantiradi. Bu jarayon bosqichma-bosqich tashkil etilganda – ya'ni tayyor masalalarni tahlil qilishdan mustaqil masala tuzishgacha bo'lgan yo'l o'qituvchiga o'z ustida ishlash va malakasini oshirish imkonini beradi. Metodik materiallar, tajriba almashish, mashg'ulotlar va amaliy topshiriqlar orqali o'qituvchilar nostandart fikrlashni rivojlantirish bo'yicha zaruriy ko'nikmalarga ega bo'ladilar. Umuman olganda, nostandart masalalar bilan ishlash – zamonaviy ta'lim talablari asosida o'quvchilarning intellektual, ijodiy va hayotga mos fikrlash salohiyatini yuksaltirishga xizmat qiladigan samarali vositadir.

Adabiyotlar ro'yxati

- George Polya. How to Solve It. Princeton University Press. 1945. 253 bet.
- K.R.Karimova, S.Abdullayeva. Recommendations for Teachers to Develop Creativity in Primary School Students. American Journal of Education and Evaluation Studies. Vol.1, No.9 (Dec, 2024)
- K.R.Karimova. Boshlangich sinflarda o'rganiladigan nostandart masalalarning ta'limiy, tarbiyaviy va axloqiy ahamiyati. Ilm sarchashmalari, 1-son. 102-105-bet, Urganch, 2025.
- Истомина Н.Б. Учимся решать логические задачи. Математика и информатика. Тетрадь для 1-2 классов общеобразовательных организаций / Н.Б.Истомина, Н.Б.Тихонова. 9-изд. – Смоленск: Ассоциация XXI век, 2017. – 48 с.
- Колягин Ю.М. Учись решать задачи. – М.: Просвещение, 1980.–318с.
- Пиаже Ж.В. «Речь и мышление ребенка». — Государственное учебно-педагогическое издательство. М.: Римис, 2008. - 448 с.

**DİLSEL KİŞİLİK KAVRAMININ VE ONA EŞLİK EDEN FENOMENLERİN
İNCELENMESİ (ÖZBEKÇE ÖRNEKLERİNE DAYANARAK)****STUDY OF THE CONCEPT OF LINGUISTIC PERSONALITY AND RELATED
PHENOMENA (BASED ON EXAMPLES OF UZBEK)***Lola USMONOVA¹***Özet**

Modern dilbilimde, insan ve dil arasındaki etkileşim konusu özel bir acil yön olarak kabul edilir. Bu ilişki çerçevesinde, dilsel kişilik kavramı Merkezi bir Teorik kategori olarak kabul edilmektedir. Dilbilimde, dilsel kişilik konusu birçok yan fenomenle uyum içinde incelenir. Bu fenomenlerde özel bir yer, iletişimsel kişilik, konuşma dili portresi, etnosemantik kişilik, söylemsel kişilik, idiolect, idiosstil gibi kavramlar tarafından işgal edilir. Bu kavramlar, dilin bir kişiyle nasıl bağlantı kurduğunu, bir bireyin konuşmadaki ifadesinin nasıl oluştuğunu ve belirli dil özelliklerinin nasıl yansıtıldığını belirlemeye hizmet eder. Makale, dilbilimsel bir kişi kavramını ve ilgili fenomenleri — iletişimsel kişilik, konuşma portresi, etnosemantik kişilik, söylemsel kişilik, idiolect, idiosstil gibi kavramları - teorik olarak analiz edecek ve dilbilimdeki yerlerini belirleyecektir. Çalışma, dilsel kişiliğin konuşma faaliyetinde hangi dil birimlerini ortaya koyduğunu belirlemenin yanı sıra, dil sistemindeki kişisel, sosyal ve kültürel göstergelerin ifadesini yan fenomenler yardımıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Bu yaklaşımlar, dilsel kişiliğin daha ileri analizinde, dil araçlarındaki ifade yeteneklerini ortaya koyan önemli bir metodolojik temel görevi görür. Makale, bu fenomenleri Özbek dilinin materyali temelinde analiz ediyor, bir bireyin dil özelliklerinin konuşma bağlamında nasıl ifade edildiğini ortaya koyuyor. Ayrıca bu araştırma çalışmasında, politikacı Lisoni'nin kişiliğinin bilimsel ve teorik bilgisi ayrıntılı olarak incelenmiştir. Çalışma, dilsel kişilik kavramının karmaşık, çok katmanlı yapısını vurgulamada yeni teorik temelleri ilerletmektedir.

Anahtar kelimeler: dilsel kişilik, idiolect, idiosstil, iletişimsel kişilik, etnosemantik kişilik, söylemsel kişilik, konuşma dili portresi.

Abstract

Annotation In modern linguistics, the issue of interaction between man and language is considered as a special urgent direction. Within the framework of this relationship, the concept of a linguistic personality is recognized as a Central Theoretical category. In linguistics, the issue of linguistic personality is studied in harmony with many side phenomena. A special place in such phenomena is occupied by such concepts as communicative personality, colloquial portrait, ethnosemantic personality, discursive personality, idiolect, idiosstil. These concepts help to determine how language is connected to a person, how a person's expression in speech is formed, and how its specific linguistic features are reflected. The article will theoretically analyze the concept of a linguistic person and related related phenomena — such concepts as communicative personality, speech portrait, ethnosemantic personality, discursive personality, idiolect, idiosstil-and determine their place in linguistics. The study is aimed at determining what language units the

¹ Özbekistan Milli Üniversitesi Gazetecilik ve Özbek filolojisi Fakültesi, Özbek dilbilimi Bölümü doktora öğrencisi (PhD). lola_usmonova_94@mail.ru

linguistic personality manifests in speech activity, as well as studying the expression of personal, social and cultural indicators in the language system with the help of side phenomena. These approaches serve as an important methodological basis in the further analysis of the linguistic personality, revealing its expressive capabilities in language tools. The article analyzes these phenomena on the basis of the material of the Uzbek language, reveals how the linguistic characteristics of an individual are expressed in a colloquial context. Also in this research work, the scientific and theoretical knowledge of the personality of the politician Lisoni is studied in detail. These approaches serve as an important methodological basis in the further analysis of the linguistic personality, revealing its expressiv.

Keywords: linguistic personality, idiolect, idiostyle, communicative personality, ethnosemantic personality, discursive personality, speech portrait.

Giriş

Modern dilbilimde, insan ve dil arasındaki ilişki sorunu en alakalı bilimsel yönlerden biridir. Dil sadece sosyal bir fenomen olarak değil, aynı zamanda bireysel bilinç, kültür ve düşünce ile ayrılmaz bir şekilde bağlantılı iletişimsel bir sistem olarak kabul edilir. Dil, insan faaliyetinin en karmaşık, çok yönlü, sosyal ve kültürel fenomenlerinden biridir. 20. Yüzyılın ikinci yarısından bu yana, Dili yalnızca resmi bir sistem olarak değil, aynı zamanda insan faaliyetinin, düşüncesinin, kişiliğinin bir ifadesi olarak yorumlamayı amaçlayan dilbilimde Yeni Yönler oluşmaya başladı. Bu dönemde dilbilimde insan faktörü ön plana çıkmıştır, özellikle bireyle dil iletişiminin yönleri çerçevesinde yapılan araştırmalar özel bir alaka konusu haline gelmiştir. Özellikle, antroposentrik paradigma temelinde oluşturulan yaklaşımlar, dilin, sahiplenici, tamamen yapısal bir kişilik olarak değil, insan – dilsel kişilik aracılığıyla işleyiş aracı olarak incelenmesini gerektiriyordu. Bunun bir sonucu olarak, antroposentrik dilbilimde dilsel kişilik kavramı merkezi bir bilimsel kategori olarak ortaya çıkmıştır. Dilbilim biliminde, dilbilimsel bir kişi yalnızca bir dil edinen, onu kullanabilen bir kişi olarak değil, aynı zamanda kişiliğini, sosyal deneyimini, kültürel değerlerini ve psikolojik özelliklerini dil yoluyla gösterebilen bir konuşmacı olarak anlaşılır. Klasik yaklaşımlardan modern antroposentrik yaklaşımlara kadar dilsel kişilik hakkındaki çok çeşitli bilimsel görüşler nedeniyle, hitabet faaliyetleri çok boyutlu analiz gerektirir. Dilbilimsel bir kişi söz konusu olduğunda, özelliklerini daha derinden ortaya çıkaran eşlik eden fenomenleri görmezden gelmek imkansızdır. Çünkü her dilsel kişi dil sistemi içinde, onun aracılığıyla ve onunla birlikte oluşur. Bu tür yan fenomenler arasında iletişimsel kişilik, konuşma dili portresi, etnosemantik kişilik, söylemsel kişilik, idiolect ve idiostil gibi dilbilimsel kavramlar yer alabilir. Bu fenomenler, bireyin konuşma aktivitesini kapsamlı bir şekilde aydınlatmaya, imajını dilde yeniden kurmaya, metodolojik ve anlamsal seçimlerini gerçekleştirmeye hizmet eder. Bu makalede, dilbilimsel bir kişi kavramının kapsamlı bir dilbilimsel analizin nesnesi olarak kabul edilmesi, bu ilgili fenomenlere dayanmaktadır. Çalışmanın temel amacı, Özbek dilinde dilsel kişiliğin ve eşlik eden fenomenlerin ifade özelliklerinin belirlenmesi, dilsel ve kültürel temellerinin ortaya çıkarılmasıdır.

Modern dilbilimde, insan ve dil arasındaki ilişki sorunu en alakalı bilimsel yönlerden biridir. Dil sadece sosyal bir fenomen olarak değil, aynı zamanda bireysel bilinç, kültür ve düşünce ile ayrılmaz bir şekilde bağlantılı iletişimsel bir sistem olarak kabul edilir. Dil, insan faaliyetinin en karmaşık, çok yönlü, sosyal ve kültürel fenomenlerinden biridir. 20. Yüzyılın ikinci yarısından bu yana, Dili yalnızca resmi bir sistem olarak değil, aynı zamanda

insan faaliyetinin, düşüncesinin, kişiliğinin bir ifadesi olarak yorumlamayı amaçlayan dilbilimde Yeni Yönler oluşmaya başladı. Bu dönemde dilbilimde insan faktörü ön plana çıkmıştır, özellikle bireyle dil iletişiminin yönleri çerçevesinde yapılan araştırmalar özel bir alaka konusu haline gelmiştir. Özellikle, antroposentrik paradigma temelinde oluşturulan yaklaşımlar, dilin, sahiplenici, tamamen yapısal bir kişilik olarak değil, insan – dilsel kişilik aracılığıyla işleyiş aracı olarak incelenmesini gerektiriyordu. Bunun bir sonucu olarak, antroposentrik dilbilimde dilsel kişilik kavramı merkezi bir bilimsel kategori olarak ortaya çıkmıştır. Dilbilim biliminde, dilbilimsel bir kişi yalnızca bir dil edinen, onu kullanabilen bir kişi olarak değil, aynı zamanda kişiliğini, sosyal deneyimini, kültürel değerlerini ve psikolojik özelliklerini dil yoluyla gösterebilen bir konuşmacı olarak anlaşılır. Klasik yaklaşımlardan modern antroposentrik yaklaşımlara kadar dilsel kişilik hakkındaki çok çeşitli bilimsel görüşler nedeniyle, hitabet faaliyetleri çok boyutlu analiz gerektirir. Dilbilimsel bir kişi söz konusu olduğunda, özelliklerini daha derinden ortaya çıkaran eşlik eden fenomenleri görmezden gelmek imkansızdır. Çünkü her dilsel kişi dil sistemi içinde, onun aracılığıyla ve onunla birlikte oluşur. Bu tür yan fenomenler arasında iletişimsel kişilik, konuşma dili portresi, etnosemantik kişilik, söylemsel kişilik, idiolect ve idiosstil gibi dilbilimsel kavramlar yer alabilir. Bu fenomenler, bireyin konuşma aktivitesini kapsamlı bir şekilde aydınlatmaya, imajını dilde yeniden kurmaya, metodolojik ve anlamsal seçimlerini gerçekleştirmeye hizmet eder. Bu makalede, dilbilimsel bir kişi kavramının kapsamlı bir dilbilimsel analizin nesnesi olarak kabul edilmesi, bu ilgili fenomenlere dayanmaktadır. Çalışmanın temel amacı, Özbek dilinde dilsel kişiliğin ve eşlik eden fenomenlerin ifade özelliklerinin belirlenmesi, dilsel ve kültürel temellerinin ortaya çıkarılmasıdır.

Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısından bu yana insan faktörü dilbilimde merkezi bir tema haline geldi. Özellikle Psikodilbilim, bilişsel dilbilim, sosyolinguistik ve pragmatik gibi alanlarda dilsel kişilik ayrıntılı olarak incelenmeye başlandı. Bu dönemin dilbiliminde dilsel kişiliğin incelenmesine adanmış eserler arasında Y.N.Karaulov'un araştırması özellikle önemlidir. Y.N. Karaulov'un dilsel kişiliğin incelenmesi üzerine çalışması(1987)¹ bu dönemin çalışmaları arasında önemli bir kaynaktır. Dilbilimci bir kişi kavramını tanımlayan dilbilimci bilim adamı, dilbilimsel bir kişi olarak herhangi bir dile sahip olunabileceğini not eder ve onu “dilbilimsel bir kişi, bir bütün olarak bir kişi kavramının derinleşmesi, gelişmesidir. ek içerikle doymuş.”² Dilsel kişiliği üç aşamalı bir model temelinde tanımlar:

- * Sözel-yedek-dil birimlerinin bilgi ve anlayış düzeyi;
- * Sözel etkinlik, bilgiyi konuşma etkinliğine uygulama becerisidir;
- * Motivasyonel - dünyanın yansıma düzeyi-bireyin dünya görüşü, değerleri, ideolojik konumu ve konuşmada ifade edilme şekli.

Ayrıca, V.I.Karasik, dilsel kimliği, kültürel, iletişimsel ve söylemsel olarak inceleyerek, konuşma etkinliğinin kültürel bir modülü olarak yorumlar. Ona göre dil, kültürü temsil eden ve ileten birincil ortamdır ve her dilsel birey o kültürün taşıyıcısıdır.

Bununla birlikte, günümüzün modern yaklaşımında, dilsel kimlik kavramı doğası gereği karmaşık, çok katmanlı ve bağlamsal olarak görülmektedir. Dil sahibinin psikolojik durumu, sosyal statüsü, iletişimsel ihtiyaçları, kültürel görüşleri, söylemdeki konumu gibi faktörler bunda önemli rol oynamaktadır. Özellikle, dilsel kişiliğin mevcut tanımlarını özetleyen S.T.Vorkachev, onu “bir dilin sahibi, konuşma yeteneğine sahip, daha doğrusu konuşma oluşturabilen ve algılayabilen bir kişi; dili iletişim aracı olarak kullanan bir

¹ Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Наука, 1987.

² Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.

iletişimci; " ulusal-manevi değerlerin prototipi, ulusun davranışı, kendi dilinin kelime hazinesine sahip olması" olarak nitelendirilir."¹ S.T.Vorkachev, dilbilimsel kişiliği ve kavramı dilbilimbilimin ana kategorileri olarak görür.

Dilsel kişilik sorunu başlangıçta Özbek dilbiliminde D.Lutfullaeva, D. Hudyberganovalar tarafından ortaya atıldı. Onların görüşüne göre, " dilde dilsel kimlik sorunu üzerine yapılan araştırmalar, insan faktörü ile bağlantılı olarak dil öğrenme sorununa ciddi önem verildiği bir zamanda acil görevlerden biridir. Özellikle, evrenin dilsel resminin analizinde, dilsel kişilik sorununu incelemek önemlidir."² Gerçekten de, dilsel kişilik kavramının incelenmesi, konuşmanın incelenmesi ve yaratıcısı, modern dilbilimde yeni bilginin, yeni yönlerin temeli olarak hizmet eder.

Dilsel kişilik kavramı, dil sahibinin bilinci, dünya görüşü ve dili arasındaki bağlantıyı ifade eder. Dilsel kişilik üzerine araştırma yapan dilbilimcilerden M.Umurzokova, herhangi bir kişinin kendisini yalnızca nesnel faaliyetlerle değil, dil ve konuşma olmadan düşünülemez iletişim yoluyla da ortaya koyduğunu ve bir kişinin konuşmasının kendi iç dünyasını yansıttığını ve kişiliği hakkında bir fikir oluşturmaya yardımcı olduğunu söylüyor³.

Dilsel kişiliğin dil sistemindeki rolü ve etkinliği, onu çevreleyen bir dizi bitişik dilsel fenomen aracılığıyla tam olarak yorumlanır. Bu fenomenler, bireyin hitabet, kültürel ve sosyal yönlerini belirlemede bir araç görevi görür. Aşağıda, bu temel yan kavramların her biri dilbilimsel olarak analiz edilmektedir. Başlangıçta, dilbilimci V.P.Neroznak'ın araştırmasına baktığımızda, bilim insanının dilsel kişilik kavramı içinde idiolect ve polylect kavramlarını da araştırdığını görüyoruz. V.P. Neroznak, dilsel kişilik kavramını inceledi ve başlangıçta onu iki türe ayırdı – idiolect ve polylect kişilik. Ona göre, bir idiolect, statik bir durumda konuşma özellikleriyle karakterize edilen bir eşzamanlı bireyselleştirme dizisidir, oysa bir polilect, uzun süreli dil durumlarını (bireyleri) dilsel ilerleme noktası açısından çağdaş bir şekilde gösteren dinamik bir sistem olarak kendini gösterir⁴.

Sonraki araştırmalar, dilbilimcilerin idiolect'i bireye özgü, bireysel bir dil sistemi olarak değerlendirmeleriyle sonuçlanır. Kanımızca, her bireyin kendi dil anlayışı, kelime seçimi, bir cümlelerin inşası ve metodolojik avantajları ideolekti belirler. İdiolect aşağıdakilere bağlı olarak oluşur:

- * Eğitim Düzeyi;
- * Sosyo-kültürel deneyim;
- * Duygusal tepki türleri;
- * Kişisel dil hafızası.

Ünlü yazarların veya spikerlerin ideolektleri, tarzlarını tanımayı mümkün kılar. Örneğin, Özbek yazar Abdullah Cahor'un ideolojisinde kısa, basit ve derin yüklü cümlelere öncelik verilirken, özgür Vohidov'da figüratiflik ve şiirsellik öne çıkıyor.

Genel olarak, idiolect kavramı, yazarın doğasında bulunan kelime dağarcığının, gramer araçlarının, metodolojik araçların, ritmin, metaforların ve diğer dilsel unsurların

¹ Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки, 2001. – № 1. – С. 64-72

² Лутфуллаева Д., Худойберганова Д. Тилшуносликда лисоний шахс муаммоси //Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. 6- сон. – Б.35-41

³ Umurzoqova M. (2023, декабрь 28). Tilshunoslikda lisoniy shaxs talqini. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10439694>

⁴ Нерознак В.П. Лингвистическая персонология : к определению статуса дисциплины // Язык. Поэтика. Перевод. Сб. науч. тр. – М.: Московский государственный лингвистический университет, 1996. – С. 112-116

önemli olduğu yazarın kişisel dil sistemini ifade eder. Her yazılı metin, yazarın sosyal, kültürel, felsefi ve psikolojik bağlamlarıyla bağlantılı olarak ortaya çıkar¹. Akademisyen V.V. Vinogradov, idiolekt'i " belirli bir kişiye özgü konuşma birimlerinin biçimlendirici ve metodolojik özelliklerinin bir kompleksi olarak tanımlar ve o kişi tarafından oluşturulan metinler aracılığıyla dil sisteminin bireysel bir tezahürüdür"². Benzer bir yaklaşım M.A. Fedotova da araştırmada teşvik edilmektedir. İdiolekt'i "belirli bir kişinin konuşmasında var olan biçimlendirici ve metodolojik özelliklerin toplamı" olarak nitelendirir³. M.M.Mikhailov ise idiolekt'i "kişisel bilişsel ve iletişimsel deneyim yoluyla sosyal normların oluşturduğu bireysel bir dil sistemi" olarak yorumluyor⁴.

İdiostil, idiolekti temelinde oluşturulan ve istikrarlı, metodolojik kişilik belirtileri ile karakterize edilen bir konuşma tarzıdır. Özellikle edebi dilbilimde idiosstil önemli bir yer tutar. İdiostil'i tanımlayan işaretler şunları içerir:

- * Favori sözcük birimleri;
- * Sözdizimsel yapı avantajları;
- * Tekrarlanan üslup araçları (metaforlar, İrânlılar, paralellikler).

İdiostil, yazarın veya kişinin dilsel tanımlamasını gerçekleştirmeye hizmet eder. İdiostil'in, yazarın kişisel kültürel deneyimi, estetik dünya görüşü ve psikodilbilimsel ihtiyaçları temelinde oluşturulmuş, mevcut yazı şablonlarından bağımsız, bireysel bir sanatsal ifade tarzı olduğunu söylemek doğrudur. Kavram, yazarın metin oluşturma faaliyetlerinin, yani sanatsal dünyasının oluşumunda dil araçlarını benzersiz bir şekilde kullanmasını içerir. Babich, bir idiosstilin, bireye özgü konuşma-bilişsel mekanizmalardan ve metin alanını şekillendiren ilişkisel-anlamsal alanlardan oluşan bireysel bir sistem olduğuna inanır⁵. D.Crystal ise idiosstil'i dilsel bireyin iletişimsel ve bilişsel alanı olarak yorumlayarak onu sanatsal konuşma üretmeye yarayan bir araç olarak görür ve onun aracılığıyla tarihsel aşamaya özgü sanatsal bir metin modeli yaratmanın mümkün olduğunu savunur⁶.

İletişimsel kimlik, bir dil sahibinin iletişimdeki faaliyetlere yönelik stratejik ve pragmatik davranışını ifade eden dilsel bir modeldir. Dilbilimde kavram, bireyin iletişimsel yeterliliği, hitabet sözleşmelerini algılama yeteneği ve bağlamsal yanıt kapasitesi ile ilgili olarak tanımlanır. İletişimsel kimlik analizinde aşağıdakiler önemlidir:

- * İletişimsel stratejiler (uygulanabilir tarz, Soru-Cevap, İrânlılar;
- * Etkileşimli pozisyonlar (dinleyiciyle eşitlik, üstünlük veya boyun eğme);
- * Konuşma becerisi (konuşma Yönetimi, konu değişimi, duraklamalar).

Ampirik gözlemler, Özbekçe'deki iletişimsel kimliğin genellikle kültürel klişeler, ahlaki ilkeler ve saygı gelenekleriyle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir.

Etnosemantik kişilik, bir bireyin dil yoluyla tezahür eden kültürel, ulusal ve değere özgü belirtilerini temsil eden dilsel bir imgedir. Her dilin kendi anlamsal öncelikleri vardır: yani, başka bir dildeki eşdeğerlerden farklı olan belirli kavramların anlamsal bir çağrışımı

¹ Xolova M. B. Idiosstil, idiolekt va lingvistik shaxs tushunchalari. Ilm-fan axborotnomasi, science bulletin. Volume8, issue1, Iyun 2025.

² Vinogradov, V.V. Idiolect. In Yu.N. Karaulov (Ed.), Russkiy yazik. Ensiklopediya (2nd ed., pp. 144–145). Moscow: Bolshaya Rossiyskaya ensiklopediya; Drofa. 1998. P.144.

³ Fedotova M.A. K voprosu o razgranichenii ponyatiy idiosstil' i idiolekt yazykovoy lichnosti. Zapiski romano-germanskoy filologii. 2013. 1, 220-225.

⁴ Mikhailov, M.M. (1966). Kultura russkoy rechi. Cheboksary: Chuvashskoye knizhnoe izdatel'stvo. B.85.

⁵ Babich, V.I. (2017). Linguostylistic means of expressing the lyrical self at the lexical and grammatical level in a poetic text (based on the materials of idiodiscourses by R. Frost and K. Sandberg). Scientific Bulletin of Kherson State University, 3, 109-116.

⁶ Crystal, D. (2016). The Gift of the Gab: How Eloquence Works. Connecticut: Yale University Press. 256 p.

vardır. Örneğin Özbekçe'de "or-nomus", "edep", "çalışkanlık" gibi ulusal değerler dildeki yansıma biçimlerini tanımlar. Ayrıca kelimelerin anlamsal ağırlığı (örneğin "vicdan", "alçakgönüllülük", "sabır") etnosemantik bir kimlik portresi oluşturur. Bu portre aracılığıyla dilbilimci, bireyin etno-bilişsel haritasının temsilini gerçekleştirebilir.

Söylemsel bir kişi, bireyin sosyal söylemdeki konumunu, katılım tarzını ve kendini ifade etme stratejisini ifade eder. Kavram, söylem analizinde yaygın olarak kullanılır ve bir bireyin konuşmadaki bağlamsal konumlarına göre değerlendirilmesine izin verir. Söylemsel kişilik otoriter (baskın konuşma tarzı), diyalogik (açık diyaloga dayalı) veya anlatı (anlatı temelinde ifade edilir) biçimlerinde ortaya çıkabilir. Örneğin politik söylemde birey, bir sosyal grubun lideri olarak söylem yoluyla kendini gösterir. Bu onun söylemsel kişiliğinin bir portresini oluşturur.

Konuşma dili portresi, bir dilin sahibinin konuşmaya yansıttığı sözcüksel, dilbilgisel, fonetik ve üslup işaretlerinin toplamıdır. Bu portre aracılığıyla bireyin yaşı, cinsiyeti, sosyal statüsü, bilgi kapsamı ve hatta mesleği ile ilgili bilgileri belirlemek mümkündür. Konuşma portreleri statik (kalıcı karakterler) ve dinamiktir (duruma bağlı olarak değişken karakterler). Örneğin, Özbekçe'de atasözleri, öğütler yaşlıların konuşmasında ve gençlerde-Kelime Oyunları, internet argolarında yaygındır. Bu, konuşma portresini şekillendiren karakterlerin sırasına göredir.

Sonuç

Makale, dilsel kimliğin birçok ilgili kavramla ilişkili olarak incelenmesini örnekler aracılığıyla incelemiştir. Özellikle iletişimsel bir kişi, bireyin iletişimdeki stratejik davranışını ifade eden bir dil modelidir. Konuşma dili portresi, bir bireyin konuşmadaki belirli sözcüksel, dilbilgisel ve üslup özelliklerini ortaya koyan bir modeldir. Etnosemantik kişilik-ulusal kültür, değerler ve anlamsal önceliklerle ilişkili bir dil imgesi. Söylemsel kişilik, bireyin sosyo-kültürel bağlamda bir söylemedeki katılım biçimlerini gösterir. İdiolent ve idiosstil ise bireyin dil sistemini ve metodolojik özelliklerini temsil eden dilbilimsel olgulardır.

Yukarıda analiz edilen yan fenomenler, dilsel kişiliğin farklı yönlerini ortaya çıkarmada önemli bir metodolojik araç olarak hizmet eder. Her fenomen, bireyin dilsel bir katmanını (kültürel, iletişimsel, üslup, anlamsal, sosyal) aydınlatır. Bu, dilsel kimlik kavramının basit bir dil sahibinden ziyade çok katmanlı, dinamik ve bağlama bağlı bir dil olgusu olarak yorumlanmasına izin verir. Örnekler, dilsel kişiliğe bitişik fenomenlerin Özbek dilindeki gerçek dünyadaki konuşma kalıplarında belirgin olduğunu göstermektedir. Her bitişik kavram, bireyin diline özgü bilgileri somut bir bağlamda ortaya çıkarır. Bu analizlere dayanarak, dilsel kimliği çok düzeyli analizin bir nesnesi olarak görmenin metodolojik olarak etkili olduğu doğrulanmaktadır.

Kaynaklar:

- Babich, V.I. Linguostylistic means of expressing the lyrical self at the lexical and grammatical level in a poetic text (based on the materials of idiodiscourses by R. Frost and K. Sandberg). Scientific Bulletin of Kherson State University. 2017. 3, P.109-116
- Crystal D. The Gift of the Gab: How Eloquence Works. Connecticut: Yale University Press. 2016. P.256.
- Fedotova M.A. K voprosu o razgranichenii ponyatiy idiosstil' i idiolekt yazikovoy lichnosti. Zapiski romano-germanskoy filologii. 2013. 1, 220-225.
- Mikhaylov M.M. Kultura russkoy rechi. Cheboksary: Chuvashskoye knizhnoe izdatel'stvo. 1966. B.85.

- Umurzoqova M. Tilshunoslikda lisoniy shaxs talqini. 2023, декабрь 28. Zenodo.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.10439694>
- Vinogradov V.V. Idiolect. In Yu.N. Karaulov (Ed.), Russkiy yazik. Ensiklopediya (2nd ed., pp. 144–145). Moscow: Bolshaya Rossiyskaya ensiklopediya; Drofa. 1998. P.144
- Xolova M.B. Idiotil, idiolekt va lingvistik shaxs tushunchalari. Ilm-fan axborotnomasi, science bulletin. Volume8, issue1, Iyun 2025.
- Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки, 2001. – № 1. – С. 64-72
- Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Наука, 1987.
- Лутфуллаева Д., Худойбергенова Д. Тилшуносликда лисоний шахс муаммоси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. 6- сон. – Б.35-41
- Нерознак В.П. Лингвистическая персонология : к определению статуса дисциплины // Язык. Поэтика. Перевод. Сб. науч. тр. – М.: Московский государственный лингвистический университет, 1996. – С. 112-116

**LEGAL STATUS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE:
NEW CONCEPTS: “ELECTRONIC PERSON” AND “PERSON SIMILAR TO A LEGAL
PERSON”**

**YAPAY ZEKÂNIN HUKUKİ STATÜSÜNE DAİR YENİ KAVRAMLAR: “ELEKTRONİK
KİŞİ” VE “TÜZEL KİŞİ BENZERİ VARLIK”**

Sefiyar Suleyman oglu Abishov¹

Yusif Emin oglu Mirzazade²

Abstract

The purpose of the article is to conduct an in-depth analysis of the concepts and approaches related to determining the legal status arising from the liability of artificial intelligence, to evaluate the significance of these concepts, and, at the same time, to identify existing gaps in the regulation of legal issues such as the recognition of legal personality for artificial intelligence, the attribution of liability, and other related matters. Furthermore, the article aims to propose legal regulatory frameworks that may be applicable in the future.

The methodology of the article is based on the application of legal analysis, synthesis, legal syllogism, the comparative law method, and normative research for the purpose of analyzing the legal status of artificial intelligence.

The scientific novelty of the article lies in the systematic analysis of concepts related to the determination of the legal status of artificial intelligence, the assessment of international practice through the comparative legal method, and the introduction of new approaches concerning the formation of legal subjectivity for artificial intelligence. In addition, the research conducted in the direction of identifying legal liability, regulatory frameworks, and normative gaps provides new scientific findings in this field.

Keywords: artificial intelligence, law, legal status, concepts, identity

Özet

Bu makalenin amacı yapay zekânın sorumluluğundan kaynaklanan hukuki statüsünün belirlenmesine ilişkin mevcut kavramların ve yaklaşımların derinlemesine analizini yapmak, bu kavramların önemini değerlendirmek ve aynı zamanda yapay zekâyâ hukuk süjesi niteliği kazandırılıp kazandırılmayacağı, sorumluluğun tayini ve diğer hukuki meselelerin düzenlenmesi alanındaki mevcut boşlukları tespit ederek, gelecekte uygulanabilecek hukuki düzenlemelere dair öneriler geliştirmektir.

Makalenin metodolojisi yapay zekânın hukuki statüsünü analiz etmek amacıyla hukuki analiz, sentez, hukuki kıyas yoluyla çıkarım (sillojizm), karşılaştırmalı hukuk yöntemi ve normatif araştırma gibi bilimsel metodların uygulanmasına dayanmaktadır.

Makalenin bilimsel yeniliği yapay zekânın hukuki statüsünün belirlenmesine yönelik kavramların sistematik olarak analiz edilmesi, bu alandaki uluslararası uygulamaların karşılaştırmalı hukuk yöntemiyle değerlendirilmesi ve yapay zekânın hukuk süjesi olarak tanınmasına dair yeni yaklaşımların ortaya konulmasından ibarettir. Ayrıca, hukuki

¹ Lecturer at the Department of Private Law, Nakhchivan State University, Address: University Campus, Nakhchivan City, Azerbaijan, E-mail: sefiyarabisov@ndu.edu.com

² Student at the Law Program, Nakhchivan State University, Address: University Campus, Nakhchivan City, Azerbaijan, E-mail: yusifmirzazade@ndu.edu.az, ORCID ID: 0009-0008-7818-1805

sorumluluk, düzenleyici çerçeveler ve normatif boşlukların tespitine yönelik yapılan incelemeler, bu alanda yeni bilimsel sonuçlar sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: yapay zeka, hukuk, hukuki statü, kavramlar, kimlik

Introduction

In recent years, the development of artificial intelligence (AI) technologies has led to fundamental changes across various spheres of public life, advancing at a geometric rate toward a cybernetic society. The rapid progress of innovations—particularly in the field of information technologies—has posed significant challenges to legal systems and regulatory frameworks. Among these challenges, the most pressing is the issue of determining the legal status of artificial intelligence.

It must be acknowledged that as the influence of non-biological intelligence on individuals and society grows, so too do the demands and expectations regarding the legal recognition of AI. Technologies capable of simulating human intelligence call into question established notions of "legal personality"—that is, an entity recognized by law, possessing rights and bearing responsibilities—as well as traditional concepts of legal subjectivity. This, in turn, creates a need to revisit and revise the legal classifications applied to such entities. (*White, pp. 74–75*) From this perspective, the recognition of AI as a legal subject must be examined both theoretically and practically.

Main Body

1. The Importance of Determining the Legal Status of Artificial Intelligence

Before determining the legal status of artificial intelligence (AI), it is essential to address the significance and essence of AI's potential to act as a subject of law. The concept of *legal personality* has been a persistent subject of philosophical and theoretical debate among legal scholars since the inception of legal science. Legal history has demonstrated that the definition of *legal personality* has evolved depending on the period, geographic context, social realities, and, most importantly, prevailing forms of life. (*Chopra/White, Autonomous Artificial Agents, p. 157; Ersoy, p. 86*). In this regard, it is not the views of legal scholars that have shaped the form and content of the concept of legal personality, but rather the aforementioned factors.

One of the fundamental questions that occupied the minds of legal scholars during the formative stages of legal theory was: *Is it necessary to be human in order to possess legal personality?* Roman law provided a thought-provoking precedent to this question even before the modern concept of "legal person" had fully emerged. Notably, Roman law granted certain legal rights to non-human entities such as monasteries, cities, and rivers, thereby challenging existing stereotypes.

However, it must not be overlooked that Roman law addressed this issue not only through progressive theses and practices but also through antitheses. Paradoxically, this is reflected in the fact that women and children under the authority of the *pater familias* were not granted direct legal rights. (*Çelebican, p. 160*). According to Roman law, while the *pater familias* was the bearer of rights and duties on behalf of the family, women and children could benefit from legal entitlements only indirectly—within the bounds of the *pater familias*' will and discretion. As a result, women and children were not considered full subjects of law since they could not directly exercise legal rights. Thus, Roman law effectively undermined the thesis that all human beings inherently possess legal personality.

2. Common Aspects of Legal Concepts Concerning Artificial Intelligence

When examining the body of approaches that support granting legal status to artificially intelligent entities, it becomes evident that these approaches share a common emphasis on the legal and formal dimensions of personhood. They advocate for the recognition of legal subjectivity in line with public acceptance and compatibility with the core principles of law. In other words, legal personality is conferred upon entities that are acknowledged by both society and the legal system and are capable of functioning within an appropriate legal framework. Thus, these approaches are grounded in the belief that attributing legal personality to artificial intelligence aligns with the current demands of modern legal policy. (*White, pp. 74–75*)

Unquestionably, the prevalence of these perspectives is not coincidental. The unique technical and cognitive features of AI have created a context in which determining legal liability for harm resulting from its operation poses serious challenges. (*Pagallo, Legal Personhood, p. 6*) In legal terminology, these challenges constitute what is referred to as “legal gaps”—not due to flawed regulation or unprofessional procedural rules, but rather due to the absence of a normative framework in this field. (*Bayamlioğlu, p. 136*)

Another common element in these approaches is the assertion that AI demonstrates functional and intellectual capacities analogous to those of living organisms, particularly humans. (*Solum, p. 1252*) These attributes compel us to view AI not merely as a tool comprised of programmed algorithms, but as a subject with substantial potential for development. In fact, such advancement may become so significant that it becomes inevitable to recognize ownership rights over all AI-generated objects, thereby triggering related civil, administrative, and even criminal liabilities. (*Teubner, p. 6*)

The final shared characteristic among these approaches is the concern that failing to recognize the legal status of AI may lead to serious misuse and exploitation. For instance, an object created or an idea proposed by an AI system may embody motivations relevant to property rights. (*Zimmerman, p. 21*) In the absence of clearly defined legal status, individual actors may appropriate such ideas or patent the resulting products, even claiming ownership rights over them. In short, attributing legal personality to AI enables more effective use of its potential within a structured legal framework and fosters the development of a favorable legal regime that ensures society maximally benefits from these technological advancements. (*Bacaksız/ Sümer, pp. 145–146*)

3. Concepts and Their Practical Applicability

The nature of legal personality and the question of which entities may be granted such status have historically given rise to extensive intellectual discourse within philosophical, sociological, and legal contexts. Over time, numerous conceptual approaches have emerged, grounded in diverse theoretical frameworks. Nonetheless, the recognition of legal status for certain entities—and the substance of that status—has not been based solely on abstract theories. It has also been shaped by prevailing social realities, the functional demands of legal systems, and the institutional structure of society. (*Çelebican, p. 160*) Legal systems, taking into account the developmental trajectory of social dynamics, construct normative regimes and implement regulatory interventions through mechanisms of legal adaptation in order to respond adequately to evolving societal relations. One of the clearest manifestations of this legal transformation is the extension of legal personality to non-natural entities in some legal systems. (*Chopra/ White, Autonomous Artificial Agents, p. 155*)

In the contemporary era, pragmatic and functional justifications for recognizing the legal personality of non-human entities have gained relevance, particularly within the legal framework governing artificial intelligence and robotics. (*Kılıçarslan, p. 381*) The ongoing digital transformation and the growing influence of AI have confronted legal systems with

new social demands, compelling them to consider granting legal status to these technologies. As such, the attribution of limited legal personality to AI is increasingly regarded as an inevitable legal development—both in terms of social reality and regulatory necessity.

The dynamic nature of global legal systems and their capacity for normative flexibility also raise the possibility that, in the future, legal personality may be extended to other non-human entities beyond artificial intelligence. Within this context, AI systems and other non-biological entities—although they may share some human-like features, yet remain fundamentally distinct from human beings—have become the subject of pressing legal inquiry. Specifically, the formation of a novel model of legal personality tailored to such entities within contemporary legal theory now represents one of the major challenges faced by legal science.

At present, several conceptual approaches have been proposed regarding the attribution of legal personality to AI systems. Let us now examine these concepts in more detail.

1.1. Artificial Intelligence from the Perspective of the “Electronic Person” Concept and Its Evaluation

1.1.1. The Concept of “Electronic Person”

Before turning to the concept, it would be more appropriate to define what is meant by “electronic person.” An electronic person is a subject with the capacity to participate in legal relations, operating entirely or predominantly in a digital environment, recognized and identified through digital identification means, and possessing legal personality or a status similar to legal personality.

1.1.2. The Importance and Necessity of Defining the “Electronic Person” Concept

The necessity for defining the “electronic person” concept arises from the fact that today, artificial intelligence systems participate in legal relations without bearing any rights and obligations. (*Gunther, J./Munch, F./Beck, S./Löffler, S./Leroux, C./Labruto, R., p. 823*) Any legal violation committed by artificial intelligence systems outside the will of the parties does not create liability in relation to the parties. These cases, mostly encountered in private legal relations, do not impose any rights and duties on artificial intelligence, and because AI is approached not from the perspective of “legal personality” but from the perspective of an object, tool, or instrument, liability is not assigned to any party. This also means that the responsibility for compensation of damages is not assigned to either party and is excluded.

The problem even reaches a level where one of the parties not involved in the legal relationship — the manufacturer, programmer, owner, or user — becomes the liable party regarding compensation for the resulting damage. Therefore, granting AI systems a minimal legal status by recognizing minimum rights and obligations will, to some extent, prevent legal risks and legal gaps in the current perspective. (*Hanisch, Jochen; Haftung Für Automation, Göttingen: Cuvillier, 2010, p. 100*) This, in turn, demonstrates the practical significance of the “electronic person” concept.

Another progressive and practically significant aspect of the concept is that it envisions the establishment of an “Electronic Personhood Fund” for compensating material and moral damages arising from the activities of artificial intelligence. (*Wettig, Steffen; Vertragsschluss mittels elektronischer Agenten, Berlin: Wissenschaftlicher Verlag Berlin, 2010, p. 1*) So, how necessary is the creation of this fund, and what does it arise from?

– As is known, the number of legal violations directly or indirectly caused by the activity of artificial intelligence is increasing day by day. We must accept that legal science is going through a difficult time because of this. From this point of view, it should be noted that the issue with which legal science is “struggling” is the implementation of preventive measures regarding legal violations. Regretfully, it must be noted that today artificial intelligence is at least 100 years ahead of legal science. Therefore, the most reasonable step for modern legal scholarship would be, at best, to establish initial legal regulations aimed at eliminating the consequences until comprehensive regulation is implemented. In this context, the fund mentioned above holds significant importance.

The “Electronic Personhood Fund” is not, in fact, a practice unfamiliar to us. At first glance, it resembles an insurance fund with which we are already familiar. That is, parties to the legal relationship (manufacturer, software provider, and user entities) must, considering potential risks, pay a certain amount of funds into the fund, thus guaranteeing both the legal relationship and the seamless resolution of any issues related to damage compensation. (Gunther, J./Munch, F./Beck, S./Löffler, S./Leroux, C./Labruto, R., p. 825) On the other hand, in the case of emerging liability, liability will not be attributed to a single person but to several parties. This will offer a more objective approach to the issue of damage compensation and will encourage parties to act more responsibly and carefully regarding matters related to AI systems. As a result, the party formally bearing legal liability will be the artificial intelligence system, but in fact, it will be the party or parties that want the artificial intelligence to act as a party in the legal relationship and thus consciously assume responsibility for it. (Gunther, J./Munch, F./Beck, S./Löffler, S./Leroux, C./Labruto, R., p. 825)

Undoubtedly, with the granting of “electronic person” status, artificial intelligence will also be assigned certain attributes and individualized information. The main issue here is the assignment of a unique electronic identification code for each system to increase legal oversight and transparency over AI systems, as well as the creation of a “State Registration Authority for Electronic Persons” and a “State Register of Electronic Persons” for centralized coordination of such attributes. This is of great importance both for ensuring uninterrupted and complete control over AI systems and for the parallel distribution of liability with the state.

1.1.3. The “Electronic Person” Concept in Current Reality

The most significant legal and practically important initiative in the field of forming an electronic personality model was undertaken by the European Parliament. On 16 February 2017, the European Parliament adopted a resolution titled *Civil Law Rules on Robotics* aimed at regulating the legal and social consequences of robotics and automation systems. (European Parliament Resolution of 16 February 2017 with Recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics)

Upon a detailed examination of the resolution, it becomes clear that the European Parliament, in its decision, emphasized the importance of determining the legal regime of artificial intelligence and robotics and put forward the idea that these technologies possess a more complex legal status than merely being objects of ownership. (Bozkurt Yüksel, p. 22) Overall, this model proposed by the European Parliament is a new approach both in national and international legal contexts. This, in turn, demonstrates how significant the *Electronic Person* concept may become in future perspectives. (Kılıçarslan, p. 380)

1.2. Artificial Intelligence from the Perspective of the Concept of “Person Similar to a Legal Person” and Its Evaluation

1.2.1. The Concept of a “Legal Person”

The concept of a “legal person” is one of the fundamental concepts long known to legal science and encompassing major institutions of civil law. In civil law, numerous definitions have been given to the legal person. One of them is as follows:

- “A collective entity created by a group of individuals for the purpose of meeting social and economic needs is called a legal person.”

1.2.2. The Concept of a “Person Similar to a Legal Person”

A “*person similar to a legal person*” is an entity created to operate in everyday life or in cyberspace, possessing autonomous or semi-autonomous decision-making capabilities based on artificial intelligence technologies, registered, authorized to enter into legal relations, and bearing a limited legal person status.

1.2.3. The Importance of Defining the Concept of a “Person Similar to a Legal Person”

The fact that we previously mentioned the definition of a “legal person” is not a coincidence. The reason is that the concept of a “person similar to a legal person” advocates the recognition of a legal status similar to that of a legal person for artificial intelligence systems, based on several similar features. But where does this approach originate from, and what is its distinctive aspect?

– First and foremost, it should be noted that the significance of creating this concept lies in the fact that legal regulations related to “legal persons” are already familiar to society and especially to legal science, compared to other concepts. Although legal persons as organizational structures differ from artificial intelligence systems in terms of functionality and purpose, the reasons and mission behind their creation are similar. (Bayamlıoğlu, p. 138) This is the distinguishing feature of the concept from other concepts. For instance, the phrase “meeting social and economic needs” mentioned in the definition is significant in this regard. Because both organizations and artificial intelligence systems primarily aim to meet social and economic needs, and subsequently, to ensure the optimal management of resources and the efficient organization of human activity. (Pagallo, *Legal Personhood*, p. 9) Precisely for this reason, some legal scholars and researchers propose the formation of a personality model for artificial intelligence systems similar to the legal person model existing in commercial law. (Bozer, Ali/Göle, Celal; *Ticari İşletme Hukuku, Updated and Expanded 5th Edition, Bank and Commercial Law, 24th Edition, Bank and Commercial Law Research Institute, Ankara 2018, p. 265*)

1.2.4. Limitations of the Concept

It should be remembered that although this concept may appear theoretically effective, it is equally deficient in practice. The issue is that considering the types of activities and level of functionality of artificial intelligence systems, their participation not only in

commercial legal relations but also in other legal relations is inevitable. (Çetin, *Yapay Zeka ve Hukuk ile İlgili Güncel Tartışmalar*, p. 55) This is because legal relations are a complex construct. On one hand, when a legal relation is formed, on the other hand, its comprehensive development requires consideration of the parties' liabilities, grounds for termination, and changes in the relation as legal risks.

Thus, although the concept of a "person similar to a legal person" may appear rational from the perspective of "meeting social and economic needs," it creates significant practical difficulties. There are several reasons for this:

- The first reason is that the interaction between humans and artificial intelligence is more complex than traditional legal relations and involves numerous parties. Therefore, determining the circumstances under which artificial intelligence will bear liability will become more difficult, and as a result, new legal regulations will be needed. (Çetin, *Yapay Zeka ve Hukuk ile İlgili Güncel Tartışmalar*, p. 56)
- The second reason is that the legislation regarding the status of legal persons differs across the world. (Pagallo, *Legal Personhood*, p. 6) This will create significant difficulties in forming a universal model of "person similar to a legal person" for artificial intelligence. Above all, the diversity of legal systems in itself is a problem for how the issue is approached. (Bacaksız/Sümer, p. 147)
- The third and final reason is that, today, countries around the world are not ready to change the legally defined status of legal persons. (Bacaksız/Sümer, p. 149) According to current legislation, legal persons can operate only based on human will. In such a situation, accepting autonomous systems like artificial intelligence as a "person similar to a legal person" would require fundamental legal reforms, which demand strong political will and carry significant risk. (Çetin, *Yapay Zeka ve Hukuk ile İlgili Güncel Tartışmalar*, p. 57; Bacaksız/Sümer, p. 148)

In conclusion, it should be noted that although granting artificial intelligence the status of a "person similar to a legal person" may seem logical in terms of clarifying legal liability and placing operations within a legal framework, currently it appears neither theoretically nor practically realistic. Therefore, in the future, legal systems may develop based on recognizing artificial intelligence not as a legal person but as a new legal category.

Conclusion

In conclusion, it is essential to develop a unified international approach, harmonize the normative framework, and clearly define the principles of legal liability in order to determine the legal status of artificial intelligence. This process must address fundamental questions such as whether artificial intelligence should be recognized as a legal subject, to whom the legal consequences of its actions should be attributed, and how ethical and liability-related issues should be regulated.

The two models proposed in this article may offer effective solutions in different respects to these questions. All conceptual frameworks developed in this direction serve, to varying degrees, as cornerstones for the creation of a more universal legal model.

Overall, the conclusion reached is that recognizing artificial intelligence as a fully-fledged legal person is neither legally nor ethically appropriate at this stage. However, taking into account its functional capabilities and participation in legal relations, the application of a limited and special legal status—particularly the "electronic person" model—may be

considered the most rational solution. This would contribute both to ensuring legal certainty and to integrating the technology into society in a responsible and beneficial manner.

References

- Bacaksız, Pınar/Sümer Seda Yağmur: Robotlar, Yapay Zeka ve Ceza Hukuku, Adalet Yayınevi, Ankara 2021.
- Bayamlıoğlu, Emre: Akıllı Yazılımlar ve Hukuki Statüsü: Yapay Zeka ve Kişilik Üzerine Bir Deneme, Uğur Alacakaptan'a Armağan Cilt – 2, 1. B., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 131-140.
- Bozer, Ali/Göle, Celal; Ticari İşletme Hukuku, Güncellenmiş ve Genişletilmiş 5. Bası, Banka ve Ticari Hukuku, 24. Baskı, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Ankara 2018.
- Bozkurt Yüksel Armağan Ebru: Yapar Zekanın Buluşlarının Patentlenmesi, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, Yıl 6, Sayı 11, Haziran 2018.
- Chopra, Samir/White, Laurence F.: A Legal Theory for Autonomous Artificial Agents; The University of Michigan Press, E-book, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, Doi: <https://doi.org/10.3998/mpub.356801> USA, 2011.
- Çelebican, Özcan K.: Roma Hukuku, Yeni Medeni Kanuna Uyarlanmış 18.Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2019.
- Çetin, Selin: Yapay Zeka ve Hukuk ile İlgili Güncel Tartışmalar, Yapay Zeka Çağında Hukuk İstanbul, Ankara ve İzmir Baroları Çalıştay Raporu 2019.
- Ersoy, Çağlar: Robotlar, Yapay Zeka ve Hukuk, 3. Baskı, İstanbul, Nisan 2018.
- European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL). Related from: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2018_252_R_0026
- Gunther, J./Munch, F./Beck, S./Löffler, S./Leroux, C./Labruto, R.; Issues of Privacy and electronic Personhood in Robotics, Proceedings – IEEE International Workshop on Robot and Human Interactive Communication, s. 815-820. Doi: 10/1109/ROMAN/2012.6343852
- Hanisch, Jochen: Haftung Für Automation, Göttingen: Cuvillier, 2010.
- Kılıçarslan, Seda Kara: Yapay Zekanın Hukuki Statüsü ve Hukuki Kişiliği Üzerine Tartışmalar, YBHD, Yıl 4, Sayı 2019/2, s. 363-389
- Pagallo, Ugo: Vital, Sophia, and Co.- The Quest for the Legal Personhood of Robots, Law School, University of Turin, Information 2018, 9, 230; Doi: 10.3390/info9090230.SET:20.7.2020.
- Solum, Lawrence B.: Legal personhood for artificial intelligence. North Carolina Law Review 70(4): 1231-1287
- Teubner, Gunther: Rights of Non-humans, Electronic Agents and Animals as New Actors in Politics and Law, Journal of Law and Society, Vol. 33, 2006, s. 497-521
- Wettig, Steffen: Vertragsschluss mittels elektronischer Agenten, Berlin: Wissenschaftlicher Verlag Berlin, 2010.
- White, J. Frederick; Personhood: An Essential Characteristic of Human Species, The Linacre Quarterly, 2013;80(1), s. 74-97. Doi: 10.1179/0024363912Z.000000000 010
- Zimmerman, Evan J.: Machine Minds: Frontiers In Legal Personhood, Zimmerman, evan, Machine Minds: Frontiers in Legal Personhood, February 12, 2015. Doi: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2563965.SET.3.9.2020>

AREAL DİLÇİLİYİN TƏRİFİ VƏ DİGƏR DİLÇİLİK SAHƏLƏRİ İLƏ ƏLAQƏSİ**ALANSAL DİLBİLİMİN TANIMI VE DİĞER DİLBİLİM ALANLARIYLA İLİŞKİSİ****DEFINITION OF AREAL LINGUISTICS AND ITS RELATIONSHIP WITH OTHER LINGUISTIC FIELDS**

Cəfərova Gülbəniz Cahangir qızı¹

Özet

Alansal dilbilim, dil olaylarının belirli bir coğrafi alandaki dağılımını ve diller arası (lehçeler arası) etkileşimlerini, dil coğrafyasının yöntemlerinden yararlanarak inceleyen bir dilbilim dalıdır. XIX. yüzyılın sonlarında lehçeler arasındaki sınırların kesin olmadığı ve her dil olgusunun coğrafi olarak belirlenebilen kendine özgü yayılım özelliklerine sahip olduğu anlaşılmış, bu yaklaşım alansal dilbilimin temellerini oluşturmuştur. Bu alanın başlıca amacı, belirli bölgelerde diller ve lehçelerde oluşan değişimleri ortaya koymak ve bunları genetik ya da tipolojik benzerlikler bağlamında değerlendirmektir. Alansal dilbilim, lehçebilim, karşılaştırmalı-tarihsel dilbilim, tipoloji, sosyodilbilim, etnodilbilim ve dil temasları teorisi gibi disiplinlerle yakın ilişki içindedir. Özellikle dil birlikleri, izoglos haritaları, yenilik merkezleri ve arkaizm alanlarının belirlenmesi gibi yöntemler, hem geçmiş hem de günümüz dil durumlarını analiz etmeye imkân tanır. Araştırmalar, dillerin yalnızca içsel yapısının değil, aynı zamanda sosyal, kültürel ve coğrafi etkenlerle şekillenen dinamiklerinin de anlaşılmasına katkı sağlar. Bu yönüyle alansal dilbilim, çok disiplinli yapısıyla modern dilbilimin önemli bir araştırma alanı haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: alansal dilbilim, lehçebilim, dil birlikleri, sosyodilbilim, etnodilbilim, dil coğrafyası.

Abstract

Areal linguistics is a branch of linguistics that studies the distribution of linguistic phenomena and the interactions between languages (or dialects) within a specific geographic area, employing methods from linguistic geography. In the late 19th century, it was recognized that the boundaries between dialects were not always clear-cut and that each linguistic phenomenon could be characterized by unique patterns of geographical distribution—an observation that laid the foundations of areal linguistics. The primary goal of this field is to identify and analyze changes in languages and dialects within particular regions, interpreting them in the context of genetic or typological similarities. Areal linguistics maintains close connections with disciplines such as dialectology, comparative-historical linguistics, typology, sociolinguistics, ethnolinguistics, and contact linguistics. Notably, its methods—such as mapping isoglosses, identifying innovation centers, and locating zones of archaism—enable the analysis of both historical and contemporary linguistic situations. Research in this field contributes to understanding not only the internal structure of languages but also the dynamics shaped by social, cultural, and geographical factors. With its multidisciplinary nature, areal linguistics has become a significant area of study within modern linguistics.

Keywords: areal linguistics, dialectology, language unions, sociolinguistics, ethnolinguistics, linguistic geography

¹ Filoloji Bilimler Doktoru, Bakü Slav Üniversitesi, Genel Dilbilim Bölümü Doçenti, bextever1@mail.ru

Areal dilçilik müasir dilçiliyin əsas istiqamətlərindən biridir.

Areal dilçilik latın sözündən *area* - sahə, məkan - müəyyən məkanda dillərarası (dialektlərarası) dil hadisələrinin yayılmasını linqvistik coğrafiyanın metodlarından istifadə edərək tədqiqi ilə məşğul olan *dilçilik sahəsidir*.

“Areal dilçilik” - müəyyən məkanda dillərarası (dialektlərarası) dil hadisələrinin yayılmasının tədqiqi ilə məşğul olan bir dilçilik sahəsidir [7, c. 43].

Qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin (ləhcələrin) faktlarının areal təsvirində müəyyənedici prinsip onların frontal əhatə dairəsidir [7, c. 43].

Areal dilçiliyin ümumi mahiyyəti – dil hadisələrin ərazi yayılmasının tədqiqidir: ayrı-ayrı dil faktlarının və dilin quruluşunu təşkil edən əlamətlər toplusunun tədqiqi; dilin minimal mövcud olma forması kimi çıxış edən şivələrin tədqiqi; genetik və ya tipoloji oxşarlıq, mədəni terminologiya ümumiliyi əsasında olan dil qruplarının tədqiqidir.

Areal dilçilik, XIX əsrin sonlarında şivələr arasında aydın, birmənalı sərhədlərin olmadığını və dil hadisələrinin hər birinin izoqlos tərəfindən coğrafi xəritədə qeyd olunan öz yayılma xüsusiyyətləri ilə xarakterizə oluna biləcəyini anlayan dialektologiyadan yaranmışdır. Areal dilçiliyin yaranmasına 2 əsas amil təkan vermişdir: 1) hind-Avropa dillərinin yaranmasına dair yeni fikir və mülahizələrin olması və 2) dialektlərin öyrənilməsində yeni metodların tətbiqi.

Areal dilçiliyin əsas məqsədi – müəyyən ərazidə dil və dialektlərdə baş verən dəyişiklikləri tədqiq etməkdir.

Dildə baş verən dəyişiklikləri izah edən amillər: dillərarası münasibətlər. Dil və dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsinin müxtəlif növləri var.

Areal dilçiliyin məsələləri: arel anlayışı, izoqlos hadisələrinin səciyyəsi və şərh; innovasiya müşahidə olunan zonalarının və dil hadisələri mərkəzlərinin müəyyənləşdirilməsi; dil attraksiyaları hadisələri və vibrasiya zonaları; areal dilçiliyin ümumi və xüsusi metodları; areal dilçiliyin ümumi və xüsusi metodları vasitəsi ilə dilin müxtəlif səviyyə vahidlərinin tədqiqi; dil tipi və onun genealoji təsnifatda yerinin müəyyənləşdirilməsi problemi; areal dilçiliyin digər dilçilik sahələrilə əlaqəsi. Areal dilçiliyin sinxron və diaxron aspektləri; onların qarşılıqlı əlaqəsi. Dil ittifaqı və s.

«*Məkani və ya areal dilçilik*» termini ilk dəfə M. J. Bartoli və J. J. Vidossi tərəfindən 1943-cü ildə, lakin əsas prinsipləri Bartoli tərəfindən 1925-ci ildə inkişaf etdirilmişdir. Areal dilçilik dilçilik coğrafiyası və dialektologiya ilə sıx bağlıdır.

Areal dilçiliyin əsasını dialektoloji tədqiqatlar təşkil edir. Areal dilçiliyin mərkəzi *anlayışlarından biri dil və ya dialekt arealıdır*, yəni ayrı-ayrı dil hadisələrinin və onların məcmuələrinin, habelə ayrı-ayrı dillərin və dil qruplarının yayılma sərhədləridir. «*Areal*» termini dillərin və dil ümumiliklərinin (*hind-Avropa arealı, slavyan arealı, türk arealı* və s.) yayılma sərhədlərini göstərmək üçün də istifadə olunur [6, c. 30-32].

Dil hadisələrinin *xəritəyə köçürülməsi* və *şərhi (interpretasiyası)* linqvistik coğrafiyanın iki bölməsini təşkil edir.

M. A. Borodina linqvistik coğrafiyanı linqvistik atlasların tərtib edilməsi praktikasına və areal dilçiliyi areal nəzəriyyəsi («arealogiya») kimi ayırmağı təklif edir. A. V. Desnitskaya «Areal dilçiliyin predmeti və metodları məsələsinə dair» məqaləsində də eyni fikir söyləyir [3, c.23]. Biz də bu fikirdəyik. D. İ. Edelman, areal dilçilik altında, dil hadisələrinin müasir yayılması əsasında qədim ərazilərin öyrənilməsini başa düşür [1].

«Areal dilçilik (lat. *area* - Sahə, məkan) - linqvistik coğrafiya metodlarından istifadə edərək dil hadisələrinin məkanda yayılma ərazisini və dillərarası (dialektlərarası) qarşılıqlı təsirdə yayılmasını araşdıran dilçilik bölməsi [4, c. 43-44].

B. A. Serebrennikov kimi bəzi elm adamları «lingvistik coğrafiya» termininin lehinə «areal dilçilik» terminindən tamamilə imtina edirlər.

Yuxarıda göstərilən təriflərdən göründüyü kimi, müasir dilçilikdə bu terminin tərifində fikir ayrılıqları müşahidə olunur.

Areal dilçiliyin digər dilçilik sahələri ilə əlaqəsi

Areal dilçilik birbaşa dillərin kontaktı nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirilir (U. Vaynrayx, E. Haugen, V. Yu. Rozentsveyq). Hər iki fənn ilk baxışdan eyni məsələlər dairəsini öyrənirlər: dil sistemlərinin müxtəlif səviyyələrdə – fonoloji, morfoloji, sintaktik, leksik interferensiyalara (müdaxiləsinə) səbəb olan iki və ya daha çox dilin kontaktları. Areal tədqiqat üsulları dillərin kontaktı zamanı dil elementlərinin sabitlik dərəcəsini müəyyənəlməyə kömək edir.

Areal dilçilik və dillərin kontaktı nəzəriyyəsi arasındakı fərqlər həm obyektin tərifində, həm də təsvir metodikasında müşahidə olunur.

1) Areal dilçilik üçün kontaktda olan dillərin genetik heterogenliyi (və ya uzaqlığı) vacibdir; dillərin kontaktı nəzəriyyəsi üçün bu məqam vacib deyil;

2) Əlaqə nəzəriyyəsi ilk növbədə iki- (və ya çox-) dillilik («ikidillilik», «diqlossiya») vəziyyətinə gətirib çıxaran kontaktları öyrənir; areal dilçilik yalnız mövcud ikidilliliklə deyil, xüsusən də keçmişdə baş verə bilən ikidilliliyin nəticəsində yaranan dil sistemlərinin interferensiyası (müdaxiləsi) ilə də maraqlanır;

3. Buradan belə çıxır ki, dillərin kontaktı nəzəriyyəsi dilləri sırf sinxron müstəvidə araşdırır, areal dilçilik üçün isə sinxroniya və diaxroniya arasında ciddi fərq qoyulmalı və hər ikisinin məlumatlarının (müqayisəli tarixi və daxili rekonstruksiya materialları daxil olmaqla) ayrıca təhlili lazımdır.

4. Müvafiq olaraq, dillərin kontaktı nəzəriyyəsi üçün «müdaxilə vektoru» həmişə bir istiqamətlidir (A dili B dilinin təsiri altında dəyişir) və təmasda olan dillər («donor dili» və «qəbul edən dil») bərabər deyil; Areal dilçilik, əksinə, ümumiyyətlə dillərin ikitərəfli (və ya çoxtərəfli) qarşılıqlı təsiri ilə məşğul olur (substrat, superstrat, adstrat və s. növləri daxil olmaqla);

5. Dillərin kontaktı nəzəriyyəsindən fərqli olaraq, Areal dilçilik üçün əlaqə növlərini təhlil edərkən, sırf sosial deyil, nəzərdən keçirilən dillərin mədəni və sosial vəziyyəti vacibdir ki, bu da diaxroniyaya müraciət edərkən xüsusilə aydın görünür [2, c.70-71].

Areal dilçilik, müqayisəli tarixi dilçilik və ümumi tipologiya ilə yanaşı, dil kontinuumunun (dil hadisələrinin ərazidə arasıkəsilməməzliyi) öyrənilməsinin üç əsas istiqamətindən biridir. Areal dilçilik qohumluq və əlaqə parametrlərinə görə obyektlərin seçilməsi üsulu ilə də fərqlənir. Müqayisəli tarixi dilçilik coğrafi yayılmasından və bununla əlaqəli kontaktdan asılı olmayaraq qohum dilləri öyrənirsə, areal dilçilik, əksinə, qohumluğundan asılı olmayaraq dillərin coğrafi yaxınlığını nəzərə alır, dil quruluşlarının izomorfizm problemləri ilə məşğul olan tipoloji dilçilik üçün isə qeyd olunan parametrlərdən heç biri əhəmiyyətli deyil. Bu üç istiqamət tədqiq olunan proseslərin perspektivi ilə də fərqlənir: müqayisəli dilçilikdən fərqli olaraq, areal dilçilik öz nəticələrində vahid mənbəyə gedib çıxan dillərin fərqliliyinə deyil, fərqli mənbələrə gedib çıxan dillərin yaxınlığına əsaslanır.

Müəyyən bir dil hadisəsinin innovasiya mərkəzlərinin müəyyənəldirilməsi və ya bu hadisələrin zəifləmə zonalarının müəyyənəldirilməsi kimi bir sıra areal tədqiqat üsulları əslində müqayisəli qrammatika üçün baza yaradır. İnnovasiya mərkəzlərinin müəyyənəldirilməsi ilə paralel olaraq, izoqlos hadisələrin tarixi də müəyyən areallarda öyrənilə bilər. Bu, adətən əvvəlki vəziyyətin reliktlərini (qədim dövrlərin qalığı olan dil

hadisəsini) müəyyənləşdirməklə həyata keçirilir. Areal dilçilikdə arxaizmlərin və yeniliklərin müəyyənləşdirilməsi üçün yeni bir metodika təklif olunur.

Yeni metodika arxaizmləri aşkar edən areal metodlarının müqayisəli-tarixi, filoloji metodun, tipoloji tədqiqat metodlarının istifadəsini təmin edən yoxlama tələb etməsinə əsaslanır.

Areal dilçilik lingvistik tipologiya ilə sıx bağlıdır. Bu fənlərin qovşağında *dil ittifaqı* anlayışı yarandı. Bu termin N. S. Trubetskoy (1923) tərəfindən təklif edilmişdir. İ. P. Susovun dərslindəki oxşar fikir qeyd edilir: «XIX-cu əsrin sonu - XX-ci əsrin əvvəllərində lingvistik müqayisənin (komparativizmin) üçüncü müstəqil istiqaməti kimi coğrafi təmasda olan dillərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə məşğul olan, *dil ittifaqlarının* yaranmasına səbəb ola bilən və əsas metodu dil coğrafiyası olan areal / məkani dilçilik fərqlənir» [5].

Nəticə

“Areal dilçilik” nəzəri dilçilik fənləri toplusunda zəruri fənlərdən biridir. Dilçilik elminin nisbətən yeni sahəsi olsa da, artıq müasir dilçiliyin aparıcı istiqamətinə çevrilmişdir.

Areal dilçiliyin öz obyekti, problem və vəzifələri, metodoloji prinsipləri, terminologiyası və daxili quruluşu var. Bu, areal dilçiliyi müasir mərhələdə formalaşmış və fəal inkişaf etməyə davam edən dilçiliyin xüsusi bir qolu kimi ayırmağa imkan verir. Tədqiqatın miqyası artır, bu da areal dilçiliyində təkcə dil coğrafiyası metodunun deyil, həm də yaxın elmlərin metodlarının - müqayisəli tarixi və tipoloji dilçilik metodlarının; dillərin kontaktı nəzəriyyəsi və sosisiolingvistik metodlarının istifadəsi ilə təsdiqlənir.

Ədəbiyyat

Ареальная лингвистика // Российский гуманитарный энциклопедический словарь // Яндекс.Словари
<http://slovari.yandex.ru/~книги/Гуманитарный%20словарь/Ареальная%20лингвистика/>

Гуров Н.В., Зограф Г.А. Ареальное языкознание: предмет и метод (на материале языков Южной Азии) // Вопросы языкознания. - 1992. № 3. С.67-83

Десницкая А.В. К вопросу о предмете и методах ареальной лингвистики // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. - Ленинград: Наука, 1977. С.23-37

Нерознак В. П. Ареальная лингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцевой. - М.: Советская энциклопедия, 1990. - 683 с. (С. 43-44)

Сусов. И.П. Введение в теоретическое языкознание (Электронный учебник)/
<http://homepages.tversu.ru/~ips/LingFak1.htm#2>

Теоретические основы классификации языков мира. Москва: Наука, 1982. 310 С.

Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. - 2-е изд. - М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. - 685 с.

KIRIM TÜRKÜ KADINLARIN GİYİMLERİNİ SÜSLEYEN FES VE FESİN KIRIM'DAKİ TARİHSEL GELİŞİMİ

THE FEZ ADORNING THE CLOTHES OF CRIMEAN TURKISH WOMEN AND THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE FEZ IN KIRIM

Hande GÜNDÜZ*

Özet

Fes, Kırım Türkü kadınların giyimlerini gösterişli kılan en mühim aksesuar sayılmaktadır. Fesin Kırım'da kullanılması, XVIII. asrın ikinci yarısına denk düşmektedir. İlk başlarda sade ve püsküllü olarak giyilen fes, sonraki zamanlarda şıklığın ve zarafetin bir göstergesi olarak çeşitlenmeye başlamıştır. Bu sebeple, Kırım'da yüzyıllar içinde fesin farklı farklı türleri üretilir olmuştur. Bunlardan en çok bilinenleri ise altınlı fes, mıklamalı fes ile incili festir. Fesler, ekseriyetle bordo olmak üzere, kadife ve saten kumaştan yapılmıştır. Fesler, genellikle giyilen kıyafete göre tercih edilmiştir. Böylelikle bir Kırım Türkü kadını, giysisi ve fesiyle beraber bütünlük elde etmiştir. Feslere aynı zamanda, bir kutsallık da atfedilmiştir. Öyle ki fesi takan kişinin, hastalıklardan ya da kötülüklerden korunacağına inanılmıştır. Feslerin üzerine işlenen desenler ve şekiller de bu kutsiyete göre tasarlanmıştır. Kırım'da modern zaman diliminde bile, fes giymeye devam etmektedir. Kadınlar, Kırım'a ve kendilerine özgü olan bu fesleri hâlen daha düğünlerde, tiyatrolarda, halk oyunlarında takmayı sürdürmektedirler. Dolayısıyla bu gelenek, onların giyim ve kuşam kültürlerine ait olan somut bir unsuru gelecek nesillere aktarmalarını sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Türkleri, Kadın, Giyim, Fes

Abstract

The fez is considered the most important accessory that adds glamour to Crimean Turkic women's attire. The fez's use in Crimea dates back to the second half of the 18th century. Initially worn plain and fringed, it later diversified as a symbol of elegance and refinement. Consequently, various types of fez have been produced in Crimea over the centuries. The most well-known of these are the gold-studded fez, the studded fez, and the pearl-studded fez. Fezes were made of velvet and satin fabrics, most often burgundy. Fezes were generally chosen according to the outfit worn. Thus, a Crimean Turkic woman became integrated with her clothing and fez. Fezes were also attributed a sacred significance. It was believed that the wearer would be protected from illness or evil. The patterns and designs embroidered on fez were designed in accordance with this sacredness. Even in modern times, fez wearers continue to wear fez in Crimea. Women continue to wear these fezzes, unique to Crimea and to their own culture, at weddings, theater performances, and folk dances. This tradition allows them to pass on a tangible element of their clothing and apparel to future generations.

Key Words: Crimean Turks, Women, Clothing, Fez

* Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, hndgndz94@gmail.com, Konya / Türkiye, ORCID: 0000-0001-6030-6165.

Giriş

Türkler, bir başlık çeşidi olan fes ile Cezayirli gemiciler vasıtasıyla XVI. asırda tanışmışlardır (Çakır, 2004, s. 29). Bu tanışıklığın akabinde, Osmanlı Devleti başta olmak üzere birçok İslâm ülkesinde (Mısır, Endonezya, Malezya, Kuzey Afrika...) fes kullanımı başlamıştır (Tezcan, 1995, s. 415). İlk vakitlerde Osmanlı Devleti'nin askeri sahasına giren fes, bir sürenin ardından toplumun değişimi ve yenileşmenin ibaresi olarak istifadeye açık hâle getirilmiştir. Buna istinaden fesler, kadınlar da dâhil olmak üzere, zamanla sosyal tabakanın hemen hemen bütün kesimine tesir eder olmuştur. Bunun üzerine, 1833 yılında İzmit'te "Dinkhâne" ismi altında bir fes yapım atölyesi kurulmuştur. Burada, dövme yöntemiyle keçeden elde edilen feslerin üretimi yapılmıştır (Çakır, 2004, s. 29). Fesler, ekseriyetle kırmızı renkli çuhadan imal edilmiştir. Tepeye doğru daralan silindirik şekil ile üstten sarkan püskül ise fesin, kendine has görünümünü meydana getirmiştir (Tezcan, 1995, s. 415). Söz konusu olan bu fesler, bir müddet sonra Osmanlı Devleti aracılığıyla Kırım'da da tanınır ve hatta yaygın bir şekilde, bilhassa kadınlar arasında, kullanılan bir giyim unsuruna dönüşmüştür.

Kırım Türkü Kadınların Giyimlerini Süsleyen Fes ve Fesin Kırım'daki Tarihsel Gelişimi

Adını, Fas'taki "Fez" şehrinde alan fes, İran, Kafkas ve Türk halklarında sıkça tercih edilen bir başlık türü olarak bilinmektedir. Fesin Kırım'a geliş tarihi, XVIII. asrın ortalarına tekabül etmektedir. O dönemde, Osmanlı Devleti ile olan yakın kültürel bağların etkisiyle, fes Kırım'da kullanılmaya başlanmıştır. Böylelikle bordo renkli püsküllü fesler, Kırım'da özellikle kadınların vazgeçilmezi olmuştur. Bu formdaki geleneksel feslerden önce sert kumaşlardan dikilen, altın örgüyle birbirine bağlanan, tepesinde de bir düğme bulunan ve madeni paralarla süslenen kubbe şeklindeki başlıklar giyilirdi. XIX. asrın başlarında yine bordo kadifeden üretilen koni biçimli fesler rağbet görürdü. Bu fesler, Kırım'ın bozkır kesimlerinde ancak XIX. asrın sonlarında bilinir olmuştur (Mambet-Aliyeva, 2012, s. 402). XX. asırdan itibaren ise kadife fesin dışında, saten kumaş üstüne tel işlemeyle yapılan fesler de Kırım'da bir hayli ün kazanmaya başlamıştır (Kırimer, 2014, s. 53; Kırimer, 2021, s. 98).

Fesler, giyilen giysilerin ahenk ve rengine göre seçilirdi. Böylelikle geleneksel bir Kırım Türkü kadını, hem başına taktığı fes hem de üzerindeki kıyafetiyle bir uyum ve bütünlük kazanırdı (Kırimer, 2021, s. 98). "Tarbuş" olarak isimlendirilen fesler, XVIII. asrın ortalarında Anadolu'dan Kırım'ın kıyı bölgelerine getirilmiş ve kadınlar tarafından sıkça giyilmiştir. Bununla birlikte Kırım'da, fesin erken dönemlerdeki çeşitlerine dair çok da fazla malumat söz konusu değildir. Lakin buna rağmen, tarz değişikliğine uğramış olsa da, fesin Kırım'daki en net hâli kendini XIX. asırdan itibaren belli etmeye başlamıştır (Peysonel, 1927, s. 16). Geleneksel fesler, ekseriyetle bordo renkli kadifeden imal edilir ve dört ya da beş (bazen altı, yedi) parmak uzunluğunda olurdu. Çapı ise fesi kullanacak kişinin kafa yapısına göre (dar veya geniş) belirlenirdi (Agat, 2002, s. 105). Fesler, ayrıca kulaklardan sarkan uzun küpelerin görünmesine engel olmayacak şekilde tasarlanırdı (Keskin, 2015, s. 182). Fes, kişinin kaşlarının iki parmak yukarısına denk gelecek biçimde ve hafif yanlamasına duracak bir modelde takılırdı. Saçlar ise ya örgülü ya da tümünden görünür olarak fesin altından sarkıtılırdı (Agat, 2002, s. 105; Mambet-Aliyeva, 2012, s. 405).

XX. asırda, Kırım'da en çok "Altınlı Fes" tercih edilirdi. Kadınlar, beş veya on rublelik altınları feslerine nakşederek fesin albenisini arttırırlardı. Hatta 18 Mayıs 1944'te, Joseph Stalin'in emriyle Kırım'da meydana getirilen sürgünde, bu altınlar en basit gıda ürünleriyle takas edilmişlerdi. Böylelikle insanlar, zar zor ellerine geçen yiyeceklerle hayatta kalmaya çalışmışlardı (Mambet-Aliyeva, 2012, s. 402-403). Feslerin süslemeleri, genelde "kasnak" (kasnak) olarak da bilinen zincir dikişleriyle işlenirdi. Ancak fesleri süslemek için kullanılan en yaygın nakış türü, altın ve gümüşle yapılan "mıklama" tekniğinden ibaretti. Bu yöntemle imal edilen fese, "Mıklamalı Fes" (Çivili Fes) denirdi (Mambet-Aliyeva, 2012, s. 402-403). Kırım kültürüne has olan mıklamalı fes alçak, silindirik ve altın işlemeli olarak üretilirdi.

Bu fesin aynı zamanda, Kuzey Kafkasya'daki Adıgelerin başlıklarıyla benzer olduğu da bilinmektedir (Halitovna-Ablyamitova, 2016, s. 18). Bunun sebebi de; fesin, Adıge halklarına Kırım'dan gitmiş olmasıyla açıklanır. Nitekim XVIII. asırda, Adıge kadınları arasında kullanılan fesler, "Kırım börkü" (Kırım şapkası) olarak ün salmıştı (Gacıyeva, 1976, s. 148; Studenetskaya, 1989, s. 196). İncili fes ise yalnızca Gözleve'deki zanaatkâr kadınlara özgü olan bir fes olarak nitelendirilirdi (Mambet-Aliyeva, 2012, s. 405; Kırimer, 2021, s. 98).

Kırım Türklerinin kültüründe, fesin koruyucu bir işleve sahip olduğu düşünülmektedir. Nitekim fes, vücudun en üst noktasında kullanıldığı için fesin, bütün negatif enerjiyi çektiğine ve hâliyle de fesi takan kişiye, olumlu bir hissiyat verdiğine inanılmaktadır (Şosaidova-Kurtaliyeva, 2022, s. 8). Eski devirlerden beri, Kırım Türkü kadınların feslerindeki altın işlemeler için kâğıt veya metal iplikler kullanılırdı. Öyle ki feslerin üzerindeki bu nakışların bile, fesi takan kişiyi, kötülüklerden ve hastalıklardan koruyan bir çeşit tılsım görevi gördüğüne kanaat getirilmişti (Mambet-Aliyeva, 2012, s. 402-403). Bunun haricinde feslerin üzerindeki desenler ve süslemeler, ekseriyetle Kırım'ın yerel kimliğine dayalı olan motiflerden esinlenerek oluşturulurdu. Evlilik, doğurganlık ve refahın simgesi olan nar ile sadakatin ve istikrarın sembolü olan karanfil, süslemelerde en çok tercih edilen bitkiler arasındaydı. Nadiren böcek türü canlılar da feslere işlenirdi. Bunlardan en önemlisi ruhun simgesi niteliğindeki kelebeklerdi. Bu tür feslere, daha çok XIX. asrın sonlarında denk gelinirdi. Kalın fabrika kumaşları üzerine işlenen desenler, fesin tamamını kaplardı. Desenler, Kırım'da el sanatlarıyla ilgilenen kişiler tarafından yapılırdı. Desenlerin arasındaki boşlukları doldurmak için ise spiral şeklinde olan ve "tırtır" adı verilen ince bir metal tel kullanılırdı (Mambet-Aliyeva, 2012, s. 403).

Kırım Türk kadınlarının feslerini, modern dönemde dahi, diğer feslerden ayıran en önemli özellik, dip kısmının yuvarlak ve kasnağının da kalın olmasından kaynaklıdır. Kasnak kısmı, pullarla bezenirken; dip kısmı da gümüş veya altından yapılan tepeliklerle süslenir (Keskin, 2015, s. 181). Tepelikler, elle veya makinede festen bağımsız olarak ayrı bir yerde üretilir ve değerli taşlarla süslemeler işlenir (Kırimer, 2021, s. 98). Bazen feslerin tepeliklerine, güneş rozeti de yerleştirilir. Bu rozet, bir çeşit koruyucu muska olarak kabul görür (Mambet-Aliyeva, 2012, s. 404). Tepe süslemeleri, ekseriyetle sonsuzluğu temsil eder. Altı kutsal bir sayı olarak nitelendirildiği için bu süslemelerde daha çok altı tomurcuk, altı çiçek ve altı taç yaprağı kullanılır (Şosaidova-Kurtaliyeva, 2022, s. 7-8). Bunların dışında feslere, hilâllerle çevrili olan altı yıldız da işlenir (Akçurina-Muftiyeva, 2017, s. 141). Bazen yıldızlar ya da feslere işlenen motiflerin sayıları sekiz, on ya da on ikiye kadar da çıkabilir (Kırimer, 2014, s. 50). Feslerin işlemelerinde kullanılan mücevherlerin birçoğu ise Türkiye, Batı Avrupa ile Rusya menşeli altın ve gümüşlerden ibaret olur (Akçurina-Muftiyeva, 2017, s. 139).

Feslerin kumaşlarında kullanılan renkler de farklı anlamlar içerir. Mesela eski devirlerde kırmızı, asaleti temsil ederdi. Sonraki zamanlarda bu mana, yerini kutsallık ve kötü ruhlardan korunmaya bırakmıştır. Bu sebeple nişanlı kızlar, bayramlarda ve toplumsal etkinliklerde hep kırmızı fes giymeyi tercih etmişlerdir. Orta yaşlı kadınlar ise daha çok siyah, mor ve bordo renkteki fesleri kullanmaktan yana olmuşlardır. Yeşil fes ise fesi takan kadının, evli olmadığını simgelemiştir (Mambet-Aliyeva, 2012, s. 403-404). Kadınlar, fesin üzerine ayrıca başörtüsü de takarlardı. Evli kadınların taktıkları bu başörtüsü, "marama"; bekâr kızların taktıkları başörtüsü ise "fırlanta" olarak isimlendirilirdi (Şosaidova-Kurtaliyeva, 2022, s. 7-8). Kızlar, on dört yaşına gelene kadar feslerini başörtüsü kullanırlardı. On dört yaşından sonra evleninceye kadar fesin üzerine örtülen örtü, sade olabildiği gibi kimi zaman nakışlı ve hatta madeni paralarla da bezeli olabılırdı (Keskin, 2015, s. 174). Feslerin alt kısımları, ilk vakitlerde, püsküllerle süslenirdi. Nitekim Bahçesaray'ın soylu kızları, XIX. asrın başlarında, altın bir kordondan dokunan uzun püsküllü kadife fesleriyle meşhurlardı (Passek, 1840, 209-210).

XIV. asırda Kırım'daki evli kadınlar, fesin şakak bölgesine aynı zamanda zülûf askıları da takarlardı. Bu aksesuar, kordon benzeri malzemeye bükme ve makrame yöntemi kullanılarak üretilirdi. Çok çocuklu kadınların feslerine taktıkları zülûflerde, birden çok figür ve desen bulunurdu (Kırimer, 2014, s. 66-67). Zülûfler XIX. asırda yerini taş, oyma ya da telkariyle bezenmiş olan levhalara bırakmıştır. "Ajur Asma" şeklinde adlandırılan söz konusu bu aksesuar, festen köprücük kemiğine kadar uzanırdı (Akçurina-Muftiyeva, 2017, s. 142). Fes, hediyeleşmenin de en değerli unsuru olarak kabul edilir. Öyle ki Kırım'da bir kızın nişanlısına hazırladığı bohça tarzı hediye paketi içerisinde gömlek, pantolon, yelek, ayakkabı ve çorabın haricinde fese de yer verilir (Ablyamitova, 2008, s. 25; Keskin, 2015, s. 73). Günümüzde Kırım'da yapılan ve "toy" olarak isimlendirilen düğünlerde, gelinler beyaz gelinlik giyerler. Ancak bu özel günlerinde Kırım'a özgü yerel kıyafet tercih edenler de mevcuttur. Böyle vakitlerde hem gelinliği hem de geleneksel kıyafeti, Kırım Türklerine has yapan en mühim unsur fes olur. Eski dönemlerde gelinler, düğünlerinde mutlaka feslerinin üzerine nakışlı bir şal örterlerdi (Keskin, 2015, s. 93). Fes ayrıca, Kırım Türklerinin tiyatroları ile halk oyunlarının da kostümleri arasında yer alır. Yöresel dans gösterilerinde giyilen feslerin bazıları, kuzu kürkünden imal edilir (Keskin, 2015, s. 149). Bu yönüyle fesler, Kırım'da yerliliğin ve gelenekselliğin bir sembolü olarak değerlendirilir (Kerimova, 2021, s. 175).

Kaynakça

- Ablayeva, U. (2022). *Şapki, Feski, Şali (Traditsionniye Galovniye Ubori i Galovniye Ukraşeniya Krımskih Tatar Evolyutsiya Kompleksa sı XVII do naç. XXI vv.)*. Semerkand: Mejdunarodniy Institut Tsentralnoaziatckih İssledovaniy.
- Ablyamitova, L. (2008). Simvoliçeskiye Aspektı Natsionalnovo Krımskotatarskovo Kastyuma vı Cvadebnom Abdyade. *Narodna Tvorçist ta Etnografiya*. 1: 24-31.
- Agat, S. (2002). *Kırım Türkleri Halk Oyunları ve Geleneksel Giysileri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Akçurina-Muftiyeva, N. (2017). Kırım Tatar Giysileri ile Kullanılan Metal Aksesuarlar. *Krımskoye İstoriçeskiye Abozreniye*. 2: 138-146.
- Çakır, H. (2004). Türkçe Basında İlk "Marka" Rekabeti. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1 / 16: 27-36.
- Gaciyeva, S. Ş. (1976) *Materialnaya Kultura Nogaytsev vı XIX - Naçale XX. v*. Maskva: İzdatelistva "Nauka".
- Halitovna-Ablyamitova, L. (2016). Rol Etnokulturnih Protsessov vı Formirovanii Traditsionnova Krımskotatarskovo Kastyuma. *Krımskiy Arhiv*. 4 / 23: 13-22.
- Kerimova, A. (2021). Adejda Krımskih Tatar vı Perviyeye Godı Savyetskoy Vlasti. *Krımskoye İstoriçeskiye Abozreniye*. 2: 171-178.
- Keskin, K. (2015). *Kırım Tatar Türklerinin Kültürel Hayatı (XX. Yüzyıl ve Sonrası)*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi.
- Kırimer, H. (2014). *Kırım Tatar El Sanatları*. Eskişehir: ESGROUP Ofset ve Matbaa Tesisleri.
- Kırimer, H. (2021). *Kırım Tatar Gelenek ve Göreneklere*. Eskişehir: Aktüel Ofset Tanıtım Hizmetleri.
- Mambet-Aliyeva, L. L. (2012). Krımskotatarskiy Traditsionniy Jenskiy Galovnoy Ubor "Fes". *Etnografiya Krıma XIX-XXI. vv. i Savremenniy Etnokulturniy Protsessi*. Simferopol: Ministerstva Kulturi Avtonomnoy Respubliki Krım. 402-406.
- Passek, V. (1840). *Priyezd vı Bahçisaray: Uveseleniya i Abıçayı Tatarok / Oçerki Rassii*. Kniga: 3. Maskva.
- Peysonel, M. (1927). *İssledovaniye Targovli na Çerkessko-Abhazskom Beregu Çernovo Morya vı 1750-1762 g*. Krasnodar: İzdaniye Abşestva İzuçeniya Adıgeyskoy Avtonomnoy Oblasti.
- Studenetskaya, E. N. (1989). *Adejda Narodov Severnovo kabkaza XVIII-XX vv*. Maskva: İzdatelistva "Nauka".
- Şosaidova, G. S. - Kurtaliyeva, E. R. (2022). *Vinimaniye Narodnomu İskusstvu i Kulturnomu Naslediyu!*. Simferopol: Ministerstva Kulturi Respubliki Krım GBUK RK "Respublikanskaya Krımskotatarskaya Biblioteka im. İ. Gasprinskovo".
- Tezcan, H. (1995). Fes. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 415-416.

Ekler

Altınlı Fes

İncili Fes

Mıklamalı Fes
(Mambet-Aliyeva, 2012, s. 406)

Püsküllü ve altınlı fes çeşitleri
(Ablayeva, 2022, s. 172-173)

Marama modelleri
(Ablayeva, 2022, s. 182)

SOVET HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ KİMLİK PROBLEMİ

THE PROBLEM OF NATIONAL IDENTITY IN AZERBAIJANI LITERATURE DURING THE SOVIET ERA

Məmmədova Jalə Əliyəsər qızı¹

Xülasə

Məqalədə Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan ədəbiyyatında milli kimlik probleminin yaranması, bu problemin ideoloji, siyasi və mədəni kontekstdə təzahür formaları araşdırılır. Həmin dövrdə mövcud olan senzura, repressiya və ideoloji məhdudiyyətlər şəraitində Azərbaycan ziyalılarının milli kimliyi qoruma istiqamətində göstərdikləri səylər ədəbi nümunələr əsasında təhlil olunur. Xüsusilə Bəxtiyar Vahabzadə, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid kimi görkəmli ədiblərin yaradıcılığında milli dəyərlərin, tarixi yaddaşın, azadlıq ideyalarının və ana dilinin qorunması məsələlərinin necə əks olunduğu göstərilir. “Gülüstan” poemasında milli bölünmə faciəsi, “Mən Türkəm” şeirində milli kimliyə bağlılıq və Əhməd Cavadın əsərlərində türkçülük, vətənpərvərlik ideyaları ön plana çəkilir. Bununla yanaşı, dilin qorunması, musiqi və folklorun milli kimliyin yaşadılmasında rolu, teatr və kino sənətinin milli ruhun təbliğində əhəmiyyəti vurğulanır. Muğam, aşiq sənəti, xalq musiqisi, milli qəhrəman obrazları və tarixi hadisələrin sənət vasitəsilə təqdimatı, milli yaddaşın nəsil-dən-nəsilə ötürülməsinə xidmət edən mühüm vasitələr kimi dəyərləndirilir. Nəticədə qeyd olunur ki, Sovet rejiminin milli kimliyi zəiflətməyə yönəlmiş siyasətinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət vasitəsilə öz milli varlığını qorumuş, bu mübarizə müstəqillik dövründə milli şüurun daha da möhkəmlənməsinə zəmin yaratmışdır.

Açar sözlər: milli kimlik, Sovet hakimiyyəti, Azərbaycan ədəbiyyatı, Bəxtiyar Vahabzadə, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, mədəni irs

Abstract

The article examines the problem of national identity in Azerbaijani literature during the Soviet era, focusing on its ideological, political, and cultural manifestations. It analyzes the efforts of Azerbaijani intellectuals to preserve national identity under the conditions of censorship, repression, and ideological restrictions. Special attention is given to the works of prominent writers such as Bakhtiyar Vahabzadeh, Ahmad Javad, and Huseyn Javid, highlighting how themes of national values, historical memory, freedom, and the preservation of the mother tongue are reflected in their works. Vahabzadeh's poem “Gulustan” depicts the tragedy of national division, “I Am a Turk” expresses strong attachment to national identity, and Ahmad Javad's works emphasize Turkism and patriotism. Additionally, the role of language preservation, music, and folklore in maintaining national identity, as well as the importance of theater and cinema in promoting national spirit, are discussed. Mugham, ashig art, folk music, depictions of national heroes, and historical events through artistic expression are considered essential tools for transmitting national memory to future generations. The study concludes that despite the Soviet regime's policy aimed at weakening national identity, the Azerbaijani people

¹ müəllim, Mingçevir Turizm Kolleci, Azərbaycan, ismailibrahimov89@gmail.com., 0706238758, Orcid id: 0009-0000-8218-0380

preserved their national existence through literature, culture, and art, laying the foundation for the strengthening of national consciousness in the independence period.

Keywords: national identity, Soviet rule, Azerbaijani literature, Bakhtiyar Vahabzadeh, Ahmad Javad, Huseyn Javid, cultural heritage

Giriş

“Sovet hakimiyyəti illərində ədəbiyyatda milli identiklik məsələsi yaxud milli identiklik və ədəbiyyat problemi mürəkkəbliyi və çoxşaxəliliyi ilə fərqlənir”. [1] Sovetlərin bizdən istəyi, bizim milli kimliyi əldə saxlamaq idi. Və bu siyasəti həyata keçirmək üçün müxtəlif yollara əl atırdılar. Bu dövründə yaşayan ziyalılarımız da xalqımızın milli kimliyini qorumaq və ifadə etmək üçün müxtəlif yollar axtarırdı. Repressiyalar, senzura və ideoloji məhdudiyyətlərə baxmayaraq, xalq öz dilini, dinini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını və tarixini yaşatmaq üçün fərqli üsullardan istifadə edib.

1. Ədəbiyyat və Poeziya vasitəsilə - Bu vasitə ilə ən çox bu dövrdə yaşayan şairlərimizin üzərinə ağır yük düşmüşdür. Bu dövrdə yaşayan şairlər Sovet hakimiyyəti üçün bir təhlükə hesab olunurdu. Milli dəyərlərimizi, milli kimliyimizi qorumaq onların bəzilərinin canı bahasına başa gəlmişdir. Bunun üçün Sovet hakimiyyəti onların bəzilərinə həbs edir, yəni nəzarət altına alır, yada aradan qaldırırdı. “Sovet senzurasına baxmayaraq, bir çox yazıçılar və şairlər milli kimlik məsələsini dolayı yollarla ifadə ediblər”. [2] Ə.Cavad, H.Cavid, B.Vahabzadə, X.R.Ulutürk kimi şairlər xalqın tarixi keçmişinə, azadlıq ideallarına və milli dəyərlərinə toxunan əsərlər yazıblar. “Şairlər xalqın ana dilinə və milli kimliyinə bağlılığını vurğulamaq üçün poeziyanı bir mübarizə vasitəsinə çeviriblər”. [3] Onlar türkü əzmək istəyənlərlə, türkcə qarşı təzyiq göstərənlərlə, onun dilinə xor baxanlarla öz şeirlərilə savaşıbmışdılar.

B.Vahabzadənin “Mən Türkəm” şeiri buna sübutdur:

“Əslimi, nəslimi tanıyıram mən,
Qarışıq deyiləm, özümdən hürkəm.
Sən kimsən, sən nəsən, özün bilərsən,
Mən ilk qaynağımdan türk oğlu türkəm”. [4]

Bu cətin dövərdə çox şairlərimizin xidməti olub. B.Vahabzadə, Ə.Cavad, H.Cavid, M.Mqşviq, S.Vurğun və b. B.Vahabzadənin “Gülüstan” poeması Azərbaycanın bölünməsi məsələsini açıq-aşkar ifadə edən əsərlərdən biri olub. B. Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatında milli kimlik və vətənpərvərlik mövzusunə xüsusi önəm verən şairlərdən biridir. Onun şeirlərində milli dəyərlər, tarixi yaddaş, ana dili, milli birlik və azadlıq ideyaları mühüm yer tutur. B.Vahabzadə Sovet dövründə yaşayıb-yaratsa da, şeirlərində Azərbaycan xalqının milli kimliyini qorumaq və onu gücləndirmək üçün mübarizə aparıb. Onun əsərlərində vətənpərvərlik, cəsarətlik, milli-birlik öz əksini tapırdı. Azərbaycanın qara dərdi şimal-cənub ideyalarının ədəbiyyata daha cəsarətlə gətirilməsində B.Vahabzadənin xidmətləri danılmazdır. O, millətin azadlığını, milli kimliyini qoruyub saxlamaq üçün milli poeziya vasitəsilə vuruşub.

Milli Kimlik və Tarixi yaddaş - B.Vahabzadə tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri tez-tez xatırladaraq xalqın keçmişini unutmamağa çağırır. Onun “Gülüstan” poeması xüsusilə məşhurdur. Bu əsərdə Gülüstan müqaviləsi ilə Azərbaycanın parçalanması, Şimali və Cənubi Azərbaycan məsələsi qabarıq şəkildə əks etdirilir. “Şair xalqın ayrılığını faciə kimi təsvir edərək milli birliyin vacibliyini vurğulayır”. [5] Azərbaycanın iki hissəyə parçalanması və bölünməsi bir çox şairlərimizin yaradıcılığında ürək ağrısı ilə xatırlansada, məhz B.Vahabzadə bu mövzunu “Gülüstan” poemasında iki imperiyaya qarşı ittiham hökmünə çevirərək, xalqımızın ən böyük dərini açıq-aşkar ortaya qoymuşdur. Bu əsər Sovet

senzurası tərəfdən birmənalı qarşılanmadı. O zaman bu cür şeirləri qələmə almaq çətin idi. Amma bu xalq şairi heç bir zaman geri çəkilmədi. B.Vahabzadə yazdığı şeirlərinə görə bir neçə dəfə təzyiqlərə məruz qalıb. Bəli, buna baxmayaraq o, öz yolundan, öz əqidəsindən dönmür. Keçmişimizi, tariximizi unutmağa qoymayan şairin bu əsəri Sovetlər tərəfindən sərt qarşılanır.

Dil və Mədəniyyət - Şairin əsərlərində ana dili milli kimliyin əsas atributlarından biri kimi təqdim olunur. O, ana dilini qorumaqla, xalqın varlığı və mədəni irsinin qorunmasının vacib olduğunu bildirir. B.Vahabzadənin "Ana dili"şeyri buna nümunədir. Şeirdə dilə sahib çıxmağın xalqın varlığını qorumaq demək olduğu fikri əsas xətt kimi keçir.

Azadlıq və Vətənpərvərlik –B.Vahabzadənin əsərlərində azadlıq ideyası da mühüm yer tutur. O, insan və xalq azadlığını, milli oyanışı və müstəqillik ruhunu şeirlərində ön plana çəkib. Söz azadlığının olmadığı bir zamanda şairin "Gəl, ey azadlıq" kimi əsərləri xalqı azadlıq mübarizəsinə səsləyən poetik nümunələrdəndir.

Əhməd Cavad sovet dövründə milli kimliyimiz üçün çox önəmli bir simadır. O, Azərbaycan ədəbiyyatında milli ruhu, azadlıq düşüncəsini və vətən sevgisini təbliğ edən əsas şəxsiyyətlərdən biri olub. Onun yaradıcılığı, xüsusilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yazdığı əsərləri, milli kimliyin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Sovet dövründə isə bu cür milli düşüncəli ziyalılar ciddi təzyiqlərə məruz qalırdı. Ə. Cavad da bu səbəbdən repressiyaya uğradı — o, 1937-ci ildə Stalin repressiyaları zamanı "xalq düşməni" damğası ilə həbs edildi və 1937-ci ilin oktyabrında güllələndi. Ə. Cavadın "Çırpınırdı Qara dəniz", "Ey Türk oğlu", "Azərbaycan" kimi şeirləri türkçülük və azərbaycançılıq ideyalarını tərənnüm edir. Yardımcılığının ən pik nöqtəsində Sovet haimiyyəti onu aradan qaldırmaq kimi kirli siyasətini həyata keçirdi. Sovet ideologiyası isə bu cür milli dəyərləri "millətçilik" kimi qadağan edirdi.

Bu baxımdan, Ə.Cavadın şəxsiyyəti və yaradıcılığı sovetlərə qarşı milli kimliyimizin bir simvoluna çevrildi.

H.Cavdin əsərləri bu dövr üçün milli kimliyimizi qoruyub saxlamaq üçün çox ağır yol keçmiş sübutlardır. Onun bəzi əsərlər o zaman sovet idyalogiyasına uyğun gəlmədiyi üçün uzun müddət səhnələşdirilməmişdir. Onun "İblis", "Peyğənbər", "Seyx Sənan", "Topal Teymur", "Sayavuş" əsərləri milli kimliyimizi, mənəvi və tarixi dəyərlərimizi necə dərin fəlsəfi-romantik yanaşma ilə təqdim etdiyini göstərir. H.Cavidin bir çox əsərlərində milli kimliyimiz, mənəvi dəyərlərimiz və azadlıq ideyası ön plandadır. Onun yaradıcılığı həm tarixi yaddaşımızı, həm də milli-ideoloji mübarizəmizi əks etdirir.

2. Dilin qorunması vasitəsilə -bu zaman Azərbaycan dilini qoruyub saxlamaq çətin idi. Bir dövləti məhv etmək istəyirsənsə, birinci onun dilindən başla. Sovet hökuməti rus dilini üstün mövqeyə çıxarmağa çalışsa da, Azərbaycan dili məktəblərdə, universitetlərdə və gündəlik həyatda qorunub saxlanıb. Ana dilinin qorunmasında ədəbiyyat və mətbuatın xidməti böyükdür. Azərbaycan dilinin inkişafı üçün azərbaycan dilində qəzet və jurnalların çap olunması dilimizi qorumağa xüsusilə xidmət edib. "Azərbaycan" jurnalı, "Ulduz" jurnalı kimi nəşrlər milli dəyərləri qorumağa kömək edib. Ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik sahəsində tədqiqatlar aparılıb ki, bu da dilin elmi əsaslarla qorunmasına və inkişafına xidmət edib.

3. Musiqi və Folklor vasitəsilə -Muğam, aşıq sənəti və xalq musiqisi milli ruhun yaşamasında böyük rol oynayır. Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Alim Qasımov kimi xanəndələr muğamı yaşadaraq milli kimliyi musiqi ilə ifadə ediblər. Q. Qarayev, F. Əmirov, Niyazi kimi bəstəkarlar xalq musiqisini simfonik əsərlərə daxil edərək milli ruhu qoruyublar. M. Araz, S. Rüstəmxanlı kimi şairlər də şeirlərində xalq musiqisini və milli ruhu əks etdiriblər.

4. Tarixi Şüurun Qorunması - Milli qəhrəmanların və tarixi hadisələrin dolayısı ilə təbliği – rəsmi tarix kitablarında açıq şəkildə milli məsələlər vurğulanmasa da, xalq şifahi ənənələrlə öz keçmişini unutmamışdır. Milli bayramımız olan "Novruz bayramı" Sovet hakimiyyəti

tərəfindən qadağan olunmuşdur. Xalq bu bayramı gizli şəkildə qeyd edərək milli kimliyini yaşatmışdır.

5. Teatr və Kino vasitəsilə -Azərbaycan teatrı milli dəyərləri qoruyaraq səhnəyə çıxarıb. Cəfər Cəbbərlı kimi dramaturqların əsərləri vasitəsilə milli ruhu oyatmaq mümkün olub. Azərbaycan kinosu milli kimliyi qorumaq üçün müəyyən kodlarla çəkilib. Məsələn, "Dədə Qorqud", "Babək", "Nəsimi" kimi filmlər xalqın tarixi və milli ruhunu əks etdirib. Sovet rejimi milli kimliyimizi zəiflətməyə çalışsa da, Azərbaycan xalqı öz dilini, mədəniyyətini, musiqisini, ədəbiyyatını və tarixi yaddaşını müxtəlif yollarla qoruyub. Ədəbiyyat, musiqi və folklor ənənələri milli kimliyimizin yaşamasına və müstəqillik dövründə güclənməsinə kömək edib. Gənclərə, eləcə də məktəblilərə Sovet dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının nələrə məruz qaldığını, ziyalıların hansı yollarla bu kimliyi qoruyub saxladığını, milli azadlığın dəyərini, dilini, tarixini qorumağı öyrətmək vacibdir.

Ədəbiyyat:

Ədəbiyyatda milli identik problemi. Filologiya məsələləri № 9 2016.

Ədəbiyyat və incəsənət: milli kimlik və mənəvi zənginlik

(I kitab). Bakı. "Elm və təhsil" 2019 s.100

Ədəbiyyat və incəsənət: milli kimlik və mənəvi zənginlik

(I kitab). Bakı. "Elm və təhsil" 2019 s.104.

B.Vahabzadə "Axı dünya fırlanır" Bakı 2017 s.193

Xalq Cəbhəsi.- 2009.- 24 fevral.- s. 7.

RƏQƏMSAL ALƏTLƏRİN DİSTANT TƏHSİLDƏ TƏLƏBƏ AKTİVLİYİNƏ TƏSİRİ

THE INFLUENCE OF DIGITAL TOOLS ON STUDENT ENGAGEMENT IN REMOTE LEARNING

Fidan SƏMƏDOVA¹

Xülasə

Bu məqalədə müasir dövrdə rəqəmsal alətlərin distant təhsildə tələbə aktivliyinə təsiri sistemli şəkildə araşdırılır. Xüsusilə COVID-19 pandemiyasından sonrakı dövrdə təhsil sistemində baş verən sürətli rəqəmsallaşma prosesi yeni texnoloji vasitələrin istifadəsini qaçılmaz etmişdir. Onlayn tədris platformaları – Zoom, Google Classroom, Kahoot və Padlet kimi tətbiqlər – təlim prosesinin təşkili və idarə olunmasında geniş yer almış, müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqə modellərini köklü şəkildə dəyişmişdir. Məqalədə tələbə fəallığının üç əsas komponenti – kognitiv (zehni iştirak və düşünmə bacarığı), emosional (motivasiya və maraq), və davranış (dərslərdə iştirak və tapşırıqların yerinə yetirilməsi) aspektlərindən bu rəqəmsal alətlərin rolu dəyərləndirilir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, pedaqoji məqsədlərə uyğun seçilmiş və təlimə inteqrasiya olunmuş texnoloji alətlər tələbələrin dərslə marağını artırır, öyrənməyə fəal münasibət yaradır və təhsil nəticələrinin keyfiyyətini yüksəldir. Bununla yanaşı, texniki çətinliklər, rəqəmsal savadlılığın qeyri-bərabərliyi və bəzi tələbələrin internet resurslarına məhdud çıxışı kimi problemlər də tələbə iştirakına mənfi təsir göstərməkdədir. Məqalədə həmçinin müəllimlər üçün rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesinə effektiv və məqsədyönlü şəkildə inteqrasiyası ilə bağlı praktik tövsiyələr irəli sürülür. Bu nəticələr gələcək distant və qarışıq təhsil modellərinin inkişafı üçün nəzəri və praktiki əsas yaradır.

Açar sözlər: distant təhsil, rəqəmsal alətlər, tələbə fəallığı, onlayn öyrənmə, interaktiv platformalar

Abstract

This article presents a comprehensive analysis of the impact of digital tools on student engagement in remote education. In the wake of the COVID-19 pandemic, the rapid digital transformation of educational systems has made the integration of technological platforms an essential component of modern teaching practices. Online learning environments, particularly platforms such as Zoom, Google Classroom, Kahoot, and Padlet, have become instrumental in reshaping the structure of virtual classrooms and redefining the interaction between students and educators. The study investigates the influence of these tools on three key dimensions of student engagement: cognitive (mental involvement and learning strategies), emotional (interest and motivation), and behavioral (participation and task completion). Findings indicate that when digital tools are purposefully and effectively integrated into the educational process, they enhance students' motivation, foster active learning behaviors, and lead to improved academic outcomes. Despite these benefits, certain limitations persist, including technological barriers, unequal levels of digital literacy, and restricted access to stable internet connections, all of which can hinder students' full participation. The article concludes with practical recommendations for educators on how to use digital technologies in a pedagogically sound manner to maximize engagement in online and hybrid learning environments. These insights offer both theoretical and practical

¹ Mingəçevir Turizm Kolleci, E-mail: semedovafidan67@gmail.com
ORCID: 0009-0004-6795-1334

contributions to the ongoing development of effective remote teaching strategies in the post-pandemic educational landscape.

Keywords: remote education, digital tools, student engagement, online learning, interactive platforms

1. Rəqəmsal alətlər və təhsildəki yeri

Rəqəmsal texnologiyalar müasir təhsil sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Xüsusilə distant və hibrid təhsil modellərinin tətbiqi fonunda bu texnologiyaların funksionallığı və pedaqoji potensialı daha da ön plana çıxmışdır. Rəqəmsal alətlər təkcə texniki vasitə olmaqla qalmayıb, təlimin məzmununa və metodikasına təsir edən mühüm faktor kimi çıxış edir.

Distant təhsildə geniş istifadə olunan əsas rəqəmsal vasitələr aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- **Zoom, Microsoft Teams** – sinxron (canlı) dərslərin təşkili üçün istifadə olunur. Bu platformalar real vaxtda müəllim və tələbələr arasında vizual və səsli əlaqəni təmin edir, eyni zamanda ekran paylaşımı, interaktiv lövhə və "breakout room" imkanları ilə qrup işlərini təşviq edir.
- **Google Classroom, Moodle** – asinxron təhsil üçün nəzərdə tutulmuş idarəetmə sistemləridir. Bu vasitələrlə dərslər materiallarının yüklənməsi, tapşırıqların verilməsi, qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi və geribildirimlərin verilməsi mümkün olur. Eyni zamanda, bu platformalar müəllim və tələbə arasında davamlı informasiya axını üçün effektiv infrastruktur təmin edir.
- **Kahoot, Mentimeter, Padlet** – interaktivlik və oyunlaşdırma əsaslı öyrənmə üçün tətbiq olunur. Bu alətlər dərslər zamanı tələbələrin diqqətini cəmləmək, onların dərslərə aktiv şəkildə cəlb olunmasını təmin etmək və dərslər materialını əyləncəli şəkildə təqdim etmək üçün istifadə olunur. Xüsusilə Kahoot vasitəsilə keçirilən viktorinalar tələbələrin motivasiyasını artırır.
- **YouTube, Coursera, Khan Academy** – əlavə təhsil resurslarının əldə edilməsi məqsədilə geniş istifadə olunur. Bu platformalar tələbələrə dərslər mövzularını daha dərinlən öyrənmək üçün videodərslər, mühazirələr və interaktiv kurslar təqdim edir. Bununla da öyrənmə fərdiləşdirilir və tələbənin öz öyrənmə tempinə uyğun irəliləməsinə şərait yaranır.

Nəticə etibarilə, rəqəmsal alətlər təhsil prosesinin sadəcə texniki dəstəyi deyil, həm də pedaqoji keyfiyyətin artırılmasına yönəlmiş əsas komponentlərindən biridir. Onların məqsədyönlü istifadəsi təlimin effektivliyini artırmaqla yanaşı, tələbə fəallığını və təhsil motivasiyasını da yüksəldir.

Bu alətlər dərslər prosesini rəqəmsal mühitə daşımaqla, şagird-müəllim münasibətlərini yenidən formalaşdırır.

2. Tələbə aktivliyinin növləri

Təhsil prosesində tələbənin fəallığı onun öyrənmə nəticələrini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Bu fəallıq müxtəlif aspektlərdə təzahür edir və elmi ədəbiyyatda adətən üç əsas istiqamətdə qruplaşdırılır: **kognitiv**, **emosional** və **davranış** fəallığı. Bu yanaşma tələbənin dərslər prosesinə yalnız fiziki deyil, həm də zehni və emosional cəhətdən cəlb olunma səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

- **Kognitiv fəallıq** tələbənin düşünmə fəaliyyətini, informasiyanı anlama, analiz etmə və tətbiq etmə bacarığını əhatə edir. Rəqəmsal platformalar bu sahədə mühüm rol oynayır; məsələn, interaktiv təqdimatlar, qrafiklər, videodərslər və simulyasiyalar tələbənin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməyə və öyrənilən biliklərin praktikada tətbiqinə şərait yaradır.
- **Emosional fəallıq** tələbənin dərslə maraq göstərməsi, müəllimə və mövzuya qarşı müsbət münasibət bəsləməsi, motivasiyasının səviyyəsi ilə bağlıdır. Rəqəmsal oyunlaşdırma alətləri (məsələn, Kahoot, Quizizz) və rəqabətə əsaslanan tədris metodları tələbələrə maraq və həvəs yaradır, bu da onların emosional bağlılığını artırır. Eyni zamanda, vizual və dinamik məzmunun təqdimatı emosional reaksiya doğurmaqla öyrənmə prosesini daha yadda qalan edir.
- **Davranış fəallığı** tələbənin dərslərdə iştirak dərəcəsini, tapşırıqları vaxtında yerinə yetirməsini və dərsləri aktiv şəkildə izləməsini əhatə edir. Onlayn öyrənmə platformaları (məsələn, Google Classroom, Moodle) vasitəsilə tapşırıqların vaxtında verilməsi və izlənilməsi, forum və müzakirələrə qatılma imkanları tələbələrin aktiv iştirakını stimullaşdırır. Beləliklə, tələbə məsuliyyət hissini inkişaf etdirərək tədris prosesinin daha fəal iştirakçısına çevrilir.

Rəqəmsal vasitələrin bu üç istiqamət üzrə təsir dərəcəsi istifadə olunan alətin növündən, onun tətbiq metodikasından və tələbənin fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişə bilər. Buna görə də, rəqəmsal texnologiyaların təhsildə məqsədyönlü və balanslı şəkildə tətbiqi tələbə fəallığının hərtərəfli inkişafına təkan verə bilər.

3. Müsbət təsirlər və çətinliklər

Rəqəmsal texnologiyaların distant təhsildə tətbiqi tədris prosesində bir sıra mühüm üstünlüklər qazandırsa da, bəzi məhdudiyyətlər və problemlər də mövcuddur. Bu yanaşmaların həm faydalı, həm də problemli tərəflərinin analizi tədris prosesinin effektiv şəkildə təşkili üçün əhəmiyyətlidir.

3.1. Müsbət Tərəflər

- **İştirakçılığın artması:** Rəqəmsal platformalar tədrisdə daha geniş tələbə kütləsinin iştirakını təmin etməyə imkan verir. Onlayn dərslərdə coğrafi məsafələr aradan qalxır, fiziki məhdudiyyətlər önəmsizləşir və tələbələr dərslərə istənilən yerdən qoşula bilərlər. Bu da təhsilin inklüzivliyini artırır.
- **Dərs prosesinin vizuallaşdırılması:** İnteraktiv təqdimatlar, videodərslər, diaqramlar və infoqrafikalar dərs mövzularını daha aydın və yadda qalan şəkildə təqdim etməyə şərait yaradır. Vizuallaşdırma vasitəsilə mürəkkəb anlayışların izahı sadələşir və tələbələrin mövzuya olan marağı artır.
- **Oyunlaşdırma ilə motivasiyanın yüksəldilməsi:** Təlim prosesində oyun elementlərinin tətbiqi (gamification) – məsələn, xal toplama, lider cədvəlləri, sürətli cavablar – tələbələrə rəqabət ruhunu və öyrənməyə marağı gücləndirir. Kahoot, Quizizz və s. alətlər bu baxımdan geniş imkanlar təqdim edir.
- **Fərdi öyrənmə sürətinə uyğunlaşma:** Rəqəmsal resurslar tələbəyə öz sürəti ilə öyrənmək imkanı yaradır. Məsələn, video materiallar dəfələrlə izlənilə bilər, tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün əlavə vaxt ayrılır və bu da fərqli öyrənmə tiplərinə uyğunlaşma imkanı verir. Bu cür fərdiləşdirilmiş tədris yanaşması nəticələrin keyfiyyətini artırır.

3.2. Problemlər

- **İnternetə çıxış imkanlarının qeyri-bərabərliyi:** Bütün tələbələrin yüksək sürətli və stabil internetə çıxış imkanları yoxdur. Bu da tədrisdə iştirakçılıq səviyyəsinin və

öyrənmə bərabərliyinin pozulmasına səbəb ola bilər. Regionlar arasında rəqəmsal fərq xüsusilə diqqət çəkir.

- **Texniki çətinliklər:** Qəfil bağlantı problemləri, platforma səhvləri və cihazların uyğun olmaması kimi texniki çətinliklər dərş prosesinə maneə yaradır. Bu vəziyyətlər həm tələbə, həm də müəllim üçün öyrənmə və tədris prosesinin effektivliyini azalda bilər.
- **Müəllim və tələbələr rəqəmsal savadlılıq səviyyəsi:** Rəqəmsal alətlərin funksional imkanlarından tam istifadə etmək üçün istifadəçilərin müəyyən texnoloji bilik və bacarığa malik olması vacibdir. Lakin bəzi hallarda müəllim və ya tələbələr bu sahədə yetərli hazırlığa sahib olmadıqlarından rəqəmsal vasitələrin səmərəliliyi zəifləyə bilər.

4. Empirik nəticələr və tədqiqat nümunələri

Müasir təhsil müəssisələrində aparılmış çoxsaylı araşdırmalar və sorğular rəqəmsal alətlərin tələbələr dərşə olan marağı və fəallığı üzərində müsbət təsirini təsdiqləyir. Məsələn, müxtəlif universitetlərdə keçirilmiş sorğuların nəticələrinə əsasən, tələbələr təxminən 70%-i rəqəmsal platformaların dərş prosesinə cəlb olunmalarını və maraqlarını artırdığını qeyd etmişdir. Bu rəqəm tələbələr interaktiv vasitələrdən istifadə etməklə dərş materialını daha yaxşı qavradığını və öyrənmə prosesinə daha çox motivasiya olduğunu göstərir.

Digər tərəfdən, təxminən 30% tələbə texnoloji problemlərin, o cümlədən zəif internet bağlantısı, cihaz uyğunsuzluğu və proqram təminatındakı nasazlıqların onların dərşlərdə tam iştirakına mane olduğunu vurğulamışdır. Bu göstəricilər rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin və texnoloji infrastrukturun təhsil prosesinin keyfiyyətinə təsirini göstərir. Bundan əlavə, bəzi tədqiqatlar müəllimlərin rəqəmsal alətlərdən istifadə bacarıqlarının tələbə fəallığına birbaşa təsir etdiyini ortaya qoyur.

Nəticə olaraq, rəqəmsal alətlərin tədris prosesinə səmərəli inteqrasiyası tələbələr dərşə motivasiyasını artırmaqla yanaşı, öyrənmə nailiyyətlərinin yaxşılaşmasına da səbəb olur. Lakin texnoloji və infrastruktur problemlərinin aradan qaldırılması üçün əlavə tədbirlərin görülməsi zəruridir.

İstinadlar

- Anderson, T. (2011). *The Theory and Practice of Online Learning*. AU Press.
- Kahu, E. R. (2013). Framing student engagement in higher education. *Studies in Higher Education*, 38(5), 758–773.
- Martin, F., & Bolliger, D. U. (2018). Engagement matters: Student perceptions on the importance of engagement strategies in the online learning environment. *Online Learning*, 22(1), 205–222.
- Moore, M. G., & Kearsley, G. (2012). *Distance Education: A Systems View of Online Learning*. Cengage Learning.
- Sun, A., & Chen, X. (2016). Online education and its effective practice: A research review. *Journal of Information Technology Education: Research*, 15, 157–190.

ALAŞORDA VE PAN-TÜRKİZM FİKRİ: MANEVİ UYUM VE TARİHSEL SÜREKLİLİK

THE IDEA OF ALASHORDA AND PAN-TURKISM: SPIRITUAL HARMONY AND HISTORICAL CONTINUITY

Amanzholova Nazym Amanzholkyzy¹

Özet

Bu makale, yirminci yüzyılın başlarındaki Kazak ulusal kurtuluş hareketinin siyasi örgütü olan pan-Türkizm fikrinin sürekliliğini ve manevi uyumunu kapsamlı bir şekilde ele almakta, Alaşorda ile Türk halklarının birliğini ve dayanışmasını varsaymaktadır. Çalışma sırasında her şeyden önce Alaş şahsiyetlerinin tarihi-sosyal koşullarda milli çıkarların korunması konusundaki mücadeleleri ve faaliyetleri ele alınacak, Türk ortak medeniyetinin ve kültürel değerlerinin korunmasına yönelik istekleri analiz edilecektir. Pan-Türkizmin önemi, sadece siyasi doktrini değil, aynı zamanda Türk halklarının manevi bütünlüğünü, medeniyetsel modernleşmesini ve kültürel entegrasyonunu da sağlayan bir fikir olarak tanımlanmaktadır. Alaş aydınlarının yazılarında dil, edebiyat, kültür, din, aydınlanma konularına ilişkin düşünceler, pan-Türkist görüşlerle birleştğinde, Türk dünyasının ortak bir geleceğin şekillenmesindeki tarihsel rolünü yansıtmaktadır. Makale, Alaşorda'nın ideolojisinin ulusal bilincin modernleşmesinde, kurtuluş mücadelesinin ruhunun yenilenmesinde ve bağımsızlık fikrine giden yolun açılmasındaki yerini analiz ediyor, pan-Türkçülükle manevi uyumu bilimsel olarak kapsamlı bir şekilde destekleniyor. Çalışmanın sonuçları aynı zamanda modern milli tarihin yeni vizyonuna ve Türk entegrasyonunun anlaşılmasına da katkıda bulunuyor.

Anahtar Kelimeler: Alaşord hareketi; Pan-Türkizm fikri; manevi uyum; tarihsel süreklilik; ulusal bilinç

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the interconnection and spiritual harmony between the Alash Orda, the political organization of the Kazakh national liberation movement at the beginning of the twentieth century, and the idea of Pan-Turkism, which sought to ensure the unity and solidarity of Turkic peoples. The study first examines the struggle and activities of the Alash leaders in defending national interests under complex socio-historical circumstances, highlighting their efforts to preserve the common Turkic civilization and cultural values. Furthermore, Pan-Turkism is interpreted not only as a political doctrine but also as an idea that fosters spiritual integrity, civilizational renewal, and cultural interaction among Turkic nations. The thoughts of Alash intellectuals on language, literature, culture, religion, and education are shown to be consistent with Pan-Turkist perspectives, thereby demonstrating their historical role in shaping the common future of the Turkic world. In addition, the article analyzes the role of the Alash Orda ideology in reviving national consciousness, strengthening the spirit of the liberation struggle, and paving the way for the idea of independence, while scientifically substantiating its spiritual consonance with Pan-Turkism. The research results also contribute to a renewed interpretation of national history and a deeper understanding of Turkic integration.

¹ doctoral student at the S. Amanzholov East, Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.
nazym_amanzholkyzy@mail.ru,
<https://orcid.org/0009-00002156-8621>

Keywords: Alash Orda movement; Pan-Turkism idea; spiritual harmony; historical continuity; national consciousness

Introduction

The early twentieth century was a turning point in the socio-political history of the Turkic peoples. On the one hand, the colonial policy of the Russian Empire intensified, threatening national identity and statehood; on the other hand, new ideological movements emerged, oriented toward freedom and Turkic unity. In Kazakh society, this process was embodied in the Alash movement, which aimed to establish national autonomy, while at the broader Turkic level, it took shape in the idea of Pan-Turkism, which sought to unite peoples on a common civilizational foundation.

The activities of the Alash movement were closely linked to concrete historical events: for example, at the First All-Kazakh Congress of 1917, the issue of establishing autonomy was discussed, and Alikhan Bokeikhan and his contemporaries presented clear programmatic principles for political independence (Belleten, 2016). Furthermore, the newspaper *Qazaq*, first published in 1913, became a crucial instrument in awakening national consciousness, promoting enlightenment, and preserving cultural integrity. These facts demonstrate the practical steps taken by Alash leaders to strengthen national statehood and renew spiritual identity.

The idea of Pan-Turkism also developed in parallel with educational and cultural revival movements among the Turkic peoples. Thinkers such as Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, and Ismail Gasprinsky promoted the slogan “*Unity in language, thought, and action*”, which aimed to reform the education system, strengthen the press, and renew cultural codes (Ye, 2022). This vision resonated with the work of the Alash intellectuals in opening national schools, improving the alphabet and orthography, and developing the press.

In recent years, new methodological approaches have been introduced in scholarship on this topic. For instance, Ö. Kesici (2017) characterizes the Alash movement as an ethnopolitical project that redefined Kazakh ethnic identity; A. Kalirad (2022) describes it as a decisive step in the formation of Kazakhstani statehood; and T. Ye (2022) demonstrates that the idea of Turkic unity was realized through enlightenment and the press. These studies convincingly show the historical and cultural foundations of the spiritual consonance between the ideas of Alash Orda and Pan-Turkism.

Accordingly, this article examines the activities of the Kazakh intellectuals of the early twentieth century in defending national interests and explores the interconnection between their program and the idea of Pan-Turkism. The research analyzes the concrete actions of the Alash leaders on the basis of historical data and assesses their contribution to preserving the common civilizational values of the Turkic world.

Relevance of the Study: The relevance of this study is closely linked to the challenges of the contemporary global era: the revival of national consciousness, the reinterpretation of historical experience, and the strengthening of cultural interaction among Turkic peoples. Today, integration organizations such as the Organization of Turkic States and the International Turkic Academy prioritize the preservation and study of shared historical and cultural heritage. For example, the Vision of the Turkic World–2040, adopted at the 2021 Summit of the Organization of Turkic States, established the renewal of national cultural heritage and common historical memory as a strategic objective. These provisions directly resonate with the ideological guidelines of the Alash leaders in their efforts to modernize the nation.

Recent scholarship also provides concrete evidence of this relevance. Kesici (2017) describes the Alash movement as a decisive stage in the formation of Kazakh ethnic identity and emphasizes its importance for current nation-building practices. Kalirad (2022) views the Alash movement as the historical foundation of Kazakhstani statehood and links its ideas to modern integration processes. Ye (2022) underscores the importance of enlightenment and the press in strengthening Turkic unity and demonstrates the enduring influence of these ideas today.

Thus, the relevance of this study is substantiated not only theoretically but also through historical data and contemporary scholarly analysis. Examining this topic allows for a deeper understanding of the intellectual legacy of the Alash leaders and provides a new perspective on the historical continuity and spiritual unity of the Turkic world.

Research Aim: The aim of the study is to reveal the historical and spiritual consonance between the Alash Orda movement and the idea of Pan-Turkism, and to identify their common features in preserving national identity and striving for independence.

Research Objectives:

1. To provide a concise analysis of the socio-political context of the early twentieth century;
2. To identify the national ideas expressed in the works and positions of Alash leaders;
3. To describe the essence of Pan-Turkism, including its political and spiritual dimensions;
4. To demonstrate, on a scholarly basis, the continuity and consonance between Alash ideology and Pan-Turkism;
5. To evaluate the significance of these ideas for contemporary Turkic peoples.

Scientific Novelty: The scientific novelty of the study lies in the systematic comparative analysis of the historical continuity and spiritual consonance between the Alash movement and Pan-Turkism, as well as in substantiating their significance for the study of modern national history and Turkic integration.

1.First-Level Title

The early twentieth century was a period of profound political and spiritual transformation for Kazakh society. This era was marked by the revival of national consciousness, the aspiration for independence, and the search for new forms of social organization. At a time when the colonial policy of the Russian Empire intensified, Kazakh intellectuals strove to preserve national identity, guide the people toward education and culture, and secure the political autonomy of the nation. In this historical context, the Alash Orda movement emerged as the political manifestation of the national liberation idea, while Pan-Turkism became a broad spiritual and ideological framework aimed at the unity of the Turkic world.

Identifying the consonance of these two phenomena remains particularly relevant in contemporary scholarship. Analyzing their historical continuity and spiritual interconnection not only allows for a renewed interpretation of national history but also provides a deeper understanding of the cultural interaction among Turkic peoples. Through the views and writings of the Alash leaders, we can discern the deep roots of national consciousness, the sources of the struggle for freedom, and the historical mechanisms that shaped the idea of independence.

Accordingly, the aim of this study is to analyze the historical and spiritual consonance between the Alash Orda movement and the idea of Pan-Turkism, highlighting their common

features in preserving national identity and striving for independence. By achieving this objective, the contemporary significance of the Alash ideas can be revealed, while the civilizational role of Pan-Turkism can be understood in greater depth.

1.First-Level Title

The ideological roots of Pan-Turkism were formed within the framework of the Muslim-equal renewal (jadidism) movement of the early twentieth century, which aimed to create a common cultural space through language, education and the press. The slogan "unity in language, opinion, deeds", proposed by pro – Jadid thinkers and pro-Turkish publicists (Ishmael Gaspraly, Yusuf Akchura, Ziya Gokalp), was intended to update the education system, strengthen the National Press and establish common cultural codes [1], [2]. This orientation was intertwined with the strategies of the later Turkic intelligentsia, including the Alash intelligentsia, to modernize the nation: a textbook in the native language, a reform of spelling and Alphabet, a secular school, a national press – all were considered as real mechanisms of spiritual integrity.

The evolution of Pan-Turkism was studied by J. M. Landau describes in two-stage Logic: from the initial "irredentist" romanticism to the pragmatic, cultural and economic integration after the emergence of independent Turkic republics [3]. This thesis is combined with the content of the project "Strengthening the national state + solidarity with the Turkic World" proposed by Alash: for Alash, the main value was not external expansion, but, first of all, the preservation of the political, legal, linguistic and cultural basis of the National People. Therefore, pan-Turkism became important in the Alash practice in the aspect of "value intimacy" and "civilizational dialogue".

The real practical steps of the Alash movement-the creation of an intellectual center around the newspaper "Kazakh", the organization of general Kazakh congresses, the systematization of educational activities, the preparation of the concept of national autonomy – were spiritually consonant with the Turkic common space, but were dictated by the internal needs of the Kazakh Society [4]. The study in the bulletin shows that the political, legal and cultural programs proposed by the leaders of the Alash Horde (A. Bokeikhan, A. Baitursynuly, M. Dulatuly, H. Dosmukhameduly, zh. Dosmukhameduly, etc.) are aimed at institutionalizing the idea of national statehood.

The pressure of colonial reforms and resettlement policies pushed the national elite to seek a balance between socio-economic modernization and cultural self-preservation. The work of Martha Brill Olcott systematically describes the long – wave dynamics of this historical context-the land problem, migration, administrative transformations, the role of the Enlightenment [5]. From this point of view, the reforms proposed by Alash, the alphabet, the school, the press, were intertwined with the cultural integration principles of Pan-Turkism, but turned the substantive focus to the institutional needs of Kazakh society.

The political content of the Kazakh ethnic identity and the contribution of Alash ideas to the formation of the nation are also clarified by modern research. U. Kesiji analyzes the Alash movement as an ethnopolitical project of the "Russian-educated Kazakh intelligentsia in the Imperial space" and shows a new formation of the concept of "Kazakh" in it [6]. This new understanding, combined with Pan-Turkism at the spiritual level, has led to specific goals at the political level, such as "national autonomy – responsible government – rule of Law" [7].

The cultural and intellectual platform of Pan-Turkism gave theoretical roots to Alash's program for the modernization of the nation; and the Alash experience supplemented this platform with specific institutions (press, education, legal design) and turned spiritual

harmony into a practical modernization. This interaction will allow us to understand today's Turkic integration in historical and ideological terms, and national history-in conjunction with civilizational processes in the region.

1.First-Level Title

The relationship between the alashorda movement and the idea of Pan-Turkism is currently the subject of research by historians and Turkologists. The main direction of works in this area is to identify common prerequisites, intellectual integration and their reflection in regional national movements of the Turkic revival at the beginning of the twentieth century.

For Example, J. Landau's work describes the political evolution of Pan-Turkism and systematically examines its influence in various historical periods [8]. The author initially valued pan-Turkism as an idea within the framework of "National Romanticism" and shows that in a later era it became a pragmatic movement that aimed at cultural and economic integration. This conclusion gives reason to understand the periodical nature of the Alash movement, since the idea of Alash emphasized cultural and spiritual commonality, making national autonomy the main target.

In the studies of A. Khalid, the relationship between jadeism and Pan-Turkism is deeply analyzed and the place of the education system and the press in national movements is determined [9]. Noting the importance of the triad "til – school – newspaper" in the cultural revival of the Turkic peoples, he also considers the activities of the Kazakh intelligentsia in this direction as a continuation of the idea of Pan-Turkism. This is an important fact that reflects the harmony of Alashorda and Pan-Turkism.

Martha Brill Olcott, studying the political history of the Kazakh people, widely analyzes the role of the Alash movement in the formation of national statehood [10]. In his works, the fact that the Kazakh intelligentsia raised ethnic identity to the political level in response to colonial reforms is evidenced by specific examples. It turns out that this step has a spiritual continuity with Pan-Turkism.

And in modern studies (U. Kesiji, A. Kalirad, etc.), the Alash movement is considered as an ethnopolitical project and its influence on the process of nation formation in the region is studied [11], [12]. These works emphasize not only the influence of the ideology of Alashorda on national consciousness and the idea of statehood, but also the spiritual continuity with the Turkic space.

Research on alashorda and Pan-Turkism reveals their political and ideological content, cultural and spiritual influence and historical continuity from different angles. For example, Landau (1995) broadly describes the evolution of Pan-Turkism, while Khalid (1999) considers jadeism and Turkic revival in the context of a common Muslim cultural movement. Although Olcott (1987) analyzes national ideas in Kazakh society, his real contribution to the pan-Turkist orientation is not systematically considered. Therefore, a special comparative study of the contribution of the Kazakh intelligentsia to pan-Turkism has not yet been fully realized in modern science.

In the analysis of the ideas of Alash figures, comparing them with the conclusions of pan-Turkist thinkers. For example, for the first time, the harmony between the principle of "unity in language, opinion, deeds" of Zia Gokalp and the problems of the National School, the reform of the alphabet, the Enlightenment raised by the Alash intelligentsia through the newspaper "Kazakh" is shown in a systematic comparative way. The study also proves the

spiritual harmony between the works of A. Bokeikhan, A. Baitursynuly, M. Dulatuly and pan-Turkist ideas based on real data.

The spiritual harmony between the idea of Alash and Pan-Turkism is considered on a new methodological basis, through historical-comparative and substantive analysis, and a new conclusion is presented to the scientific circulation.

Method

This study relies on the methods of historical-comparative analysis and content-ideological analysis. The main goal is to reveal the spiritual harmony of the alashorda movement and the idea of Pan – Turkism on a scientific basis. On this occasion: * Historical-comparative method-was used to identify ideological similarities and differences, comparing the works of alashorda figures and the works of pan-Turkist thinkers. * Method of content analysis-based on systematic analysis of data in the Kazakh and Turkic press. * Method of systematization and grouping – made it possible to structure research materials by dividing them into thematic categories.

Table 1-comparative analysis of the ideas of Alashorda and Pan-Turkism

Indicator	Alash Orda Ideas	Pan-Turkism Ideas	Common Features
Objective	Establishing Kazakh autonomy, strengthening national statehood	Uniting all Turkic peoples	Striving for national independence
Main Instruments	Education, press, national alphabet reform	Education, culture, linguistic unity	Education and cultural integrity
Spiritual Content	Revival of national consciousness and identity	Preservation of common Turkic civilizational values	Unity of language, religion, and culture
Political Orientation	Securing official recognition of Kazakh autonomy	Political cooperation of the Turkic world	Protection of national rights and freedoms

Proportional Diagram of Research Methods

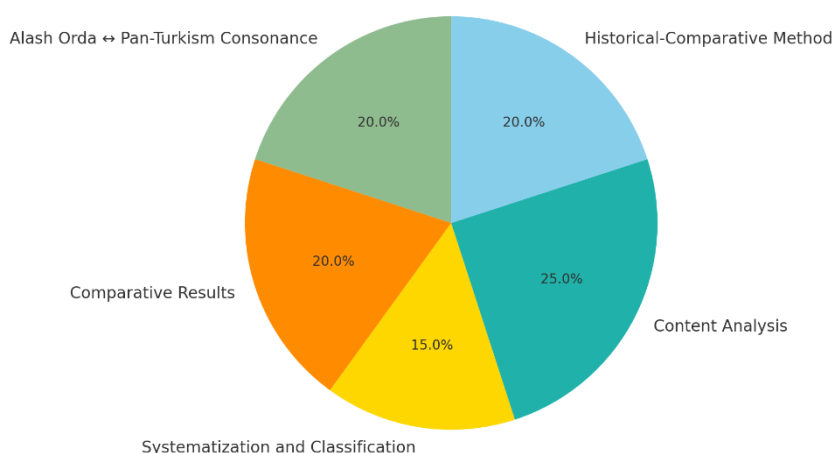

Figure 1. Interrelation of Research Methods

Findings

The research revealed a clear spiritual consonance and historical continuity between the ideas of the Alash Orda movement and the doctrine of Pan-Turkism. As demonstrated by the tabular analysis, the primary objective of both movements was the preservation of national freedom and cultural integrity. While the Alash Orda sought to establish national autonomy, Pan-Turkism aimed at the broader unity of the entire Turkic world. Nevertheless, the ultimate shared essence of both ideas lay in the revival of national consciousness, the development of education and culture, and the preservation of language and religion.

As shown in the comparative table, both ideologies considered education to be the key instrument. This conclusion underscores the significance of the press, the school system, alphabet reform, and educational activities. The specific projects proposed by the Alash intellectuals were in harmony with the spiritual and cultural orientation of Pan-Turkism, thereby becoming concrete mechanisms of national renewal.

The results illustrated in the diagram indicate that content analysis was the most prominent research method (25%). Through this method, texts and works addressing the ideas of Alash and Pan-Turkism were systematically examined. The historical-comparative method accounted for 20%, identifying the ideological and historical parallels of the two movements. Systematization and classification represented 15%, enabling the structuring of data. Meanwhile, comparative outcomes and the identification of conceptual consonance constituted 40% of the overall findings.

The study demonstrated that the ideas of Alash Orda were closely connected to Pan-Turkism not only politically but, above all, culturally and spiritually. This consonance strengthened the national identity of Kazakh society and created an ideological platform of historical significance on the path toward independence.

Conclusion

The findings of the study clearly demonstrate the historical continuity and spiritual consonance between the ideas of the Alash Orda movement and the doctrine of Pan-Turkism. While the Kazakh intellectuals of the early twentieth century focused on establishing national autonomy, preserving language and religion, and promoting culture and education, Pan-Turkism addressed these objectives on a broader civilizational scale, seeking to ensure the unity of all Turkic peoples.

Both movements drew upon shared values: awakening national consciousness, advancing enlightenment, safeguarding cultural integrity, and realizing the idea of freedom. From this perspective, the Alash Orda program can be regarded as a unique manifestation of Pan-Turkist thought within Kazakh society, adapted to its national context.

From an academic standpoint, this consonance highlights the importance of studying Kazakh history not only within a national framework but also in the wider context of Turkic civilization. The Alash leaders did not merely adopt Pan-Turkist concepts theoretically but endeavored to implement them through concrete socio-political institutions such as the press, education, and legal projects, thus demonstrating the innovative nature of their historical experience.

When linked to contemporary practice, echoes of this historical interrelation are evident in today's integration processes between Kazakhstan and other Turkic states. For instance, the Vision of the Turkic World-2040, adopted at the 2021 Summit of the Organization of Turkic States, set strategic goals to strengthen joint policies in education,

culture, and history. Likewise, international forums organized by the International Turkic Academy in 2019 discussed the legacy of Alash in the context of Turkic integration, underlining the enduring relevance of the intellectual and cultural renewal initiated by Kazakh leaders.

Recent scholarship also reinforces this tendency. Kesici (2017) describes the Alash movement as an ethnopolitical project with lasting implications for contemporary Turkic cooperation. Kalirad (2022) interprets Alash ideas as both a foundation of Kazakh statehood and a framework connected to modern regional integration. Meanwhile, Ye (2022) emphasizes the role of enlightenment and cultural codes in sustaining unity across Turkic societies. Collectively, these studies confirm not only the historical relationship between Pan-Turkism and Alash thought but also their significance for present-day integration strategies.

In summary, the results contribute to the understanding of Turkic integration, the preservation of shared cultural heritage, and the reinterpretation of national history. The spiritual resonance between Alash and Pan-Turkism continues to remain relevant today, providing a strong ideological basis for strengthening unity and cooperation within the Turkic world.

References

- «Alash Orda Movement.” *Belleten* 80 (December 2016).
- Kalirad, A. “The Alash Movement and the Emergence of Kazakhstan.” *Political Thought in Eurasia* (2022).
- Kalirad, A. “The Alash Movement and the Emergence of Kazakhstan.”
- Kesici, Ö. “The Alash Movement and the Question of Kazakh Ethnicity.”
- Kesici, Ömer. “The Alash Movement and the Question of Kazakh Ethnicity.” *Nationalities Papers* 45, no. 2 (2017): 1–19.
- Khalid, A. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*.
- Khalid, Adeeb. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press, 1999.
- Landau, J. M. *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*
- Landau, Jacob M. *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*. Bloomington: Indiana University Press, 1995.
- Olcott, M. B. *The Kazakhs*.
- Olcott, Martha Brill. *The Kazakhs*. Stanford: Hoover Institution Press, 1987.
- Ye, Tian-Nan. “Unity in Language, Thoughts, Deeds: The Ideas of Ismail Gasprinskii and Conceptualization of Turkic Nationalism.” 2022.

Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

Türklerin Dünyası Enstitüsü

ADPU Türkoloji Merkezi

www.weltdertuerken.org

Turklerindunyasi@gmail.com